A. M. GYEBORIN

AZ ÚJKOR TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI TANAI

A. M. GYEBORIN

AZ ÚJKOR TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI TANAI

BUDAPEST, 1962

A MŰ EREDETI CÍME

А. М. ДЕБОРИН

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ УЧЕНИЯ НОВОГО И НОВЕЙШЕГО ВРЕМЕНИ

В ТРЕХ ТОМАХ

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ УЧЕНИЯ НОВОГО ВРЕМЕНИ

ИЗД. АКАДЕМИИ НАУК СССР, МОСКВА, 1958

ТОМ I.

FORDÍTOTTA
JÓZSA PÉTER

A FORDÍTÁST ÁTNÉZTE
NYILAS VERA

621494
Athenaeum Nyomda
Felelős vezető: Soproni Béla igazgató

Kiadja a Gondolat, a TIT kiadója
Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Kiss Györgyné. Műszaki vezető: Löblin Imre. Műszaki szerkesztő: György Imre. Megjelent 2400 példányban, 41.75 (A/5) ív terjedelemben, az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabványok szerint

ELŐSZÓ

A szerző, amikor munkájának első kötetét az olvasók ítélőszéke elé bocsátja, szükségesnek véli, hogy néhány előzetes megjegyzéssel megvilágítsa munkájának felépítését.

A kötet első része („A nemzetségi rend", „A faluközösség", „Az állam kialakulása" és „Arisztotelész politikai tanítása") rövid bevezetés a politikai tanok történetébe. A szerző abból indul ki, hogy az emberiség történetének kezdeti időszaka az ősközösségi rend (az őskommunizmus, a nemzetségi szervezet) volt, így az emberi lét nem az elkülönült „természetes" állapottal kezdődött, amint a burzsoá politikai gondolkodók állítják, hanem az őskommunizmussal, amely az emberiség történetének kezdeti időszakában a ténylegesen természetes állapot. Ezért foglalkozik a nemzetségi szervezettel és a faluközösséggel is, s egyszersmind kimutatja, miként jött létre ezekből a szervezeti formákból az állam — a politikának és a politikai doktrináknak fő tárgya.

Ugyanez a rész tárgyalja Arisztotelésznek, az első nagy politikai gondolkodónak a politikai filozófiáját, aki a „poliszt" (város-államot) teszi vizsgálata tárgyává. A „polisz" szóból származik a „politika" kifejezés is.* Arisztotelész tanítását az állami élet jelenségeinek reális szemlélete jellemzi, ellentétben például Platón állambölcseletével. Ezenkívül meg kell jegyeznünk, hogy Arisztotelész tanítása sok későbbi politikai doktrínának szolgált alapul,

* Az olyan embert, aki érdeklődött az államügyek iránt, a görögök „politikosz"-nak nevezték, az apolitikus embert pedig „idiotikosz"-nak, amivel tudatlanságát, műveletlenségét jelezték.

egészen napjainkig. Arisztotelészt tarthatjuk a politikai tudomány megalapítójának.

Az ősközösség felé irányította a figyelmet egy nagyon fontos gondolat, melyről néhány szót kell szólnunk.

A marxista dialektikában tudvalevőleg nagy jelentősége van a tagadás tagadására vonatkozó törvénynek. Hegel és Lenin felfogása szerint a történelemben és a megismerésben körforgás, illetőleg olyan spirális vonalú mozgás van, amelynél a kör sohasem zárul be, mert minden „befejezett" kör újabb ellentmondásokat foglal magában, melyek megszabják a további fejlődést. A tagadás tagadásának törvénye bizonyos értelemben a körforgás fogalmát fejezi ki. Engels megállapítása szerint ez a törvény széles körben érvényesül mind a természetben, mind a történelemben. E törvény szerint a minőségileg új formák keletkezésének folyamatában az alacsonyabb formákkal bizonyos tartalmi folytonosság áll fenn, amikor is a magasabb fok — mint Lenin mondja — mintegy visszatérést jelenthet a régihez, azaz a kiindulóponthoz. Marx három fő társadalomalakulatot különböztet meg: elsődlegeset vagy archaikusat, másodlagosat (a termelőeszközök magántulajdonán alapuló társadalmi szervezeteket) és harmadlagos alakulatot — visszatérést az archaikus típusú tulajdon magasabbrendű formájához, azaz a kommunizmushoz. De az első fázissal formai hasonlóságot mutató visszatérés a társadalmi fejlődésnek egy magasabb, minőségileg új fokát jelenti, mely magába szívta mindazt az értéket, amelyet a második fok kitermelt.

A kapitalizmus vizsgálatának eredményeit leszűrve Marx „A tőke" első kötetének XXIV. fejezetében így ír: „A tőkés termelési módból eredő tőkés elsajátítási mód, következésképpen *a tőkés magántulajdon, első tagadása az egyéni, a saját munkán alapuló magántulajdonnak*. De a tőkés termelési mód természeti folyamat szükségszerűségével létrehozza saját tagadását. Ez a *tagadás tagadása*. Ez nem állítja vissza a magántulajdont, de helyre állítja az *egyéni tulajdont* a tőkés korszak vívmánya: a *kooperáció* és a *földnek, valamint a maga a munka által termelt termelési eszközöknek a közös birtoklása alapján*."*

Az egész történelem folyamán elkeseredett harc folyt az ellenséges osztályok között (természetesen az antagonisztikus társadalmakban). A „kommunizmus", a vagyonközösség eszméje, ha a

* *Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 705—706. old.

legprimitívebb és legfejletlenebb formájában is, mindig kísérője volt annak a harcnak, amelyet a kizsákmányolt és elnyomott osztályok az uralkodó osztályok ellen vívtak. Másrészt az uralkodó osztályok is régóta elkeseredetten harcolnak a kommunista eszmék ellen. Már Arisztotelész hevesen fellép az úgynevezett középosztályok érdekeinek védelmében.

A 11—12. századtól kezdve a népi szektás, eretnek mozgalmakban fejlődik tovább a primitív kommunizmus eszméje, melyet a szentírásra való utalásokkal támasztanak alá. Ettől az időtől kezdve, csaknem az egész történelem folyamán, találkozunk kommunista szektákkal, amelyek a kisemmizett és kizsákmányolt parasztok és kézművesek érdekeit juttatják kifejezésre. Persze ezeknek a vallásos kommunista szektáknak az elveiben és törekvéseiben — mint Engels mondja — még csak „kommunisztikus áramlatokkal"* találkozhatunk, melyek határozottabb és kifejezettebb jelleget csak az 1525-ös német parasztháború idején öltöttek.

A korábbi kommunista szekták kommunista irányú utalásai Thomas Münzernél átfogó politikai programmá, a kommunista eszmék — bár még vallásos formájú — első kifejezéseivé válnak. A plebejusok alkották akkoriban az egyetlen, a hivatalos társadalmon teljesen kívül álló osztályt. Sem kiváltságuk, sem tulajdonuk nem volt. Birtoktalanok és jogtalanok voltak. Münzer programja azt követelte, hogy „Isten országát" itt a földön teremtsék meg. Olyan társadalmi rendet kívánt, amelyben nincsenek osztálykülönbségek, nincs magántulajdon és a társadalom tagjaival szemben önálló, tőlük idegen államhatalom.

A kifosztott és jogtalan dolgozó tömegek között itt-ott már lázadások, felkelések törtek ki. Fejükben forradalmi eszmék forrtak, de nem tudták azokat kifejezni, sem konkrét akcióprogramot kidolgozni, mely tükrözte volna szükségleteiket, követeléseiket és vágyaikat. Csak ösztönösen érezték, hogy helyzetükön gyökeresen változtatniuk kell. Másrészt hiányoztak azok az anyagi feltételek, melyek a dolgozóknak a kizsákmányolók fölötti győzelméhez szükségesek. Ezeket előbb a tőkés termelési módnak kellett megteremtenie a maga társadalmi fejlődéstörvényeivel. Minthogy ezek a feltételek még nem jöttek létre, a dolgozók védelmezői a *múltban* keresték a jövő eszményét. Arisztotelész idejében még éltek a nem-

* *Engels:* A német parasztháború (Der deutsche Bauernkrieg). Szikra 1949. 29. old.

zetségi szervezet emlékei, nem tűntek el teljesen e rendszer különféle maradványai. Morus Tamás és a 17. századbeli angol forradalom idején még megvoltak a faluközösségek vagy azok maradványai. A kommunizmus kezdetben *utópisztikus* gondolatrendszerként jelentkezett, de megvolt a maga szerepe, minthogy a fennálló társadalmi rend éles kritikáját zúdította az uralkodó osztályok fejére, tiltakozva a nép kizsákmányolása és elnyomása ellen.

A főbb politikai doktrinák történetében a burzsoá politikai gondolkodók tanításai mellett szükségesnek tartottuk ismertetni a velük szemben álló 17. századbeli angol Winstanley, a 18. századbeli francia Meslier, Morelly és Mably tanításait is. Ezek az utópista kommunisták a magántulajdon eszméjével a köztulajdon eszméjét állították szembe. A tőkés termelési mód és a polgári ideológia keletkezésével csaknem egy időben jött létre és fejlődött a dolgozó tömegek törekvéseit és reménységeit tükröző kommunista ideológia is.

A polgári politikai ideológia, függetlenül a különböző íróknál tapasztalható különféle árnyalatoktól, két alapeszmére támaszkodik: *a tulajdon eszméjére* és a *formális szabadság eszméjére*. Ennek az ideológiának alapja *az individualista filozófia — a szubjektivista filozófia*. Politikai doktrínájának megalapozása céljából a polgári gondolat a természetjog elméletéhez folyamodott.

Mi a lényege ennek az elméletnek? Fő célja annak bebizonyítása, hogy a kapitalizmus „a természetes szabadság rendszere". Így fogalmazták meg ezt a problémát a fiziokraták és utánuk Adam Smith is. Már ebben a rövid, tömör meghatározásban is benne van a tőkés rendszer örökkévalóságának, „természetességének" eszméje.

A természetjogi elméletnek harci eszközül kellett szolgálnia a feudalizmus ideológiája ellen. A burzsoázia nem tudott a vallás, a hagyomány és a történelem által megszentelt feudális „jogokkal" semmi mást szembeállítani, mint a természetjogi rendet, az emberi ész által feltárt „természetes állapotot". A politikai individualizmust Locke, Hobbes, Rousseau alapozták meg, a társadalom előtti „természetes állapot" tanításával, amely szerint az emberek hajdan elkülönülten és szabadon éltek. A burzsoá ideológusok szerint a tőkés rendben *valósul meg az a „természetes állapot", mely minden egyénnek* a polgári, illetve politikai hatalom által védelmezett *abszolút szabadságán* nyugszik. Éppen az egyén érdekeinek (azaz a burzsoázia érdekeinek, a burzsoá tulajdon érdekeinek) ez a védelme az államhatalom rendeltetése. Az állampolgári állapotnak ebben kell

csak különböznie a „természetes állapottól". Ezért tartják tehát a burzsoá ideológusok a kapitalizmust „a természetes szabadság rendszerének".

Ez az ideológia az alapja minden mai burzsoá társadalompolitikai doktrínának és filozófiai rendszernek.

A gazdasági individualizmus megalapítói a fiziokraták voltak, elsősorban Quesnay, Gournay és Du Pont de Nemours. A gazdasági individualizmus és a gazdasági szabadság, melyet a „laissez faire, laissez passer" ismert formulája fejez ki, a tulajdonnak igen sajátosan értelmezett *eszméjére* épül. A fiziokraták, akik először állították fel ezt a formulát, a tulajdon eszméjét a *személyiség* eszméjéből vezették le. Az ember birtokosa saját testének — ez a kiindulópontjuk. Ezért minden tulajdon az emberi test elidegeníthetetlen tartozéka, s ennélfogva az ember nem fosztható meg a tulajdontól, mert ez egyet jelentene azzal, hogy megfosztjuk őt az életétől. A szabadság ezen elmélet szerint a tulajdonból adódó „absztrakció". Nem a szabadságból származik a tulajdon, hanem a tulajdonból a szabadság. A tulajdon az elsődleges, a szabadság a másodlagos. Ez az elmélet újabb bizonyítéka annak, hogy a burzsoázia számára a fő dolog *a tulajdon és annak védelme*. Ami a szabadságot illeti, az csak annyiban fontos, amennyiben elősegíti a tulajdon megtartását és gyarapítását. Más szóval a szabadság csupán eszköze a gazdagodásnak és a kizsákmányolásnak. Így fest a szabadság a mai Amerikában és a többi kapitalista országban. Az embernek annyi a szabadsága, amennyi a tulajdona. Mennél gazdagabb valaki, annál szabadabb.

Az utópista kommunisták érdeme az, hogy a polgári individualizmussal, a magántulajdon jogával szembeállították a vagyonközösség eszméjét. A magántulajdonban látták a nép minden bajának és szenvedésének forrását. De nem voltak kapcsolatban a dolgozókkal és egyedül vívták harcukat.

Ebben a könyvben azt is kimutatjuk, hogy *a történelem igazi alkotója a nép*. A forradalmakat nem egyes személyek, vezetők csinálják, hanem a néptömegek. I. Károly angol király kivégzését a katonák és a dolgozók követelésére és nyomására hajtották végre.

Ugyanígy történt Franciaországban is. Ott — amint ezt könyvünkben leírjuk — a 17—18. században paraszt-kézműves- és munkásfelkelések zajlottak le. Olyan nagy volt a néptömegek gyűlölete a kormányzat, a király, a földesurak iránt, hogy az ország több ízben is a forradalom küszöbén állott. Ezek a mozgalmak ösztönö-

sek, mint mondani szokták, „spontán" jellegűek voltak. Az ínség és a jogfosztottság késztette a népet a felkelésre.

A tőkés fejlődés törvényszerűségei valamennyi burzsoá országban egyazon irányban hatottak. A kapitalizmus története a munkások és a tőkések közti elkeseredett osztályharc története. Míg a burzsoázia, mint láttuk, az individualizmus elvének hordozója, a proletariátus, mihelyt megjelenik a történelem színterén, a kommunizmus elvének letéteményese, bár kezdetben még nem tudatosan. Érdekeit, vágyait és törekvéseit a kommunizmus ideológiája fejezi ki. Ily módon két homlokegyenest ellentétes világnézetű, ellentétes osztály ütközik össze.

Amikor a proletariátus annyira megerősödött, hogy önmagáértvaló osztállyá vált, felismerte kollektív osztályérdekeit, és saját, a burzsoáziától elkülönült társadalmi és politikai erővé lett, akkor elérkezett a nagy proletár tanítás megteremtésének ideje. A marxizmus éppen az önálló politikai erővé fejlődött proletariátus harcának talaján jött létre. Ezt a nagy tudományos felfedezést a társadalom és az elméleti gondolkodás egész megelőző fejlődése készítette elő. A társadalomtudomány terén a marxizmus valóságos forradalmat vitt véghez a társadalmi fejlődés törvényeinek feltárásával. Ezek a törvények először tették lehetővé a történelmi fejlődés egész menetének áttekintését — az őskommunizmustól a jelenkori kommunista társadalomig. A marxizmus megdönthetetlen tudományos adatok alapján feltárta a történelmi fejlődés objektív törvényeit.

Az utópista rendszereket, többek közt a német szocializmust, Max Stirner filozófiáját, Proudhon tanításait és más, hasonló tanokat a marxizmus nem pusztán elvetette, hanem előzőleg megsemmisítő bírálattal is illette.

A marxizmus a különféle filozófiai, történelmi, politikai, közgazdaságtani és egyéb irányzatokkal és iskolákkal folytatott harcban keletkezett és fejlődött. Sok vonatkozásban teljesen szakított a múlttal. Mi itt mindenekelőtt az államról szóló marxista tanításra, általában a marxista társadalomfilozófiára gondolunk. Marxnak „A hegeli jogfilozófia kritikájához" (Zur kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, 1843/44) c. munkája, mint ismeretes, kiindulópontul szolgált a történelmi materializmus elméletének megteremtéséhez. Ez a mű már felvet jó néhány olyan eszmét, mely a formális burzsoá demokrácia ellen irányul, és azzal a demokrácia új értelmezését szegezi szembe.

A marxizmus megjelenése a történelem szinterén az emberiség történetében új korszak kezdetét jelenti. A marxizmus bebizonyította a főbb polgári társadalomtudományi elméletek tudománytalan jellegét, egyszersmind kimutatta, hogy e téves és korlátolt tanok jelentkezését történelmi feltételek határozták meg és tették szükségszerűvé. Másrészt a marxizmus a világtörténelemben először teremtett szigorúan tudományos elméletet a történelem folyamatáról, feltárta a jövőt és tág teret nyújtott a társadalom megváltozhatatlan fejlődéstörvényeire támaszkodó tudatos emberi cselekvés számára.

A burzsoázia ideológusai kezdettől fogva ádáz gyűlölettel támadták a marxizmust. Alig akadt olyan filozófiai, közgazdasági, politikai és történelmi munka, melyben a burzsoá írók ne vívtak volna elkeseredett harcot a marxizmus ellen. Ily módon a szellemi élet egész legújabbkori történetére rányomja bélyegét a marxizmus (a kommunizmus) és a legkülönfélébb polgári irányzatok közt folyó harc, amely a proletariátus és a burzsoázia közti osztályharcot tükrözi és világítja meg.

Az a kommunista áramlat, mely a történelem előző századai során tört utat magának az individualizmus, a magántulajdon, a néptömegek kizsákmányolása és elnyomása elleni harcban, természetesen nem hozhatott megváltást a népnek, mert ez az utópikus kommunizmus az igazságosság és egyenlőség elvont eszméiből indult ki, nagyrészt az idealizmus alapján állt, és nem volt semmiféle kapcsolata a munkásosztállyal, amely egyébként akkor még nem formálódott önálló, politikailag tudatos erővé.

A marxizmus egyesítette először a munkásmozgalmat a szocializmussal. Ez az egyesülés, olyan körülmények között, amikor a kapitalizmusban a termelő erők addig soha nem látott arányokban fejlődtek, és a szociális antagonizmusok mind jobban kiéleződtek, szakadatlanul növelte a proletariátusnak az elnyomói és kizsákmányolói ellen vívott elkeseredett osztályharcban megacélozódott erőit. Az egész társadalmi fejlődés, a világtörténelem egész folyamata a kommunizmus világméretű győzelme irányában haladt és halad ma is.

A proletár világnézet csapásai alatt az individualizmusnak, a termelési eszközök magántulajdona sérthetetlenségének és a kizsákmányolás szabadságának burzsoá filozófiája napjainkban végképp megdől.

Marx zseniális jóslata szemünk előtt válik valóra. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével az emberiség új társadalmi

alakulat időszakába lépett. Egészen közel van az az idő, amikor világviszonylatban is megvalósul „a tulajdon archaikus típusának *magasabbrendű formája*, vagyis a kommunista tulajdon".* Ezért tartotta a szerző szükségesnek, hogy munkáját az ősközösségi renddel, mint az első kommunista utópiák kiindulópontjával kezdje, s a marxizmus társadalompolitikai filozófiájával, a proletariátus tudományos világnézetével fejezze be.

A. Gyeborin

* Marx 1881. március 8-i levele Vera Zaszulicshoz (II. fogalmazvány). Lásd *Marx—Engels* Archiv. I. köt. Moszkva 1926. 331. old.

Első rész

*

AZ ŐSI TÁRSADALMI INTÉZMÉNYEK, AZ ÁLLAM KIALAKULÁSA, A POLITIKAI TUDOMÁNY KEZDETE

1

A NEMZETSÉGI REND

Az ősközösségi rend három alapvető formája a nemzetség, a család és a közösség.

Morgan és Engels megcáfolhatatlanul kimutatta, hogy a nemzetség az az ősi társadalmi sejt, amelyből a családi közösség a nemzetségi közösség fejlődésének bizonyos fokán kiválik. A nemzetség megelőzi a családot. Morgan véleménye szerint a nemzetségi szervezet az ősi ázsiai, európai, afrikai, amerikai és ausztráliai társadalmaknak majdnem egyetemes alapformája. Morgan kimutatta, hogy belső szervezete és tevékenységének elvei tekintetében az ősi nemzetségi társadalom mindig és mindenütt egyforma. A nemzetségi közösséget felváltja a faluközösség, amely sajátos intézményeivel és belső szervezetével szintén egyetemes formája az együttélésnek. A családi közösség közbeeső helyet foglal el a nemzetségi közösség és a faluközösség között.

A nemzetség egyazon — valóságos vagy képzelt — közös elődtől származó, vérségi kötelékekkel egybekapcsolt és egyazon nemzetségi nevet viselő vérrokonok összessége. A nemzetségi szervezet fennállt az emberiség történetében a vadság állapotától egészen a civilizációig. Az emberiség történelmi fejlődésének két ősi formáját, a vadságot és a barbárságot a nemzetségi szervezet jellemzi.

A nemzetségi szervezet az emberiség létezésének nem megmerevedett és változatlan formája, hanem az idők folyamán ez is változott és meghatározott fejlődési fokokon, illetve szakaszokon ment át.

Több nemzetség egyesüléséből alakult ki a frátria (testvérség). Az egyesülésnek még magasabb formája a törzs. A törzs azoknak a

frátriákba szervezett nemzetségeknek a szövetsége, amelyeknek tagjai egyazon nyelvjárást beszélik. A törzsi szövetség felöleli az egyazon alapnyelv nyelvjárásait beszélő valamennyi nemzetséget. A törzsi szövetség az utolsó és legmagasabb formája az őstársadalomnak, melynek a nemzetség az alapsejtje. A törzsi szövetségből alakul ki a nép.

Minden törzs önálló területet foglal el, s a törzsi szövetség, eredeti formájában, törzsek föderációja. A fejlődésnek ezen a fokán a törzsek egyesülése csak külsőleges. Térbelileg érintkeznek egymással, de nem forrnak össze egy szerves egésszé.

A nemzetségi szervezet az őskommunizmus alapján nyugszik. A nemzetségi közösség elsősorban gazdasági szövetség, mely közös feladatokat tűz maga elé. A termelést, az elosztást, a fogyasztást a nemzetségi szervezet közösen ellenőrzi és irányítja. A nemzetségi rend jellemző vonása a közös birtoklás és közös felhasználás. A nemzetség az embereknek olyan sajátszerű kollektívája, szervezete, amelyben a társadalom alapsejtje nem az egyén, hanem a kollektíva. A nemzetségi szervezet tagjai eleinte közösen használják a nemzetségnek minden ingó és ingatlan tulajdonát, később pedig csak az ingatlan tulajdont. A közösség minden tagjának megvan a nemzetség által elismert joga az életre, vagyis joga van követelni a közösségtől mindazt, amire szüksége van.

A nemzetségi rend jellemző sajátosságai : a kölcsönös segítség és védelem, valamint a szavazati jog, a „szahem", vagyis a nemzetségfő és a hadvezér megválasztásának joga.

A nemzetségi szervezet mélységesen demokratikus szervezet volt. Élén az összes felnőtt férfiakból és nőkből álló tanács állt. Ez a tanács választotta meg és váltotta le a nemzetségfőt és a hadvezért. A nemzetségfő hatalma *tisztán erkölcsi* hatalom volt : „a későbbi értelemben vett kormányzóhatalom"* kényszerítő eszközeivel nem rendelkezett.

A vezetők eleinte semmiben sem különültek el a népesség tömegétől. Az a körülmény, hogy az ő feladatuk volt a termelés és az elosztás társadalmi folyamatának az irányítása, nem mentesítette őket attól, hogy közvetlenül részt vegyenek a termelésben : a vadászatban, a földművelésben stb. A közösség valamennyi tagja egyforma jogokat, teljes gazdasági egyenlőséget élvezett, s azonos

* *Engels :* A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels*: Válogatott művek. 2. köt. Szikra 1949. 258. old.

körülmények között élt. A főnökök tanácsa, mely a közügyeket irányította, csupán a nemzetség akaratát hajtotta végre. Ez az intézmény a nemzetséggel együtt jött létre, választott testület volt.*

A népnek, pontosabban a nemzetségnek, nemcsak arra volt joga, hogy a főnököket megválassza, hanem arra is, hogy tisztségükről leváltsa őket.

Engels, Morgan nyomán, a következőképpen jellemzi a nemzetséget: „Minden tagja szabad ember, mindegyik tartozik a másik szabadságát is megvédeni; személyes jogaik egyenlők — sem a szahemnek, sem a főnöknek nincsenek előjogai; testvéri közösséget alkotnak, amelyet vérségi kapcsolatok fűznek össze. Sohasem fogalmazták ugyan így meg, mégis a szabadság, egyenlőség, testvériség volt az alapelve a nemzetségnek; a nemzetség pedig ismét egysége egy egész társadalmi rendszernek, alapja a szervezett indián társadalomnak."**

A népesség szaporodása, az állatok és a föld tulajdonbavétele életre hívta a *népgyűlést*, amely a társadalom igazgatásának egyik alapvető intézményévé vált. A főnökök tanácsa ezentúl már csak előkészítette és a népgyűlés elé terjesztette a legfontosabb közérdekű intézkedések javaslatait, a végleges döntést pedig a népgyűlés hozta. Az ilyen társadalmi berendezkedést „a *három közhatalmi tényező* uralmával jellemezhetjük; ez a három tényező a következő: *a tanácskozó gyűlés, a népgyűlés és a katonai főparancsnok*. Ez a forma egészen a politikai társadalom megjelenéséig fennmaradt, amikor ispéldául az athénieknél, a főnöki tanácsból kormányzótanács, a népgyűlésből pedig az ekklésia alakult ki."***

Az alapelemek tehát, amelyekből a politikai közösség, annak uralmi és kormányzási szervei összetevődnek, az ősi nemzetségi szervezetben jöttek létre. És viszont: a mai bonyolult politikai intézmények visszavezethetők a legegyszerűbb alapelemekre, amelyek az emberiség évszázados történelme folyamán módosultak, s a különböző történelmi korszakokban hol egyik, hol másik elem volt túlsúlyban. Hangsúlyoznunk kell, hogy az alapvető állami intézmények,

* Lásd *L. H. Morgan:* Az ősi társadalom. Gondolat, 1961. 167. old. (Az eredeti mű: Ancient Society or Researches in the Line of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization. London. Macmillan & Co. 1887.)

** *Engels:* Id. mű, 241. old.

*** *L. H. Morgan:* Id. mű, 103. old.

melyeknek csírái már a nemzetségi rendben létrejöttek, a történelem során kulonfele formát oltottek. Az említett három alapvető intézmény, egyik vagy másik összetetelben és ilyen vagy olyan változatban, voros fonálként húzódik végig az emberiség egész történelmén.

A nemzetségek frátriákká (testvérségekké) és torzsekké egyesülnek; ezek szervezési elvei általában ugyanolyanok, mint a nemzetségeké, csakhogy átfogóbb szervezetet alkotnak. A torzsek bizonyos értelemben az egyes nemzetsegek folott állnak, fennhatóságot gyakorolnak folottuk, de ez nem nyilvánul meg fegyveres erő vagy egyáltalán bármifele fizikai kenyszer alkalmazásában. A torzsi tanács valamennyi nemzetségi szervezet szahemeiből és hadvezéreiből áll. A tanács ulései nyilvánosan folynak le, a torzs tagjainak jelenlétében, s ezeknek joguk van részt venni a vitában. A torzsi tanácsnak joga van az egyes nemzetségek szahemeit és hadvezéreit leváltani, még a nemzetségi tanács akarata ellenére is. A dontéseket, például az irokézeknél, egyhangúlag hozzák. A torzsi tanács hatáskorébe tartoznak a más torzsekkel való háború és beke kérdései.

A torzseknek torzsi szovetségbe, egy bizonyos föderációba való egyesítése terén a legtovább az irokezek jutottak el. Engels megjegyzi, hogy az indiánok társadalmi szervezetének fejlődésében az írokéz szovetség jutott a legmagasabb fokra. Ez a szovetség öt vérrokon torzs egyesülese, a torzsek teljes egyenlősége és belügyeikben való teljes onállósága alapján. A *kozos nyelv* egyesítette őket. A szovetség legfelsőbb szerve az otven — egyenlő rangú és tekintélyű — szahemből álló szovetségi tanács volt. A szovetségi tanács minden határozatot egyhangúlag hozott. A szovetségnek két legfelsőbb hadifőnoke, hadvezére volt, de a végrehajtó hatalom nem osszpontosult egy kezben.

A torzsi foderáció létrejotte után kulonosen nagy jelentőségre tett szert a hadvezéri tisztség. E tisztség kialakításának politikai kovetkezménye a katonai és a polgári hatalom külonválása volt. Első izben oszlott a társadalom „civil" és „katonai" részre. A hadvezéri tisztség, mely — mint már említettuk — eleinte a legfelső végrehajtó hatalom csírája volt, később, a történelem során, királyi, császári, elnöki tisztséggé alakult át.

A nemzetségi szervezet a fejlődés meghatározott fokán a társadalom *egyetemes* formája volt; a nemzetségi rend alapvető jellemvonásait *minden* népnél megtaláljuk. A nemzetségi rend egynemű formáival találkozunk az ókori görögöknél, a rómaiaknál, a germá-

noknál, a szlávoknál és más népeknél. Mindezek a népek fejlődésükben tovább jutottak el, mint az amerikai indiánok. „Mily csodálatos szervezet ez a nemzetségi szervezet, bármily gyermeteg, bármily egyszerű is! — kiált fel Engels. — Katonák, csendőrök és rendőrök nélkül, nemesség, királyok, helytartók, prefektusok, bírák nélkül, börtönök, pereskedések nélkül megy minden a maga rendes útján... Bár sokkal több a közös ügy, mint napjainkban — hiszen a háztartást számos család közösen és kommunisztikusan látja el, a föld a törzs köztulajdona, csak kis kertet adtak ideiglenesen a háztartásoknak —, még sincs semmi szükség a mi felduzzadt és bonyolult közigazgatási szervezetünkre. Az érdekeltek határoznak, s a legtöbb esetben az évszázados szokás már mindent szabályozott. Szegények és ínségesek nem lehetnek, a kommunisztikus háztartás és a nemzetség tudatában van kötelességeinek az öregek, betegek és a háborúban megrokkantak irányában. Mindenki egyenlő és szabad — a nők is. Rabszolgaság még nincs, idegen törzsek leigázására is csak kivételesen kerül sor."*

Ámde a csere és a munkamegosztás fejlődésével, a magántulajdon és a család megjelenésével, a csoportok egyenlőségének létrejöttével hanyatlásnak indult ez a szervezet, minthogy képtelennek bizonyult a társadalom új szükségleteinek kielégítésére. A nemzetségi szervezeteket, amelyek korábban személyi kapcsolatokon, a vérrokonság kötelékein nyugodtak és lényegében *társadalmi* szervezetek voltak, *állami* szervezetek váltották fel. A nemzetségi jogon alapuló szervezet funkciói új, *területi* jellegű testületekre szálltak át; ezek a testületek a *vagyoni egyenlőtlenségen*, vagyis az *osztályelven* nyugodtak.

A nemzetségi renden túlnőtt görög társadalom a politikai közösség, illetve állam megalakítása útján a közösségi élet újabb formájára emelkedett. „A görög társadalmat — írja Morgan —, az első olympiász (i. e. 766.) idején kezdték vizsgálni a történészek, s ettől kezdve Kleiszthenész törvényhozásáig (i. e. 509) egy nagy probléma megoldása foglalkoztatta őket"**: a nemzetségi rend leküzdése és az állami szervezet létrehozása.

A földművelés, az állattenyésztés és az ipar fejlődése folytán fokozatosan kiváltak a társadalom arisztokrata elemei. Ez volt a fő oka a következő időszak folyamán az athéni társadalomban kitört

* *Engels:* Id. mű, 248—249. old.
** *L. Morgan:* Id. mű, 175. old.

lázongásoknak. A bazileiosz (hadvezér) ebben az időben nagy befolyásra és hatalomra tett szert.

A görög társadalom fejlődése folyamán különböző társadalmi osztályok alakultak ki. A Thészeusznak tulajdonított reform a népet három osztályra osztotta : eupatridákra (nemesekre), geomóroszokra (földművelőkre) és demiurgoszokra (kézművesekre). „Mind a polgári igazgatásban, mind a papságban a főbb hivatalok — mondja Morgan — az *első osztály* tagjainak jutottak. Ez az osztályozás nemcsak a tulajdon és az arisztokratikus elem elismerését jelentette a társadalom kormányzásában, hanem a nemzetségek kormányzati hatalma elleni fellépés is volt."*

A barbárság alsó fokára fejlődött törzsek a falvakban laktak. Thészeusz előtt az attikai lakosság független törzsekbe szervezve élt, s mindegyik törzs saját területtel rendelkezett. Thészeusz uralma alatt ezek az autonóm demokratikus törzsi közösségek egy néppé olvadtak össze. A közigazgatás központja Athén lett. „Ily módon — írja Engels — általános athéni népjog keletkezett, amely fölötte állott a törzsek és nemzetségek jogszokásainak ; az athéni polgár, mint ilyen, meghatározott jogokhoz jutott, és új jogvédelem illette meg oly területen is, ahol törzse szerint idegen volt. Ezzel azonban megtörtént az első lépés a nemzetségi szervezet aláásására ; mert ez nyitotta meg az utat később olyan polgárok felvételére, akik egész Attikában törzsük szerint idegenek voltak, akik teljesen kívül álltak és kívül is maradtak az athéni nemzetségi szervezeten."**

Thészeusz második reformjával — mint már említettük — az egész népet három osztályra osztotta, s a tisztségek betöltésének kizárólagos joga a nemesi osztályt illette meg. Már a nemzetségi rendben fokozatosan kiemelkedtek egyes kiváltságos nemzetségek. A hatalom az örökösödés elve alapján a kialakulóban levő állami szervezetben a legtekintélyesebb nemzetségek kezében maradt. A nemzetségi szervezet demokratikus alapjait fokozatosan aláásta a pénzgazdálkodás kifejlődése, és az úgynevezett nemesek kezében felgyülemlő vagyon. A naturális gazdaságon nyugvó nemzetségi szervezet összeférhetetlen a pénzgazdálkodással.

Az új társadalmi rend, a nemzetségi rendtől eltérően, a magántulajdonon és az osztálytagozódáson alapult. A népességnek korábbi nemzetségi és törzsi tagozódása helyébe az osztálytagozódás lépett.

* Uo. 205. old. (Az én kiemelésem. — *A. Gy.*)
** *Engels :* Id. mű, 260. old.

Ez mutatja, hogy a munkamegosztás már igen jelentős fokot ért el. Ily módon a nemzetségi közösség és az állam között kibékíthetetlen ellentét támadt. Az államalakítás első kísérlete — mondja Engels — a nemzetségi kötelékek szétszakítását eredményezte azáltal, hogy mindegyik nemzetséget megosztotta *kiváltságos és egyszerű állampolgárokra*, és az utóbbiakat foglalkozásuknak megfelelően ismét két osztályra osztotta. Ezzel létrejött az osztályellentét alapja. Az osztályharc lett az a tengely, amely körül az athéni állam egész további története forgott.

Thészeusz reformja után Szólon reformja következett. Thészeusz az új társadalmat az osztályelvre próbálta építeni, az osztályt pedig a foglalkozásra, illetve hivatásra alapozta, Szólon viszont az osztály „kiépítésében" a vagyon, illetve a tulajdon nagyságából indult ki. Szólon, mondja Morgan, „a *tulajdonnak* mint a kormányzati rendszer alapjának *gondolatát* most belefoglalta a vagyoni osztályok új elrendezésébe. De mégsem jutott el a *politikai társadalom elgondolásáig*, melynek éppúgy kell a területen alapulnia, mint a tulajdonon, s a személyekkel területi kapcsolataikon keresztül kell érintkeznie."*

Szólon a népet négy osztályba sorolta. A legmagasabb tisztségeket csak az első osztályhoz tartozó személyek tölthették be. A negyedik osztály alkotta a nép zömét. Tagjai semmiféle tisztséget nem tölthettek be, de a népgyűlésben szavazati joguk volt.

Szólon idejében egyes személyek már korlátozás nélkül birtokolhattak földet és házat, s joguk volt ezeket más nemzetségbelieknek is eladni: ez a végbemenő gazdasági átalakulás következménye volt. A régi nemzetségi szervezet túlélte önmagát.

Az új állami szervezet a nemzetségi és törzsi szervezet bázisán jött létre. A régi nemzetségi és törzsi szervezet nem tűnt el azonnal, hanem továbbra is fennállt, de természetesen alárendelt helyet foglalt el. A tanács, mely a törzsi tanács utódja volt, a törzs képviselőiből állott. Minden törzs száz taggal képviseltette magát. Tehát ez a tanács még a törzsre épült. Szólon reformja szerint tíz démosz alkotott egy törzset, melyet helyi törzsnek neveztek. Az athéni államot a tanács és a népgyűlés kormányozta; ebben minden polgárnak volt szavazati joga, amit szintén a nemzetségi rend demokratikus hagyatékának kell tekintenünk. Ilyen jelenség volt az is, hogy Athénban a végrehajtó hatalom nem összpontosult egyetlen személy kezében. Az állami szervezet eleinte mintegy rárakódott a

* *L. Morgan:* Id. mű, 209. old. (Az én kiemelésem. — *A. Gy.*)

törzsi-nemzetségi szervezetre, majd fokozatosan kiszorította azt, és területekké, vallási társaságokká változtatta át őket. A nemzetségi korszak erkölcsi befolyása, hagyományai, szokásai, nézetei és gondolkodásmódja azonban még hosszú ideig éltek az athéniak társadalmi és politikai életében.

A népben is megérlelődött az igény arra, hogy a nemzetségi közösséget a területen és magántulajdonon alapuló politikai közösség váltsa fel, s ezeknek a megérlelődött szükségleteknek volt a kifejezője Kleiszthenész. Kleiszthenész Attikát 100 pontosan körülhatárolt és különböző neveket viselő démoszra, azaz községre osztotta. A démosz lépett a naukrária helyébe. Elrendelték, hogy minden polgár jegyeztesse be magát lakhelye szerint a démoszba, s tulajdonát vegyék fel az illető démosz leltárába. Ezt a regisztrálást, illetve bejegyzést az államhoz való tartozás bizonyítékának és az állampolgári jogok alapjának tekintették. Minden polgárnak a maga démoszában kellett szavaznia, adót fizetnie és katonai szolgálatra jelentkeznie.

A démosz lakosai szervezett politikai testületet alkottak, demokratikus alapokon nyugvó önkormányzati joggal.

Az államot a szenátus, a gyülekezet, a legfőbb törvényszék (aeropag), a közigazgatási és bírósági tisztviselők (archonok), valamint a hadsereg és a flotta választott parancsnokai fogták egybe és képviselték. A nemzetségi közösségek helyébe immár a területi közösségek léptek. A választói egység már nem a nemzetség, a frátria és a törzs, hanem a démosz, illetve helyi törzs volt.

Kleiszthenész reformjai után a nemzetségi nevet nem használták többé. A férfiak a személyi nevüket, atyjuk nevét és annak a démosznak a nevét viselték, amelyhez tartoztak. Az átalakulás valamennyi társadalmi vonatkozásra kiterjedt.*

A rómaiak a fejlődésnek ugyanazt az útját járták meg, mint a görögök. A nemzetségi közösség gazdasági tartalma a köztulajdon, illetve az őskommunizmus. A római nemzetséget ugyanazok a jogok és kötelezettségek illetik meg, mint a görög nemzetséget. A római

* Mellesleg megemlítjük Fustel de Coulanges teljesen hibás álláspontját a társadalmi berendezés formáinak a vallási hitvilágtól való függését illetően. Fustel de Coulanges „La cité antique" („Az ókori város") c. könyvében (Párizs 1878) kifejt egy elméletet, mely szerint a vallási hiedelmek határozzák meg a társadalmi berendezkedés jellegét. Ez a felfogás gyökerében hibás. Fustel de Coulanges-nak az a véleménye, hogy az ókori társadalom eredeti alapsejtje a család volt — mint az előző fejtegetésből következik —, szintén téves.

nemzetség ugyanolyan katonai demokrácián alapult, mint a görög. „Így — írja Morgan — kb. száz év leforgása alatt háromszáz nemzetség egyesült Rómában ; tökéletes szervezethez jutott, mely a most római *szenátusnak* nevezett főnoki tanácsból a *comitia curiata* nevezetű népgyűlésből és a *rex* megjelolésű katonai parancsnokból állott; s egyetlen szándék hatotta át, hogy Itáliában katonai túlsúlyra jusson."*

A z új intézmények mellett még hosszú ideig fenn lltak a nemzetségi intézmények is. Amikor a rómaiak sáncokkal korulvett helyeken kezdtek elni, felmerult a városi korzet, illetve a városi kozosség eszméje. A politikai rend megteremtőjének Servius Tulliust (i. e. 576) tartják. Servius Tullius — akárcsak Szólon Gorogországban — vagyon szerint felosztotta a nepet ot osztályra, s a különböző nemzetségekből származó leggazdagabbakat egy kulon osztályban egyesítette.

A nemzetségi szervezet történelmi jelentőségének értékelése során Morgan hangsúlyozza, hogy a nemzetségi szervezet a letűnt századok orok emleke lesz, mert a legszorosabban osszefügg az emberiség legcsodálatosabb és legszélesebbkoru haladásával.**

Ugyanazok a folyamatok és torvényszerűségek, amelyeket az irokéz, a gorog és a római nemzetségi rend fejlódesében láttunk, megvoltak a germán és a szláv nemzetségi rendben is. Csakhogy míg az amerikai indiánok a torzsi foderációnál tovább nem jutottak, tehát nem lépték túl a nemzetségi rend határait, más népek — a gorogok es a rómaiak — a konszolidáció folyamán (a nemzetségen, a frátrián és a torzson át) egy néppe olvadtak ossze ; a germánok és a szlávok ezt a küszobot is átlépték, és a fejlődésnek azt a fokát érték el, amelyen nemzetté váltak. Ezek a népek szétfeszítették a nemzetségi rend kereteit, s az *állami lét* szakaszába léptek.

A nemzetségi rend bomlása kovetkeztében létrejott államnak a fő jellemvonása a nép tomegeitól kulonvált kozhatalom. A nemzetségi rend a szokásokon, hagyományokon, a torzsfők erkolcsi tekintélyén alapult, s ezért nem volt szuksege fizikai erőszakra ahhoz, hogy a kozosség tagjait a rendelkezések betartására kényszerítse. Az állam a nemzetségi rendben fennálló erkolcsi tekintéllyel a „szurony tekintélyet", vagyis a fizikai erőszakot volt kénytelen szembeállítani. Már az atheni állam sem csupan katonasággal és

* *L. Morgan :* Id. mű, 219. old.
** *L. Morgan :* Id. mű, 151—152. old.

flottával rendelkezett a külső ellenségek, valamint a számtalan rabszolga elleni védekezés céljára, hanem rendőrséggel és rabszolgákból alakított csendőrséggel is. A nemzetségi rend alapja a felfegyverzett nép; az államnak a lényege a *külön hatalmi apparátus* arra a célra, hogy rendszeresen alkalmazzanak erőszakot és az embereket az erőszaknak alávessék.* Az állam kialakulása viszont azzal függ össze, hogy a társadalom osztályokra oszlott.

* *Lenin* Művei, 29. köt. Szikra 1953. 485. old.

2

A FALUKÖZÖSSÉG

A nemzetségi közösség utódja a faluközösség. „A földet ugyanis — írja Maurer — legelőször *nem egyesek*, hanem egész *nemzedékek* és *törzsek* művelték meg, például Izlandban nagyobb társulások, melyeket frändalidnak és skulldalidnak, vagyis baráti társaságnak és társult csapatnak neveztek."* Ugyancsak e kutató véleménye szerint a földközösségek vagy markok igen szoros összefüggésben vannak a földművelés első csíráival, s ha ez utóbbiakra nem derítünk fényt, aligha alkothatunk magunknak világos képet az előbbiekről.

A közösségi élet eredeti köteléke a vérrokonság volt.

A nemzetségi és törzsi közösségek, mint Maurer kimutatja, az állandó települések megalakulásáig álltak fenn. Eredetük a nomád életmóddal, a nomád gazdasággal függött össze. Az ősi nemzetségek és törzsek fő foglalkozása az állattenyésztés volt. Ezért elkeseredett harcokat vívtak egymás ellen a legelőkért. A nomádok előbb-utóbb áttértek a településes életmódra, ekkor a lakosság fő és alapvető foglalkozása a földművelés lett. Az átmenet természetesen fokozatosan történt. Az első időkben a fő foglalkozás az állattenyésztés maradt, a földművelés pedig csak másodrendű volt. Később a földművelés a második helyre szorította az állattenyésztést.

A nomád népek, amikor egy helyen megállapodtak, nemzetségekbe és törzsekbe tömörülve telepedtek le. Minden törzs, élén

* *Georg Ludwig von Maurer :* Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt. (Bevezetés a földközösség-, a telek-, a falu- és a városszervezet, valamint a közhatalom történetébe.) Második kiadás. Wien, 1896. 3. old.

a maga törzsfőjével, külön települést alkotott. Ezt a jelenséget mind a germánoknál, mind a szlávoknál megfigyelhetjük.

„A mark-közösségi szervezet átmenet a nomád életmódról a földművelő életmódra, ahogy ezt még ma is sok helységben láthatjuk Magyarországon, ahol is a gyakran 10—12 négyzetmérföld nagyságú földközösség közel eső részeit felszántják, távolabbi részeit pedig nomád gazdaságra használják fel."*

Amikor a nomád életmódot felváltotta a település, a nemzetségek meghatározott területet foglaltak el, ahol letelepedtek, s ezután ideig-óráig még fenntartották a régi szervezeti formát. Az első települések tehát még nem egyebek, mint ugyanazok a nemzetségek, nemzetségi közösségek — letelepült állapotban. A nemzetség most meghatározott területhez kötődött. A voltaképpeni társadalmi sejt a falu — a megtelepedett nemzetség. A település valamennyi tagja rokonságban volt egymással. Nemcsak a külső körülmények — a szomszédság, hanem a vérrokonság is összefűzte őket. Az emberiségnek ezen a fejlődési fokán a falu, a területi fogalom eleinte a vérrokonok személyi köteléke is volt. „A hinduknál a «rigvéda» korszakában — mondja Kovalevszkij — a falu («grama») már különbözött a nemzetségtől («vic»), mint már abból a tényből is következik, hogy külön szóval jelölték ; a perzsáknál viszont a nemzetség egybeesik a településsel : ugyanaz a «vic» szó fejezi ki mind az egyik, mind a másik fogalmat. Ez nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy a falu nem volt egyéb, mint *letelepült nemzetség*, s ilyképpen közvetlenül megerősíti azt a felfogást, hogy az irániak történelmében a nemzetségi lét volt a kiinduló mozzanat."**

A további fejlődés során a falu elválik a nemzetségtől, s önálló társadalmi sejtté alakul át. Minden nép történelmében a nemzetség a kiinduló mozzanat. Amikor pedig a nemzetség letelepül, főleg földműveléssel kezd foglalkozni, településeket alkot, amelyek különböző fejlődési szakaszokon mennek át. A nemzetségi közösségből eredő faluközösség fejlődése meghatározott törvényszerűség szerint megy végbe.

Történelmi fejlődése során valamennyi nép ugyanazokat a

* Uo. 5. old.

** *M. Kovalevszkij :* Rodovoj bit (Nemzetségi életforma). Szentpétervár. Brockhaus—Efron kiadás 1905. 55. old. (Az én kiemelésem. — *A. Gy.*)

szakaszokat futja be. Az ősközösségi rend, a családközösség, a faluközösség az emberiség fejlődésének törvényszerű fázisai.

A faluközösség a nemzetségi közösség bomlása következtében jött létre, s megmaradtak benne az ősi nemzetségi rend csökevényei. A faluközösség az ősi földművelés társadalmi formája. A közösségi földművelés és földbirtoklás természetes folytatása azoknak a kollektív munkáknak és közösségi birtoklási formáknak, amelyekkel a vadász és nomád népeknél találkozunk. A közös vadászat és halászat után — mondja Ziber —, a közös pásztorkodás, a közös erdőirtás, öntözés, csatornaépítés és folyamszabályozás után a közös földművelő munka a közösségi munka irányában megtett következő lépés.

A földművelő közösség, illetve faluközösség átmeneti forma a köztulajdonról a magántulajdonra, az elsődleges alakulatról a másodlagos alakulatra — mint Marx megállapítja.

A nemzetségi közösségben az élethez szükséges javakat a társadalom mindegyik tagja nem külön-külön, a saját veszélyére, hanem az egész közösség együttesen szerzi meg. A közösség birtokában van minden ingó és ingatlan vagyon. Létezik nemzetségi tulajdon, törzsi tulajdon. Egyéni tulajdon azonban nincs, minthogy a fejlődésnek ezen a fokán az egyén még egy a kollektívával, attól nem vált külön. De idővel, a munkaeszközök fejlődése során az egyéni munka bizonyos jelentőségre tesz szert. Amit egy személy a saját munkájával termel, az az ő tulajdonát képezi. Ilyenformán kialakul elsősorban az ingó tulajdon fogalma. A tulajdon első formája a fegyverek, a munkaeszközök, a díszek, a ruhák tulajdona. A termelt tárgyak tulajdona a munkaeszközök tulajdonának fogalmából fakad. A munkaeszköz tulajdona viszont a termelésére fordított munkán alapszik.

A faluközösséget kettősség jellemzi, ami abból adódik, hogy ez a közösség két ellentétes elven : a kollektív tulajdon és a magántulajdon elvén nyugszik. Az egész közösség tulajdona a föld, azt a közösség tagjai között felosztják, akik a maguk parcelláját egyénileg művelik meg és így a földművelésből nyert termékek egyéni tulajdonukba kerülnek. Ez a dualizmus arról tanúskodik, hogy új korszak köszöntött be, amely bizonyos feltételek mellett a közösség felbomlására és az egyéni elvnek, a magántulajdon elvének győzelmére vezet.

Vera Zaszulicshoz írt levelének harmadik fogalmazványában Marx megmagyarázza, hogy a faluközösség „*az archaikus tár-*

sadalomalakulatnak"* utolsó formája és a közösség legújabb típusa.

A földművelő közösség, illetve faluközösség, az ősi társadalomalakulat utolsó szakasza egyszersmind átmenet a köztulajdonon alapuló társadalomból olyan társadalomba, amelynek a magántulajdon az alapja.

Ezt a közösségi formát az jellemzi, hogy olyan embereket egyesít, akiket nem fűznek össze vérségi kötelékek, mint a nemzetségi rendben, továbbá az, hogy itt a kommunisztikus elven épülő ősközösségi rend törvényei helyett legalább felerészben, individualisztikus elvek érvényesülnek, amelyek a föld egyéni művelésében és a személyi munka termékének egyéni elsajátításában nyilvánulnak meg. A dualizmus, amelyről Marx beszél, a földművelő közösség alapjául szolgáló kommunisztikus és individualisztikus elv, bizonyos társadalmi és történelmi feltételektől függően „a bomlás csírájává", vagy pedig, ellenkezőleg, a kollektivizmus irányában haladó további fejlődés zálogává válhat. Itt harc folyik a kollektív és a tulajdonosi elv között. A történelem azonban megmutatta, hogy a fejlődés a tulajdon irányában haladt.

A nyugati társadalmak kialakulása — írja Marx — arról tanúskodik, hogy a társadalom fejlődésével a köztulajdont mindenütt kiszorította a magántulajdon.

A kapitalizmus története osztályellentétek, konfliktusok és mindenféle bajok története. A kapitalizmus válsága azonban „azzal fog végződni, hogy a kapitalizmus megszűnik és a modern társadalmak a kollektív tulajdon és a kollektív termelés «archaikus» típusának magasabbrendű formájához térnek vissza".**

Marx és Engels nagy figyelmet szentelt mind a nemzetségi rendnek, mind pedig a földművelő közösségnek, s összehasonlították e közösség tagjainak helyzetét a parasztság jelenkori nyomorúságos helyzetével. „Valamennyi, vagy csaknem valamennyi nép őstörténetében — írja Engels — két természetszerűen keletkezett tényező uralkodik : a nép rokonság szerint való tagozódása és a föld köztulajdona. Így volt ez a németeknél is."***

* *Marx—Engels :* Archiv. I. köt. Id. kiad. 336. old.

** *Marx* 1881. március 8-i levele Vera Zaszulicshoz (I. fogalmazvány). Lásd *Marx—Engels* Archiv. I. köt. Id. kiad. 324. old.

*** *Engels :* A mark. *Lásd* Engels: A német parasztháború. Szikra 1949. 153. old.

Engels leírja a továbbiakban a régi német társadalom felépítését, amelyet e társadalom gazdasági szervezete határozott meg. Részletesen ismertetjük itt a németek ősi társadalmi berendezkedését. Céljaink szempontjából fontos az a megállapítás, hogy „az egész nép kezdetben egyetlen nagy mark-közösséget alkotott a közvetlenül a nép tulajdonában maradt föld igazgatására és a területéhez tartozó almarkok felügyeletére".*

A marknak ez az általános jellemzése azért is fontos számunkra, mert a német mark törvényes rendje alapjában véve azonos más népek és kivált az orosz nép faluközösségének törvényes rendjével. A német mark felépítéséről Engels a következőket írja : „Minthogy a tagoknak egyenlő földrészük és egyenlő használati joguk volt, eredetileg a mark törvényhozásában, igazgatásában és bíráskodásában is egyenlően vehettek részt. Meghatározott időközökben — ha szükséges volt, gyakrabban is — összegyűltek a szabad ég alatt, hogy határozzanak a mark ügyeiről és ítélkezzenek a markon belül előforduló bűntettek és viszályok dolgában. Íme, kicsinyben, az ősi német népgyűlés, amely eredetileg szintén csupán egy nagy mark-gyűlés volt. Törvényeket hoztak, igaz, hogy csak ritkán, szükség esetén ; tisztségviselőket választottak, azok hivatali működését ellenőrizték, mindenekelőtt azonban ítélkeztek. Az elnöknek csupán a kérdéseket kellett megfogalmaznia, az ítéletet a megjelent tagok összessége hozta meg."**

Egészen természetes, hogy a markban, vagyis a faluközösségben demokratikus rend uralkodott, amely mély nyomot hagyott a népek emlékezetében, és amely valószínűleg *forrása lett a demokratikus eszmék újjáéledésének a későbbi időkben*, amikor a társadalmi élet reális feltételei olyan fokra fejlődtek, hogy a demokrácia kérdése újból felmerült a népek előtt.

Különösen nagy figyelmet érdemel az a tény, hogy abban az időben, amikor a történelem során a falu várossá alakult, a faluközösség alkotmánya lett a városi alkotmány alapja. „Ebből az ősi városi mark-szervezetből keletkezett valamennyi későbbi városi alkotmány. S végül a mark-szervezet alapján alkották meg a középkor számos, nem a közös földtulajdonon alapuló szabad szövetségének — különösen pedig a szabad céheknek — szabályait. Azt a jogát, amellyel a céh egy meghatározott foglalkozást kizáró-

* Uo. 155. old.
** Uo. 161. old.

lagos hatállyal gyakorolhatott, egészen úgy tekintették, mint egy közös markot. Ugyanazzal a féltékenységgel, mint a marknál, gyakran ugyanazokkal az eszközökkel gondoskodnak a céhek is arról, hogy minden egyes tag részesedése a közös jövedelemforrásból teljesen, vagy legalább a lehetőséghez képest egyenlő legyen."*

A faluközösség, Engels szavai szerint, az egész középkor folyamán az egész társadalmi rend alapja és mintaképe volt, s mélyen áthatotta a népek egész közéletét. És ez a közösségi rend mégis feledésbe merült, úgyhogy Maurernek újból fel kellett „fedeznie". A mark hosszú és elkeseredett harc után megszűnt ; a közösségi földet a nemesség és a papság az ország kormányzóinak, vagyis az államhatalomnak a közreműködésével elrabolta és urasági földdé változtatta át. A közösség tagjai pedig jobbágyokká váltak.

Engels a markkal nem puszta akadémikus kíváncsiságból foglalkozott, hanem időszerű politikai érdeklődésből kiindulva. Fel akarta idézni a parasztok előtt a mark példáját, demokratikus berendezését, földközösségét, azért, hogy a parasztságot a szocialista jövőért folytatandó harcra buzdítsa.

Hogyan segíthet magán a parasztság — veti fel a kérdést Engels. És így válaszol : „A mark újjászületése útján, de nem a régi, magát túlélt formájában, hanem megifjodott formában a földközösség olyan megújítása útján, amely nemcsak biztosítja a kisparaszti közösségek tagjainak a nagyüzemi gazdaság és a mezőgazdasági gépek alkalmazásának minden előnyét, de eszközöket ad nekik, hogy a földműveléssel kapcsolatosan megszervezzék a nagyipart is gőz- vagy vízierő segítségével, éspedig nem a kapitalisták, hanem a közösség javára."**

Egészen természetes, hogy Engels ugyanitt felhívja a parasztok figyelmét arra, hogy felszabadulásukat csak „természetes szövetségeseik", vagyis a munkások segítségével vívhatják ki.

A marxizmus megalapítói tudvalevőleg nemcsak a német markot, hanem az orosz obscsinát is tanulmányozták. Amikor megállapították az emberiség fejlődési szakaszainak általános törvényszerűségeit, érdeklődtek az egyes népek, köztük az orosz nép társadalmi életének konkrét formái iránt is. Ezeket a kérdéseket nemcsak általános elméleti érdekből, hanem politikai síkon is vizsgálták. Kiváltképpen érdekelte őket az orosz obscsina sorsa, mert ez a faluközösség,

* Uo. 162—163. old.

** Uo. 172. old.

jóllehet a bomlás állapotában, fennmaradt egészen a legújabb korig.

Az orosz obscsináról szólva, mely fejlődésének és bomlásának történetével együtt a faluközösség egyik konkrét formája volt, szükségesnek tartjuk megemlíteni B. D. Grekov akadémikusnak az orosz parasztság történetére vonatkozó kutatását.

„A parasztok Oroszországban" („Kresztjanye na Ruszi") című igen értékes munkájában Grekov azt a teljesen helyes marxista—leninista eszmét fejtegeti, hogy a keleti szlávság ugyanazokat a fejlődési szakaszokat futotta be, mint a világ valamennyi többi népe. Emellett természetesen figyelembe veszi azokat a különleges történelmi és mindennemű egyéb sajátosságokat is, melyek között a keleti szlávság élt és fejlődött. Grekov így ír: „Ismeretes, hogy a keleti szlávság fejlődésében megvolt az osztálynélküli nemzetségi rend időszaka; bomlása folyamán a nemzetségi közösséget felváltotta a szomszédsági közösség, amely mellett létezett a nagy család is."*

A nemzetségi rendet Oroszországban is felváltotta a patriarchális közösség, s ebből nőtt ki a mark-közösség, vagyis a faluközösség. A faluközösség romjain fejlődött ki és szilárdult meg a feudális rend.

Ezeknek a következtetéseknek, melyeket Grekov nagy tényanyag tanulmányozása alapján vont le, óriási jelentőségük van. Kutatásai nagy lépéssel vitték előre az orosz nép történetének tudományát. Grekov kimutatta, hogy Oroszország általában ugyanúgy fejlődött, mint a többi európai ország, vagyis ugyanazokat a fejlődési szakaszokat tette meg, mint minden más nép, illetve Oroszország — mint Grekov mondja — ugyanazt a feudalizálási folyamatot és ugyanazokat a feudális viszonyokat élte át.

A társadalmi intézmények fejlődése a társadalom gazdasági szervezete fejlődésének eredménye. A szociológia feltárja — a föld különböző népeinél fennállott gazdasági formák és társadalmi intézmények összehasonlító kutatása alapján — a társadalmi szervezetek fejlődési folyamatában észlelhető ismétlődés meghatározott vonásait, s ily módon megállapítja az összes országokra érvényes általános törvényszerűségeket.

* *B. D. Grekov:* Kresztjanye na Ruszi (A parasztok Oroszországban). 1. könyv. Moszkva 1952. 81. old.

3

AZ ÁLLAM KIALAKULÁSA

A legfontosabb társadalmi szervezeteknek a kezdete — mint Engels és Morgan kimutatta — a vadság korszakába nyúlik vissza, majd a barbárság korában tovább fejlődnek, s teljes kifejlődésüket a civilizáció korszakában érik el.

Az emberiség története folyamán a társadalmi berendezkedésnek csupán három olyan fő formája alakult ki, amelyek szervezeti alapelveik tekintetében tökéletesen különböznek egymástól.

Az első forma a vérrokonsági kapcsolatokon alapszik. Ennek a szervezetnek az elemi formája a nemzetség. Az ősközösségben nem volt meg a társadalom területi szervezete — a fejlett politikai társadalomszervezetnek az ismérve. Az ősközösségben nem gyakorolt kényszert vagy erőszakot közhatalom, államhatalom. Az élet egész rendjét a közvélemény és a meggyökeresedett szokások és erkölcsök tartották fenn. Az egyes embert a legszorosabb kötelékek fűzik a kollektívához, vagyis a társadalomhoz. A társadalom egésze — akár nemzetségről, faluközösségről vagy törzsről van szó — felelős minden egyes egyénért. A személyi jogok és kötelezettségek fogalma nem létezik; a jogokat és kötelezettségeket egyaránt a kollektíva gyakorolja. Csak amikor a fejlődés magasabb fokán kialakul az anyagi javak magántulajdona, akkor jön létre az egyéni cselekedet, például az egyéni bűntett fogalma, amelyért már nem a kollektíva felelős, hanem az egyén, aki azt elkövette.

A társadalmi berendezkedés második formája a területi elveken és az államhatalom principiumán alapuló politikai társadalomszervezet.

A társadalmi intézmények története lehetővé teszi, hogy e két társadalmi forma fejlődését a vadság és a barbárság korszakában kezdődő legegyszerűbb alakjaitól nyomon kovessük.

A nemzetség bomlása kovetkeztében létrejon a szabadokra és rabszolgákra, kizsákmányoló gazdagokra és kizsákmányolt szegényekre szakadt társadalom — a kibekíthetetlen ellentétektől marcangolt társadalom. A kollektívából kivált egyén szemben áll a társadalommal, amely idegen és ellenséges anyagi és szellemi erők szféráját jelenti számára.

A társadalmi szervezet harmadik formája a kommunista társadalom, melyben nincsenek osztályok, nincs kizsákmányolás, nincsenek antagonisztikus ellentmondások. A kollektíva fejlődése itt az egyén harmonikus fejlódésének feltételévé válik.

A marxizmus—leninizmus azt tanítja, hogy egyazon gazdasági társadalomalakulat valamennyi társadalmi szervezetére egyforma torvényszerűségek érvényesek, vagyis ezek általában egyforma fejlődési utat futnak be. Engels hangsúlyozza azt a gondolatot, hogy valamennyi ősi, nemzetségi társadalomban egyforma torvényszerűségek érvényesultek, beszél a formák azonosságáról, az e formák kozott fennálló pontos párhuzamrol, arról, hogy a nemzetség valamennyi barbár nepnel fennállott. Ennek a tortenelmi ténynek a tudomány és kivált a politikai elmélet szempontjából óriási, dontő jelentősége van, mivel ugyanezt a párhuzamosságot, ugyanezt a formai azonosságot, a torvényszerűségeknek ugyanezt az azonosságát figyelhetjük meg a civilizáció korszakában is.

A nemzetségi rendben nem voltak meg a feltételei annak, hogy egyesek másokon uralkodjanak, tehát nem volt elnyomás sem. A nemzetségi rend gazdasági alapját a foldnek és a tobbi termelőeszkoznek a társadalmi tulajdona alkotta. A foldet együttesen művelték meg. Az ilyen kommunisztikus alapon nyugvó érdekkozosség volt a társadalmi élet fundamentuma. A népet, azaz a nemzetséget vagy torzset illette meg a felsőbbség a tulajdon folott, éppúgy, mint a felsőbbség, más szóval a szuverenitás az élet valamennyi területén. Itt természetesen még nincs politikai szuverenitás, nincs meg az ennek megfelelő fogalom sem, minthogy a politikai hatalom a társadalomnak osztályokra szakadásával és egyik osztálynak a másik folotti uralmával függött ossze.

Amint a termelőerők a nemzetségi rend méhében bizonyos fokig kifejlődtek, ez a rend felbomlott, és új alakulattá, az ősközösséggel ellentétes alakulattá változott át.

„A termelés minden ágának — az állattenyésztésnek, földművelésnek, háziiparnak — kifej ődése képessé tette az emberi munkaerőt arra, hogy több terméket állítson elő, mint amennyi a fenntartásához szükséges — írja Engels. Egyszersmind növelte a napi munkamennyiséget is, amely a nemzetség, a házközösség vagy az egyes család egy-egy tagjára jutott. Új munkaerők bevonása vált kívánatossá. A háború szolgáltatta ezeket: a hadifoglyokat rabszolgákká teszik. Az első nagy társadalmi munkamegosztás, amellyel velejárt a munka termelékenységének, tehát a vagyonnak növekedése és a termelés területének kitágulása, az adott történelmi feltételek között szükségszerűen a rabszolgaság kialakulásához vezetett. Az első nagy társadalmi munkamegosztásból megszületett a társadalom első nagy szakadása két osztályra: urakra és rabszolgákra, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra."*

Figyelmet érdemel az a tény, hogy az „osztály" (Klasse) szó — mint Grimm kimutatja — eredetileg annyit jelentett, mint „Spalt", „Riss", vagyis „hasadék", „szakadás", „hasadás", „megosztás". Az „osztály" szót később a „minőség" értelmében is használták.**

Miután megtörtént a római nép öt osztályba tagolása, az első, legfelső osztályhoz tartozó emberek kezdtek a legfelső minőség megtestesülésének („klasszikusnak") számítani.

A klasszikus ellentéte volt a „proletárnak". A „classicus" szó — mint Murray magyarázza — „high-class"-t (magasabb osztályt) jelent a „low-class"-szal, az alsóbb osztállyal, a római proletárokkal szemben. Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy az „osztály" szó kezdettől fogva tartalmazta a társadalom ellentétes részekre hasadásának, szakadásának fogalmát, s emellett a „felsőbb osztály" magasabbrendű minőségét, mindenféle erényeket tulajdonítva önmagának, az alsóbb osztállyal, az alacsonyabbrendű minőség megtestesítőjével szemben. A klasszikus író magasabb minőségű író már abból az egyetlen okból, hogy a magasabb osztályhoz tartozik. Ilyenformán a „klasszikus" szó két értelmet foglal magában: a felsőbb osztályt mint olyant és felsőbb minőséget, mely a felsőbb osztályhoz tartozással kapcsolatos.

* *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. 2. köt. Id. kiad. 306. old.

** „A new English dictionary on Historical Principles" („Történelmi elveken alapuló új angol szótár"). James A. H. Murray szerkesztésében, II. köt. 466. old.

Az osztályrendszer megszilárdulásától kezdve az ókori Rómában a „classicus" szót az első értelmében használták, vagyis ez a szó a gazdag, jómódú felső osztályt jelentette az alsóbb osztályokkal, főképp a proletárokkal szemben. Minden, amit ez az osztály hozott létre, egyszersmind classicus volt a mintaszerűség, a tökély, a magasabb minőség értelmében. Így például Gellius, Arnobius és részben Plautus is a classicus-t a proletarius-szal állítja szembe. Gellius a *klasszikus írót* szembeállítja a *proletár* íróval, aki kisebb értékű már annálfogva, mert az alsóbb osztályhoz tartozik. Amikor mi az „elsőrendű, első klasszisú író" kifejezést használjuk, természetesen rendszerint nem is sejtjük, hogy ez eredetileg felsőbb, azaz a kizsákmányoló osztályhoz tartozó írót jelentette. Igaz, hogy a „proletárok", akik megvetették a kizsákmányoló osztályt, a „classicus" szót az ókorban élősdi (modern szóval élve: „burzsoá", henyélő) értelmében használták.

A „klasszikus" fogalmát modern értelemben — a „mintaszerű", „tökéletes" értelmében Melanchton óta (1519 óta) használják. Melanchton Plutarchos kiadásában használta először ezt a kifejezést az új értelmezésben (lásd Pauly's Real-Encyklopadie der classischen Altertumswissenschaft [Pauly: A klasszikus ókortudomány szak-enciklopédiája], III. kot. 2. (VI. félkotet), Stuttgart 1899, 2629—2649. hasáb; Karl Ernst *Georges*, Ausführliches Lateinisch—Deutsches Handwörterbuch [Részletes Latin—Német Kéziszótár], I. köt., Lipcse 1879, 1117. hasáb; *Grimm*, Deutsches Wörterbuch [Német Szótár], 5. köt., Lipcse 1873, 1005—1006. hasáb. Itt a „Klasse" (osztály) szót filológiailag „a felébe szakítás", kettéhasítás fogalmából vezetik le).

A nemzetségi rendben a hatalom fő képviselői és szervei: a szahem, illetve a hadvezér; a tanács, amely eredetileg a nemzetségek vezetőiből, később pedig a nemesi, arisztokratikus elemekből állott; továbbá a népgyűlés, amely voltaképpen a legfelsőbb hatalmat képviselte. A társadalmi hatalom „egybeolvadt" a néppel. A nemzetségi rendnek ezek a „konstruktív" elemei — mint Engels mondja — a társadalom *osztályokra* szakadása következtében a népakarat szerveiből az uralom és elnyomás eszközévé változnak át. Más szóval, a *nemzetségi* rendnek a szervei válnak *állami* szervekké, de már az elnyomás funkciói szerint módosítva és idomítva. A hadvezér — rex, bazileiosz — tisztsége állandó jellegűvé válik. A hadvezér, a tanács, a népgyűlés a nemzetségi rendből kifejlődő katonai demokrácia szervei. A háború a nép életének funkciójává válik.

Amint tehát az osztálytársadalom kifejlődik, a nép hatalmát, szabadságát és munkáját a kizsákmányolók és elnyomók bitorolják. A bazileiosz a nemzetségi társadalom hadvezéréből a történelem során egyeduralkodóvá, császárrá, királlyá válik. A nemzetségi rend szervei önálló, a társadalom fölé helyezkedő erővé emelkednek.

Az antagonisztikus társadalomalakulatokban az állam jellemző vonása — mint Engels mondja és Lenin tanítja — a néptömegektől elkülönült közhatalom. Az állam a társadalom fölé nő, és szemben áll vele. A civilizáció korszaka gyökeresen különbözik a barbárság korszakától, vagyis a nemzetségi és az ősközösségi rend uralmának korszakától abban, hogy a civilizáció egyik osztálynak a másik által való kizsákmányolásán alapul, és fejlődése az osztályharc útján megy végbe. Az állam az a sajátos szervezet, amely a civilizált társadalomban általános összekötőkapocsként szolgál. Az állam az uralkodó osztálynak a szervezete, az elnyomott, kizsákmányolt osztályt fékentartó és engedelmességre kényszerítő gépezet. Az állam a kizsákmányoló osztály kezében a kizsákmányolt osztályok fölötti uralomnak, azok leigázásának az eszköze, a nép óriási többsége fölötti hatalomnak és erőszaknak az eszköze.

A politikai jogokat, amelyeket az uralkodó osztály a népnek ad, rendszerint a lakosság különböző csoportjainak vagyoni helyzete arányában állapították meg. Ebben a tekintetben is lényegében *ugyanazokat a fejlődési szakaszokat* teszi meg minden állam, kezdve Athéntól és Rómától egészen a mai Angliáig vagy Franciaországig. A dolgozó osztályok kemény harcban végül kivívják az általános választójogot vagy a demokratikus köztársaságot — a burzsoá osztályállam legmagasabb formáját, amely már felszámolta (csak formailag, ténylegesen nem) a politikai jogoknak vagyoni különbségek szerinti meghatározását. A polgári demokratikus köztársaságban, írja Engels, „a vagyon közvetve, de annál biztosabban gyakorolja hatalmát. Egyfelől a hivatalnokok közvetlen megvesztegetésének formájában, amire Amerika szolgáltat példát, másfelől a kormány és a tőzsde szövetsége alakjában, amely szövetség annál könnyebben jön létre, mennél inkább növekednek az államadósságok és mennél jobban összpontosul nemcsak a szállítás, hanem maga a termelés is részvénytársaságok kezében, amelyeknek megint csak a tőzsde a központja. Amerikán kívül a legújabb francia köztársaság is szép példát szolgáltat erre . . .”*

* *Engels :* A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels :* Válogatott művek. 2. köt. Id. kiad. 317. old.

Az állam nem az emberek tévedésének vagy rosszindulatának szülötte. Nem is a véletlen műve, hanem történelmi szükséglet terméke. Az emberiség további fejlődése, előrehaladása a nemzetségi rend keretében nem volt lehetséges. De amilyen szükségszerűen az állam létrejött, ugyanolyan szükségszerűen el is fog tűnni.

Ez a történelmi fejlődés kérlelhetetlen törvénye.

4

ARISZTOTELÉSZ POLITIKAI TANÍTÁSA
(I. e. 384–322)

Az állam a társadalomhoz képest másodlagos és átmeneti képződmény. Az emberi társadalom a legősibb formájában nem ismerte a politikai hatalmat, mely csupán az emberi együttélés gazdasági és kulturális fejlődésének meghatározott fokán jön létre. Az előző fejezetben kifejtettük, hogy az állam kialakulása szorosan összefüggött a területtel, a tulajdonnal és az osztályokkal. Ameddig az osztálynélküli társadalom, a köztulajdon, az őskommunizmus fennáll, addig állam egyáltalán nincs. Az állam alapja tehát a magántulajdon és annak megoszlása a különböző társadalmi osztályok között.

A változással, melyet a termelőerők fejlődése a tulajdonformákban és a társadalmi osztályok egymáshoz való viszonyában előidézett, az állam politikai formái is megváltoznak.

A tudományos szociológia igyekszik megtalálni azt az elvet, amelynek alapján a társadalom minden egyes adott történelmi korszakban bizonyos formát ölt, meghatározott társadalmi-gazdasági típusban kristályosodik ki. A társadalmi formák összehasonlító tanulmányozása arra a meggyőződésre vezet bennünket, hogy az emberiség egyazon fejlődési utat futja be, és hogy valamennyi kultúrnép a maga társadalmi intézményeit többé-kevésbé azonos alapvető formákba önti, amelyek ilyenformán világtörténelmi jellegre tesznek szert.

A politikai elméletek kifejtését szükségesnek tartjuk Arisztotelésszel kezdeni, aki az államiság első formájának tekinthető ókori város-állam tapasztalatainak általánosítása alapján államelméletet dolgozott ki.

Az államtudomány jelenkori polgári művelői az állam természetének és eredetének meghatározásakor rendszerint vagy elvont metafizikai fogalmakból, vagy pedig az állam jogi formáiból indulnak ki, s nem mélyülnek el az állam társadalmi alapjának tanulmányozásába. Ebben a tekintetben sok burzsoá tudós messze elmarad Arisztotelész mögött, aki jóval mélyebben hatolt be az állam természetébe, s az államot a társadalmi erők adott megoszlásának megfelelő hatalmi szervezetként határozta meg.

Arisztotelész, az ókornak ez a nagy bölcselője, empirikus, realista gondolkodó volt. A reálisan létező államformákból indult ki és tüzetesen elemezte ezeket a formákat. Arisztotelész a politikai tudomány megalapítója. Több mint kétezer év óta hozzá, mint politikai gondolkodóhoz fordult minden kutató. Nem vitás, hogy tanítója, Platón is foglalkozott a politika kérdéseivel (számos politikai művet írt), de Platón az örök és változatlan eszmék birodalmában lebegett, s jóllehet „kommunizmusa" kétségtelenül hatott Campanellára és Thomas More-ra, a tudományos politika csíráit az ókorban mégiscsak Arisztotelésznél találjuk meg. Bármilyen különösnek tűnhet, tény, hogy még a legújabb idők sok politikai gondolkodója is, egészen napjainkig, Arisztotelész hatása alatt állt.

Az állam rendeltetése, mondja Arisztotelész, önmagában teljesen kielégítő. „Míg az állam létrejöttének célja az életfenntartás, fennmaradásáé a boldog élet. Így tehát minden állam természettől fogva van, ha ti. már a legalsóbb fokú közösségek is ilyenek. Végső céljuk ugyanis ezeknek az állam, márpedig a végső cél a természetes állapot: amilyen minden egyes jelenség, létrejöttének befejezése után, azt az állapotát nevezzük természetesnek, pl. az emberét, lóét, házét. Aztán meg, amiért valami történik, vagyis a végső cél, az a legfőbb jó: az önmagában való kielégültség pedig végső cél és legfőbb jó egyaránt."*

Nem tartjuk szükségesnek, hogy itt azoknak a teologikus eszméknek az elemzésébe bocsátkozzunk, amelyeket Arisztotelész a tárgy „tulajdonságairól" és végső céljáról kifejt, csupán azt a tényt emeljük ki, hogy Arisztotelész — az újabb idők, sőt napjaink nem egy politikai gondolkodójától eltérően — az államot nem az ember mesterségesen létrehozott művének, nem szerződés vagy egyezmény, hanem a természetes fejlődés termékének tekinti. Az állam az élet

* *Arisztotelész:* Politika (Politiká). Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata RT., Budapest, 1923. 19. old.

szükségleteiből jön létre, és célja Arisztotelész szerint a közösség boldogsága.

Arisztotelész a maga elemzésében az ellentétek összekapcsolódásának szükségességéből indul ki. Ez az álláspontja az állam tekintetében is. Az állam Arisztotelész szemében az emberek legmagasabbrendű kapcsolata, legfőbb szövetsége. Maga az emberi kapcsolat már jó dolog. De az állam, mondja Arisztotelész, nem pusztán az élet kedvéért, hanem a boldog élet kedvéért van. Arisztotelész szerint az ember politikus állat, s csak mint az állam tagja válik az ember emberré.*

Marx nagyra becsülte Arisztotelészt, „a gondolat óriásának", „az ókor legnagyobb gondolkodójának" nevezte. A „Tőke" első kötetének 13. fejezetében Arisztotelész „Politiká"-jából a következő passzust idézi: „Ha — álmodott Arisztotelész, az ókor legnagyobb gondolkodója — minden szerszám parancsszóra, vagy éppen önnön sugallatra el tudná végezni munkáját, ahogyan Daidalosz mesterművei maguktól mozogtak, vagy ahogyan Héphaisztosz háromlábú állványai onnön sugallatra mentek a szent munkára, *ha így a vetélők maguktól szőnének*, akkor sem a mestereknek nem volna szüksége a segédekre, sem az uraknak a rabszolgákra."**

Arisztotelész álma korunkban valóra vált. A vetélők maguktól szőnek. A technika csodái lehetővé tették az ember felszabadulását a nehéz, kimerítő munka alól. A világ elérkezett a szocializmus végső győzelmének küszöbéhez, jóllehet még számos államban dühöng a tőkés rendszer.

Ámde maga Arisztotelész sem tudta elképzelni a társadalom létét rabszolgaság nélkül. Úgy vélte, hogy a társadalom „természet szerint" szabadokból és rabszolgákból áll. „S mindjárt a keletkezés pillanatában különválik az alárendelt elem a vezetőtől"*** — írja Arisztotelész. Arisztotelész tehát igazolja a rabszolgaságot, s azt állítja, hogy a rabszolgának vele született jellemző sajátosságai vannak. Ez nem egyéb, mint egyik első formája a fajelméletnek,

* Marx hangsúlyozza, hogy „az ember természetétől fogva, ha nem is — mint Arisztotelész véli — politikus, de mindenesetre *társas* állat". (Az én kiemelésem. — *A. Gy.*) (*Marx:* A tőke. I. kot. Szikra 1955. 306—307. old.)

** Lásd *Marx:* A tőke. I. köt. Id. kiad. 380—381. old. Ezt az idézetet Marx *F. Biese* „Die Philosophie des Aristoteles" (Arisztotelész filozófiája) c. könyvéből vette át (Berlin 1842. 2. köt. 408. old.).

*** *Arisztotelész:* Politika. Id. kiad. 22. old.

mely a történelem folyamán különböző formákat öltött, de mindig egyazon célt követte: az elnyomás és a rabszolgaság igazolását. A jelenkori rabszolgatartók szintén meg vannak győződve arról, hogy a természet őket az emberek fölötti uralomra, a munkásosztályt pedig alárendeltségre, kizsákmányoltságra teremtette.

Arisztotelész a rabszolgát az úr, a gazda tulajdonát képező eleven szerszámnak tartotta. A rabszolgaság melletti érvelése roppant felszínes, nem érdemes behatóbban foglalkoznunk vele. De meg kell jegyeznünk, hogy Arisztotelész a rabszolgát azon az alapon tartja a gazda tulajdonának, hogy a rabszolga termelési eszköz. Ebből következik, hogy Arisztotelész szerint a termelési eszközök az úr tulajdonát képezik, hogy a rabszolgának nemcsak hogy nincs joga termelési eszközökre, hanem eszköz lévén, a tulajdonjog alapján maga is a gazdáé éppúgy, mint bármely más dolog. Az osztályharc egész története lényegében a körül a kérdés körül forog, hogy kié legyenek a termelési eszközök: az uraké, akik csupán élvezik a tulajdonjogot, vagy a munkásé, aki megteremti a társadalom minden gazdagságát, minden vagyonát, de meg van fosztva a termelés eszközeitől, amelyekkel a kizsákmányolók és az ingyenélők rendelkeznek. Arisztotelész nem emelkedhetett kora fölé, nem léphette túl a rabszolgatartó társadalom kereteit. „Politiká"-ja lényegében szintén eszményíti a fennálló rendet. Arisztotelész „eszményi" állama az athéni rabszolgatartó állam javított kiadása. Arisztotelész a rabszolgaságot *minden* állam szükséges fundamentumának tekintette. A munka megvetése politikai világnézetének szerves része. Nézete szerint nemcsak a rabszolgák, hanem a szabad kézművesek sem tekinthetők állampolgároknak és nem vehetnek részt a politikai életben. Arisztotelész kijelenti, hogy a szabadok és a rabszolgák testi szervezete „természete szerint" különböző, s hogy „ez utóbbiaknak hasznukra van a szolgasors, és igazságos is". „A természet tehát — folytatja Arisztotelész — a szabad embernek s a szolgának még a testét is meg akarja különböztetni, az egyikét erőssé teszi az elrendelt munkára, a másikét pedig egyenessé, mely az amolyan munkára alkalmatlan, de megfelel az állampolgári életre."* A szabadok Arisztotelész meghatározása szerint — azok az állampolgárok, akik az élelem előteremtéséhez szükséges munkától mentesülnek. A rabszolga az, aki egy ember részére végez munkát; a kézműves az, aki a köz hasznára dolgozik.

* Id. mű, 23. old.

„A legtökéletesebb állam — mondja Arisztotelész — nem is ismeri el a kézművest polgárnak."*

A fentiekből számos fontos, időszerű jelentőséggel bíró következtetés adódik. Először : a fajelmélet, mely az imperializmus korszakában a gyönge és elmaradott népek leigázásának eszköze, történelmileg és logikailag a rabszolgaság és elnyomás ideológiája, mely a rabszolgatartó társadalomalakulatból származik. Másodszor: a fajelmélet elválaszthatatlanul összefügg a munka, a dolgozó tömegek lenézésével, minthogy e szerint az elmélet szerint mindenki, aki dolgozik, rabszolga. A kézműves a társadalom részére dolgozik, vagyis nem egy bizonyos gazda részére, hanem a köz hasznára, ezért voltaképpen bérmunkás. De lényegében ő is rabszolga, minthogy dolgozik. Ilyenformán a rabszolgaságot és a munkát Arisztotelész és sok mai burzsoá ideológus is a legszorosabb összefüggésben látja. A rabszolgák, a kézművesek, a napszámosok, vagyis minden dolgozó ember kívül állt a társadalmon és az államon. Bár azóta két és fél évezred telt el, és óriási gazdasági és politikai változások mentek végbe, a rabszolgatartó társadalomalakulat maradványai még ma is élnek a tőkés országokban. Tanúi voltunk a kannibáli fajelméletet hirdető elmezavar ideiglenes diadalának néhány „civilizált" országban, ahol újjáélesztették nemcsak a rabszolgaság, hanem a rabszolgatartó állam eszméjét is. Hasonló folyamatoknak vagyunk tanúi mostanában az Egyesült Államokban, ahol a négerek a szó szoros értelmében rabságra vannak kárhoztatva, és ahol meglincselhetnek embereket csupán csak azért, mert nem fehér a bőrük, ahol a tőke mágnásai magasabbrendű embereknek képzelik magukat, akiket a természet vagy az isten arra teremtett, hogy uralkodjanak más emberek fölött, kizsákmányolják mások munkáját, ahol az ingyenélők „törvényes" alapon kirabolják a népet, szóval, ahol a tőke az uralkodó, a munka pedig a rabszolgája. A bérrabszolgaság szintén rabszolgaság.

A mai tőkés országokban a dolgozó lakosság lényegében a társadalmon kívül áll, minthogy a társadalomban és az államban a hangadók és a „vezetők" nem a munkások — minden társadalmi érték megteremtői —, hanem a kizsákmányolók, az ingyenélők.

Említettük, hogy Marx szembeállítja a társadalmat az állammal, s hangsúlyozza, hogy az ember társas állat, ha nem is politikus, mint Arisztotelész vélte. Az állam a marxizmus—leninizmus tanítása

* Id. mű, 78. old.

szerint történelmileg múlandó intézmény, nem pedig örök, mint Arisztotelész feltételezte, és mint a mai burzsoá filozófusok, államtudósok, történészek és közírók vélik. Az állami rend gyökereit a társadalmi szervezetben, a társadalom gazdasági szerkezetében kell keresni. A burzsoá filozófusok és az államtudomány művelői már eleve hibásan fognak az állam tanulmányozásához és elemzéséhez, mert rendszerint az állam külső formáinak leírásával, illetve tanulmányozásával foglalkoznak, megmaradnak a „jogi kretenizmus" talaján, és nem nézik a dolgok társadalmi oldalát, vagyis a legmélyebb alapokat, amelyeken az államszervezet nyugszik. Ezt a „módszertani" eljárást osztályérdekek diktálják, mert a burzsoázia hatalmának és a dolgozó tömegek rabszolgahelyzetének osztályalapjait feltárni annyit jelent, mint fegyvert adni a burzsoázia osztályellenségének, a proletariátusnak a kezébe. Az állam a burzsoá szociológusok állítása szerint autonóm szervezet, mely saját törvényeinek alávetve, soha el nem múló, örök, és meghatározza a társadalom életét. Emellett az állam e „teoretikusok" nézete szerint osztályok fölötti szervezet, amelynek célja a közjó. Ezt tanítja Arisztotelész is. Ámde miféle „közjóról" lehet szó egy rabszolgaságon nyugvó társadalomban, ahol a rabszolgák száma ötszörte, sőt tízszerte nagyobb a szabadokénál. Ám a rabszolgák az ókori rabszolgatartó társadalomban egyáltalán nem számítottak embernek. Amikor tehát Arisztotelész „közjóról" beszél, egy elenyésző kisebbség jólétéről, maroknyi ember jólétéről van szó, melyet az egész társadalom jólétének tüntetnek fel. Ugyanez a helyzet az egész történelem folyamán, s napjainkban is, amikor a tőke mágnásainak a jólétét az egész társadalom jólétével azonosítják. Ez az álcázás és csalás minden osztálytársadalomra jellemző.

Számos burzsoá ideológus, hogy igazolja a maga reakciós „tanait", gyakran Arisztotelészre hivatkozik, s neki tulajdonítja a maga nézeteit. Így például B. Csicserin az alkotmányos monarchia ideológusának tartotta Arisztotelészt, holott valójában Arisztotelész nem volt az. Csicserin — mesterének, Hegelnek nyomán — az alkotmányos monarchiát a világmindenség koronájának tekintette. Arisztotelésznél Csicserin megtalálja „a csíráját az alkotmányos monarchia tanának, amely abból kiindulva, hogy az emberi társadalmakban az ész és az igazság uralkodik, tagadja, hogy ezeknek bármiféle személy vagy gyűlés a birtokában van, s ezért követeli, hogy az általános határozatokban a társadalom összes elemei

együttesen részt vegyenek. Ezt a tanítást az újkorban Guizot hirdette."*

Az „ész és igazság uralmára" és „a társadalom összes elemeinek az általános határozatokban való együttes részvételére" vonatkozó nagyhangú szavakkal Csicserin a maga szélsőségesen reakciós nézeteit akarja leplezni. Guizot az általános választójog ellenfele, a pénzügyi és kereskedelmi arisztokrácia érdekeinek buzgó védelmezője volt, aki még az ipari burzsoáziát is gyűlölte, a munkásokról nem is beszélve. Amikor Csicserin az oroszországi nagy forradalmi események küszöbén Guizot reakciós eszméit hirdette, ez harci felhívást jelentett, a feketeszázak és népbutítók mozgósítását a munkásosztály, a népi forradalom elleni harcra. Ehhez a reakciós működéshez keres Csicserin támogatást Arisztotelésznél, aki szerinte már két és félezer évvel ezelőtt előkészített az orosz földesurak és burzsoá rablók részére néhány jó érvet a forradalom ellen.

A politikai rend, a társadalom gazdasági szerkezetén nyugvó felépítmény formáit a társadalom osztályjellege, gazdasági berendezése, a tulajdon elosztása határozza meg. A burzsoá írók viszont elszakítják az államot reális talajától, és az államformákat önálló jellegűeknek tartják. Ezt a hibát Arisztotelész is elkövette, s főképpen ebben utánozzák a burzsoá publicisták.

Arisztotelész, mielőtt rátérne a kormányformák jellemzésére, tisztázza, milyen elemekből tevődik össze az állam, minthogy véleménye szerint csak ezután lehet teljes mértékben feltárni az állam lényegét, valamint az állam és annak alkotóelemei közötti viszonyt. Az állam, fejtegeti Arisztotelész, állampolgárokból áll. Az a kérdés, hogy mi az állampolgár? „Állampolgároknak nevezzük mindazokat — írja —, akiknek joguk van a tanácskozásban és bíráskodásban részt venniük."**

„Az állam pedig — folytatja Arisztotelész — általában nem egyéb, mint ezen személyek olyan összessége, mely az életre szükséges javakta a maga erejéből elő tudja teremteni."*** Az állam az állampolgárok politikai egyesülése. Az állampolgárok feladata az állami egyesülés szolgálata. Az állampolgár életének célja, hogy szolgálja az államot, hogy érte éljen. Az állampolgár elengedhetetlen ismertetőjegye, fő tulajdonsága az erény, mely az embert képessé

* *B. Csicserin :* Isztorija politicseszkih ucsenyij (A politikai tanítások története). 1. rész. Moszkva 1903. 66—67. old.

** *Arisztotelész :* Politika. Id. kiad. 73. old.

*** Id. mű, 73. old.

teszi kötelességeinek teljesítésére, azaz a tanácskozásban és bíráskodásban való részvételre. Feladatunkon kívül esik, hogy tárgyaljuk az erény különféle, az államformától függő fajtáit, de egészen nyilvánvaló, hogy ezek az okfejtések sok esetben rendkívül naivak és ellentmondásosak. Valójában Arisztotelész nem határozza meg *ki* legyen állampolgár, *ki* vegyen részt a tanácskozásban és a bíráskodásban. Itéleteit a korábban fennálló rendre alapozza, amely szerint a tanácskozásban és bíráskodásban való részvétel jogát a származás határozza meg.

A politikai formák vizsgálata során Arisztotelész mindenekelőtt leszögezi, hogy az alkotmánynak, vagyis az államrendnek két formája van: helyes és helytelen. „Nyilvánvaló tehát — írja —, hogy az általános igazság szerint az a helyes alkotmány, amely a közérdeket tartja szem előtt; valahány pedig csupán a vezetők érdekeit tekinti, az mind hibás, és csak kinövése a helyes alkotmánynak: az úr és szolga viszonyára van alapítva, holott az állam szabad emberek egyesülése."*

Ami a helyes formákat illeti, három ilyen forma lehetséges: „Szokás szerint azt a monarchikus formát, amely a közérdekre tekintettel van, királyságnak, azt az alkotmányformát, amely keveseknek, de egynél többnek kezébe adja a hatalmat, arisztokráciának nevezzük (akár azért, mert itt a legjobbak vannak kormányon, akár mert benne minden úgy történik, amint az állam és annak tagjai szempontjából a legjobb); végre mikor a nép gyakorolja az államhatalmat a közjó érdekében, ezt a formát valamennyi alkotmányforma közös nevével politeiának nevezzük."**

A helyes, illetve tiszta alkotmányformákon kívül vannak Arisztotelész tanítása szerint helytelen, tisztátalan formák is. „Az említett alkotmányformák korcs alakjai pedig — írja Arisztotelész —: a királyságé a tirannisz (zsarnokság), az arisztokráciáé az oligarchia és a politeiáé a demokrácia. A tirannisz ti. olyan monarchia, mely csak az egyeduralkodó érdekéért van, míg az oligarchia a vagyonosok, a demokrácia pedig a vagyontalanok érdekéért: a közösség érdekéhez egyikük sem igazodik."***

Arisztotelész, úgyszintén Arisztotelész nyomán a burzsoá politikai gondolat számos képviselője, az állami berendezkedés formáinak

* Id. mű, 81. old.
** Id. mű, 81. old.
*** Id. mű, 82. old.

meghatározása során abból indul ki, hogy hányan állnak az állam élén : egy vagy több személy, vagy pedig az állampolgárok többsége. A politikai rend jellegét meghatározó második tényező az, hogy a szóban forgó rendszert közérdek vagy személyi érdek vezérli. Ámde a helytelen formák meghatározása során Arisztotelésznél felmerült egy új, igen lényeges elem, tudniillik a tulajdon eleme. Ezzel kapcsolatban Arisztotelész beszélt az osztályokról, a vagyonosokról és a vagyontalanokról. Ha az oligarchia a tulajdonosok osztályának, a gazdagoknak az uralma, a demokrácia pedig a vagyontalanoké, akkor ennek a ténynek természetszerűleg nagyobb jelentősége van, mint az állam élén álló személyek számának. Akkor az is egészen világos, hogy éppen a tulajdon kategóriájának van döntő szerepe a kormányzati formák meghatározásában és jellemzésében. Színtiszta utópia annak a lehetőségnek a feltételezése, hogy a hatalmon álló arisztokrácia lemondhat saját érdekeiről és a „közjó"-val törődhet, hiszen ez lényegében a vagyontalanok érdekeinek kielégítését jelentené. Ha ez a valóságban megtörtént volna, akkor semmiféle harc nem indult volna meg a különböző osztályok között, márpedig maga Arisztotelész nagyon színesen írja le az osztályok harcát az ógörög városállamokban.

Jóllehet a helyes és helytelen kormányzati formákra vonatkozó arisztotelészi elmélet alapjában véve hibás, Arisztotelész mégis megközelítette a kérdés többé-kevésbé helyes megoldását azzal az érvelésével, hogy a kormányzati formákat — igaz, hogy szerinte csak a helyteleneket — az osztályoknak a tulajdonhoz való viszonyuk alapján kell meghatározni. Ez valóban érdeme Arisztotelésznek. A politikai intézmények valóban összefüggnek a társadalom osztályszerkezetével, s az antagonisztikus társadalomban minden osztálynak a mai napig is sajátos politikai intézmények felelnek meg.

Az osztályharc, a gazdagok és szegények közötti harc kérdéseinek Arisztotelész jelentős helyet juttat. Ebben a tekintetben egy fejjel kimagaslik sok-sok mai burzsoá író közül. Azzal is tisztában van, hogy az államrend alapja a tulajdon.

„Úgy látom, maga az okoskodás menete teszi nyilvánvalóvá — írja Arisztotelész —, hogy az a körülmény, vajon kevesen vagy sokan vannak-e a hatalmon levők, csak egy mellékes velejáró, amennyiben az egyik az oligarchiával, a másik a demokráciával szokott együttjárni, mivel a vagyonos emberek rendesen kevesen, ellenben a vagyontalanok mindig sokan vannak (így aztán az

említett körülmény nem is szolgálhat alapul a különbségtevésre); azonban az a pont, amiben a demokrácia és az oligarchia különbözik egymástól, nem más, mint a szegénység és a gazdagság; éspedig ahol a főhatalomhoz gazdagságuk révén jutnak az emberek, akár kisebbségben, akár többségben vannak az illetők, az az államforma az oligarchia; ahol pedig a vagyontalanok vannak hatalmon, demokrácia."*

Ez az elmélet már sok helyes gondolatot rejt magában: Arisztotelész a társadalom osztályszerkezetére fordítja figyelmét, megérti, milyen fontos ez az általa felvetett kérdések megoldása szempontjából. De a továbbiaknak némileg elébevágva, már itt megjegyezzük, hogy Arisztotelész ellensége a kommunizmusnak. Látja a szegények harcát a gazdagok ellen, de a tulajdonosokkal rokonszenvez, a középosztályokkal, amelyek a gazdagok és a szegények között helyezkednek el. Ezt az álláspontját egyébként külön filozófiai megfontolásai is alátámasztják. Ő az „ellentétek" összekapcsolását, nem pedig az abszolút „egységét" vallja, mint Platón. Ebből a filozófiai álláspontból „az ellentétek kibékítése", „az osztályok kibékítése" következett.

Az állam lényeges alkotóelemei Arisztotelész szerint a gazdagok és a szegények, „... ámde szegény és gazdag egyszerre ugyanaz az ember nem lehet! — mondja Arisztotelész — ... tehát ezek a tulajdonképpeni osztályai az államnak, azaz a vagyonosok és a vagyontalanok. Sőt mi tobb, ... mivel az egyik részen rendszerint kevesen, a másikon sokan vannak — ezek az államnak igazán egymással szemben álló osztályai. Így tehát az államformákat is ezen osztályok hatalmi túlsúlya szerint állapítják meg ..."**

Arisztotelész nem viseltetik jóindulattal sem a gazdagok, sem a szegények iránt. Abból indul ki, hogy „egy szabadon megnyilvánuló erény szerinti élet a legboldogabb, az erény pedig mindenben a középút: szükségképpen a középúton járó életnek kell a legboldogabbnak lennie, amely középszerűséget ti. minden egyes ember elérhet; s nyilvánvaló, hogy ugyanezen szempontok vonják meg a határt valamely államforma és alkotmány értéke és értéktelensége között is, mert az alkotmány az államnak mintegy életmódja".***

Arisztotelész az egész lakosságot három osztályra osztja: a nagyon

* Id. mű, 82—83. old.
** Id. mű, 111. old.
*** Id. mű, 120. old.

gazdagokra, a nagyon szegényekre és harmadsorban a középosztályra, mely a gazdagok és szegények között áll. A középosztály érdekeit védelmezi azon az alapon, hogy a mérséklet és a középút két véglet között a legjobb, s hogy „a vagyoni állapotban is valamennyi közt legtöbbet ér a közepes".* Nézeteinek alátámasztására Arisztotelész hivatkozik Euripidész, Héziodosz, Aiszkhülosz és mások véleményére. Ezek között figyelemre méltó Euripidész véleménye, mert az a passzus, amelyet Arisztotelész az „Esdeklők"-ből (i. e. 421. körül) idéz, feltűnően szemlélteti az antik világban végbemenő ádáz osztályharcot. Euripidész úgy jellemzi a gazdagokat, mint akik semmiféle hasznot sem hoznak és „örökké többet akarnak"; a vagyontalanok szükséget szenvednek; a gazdagokkal szemben fölöttébb ellenséges érzülettel viseltetnek; marad a polgároknak az a része, amely „középen" áll, ez fenntartja az államot és óvja a rendet.

„Világos tehát — folytatja Arisztotelész —, hogy az állami közösség is akkor a legjobb, ha a középosztályra támaszkodik, s azok az államok rendezkednek be jól, amelyekben nagy számban van a középosztály, s ez lehetőleg mindkét, de legalábbis az egyik félnél jelentékenyebb; mert így a másik, gyengébb féllel együtt a maga javára billenti a mérleget, s útját szegi annak, hogy az ellenkező véglet túlsúlyra jusson. A legnagyobb szerencse tehát, ha az állampolgároknak közepes, de mégis elégséges vagyonuk van; mert ahol az egyik résznek igen sokja van, a másiknak semmije, ott vagy túlzó demokrácia, vagy egyoldalú oligarchia, vagy tirannis fejlődik ki — az egyik vagy másik véglet folytán . . .

Nyilvánvaló tehát, hogy legjobb a középút; egyedül ez az, amely nem vezet meghasonlásra; ahol kellő mérséklet van, ott legkevésbé szoktak a polgárságban zavarok és villongások támadni. A nagy államokban is azért kevesebb a belső zavar, mert nagy bennük a középosztály; a kisebbekben ellenben egyrészt könnyebben bomlik két pártra az egész, úgyhogy középosztály nem is marad, másrészt pedig itt úgyszólván mindenki vagy szegény, vagy gazdag."**

A „középosztályra" vonatkozó arisztotelészi elmélet gyökerében hibás. Az az elképzelés, hogy a legjobb államrend az, amelyben a középosztály van többségben, utópia. A történelem bebizonyította, hogy a hatalom azoké, akiknek a kezében a gazdasági erő összpon-

* Id. mű, 120. old.
** Id. mű, 121. old.

tosul. A középosztály nem vezetheti önállóan az államot: mindig valamelyik véglethez húz (hogy Arisztotelész kifejezésével éljünk), éppen azért, mert középosztály, amelyben ellentmondó érdekek és ideológiai nézetek egyesülnek. A gazdagok és szegények között folyó osztályharc határozza meg az állam fejlődésének menetét, ez minden társadalmi fejlődés mozgató ereje.

Ezért naivan hangzik Arisztotelész tiltakozása az osztályharc és pártharc ellen, hiszen enélkül nincs semmiféle haladás és fejlődés az antagonisztikus társadalomban. A „középosztály" nem játszik és nem is játszhat vezető szerepet a társadalom fejlődésében, ahol elkeseredett osztályharc folyik, jóllehet olyan tényező, mely az egymás ellen harcoló osztályok egyikének oldalára állva befolyást gyakorol az osztályharc menetére. Arisztotelész elmélete, mely szerint a középosztály, minthogy a gazdagok és a szegények között áll és ily módon közbülső erőt alkot, elősegíti az osztályok kibékülését, az osztályellentétek enyhülését, ellentmond a történelem egész menetének. Igen fontos körülmény, hogy éppen az ókori államok története, amelyet Arisztotelész nagyon jól ismert, homlokegyenest ellenkezik ezzel az elmélettel. Azok a tények, amelyekre Arisztotelész „Politiká"-jában hivatkozik, az ókori város-államokban végbemenő éles osztályharcról tanúskodnak. Ami pedig a középosztálynak Arisztotelész által említett békítő szerepét illeti, ez nem egyéb, mint álom, üres ábránd.

Arisztotelész mai nyelven szólva megalkuvó volt, az osztálybéke híve. Ellenzett mindenféle pártvitát és viszályt. Ehhez filozófiai alapul az ellentétek összekapcsolásának, vagyis kibékítésének elve szolgált. Érdekes, hogy ezt az általános filozófiai elvet Arisztotelész a hellén népre is alkalmazza, amely szerinte szintén egyesített magában ellentétes tulajdonságokat. A központi hely, amelyet a hellénnek földrajzi tekintetben elfoglalnak, Arisztotelész véleménye szerint arra mutat, hogy a hellén nép a világ középpontjában áll, s egyrészt ellentétes tulajdonságokat egyesít magában, másrészt pedig a többi nép fölött áll. Így például azt írja, hogy „a hellén nép, miként lakóhelye is a kettő (Észak-Európa és Ázsia lakói) között fekszik, jellemében is egyesíti a kettőt: bátor és tehetséges; innen van az, hogy szabadságban és a legtökéletesebb állami szervezetben él, s az egész világon is uralkodni tudna, ha egy államban tömörülne".*

* Id. mű, 198. old.

A más népekkel szembeni hellén fölény gondolatának alátámasztására Arisztotelész hivatkozik Iszokrátészre, aki a „A vagyoncseréről" tartott beszédében hangsúlyozta, hogy maga a természet teremtett különbséget a hellének és a barbárok kozott, hogy a hellének a barbárok folott állanak „megfontoltság és gondolkodóképesség tekintetében".

Arisztotelész itt is a rabszolgatartó társadalomnak azt a felfogását hirdeti, hogy a hellének a barbárok folott állnak. Teljesen képtelen álláspont az, hogy egy nép foldrajzi helyzete meghatározza értelmi és erkolcsi képességeit, hogy az ellentétek egyesítését eredményezi, vagyis azt, hogy egy nép egyesíti magában a tobbi nép összes tulajdonságait. Ami pedig a helléneknek a barbárokkal szembeni folényet illeti, nem lehet tagadni, hogy a hellének magasabb kulturális szinten álltak, mint a barbárok, de ezt nem foldrajzi feltételek, nem biológiai sajátosságok, hanem a szóban forgó népek kulturális és történelmi eletfeltételei magyarázzák.

Két és fél evezreddel később a német soviniszták a legaljasabb embergyűlöló formában felélesztették a rabszolgatartók ideológiáját ; a német faj folényét hirdették azon az alapon, hogy a németek központi foldrajzi helyzetet foglalnak el Európában, aminek kovetkeztében egyesítik a kulonféle népek ellentetes tulajdonságait, és már ennek folytán felulmulják az osszes népeket, s maga a természet arra rendelte őket, hogy ezek folott uralkodjanak.

Arisztotelész, minthogy az „osztálybéke" híve volt, természetesen ellenezte a forradalmi harci módszereket. Igyekezett feltárni a forradalmi változások okait és megtalálni a forradalmak „megelőzésének"eszkozeit. Ennek a kérdesnek szentelte a „Politika" otodik konyvét, amely terjedelemben meghaladja az osszes tobbit. Nem tartjuk szukségesnek az otodik konyvben érintett kérdések taglalását, de ki kell emelnünk, hogy a forradalmi változások egyik legfontosabb okának Arisztotelész a gazdagok és a szegények kozt létező antagonizmust tekinti.

Arisztotelésznek, a „Politika" című mű realisztikus iránya ellenére, megvan a maga utópiája. Ez az úgynevezett eszményi állam. Hogy az eszményi állam kérdését megoldjuk, mondja Arisztotelész, mindenekelőtt el kell donteni az „eszményi élet" kérdését. Az eszményi állam „eszményi" életformában élő embereket kovetel.

A legjobb állami rendnek, mondja Arisztotelész, azt az állami rendet kell tekinteni, amely lehetővé teszi, hogy minden ember boldogan éljen és tevékenységében a lehető legjobb módon járjon el.

Az embernek általában az erény követelményei szerint kell élnie. Az a kérdés, melyik életfajtát kell elonybe helyezni: a politikus életét, avagy a minden külső tevékenységtől mentes, szemlélődő életet? Arisztotelész egyetért Platónnal abban, hogy a férfi erénye „a politikai tevékenységre való képességben" rejlik. A politikai tevékenységnek ez a nagyrabecsülése az ókori társadalom tökéletesen meghatározott életfeltételeiből fakadt.

Arisztotelész eszményi államának polgárai „ne folytassanak olyan életet, amilyent a kozművesek vagy a kereskedők", mert az efféle élet Arisztotelesz véleménye szerint ellenkezik az erénnyel. Az arisztotelészi eszményi állam polgárai szántóvetők sem lehetnek. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban Arisztotelész a kovetkezőket mondja: „... a földművesekre, mesteremberekre és az egész napszámos osztályra ti. feltétlenül szükség van az államban —, de azért az állam szerves alkotórészei megiscsak a fegyverviselő és a tanácskozásban résztvevő polgárság".* A rabszolgák, a kézművesek, a földművesek, napszámosok, a kereskedők tehát az eszményi államon kívül állnak. Az állam csupán a fegyverviselokből meg a burokráciából, vagyis azokból áll, akik torvényhozó hatalommal rendelkeznek. Más szóval Arisztotelész a maga ideális államát az államgépezetre szűkíti le. Ez rendkívul erdekes, mert megmutatja, *mit* értett voltaképpen az állam lenyegén.

Az államból kirekesztett osztályokat Arisztotelész megfosztja a tulajdonnak a jogától is. Tanítása szerint a foldtulajdon az uralkodó osztályokat illeti meg, vagyis a katonai rendet és azokat, akiknek joguk van részt venni az államigazgatásban.

„... most aztán — folytatja fejtegetését Arisztotelész — először is a fold felosztásáról és a földművelő osztályról szóljunk: kik és milyen fajta emberek legyenek ezek, mert sem azt nem fogadjuk el, amit egyesek (értsd Platón — *A. Gy.*) állitottak, hogy ti. a vagyonnak kozosnek kell lennie, mert hiszen az legfeljebb csak a haszonélvezet szempontjából, baráti alapon lehet kozos, sem pedig azt, hogy a polgárok kozul csak egy is szukséget lásson az elelemben."**

Arisztotelész, mint tudjuk, ellenfele volt a kommunizmusnak; számos ellenvetést hozott fel a kommunizmus ellen, melyeket a kommunizmus ellenségei két és fel évezreden át használtak. A kommunizmus legújabb bírálói aligha tudtak valamit hozzátenni azok-

* Id. mű, 201—202. old.
** Id. mű, 203. old.

hoz az „érvekhez", amelyeket már Arisztotelész felhozott. Mindeneselre már maga az a tény, hogy Arisztotelész és a kommunizmus más ellenfelei olyan hevvel harcoltak ez eszme ellen, bizonyítja, hogy az elnyomott emberiség mindenkor álmodozott — mégha fantasztikus formában is — a kommunizmusról. Az emberekben élt a nem is olyan távoli múlt emléke arról, hogy volt egy ősközösségi, jobban mondva nemzetségi rend. Bizonyítja továbbá, hogy a kommunizmusról szőtt álmok a történelem egész folyamán felmerültek, s az uralkodó osztályoknak a kommunizmus ellen folytatott harca betolti a nemzetségi rend összeomlása óta eltelt egész történelmi időt.

Arisztotelész, amikor állást foglal a közös foldtulajdon ellen, azt hirdeti, hogy az állam egész területe két részre osztandó : az egyik részt az egész állam kozosen használja, a másik rész pedig legyen magánbirtok.

A továbbiakban síkra száll amellett, hogy a foldművelők túlnyomóreszt rabszolgák legyenek. „... s ne legyenek se mind egy torzsbeliek, se pedig bátor jelleműek (így a munkára is a legalkalmasabbak s legmegbízhatóbbak abból a szempontból is, hogy semmiféle újítást nem keresnek) ; másodsorban lehetnek bennszülött barbárok, jellemben az előbbiekhez hasonlók, s ezeknek is egy része magántulajdonban legyen a birtokosok foldjein, a másik részük pedig a közös földbirtokon, állami tulajdonban."*

Látjuk, milyen kormönfont eszkozokhoz hajlandók folyamodni az uralkodó osztályok és legnagyobb elméik a rabszolgaság intézményének védelme erdekében. Az uralkodó osztályok állandóan rettegtek a rabszolgák és egyáltalán a kizsákmányolt lakosság felkelésétől, s Arisztotelész mint az ó ideológusuk, igyekezett az államot, vagyis az urakat megóvni az elnyomott osztályok esetleges lázadásától. A rabszolgák ne legyenek nagyon bátor jelleműek és ne legyenek egy torzsbéliek — meg kell őket fosztani az érintkezés és a harcra való egyesülés lehetőségétől. Platón, Arisztotelész tanítómestere, ugyancsak azt követelte, hogy a rabszolgák lehetőleg ne értsék meg egymást, azaz hogy különböző nyelven beszéljenek.

Fentiekben felvázoltuk Arisztotelész eszményi államának néhány lényeges vonását.

Nagy érdemet szerzett Arisztotelész a görog város-államok alkotmányainak monografikus kutatásával. Tanítványaival együtt

* Id. mű, 203. old.

158 ilyen alkotmányt állított össze, köztük az „athéni politeiát" is.

Ha most Arisztotelész eszményi államáról az abban az időben valóságosan létező athéni államra fordítjuk figyelmünket, meggyőződhetünk arról, hogy Arisztotelész eszményi állama lényegében véve a reális állami rend idealizálása.

Minden kutató egyetért abban, hogy az athéni polgárok száma Arisztotelész idejében nem haladta meg a harmincezret. Maga Arisztotelész huszonötezer főről beszél. A rabszolgák száma viszont elérte a százezret, a jogtalan metoikoszoké pedig a harmincezret. Ez azt jelenti, hogy a polgárok a lakosságnak körülbelül a negyed részét alkották. Ilyenformán az athéni „demokrácia" aligha érdemli meg ezt az elnevezést. Miféle népuralomról lehet beszélni, amikor a lakosság 75 százaléka jogfosztott rabszolgákból állt?

Az eszményi állam tervezete a platóni „Törvények" változata. Arisztotelész, az ókor legnagyobb gondolkodója, mint láttuk, a rabszolgaság kérdésében tanítóját, a szélsőségesen reakciós Platónt követte. Helytelen volna azonban az az elképzelés, hogy az ókori társadalomban nem folyt erős mozgalom a rabszolgaság ellen. Jóllehet az ókori világ rabszolgatartó társadalomalakulat volt, ahol a társadalom szervezete a rabszolgaság intézményén nyugodott, mindazonáltal, vagy éppen ezért, Arisztotelész korában Görögországban erős társadalmi mozgalom folyt a rabszolgaság ellen. Maga Arisztotelész utal arra, hogy „vannak olyanok is, akik az úr-szolga viszonyt természetellenesnek tartják. Mert csak törvény szerint szolga az egyik ember, úr a másik : természet szerint nincs köztük különbség. Ezért nem is igazság ez, hanem erőszak."*

Eleai Alkidámosz, akinek a neve összekapcsolódik a rabszolgaság elleni mozgalommal, azt tanította, hogy „minden ember természettől fogva szabadnak rendeltetett."**

Már utaltunk arra, hogy a népben még éltek a nemzetségi rend kommunisztikus hagyományai, s ez a magyarázata annak is, hogy számos író szót emelt a „kommunizmus" védelmében és a rabszolgák felszabadításáért.

A politikát mint a legmagasabbrendű tudományt először a szofis-

* Id. mű, 21. old.

** Lásd *Kovalevszkij :* A közvetlen népuralomtól a képviseleti népuralomig és a patriarchális monarchiától a parlamentarizmusig. Az állam fejlődése és annak tükröződése a politikai tanok történetében. 1. köt. Moszkva 1906. 80. old. (oroszul).

ták kezdték muvelni. Már a szofista Alkidámosz, a „termeszetjog" hive, azt tanitotta, hogy „a termeszet senkit sem teremtett rabszolgának". Ezt az álláspontot nehány más szofista is osztotta.

A khalkedoni Phaleasz lepett fel elöszor azzal a javaslattal, hogy „a polgárok minden foldtulajdonának egyenlónek kell lennie". Arisztotelesz, amikor bírálja Phaleaszt, helyesen jegyzi meg, hogy „nem okosan beszel meg a vagyon egyenletes elosztásáról sem. Mert csak a foldbirtokban viszi vegbe a kiegyenlitest, holott rabszolgákban, állatokban es penzben is kepzelheto gazdagság, es dus folszerelés ugynevezett hazi ingosagokban."*

Phaleasz javaslatát nem lehet a kommunista tervezetek közé sorolni, ahogyan ezt egyes polgári torteneszek teszik, minthogy ő a foldtulajdont nem társadalmasitani, hanem felosztani akarja. Másreszt Phaleasz szerint mindenki, aki az allam szuksegleteire dolgozik, legyen állami rabszolga. Ő sem tudta elkepzelni a társadalmat rabszolgaság nelkul.

A politikai tanok tortenetevel es a filozófiatorténettel foglalkozó polgari tudosok muveikben Platont ugyszólvan a kommunista elmelet megalapitójának tuntetik fel, holott az o „kommunista" rendszere az atheni demokratikus rendszer ellen irányuló reakciós utópia. A platóni állam melyreható bírálatát megtaláljuk Marxnál.

„Ez a használati erteket szem elott tartó álláspont uralkodik mind *Platónnál* — irja Marx —, aki a munka megosztását a rendek társadalmi elválásának alapjakent tárgyalja, mind *Xenophónnál*, aki jellegzetesen polgári osztonevel már kozelebb kerul a munka muhelyen beluli megosztásahoz. Platon Respublikaja, amennyiben a munka megosztását mint az allam alakito elvet fejti ki, csak *atheni eszmenyesitese az egyiptomi kasztrendszernek*, ahogyan Egyiptom ipari mintaorszagnak szamit mas kortarsai, peldául Iszokratész szemeben is, es ezt a jelentoseget meg a romai császárkor gorogjei számára is megtartotta."**

Platón koztársasága tehát, amelyet annyira felmagasztalnak a polgári filozofusok es tudosok, nem tobb es nem kevesebb, mint „atheni eszmenyesitese az egyiptomi kasztrendszernek". És valoban, milyen eszmenyi államrendet vázol Platon? A platóni állam társadalmi rendje három osztályon, vagy helyesebben kaszton alapszik, hiszen ezek az osztályok megmerevedett képződmenyek, a

* *Arisztotelész* Politika. Id. kiad. 54. old.
** *Marx* A toke. I. kot Id. kiad. 343—344. old.

platóni örök eszmékhez hasonlóak. Az úgynevezett őrök, illetve harcosok állnak Platón figyelmének középpontjában. A harcosok osztálya lényegében, a kormányférfiak osztályával egyetemben, egységes arisztokrata réteg, mely az állam élén áll. Az állami rend alapja a katonaság. Azt lehetne mondani, hogy Platón állama katonai arisztokrácia. A harcosok és a kormányférfiak fogyasztási kommunizmusban élnek, aminek semmi köze sincs az igazi kommunizmushoz. A platóni köztársaságban uralkodó kaszt tagjai semmit sem termelnek, hanem az élősdiek jogán élnek, kihasználják mások munkáját és a termelőkön élősködnek. Platón állama kaszárnyarendszer, amely a termelő osztályok jogfosztottságán és rabságán alapszik.

A legvégletesebb vagyoni egyenlőtlenség, a nemzetségi rend kommunisztikus hagyományaival párosulva, a forrása az eszményi államról alkotott különféle elképzeléseknek.

A gazdagok és a szegények közti éles szembenállás anyagot szolgáltatott a különféle utópiák regényes leírásához. Szükségesnek tartjuk, hogy itt ezek közül néhányat megemlítsünk, kiváltképpen azokat, amelyek hatottak a társadalmi gondolat későbbi történetére.

Jóllehet Platón reakciós eszméket fejtett ki „Az állam" és „Törvények" című, valamint egyéb munkáiban is, művei, már csak a kommunizmus eszméje folytán is (bármennyire fonákul is értelmezte ezt maga Platón) jelentős befolyást gyakoroltak a későbbi utópistákra. De nem szabad megfeledkeznünk egy sor más műről sem, így például Iambulosz „Napszigetek", Euhémerosz „Szent történet" és Morus „Utópia" c. művéről.

„A legnagyobb hatást — mondja M. Kovalevszkij — a reneszánsz korának humanistáira Iambulosz «Napszigetek» című szociális regénye gyakorolta. E mű számos vonását átvette Morus és még nagyobb mértékben Campanella, ez utóbbi a görög regény szerzőjétől veszi át még értekezésének címét is. A Napszigetek Iambulosz leírásában kiterjedt kommunista közösség, vagy helyesebben ilyen közösség egyesülése... Iambulosz «utópiája» egyrészt abban különbözik Platón eszményi államától, hogy elismeri a munka értékét, másrészt tagadja a munkamegosztás szükségességét. Az előbbi vonásánál fogva Iambulosz «Napszigetek»-je sokkal közelebb áll Morus «Utópiá»-jához, mint Platón fantasztikus államához. Morusnak már azért is ismernie kellett Iambulosz értekezését, mert 1472-ben Poggio Bracciolini lefordította latinra Diodorosz műveit,

amelyben szerepel Iambulosz «Napszigetek» c. töredéke is. Kautskyval ellentétben Pöhlmann helyesen jegyzi meg, hogy korántsem tekinthető Morus eredeti gondolatának minden, ami nem egyezik Platónnal, «Utópiá»-jának nem egy vonása, többek közt a munka nagy értékének elismerése már Iambulosznál is megtalálható, Euhémeroszról nem is szólva. Mindezekben az írókban annak a rabszolgaság-elleni mozgalomnak a hatása tükröződött, amelyről már Arisztotelész beszél. Ez a mozgalom kapcsolódik eleai Alkidámosz nevéhez, aki azt tanította, hogy minden ember természettől fogva szabadnak rendeltetett."*

Ámde az osztálynélküli társadalom eszméje lényegében távol állt az antik világban létrejött politikai tudománytól. Még Arisztotelész is, az ókor legnagyobb gondolkodója, akinek a nézeteit ebben a fejezetben ismertettük és bíráltuk, nemcsak a kommunizmusnak volt ellensége, hanem védelmezte a rabszolgaságot és a fajelméletet is.

* *M. Kovalevszkij :* Id. mű, 1. köt. 79—80. old.

Második rész

*

AZ EURÓPAI KORAI KAPITALIZMUS KORSZAKÁNAK POLITIKAI TANAI

1

A RENESZÁNSZ ÉS A REFORMÁCIÓ

A reneszánsz (15—16. század) az új, tőkés társadalmi rendszer és az újtípusú ember megszületésének kora. Marx, mint ismeretes, a 16. századra teszi a kapitalista korszak kezdetét, bár „a tőkés termelés legkorábbi kezdeteivel szórványosan már a 14. és 15. században találkozunk néhány földközi-tengeri városban . . . "*

A 15. század végén és a 16. században a nyugat-európai országokban megkezdődött a tőkés termelési mód elemeinek, az új társadalmi viszonyoknak a kialakulása. A reneszánsz korszakát az jellemzi, hogy a történelem színpadán olyan új osztályok jelennek meg, amelyek már a feudalizmus méhében létrejöttek, s ezek most elkeseredett harcot vívnak egymással.

A reneszánsz korszakának lényeges vonása, hogy megszületik az új világi ideológia, mint a teljes egészében vallási alapokon nyugvó középkori világnézet ellentéte. Ez az új ideológia a társadalmi életben végbemenő folyamatokat tükrözi vissza.

Ebben a korszakban születik meg a modern tudomány, a modern természetkutatás is. A modern természetkutatás, mint az egész újkori történelem — írja Engels — „azzal a nagyszerű korszakkal kezdődik, amelyet mi németek az akkor ránkzúdult nemzeti szerencsétlenségről reformációnak nevezünk, a franciák renaissance-nak és az olaszok cinquecentónak, s amelynek tartalmát egyik elnevezés sem fejezi ki hiánytalanul. Ez a kor a 15. század második felében kezdődik. A városi polgárokra támaszkodó királyság megtörte a feudális nemesség hatalmát, és megteremtette a nagy, lényegük-

* *Marx:* A tőke. I. köt. Id. kiad. 663. old.

ben a nemzetiségre alapozott monarchiákat, amelyekben a modern európai nemzetek és a modern polgári társadalom kifejlődhettek ; és miközben a polgárok és nemesek még javában marakodtak egymással, a német parasztháború már jóslatszerűen rávilágított a jövő osztályharcaira, mert benne nemcsak a felkelő parasztok jelentek meg a színen — ez már nem volt újság —, hanem mögöttük a mai proletariátus előfutárai is, kezükben vörös zászlóval, ajkukon a vagyonközösség követelésével."*

A reneszánsz az ember ébredése ezeréves letargikus álmából, amely eltakarta előle a napfényt, és a vallás sötétségét borította rá.

A tudományban viták folytak arról, hogy tulajdonképpen mit is jelent a reneszánsz. Azt szokták mondani, hogy a reneszánsz az antikvitás újjászületésének kora. Mi inkább azokkal a kutatókkal értünk egyet, akik szerint e kor lényege az új, tőkés társadalmi rendszer megszületése, s ezzel együtt az ember újjászületése, vagy pontosabban, az ember új életre ébredése, egy új világérzés és ennek következtében új világnézet kialakulása. A visszatérés az antik kultúrához, legalábbis az első időben, elősegítette az új szükségletek megértését, és tulajdonképpen csak kiindulópontul szolgált az új értékek megalkotásához.

Az egyik legfontosabb feladat az volt, hogy az ember megszabaduljon a középkori béklyóktól, a vallási babonától, a feudális intézmények és berendezések jármától. A középkorban az embert magába olvasztotta a céh, a testület, a család, a rend ; az ember nem létezett önálló szabad lényként. Nem személyiség, nem szubjektum volt, hanem rabszolga, tárgy. Az új korszakban felébred öntudata. Míg a feudalizmusban a vallásos világnézet uralma idején az egész világot fantasztikus eszmék színes ködén át látták, és mindent áthatott az „istenség" (az isten kormányozza a világot, akarata nélkül semmi sem történik), a reneszánsz a világ *antropologizálását* jelenti. Az ember a világ középpontjává, s mint ilyen, alapos tanulmányozás, tudományos kutatás tárgyává lett.

Természetes, hogy a reneszánsz a város terméke, a városi polgári kultúra talaján jött létre. A középkori kozmopolitizmust és a vele összefüggő latinizmust (a latin nyelv használatát) fokozatosan kiszorítja a nemzeti elv és a nemzeti nyelv. Ebben rendkívül fontos történelmi esemény tükröződik : a néptömegek a történelem színpadára léptek. Ebben a korszakban óriási történelmi szerepe van a

* *Engels :* A természet dialektikája. Szikra 1952. 33. old.

parasztságnak, amely a városi polgársággal együtt elkeseredett harcot vív a feudalizmus és annak kultúrája ellen. Ezeknek az osztályoknak a bázisán kezd fokozatosan kialakulni a nemzeti állam, sőt maga a nemzet. Az új osztályok megsemmisítő bírálatnak vetik alá a régi egyházi dogmatikát, a katolikus vallást, és megreformálják azt. Így jön létre a reformáció, és így jönnek létre a reformációval összefüggő roppant fontosságú történelmi események, amelyekre a Németország területén lefolyt nagyszabású parasztháború tette fel a koronát.

Az új tőkés alakulat, bár a feudalizmushoz képest feltétlenül haladást jelentett, a munkások véréből és húsából épült fel. Az eredeti felhalmozás korszaka szörnyű szenvedéseket jelentett a munkásoknak.

„A tőkés társadalom gazdasági struktúrája — írja Marx — a hűbéri társadalom gazdasági struktúrájából keletkezett. Az utóbbinak a felbomlása tette szabaddá az előbbinek az elemeit.

A közvetlen termelő, a munkás, csak akkor rendelkezhetett saját személyével, ha már nem volt röghöz kötött és egy másik személy jobbágya vagy féljobbágya. Ahhoz, hogy munkaerejének szabad eladójává legyen, aki áruját mindenhova elviszi, ahol piacra talál, meg kellett szabadulnia továbbá a céhek uralmától, tanonc- és segédszabályzataitól, valamint gátló munkaelőírásaitól. Következésképp a történelmi mozgás, amely a termelőket bérmunkásokká változtatja, egyrészt mint a jobbágyság és a céhkényszer alól való felszabadulásuk jelenik meg ; s a mi polgári történetíróink csak ezt az oldalt veszik figyelembe. Másrészt azonban ezek az újonnan felszabadult emberek csak azután válnak önmaguk eladójává, hogy megfosztották őket minden termelési eszközüktől és létezésüknek mindazoktól a biztosítékaitól, amelyeket a régi hűbéri intézmények nyújtottak. S e kisajátításuk története tűzzel és vérrel van beírva az emberiség évkönyveibe."*

Így a tőkés társadalomalakulat keletkezési és fejlődési folyamatában két oldalt kell megkülönböztetnünk : egyfelől a termelők megszabadulnak a feudális béklyóktól, másfelől a termelőket kifosztják : elveszik összes termelési eszközeiket, kisajátítják a néptömegeket.

A munkás kisajátítása, mondja Marx, volt a kiindulópontja az új tőkés alakulat fejlődésének, ennek során jött létre mind a bérmunkás, mind a tőkés. Ez a fejlődés megváltoztatta a munkás kizsák-

* *Marx :* A tőke. I. köt. Id. kiad. 662. old.

mányolásának a formáját. A feudális kizsákmányolás tőkés kizsákmányolássá alakult át. Az új termelési viszonyok nemcsak a céhmester kiszorítását követelték az ipari tőkéstől, hanem a hűbéruraket is, akik kezükben tartották a gazdagság forrásait. „Erről az oldalról felemelkedésük úgy mutatkozik meg, mint egy győzelmes harcnak a gyümölcse, harcnak a hűbéri hatalom és felháborító kiváltságai, valamint a céhek és azok ellen a béklyók ellen, amelyeket ezek a termelés szabad fejlődésére és az embernek ember által való szabad kizsákmányolására raktak".*

Így jöttek létre az új termelési viszonyok, s hatalmas lökést adtak a termelőerők fejlődésének. Az új gazdasági struktúrának megfelelő felépítményre : államszervezetre volt szüksége, amelynek az volt a rendeltetése, hogy megvédje az újonnan kialakult uralkodó osztály, a burzsoázia érdekeit a dolgozó tömegekkel szemben.

A reneszánsz korszakával szorosan összefügg a reformáció, amely ugyanúgy az új társadalmi és gazdasági folyamatokat tükrözi vissza, mint a reneszánsz. A reformáció történelmi jelentősége kifejezésre jut a népi és polgári tömegeknek abban a törekvésében, hogy lerázzák magukról a katolikus egyház igáját, s proklamálják a lelkiismeret és a gondolat szabadságát. E széleskörű népmozgalom célja az volt, hogy megsemmisítse a feudális ideológiát, amely szentesítette a jobbágyrendszert, a néptömegek elnyomatását és kizsákmányolását. A régi feudális viszonyok ideológiai burkát múlhatatlanul el kellett távolítani, hogy helyet kapjon az új társadalmi viszonyoknak megfelelő új ideológia.

A reformáció egyik leglényegesebb vonása a parasztságnak a mozgalomban való aktív részvétele volt. Sőt, azt mondhatnánk, hogy a reformáció főerejét, gerincét a parasztság alkotta, mely mint harci erő, mint egy meghatározott ideológia hordozója ekkor lépett első ízben a történelem színpadára.

A reformációra a parasztság, a nép vágyai és reményei nyomják rá a bélyegüket. A reformáció népmozgalom volt, amely végül is „kommunista programot" kitűző parasztfelkelésbe torkollott. Eltérően a reneszánsztól, amely elsősorban városi „termék" volt, a reformáció fő bázisa a falu.

A reformáció polgári és népi irányzatra válik szét. Németországban három jelentősebb tábor alakult ki. „Míg a három nagy tábor közül az elsőben, a *konzervatív katolikus* táborban a fennálló rend

* Uo. 662—663. old.

megmaradásában érdekelt összes elemek, tehát a birodalmi hatalom, az egyházi és részben a világi fejedelmek, a gazdagabb nemesek, főpapok és a városi patríciusok egyesültek, az ellenzék birtokos elemei, az alsó nemesség zöme, a polgárság a *Luther-féle polgáriasan mérsékelt* reformáció zászlaja alá sereglettek, sőt idegyűlt a világi fejedelmeknek az a része is, amely azt remélte, hogy az egyházi vagyon elkobzása útján meggazdagodhatik, és fel akarta használni az alkalmat a birodalommal szembeni nagyobb függetlenség kivívására. Végül a parasztok és plebejusok *forradalmi* párttá tömörültek, melynek követeléseit és elveit legélesebben Münzer fogalmazta meg.

Luther is, Münzer is, tanításában, jellemében, fellépésében egyaránt tökéletes képviselője volt a maga pártjának."*

A néptömegek a saját anyagi érdekeikért vívott harcokat meghatározott ideológiákba, „tanításokba" öltöztették. Itáliában már a 15. században találkozunk a parasztság és a városi szegénység felkeléseivel, ugyanis ez az ország megelőzte a fejlődésben Európa más országait. A 16. század legelején parasztlázadás tört ki, amelyet levertek. 1378-ban Firenzében a városi szegények lázadtak fel (Ciampi-felkelés). Ez a lázadás már a hatalmas kincseket felhalmozó burzsoázia ellen is irányult, amely magára vonta a néptömegek gyűlöletét. Itáliában a 16. és 17. század fordulóján bekövetkezett gazdasági hanyatlás szörnyű nyomorba taszította a néptömegeket. Ez igen nagy hatással volt a kor nagy gondolkodójára, Tommaso Campanellára, aki elhatározta, hogy népfelkelést szervez (1599), mert fel akarta szabadítani hazáját a spanyol iga alól. A felkelés elbukott. Campanellát börtönbe zárták, ahol megírta az újkor egyik legelső kommunista utópiáját, „A Napváros"-t (Civitas Solis, 1623).

Az angol parasztság a 13—14. századtól kezdődően többször fellázadt a hűbérurak ellen, mert azok elragadták a községi földeket. Az osztályharc meglehetősen éles formákat öltött. Meg kell említenünk a lollardoknak, ezeknek a népi prédikátoroknak a forradalmi propagandáját, akik minden ember egyenlőségét követelték. A lollardizmus egyik kiváló képviselője John Ball,** aki a világi hűbérurak ellen lépett fel. Követelte a hűbéri jog megszüntetését, az egyenlőség és a vagyonközösség megteremtését. 1381-ben Wat Tylerrel együtt egy parasztfelkelés élére állt.

* *Engels :* A német parasztháboru. Id. kiad. 30. old.

** Lásd *Marx—Engels* Archivum. VI. köt. 1939. 69—71. old. (oroszul).

Valamivel előbb lépett színre John Wyclif (1320—1384). Ő a korai vallási reformátorok közül való, akik hatást gyakoroltak Husz Jánosra és másokra. Wyclif az államnak az egyháztól való függetlenségét hirdette, követelte, hogy az állam vegye el az egyháztól a nagy földbirtokokat. A parasztvezérek közül kiemelkedik még Robert Kett, aki az 1549-es parasztfelkelést vezette. A lázadást elnyomták, s számos résztvevőjét Kett-tel együtt kivégezték.

Látjuk tehát, hogy az angol parasztság a 13. századtól kezdve a szörnyű elnyomás, a kizsákmányolás és földjeinek elrablása miatt időről időre fellázadt. A parasztság körében megfogamzott forradalmi eszmék az óriási földterületeket birtokló egyházi hatalom ellen irányultak. Az egyház mint földtulajdonos elleni küzdelem természetesen közvetlenül összekapcsolódott az egyház mint olyan intézmény elleni harccal, amely szentesítette és igazolta a nép leigázását, elnyomását és kizsákmányolását. A reformáció a parasztságnak azt a törekvését juttatta kifejezésre, hogy felszabaduljon az elnyomatás, a feudalizmus alól, széttörje annak minden bilincsét.

Engels, hangsúlyozva a különbséget a népmozgalom és a papok és azok vagyona ellen irányuló úgynevezett városi polgári ellenzék között, a következőket írja: „Egészen más jellegű az az eretnekség, amely a paraszti és plebejus szükségletek közvetlen kifejezése volt, és csaknem minden esetben valamelyik felkeléshez csatlakozott. Ez helyeselte ugyan a polgári eretnekség valamennyi követelését a papsággal, a pápasággal szemben, az őskeresztény egyházi alkotmány visszaállítását illetően, ugyanakkor azonban sokkal-sokkal messzebb is ment. Követelte az őskeresztény egyenlőség helyreállítását is a közösség valamennyi tagja számára, és ezt akarta elismertetni a polgári világ vezető elvéül is."*

Nagy történelmi jelentősége volt a csehországi Husz János tevékenységének. Husz parasztcsaládból származott és a prágai egyetemen tanult, ahol később elfoglalta a rektor tisztét. Nagy hatással volt rá Wyclif, akinek tanítását már régebben ismerték Csehországban. Husz az ő tanítványa volt. Husz továbbfejlesztette Wyclif tanítását, demokratikusabbá tette, hangot adva a cseh nép törekvéseinek és vágyainak. Tevékenysége során két fontos cél lebegett Husz János szeme előtt: harcolt a parasztságot kíméletlenül elnyomó egyház és földesurak ellen, s egyúttal feladatul tűzte maga elé, hogy megszervezze a csehek nemzeti felszabadító mozgal-

* *Engels:* A német parasztháború. Id. kiad. 27. old.

mát a német befolyás ellen. Husz Jánost 1415-ben máglyahalálra ítélték és megégették.

A husziták balszárnyát a nincstelenné vált parasztokból és kézművesekből toborzódó taboriták alkották. Tabor néven új várost alapítottak : ide özönlöttek mindazok a paraszti-plebejus forradalmi elemek, akik fel akartak szabadulni a feudális kizsákmányolás és elnyomás alól. A taboriták saját körükben eltörölték az összes rendi kiváltságokat és „testvérnek" nevezték egymást.* Engels így ír : „Már a taboritáknál mutatkozott ugyan a chiliasztikus vagyonközösségnek bizonyos formája, de csak tisztán katonai rendszabály alakjában. Ezek a kommunisztikus áramlatok csak Münzernél válnak egy valóságos társadalmi réteg törekvéseinek kifejezésévé, csak nála formulázódnak meg bizonyos határozottsággal, és az ő fellépése óta találkoztunk velük újra meg újra minden nagy népi megmozdulásban mindaddig, amíg lassanként egybe nem folynak a modern proletármozgalommal ; éppen úgy, mint ahogy a középkorban a szabad parasztoknak az őket egyre inkább megkötő feudális uralom elleni harca egybefolyik a jobbágyoknak és féljobbágyoknak a feudális uralom teljes letörésére irányuló harcaival."**

Áttérve a német reformációra, mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy kezdettől fogva polgári és népi áramlatra oszlott. A polgári reformáció vezére Luther Márton volt ; az ő nevéhez fűződik a reformáció elindítása. Luther eleinte radikális reformátorként lépett fel, s a polgári körök, az alsónemesség és a parasztság progresszív törekvéseit szólaltatta meg. „Luther erőteljes paraszttermészete fellépésének ebben az első időszakában a legféktelenebb módon tört elő."*** Igen élesen lépett fel a pápaság, a papok ellen. „Ha őrjöngő dühöngésüket (a római papok) folytatva folytatnák, úgy vélekedem, aligha volna jobb tanács és orvosság megfékezésökre, mint ha a királyok és fejedelmek erőhatalomhoz nyúlnának, fegyvert ragadnának és e kárthozó népeket, mételyezőit az egész világnak, megtámadnák, s végét vetnék játékuknak, *de fegyverrel, s nem szavakkal.* Amiként tolvajnak kötél, gyilkosnak kard, eretneknek tűz a büntetése, miért nem támadunk inkább a romlás e kártékony tanítómestereire, a pápákra, kardinálisokra, püspökökre és a római

* Lásd *Zdenek Nejedlý :* Taboriták. (Nagy Szovjet Enciklopédia.) Moszkva 1946. 53. köt. 393. old. (oroszu!).

** *Engels :* A német parasztháború. Id. kiad. 29—30. old.

*** Uo. 31. old.

Szodoma minden fajzatára *minden fegyverrel, s miért nem fürösztjük kezünket vérükben.*"*

Luther fellépése mozgásba hozta az egész német népet, a fejedelmektől a parasztságig és a plebejusokig. A nép úgy értelmezte Luther prédikációit, mint harci felhívást a feudalizmus ellen, a szabadságért. Az a jelszó, hogy meg kell dönteni az egyház hatalmát az emberi társadalom felett, s ki kell vívni a gondolat és a lelkiismeret szabadságát, óhatatlanul társadalmi mozgalmat idézett elő. Az egyháznak a középkorban kettős szerepe volt. Egyrészt megtestesítette az uralkodó ideológiát, amely szentesítette a parasztságra nehezedő hűbéri rendet, másrészt óriási földbirtokokat összpontosított a kezében. A feudális társadalmi viszonyoknak a földtulajdon volt az alapja. A hűbérurak ellen kibontakozó harc az új tőkés korszak kezdetét jelezte. Ez a harc egyrészt a feudális viszonyok „ideológiai általánosítása", a katolicizmus, a megcsontosodott egyházi dogmák elleni harcban jutott kifejezésre, másrészt a hűbérurak földtulajdona, a világi és egyházi feudálisok elleni küzdelemben.

A néptömegek úgy értelmezték Luther reformját, mint felhívást a hatalom elleni forradalmi harcra. Ez azonban nem vágott bele Luther számításaiba. A népi reformáció vezére és ideológusa Thomas Münzer lett, egy olyan kommunista elméletnek a megalkotója, amelynek igen fontos szerep jutott a társadalom további története folyamán.

Így két ellentétes párt alakult ki: Luther és Münzer pártja.

Luther elárulta a népmozgalmat. Sorsát a polgári és nemesi elemekhez kötve, szembekerült a néppel.

Amikor a parasztság a szociális követelések nyelvére fordította le Luther tételeit, Luther eladta a parasztokat, s átállt a fejedelmek és a földesurak oldalára. A parasztság tömeges legyilkolását követelte. „*Aprítsátok, fojtsátok, szúrjátok és vágjátok* őket, *nyíltan és titokban,* ahol éritek, aminthogy a *veszett kutyát* is agyon kell ütni — üvöltötte Luther. — Ezért hát, kedves urak, csak rajta, üssétek-vágjátok, döfjétek-fojtsátok ezeket, ahogy csak tudjátok, ha belétek vesztek is, ne bánjátok, üdvözítőbb halált sehol másutt nem halhattok."**

Luther, írja Engels, „a Bibliából az istentől elrendelt felsőbbségnek olyan dicshimnuszát állította össze, hogy az abszolút monarchia

* Lásd uo. 31. old.
** Lásd uo. 34. old.

bármelyik talpnyalójának is becsületére vált volna. A Bibliával szentesítette az isten kegyelméből való fejedelemséget, a passzív engedelmességet, sőt még magát a jobbágyság intézményét is. Ebben már nemcsak a parasztfelkelést tagadta meg, de az egyházi és világi tekintélyek elleni saját zendülését is ; nemcsak a népi, de a polgári mozgalmat is elárulta a fejedelmek javára."*

„An den christlichen Adel der deutschen Nation" (A német nemzet keresztyén nemességéhez) című írásában (1520) Luther azon a címen ostorozta a római katolikus egyházat, hogy senki sem adott hatalmat a pápának a „nemes német nemzet" fölött. Védelmezte az állam „istentől való jogát". A világi hatalmat — bizonygatta — isten teremtette, és senki sem tűrheti, hogy afölött még egy másik, idegen hatalom álljon.

Világos, hogy ez az álláspont kapóra jött a világi hatalomnak, amely meg akart szabadulni a pápa gyámságától.

A reformáció elősegítette a szuverén világi állam létrejöttét. Ám ennek ideológiai megalapozása Luthernél teljes egészében vallási jellegű. Isten két birodalmat teremtett, az istenit és a világit. A világi hatalomnak azért adatott a kard, hogy jó útra térítse a gonoszokat. Luther szerint erőszakkal, karddal kell fenntartani a rendet. Az isteni birodalmat törvény kormányozza. A hatalom, mely minden felsőbbség forrása, egyedül az államé, s ennek az egyházi személyek is kötelesek alávetni magukat.

Az irodalom helyesen mutat rá, hogy Luther nem volt államférfi a szó igazi értelmében. Élete végéig teológus maradt. Az államról és annak feladatairól alkotott elképzelései rendkívül kezdetlegesek.

A világi hatalomnak, az állami törvénynek az szab határt, hogy csak az ember teste tartozik hatáskörébe, de nem a lelke, nem az ember belső világa. Minden egyéb tekintetben joga van az államnak ahhoz, hogy korlátlan engedelmességet követeljen a néptől. „A keresztyénnek — prédikálja Luther — nem az a joga, hogy szembeszegüljön a jogtalansággal és igazságtalansággal, hanem hogy tűrjön és szenvedjen." Századokon át igyekeztek beleplántálni a népbe ezeket a reakciós eszméket.

Marx a következő szavakkal jellemzi a lutheri reformáció lényegét: „*Luther* . . . azáltal győzte le az *alázatosságból* fakadó szolgaságot, hogy a *meggyőződésből* fakadó szolgaságot tette a helyébe. Azáltal törte meg a tekintélybe vetett hitet, hogy helyreállította a

* Uo. 35. old.

hit tekintélyét. Azáltal változtatta a papokat laikusokká, hogy a laikusokat papokká változtatta. Azáltal szabadította meg az embert a külső vallásosságtól, hogy a vallásosságot az ember belső világává tette. Azáltal emancipálta a testet a lánc alól, hogy láncraverte a szívet."*

Luther megalkotta a pap és a laikus „szintézisét", megszilárdította a trón és az oltár szovetségét. Az egyház állami intézménnyé, a világi hatalom szolgájává vált. A lelkipásztorok királyi hivatalnokokká lettek. Nyilvánosan imádkozniuk kellett a királyért, és hirdetniuk kellett a királynak való engedelmességet. „A porosz állam — írja Lichtenberger — miután kezébe ragadja az egész társadalmi életet, végül az egyházra is ráteszi a kezét, s ennek segítségével egy fajta államvallást hoz létre. *A porosz állam fensőbbsége, amelyet a protestantizmus dogmaként fogad el, az uralkodótól az utolsó alattvalóig általános vallásos meggyőződéssé válik.*"**

„A kormány — írja tovább Lichtenberger — kotelezte a papságot, hogy hirdesse a gondviselésnek való engedelmességet, a fennálló hatalomnak való meghódolást, és harcoljon a világi társadalom elégedetlen szelleme ellen. Ily módon arra torekszik, hogy a rendőrség szövetségesévé változtassa az egyházat, s konzervatív hadsereggé szervezze a papságot."***

Ebenstein hangsúlyozza, hogy Luther szövetséget kotott a politikai abszolutizmussal, noha a legtobb fejedelmet semmirekellő gazfickónak vagy kozonséges tokfilkónak tartotta. Feltétlen engedelmességet kovetelt az alattvalóktól a „becstelen hercegek" iránt, mert, mint mondotta, az emberiség oly romlott, hogy nem érdemel bölcs és igazlelku fejedelmet. Ebenstein a német nacionalizmus és fajelmélet alapjait fedezi fel Luther írásaiban, s ebből azt a kovetkeztetést vonja le, hogy Luther volt az egyetlen protestáns vezető, aki olyan szellemi orokséggel büszkélkedhet, mint a nácizmus.****

A német soviniszta polgári történészek, például Brieger, úgy tün-

* *Marx—Engels* Művei. 1. kot. A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. Kossuth 1957. 385. old.

** *André Lichtenberger :* L'Allemagne moderne. Son évolution (A modern Németország. Fejlődése). Párizs, Ernest Flammarion 1907. 276. old.

*** Uo. 277. old.

**** *W. Ebenstein :* Great political Thinkers. (From Plato to the Present.) (Nagy politikai gondolkodók. Platóntól a jelen korig.) New York 1951. 299—300. old.

tetik fel, mintha Luther „a világtörténelem egyik legnagyobb forradalmára" lett volna. A 16. század első negyedében, írja Brieger „Reformation" című munkájában, az egész világtörténelem Németország körül forgott, amely akkor „Európa lüktető szíve" volt. „A németeknek a román nemzetek feletti mai fölényét egyes-egyedül a vallásos eszmének, az eszme alkotó tartalmának köszönhetjük."*

A reformáció nagy történelmi jelentősége vitathatatlan, de Luther azzal, hogy szövetséget kötött a fejedelmekkel és a földesurakkal, reakciós módjára cselekedett. A német nép 130 000 emberélettel fizetett a paraszthábor úért. A paraszti-plebejus tömegek igazi, lángeszű vezetője Thomas Münzer volt, akit a reakciós német történészek vagy meg sem említenek, vagy dühödten gyűlölködve rágalmaznak.

A forradalmi programmal fellépő paraszti-plebejus párt élén álló Thomas Münzer szembefordult Lutherrel. Programja későbbi idők népmozgalmaira is hatást gyakorolt.

Münzerre, mint helyesen állapítja meg érdekes könyvében M. M. Szmirin, bizonyos hatással voltak a taboriták. „Az az eszme, hogy az isteni ügy híveinek karddal, határozott erőszakkal kell eltávolítani a gonoszt, Münzer forradalmi tanításának egyik vezető eszméjévé vált. Ha figyelmesen tanulmányozzuk a kérdést — írja Szmirin —, meggyőződhetünk arról, hogy Münzer forradalmi szervezetének eszméje (beleértve azt a követelést, hogy minden ember csatlakozzék hozzá, ellenkező esetben ellenségnek tekintendő), a taboritáktól ered."**

Tudományos és politikai szempontból igen fontos, hogy az újabbkori népi mozgalmakban felfedjük a korábbi „eretnek" mozgalmak hagyományait. Ily módon meggyőződhetünk arról, hogy a paraszti és plebejus mozgalmak által létrehozott reformációs és társadalmi-forradalmi eszmék hosszú időn át meghatározzák a népi élet jellegét, s a néptömegekben a felszabadulásnak, egy új, a kizsákmányolástól és elnyomástól mentes társadalmi rendnek a reményét keltik.

Münzer, mint más „eretnekek" is, akik abban az időben a társadalmi rend megváltoztatását követelték, a Biblia tekintélyére hivatkozott, a teológiára építette a maga forradalmi programját. Abban

* Weltgeschichte, herausg. von *Pflugk-Hartung:* Geschichte der Neuzeit (1500—1650). Berlin 1907. 224—225. old.

** *M. M. Szmirin:* Münzer Tamás népi reformációja. Budapest 1954. 217. old.

a korban nem lehetett másképp. Ám Münzer, Engels szerint, sokkal kisebb jelentőséget tulajdonított a biblikus lepelnek, mint Hegel számos legújabbkori tanítványa.

„Politikai elvei (Münzeréi — *A. Gy.)* szorosan csatlakoznak ehhez a forradalmi vallásos szemlélethez (taboriták és mások — *A. Gy.)* és éppúgy messze túlmutatnak az akkor fennálló társadalmi és politikai viszonyokon, mint teológiája korának elfogadott vallási képzetein. Amint Münzer vallásbölcselete az ateizmus határán jár, azonképpen érinti politikai programja is a kommunizmust, és a februári forradalom előestéjén nem egy modern, kommunista szektának volt fogyatékosabb elméleti fegyvertára, mint a tizenhatodik század »münzeri« kommunizmusáé. Ez a program — nem annyira a korabeli plebejusok követeléseinek összefoglalása, mint inkább az e plebejusok között alig kibontakozó proletárelemek egyenjogúsítása feltételeinek zseniális előrelátása — ez a program Isten földi országának, a megjövendölt ezeréves birodalomnak azonnali megvalósítását követelte oly módon, hogy az egyházat helyezzék vissza eredeti alapjaira, és tüntessenek el minden olyan intézményt, amely ezzel az állítólag őskeresztény, valójában azonban nagyonis új egyházzal ellentétben áll. Ám Isten országán Münzer nem mást értett, mint olyan társadalmi állapotot, amelyben nincsenek többé osztálykülönbségek, nincs magántulajdon és a társadalom tagjaival szemben önálló, tőlük idegen államhatalom. Minden fennálló hatalmat meg kell dönteni, ha nem alkalmazkodik ehhez, és nem akar csatlakozni a forradalomhoz ; minden munka és minden vagyon közös legyen, és a legteljesebb egyenlőséget kell megvalósítani. Ennek keresztülvitele céljából szövetség alapítandó, amely nemcsak Németországra, hanem a kereszténység egész területére kiterjedjen ; a fejedelmeket és urakat csatlakozásra hívja fel ; ha nem jönnének, a szövetség az első alkalommal fegyverrel döntse meg uralmukat vagy ölje meg őket."*

Luther pártja, mint már hangsúlyoztuk, lényegében konzervatív volt. Mi több, Luther tanítása ismét megalapozta a hatalom isteni jellegét, mivel azt istentől származtatta, és feltétlen engedelmességet követelt a fejedelmek iránt. Münzer, aki a népi párt élén állt, és a lakosság összes kizsákmányolt rétegeinek érdekeit juttatta kifejezésre, egészen más társadalmi és politikai nézeteket vallott, *új politikai tant* alkotott.

* *Engels :* A német parasztháború. Id. kiad. 39—40. old.

Münzer, Lutherrel ellentétben, a *népjogok doktrínáját* hirdette, a demokratizmusnak és a nép mindenhatóságának elveit fogalmazta meg. Münzer azt tanította, hogy minden hatalmat át kell adni az egyszerű népnek.*

Szmirin ismerteti munkájában Münzer államrendszerének tervezetét: „Ez a rendkívül radikális politikai manifesztum — írja Szmirin — kizárólag a parasztok érdekeit tartja szem előtt." A népnek minden helységben szövetséget kell alakítania, hogy közösen lépjen fel a zsarnokok ellen. A nép által választott hatalomnak szüntelenül a nép ellenőrzése alatt kell állnia, a tisztségviselőket a nép váltja le és a nép nevezi ki. Az egységes „keresztény szövetség" az a szervezet, amelynek segítségével végre kell hajtani a társadalmi átalakulást — a forradalmat; s a forradalom feladata a magántulajdon megszüntetése és a vagyonközösség bevezetése.

„Az az eszme, amely a világ átalakítását követelte a társadalmi igazságosság alapján, az elnyomók elkergetésének és a kisemmizettek felemelésének eszméje — írja helyesen Szmirin —, igen népszerű volt az akkori népi szekták körében, és magában véve nem jelentett újat. Új volt a nép aktív szerepére és az emberi észnek a világ küszöbönálló átalakításában betöltendő szerepére vonatkozó elképzelés. Münzer társadalmi és politikai nézeteinek elemzéséből kiderül, hogy ő a néptömegek anyagi érdekeiért vívott harcát a társadalmi átalakulás kezdetének tekintette, s úgy vélte, hogy ezt a fordulatot teljes egészében magának a népnek kell végrehajtania. Münzer abban a harcban, amelyet a parasztok a földért és az urak által bitorolt közösségi jogok visszaszerzéséért vívtak, nem a tanításban foglalt «kommunisztikus elemek» megsértését látta, hanem az igazságos társadalmi rendért és a közjó elveinek diadaláért való harc kezdetét. Münzer rendszerében az «isten földi országában» megtestesülő társadalmi eszmény szorosan összefüggött a néptömegek reális harcával, s ez volt az, ami Münzert magasan fölébe helyezte minden más szektaszerű csoportnak és áramlatnak, s a felkelt nép vezérévé tette.

Ily módon — vonja le a következtetést Szmirin — Münzernek a reformáció feladatairól vallott nézete gyökerében ellentmond a lutheri reformáció specifikusan teológiai természetének, mely utóbbit Marx és Engels a német fejlődés sajátos jelenségének tekintette. Münzer tanításáról viszont Engels azt írja, hogy nemcsak a katoli-

* Vö. *M. M. Szmirin.* Id. mű, 247. old. és másutt.

cizmus, hanem általában a kereszténység alappilléreit támadja, hogy «Münzer vallásfilozófiája az ateizmushoz állt közel».”*

Engels a „parasztháború legnagyobb alakjának” nevezi Münzert, aki túlságosan megelőzte saját korát és az általa képviselt osztályokat. Óhatatlanul vereséget kellett szenvednie. „Kommunista” szándékaira gondolunk — ezeknek megvalósításához nem voltak meg a szükséges anyagi feltételek.

Engels rámutat arra, hogy Luther és Münzer pártja között az volt a különbség, hogy Luther „osztálya *többsége* elképzeléseinek és kívánságainak” adott hangot, míg Münzer „éppen ellenkezőleg, messze túlment a plebejusok és parasztok pillanatnyi elképzelésein és igényein, s a fellelhető forradalmi elemek színe-javából előbb pártot alkotott, amely egyébként — amennyiben az ő elgondolásainak magaslatán állott és energiájában osztozott — mindig csak a felkelő tömeg törpe kisebbsége maradt.”**

Thomas Münzer úgy vonult be a történelembe, mint lángeszű politikai gondolkodó, aki századokkal megelőzte korát, s ezért szükségszerűen vereséget szenvedett.

Luther kezdeményezője volt annak a roppant horderejű történelmi mozgalomnak, melynek reformáció a neve. Ő adta a lökést a parasztság felkeléséhez. De céljai korlátozott jellegűek voltak. Hamarosan szövetséget kötött a világi fejedelmekkel, akik azért támogatták, mert meg akarták szerezni az egyház földjeit, ami csakugyan meg is történt. A parasztmozgalom, amely Luther reformációjától kapta az első lökést, túlnőtt a lutheri „reformizmus” szűk keretein, s a lutheri tanítástól radikálisan különböző münzeri tanra támaszkodva, hatalmas forradalmi mozgalommá szélesedett. Alfred Meusel marxista szerző „Thomas Münzer és kora”*** című könyvében rámutat arra, hogy Luther visszatérése 1522-ben Wittembergbe fordulópontot jelentett a reformáció történetében csakúgy, mint Luther egyéni életében. Ranke, írja Meusel, helyesen állapítja meg, hogy Luther nem azért tért vissza Wittembergbe, hogy a mozgalom élére álljon, hanem hogy azt fékezze. „Elérkezett a pillanat, amikor a reformátor nem segíthette többé azt a mozgalmat, amelyet ő indított el, hanem az lett a törekvése, hogy fékezze, szakadást

* Uo. 559. old.

** *Engels* : A német parasztháború. Id. kiad. 45. old.

*** *Alfred Meusel* : Thomas Münzer und seine Zeit (Thomas Münzer és kora). Berlin 1952.

és zavart idézzen elő benne, amikor haladó szerepét konzervatív, sőt reakciós szereppel cserélte fel, amikor a tanításának alapjaiban rejlő reakciós csírák buján kihajtottak."*

Az összes jómódú és konzervatív elemek, a patríciusok, hivatalnokok, a gazdag céhek tagjai, akik rossz szemmel nézték a plebejus tömegek mozgolódását, most megszilárdították népellenes pozíciójukat, mert Luther tanításában meglelték *a népmozgalommal való szembeszegülés ideológiai bázisát.* Eddig nem állt a rendelkezésükre ilyen ideológia. Ily módon, írja Meusel, létrejött a katolikusok és lutheránusok széleskörű koalíciója a plebejus tömegek ellen.

Luther 1522-ben és 1523-ban kiadott két pamfletet, amelyekben óva intette a népet a lázadástól és felkeléstől. Ezekben a munkáiban mindenképpen igyekszik bebizonyítani azt a tételt, hogy a hatalom istentől való, s ezért a keresztyénnek kötelessége, hogy zúgolódás nélkül alávesse magát neki. Luther azt hangoztatta, hogy a népnek nincs joga erőszakot alkalmazni elnyomói, a fejedelmek és a földesurak ellen. De a fejedelmeknek megadta a jogot, sőt kötelességükké tette, hogy kíméletlen erőszakot alkalmazzanak a nép ellen. Következésképpen Luther kezdettől fogva, s nemcsak a parasztok fegyveres fellépése után prédikálta azt, hogy a fejedelmeknek joguk van erőszakot alkalmazni, de a parasztoknak nincs joguk erőszakot alkalmazni elnyomóikkal szemben.**

Luther irányzata olyan egyházi reformra szorítkozott, amely előnyös volt a hatalmon levők szempontjából — előnyös azért, mert kezükbe kaparinthatták az egyházi javakat, s mert Luther az egyházat alárendelte a világi hatalomnak. Mindazok az egyházi jövedelmek, amelyek a reformáció előtt Rómába áramlottak, most a fejedelmek kezébe kerültek. Ezenkívül a világi fejedelmek az egyházi reform jóvoltából megszabadultak a római pápa gyámságától, és szuverén uralkodókká váltak.

Luther elismerte az emberek Isten előtti egyenlőségét, de inkább csak a vallási szférán belül: kerülte a földi élet kérdéseit, amennyiben ezek a néptömegek érdekeit érintették.

Ezzel szemben a Thomas Münzer által vezetett radikális irányzat az emberek isten előtti egyenlőségéből levonta azt a logikus következtetést, hogy meg kell szüntetni minden rendi különbséget, s meg kell valósítani a plebejusok és a patríciusok, a parasztok és a neme-

* Uo. 77. old.
** Uo. 80—81. old.

sek egyenlőségét. Sőt, Münzer tovább ment, az idegen munkából élő osztályok megszüntetését is követelte. Míg Luther az *egyház* átszervezését helyezte reformja középpontjába, Münzer az *egész társadalmi és politikai rendszer átalakítására törekedett.**

A parasztháború egyik legfontosabb okmánya a híres „tizenkét cikkely", melyet a parasztok az ellenséggel való tárgyalás céljaira állítottak össze. A „tizenkét cikkely" tulajdonképpen mérsékelt jellegű követeléseket tartalmaz. „Követelték a papoknak a községek általi választását és a jogot eltávolításukra, a kis tized megszüntetését, a nagy tizednek a papi javadalmazás levonása után közcélokra fordítását, a jobbágyság eltörlését, a halászati, vadászati jog és a halálozási illeték megszüntetését, a túlhajtott robot, adó és illeték korlátozását, a községektől és egyesektől erőszakosan elvont erdők, legelők és kiváltságok visszaadását, továbbá az önkény kiküszöbölését az igazságszolgáltatásból és a kormányzásból."** Engels, miután felsorolta a cikkelyek főbb követeléseit, megállapítja, „hogy a mérsékelt, egyeztető rész még jelentős többségben volt a paraszti csapatok soraiban."***

A forradalmi párt, Münzer pártja, az „Artikelbrief" (Cikkelylevél) című okmányban állította fel a maga programját. „Ez a parasztok összességéhez intézett nyílt levél felszólítja őket, lépjenek be a »keresztény egyesülésbe és testvériségbe«. az összes terhek megszüntetése céljából, akár jó szóval érjék el ezt, »ami alig-alig lehetséges«, akár erőszakkal, és a vonakodókat »világi átokkal« fenyegeti, azzal, hogy kitaszítják őket a társadalomból és a szövetségi tagokkal való érintkezésből. A kastélyok, kolostorok és papi alapítványok hasonlóképpen világi átok alá kerülnek, hacsak a nemesek, szerzetesek és papok azokat önszántukból nem hagyják el, közönséges házakba költözvén, mint más emberek, és nem csatlakoznak a keresztény egyesüléshez."****

Engels ezt az okmányt „radikális kiáltványnak" nevezi, amely a forradalmat, az uralkodó osztályok feletti teljes győzelmet követeli.

Münzer olyan társadalmi rendről, olyan ezeréves birodalomról álmodott, amelyben nincsenek idegen munkából élő osztályok.

* Uo. 93—94. old.
** *Engels:* A német parasztháború. Id. kiad. 75—76. old.
*** Uo. 76. old.
**** Uo.

Mindenkinek dolgoznia kell, és minden közös. Münzer tanítása értelmében a jövő társadalmában nincs helye az államszervezetnek. Minden a közösségé, s a közösség tulajdonát a kard ereje biztosítja. Ez azt jelenti, hogy a közösség nem egyéb, mint a felfegyverzett nép.

Münzer egy olyan korban, amikor egyáltalán nem létezett még társadalomtudomány, az akkori Németország konkrét feltételei között kora ideológiai (vallási) elemeiből képes volt felépíteni egy zseniális — bár természetesen fantasztikus — társadalmipolitikai tant, egy olyan forradalmi koncepciót, amely óriási szerepet játszott Németország történetében (és nemcsak Németországéban), noha maga a parasztmozgalom vereséget szenvedett.

2

ANGLIA

MORUS TAMÁS KOMMUNISTA „UTÓPIÁ"-JA (1478–1535)

Különleges helyet foglal el a társadalmi-politikai gondolat történetében a 15. és 16. század mezsgyéjén Morus Tamás (Thomas More) angol politikus, aki 1516-ban adta ki híres „Utópiá"-ját.*

„A tőkés termelési mód alapját (Angliában — *A. Gy.)* megteremtő forradalmi átalakulás előjátéka — írja Marx — a 15. század utolsó harmadában és a 16. század első évtizedeiben játszódik le. Egy *tömeg szabad prédává lett proletárt* dobtak *a munkapiacra a hűbéri kíséretek feloszlatása* által, amelyek, mint azt Sir James Stuart helyesen jegyzi meg, mindenütt haszontalanul töltötték meg a házat és az udvart."**

A nagy hűbérurak — folytatja Marx — még nagyobb proletariátust hoztak létre azáltal, hogy kisajátították a községi földeket és elkergették a parasztokat az elfoglalt területekről. A hűbérurak célja az volt, hogy a szántóföldeket juhlegelőkké alakítsák át.

A kisajátított parasztok, akiket könyörtelenül az utcára kergettek, s akik semmiféle megélhetési eszközzel és semmiféle lehetőséggel nem rendelkeztek, kénytelenek voltak lopni, és más bűnöket elkövetni, hogy valamiképpen fenntartsák puszta életüket.

Az angol burzsoázia már kialakulásának ebben az első időszakában olyan vadállati kegyetlenséget tanúsított a dolgozókkal szemben, amilyet emberről szinte föl sem lehet tételezni. A leg-

* „Valódi aranykönyvecske, nem kevésbé üdvös, mint amilyen mulattató a legjobb államformáról és az újonnan felfedezett Utópia, azaz Schol nevezetű szigetről." *Lásd Morus* Tamás : Utópia. Franklin-társulat, Budapest.

** *Marx :* A tőke. I. köt. Id. kiad. 665. old.

kisebb vétségért, a legjelentéktelenebb tárgy eltulajdonításáért már akasztás járt. VIII. Henrik uralkodása alatt 72 000 embert végeztek ki.

A parasztok kisajátítása és az emiatt a népre zúduló mérhetetlen szenvedés volt a társadalmi alapja Morus Tamás zseniális utópiájának.

Morus a szántóföldeknek legelőkké való átalakítása következtében kialakult helyzetből indult ki. „A juhaitok ! . . . Ezek az állatok különben szelídek és igénytelen életűek szoktak lenni. Most pedig, mint mondják, olyan falánkok és féktelenek, hogy »megeszik az embert«, elpusztítják és elnéptelenítik a mezőket, házakat és falvakat. Ugy-e, ahol csak az országban finomabb és értékesebb gyapjú terem, ott a nemes urak és jó néhány apátúr, szent férfiak, nem elégszenek meg avval az évi jövedelemmel és terméssel, amit őseiknek jövedelmezett a birtok, és nem elég nekik az, hogy renyhe és fényűző életükkel a köznek csöppet sincsenek javára, ha ugyan nincsenek kárára, de semmit sem tartanak meg szántónak, mindent parlaggá tesznek legelő céljára, lerombolják a házakat, lerombolják a falvakat, csak a templomot hagyják meg istállónak a juhok számára. E derék férfiak a lakóházakat és mindent, ami csak meg van művelve, pusztasággá változtatják, mintha bizony kevés területet foglalnának el nálatok a vadaskertek és halastavak."*

Az uralkodó osztályok nem elégedtek meg a dolgozók kifosztásával. A hűbérurak, miután megfosztották őket tulajdonuktól, a földtől, kegyetlenül folytatták az üldözést: drákói törvényeket hoztak a tolvajlás, a koldulás, a csavargás, a munkanélküliség ellen. Ilyen a tőkés társadalom aljas erkölcse. A szegénységet, a koldulást bűnné nyilvánították és halállal büntették.

Morus az „Utópia" első könyvében a következőképpen jellemzi a 16. század elején Angliában kialakult helyzetet: „A haza e telhetetlen, bősz, pestises ellenségei, híven a falánk semmirekellők szokásához, körülkerítenek jó néhány ezer hold földet egy tagban, s a gazdákat kidobják birtokukból; mert vagy csalárdsággal kényszerítik reá, vagy erőszakkal elnyomva költöztetik ki őket, vagy azok maguktól kényszerülnek eladásra, a jogtalan sérelmekre ráunva. Tehát bármily eszközzel kivándorlásra hajtják a nyomorultakat. Férfi, asszony, férj és feleség, árvák és özvegyek, a szülők gyermekeikkel, inkább nagy, mint gazdag családok, mivel a falusi

* *Morus Tamás:* Id. mű, 20—21. old.

életben sok kézre van szükség, kivándorolnak ismert és megszokott otthonukból, és nincs nekik hova menniök. Minden holmijukat elkótyavetyélik, ha ki kell takarodni, de még ha megvárhatják, akkor sem kaphatnak érte sokat. S ha árát bolyongásuk alatt gyorsan fölélték, végre is mi más marad nekik, mint hogy lopjanak, azután pedig lógjanak, persze az igazság nevében, vagy pedig, hogy kóboroljanak és kolduljanak, ámbár akkor meg mint csavargók kerülnek a börtönbe. Szóval dologtalanul kell kószálniuk, mivel munkájukat nem igényli senki, akármennyire is kínálják vágyakozva. Földmíveléshez szoktak, e téren pedig nincs tennivaló ott, ahol nem vetnek. Hiszen egyetlen juhász, vagy gulyás is elég annak a földterületnek legeltetésére, amelynek bevetésére és megművelésére sok kéz kellett."*

Morus kíméletlenül, de teljesen igazságosan bírálja a korabeli társadalmat, leleplezi élősdi, semmittevő elemeit. A királyok csak azzal törődnek, hogy a legkülönfélébb jogcímeken és teljesen jogtalanul is új területeket szerezzenek, és nagy seregeket tartsanak a hadviselés céljaira. Az úgynevezett előkelők tétlenül élnek mások munkájából, akiket, Morus szavaival élve, eleven húsukig megnyírnak. A testőrök, szolgák és mindenféle kenyérpusztítók hada a dolgozók munkájából él.

Morus elemzése eredményeképpen arra a következtetésre jut, hogy a mai társadalom minden baja a *magántulajdonban* gyökerezik. Ott, ahol magántulajdon van, lehetetlen az igazságos és helyes társadalmi berendezkedés. Ott, ahol a törvény értelmében mindenki annyi kincset szerezhet, amennyit csak akar, a gazdagság először is kevesek kezében gyűlik össze, s ezek egyre gazdagabbá válnak, másodszor, egyre nő azoknak a nyomora, akiknek nincs tulajdonuk. Morus megmutatja a gazdagok erkölcsi arculatát. Mohók, becstelenek, kegyetlenek, az állam testén élősködő paraziták. Az egyszerű emberek, a munka emberei nagyobb hasznot hajtanak a társadalomnak, mint saját maguknak.

Az anyagi javak egyenlő elosztása és a társadalom boldogulása csak akkor lehetséges, ha teljesen megszűnik a magántulajdon: „... hogy az állam ... meg is gyógyuljon és újból jó erőre kapjon, arra nyilvánvalóan semmi remény sincs, amíg kiki megtartja a sajátját."**

* Uo. 40. old.
** Uo. 21. old.

A második könyvben Morus Utópia társadalmi és politikai berendezését írja le. Utópia, ez a sajátszerű társadalom, tulajdonképpen nem egyéb, mint városok együttese, amelyekhez meghatározott területek tartoznak.

A társadalom sejtje a család, amely egy bizonyos ipart űz. A termelésnek társadalmi jellege van. Utópia gazdasági alapja a termelés családi-ipari szervezete. A földművelésnek természetesen nagy szerepe van az ország életében. A mezőgazdasági munka szervezete, mint arra V. P. Volgin is rámutat, a munkakötelezettség elvén nyugszik.* A fő foglalkozás a kézműipar. De két évet mindenkinek mezőgazdasági munkán kell töltenie. „Ennek következtében — írja V. P. Volgin — Utópiában nincsenek a szó hagyományos értelmében vett falvak."**

Utópia tehát olyan társadalom, ahol eltűnt a város és a falu régi ellentéte.

Utópiában nincs magántulajdon. A föld a társadalomé. Az egyes családok által előállított termékek is a társadalom tulajdonát képezik.

Utópiában hat óra a munkaidő. Az emberek a tudománynak szentelik szabadidejüket. Morus Tamás így ír: „Azt lehetne hinni, hogy mivel csak hat óra hosszat vannak munkában, valami fontos dologban esetleg hiány áll be. Hát ennek híre-hamva sincs: az idő mind az életszükségletek, mind a kényelemhez tartozó javak előállítására nem csupán elegendő, de még túlságosan sok is. Ezt magatok is láthatjátok, ha meggondoljátok, hogy másutt a nép milyen nagy tömege él munkátlanul: először is az asszonyok úgyszólván mind, ami a teljes népesség felét teszi, vagy ahol az asszonyok dolgoznak, ott viszont a férfiak hortyognak. Ehhez járul a papok és szerzetesek, ahogy hívják őket, nagy és szerfölött dologtalan tömege. Vedd ehhez valamennyi gazdagot, különösen a földbirtokosokat, akiket közönségesen nemeseknek és előkelőknek hívnak, számítsd hozzájuk a szolgahadat, a fölfegyverzett semmittevők eme söpredékét, számítsd az erőteljes munkakerülő koldusokat, akik valamilyen színlelt betegséggel takarják restségüket, sokkal kevesebbnek fogod találni, mint gondolnád, azon emberek

* Lásd *V. P. Volgin* bevezető cikkét, *Morus Tamás:* Utópia. Moszkva—Leningrád, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadója 1957. (oroszul). 12. old.

** Uo.

számát, akiknek munkája az emberi szükségletek kielégítésére irányul."*

Morus Tamás hangoztatja, hogyha minden munkaképes embernek dolgoznia kell, akkor ahhoz, hogy létrejöjjön „a bőség mindenki számára", vagy ahogy mi mondanók, hogy megvalósuljon a „mindenkinek szükségletei szerint" elve, nagyon kevés időre, körülbelül hat órára van szükség. A társadalomnak arról is gondoskodnia kell, hogy az ember a pihenés mellett elegendő időt fordíthasson a szellemi fejlődésre, a művelődésre, a kölcsönös eszmecserére is. Utópiában a társadalom gondot visel az emberek egészségére, és eltartja az öregeket. Minthogy nincs magántulajdon, az emberek legfőbb gondja a köz boldogulása. Ebben a társadalomban senkinek sem hiányzik semmije, elegendő mennyiségben, sőt bőségben áll rendelkezésre mindaz, ami „a szükségleti cikkek, valamint az igazi, természetes élvezeteinket szolgáló javak sorába tartozik".**

A mai társadalom ellenben, mondja Morus, nem egyéb, mint a gazdagok összeesküvése, akik eszközként használják fel az államot, anyagi érdekeik védelmére. A gazdagok a legkülönfélébb cselekhez folyamodnak a dolgozók becsapására. „Kieszelnek és kiagyalnak mindenféle furfangot, melynek segítségével a gonosz úton összeharácsolt holmit megtarthassák anélkül, hogy félniük kellene elvesztésétől, valamint, amely furfangok segítségével a szegények munkáját a lehető legcsekélyebb áron megszerezhessék és kiaknázhassák. Amint egyszer a gazdagok ezeket a mesterkedéseiket a köz nevében, tehát a szegények nevében is elhatározzák, már törvényerőre emelkednek."***

A társadalmi tulajdon elvein alapuló társadalomban ismeretlenek mindazok a bűnök, amelyek oly bőven burjánoznak a magántulajdonra épült társadalomban, mert itt orgiát ül a kapzsiság, a mohóság, itt mindenki csak magára, saját gazdagságának gyarapítására gondol.

Morus „Utópiá"-ja lángeszű munka : az újkorban itt találkozunk először azokkal az eszmékkel, amelyek majd felforgatják a világot. Morus az utópista szocializmus megalapítója. Tanítása a 16. század végén még csak csíra volt, embrió, amely a későbbi századok

* *Morus Tamás* : Utópia. Id. kiad. 50—51. old.
** Uo. 51. old.
*** Uo. 103. old.

folyamán a hasonló utópikus konstrukciók mintaképéül szolgált. Ez a csíra, amely magában foglalta azt a hatalmas igazságot, hogy a magántulajdont, az emberiség minden bajának forrását meg kell szüntetni, végül a marxizmus—leninizmus zseniális, mindent felölelő tanításává fejlődött, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalom véghezvitelének elméleti fegyvere lett.*

* Morus Tamásról lásd a következő újabb munkákat : *E. V. Hitchcock :* The Life of Syr Thomas More. London 1950. *Chr. Hollis :* Thomas More. Milwaukee, Bruce 1950.; *J. H. Hexter :* More's „Utopia". Princeton 1952.; *R. W. Chambers :* Thomas More. Westminster 1948.

3

OLASZORSZÁG

NICCOLO MACHIAVELLI TANÍTÁSA AZ ÁLLAMHATALOM ELVEIRŐL (1469—1527)

A reneszánsz és a reformáció a modern nemzeti állam megszületésének és kifejlődésének kora. Az állam felszabadulása Róma gyámsága alól, az állami szuverenitás kivívása, a középkori világfelfogás szétzúzása, a lelkiismeret és a gondolat szabadságának meghirdetése — mindez kétségtelenül progresszív jelentőségű változás volt. Ebben a korszakban politikai elméletek is keletkeznek, amelyeknek rendeltetése, hogy ideológiailag megalapozzák az állam természetét, eredetét, a különböző kormányformákat stb.

A polgári politikai világnézet korai képviselői Páduai Marsiglio és Niccolo Machiavelli.

A szuverén nemzeti állam problémája első ízben Olaszországban vetődött fel, mert itt alakult ki legkorábban a kapitalizmus.

Páduai Marsiglio (kb. 1277—kb. 1343) 1324-ben adta ki „A béke őrzője" [Defensor pacis] című munkáját, melyben vitatta a pápaság jogát a világi hatalomhoz, sőt úgy vélte, hogy az állam joga az egyházi birtokok megadóztatása és a papi személyek fölötti bíráskodás. Ebben az időben már ez is nagy eretnekségnek számított. Marsiglio azonban még sokkal tovább ment, és kifejtette azt a nézetét, hogy az állam legyen önálló, az egyháztól független. Ez akkoriban teljes szakítást jelentett a középkori felfogással.

Marsiglio politikai elméletében Arisztotelészt követi. Elfogadja Arisztotelész nézeteit az államformáról, amely szerint három helyes államforma van: a monarchia, az arisztokrácia és a politeia, s három helytelen, vagyis eltorzított: a zsarnokság, az oligarchia

és a demokrácia, azaz a tömeg uralma; ugyanakkor Marsiglio, Arisztotelészhez képest nagy lépést tesz előre, mert a hatalom képviselőitől azt követeli, hogy a *nép akaratával* egyetértésben, a közjó, a polgárok érdekében kormányozzanak. Marsiglio szerint az állam nem egyéb, mint a polgárok összessége, éppen ez a hatalom és a jog forrása. Ámde még nem ismeri a szuverenitás koncepcióját, bár közel jut ehhez a fogalomhoz, amikor a „törvényhozó" (legislator) kifejezést használja.

Marsiglio elgondolása szerint az állam vezetőit az összes teljesjogú polgároknak kell választaniuk.

Niccolo Machiavelli Firenzében született, s az antik klasszikus irodalom alkotásain nevelkedett. Élete legboldogabb korszakának azt a tizennégy évet tartotta, amikor (1498-tól 1512-ig) a firenzei köztársaság Tízek Tanácsának titkáraként működött. E minőségében gyakorlati politikával foglalkozott. Amikor a köztársaság elbukott, és Lorenzo Medici ragadta magához a hatalmat, elbocsátották tisztségéből. Ekkor lehetővé vált számára, hogy politikai elmélettel foglalkozzék. „*Politikai tevékenység* volt szeretetének s erényének tárgya — írja Bluntschli —, csak másodsorban szentelte magát a *politikai tudománynak*."*

Az állami tevékenység jelentett számára mindent, szemében ez volt a legfőbb jó és az egyetlen olyan működési terület, amelynek szívesen szentelte volna egész életét, képességeit. De Lorenzo Medici nem hívta vissza Machiavellit az állami szolgálatba, bár ő A fejedelem („Il Principe" kb. 1514) című művében igyekezett maga iránt hangolni a herceget, amennyiben az abszolutizmust védelmezte. „Értekezések Titus Livius római történetének első tíz könyve fölött" („Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio, kb. 1519) c. munkájában Machiavelli már *republikánus*. „Firenze története" [Istoria Fiorentina, 1532] című munkájában — amelyet Marx mesterműnek** nevezett — Firenze történetének fő eseményeit, politikai rendszerváltozásait ismerteti. A különböző problémákat a hűbérurak és kereskedők, az ipari-kereskedő burzsoázia és a dolgozó tömegek közötti osztályharc szemszögéből világítja meg.

* *J. C. Bluntschli :* Az általános államjog és politika története a tizenhatodik század óta a jelenkorig (Geschichte des allgemeinen Staatsrechts und der Politik. Seit dem 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart). München 1864. 1. köt. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1875. 7—8. old.

** Lásd *Marx—Engels :* Válogatott levelek. Szikra 1950. 108. old.

Olaszországban, Németországban és más országokban ebben az időben az ókoriakhoz hasonló poliszok, azaz városállamok léteztek. A társadalmi fejlődés napirendre tűzte azt a feladatot, hogy a városállamok *központosított nemzeti állammá* egyesüljenek. Ez az új, tőkés társadalom fejlődéstörténetének egyik legfontosabb szakasza volt. Ez a folyamat a legszorosabban összefüggött az állam és az egyház viszonyával. A feladat az volt, hogy az állam emancipálódjék az egyház uralma s egyben a teológia gyámsága alól, szekularizálódjék, világi intézménnyé váljék.

Machiavelli az új elv, a *nemzeti elv* képviselőjeként lép fel műveiben. Törekvéseinek célja Itália egyesítése, az egységes nemzeti állam megteremtése.

Machiavelli azzal, hogy visszatért az arisztotelészi elvekhez, nagy szolgálatot tett a politikai tudománynak. Ebben az időben már ez maga is esemény, mivel a reneszánsz korában az antik politikai gondolathoz való visszatérés progresszív jelentőségű. Különösen nagy tekintélynek örvendett Arisztotelész. Az állam ókori értékelései főleg abban különböztek a középkori nézetektől, hogy az államot mindennemű vallásos lerakódástól mentes, önálló világi intézménynek ismerték el. A modern politikai tudomány megalkotása terén az első lépés a politikai tudomány felszabadulása volt a teológia alól. Ezt az első, de rendkívül fontos lépést Machiavelli tette meg. A kor más gondolkodóihoz és íróihoz hasonlóan politikai elmélkedéseiben az ókori szerzőkre támaszkodott. Elég megemlíteni e téren az „Értekezések Titus Livius római történetének első tíz könyve folott" című politikai fő művét. Itt Machiavelli történeti szempontból vizsgálja az eseményeket. Ő már nem a szentírásból vett idézetekkel érvel politikai kérdésekben.

Úgy véljük, Makszim Kovalevszkij helyesen értékeli Machiavelli tevékenységét, amikor a következőket írja: „Machiavelli ebben a könyvében („A fejedelem" — *A. Gy.)* a történelmi elemzésnek ugyanahhoz a módszeréhez folyamodik, amellyel Arisztotelész is élt. Bár nem hivatkozik rá közvetlenül, de »A fejedelem«-ben sok mindenben követi a »Politiká«-nak azokat a fejezeteit, amelyek azt vizsgálják, hogy milyen eszközökkel lehet a legjobban megszilárdítani a tirranniszt. Erről az oldalról nézve műve ugyanolyan érdekes annak tanulmányozásához, hogy milyen úton-módon alakultak át az olasz köztársaságok monarchiákká, amilyen felbecsülhetetlen a »Politika« a görög köztársaságok megszületésének tanulmányozása szempontjából. Ebben az értelemben a »Fejede-

lem« és a Titus Liviusról szóló »Értekezések« szerzője kora legnagyobb politikai gondolkodójának számíthat, aki nemcsak képes volt kideríteni, mi tette ellenállóképessé és mi buktatta meg azt a két államberendezési formát, amelyekkel Olaszországban a 16. században találkozunk, hanem valósággal újjáélesztette a politikát mint tudományt."*

Machiavelli, amikor felélesztette Arisztotelész módszerét, nem különféle kiagyalásokat tett vizsgálódása tárgyává, hanem az élet reális tényeit. A természettudóshoz hasonlóan azok objektív megvilágítására törekedett. Világos, hogy Machiavelli, mint általában a Marx előtti korszak politikai gondolkodói, nem teremthette meg a politika, és általában a társadalomtudomány valóban tudományos alapjait. Történeti szempontból mégis egyike azoknak, akik megkezdték a társadalomtudomány megalapozását.

Machiavelli minden ízében *politikus*. Valamennyi jelenséget — a vallást, az erkölcsöt, a művészetet — a politika szemszögéből vizsgál. Nem osztja a jogról általánosan elterjedt nézeteket. Nem ismer el semmiféle „természetjogot". Számára nem léteznek jogi és erkölcsi megfontolások. Egyetlen elvet ismer: a politikai célszerűséget.

Marx és Engels sokra értékelték Machiavellit mint írót, politikai gondolkodót és történészt. Marx rámutatott arra, hogy „Machiavelli, Hobbes, Spinoza, Bodinus stb. óta, a régebbiekről nem is szólva, a hatalmat ábrázolták a jog alapzatának; ezzel a politika elméleti szemlélete emancipálódott a moráltól és semmi további nem volt adva, mint a politika önálló tárgyalásának posztulátuma. Később, a 18. században Franciaországban és a 19. században Angliában, az egész jogot a magánjogra, amelyről Szent Max nem beszél, ezt pedig egy egészen meghatározott hatalomra, a magántulajdonosok hatalmára vezették vissza . . ."**

Machiavelli nézeteit gyakran a „Fejedelem" alapján ítélik meg. Úgy kezelik őt, mint a monarchizmus és az abszolutizmus ideológusát, mint a „machiavellizmus" nevű külön politikai irányzat képviselőjét.

De ez az egyoldalú felfogás nem állja ki a tudományos bírálatot. Akik így vélekednek róla, elfelejtik, hogy az „Értekezések" fonto-

* *M. Kovalevszkij:* A közvetlen népuralomtól a képviseleti népuralomig . . . I. köt. Id. kiad. 379—380. old. (oroszul).

** *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Kossuth 1960. 309. old.

sabb szerepet tölt be politikai világnézetében, mert itt egységes tanítást igyekszik adni az államról. Machiavelli — ez világosan kiderül az „Értekezések"-ből — *többre tartja a szabad köztársasági rendet a monarchiánál.* Véleménye szerint jobban fejlődik egy szabad ország, mint az, ahol zsarnokság uralkodik. A köztársaságok megalapítóit, írja az első könyv tizedik fejezetében, dicsőség illeti meg, a zsarnokságok megalapítói megrovást érdemelnek. Megbélyegzi azokat, akik megdöntik a köztársaságokat, a köztársaságok megalapítóit ellenben nagyobbra tartja a nagy hadvezéreknél. Ezek szerinte örök dicsőséget érdemelnek. Élesen, sőt, mondhatnánk, gyűlölettel beszél Caesarról, aki mint írja, az első zsarnok volt Rómában.*

Machiavelli a köztársaság mellett a királyi hatalmat, a monarchiát is elismeri, abban az esetben, ha az mentes az önkénytől és az egyeduralkodó hatalmát törvények korlátozzák. Rokonszenvvel emlegeti a korabeli francia monarchiát, ahol a parlamentek védelmezik a törvényeket. Machiavelli megértette a királyi hatalomnak a központosított nemzeti állam megteremtésében betöltött szerepét. Bármilyen különösnek tűnik is fel ez azok előtt, akik Machiavelliről a „Fejedelem" alapján alkotnak ítéletet, ez a gondolkodó gyűlölte a zsarnokságot. A szabad államban a nép boldogul, békében és megelégedettségben él, egyszóval virágzik, a zsarnokság ellenben pusztulást és hanyatlást hoz magával.

Machiavelli erős rokonszenvet érez a nép iránt, állítja, hogy a népek bölcsebbek, nemesebbek, hálásabbak, mint a fejedelmek, az egyeduralkodók. A népek jó tulajdonságok tekintetében felülmúlják a fejedelmeket, a királyokat. A nép ítélőképessége egészségesebb, mint a zsarnokoké és az egyeduralkodóké.**

A köztársaság létrejöttének és fennmaradásának első feltétele a polgárok egyenlősége. Ott, ahol általános egyenlőség uralkodik, lehetetlen az önkényuralom, de ott, ahol nincs egyenlőség, semmiképpen sem jöhet létre szabad állam. A köztársaság, a szabad állam alapja a *virtù*, az erény, az erkölcsi egészség, a szabadságszeretet, a hazafiság, az eltökéltség a szabadság megvédésére. Ott, ahol ezek a feltételek nincsenek meg, szabad állam nem lehetséges.***

* Lásd uo. 113. old.
** Lásd uo. 122. old.
*** *Leanhardt von Muralt*: Machiavellis Staatsgedenke (Machiavelli államelmélete). Basel 1945. 108. old.

A szabad állam feladata a szabadság és a függetlenség megvédése a külső ellenséggel szemben. Az államnak erős katonaságra, de nem zsoldos-, hanem néphadseregre van szüksége. Ugyanakkor Machiavelli az állam feladatának tartja a terjeszkedést, a területi gyarapodást is. Mindamellett igazságosabbnak, s a nép jóléte, haladása és virágzása szempontjából szükségesebbnek tartja a függetlenségért, a szabadságért, a külföldi elnyomás ellen folytatott háborút. A tapasztalat azt mutatja, írja Machiavelli, hogy az államok addig növelték gazdagságukat és területüket, amíg szabadok voltak. Ennek a jelenségnek oka, hogy a szabad államban nem egyes személyek érdeke, hanem a közjó áll a középpontban. A zsarnoki államokban az uralkodó java káros a népnek, és megfordítva az, ami hasznos az államnak, káros az uralkodóra nézve.

„A köztársasági állam belső életének alapelve Machiavelli szerint a rend és a nyugalom fenntartása, a polgárok szabadságának és jogainak védelme. Mindennek feltétele, hogy az állam más országoktól független legyen. Az általános katonai kiképzés az állam számára mind belsőleg, mind külsőleg nagy szabadságot biztosít."*

Nem érthetünk egyet Muralttal abban, hogy Machiavelli állameszménye a svájci típusú demokratikus köztársaság volt. Ez a feltevés nyilván hízeleg a svájci szerző nemzeti önérzetének. De ahhoz nem fér kétség, hogy a Machiavelliről, mint a „machiavellizmus" hirdetőjéről alkotott elképzelés egyoldalú, és nem felel meg Machiavelli politikai doktrínájának, ha azt egészében tekintjük. A „Fejedelem" sajátos mű. Machiavelli ebben a munkában Lorenzo Medicinek ad tanácsokat arra, hogyan vívja ki Itália szabadságát, és hogyan egyesítse az országot egységes nemzeti állammá. Míg az „Értekezések Titus Livius római történetének első tíz könyve fölött" című munkában a köztársasági rendet és a demokratikus elveket védelmezi, dicsőíti a népet és kisebbíti az uralkodót, addig a „Fejedelem"-ben, mint már mondottuk, azt fejti ki, amit általában machiavellizmusnak neveznek, s amin kegyetlenséget, ravaszságot, esküszegést, népelnyomást értünk.

Machiavelli itt az államot mintegy önálló organizmusnak tekinti, melynek egyetlen célja a benne rejlő erők kifejlesztése, tekintet nélkül a lakosságra, annak létérdekeire. Az államnak egyetlen gondja, hogy miként növelje hatalmát és erejét, miként gyarapodjék

* Lásd uo. 128. old.

és virágozzék. S a politika tárgya, a politika célja éppen az állam hatalmának és erejének növelése. Az az uralkodó, aki saját hatalmát növelni akarja — ilyen politikát folytasson. E cél érdekében joga van bármilyen erkölcstelenségre, még közönséges bűncselekményre is. Az uralkodónak nem arra van szüksége, hogy a nép hű legyen hozzá és szeresse, hanem arra, hogy feltétel nélkül engedelmeskedjék neki, ellássa pénzzel és katonával.

Az uralkodónak legfőbb, ha nem egyetlen gondja az legyen, hogy fenntartsa a rendet és erősítse a hadsereget, megvédje az államot a külső és belső ellenséggel szemben.

A „Fejedelem" megítélésekor tartsuk szem előtt, hogy Itália ebben az időben történelmének egyik legsúlyosabb korszakát élte át. Machiavelli úgy vélte, hogy különleges rendszabályokra van szükség Itália megmentése érdekében. Mi úgy látjuk, hogy a „Fejedelem" nem az állami berendezkedés általános kérdéseit veti fel, hanem egy olyan különleges esetet ír le, amely erőszakos és kíméletlen eszközök alkalmazását követelte a megérett történelmi szükségszerűség megvalósítása érdekében. Ezzel mi egyáltalán nem kívánjuk igazolni a „machiavellizmust", vagyis az árulást, az esküszegést, a csalást és a többi erkölcstelenséget és bűnt, amelyeket Machiavelli Lorenzo Medicinek tanácsol, csak meg akarjuk magyarázni, milyen feltételek között jött létre ez a kegyetlen írás, mely annyira szája íze szerint való volt minden zsarnoknak és kalandornak.

Különböző szerzők Machiavelli szemére vetik, hogy számára a politika tárgya a hatalom, az erő. De nevetséges ezzel csupán Machiavellit vádolni, amikor a burzsoázia csaknem minden nagy politikai gondolkodója lényegében ugyanezeket az elveket hirdeti. Mindaddig, amíg az állam fennáll és léteznek egymással ellentétes érdekű osztályok, az osztályok és a pártok harcolni fognak egymással a hatalomért, és mindegyik párt arra fog törekedni, hogy erősebb legyen a többinél. Nem lehet felelősségre vonni Machiavellit Mussolini vagy Hitler bűneiért (felhánytorgatják, hogy Mussolini még könyvet is írt Machiavelliről). II. Frigyes, mint ismeretes, könyvet írt Machiavelli ellen („Anti-Machiavelon. Essai critique sur le Prince de Machiavel, 1740"), de ez nem akadályozta meg abban, hogy tevékenységében gyakorlatilag a „machiavellizmus" elveit kövesse.

Csak rendkívül naivnak és tudatlannak nevezhetjük azokat az írásokat, melyek azt bizonygatják, hogy a „politikus embert"

Machiavelli találta ki, hogy ha nem lett volna Machiavelli, nem volnának politikusok.*

A „machiavellizmust" általában elvont, általános, időn és téren kívül álló politikai tannak tartják, amely független a konkrét történeti és politikai viszonyoktól. De nem érthetjük meg és nem értékelhetjük helyesen Machiavelli „Fejedelmét", ha nem fedjük fel azokat a kortól és helytől meghatározott konkrét körülményeket, amelyek között íródott.

Machiavelli korában a társadalom a feudalizmus és a kapitalizmus közötti átmeneti periódusban élt. A hűbérurak hatalmát csak erőszakkal lehetett megdönteni. Machiavelli megértette a körülötte zajló és érlelődő történelmi események jelentőségét. A progresszív olasz polgárság szószólójaként tudatában volt annak, hogy a feudalizmust megsemmisítve hatalomra kell juttatni a burzsoáziát, meg kell teremteni az egységes nemzeti államot. A „Fejedelem" tulajdonképpen annak a tervét fejti ki, hogyan lehet létrehozni az újtípusú államot, miként lehet megtörni a feudálisok hatalmát s egyesíteni Itáliát; Machiavelli véleménye szerint ez a terv csak *diktatúra* segítségével, csak a legerélyesebb eszközök latbavetésével volt keresztülvihető. Az önmagukat túlélt, a népet szolgaságban tartó osztályokkal szemben alkalmazott diktatórikus rendszabályok „erkölcstelensége" miatti siránkozás nem állja ki a kritikát.

Machiavelli, mint már kimutattuk, meggyőződéses republikánus volt. A „Fejedelem" diktatúráját időleges, átmeneti eszköznek tekintette a fő cél elérésére. Ez a cél pedig: Itália megszabadítása a külső elnyomástól és a belső feudális rendtől, s egységes nemzetté, egységes nemzeti állammá való egyesítése. E célok elérése után polgári demokratikus elvek alapján létre kell hozni a köztársasági rendszert.

Azok, akik Machiavelli „Fejedelem" című művét egyoldalúan moralizáló szempontból vizsgálják, figyelmen kívül hagyják a kérdés politikai oldalát. Machiavelli tevékenységének és történelmi jelentőségének ilyen egyoldalú felfogásával és az ebből eredő helytelen értékeléssel a szovjet irodalomban is találkozunk.

Machiavelli ellensége volt a hűbéruraknak, birtokaik jövedelmé-

* *Hans Fadens:* Der Sinn der Geschichte. 1948. 168. old. A szerző a következőket írja: „Der eigentliche Inspirator des homo politicus in der neueren Geschichte ist nun freilich Machiavelli" (A homo politicus voltaképpeni inspirálója az újkorban kétségtelenül Machiavelli).

ből élő semmittevőknek tekintette őket. „Minden állampolgáriság esküdt ellenségének" tartotta a feudálisokat. A köztársaság megalapítása a feudális arisztokrácia kiirtását követeli.

Ugyanilyen ellenségesen állt szemben a pápasággal is, mert a feudalizmus támaszát és Itália egyesítésének egyik legfőbb akadályát látta benne. A pápaság fosztogatja a népet, s minden tekintetben könyörtelenül bánik vele.

Marx Machiavelli műveiből készített jegyzeteiben egy helyen a nemesség szerepéről és az állampolgársághoz való viszonyáról olvashatjuk: „Hogy megmagyarázzam, mit értek a *nemes* szón, megjegyzem, hogy nemesnek nevezzük azokat az embereket, akik fényűzően élnek birtokaik jövedelméből, nincs szükségük arra, hogy földműveléssel foglalkozzanak vagy általában dolgozzanak ahhoz, hogy megéljenek. Ezek az emberek kártékonyak minden köztársaságban és minden országban; különösen kártékonyak közöttük azok, akiknek váraik és engedelmes alattvalóik vannak. A nápolyi királyság, a római tartomány, Romagna és Lombardia tele van ilyen emberekkel. Ilyen országokban nem lehet sem köztársaság, sem általában semmiféle politikai élet, mert ez az emberfajta *esküdt ellensége mindennemű állampolgáriságnak.*"*

Egy másik kivonat ugyancsak Marx jegyzeteiben: „Az, aki köztársaságot akar alapítani olyan országban, ahol sok a nemes, nem teheti ezt meg, amíg ki nem irtja mindet; másrészt az, aki királyságot vagy fejedelemséget akar alapítani ott, ahol egyenlőség uralkodik, nem teheti ezt meg, amíg meg nem szünteti az egyenlőséget, oly módon, hogy a többi fölé emel egy csomó becsvágyó és nyugtalan embert, nemessé teszi őket, éspedig nemcsak névleg, hanem valóságosan, várakat, birtokokat, kiváltságokat, gazdagságot és alattvalókat adva nekik, úgy, hogy közéjük állva, az ő segítségükkel megvédje saját hatalmát, ők pedig az ő segítségével kielégítsék becsvágyukat."**

Machiavelli Marx által idézett fejtegetései tulajdonképpen az állam — a köztársasági és a fejedelmi, azaz monarchikus rend — osztályalapjait határozzák meg. Machiavelli, mint ez a fenti idézetekből látható, többre tartja a szabad köztársasági rendet. Az akkori Rómát csakúgy, mint saját korának államait tekintve,

* *Marx—Engels* Archivum. IV. könyv. 1929. 349. old. *(Marx:* Kivonatok Machiavelli műveiből, oroszul.)

** Uo.

tisztában van azzal, hogy a társadalom osztályokra tagozódik, az osztályok között harc folyik, s az osztályharcban látja a társadalmi fejlődés mozgatóerejét. Azok, akik elítélik az osztályharcot, írja, nem látják, hogy „minden köztársaságban mindig van két ellentétes irányzat: az egyik a népi, a másik a felső osztályoké; ebből a kettéválásból fakadnak a szabadság érdekében hozott összes törvények".*

A reneszánsz csaknem valamennyi szerzője által a példaképnek tekintett Arisztotelész nyomán Machiavelli három kormányformát különböztet meg: a monarchiát, az arisztokráciát és a népi kormányzást. Mások, írja, úgy vélik, hogy hat kormányforma van: három jó és három rossz. A jók idővel rosszá válnak. Igy a „monarchia könnyen átalakul zsarnoksággá; az arisztokrácia gyakran egy jelentéktelen kisebbség uralmává fejlődik (oligarchia); a népi kormányzás minden nehézség nélkül tökéletes zűrzavarrá alakulhat át".**

Machiavelli szerint minden állam szakadatlanul a fenti kormányformák körében mozog, úgy, hogy az egyikből a másikba alakul át.

Bölcs törvényhozók, akik ismerték valamennyi kormányforma fogyatékosságait, lehetségesnek és helyesebbnek is vélték, ha vegyes uralmi formát hoznak létre, azaz olyat, amely a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia elemeit egyaránt tartalmazza. Ilyen volt Spárta politikai rendszere, amelyet Lükurgosz alkotott meg, s amely 800 éven át fennmaradt.

Machiavelli még nem fedhette fel az egyik vagy másik kormányformát meghatározó okokat. Arra is hajlamos volt, hogy egyszerűen a véletlen szüleményének tekintse őket.

Machiavelli világosan látta, hogy minden társadalomban két ellentétes erő van: az előkelők és az egyszerű nép, ezek szüntelenül harcot vívnak egymással. Minden rokonszenve az egyszerű népé. Szerinte az állam egyik fő feladata a szabadság védelme. Bízik a népben, azt tartja, hogy a nép jobb védelmezője a szabadságnak, mint a nemesség. A nemességet az uralomvágy fűti, az egyszerű nép jobban szereti a szabadságot; a nép nem akar elnyomó lenni, kevésbé kapzsi és nem tör hódításokra. „Az államrend — írja

* Uo. 347. old.

** *Niccolo Machiavelli*: Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio; Értekezések Titus Livius római történetének első tíz könyve fölött. Pest 1862; lásd Il Principe. 4 Discorsi, Societa Editrice Toscana, Firenze é. n. 120. old.

Machiavelli — csak akkor jó, ha a többség gyámkodik fölötte, és ha védelme a többség kezére van bízva."*

Machiavelli külön fejezetet szentelt annak bizonyítására, hogy a nép okosabb az uralkodónál.** Polemizál Titus Liviusszal és minden olyan történetíróval, aki hajlamos hiúnak, ostobának és könnyelműnek tekinteni a népet. Erélyesen szembeszáll az effajta állításokkal. Jó és okos uralkodó, mondja, nagyon kevés volt. Véleménye igen lesujtó az uralkodókról és élesen bírálja őket. „Ami a józanságot és az állhatatosságot illeti, a nép mindig okosabb, állhatatosabb és megfontoltabb az uralkodónál. Nem véletlenül nevezik a nép szavát Isten szavának ; valóban, a közvélemény jóslásai gyakran oly csodálatosak, mintha felülről kapná a jó és a rossz előrelátásának adományát. Amikor ítéletet kell alkotni dolgokról, a nép ritkán választ hibásan két ellentétes vélemény közül, amelyet egyforma erős szónokok védelmeznek ; ezzel azt bizonyítja, hogy képes felismerni az igazságot."***

A népet szükség esetén le lehet csillapítani és a helyes útra lehet téríteni szavakkal is, de az uralkodóval szemben kard kell.

A nép szenvedélyesen szereti a szabadságot. A köztársaság más kormányformáknál nagyobb mértékben biztosítja a népszabadságot. Machiavelli, mint már mondottuk, egyenlőségen alapuló demokratikus rendet tart szükségesnek. A köztársaság célja a közjó. Az államok nagysága, mondja Machiavelli, nem a személyes előnyökön, hanem *a köz boldogulásán* alapul.

„Mindazok az országok és tartományok, amelyek szabadságot élveznek, minden területen különleges sikereket mutatnak fel. Ott népes a lakosság, mert a házasság szabad, és mindenki kívánja. Minden állampolgár örül, ha gyermekei születnek, akiket táplálhat ; meggyőződése, hogy senki sem fosztja meg őket örökségüktől, tudja, hogy nem szolgáknak, hanem szabad embereknek ad életet ; egyesek, érdemeiknek megfelelően, nagy szerepet tölthetnek be az országban. A földművelés és az ipar alkotta gazdagság bőségre változik. Mindenki igyekszik vagyont szerezni és gyarapítani azt, s reméli, hogy nyugalomban élvezheti. Igy az emberek az egyéni és a társadalmi előnyöket egyformán szolgálják, s ennek következtében bámulatos sikereket érnek el minden vonatkozásban. Mást

* Uo. 141. old.
** Uo. Első könyv XLV (LVIII) fejezet. 222—228. old.
*** Uo. 225—226. old.

látunk a leigázott országokban : itt annál több a baj, minél tovább tart a rabság."*

Befejezésül röviden kitérünk még arra, miként vélekedett Machiavelli a vallásról és annak a társadalmi életben betöltött szerepéről. Machiavelli hangsúlyozza, hogy az ő vallása (a katolicizmus) nagyrészt alázatos, inkább szemlélődő, mint tevékeny embereket tart szentjeinek. Ezt írja :

„A mi vallásunk a legfőbb jót a szelídségben, a világi dolgok megvetésében, az élettől való elfordulásban látja, míg a pogány vallás a legfőbb jót a lelki nagyságban, a testi erőben látta, és mindabban, ami az embert hatalmassá teszi. A mi vallásunk, ha kíván is tőlünk erőt, azt nem a tetthez, hanem a tűréshez. Ez az új tanítás, úgy tűnik, erőtlenné tette a világot, és kiszolgáltatta a gazembereknek. Ha az emberek a mennyországért hajlandók eltűrni minden sértést ahelyett, hogy bosszút állnának, tág és védtelen terület nyílik a gazemberek előtt."**

Machiavelli rámutat arra, hogy ez a hamis tan eltorzította a nevelést. A katolicizmus az oka annak is, hogy csökkent a köztársaságok száma, és hogy a népek most kevésbé szeretik a szabadságot.

Machiavelli azzal vádolja az egyházat, hogy példájával megrontotta a tömegeket. Az egyház „az oka pusztulásunknak", írja. „Az egyház tartja fenn hazánkban az egyenetlenséget. Az egyház a bűnös abban, hogy az ország nem tud egyesülni, s számtalan fejedelemségre és önálló városra aprózódik szét."

„Igy tehát — vonja le a következtetést — az egyháznak nem volt ereje ahhoz, hogy birtokba vegye Itáliát, de ugyanakkor másoknak sem engedte ezt meg, s éppen ez volt az oka annak, hogy Itália nem tudott egyesülni egyetlen hatalom alatt, hanem számtalan fejedelem és uralkodó prédája lett, aminek következtében olyan viszályok áldozatává vált és úgy elerőtlenedett, hogy érett zsákmányként csábította nemcsak a hatalmas barbárokat, hanem a legelső támadót."***

Egészében véve sok egészséges gondolatot és pozitív mozzanatot találunk Machiavelli politikai doktrínájában, amelyeket a tudomány azután továbbfejlesztett. Ez az oka annak, hogy Marx és Engels sokra tartotta Machiavellit.

* Uo. 249. old.
** Uo. 247. old.
*** Uo. 154. old.

4

FRANCIAORSZÁG

JEAN BODIN, A FRANCIA ABSZOLUTIZMUS IDEOLÓGUSA (1530—1596)

A reformáció korában, amikor a támadások már kikezdték a tekintély elvét, Jean Bodin fölemelte szavát a királyi hatalom védelmében. Művének címe: „Les six livres de la République", 1576* (Az állam hat könyve).

A Bodin által használt „république" kifejezés ne tévessze meg az olvasót. Bodin nem volt republikánus. Ellenkezőleg, odaadó híve volt a monarchiának, mégpedig a semmi által nem korlátozott, vagyis abszolút monarchiának.

A „république" Bodinnél egyszerűen az állam,** s ezt olyan jogszervezetként határozza meg, amely sok, közös vagyonnal rendelkező és szuverén hatalmú családból áll (avec puissance souveraine).

Az állam prototípusa Bodin számára a család, amely egyúttal az állam „eleme".

„Nem az egyes emberben, hanem a családokban találja ő az állam elemeit. A családot a családatya vezetése alatt rendezett közösségnek s ezért a magasabb állami közösség mintaképének tekinti. A római családatya korlátlan hatalma a nőn és gyermeken, melyet ő az ó-testamentomban is feltalál, megfelel eszményképének. Sőt azt hiszi, hogy azt vissza lehet állítani, s éppen tőle várja a szilárdabb államrend visszatértét. Amint a családot a családatya, úgy egyesíti a népet a szuverén hatalom."***

* Bodinről lásd *P. Nancey:* Jean Bodin. 1942.

** A latin *res publica* szó eredeti értelme valóban állam. — *Szerk.*

*** *J. C. Bluntschli:* Id. mű, 24—25. old.

Bodin, mint a burzsoázia ideológusa, a politikusok pártjához tartozott abban az időszakban, amikor a szétaprózott feudális tartományokból kezdett kialakulni a nemzeti állam. Ez a párt ellenezte a hugenották üldözését és vallási türelmet hirdetett. Bodin saját életét is alig tudta megmenteni állásfoglalása miatt a Szent Bertalan éjszakán.

Bodin elsősorban mint a monarchikus hatalom teoretikusa vonult be a történelembe. A szuverenitásról szóló tanítása a nemzeti állam kialakulásának időszakában haladó jellegű volt. Helyesen mutatott rá az állam specifikus ismertetőjegyére, amely minden más szervezettől megkülönbözteti. Ez az ismertetőjegy a szuverenitás, vagyis a felségjog.

A szuverenitás Bodin meghatározása szerint „állandó, mindenek fölött álló, független, törvények által nem korlátozott, abszolút hatalom a polgárok és az alattvalók fölött". A szuverenitásról szóló tanítása nem egyéb, mint az európai népek, elsősorban a francia nép történeti fejlődésének kifejezése és általánosítása. Kifelé a szuverenitás mint független, abszolút hatalom az újonnan kialakuló államokra nehezedő pápai és császári hatalom alóli felszabadulást tükrözte vissza. Egy-egy államon belül a szuverenitás kiküszöbölt minden közbülső szervezetet az államhatalom és a polgárok között. Ez tulajdonképpen a középkori vazallusi viszonyok bonyolult építményének felszámolása.

Bodin volt az első, aki célul tűzte ki, hogy elemzi és meghatározza a főhatalom eszméjét. Megtalálta az eszmének megfelelő elvont fogalmat (szuverenitás), amely azóta átment a közhasználatba.*

A szuverenitás fogalma mindenekelőtt az államhatalom oszthatatlanságát jelenti.**

A szuverenitás egysége az *államhatalom egységét* jelenti, s ezért a hatalomért elkeseredett harc folyt egyfelől a burzsoázia és a király, másfelől a feudális erők között.

A szuverenitás Bodin értelmezésében egyben abszolút hatalmat is jelentett. „A királyság ezen korlátlan, a corpus juris tekintélyére támaszkodó hatalma — írja Bluntschli — volt kedvenc eszméje nemcsak a francia udvarnak, hanem a harmadik rendnek és jogá-

* Uo. 25—26. old.

** *M. Kovalevszkij :* A közvetlen népuralomtól a képviseleti népuralomig . . . I. köt. 302. old.

szainak is, mert e hatalmas erőtől várták a hűbéri korlátok eltávolítását, az apró uraknak a törvény alá rendelését, a hitfelekezeti pártok megfékezését, az egész nemzet egyesítését, egyenlő francia jog és erélyes francia politika létrehozatalát."*

Bodin, mint látjuk, Páduai Marsiglióval ellentétben nem ismeri el a nép szuverenitását, a király felségjogát állítja azzal szembe.

Makszim Kovalevszkij cáfolja azt az állítást, mely szerint az állami szuverenitás eszméje Bodintől származik. Úgy véli, hogy ez az eszme már a középkorban megszületett. „Ez az eszme — írja Kovalevszkij — egyáltalán nem tekinthető még azonosnak az állami szuverenitás modern tanával, amely szerint a fő hatalom nem az államfőt, hanem magát az államot illeti meg. Ugyancsak a középkorban alakul ki az az elképzelés, hogy az uralkodó hatalma lényegében derivátum, s a felségjog forrása nem más, mint a nép."**

Kovalevszkij nem közli, mikor alakult ki Európában az az elképzelés, hogy a szuverenitás nem a kormányé és a népé, hanem az állam egészéé. Hangsúlyozza, hogy ez reakciós tan, s ma a legtöbb publicista, különösen a németek, ennek a hívei. A német teoretikusok megszokták, hogy istenítsék az államot, és Hegel módjára önálló lénynek, mintegy földi istennek tekintsék. Természetes, hogy minden hatalom a földi istené. A német reakciósok irtóznak a népszuverenitás elismerésétől. Az állam az ő szemükben az egyeduralkodóban testesült meg. A népben ők csak az uralkodás tárgyát látták.

Bodin a szuverenitást, mint egységes, oszthatatlan és abszolút hatalmat határozza meg, a szuverenitás hordozójának pedig a királyt tartja. A szuverén fölött nem áll semmiféle hatalom. Ebben az értelemben a szuverén hatalom abszolút, legfelsőbb hatalom, tehát nincs alávetve semmiféle más hatalomnak, sem törvénynek. Ellenkezőleg, ő hozza a törvényeket, s ezek mindenkire nézve kötelezők. Ugyanakkor Bodinnél a szuverenitás mégsem abszolút, habár történelmi feladata az volt, hogy megalapozza a királyi abszolutizmust. A szuverenitás abszolút ugyan a néppel szemben, de természeti és isteni törvények korlátozzák, amelyek előbb keletkeztek, mint az állam. A szuverenitás korlátlanságáról szóló tan mai képviselői a szuverenitást abszolútabbnak tekintik, mint Bodin.

* *J. C. Bluntschli* : Id. mű, 28. old.
** *M. Kovalevszkij* : Uo. I. köt. 318. old.

Kovalevszkijnek teljesen igaza van abban, hogy a mai német polgári államtudósok reakciósabbak Bodinnél, az abszolút monarchia 16. századi ideológusánál. A német publicisták megszabadították kedvelt uralkodójukat minden koteléktől, míg Bodin így vagy úgy korlátozni igyekszik a „korlátlan" szuverén hatalmát. Ez történetileg teljesen érthető. Bodin a feltorekvő polgárság ideológusa volt, amely szovetséget kotott a királyi hatalommal az ország egyesítésére és az egységes nemzeti állam megteremtésére. Bodin a burzsoázia ama torekvésének szócsöve, mely arra irányul, hogy bizonyos jogokat biztosítson magának, amelyek megvédik a királyi önkénnyel szemben. Első ízben történt, hogy a királyi hatalmat a *tulajdon tiszteletére* szólították fel. Ez rendkívül fontos a kor és az abszolút hatalom lényegének megértéséhez. A magántulajdon lesz az alapja annak az új államnak, amely most megszületik a feudalizmus méhéből. A tulajdontól elválaszthatatlan a személyes szabadság, s ennélfogva ez a polgári jog második elve. Ily módon Bodin a kapitalista korszak hajnalán a *magánjog* apologétájaként lépett fel a királyi hatalom igényeivel szemben. A burzsoázia mindkét fél érdekében a királyi hatalmat azzal a joggal ruházza fel, hogy mindenkire nézve kotelező torvényeket hozzon, hadat uzenjen és békét kössön, kinevezze a kormányhivatalnokokat, legfőbb fórumként dontson peres ugyekben, kegyelmet gyakoroljon, büntessen, pénzt verjen stb. Egyszóval, a királyra ruházza a teljes torvényhozó, végrehajtó es bíroi hatalmat.

Van azonban egy érdekszféra, amely kívülesik az uralkodó hatáskörén. Ez a magántulajdon és a személyes jogok szférája, amelyet Bodin a hathatósabb védelem céljából a természeti és isteni jogok területére visz át, amely *felette áll az államnak*, minthogy annál jóval régebbi keletű.

Bodin azzal, hogy a magántulajdont régebbi keletűnek nyilvánítja az államnál, egyben érinthetetlenségét is kimondja. Emellett azt vallja, hogy az államnak a tulajdonosok beleegyezése nélkül nincs joga megadóztatni a polgárokat. Ez a tétel mind az angol, mind a francia tulajdonosok kezében a monarchia korlátlan hatalma ellen, a hatalomért vívott harc eszkoze lett. Ez a tétel egyebek között az állam igazi lényegét is felfedi. Az uralkodó, aki megsérti a természetjognak — különosen a tulajdonra vonatkozó — törvényeit: zsarnok. Bodin különbséget tesz a zsarnok és a torvényes uralkodó között. A törvényes vagy legitim monarchia az, ahol az uralkodó aláveti magát a természet törvényeinek, s ahol „az alattvalók ter-

mészeti szabadsága és vagyona védve marad."* Ott, ahol a monarchia nem tartja tiszteletben a természet törvényeit, zsarnokság keletkezik, amely szolgaságba taszítja a szabad egyéneket, s vagyonukkal úgy bánik, mintha az az uralkodó tulajdona volna.

Bodin jogosnak tartja az uralkodó részéről a könyörtelenséget, „különösen ha az alsó népet a nemesek és a gazdagok uralma alól felszabadítani akarja ; s azt a zsarnokot utálják legkevésbé, aki a szegény nép vérét kíméli és erőszakoskodását a nagyurakon végezi."**

Bodin idézett szavai azt a harcot tükrözik vissza, amelyet az abszolút hatalom a burzsoáziával karöltve a feudális hatalmasok ellen vívott, akik meg akarták tartani függetlenségüket.

Bodin elég élesen látott ahhoz, hogy ne bízzék az abszolút hatalomban, amelyet történelmileg elkerülhetetlennek tekintett, de az ész és az igazságosság korlátai közé akarta szorítani. E célból azt javasolta, hogy a legfontosabb állami ügyek megtárgyalására mint legfelsőbb politikai szervet alakítsák meg a szenátust, a folyóügyek megtárgyalására pedig a titkos tanácsot. Ezek a szervek Bodin javaslata értelmében nem határozathozatali, hanem csak tanácskozási joggal rendelkeztek volna.

Bodin ellenezte, hogy a néptömegeknek politikai jogokat adjanak. Ezért a demokratikus berendezésnek is ellensége, mert az véleménye szerint a kommunizmus veszélyét rejti magában.

Bodinnak véleményt kellett mondania a királygyűlölőknek arról a tanításáról, hogy a zsarnokot meg szabad ölni. Zsarnoknak ő azt nevezi, aki törvénytelenül szerezte, bitorolja a hatalmat. Az ilyen uralkodóval szemben megengedhetőnek tartja az erőszakot, még a gyilkosságot is. Más a törvényes király. Vele szemben semminemű ellenséges cselekedet sem engedhető meg. A törvényes uralkodóval szemben sem egy-egy alattvaló, sem az alattvalók összessége nem tehet olyan lépéseket,amelyek az uralkodónak akár becsületét, akár életét fenyegetnék, sem erőszakos, sem pedig bírói úton, még ha az a szavakkal megnevezhető összes bűncselekményeket, becstelenségeket és kegyetlenségeket elkövette volna is."***

* Idézi *J. C. Bluntschli :* Id. mű, 32. old.

** Uo. 33. old.

*** *Bodin :* Les six livres de la République (Az állam hat könyve). 1580. II. könyv. V. fej. 210. old. (Idézi : *Louis Blanc :* Histoire de la Révolution française [A francia forradalom története]. I—II. köt., Párizs 1847.) Bodinre vonatkozólag lásd még *P. Nancey :* Jean Bodin. Bordeaux.

Bodin a zsarnokság kritériumát nem a zsarnok tetteiből, hanem hatalmának eredetéből vezeti le. Van törvénytelen és törvényes zsarnokság. Mint látjuk, Bodin abban a törekvésében, hogy védelmezze osztályának anyagi érdekeit és az azokat garantáló despotikus hatalmat, odáig megy, hogy az emberség és az erkölcs ellen elkövetett legszennyesebb bűnöket is hajlandó igazolni.

5

A „TERMÉSZETJOGI" TEÓRIÁK ELMÉLETI TARTALMA S SZEREPÜK A 17. ÉS 18. SZÁZADI POLGÁRI FORRADALMAKBAN

Mielőtt tüzetesebben foglalkoznánk a 17. és 18. századi polgári forradalmak korában keletkezett politikai doktrinákkal, tegyünk néhány megjegyzést általános jellegukról.

A „természeti állapot" és a „természetjog" elméletét a belőle fakadó összes következtetésekkel első ízben az antik gondolkodók fogalmazták meg, s az újkor teoretikusai ideológiájukat tőlük kölcsönözték. Nem foglalkozunk sokat a régmúlt korokkal, hanem a hozzánk közelebb álló időszakokat vizsgáljuk meg.

Rendkívül időszerű volt tisztázni az újkorban a szuverenitás történeti alapjait, a politikai intézmények keletkezését és állapotát.

A polgári gondolkodók, minthogy nem állt módjukban feltárni ezeknek az intézményeknek történeti genezisét, kénytelenek voltak tisztán racionalista eszközökkel megvizsgálni e jelenségeket. Spekulatív módon, az értelem „eszméiből" kiindulva próbálták megmagyarázni keletkezésüket.

Természetesen ez a módszer tudományos szempontból teljesen tarthatatlan, de a feudalizmus ellen vívott politikai küzdelemben, legalábbis a forradalmi harc időszakában, igen hatásos fegyvernek bizonyult.

Elsősorban a „természeti állapot" és a „természetjog" problémájára és az azzal összefüggő „társadalmi szerződésre" gondolunk.

A pozitív vagy az úgynevezett történeti jog nem támasztotta alá sem a népszuverenitás elvét, sem a szubjektív jogokat, pedig ezekre az eszmékre szükség volt ahhoz, hogy az ember felszabadul-

jon a hűbéri állam despotikus hatalma és a jobbágyság intézménye alól.

A pozitív jog a fennálló rendet, az uralkodó és a földesurak hatalmi monopóliumát erősítette mind politikai, mind gazdasági téren. Az új, forradalmi osztályok nem használhatták a pozitív vagy történeti jogot hatalmi igényeik igazolására. Teljesen új támaszpontra, kiindulópontra és ideológiára volt szükségük. Ez az ideológia meg is született a „természetjog", „természeti állapot" és a „társadalmi szerződés" elmélete alakjában. Ezek egy és ugyanannak a láncnak a szemei, ugyanannak a rendszernek az elemei.

Figyelemre méltó, hogy az új polgári államnak és polgári jognak majdnem minden teoretikusa a „természetjog" eszmei alapján állt, s a társadalom és az állam szerződéses eredetét vallotta. Véleményünk szerint ennek a ténynek a magyarázata azokban a különleges történelmi feltételekben rejlik, melyek között a burzsoázia megkezdte harcát a feudális állapotok, a királyi és földesúri hatalom ellen, az új társadalmi rend, a burzsoá rendszer diadaláért.

A feudális osztályok a történelemre „támaszkodtak", abból vezették le a nép feletti uralomhoz, a nép elnyomásához és kizsákmányolásához való „jogukat". A burzsoázia mint új kizsákmányoló osztály az értelemre igyekezett támaszkodni a feudalizmus elleni harcban.

Ez tökéletesen új érvelési forrás. Az egyén, aki a feudalizmus korában nem volt egyéb, mint a középkori testületek alkotórésze, most kibontakozott ezekből a testületekből és kinyilvánította azt a jogát, hogy a saját feje szerint éljen, és ne vesse alá magát a korporációknak és egyéb külső tekintélyeknek. A személyiség igényt tartott arra, hogy minden kérdésben önálló szava legyen, mindig saját esze szerint döntsön. Az egyén a rendek, korporációk, céhek, az abszolút királyi hatalom „történeti jogával" szemben a személyiségnek a természettől eredő és az ész által megállapított „vele született" jogait. A személyiségnek ezekre az egyéni természeti jogokra azért volt szüksége, hogy megvédje magát az abszolút hatalommal, az elnyomással és az önkénnyel szemben, s hogy eszközként használja azokat a szabadság és a hatalom kivívásában.

A burzsoá ideológusok a maguk társadalmi eszményének megalapozásához nem a „jövőben" és nem is a történeti múltban kerestek példát, hanem a történelem előtti korban, a természeti

állapotban. Helyesebben, a jövőt a „természeti állapot" mintájára gondolták el, s ez utóbbit eszményi állapotnak, „aranykor"-nak képzelték.

A „természeti állapot" e szerint az ideológia szerint valamiféle „természeti törvényen" nyugodott. Ez sajátos, természeti, íratlan törvény, amelyet azonban „maga a természet írt be az ember szívébe". Ez a „természeti törvény" örökérvényű, ugyanolyan változhatatlan és visszavonhatatlan, mint a természet minden más törvénye. A „természeti állapottal" egybevetették a pozitív jogot, s az előbbit minden tekintetben fölébe helyezték az utóbbinak, a „természetjogot" magasabbrendűnek tekintették a pozitív jognál. A „természetjog" és a társadalmi szerződés teoretikusai a következő tételekre építették koncepciójukat: Az emberek eredetileg állam nélküli állapotban éltek. Ekkor mindenki szabad és egyenlő volt, joga volt mindenhez. Nem ismerték a magántulajdont, de ugyanakkor a legkülönbözőbb veszélyeknek voltak kitéve. Majd a biztonság és a békés élet megteremtése végett az emberek elhatározták, hogy kilépnek ebből a természeti állapotból és áttérnek a polgári állapotra. Ebből a célból szerződés útján megalkották az államot.

Itt újra emlékeztetünk arra a feltevésünkre, hogy az állam keletkezésének problémája terén közrejátszhattak az ősközösségi renddel kapcsolatos reminiszcenciák. A „természetjogi" koncepció fényében az állam, mint látjuk, nem örök szervezetként jelenik meg, hanem ellenkezőleg, történetileg keletkezett. Az államot *szerződés* hozza létre, annak következtében, hogy az emberek a „természeti állapotról" áttérnek a polgári állapotra.

A „természetjogi" elmélet elismerte az egyén szubjektív, elidegeníthetetlen jogait, s ez a felfogás egészen kivételes szerepet játszott annak a jogtalanságnak és elnyomásnak a megszüntetéséért vívott harcban, amelyben a személyiségnek a megelőző történelmi korszak, azaz a feudalizmus és abszolutizmus idején része volt. Ezek a szubjektív, vele született jogok pajzsul szolgáltak a despotikus államhatalom ellen, a személyiség kifosztása ellen, s az egyén felszabadításának eszközei lettek.

A „természetjog" teoretikusai felvetették és a maguk módján megoldották a népszuverenitás kérdését. Koncepciójuk értelmében minden hatalom forrása és birtokosa a nép. Ennek a tételnek a jelentősége óriási az abszolutizmus és az egész középkori rend ellen vívott harcban, mert ezzel alapozta meg a burzsoázia politikai

hatalmi igényeinek jogosultságát, amikoris a burzsoázia természetesen azonosította magát a néppel. Egyben elvileg proklamálták a népszuverenitást, tehát a népet nemcsak a hatalom forrásának, hanem birtokosának is elismerték.

A népszuverenitás nem egyéb, mint mindazoknak a jogoknak összessége, melyek felett a nép rendelkezik, s melyek teljhatalmat biztosítanak számára a társadalomban és az államban. A népszuverenitás azt jelenti, hogy egy adott nép által elfoglalt területen az abszolút hatalom mind politikai, mind társadalmi téren ezé a népé.

A nép lényegében saját magával köt szerződést. Ez a szerződés azonban nem jelent egyebet, mint az állam megalakítását, nevezetesen azt, hogy minden egyén jogait és fizikai erejét a kollektívára ruházza át, s az összesség érdekében számos jogról lemond a kollektíva javára. Ez a polgárság politikai koncepciója a hatalomért vívott harc időszakában.

Ez a koncepció a legnagyobb mértékben naiv, ellentmond minden történelmi ténynek, az állam keletkezése valóságos folyamatának. Azonban ennek ellenére igen jelentős, kimondottan forradalmi szerepet töltött be a polgárságnak a feudalizmus ellen vívott osztályharcában. A burzsoáziának ez a forradalmi ideológiája nagymértékben elősegítette a feudális rend megdöntését. Hadd említsük meg, hogy ennek az ideológiának, bár már túlélte önmagát és a tudomány rég megcáfolta, még mindig van némi szerepe a mai burzsoá tudományban.

Ha igaz az, hogy a burzsoázia a „természetjogi" elméletet forradalmi fegyverként használta a hatalom kivívására, az is kétségtelen, hogy ugyanebből az elméletből a polgári forradalmak korában és később is, konzervatív, sőt reakciós következtetéseket is levontak. A „természetjogi" elmélet konzervatív hívei úgy értelmezték ezt a koncepciót, hogy a nép az államiságra való áttéréskor lemondott minden jogáról és azokat szerződésileg az uralkodóra ruházta, s ezzel egyszer s mindenkorra lemondott minden hatalmi igényéről, teljesen alávetve magát a királyok, fejedelmek stb. hatalmának.

A „természetjogi" elmélet igen elterjedt volt a 16—18. század folyamán. A kor legnagyobb történelmi eseményei — a hollandiai, az angol és a francia polgári forradalom — a természetjog eszméinek jegyében zajlottak le.

Ennek az elméletnek történelmi jelentőségét az alábbi tény is

illusztrálja."* A hollandok 1581-ben detronizálták II. Fülöp spanyol királyt azon a címen, hogy nem teljesítette uralkodói kötelezettségeit. A trónfosztás alkalmából kiadott nyilatkozat kifejti, hogy Isten nem az alattvalókat teremtette a fejedelmek kedvéért, hanem fordítva, a fejedelmeket az alattvalók kedvéért. Mivel II. Fülöp „megszegte a szerződést", és ezzel elárulta a népet, a „természetjogi" elmélet értelmében detronizálják.

1649-ben Angliában a képviselőház határozatot hozott, amely szerint minden államhatalom forrása a nép. A képviselőház mint a nép képviselője, a főhatalom birtokosa és így határozatai a király beleegyezése nélkül is törvény erejével bírnak.

Mindazok a doktrínák, amelyek a népuralom, a népszuverenitás, a tulajdon kérdését (a magántulajdon rendszerének kritikája), a szegénység „megszüntetésének" problémáját és a későbbi korszak összes egyéb égető problémáit érintik, az említett forradalmak korában születnek meg. A forradalom egészen különleges időszak a társadalom fejlődésében, amikor a nép életének legmélyebb kérdései vetődnek fel. Emellett a forradalom során gyakran felmerülnek olyan problémák is, melyeknek megoldásához akkor még sem az objektív, sem a szubjektív feltételek nem értek meg. Ennek az az oka, hogy a forradalmak gyakran megelőzik saját korukat, előreszaladnak. Ennek haszna, hogy a jövő kérdései felszínre kerülnek, s az embereknek — politikusoknak és teoretikusoknak — foglalkozniuk kell a holnap és a holnapután kérdéseivel, gondolkozniuk kell róluk, hogy a történelem ne találja felkészületlenül az embereket.

Jóllehet a „természetjogi" koncepció kiindulópontja elméletileg semmiképpen sem állja meg a helyét, ez a koncepció mégis pozitív szerepet játszott a történelemben, mert a feudalizmus elleni harc eszmei alapjául szolgált. A gyakorlat természetesen nagy korrekciókat hajtott végre ezen az elméleten. A gyakorlatban kiderült, hogy a hatalom nem a népé lett, hanem a burzsoázia vette birtokába, miután becsapta a népet, és megfosztotta minden szuverenitástól, fittyet hányva mindarra, amit előzőleg maga prédikált. A nép helyére a kizsákmányolók osztálya lépett. Kiderült, hogy a mindenkori uralkodó osztály az egész népnek és a nép minden egyes tagjának minden hatalmát és minden jogát kisajátítja — a maga kizárólagos érdekében.

* Lásd *W. Hasbach:* Die moderne Demokratie (A modern demokrácia). Jena 1921. 2. kiad. 6—7. old.

6

HOLLANDIA

JOHANNES ALTHUSIUS
(1557–1639)

A hollandok, akik a 16–17. században a társadalmi gazdasági fejlődés elvonalában haladtak, kiváló politikai gondolkodókat adtak ebben az időben a világnak. Figyelmük középpontjában a népszuverenitás, a köztársasági rendszer és a demokratikus kormányzás problémái álltak.

A német származású Johannes Althusius a Frieslandban levő Emdeni Köztársaság szolgálatában állott. Althusius a népuralom doktrínájának egyik első teoretikusa, a „természetjogról" szóló burzsoa tanítás megalapítója és a királygyűlölők teoretikusa.*

Althusius doktrínájában adottnak veszi az Egyesült Németalföldi Köztársaság fennállását, s 1603-ban megjelent „Politika" című munkájában ennek megalapozására törekszik.

Könyvének lapjairól olyan író és politikus hangja szól, aki egyrészt fanatikus kálvinista, és mint ilyen, ellensége a vallási türelemnek, másrészt a népjogokat hirdeti és odaadó híve a demokratikus köztársaságnak. Althusius, írja Kovalevszkij, a legrégibb időktől kezdve szisztematikusan kidolgozta a népjogok elméletének történetét. „Könyve másfél évszázaddal Rousseau előtt kimondja azt a tételt, hogy az állami szuverenitás fogalmában foglalt felségjogok összessége csak a népé lehet. Ezek a jogok elidegeníthetetlenek és oszthatatlanok; a választott tisztségviselők és az örökletes uralkodók csak meghatalmazottai a népnek; a néphez való viszonyukat az a szerződés határozza meg, melynek alap-

* A Johannes Althusiusról szóló munkák közül az egyik legutóbbit említjük meg: *Dr. Gerhard Pahl:* In memoriam Johannes Althusius. Staat und Recht 1957. N. 12. 1264—1279. old.

ján megadott feltételek között hatalomhoz jutottak; a nép viszont megintcsak megadott feltételek között engedelmességet ígér nekik az alattvalói eskü formájában. A szerződés megszegésével az uralkodó zsarnokká válik, s ez mentesíti az alattvalókat az engedelmesség kötelezettsége alól."*

A fő hatalom, az állami szuverenitás kizárólag az államot alkotó polgárok összességét, azaz a nép egészét illeti meg. A szuverenitás, melynek a forrása a nép, oszthatatlanul és elidegeníthetetlenül testesül meg a népben. Más szóval, a szuverenitás soha senkire nem ruházható át. A fő hatalom a társadalmi szerződés alapján keletkezik.

Althusius elismeri a népnek azt a jogát, hogy szembeszálljon az államhatalommal, ha az megsértette a társadalmi szerződést. Althusius tanítása alapján a népnek joga van ahhoz, hogy adott esetben ítélkezzék királyok fölött, és ki is végezze őket.

Althusiust Rousseau közvetlen elődjének tartják.** Szigorúan a népszuverenitás álláspontján állt, és Németalföld szabadságharcát a nép létével szervesen és elválaszthatatlanul összefüggő népszuverenitás védelmének tekintette.*** Althusius szerint, mint már mondottuk, a kormány csupán megbízottja, szolgája a népnek.

Jellemző, hogy az uralkodók meggyilkolásának igazolására szolgáló elmélet forrásait a katolikus egyház képviselőinél találjuk meg. Joannes Solberiensis chartres-i püspök már a 12. században azt hirdette, hogy a zsarnokok meggyilkolása megengedett. A királygyűlölők „tanításában" az egyházi hatalomnak a világi hatalom ellen folyó politikai harca jutott kifejezésre. Az egyházfejedelmek semmitől sem riadtak vissza érdekeik védelmében, még arra is hajlandók voltak, hogy népfelkeléseket szítsanak az uralkodók meggyilkolására. A 16. századi vallásháborúk idején a királygyűlölők politikai teóriája a kor történelmi eseményeivel összefüggésben elég széles körben elterjedt.

„Du-Plessis-Mornay — írja Kovalevszkij — nemcsak azért előfutára a 17. és 18. századi demokratikus elméleteknek, mert a népet tekinti minden hatalom forrásának, hanem azért is, mert, csaknem kétszáz évvel megelőzve Rousseau-t, azt tanítja, hogy a nép nem

* *M. Kovalevszkij:* Id. mű, II. köt. Moszkva 1906. 58. old. (oroszul).

** Lásd uo. 63. old.; *G. Pahl:* Id. mű, 1274. old.

*** *Paul Ottenwalder:* Zur Naturrechtslehre des Hugo Grotius (Hugo Grotius természetjog-tanához). 1950. 80—81. old.

veszítheti el a szuverenitást elévülés útján . . . A nép sohasem hal ki, a királyok viszont egymást váltják a színen. Ugyanúgy, ahogyan a vizek szakadatlan áramlása teszi örökéletűvé a folyamot, a születés és halálozás körforgása halhatatlanná teszi a népet. A Rajna, a Szajna és a Tiberis ugyanaz, mint ezer évvel ezelőtt, s Németország, Franciaország és Itália népe is ugyanaz, tekintet nélkül arra, hogy egyesültek-e vagy leváltak róluk egyes törzsek. Mindebből az következik, hogy sem az idő folyása, sem a személyek változása a legkisebb mértékben sem csorbíthatja a nép jogait."*

Du-Plessis-Mornay hugenotta volt, társadalmi helyzetét tekintve pedig arisztokrata. A Szent Bertalan éj után természetesen a vallási türelmet hirdette. Ha, mondotta, az emberek nem követhetik szabadon mindkét vallást, mind a protestánst, mind a katolikust, háborúhoz kell folyamodni. A király Szent Bertalan éjszakáján, Du-Plessis-Mornay szavai szerint, megszegte a népnek adott esküjét. Minden esetben, amikor a király elnyomja a népet, a népnek joga van az ellenállásra. Megjegyzendő, hogy a szerző itt fenntartással él : szerinte az ellenállás joga a nemzet szervezett részét illeti meg, vagyis a nemzet teljes vagy akár részleges képviseletét — ami azt jelenti, hogy a rendi képviseletre gondol.

Annyi bizonyos, hogy a szerző olyan eszméket fejteget, amelyek a maguk korában a reális politikai harc talajából fakadtak. Az istenre és az isteni törvényekre való hivatkozásnak nem szabad elfednie előlünk ezen eszmék valóságos forrását.

Egyébként megjegyezzük, hogy Althusius, aki sok haladó jellegű eszmét fogalmazott meg, szintén nem szabadult meg bizonyos középkori előítéletektől (főleg ami az egyház és az állam viszonyát illeti).

* *M. Kovalevszkij :* Id. mű, II. köt. 36—37. old.

7

HOLLANDIA

HUGO GROTIUS
(1583–1645)

Hugo Grotius a modern nemzetközi jog megalapítója. A jog kiindulópontjának az együttélésre irányuló törekvést tekinti (appetitus societatis):

„Az ember... élőlény, de a legmagasabb rendű... Ezt a tényt... számos jellemvonása bizonyítja. Ezek közé kell sorolni az ember társas ösztönét, vagyis az embertársaival való nem akármilyen, hanem nyugodt és értelmének megfelelő módon rendezett együttélésre irányuló vágyát."*

Az ember együttélésre született, nem pedig magányos, elszigetelt életre. Ez lehetetlen is, hiszen az embereknek szükségük van egymásra. Az ember természetében más is rejlik, mint a saját hasznának elősegítésére irányuló törekvés.

Hugo Grotius összefüggésbe hozza az együttélésre való törekvést a beszéd létezésével: ezt is az ember „társas ösztönéből" vezeti le.**

A beszéd elsősorban az érintkezésnek, vagyis a gondolatok kölcsönös cseréjének szerve. Beszéd nélkül elképzelhetetlen az emberi társadalom. Az embernek az a szükséglete, hogy másokkal érintkezzék, társas mivoltából, vagyis az együttélés, a közös tevékenység, a közös élet szükségességéből fakad. Grotius az ember arisztotelészi meghatározását — az ember politikai lény — az embernek mint társas és együttélő lénynek a fogalmává szélesítette ki. Grotius

* *Hugo Grotius:* A háború és a béke jogáról (De jure belli ac pacis) 1628). I. köt. Akadémiai Kiadó 1960. 146. old.
** Uo.

tanításával megalapozta az „altruizmust", vagyis bebizonyította, hogy az ember nem csupán durva önös lény, amely kizárólag saját személyes érdekeit követi, hanem olyan lény, amelyet összes érzései és érdekei odakötnek ahhoz a kollektívához, melynek részét alkotja.

Ily módon minden embert a többi ember, azok jogai korlátozzák cselekedeteiben. Ezenkívül az ember személyes haszna, legnagyobb előnye az együttes társadalmi életből származik. Az egoizmus így kapcsolódik össze az altruizmussal.

„*Karneadésznak* és másoknak következő mondása: *Anyja az illőnek s a jogosnak szinte a hasznos* (Horatius: Satirae, I. 3, 98.) tehát voltaképp hamis. A természetjog szülőanyja ugyanis maga az emberi természet, amely még akkor is a társas életre ösztönözne, ha semmiben sem szenvednénk hiányt; a belső tételes jog szülőanyja pedig a megegyezésből fakadó kotelezettség, amely viszont a természetjogból meríti erejét, úgyhogy a természetet úgyszólván a tételes jog ősanyjának mondhatjuk.

De a természetjoghoz a hasznosság is hozzájárul; a természet alkotója ugyanis úgy akarta, hogy mi egymagunkban gyengék legyünk, és ahhoz, hogy megfelelően élhessünk, sok mindenre rászoruljunk, ami annál inkább ösztönöz majd bennünket a társas életre. A hasznosság adott alkalmat a belső tételes jog létrejöttére is, mert az említett társas együttélés, vagy alávetés valamiféle hasznosság okából kezdett kialakulni."*

Az embereket maga a természet készteti az együttélésre, függetlenül attól, hogy ez mennyiben hasznos az embernek. De Grotius hangsúlyozza, hogy a társas élet egyben hasznos is, mert ellensúlyozza az egyes ember gyengeségét, tehetetlenségét, fogyatékosságait. A társadalom a szolgálatok kölcsönös cseréjén, a „kölcsönös segítésen" alapul. A természet értelmes és társas lénnyé alakította az embert, s fizikai gyengesége ellenére ez teszi hatalmassá. Az emberek közötti együttélés megszűnésével megszűnik az emberi nem egysége, márpedig maga az élet is ennek függvénye.

Az egyes ember gyönge, és szüksége van a többi emberre, az érintkezésre. Igaz, hogy sok mindenről le kell mondania a társadalomban, de időleges érdekeit feláldozza a tartós, az állandó, a lényegesebb érdekeknek.

Jog csak ott van, ahol érintkezés, együttélés van. Grotius meg-

* Uo. 149. old.

különbözteti a polgári és a nemzetközi jogot (jus civile és jus gentium). A polgári jog azon a természetjogi követelményen alapul, hogy az emberek teljesítsék a szerződés feltételeit.

A nemzetközi jog olyan jog, amely valamennyi állam, illetve sok állam között áll fenn. Ez a jog ezeknek az államoknak egymásközti megegyezéséből fakad.

Grotius könyvében a nemzetközi jog kérdéseit, a háború és béke problémáit világítja meg.

Grotiust, mint maga írja, könyve megírására a háborúval kapcsolatos visszataszító jelenségek késztették, amelyek már a barbárokra nézve is szégyenletesek: „... apró-cseprő okok miatt vagy minden ok nélkül fegyvert fognak, és ha már egyszer fegyverhez nyúltak, semmiféle isteni vagy emberi jogot nem tartanak tiszteletben, mintha csak egyetlen parancsszóval szabadjára engedték volna a szenvedélyeket minden bűn elkövetésére."*

Mit mondana Grotius, ha ma is élne, hiszen korunkban a háborúkban elkövetett szörnyű gonosztettek felülmúlnak mindent, amit az ember valaha elképzelhetett. A mi időnknek, az imperializmus korszakának háborúit az jellemzi, hogy a háborúba egész földrészek sodródnak bele, s a népek, a békés lakosok közvetlenül érzik a háború minden borzalmát.

Grotius a bűntettek és az embertelen kegyetlenség láttán sem lett pacifista. Mint haladó képviselője annak a németalföldi burzsoáziának, amelynek hatalma és területe növeléséhez szüksége volt a háborúra, híve volt a háborúnak, de csak az „igazságos" háborúnak. Grotius ezeknek a kérdéseknek a tisztázása céljából előbb megvilágítja a fő hatalom természetét és az alattvalóknak az állammal szemben fennálló kötelezettségeit.

Grotius elveti azoknak a nézetét, „akik szerint a legfőbb hatalom mindenütt és kivétel nélkül a népet illeti, tehát ha a királyok roszszul használják hatalmukat, a nép megfékezhetné és megbüntethetné őket".**

A népszuverenitás eszméjének cáfolatára Grotius által felhozott érvek rendkívül gyengék. Minden ember, ha úgy akarja, írja Grotius, bárkinek magánszolgaságba adhatja magát. Ennek az érvnek az alátámasztására a bibliára és a római törvényekre hivatkozik.

* Uo. 154. old.
** Uo. 250. old.

Gondolatmenetét folytatva a következőket írja: „Miért ne vethetné alá tehát magát valamely önjogú nép egy vagy több személynek oly módon, hogy az önmaga felett való uralkodás jogát teljes mértékben átruházza, és ennek a jognak egyetlen részét sem tartja meg magának?"*

Grotius, mint látjuk, visszafelé tesz egy lépést azokhoz a politikai gondolkodókhoz képest, akik *minden körülmények között elidegeníthetetlennek tartják a nép szuverenitását, azaz fő hatalmát.* Ezek számára a nép halhatatlan. Valamely nemzedéknek nincs joga arra, hogy bitorolja utódainak jogait, és az uralkodó vagy bárki más szolgaságába adja őket. Szabad nép nem kötheti meg örök időkre akaratát, s ezért bármely percben minden erkölcsi és politikai joga megvan ahhoz, hogy visszavegye a királynak adott hatalmat. A nép, veszély esetén, ha védelemre van szüksége, még egy személynek is átadhatja a hatalmat, de csak ideiglenesen, fenntartva magának azt a jogot, hogy bármely időpontban visszavegye.

Grotius középkori álláspontját tanúsítja a következő kijelentése: „Vegyük ehhez még hozzá, hogy — amint *Arisztotelész* mondotta — egyes emberek természettől fogva rabszolgák, vagyis a rabszolgaságra alkalmasak. Ugyanígy vannak olyan népek is, amelyek természeti hajlamuknál fogva inkább az engedelmességhez értenek, mint az uralkodáshoz."**

A feltörekvő németalföldi polgárság ideológusa tehát visszanyúl a rabszolgatartó filozófiához, azt hirdeti új feltételek között, kidolgozva az uralkodó és az alárendelt népek elméletét. Grotius csak uralkodó vagy alárendelt népeket ismer. A népek egyenjogú együttélésének eszméje a szabadság és függetlenség alapján láthatólag teljesen ismeretlen számára.

Grotius polemizál azzal a teljesen megcáfolhatatlan igazsággal hogy a kormány a kormányzottakért van, és nem azokért, akik kormányoznak. És itt is reakciós elméletet hirdet, azt állítja, hogy az „uralom egyes fajtái ugyanis az uralmat gyakorló érdekét szolgálják; ilyen például az úr hatalma a rabszolga felett. A rabszolga előnye itt csupán külsőleges és járulékos . . ."***

Grotiusnak ez a kijelentése tökéletes képtelenség, de mindenesetre elárulja a kizsákmányoló osztály képviselőjét. A tőkésnek,

* Uo. 250—251. old.
** Uo. 252. old.
*** Uo. 257. old.

az úrnak természetesen közömbös a munkások sorsa. Őt csak saját haszna, személyes előnye érdekli. Grotius az úrnak és a munkásnak, az úrnak és a rabszolgának ezt a viszonyát, mint látjuk, az egész állami berendezkedésre kiterjeszti.

Grotius államtana sok helyen zavaros és ellentmondó. Nem teremti meg a világos összhangot egyes tételei között. Így például azt tanítja, hogy a fő hatalom általános hordozója az állam. A szuverenitás vagy fő hatalom cselekvése nincs alávetve más hatalomnak, és idegen hatalom nem szüntetheti meg saját belátása szerint. A hatalom hordozója vagy szubjektuma egyfelől az állam, mint a hatalom általános hordozoja, másfelol a hatalom szubjektuma vagy hordozója a szó tulajdonképpeni értelmeben: egy személy vagy több személy, akik de facto megvalósítják a hatalmat. Államon az adott esetben a népet értik, mint a polgárok összességét. A fő hatalom ezé az összességé és senki máse. Ami a hatalom hordozóit illeti a szó tulajdonképpeni értelmében, azaz a hatalom tenyleges gyakorlóját, ez a szubjektum csupán a nep megbízottja és bármely pillanatban megfosztható a hatalomtól.

Hugo Grotius, mint láttuk, elveti a népszuverenitást, ugyanakkor elismeri a népet a hatalom forrásául. A nép átruházhatja hatalmát a királyra vagy más személyekre, ami szintén azt támasztja alá, hogy a nép végső soron a hatalom legfőbb hordozója, a király pedig csupán a nép megbízottja. Grotius nem veszi eszre, hogy amikor elismeri a népet a hatalom forrásául, „általános hordozójául", egyúttal felruházza azzal a joggal, hogy „átadja" a hatalmat a királynak, meghatározott szerződes alapján, melynek betartása kotelező a királyra nézve.

Grotius többféle államformát tart lehetségesnek. A kovetkezőket írja: „Ugyanígy előfordulhat az is, hogy az államhatalom a királyok hasznára létesül, mint például a hódítással szerzett hatalom, amelyet azért még nem kell tirannusinak nevezni, mert a tirannusi hatalom, legalábbis a mai szóhasználat szerint, igazságtalanságot foglal magában. Lehetséges viszont az is, hogy a hatalom mind az uralkodó, mind az alattvalók előnyét szolgálja, például amikor valamely gyenge nép saját védelmére hatalmas királyt helyez maga fölé.

Egyébként nem tagadom, hogy a legtobb államban az alattvalók előnye az irányadó, és hogy igaz az, amit *Cicero* Herodotosz nyomán mondott: a királyok azért nyertek hatalmukat, hogy az emberek igazságosságot élvezzenek. De ebből nem kovetkezik az, amit ellenfeleink belőle levonnak, vagyis hogy a nepek a király felett állanak;

hiszen a gyámságot a gyámolt érdekében létesítették, és a gyámság mégis jogot és hatalmat biztosít a gyámolt felett."*

Grotiusnak mindezek a kijelentései a legelemibb kritikát sem bírják ki, és ismét arról tanúskodnak, hogy korántsem szabadult meg a középkor reakciós elméleteitől és nézeteitől.

Szemében a császár, a király valamiféle „magasabbrendű" lény, aki egész államokat tud saját erejéből „meghódítani", s ennélfogva ezek az államok majdhogynem magántulajdonává válnak.

Grotiusnak az a tétele, hogy a császárok a népek gyámjai, jellegzetesen patriarchális nézetekben gyökerezik. A gyámságot gyakorló uralkodót Grotius szerint nem lehet leváltani, mert nincs „felettese". Így tehát Grotius olybá veszi a népet, mint kiskorú gyermeket, akinek gyámra van szüksége, a császár, a király pedig a nép gyámja, aki, nem tudni honnan, rendelkezik azokkal a legmagasabbrendű képességekkel, melyek feljogosítják, hogy korlátlanul uralkodjék a nép fölött.

Grotius a bizonyítás során hol a szentírásra, hol ókori szerzőkre, hol történelmi példákra hivatkozik. Ezek az érvek azonban nem győznek meg bennünket. Arra, hogy különféle despoták hódítással és erőszakkal magukhoz ragadták a hatalmat, annyi példát hozhat fel az ember, ahányat csak akar. De ezekre a példákra felépíteni egy olyan elméletet, amely tagadja a népszuverenitást, vagyis a népek függetlenségét és önállóságát, azt jelenti, hogy eláruljuk a népeket, a népek létérdekeit.

* Uo.

8

HOLLANDIA

BENEDICTUS DE SPINOZA
(1632–1677)

I

Benedictus de Spinoza a 17. század egyik legnagyobb politikai gondolkodója volt. A spinozizmus a 17. századi németalföldi polgárság, különösen a kispolgárság ellenzéki mozgalmának adott hangot. Németalföld ebben az időben gazdaságilag és politikailag a leghatalmasabb és legfejlettebb államnak számított.

„A holland kereskedők — írja Mehring —, miután elfoglalták a spanyol és a portugál gyarmatokat, továbbra is fejlesztették a hazai ipart. Azok a munkaszerető és intelligens munkások, akiket a kapitalista abszolutizmus más országokból elkergetett, vendégszerető otthonra leltek Hollandiában. Az ország zsongott, mint a méhkas; a földművelés, a számtalan csatorna, a szüntelenül dolgozó szélmalmok, a végeláthatatlan flották, a nagy és gazdag városok, a megszámlálhatatlan árboccal teli kikotők olyan országgá tették Hollandiát, melyhez fogható nem volt a 17. században. A polgárság iparával együtt nagymértékben fellendült a művészet és a tudomány, amit ékesszólóan bizonyítanak az olyan nevek, mint Rembrandt, a festőművész, Spinoza, a filozófus, Grotius, a jogtudós."*

Európa a 16. században tanúja lehetett a parasztlázadásnak, ennek az óriási forradalmi, kommunista mozgalomnak, melyben a hollandok is részt vettek. A münsteri felkelés jelentős mértékben kiterjedt Németalföldre is. Miután az újrakeresztelők elfoglalták Münstert, a forradalmi mozgalom nagy sikereket aratott Németalföl-

* *Franz Mehring:* Deutsche Geschichte vom Ausgange des Mittelalters (Németország története a középkor végétől). Dietz Verlag, Berlin 1952. 70. old.

dön, különösen Amszterdamban, amely Münster után a mozgalom legerősebb központja volt. Bár Münsterben és Amszterdamban hamar leverték a forradalmi kommunista mozgalmat, ezek az események részben előkészítették a polgári forradalmat, amely hamarosan ki is tört az országban.

A 16. századi forradalmi mozgalom visszhangját később is hallani még. Az egész 17. század folyamán ellenzéki hangulat uralkodott a néptömegek körében. Spinoza filozófiája egy új, békés korszak ideológiai kifejezése. Spinoza tudományos formában folytatta a bibliának azt a történeti kritikáját, amelyet az előző korszak eretnek gondolkodói kezdtek meg, s ez a valláskritika a legszorosabban összefügg általános filozófiai nézeteivel. De az új filozófia, mint Engels mondja, hosszú időn át kénytelen volt keresztény frazeológiával takarózni. Ezért jelenik meg Spinoza materializmusa is panteisztikus-teologikus köntösben.

Nem igaz, hogy Spinoza szobatudós volt, ahogyan különböző tankönyvek írják róla. Politikus volt, republikánus és demokrata, akinek tanácsát különböző kérdésekben nemegyszer kikérték. Sőt Spinoza hivatalosan is betöltötte a politikai tanácsadó tisztét. 1670-ben kiadta a „Tractatus theologo-politicus"-t (Teológiai-politikai tanulmányt), amelyben bírálta a bibliát és kifejtette saját demokratikus nézeteit.

Ez a mű egy csapásra egész tömeg ellenséget szerzett neki, a könyvek és brosúrák áradatát indította meg, amelyek „cáfolták" a filozófus nézeteit.

„Hollandiának, filozófusunk hazájának — írja Grundwald —, mely a legkülönfélébb vallási erjedések gócpontja volt ebben az időben, haladéktalanul állást kellett foglalnia az új tanítással kapcsolatban. Az orthodox teológia, amely már Descartes-tal is igen hevesen szembeszállt, most tanítványára figyelt fel. De ennek ellenére vagy talán éppen ezért, rövid idő alatt számos elégedetlen és szabadgondolkodó sereglett az új zászló alá; Spinozát már életében a barátok és követők széles köre vette körül, akik egész külön iskolát alkottak. Tanítása, igaz nagyrészt a felismerhetetlenségig eltorzított formában, mind a legfelsőbb körökbe, mind a legalsóbb néptömegekbe behatolt; ez a tanítás időnként még a papságot is megfertőzte."* Néhány példát megemlítünk az akkori polémiák közül,

* *Max Grundwald:* Spinoza in Deutschland (Spinoza Németországban). Berlin 1897. 19. old.

annak bizonyítására, hogy milyen hangon írtak Spinozáról ellenfelei és ellenségei.

Colerus, Spinoza első életrajzírója, „Benedictus de Spinoza rövid, de igaz életrajza" (Korte dog waarachtige levens-beschryving van Benedictus de Spinoza) (Amsterdam 1705) című könyvében a következő jellemző passzust idézi Spizelius prédikátornak 1680-ban Augsburgban kinyomtatott könyvéből: „A nagyon istentelen szerző, csodálatra méltó önbizalmától elbűvölve annyira ment orcátlanságában és istentelenségében, hogy azt mondotta: a szent férfiak minden próféciája és írása csakis az ő csalfa képzelődéseikből eredt, s ők, valamint az apostolok nem isteni sugallat vagy parancs következtében írtak, hanem csupán természetes ítéletük alapján, s tőlük telhetőleg kortársaik gondolkodásmódjához igazodtak, s olyan bizonyítékokra alapították a vallást, amelyek abban az időben a legismertebbek és a legkedveltebbek voltak."*

A kornak egy másik „kritikusa", Musaeus jénai professzor „A teológiai-politikai tanulmány az igazság fényében" (Tractatus Theologico-Politicus ad veritatis lumen examinatus, 1674) című munkájában a következőket írja Spinozáról: „Joggal lehet kételkedni, vajon azok között, akiket maga az ördög szegődtetett nagy számban az isteni és az emberi jogok felforgatására, található-e valaki, aki buzgóbb lett volna megrontásukban ennél a csalónál, aki az egyház nagy szerencsétlenségére és az állam kárára született."**

Meg kell jegyeznünk, hogy a vallásos és reakciós világnézet alappilléreinek védelmében nemcsak az összes hitfelekezetek papjai szálltak síkra, nemcsak filozófiai professzorok, Descartes követői, az úgynevezett kartéziánusok, nemcsak orvosok, jogászok, irodalmárok, hanem olyan tudósok és filozófusok is, mint Pufendorf és Leibniz.

Leibniz a „Teológiai-politikai tanulmányt" „a filozofálás szabadságát követelő, elviselhetetlenül pimasz műnek" nevezi. Pufendorf a Christian Thomashoz intézett levelében (1688) a következőket írja: „Azt tudom Spinozáról, hogy könnyelmű madár, kigúnyolója

* Lásd *Johannes Colerus:* Benedictus de Spinoza rövid, de igaz életrajza. (Korte, dog waarachtige levens-beschryving van Benedictus de Spinoza. Amsterdam 1705.) *Spinoza:* Politikai tanulmány és levelezés Maximilien Lucas és Johannes Colerus Spinoza-életrajzaival c. kötetben. Akadémiai Kiadó, 1957. 443. old.

** Uo. 450. old.

isteneknek és embereknek (deorum hominumque irrisor), elintézte egyetlen kötetben az Újszövetséget és a Koránt . . .''*

Spinoza műveit a „szabad" Hollandiában betiltották. A katolikus egyház besorolta őket az „Index librorum prohibitorum" többi könyve közé.

Amikor Spinoza halála után barátai kiadták posthumus műveit, köztük elsősorban az Etikát, a kormány külön „kiáltványt" tett közzé, melyet az ország minden városában kifügg sztettek, s amely a legszigorúbb büntetéssel fenyegetett mindenkit, aki ezt az istenkáromló könyvet nyomtatná, árusítaná, terjesztené vagy más nyelvekre lefordítaná. Az adminisztratív rendszabályok természetesen nem akadályozhatták meg Spinoza műveinek terjedését.

A spinozizmus alapeszméjének, mely szerint a világot önmagából kell magyarázni, nemcsak természettudományos szempontból volt óriási jelentősége. E gondolattal nyíltan hadat üzent a világ teremtésére vonatkozó összes vallásos elképzeléseknek. E tételben nyert megfogalmazást az a tisztán materialista elv, hogy a természet és a társadalom önállóan létezik, nincs szüksége semmiféle külső, túlvilági erőre.

Spinoza „Etika" című fő művében nagyszabású filozófiai rendszert épített fel. Ebben a művében többek között azt a feladatot tűzte maga elé, hogy megalapozza az új, a polgári világ életformáját. A gyakorlatias kérdésfeltevés vörös fonálként húzódik végig Spinoza egész művén. A helyes életformát csak úgy lehet meghatározni és megalapozni, ha tisztázódik *az ember helye a természetben és a társadalomban.*

Spinoza olyan életforma megvalósítására törekszik, amelyben az ember *nem szolgája,* hanem *ura* a természetnek. Az embernek összhangban kell élnie a természettel, de különleges, magasabb értelemben.

Szemben a keresztény aszketizmussal, amely a hús megtagadását, minden szenvedély elfojtását prédikálja, Spinoza arra szólítja fel az embert, hogy élvezze az életet, elégítse ki normális és egészséges szenvedélyeit, fejlessze ki összes képességét, fizikai és szellemi erőit egyaránt.

Ezért legelső feladatunk a természet tanulmányozása, adekvát megismerése. De ahhoz, hogy a természet objektív, adekvát megismerése lehetségessé váljék, mindenekelőtt megfelelő *tudományos mód-*

* *Ernst Altkirch:* Maledictus und Benedictus (Maledictus és Benedictus). Leipzig 1924. 28. old.

szerre van szükség, amely megteremtése pedig értelmünk, megismerő képességeink tanulmányozásától függ.

Spinoza a módszert az *értelem eszközének* tartja, amely ugyanúgy, mint a fizikai munka eszközei, lehetővé teszi a tárgy birtokbavételét.

„Miután megtudtuk, a megismerésnek (Cognitio) melyik nemére van szükségünk, meg kell jelölnünk az utat (Via) és a módszert (Methodus), hogy a megismerés e nemével megismerjük a megismerendő dolgokat."

„Ezzel éppen úgy vagyunk, mint az anyagi szerszámokkal (instrumenta corporea), amelyeknél ugyanígy érvelhetnénk. Mert a vas kalapácsolásához szükség van kalapácsra, de hogy kalapácsunk legyen, előbb el kell készíteni ; ehhez más kalapácsra és más szerszámokra van szükség, ezek előállításához ismét más szerszámokra, s így a végtelenségig. S ily módon valaki megkísérelhetné tévesen annak bebizonyítását, hogy az emberek nem képesek vasat kalapálni. Ámde ahogyan az emberek kezdetben velük született eszközeikkel (instrumenta innata), bár fáradságosan és tökéletlenül, létre tudtak hozni egyes nagyon könnyű dolgokat, ezek létrehozatala után pedig — kisebb fáradsággal és tökéletesebben — már más, nehezebb dolgokat készítettek, s így fokozatosan haladva a legegyszerűbb művektől szerszámokhoz, a szerszámoktól más művekhez és szerszámokhoz, odáig jutottak, hogy csekély fáradsággal oly sok és annyira nehéz dolgot hoznak létre: úgy az értelem is vele született erejével értelmi eszközöket (instrumenta intellectualia) készít magának, amelyekkel más erőket szerez más értelmi művekhez, s ezekből a művekből ismét más eszközöket, vagyis a képességet a további kutatásra, s így halad fokozatosan, míg el nem éri a bölcsesség csúcspontját."*

Igy tehát a természet, a világ adekvát megismeréséhez megfelelő módszerre van szükségünk. Ez az általános elvi kérdésfeltevés tökéletesen helyes, függetlenül attól, hogy helyes-e a Spinoza által alkalmazott *konkrét módszer*.

A kantiánusok és a velük egyívásúak Spinozát az úgynevezett kriticistákkal szemben dogmatikusnak nyilvánították, azon az alapon, hogy megismerő képességeinket nem veszi vizsgálat alá. Ez egyáltalán nem felel meg a valóságnak. Spinoza rendszerében jelen-

* *Spinoza :* Tanulmány az értelem megjavításáról. (De intellectus emendatione. 1677.) Lásd : *Spinoza :* Ifjúkori művek. Akadémiai Kiadó 1956. 172—173. old.

tős helyet biztosít megismerő képességeink vizsgálatának. De az ő kovetkeztetése a világ megismerhetetlenségét hirdető dogmatikus kriticizmus és a pozitívizmus következtetésének egyenes ellentéte. Spinoza kijelenti: „*A kepzetek rendje és kapcsolata ugyanaz... mint a dolgok rendje és kapcsolata.*"* Spinoza roviden, de igen találóan bírálja azokat a szerzoket, akik szerint az érzeteken vagy eszméken kívul semmi sincs. „Azt mondják ti., hogy a lélek tud érezni, sokféleképpen észlelni, nem onmagát, sem pedig a létező dolgokat, hanem egyedül azt, ami sem magában, sem bárhol másutt nem létezik; azaz, hogy a lélek egyedül saját erejéből képes érzeteket és képzeteket teremteni, amelyek nem a dolgok érzetei és képzetei; úgyhogy részben istenként tekintik a lelket."**

Ez azt jelenti, hogy e szerzők szerint a lélek teljesen független a külvilágtól, onmagának oka, s ő teremti a dolgok világát. De Spinoza számára ez az idealista felfogás teljességgel elfogadhatatlan. Kijelenti: „először is osszes eszméinket mindig a fizikai dolgokból kell levezetni".

Spinoza „De intellectus emendatione" („Tanulmány az értelem megjavításáról") címmel külon munkát szentelt megismerő képességeink vizsgálatának.

Spinoza hatalmas tudományos érdeme az a szigorú determinizmus, amelyet mind a természet, mind a társadalmi jelenségek vizsgálatában nélkulozhetetlennek tartott. Felülmúlhatatlan szarkazmussal gúnyolja ki azokat a filozófusokat és tudósokat, akik útonútfélen „végokokat" találnak. Ezek a „végokok" csupán emberi kiagyalások, a tudatlanság, az előítéletek, a babona termékei. Ezeknek a filozófusoknak, mikozben mindenáron azt akarták bebizonyítani, hogy a természet mindent az ember hasznára tesz, legfeljebb azt sikerult bebizonyítaniuk, hogy a természet és isten ugyanolyan esztelen, mint maguk az emberek.

Minthogy az emberek, mondja Spinoza, onmagukban és a természetben számos olyan eszkozt találnak, melyek segítségével hasznot hajtanak maguknak, minden termeszeti eszkozre úgy tekintenek, mint az ő hasznukat szolgáló eszkozökre, s mindenben Isten akaratát látva, mindent cél-okkal magyaráznak. „Mert ha például a háztetőről kő esett le valakinek a fejére és megolte őt, akkor a kovetkezőképp fogják bizonyítani, hogy a kő avégett esett le, hogy

* *Spinoza:* Etika. Akadémiai Kiadó 1952. 320. old.

** *Spinoza:* Tanulmány az értelem megjavításáról. Id. kiad. 182. old.

az embert megölje : ha Isten akarata szerint nem ebből a célból esett volna le, hogyan hatott volna véletlenül össze annyi körülmény (mert gyakran sok körülmény hat egyszerre össze)? Azt fogod talán válaszolni : azért történt így, mert szél fújt, s az ember épp arrafelé járt. De azt kérdezik majd : miért fújt akkor a szél? S miért járt éppen akkor arrafelé? Ha most azt feleled : azért támadt szél, mert az előző napon, amikor még szélcsend volt, a tenger háborogni kezdett ; az illetőt pedig meghívta barátja ; akkor újra kérdezik majd, mert a kérdezésnek se hossza se vége : miért háborgott a tenger, s miért kapott az ember épp akkor meghívást? És így tovább kérdezik majd vég nélkül az okok okait, amíg Isten akaratához, azaz a tudatlanság azilumába nem menekül az ember."*

Spinoza tehát az isten akaratát a tudatlanság menedékének tekinti. Következésképpen a tudományban nem lehet vallásos eszmékkel és az isten akaratára való hivatkozásokkal operálni. Spinoza mindenütt csak természeti jelenségeket és természeti okokat lát. Minden jelenséget a szükségszerűség egyetemes törvénye alapján kell tanulmányozni és magyarázni. Spinoza sok mai filozófussal és tudóssal ellentétben, jogosulatlannak tartja bármiféle teleológiai elvnek a valóságra való alkalmazását. Spinoza számára a valóság tanulmányozása nem egyéb, mint a valóságban ható *oksági összefüggések, objektív törvényszerűségek* feltárása.

Ha a természet önmagának oka (causa sui), akkor nincs szüksége semmiféle külső okra, vagyis istenre ; akkor maradéktalanul megmagyarázható önmagából, saját belső erőiből, a benne működő törvényekből. Ez teljes egészében *materialista* felfogás. E felfogást éppen az teszi fontossá, hogy a világra, a természetre mint egészre vonatkozik. Hiszen sokan azok közül, akik egyes jelenségek tekintetében nem tartják szükségesnek, hogy „isteni segítséghez" folyamodjanak, mihelyt a természet mint egész kerül szóba, nem tudnak boldogulni isten nélkül.

Spinoza nagysága éppen abban rejlik, hogy kivívta lényegében a természet teljes függetlenségét, autonómiáját, végleg ledöntötte a világ volt uralkodójának, istennek a trónját.

Spinoza a vizsgálódást (az Etikában) nem az egyedi jelenségekkel, hanem az egésszel kezdi. Azt a feladatot tűzte maga elé, hogy új módon közelítse meg a világot, a természetet mint egészet.

Az ember természeti lény, amely mint minden természeti lény,

* *Spinoza :* Etika. Id. kiad. 142. old.

igyekszik biztosítani fennmaradását, kielégíteni szükségleteit, megalapozni boldogságát.

Az önfenntartásra irányuló törekvés, mondja Spinoza, az erény első és egyetlen alapja. Erényesen tenni annyi, mint az értelem irányításával cselekedni, élni, biztosítani a létezést. Ily módon az erény nem egyéb, mint a természet törvényei szerinti cselekvés. Cselekedni pedig abban a mértékben tudunk, amilyen mértékben megismerünk. Az ember, mint a természet része, alá van vetve a természet általános rendjének, általános törvényeinek. A passzív állapot lényegét a külső természet erejének és saját megismerő képességünknek a viszonya határozza meg. Ha az ember csak szenvedélyeit követné, azok rabszolgája lenne. Ám az értelem aktív lénnyé teszi az embert, mert megismeri a természet törvényeit, a szenvedélyeket szolgálatába állítja, aláveti magának, és saját javára használja fel őket. Az ember mindenben alá van vetve a természet hatásának, de mint értelemmel megáldott lény, a maga részéről hatást gyakorolhat a természetre. Ebben az értelemben az ész szabaddá teszi az embert. De mivel a természet ereje mérhetetlenül felülmúlja az egyes ember lehetőségeit, a magányos ember nem harcolhat sikeresen a természettel, csak kollektívan, egyesített erővel érhet célt.

„Az ember számára tehát — írja Spinoza — semmi sem hasznosabb az embernél; az emberek, mondom, nem kívánhatnak becsesebbet létük fenntartására, mint azt, hogy mindnyájan úgy megegyezzenek minden dologra nézve, hogy valamennyinek lelke és teste szinte egy lelket és testet alkosson, mindnyájan tőlük telhetőleg együttesen törekedjenek létük fenntartására, s mindnyájan együttesen keressék mindnyájuk közös hasznát. Ebből következik, hogy azok az emberek, akiket az ész kormányoz, azaz azok az emberek, akik az ész vezetése mellett keresik a maguk hasznát, nem vágyódnak semmi olyasmire, amit nem kívánnának a többi ember számára, s ezért igazságosak, hűségesek és becsületesek."*

Bár Spinoza számára az egyén a kiindulópont, leküzdi a szűkkeblű individualizmust, s azt állítja, hogy az egyén csak a kollektívában fejlesztheti ki sokoldalúan összes képességeit és erőit, csak itt érheti el a legmagasabbrendű boldogságot vagy tökéletességet.

Spinoza más helyütt hangsúlyozza, hogy az emberek jelenlegi életmódja azért nem elégíti ki őt, mert azt kölcsönös ellenségeskedés és gyűlölködés jellemzi. Bár nem ismerte fel a társadalmi bajok és

* Uo. 270. old.

ellentétek forrását, mégis — valószínűleg Morus Tamás hatása alatt, akit alaposan tanulmányozott — olyan társadalmi szervezetet követelt, amelyben mindenkinek az érdekei egybeesnek, ahol az emberek barátok, és ahol az emberi kozósség szinte egy test, egy lelek. Barátok kozott, mondja, *mindennek kozosnek kell lennie.* A filozófus 1671. február 17-i levelében élesen támadja a „Homo politicus" („A politikus") című, akkortájt megjelent konyv szerzőjét, aki a kitüntetéseket és a gazdagságot nyilvánítja a legfőbb jónak. Spinoza azt tervezte, hogy konyvet ír e munka ellen. Levelében egyebek kozött ezt olvashatjuk : „Hogy mennyivel jobbak es kulonbek a milétoszi Thalésznek, mint ennek az imént említett írónak a gondolatai, kitúnik már a kovetkező okoskodásból is. A barátoknak — mondotta — mindene kozos . . ."*

„Mindenekelőtt hasznos az emberekre nézve — írja más helyütt —, hogy osszhangba hozzák szokásaikat, s olyan kotelékekkel kapcsolódjanak egymáshoz, amelyek által konnyebben eggyé lesznek mindnyájan, s hogy egyáltalán azt cselekedjék, ami a barátságok megszilárdítására szolgál."**

Spinoza egész világnézetét az optimizmus és az életorom jellemzi. Teljesen helytelen valamiféle remetét látni benne, aki megbékélést és aszkétikus-keresztény morált prédikált. Tekintete nem hátrafelé, a primitív életre, hanem előre, a haladás és a kulturált alkotómunka felé irányul.

„Hadd nevessenek tehát a szatirikus emberi dolgokon, amennyiben kedvük tartja — kiált fel Spinoza —, hadd kárhoztassák a teológusok, hadd dicsérjék a melankolikusok, amennyire tőlük telik, a műveletlen és falusi eletet, hadd vessek csak meg az embereket és csodálják az állatokat : mégis azt tapasztalják majd, hogy az emberek egymás kolcsonos segítségével sokkal konnyebben szerzik meg, amire szukségük van, s csak egyesített erővel kerülhetik ki azokat a veszedelmeket, amelyek mindenütt fenyegetik őket ; nem is szólva arról, hogy sokkal becsesebb és inkább megismerésunkre méltó dolog az emberek cselekedeteit szemlélni, mint az esztelen állatokét."***

* *Spinoza :* Politikai tanulmány és levelezés . . . (Tractatus politicus. 1677) Maximilien Lucas és Johannes Colerus Spinoza-életrajzaival. Bp. 1957. 316. old.

** *Spinoza :* Etika. Id. kiad. 311. old.

*** Uo. 280. old.

A helyes emberi életforma Spinoza szerint, az emberi kollektívában rejlő összes erők és képességek kifejlesztésében, az értelmes élvezetekre, a boldog és örömmel teli életre irányuló törekvésben áll.

II

Spinoza fentebb idézett filozófiai nézetein alapul *politikai filozófiája.*

„Amikor tehát egy államelmélet írásába fogtam, nem az volt a célom, hogy valami újat vagy soha nem hallottat nyújtsak, hanem csak a gyakorlattal legjobban egyezőt akartam meghatározott és kétségbe nem vonható módon igazolni, vagy magából az emberi természet alkatából levezetni. Hogy pedig azt, ami e tudományra tartozik, éppoly elfogulatlansággal kutathassam, mint ahogy a matematikai kérdéseket szoktuk, őszintén igyekeztem, hogy az emberi cselekedeteket ne tartsam sem nevetségeseknek, sem sajnálatosaknak, sem megvetendőknek, hanem hogy megértsem őket. S ezért az emberi indulatokat, mint amilyen a szeretet, a gyűlölet, a harag, az irigység, a dicsőségvágy, a könyörületesség, s a kedély többi megmozdulásait nem az emberi természet hibáiként tekintettem, hanem oly sajátságokként, amelyek úgy tartoznak hozzá, mint ahogy a levegő természetéhez tartozik a meleg, a hideg, a vihar, a mennydörgés és más efféle. Noha ezek a dolgok kényelmetlenek, mégis szükségszerűek, s meghatározott okaik vannak, amelyek által természetüket megérteni igyekszünk, s a lélek éppúgy gyönyörködik igaz szemléletükben, mint azoknak a dolgoknak megismerésében, amelyek az érzékeknek kellemesek."*

Spinoza, minden zsenialitása mellett sem értette meg az emberi társadalom specifikus természetét: ebben a tekintetben nem volt képes korán felülemelkedni; a társadalmat — úgyanúgy, mint az embert — a természet részének tekintette, amelyben csupán természeti törvények érvényesülnek. Minthogy a 16. és 17. században a természettudományok közül a mechanika, a matematika, a fizika és az asztronómia érte el a legnagyobb fejlődést, a mechanikus világfelfogást átvitték a filozófia és a szociológia területére is, és ezek a tudományágak is azt tekintették feladatuknak, hogy az egzakt tudományok alapján általánosítsák a tudományos ismerete-

* *Spinoza:* Politikai tanulmány . . . Id. kiad. 67. old.

ket. Spinoza éppen ezért olyan mechanizmusnak tekinti a társadalmat, amelyben ugyanazok a törvények hatnak, mint a szervetlen természetben.

Spinoza, mechanikus világfelfogásával összhangban, a *szenvedélyek mechanikáját* teszi politikai elméletének alapjává. A politika kérdéseinek taglalása során matematikai módszerrel jár el, nevezetesen azt tűzi ki feladatául, hogy a rendelkezésre álló adatokból (az ember vele született tulajdonságaiból) a mechanika törvényei, a szenvedélyek mozgása alapján *levezesse* az összes emberi intézményeket. Bár deduktiv módszert alkalmaz, közben a tapasztalatra, a gyakorlatra támaszkodik, hiszen a szenvedélyek játékát, mozgását, mechanikáját az életre vonatkozó megfigyeléseinkből ismerjük. Spinoza objektivizmusa az adott esetben odavezet, hogy egy síkra helyezi a bűnt és az erényt, mert mindkettő az emberi természet megnyilatkozása. Az állam „okait és természetes alapjait — írja — nem az ész tanításában kell keresni, hanem az emberek közös természetéből és alkatából kell levezetni".*

A természet magyarázatakor, mondja Spinoza, mindenekelőtt arra törekszünk, hogy felfedjük a legáltalánosabb és az egész természetre jellemző dolgokat, nevezetesen *a mozgást és a nyugalmat, s ezek törvényeit*, mert ezek a természetben *mindig* érvényesek, és *minden* e törvények szerint történik. Ezekről azután rátérünk a kevésbé általánosra. Ugyanígy kell eljárnunk a társadalmi jelenségekkel kapcsolatban.

Minden egyénnek joga van úgy élni és cselekedni, ahogy természete meghatározza. Minden természeti lény a saját természetes életformájának van alávetve. A halnak például, mondja Spinoza, azt írja elő a természet, hogy a vízben éljen és ússzon. Ez a hal „természetjoga".

A természet magasabb törvényei értelmében minden egyénnek szuverén joga, hogy úgy éljen és cselekedjék, ahogy a természet előírja számára. „Mert amit minden egyes dolog természetének törvényei szerint cselekszik, azt teljes joggal cselekszi, mert csak természetes meghatározottsága szerint cselekszik, s nem is tehet mást."**

A legfőbb természeti törvény — amely minden dolog létezését

* Uo. 68. old.

** *Spinoza:* Teológiai-politikai tanulmány. Akadémiai Kiadó 1953. 223. old.

meghatározza —, az önfenntartás törvénye. A dolgok létezésének elve abban az erőben rejlik, amely létezésük megkezdéséhez s a tehetetlenség törvénye értelmében való folytatásához szükséges. Minden dolognak természettől fogva annyi a joga, amennyi ereje van a létezéshez és a cselekvéshez. A természet legfőbb törvénye tehát nem egyéb, mint a természet legfőbb hatalma és ereje. S mindazt, amit minden egyes dolog saját természetének törvényei szerint tesz, a természet legfőbb joga alapján teszi. S mindenkinek annyi joga van a természettel szemben, amennyi erővel rendelkezik.*

Spinoza megkülönbözteti a törvényeknek azt a két fajtáját, amelyeken a természet, illetve az emberi társadalom alapul. Lényegileg azonban ezek a törvények azonosak. A természeti szükségszerűségtől függő törvény szükségszerűen következik a dolgoknak magából a természetéből vagy meghatározásából; az emberek azonban az élet nagyobb biztonságára és kényelmére vagy más okokból írnak elő maguknak és másoknak törvényeket.**

Spinoza megkülönbözteti az olyan életet, amely az észt követi, és az olyat, amelyet a vágyak, vagyis a szenvedélyek irányítanak. Az ésszerű élet helyes, a vágyakat szolgáló élet helytelen életformát hoz létre.

Minden egyes ember természetjogát azonban nem a józan megfontolás, hanem a vágy és a hatalom határozza meg.

„Mert nem minden ember van természettől fogva akként determinálva, hogy az ész szabályai és törvényei szerint cselekedjék. Ellenkezőleg, valamennyien teljesen tudatlanul jönnek a világra, s mielőtt az igazi életmódot megismerhetnék és erényes magatartásra tehetnének szert, elmúlik még a jó nevelés mellett is az élet nagy része; közben azonban mégis élniök kell, s magukat, amennyire rajtuk múlik, fenn kell tartaniok, mégpedig pusztán a vágyuk ösztönzése alapján. Mert hiszen a természet nem adott nekik semmit, s megtagadta tőlük az igazi képességet, hogy az egészséges ész szerint éljenek; s ezért éppúgy nem kötelesek az egészséges ész törvényei szerint élni, mint ahogy a macska nem köteles az oroszlán természeti törvényei szerint élni. Mindarra tehát, amit az ember, ha egyedül a természet uralma alatt állónak tekintjük,

* Lásd *Spinoza:* Politikai tanulmány . . . Id. kiad. 69. old.
** Lásd *Spinoza:* Teológiai-politikai tanulmány. Id. kiad. 63. old.

magára nézve akár az egészséges ész szempontjából, akár az indulatok osztonzesére hasznosnak ítél, a legteljesebb természeti joggal torekedhetik, azt bármilyen módon, erőszakkal, csellel, kérdésekkel, vagy ahogyan konnyebben esik neki, megszerezheti, s kovetkezőleg ellenségének tekinti azt, aki megakadályozza őt szándeka teljesítésében."*

Spinoza nagy érdeme, hogy elismerte az emberi szenvedélyeket, mint az ember teljesen jogos erőit, amelyeket sem elítélni, sem magasztalni nem kell. A szenvedélyek természeti erők, melyeket egyszerűen tudomásul kell venni, szemben a kozépkori és keresztény nézetekkel, melyek elítelték az emberi szenvedélyeket és aszkézist hirdettek.

De a természeti állapot, mint kiderult, nem biztosítja a „természetes jogokat". Ezért át kellett térni a polgári állapotra, amely megteremti a biztonságot. A természeti állapotban, ahol mindenki onkényesen cselekszik, az emberek félelemben, kolcsonos ellenségeskedésben és gyűlolkodésben élnek.

Ha az emberek semmi mást nem kívánnának azon kívül, amit az eszük diktál, a társadalomnak semmiféle torvényre sem volna szuksége, mert az emberek cselekvését az erkolcsi szabályok határozzák meg. Semmifele erőszak-apparátusra, még állami szervezetre sem volna szükség. Ám az embereket indulatok és szenvedélyek vezérlik életükben, ezek az emberi tevékenység alapvető tényezői, mozgatóerői. Minden ember a saját hasznát keresi és a saját érdekeivel törődik.

A társadalomban éppen azért van szukség torvényekre, államhatalomra, erószakra, hogy megfékezzek az emberi szenvedelyeket, korlátozzák az emberek egoizmusát.

Spinoza, mint látjuk, az „emberek általános természetéből" vezeti le a polgári rendet. Teljesen idegen tőle az a gondolat, hogy az államnak osztályjellege van. Látókorén kívül esnek lényegileg mindazok a társadalmi-gazdasági folyamatok, amelyek a politikai intézmények kialakulására vezettek. Az állam keletkezésének egész folyamatát tisztán racionalista szemszogből vizsgálja.

Az emberek azért, hogy biztonságban és jobban éljenek, elhatározták, hogy egyezségre lépnek (a „társadalmi szerzódés" elmélete), s kollektívvá teszik az egyes embernek — természettől fogva meglevő — mindenre való jogát. Ezt a kollektív jogot nem minden

* Uo. 223—224. old.

egyes ember kívánságának ereje határozza meg, hanem valamennyiük egyesült ereje és akarata.*

Az emberek kölcsönös segítség nélkül nem tarthatják fenn életüket és nem tökéletesíthetik szellemüket, mondja Spinoza. „Ezért arra a következtetésre jutunk, hogy a természetjogról, mint az emberi nem sajátjáról tulajdonképpen csak akkor lehet szó, ha az embereknek közös jogaik vannak, ha biztosítani tudják maguknak a földet, amelyen laknak és amelyet megművelnek, ha tudnak védekezni és el tudnak hárítani minden erőszakot, s valamennyinek közös akarata szerint tudnak élni. Mert minél többen egyesülnek ekképpen, annál több joga van valamennyinek együttesen."**

Ily módon létrejön a polgári vagy állami rend, melynek feladata megvalósítani minden egyes ember természetjogát, melyet a „természeti állapotban" nem lehetett megvalósítani. A „természeti állapotban" mindenki magának él. A természetben nincs tulajdonjog ; a természetben semmi sincs, amiről azt lehetne mondani, hogy ez csak az egyiké, és nem valaki másé. Csak a polgári rendben, vagyis az államban van tulajdonjog, amelyet az egyetemes jog határoz meg. Az igazságosság és az igazságtalanság fogalma, tehát nemcsak a jogi, hanem az erkölcsi eszmék és törvények is csak a polgári, illetve állami rendben léteznek.

Az emberi indulatok és szenvedélyek tovább hatnak a társadalmi-politikai életben, nem küszöbölődnek ki és nem tűnnek el. Az állami rend csupán korlátozza és fékezi őket. Csak — Kuno Fischer plasztikus kifejezésével — mintegy „ketrecbe vannak zárva".***

Spinoza bebizonyítja, hogy a társadalom szükséges és hasznos, mert az a rendeltetése, hogy megvédje az emberek életét ellenségeikkel szemben, és hogy sok dologban megtakarítást érjenek el.

A társadalom az emberek egymásnak tett kölcsönös szolgálatain alapszik. Mindenkinek szüksége van a másikra, mert önállóan, saját erejéből nem elégítheti ki szükségleteit. „Az egyes embernek, mondom, nem volna elég ereje és ideje, hogy ha egyedül kellene szántania, vetnie, aratnia, őrölnie, főznie, szőnie, varrnia és igen sok más, az élet fenntartásához szükséges munkát végeznie, nem is szólva a művészetekről és a tudományokról, amelyek ugyancsak

* Lásd uo. 225—226. old.; lásd még Politikai tanulmány . . . Id. kiad. 2. fej.

** *Spinoza :* Politikai tanulmány . . . Id. kiad. 73. old.

*** *Kuno Fischer :* Spinoza's Leben, Werke und Lehre (Spinoza élete, művei és tanítása). 1898. 452. old.

nagyon szükségesek az emberi természet tökéletességéhez és boldogságához. Hiszen látjuk, hogy azok, akik barbár módon, állami szervezet nélkül élnek, nyomorúságosan és majdnem állati módon tengődnek, s még azt a kevés holmijukat is, bármilyen nyomorúságos és durva, csak valamilyen kölcsönös segítséggel tudják megszerezni."*

A társadalom tehát nem egyéb, mint az emberek szövetsége egymás kölcsönös segítésére. Érdekes, hogy Spinoza Hobbeshoz hasonlóan úgy véli: bár az emberek természettől fogva ellenségei egymásnak, mégis egyesülnek, hogy közösen éljenek, és kölcsönös szolgálatokat végezzenek egymásnak.

A társadalmi szerződés a polgári állapot létrehozásakor kimondta, hogy a polgárok „a jogot, amely természettől fogva minden egyes embernek mindenre való joga volt, közösen bírják, s többé ne az egyes ember ereje és vágya határozza meg, hanem valamennyinek együttes hatalma és akarata".**

Ily módon valamennyi ember a társadalomnak adja minden erejét, s a társadalom, egyesítve magában az összes polgár erejét és hatalmát, a legfőbb természetjog és a legfőbb uralom birtokosa lesz, amelynek mindenki köteles alávetni magát, önkéntesen vagy a büntetéstől való félelmében. „Az ilyen társadalom jogát demokráciának nevezik. Ezt tehát így lehet meghatározni: emberek általános egyesülése, amelynek a maga összességében legfőbb joga van mindenre, amire képes. Következik ebből, hogy a legfőbb hatalmat nem köti semmiféle törvény, hanem mindenki mindenben neki köteles engedelmeskedni."***

Spinoza idézett gondolataiból egész sor fontos következtetés adódik. Először is, a polgári társadalomban, ha következetesek vagyunk, minden mindenkié, mindenkinek kollektíve joga van mindenre, semmi nem lehet külön-külön az egyeseké. Másodszor, a demokrácia az egyetlen olyan kormányzati forma, amely abból fakad, hogy minden egyes ember a társadalomra ruházza jogait és erőit. Harmadszor, Spinoza itt tulajdonképpen proklamálja a népszuverenitást, amit a demokrácia egyedül helyes kifejezésének tekint.

A kollektív akarat az állami szuverenitás megtestesülése, s lényegében a kollektíva a tulajdonosa minden vagyonnak.

* *Spinoza:* Teológiai-politikai tanulmány. Id. kiad. 81. old.
** Uo. 224—225. old.
*** Uo. 227. old.

Ez a következtetés logikusan folyik Spinoza feltevéseiből. Ő azonban nem vonja le ezeket a kovetkeztetéseket. Mi több, úgy véljük, hogy Spinoza a „Politikai tanulmány"-ban több ponton meghátrált a „Teológiai-politikai tanulmány" nézeteihez képest.

Spinoza a „Politikai tanulmány"-ban, amikor a „természeti állapot" és az állami rend közti különbséget fejtegeti, megállapítja, hogy a magántulajdont — amely a természetben, vagyis a „természeti állapotban" nem létezik — a polgári társadalomban a jog, a rend felött őrködő törvények határozzák meg és védelmezik.

Spinoza az állampolgár és az állam közti viszony problémáját sem tudta kielégítő módon megoldani.

III

Németalföldön föderatív köztársasági rend jött létre : megalakult az úgynevezett Egyesült Németalföld. Spinoza életében — s ez az ország történetének legvirágzóbb időszaka — két párt harcolt egymással : a köztársasági és a monarchista, az úgynevezett oráni párt. A köztársasági párt a foderáció integritását és egységét, a lelkiismeret és a gondolat szabadságát védelmezte. Az oráni párt a monarchia visszaállítására törekedett, és szoros kapcsolatban állt azokkal az ortodox csoportosulásokkal, amelyek a nemzeti egyház védelmét és uralmát tűzték ki célul.

Spinoza életében, a westfáliai béke után, Jan de Witt volt az állam feje. A Jan de Witt vezetése alatt álló németalföldi hadsereg súlyos vereséget szenvedett a Franciaország elleni háborúban. Az oráni párt kihasználta ezt a szerencsétlenséget s árulónak kiáltotta ki de Wittet és fivérét. Magához ragadta a hatalmat, letartóztatta és a feldühödött tömeg kezére adta a de Witt-fivéreket, amely széttépte őket.

Spinoza a köztársasági rendszer híve volt, mert az tökéletesen összhangban állt politikai elméletével, a gondolat és a lelkiismeret szabadságáról vallott nézeteivel. Ez közel hozta őt Jan de Witthez, akit bukásakor hasztalan próbált megmenteni a tömeg dühétől.

Az ország politikai élete, de emellett személyes élményei is — a zsidó hitközség üldözése — újfent arra késztették a filozófust, hogy a politikai problémák vizsgálatával foglalkozzék (a „Politikai tanulmány" 1672-ben íródott, a de Witt-fivérek meggyilkolása után).

Spinoza az ország hatalmi szervezetét államnak nevezi. Az állam rendelkezik az állami joggal vagy a fő hatalom jogával. Az állami jog vagy a fő hatalom joga, mondja, nem egyéb, mint maga a természetjog, amelyet a „mintegy egyetlen lélektől éltetett" kollektíva hatalma határoz meg.

Ily módon Spinoza az állami szuverenitást a *legfőbb természeti joggal* magyarázza. A természeti állapotnak és a természetjognak ez az eddigiek során kifejtett egész koncepciója nem áll ki semmiféle tudományos kritikát. A 17. és 18. században még progresszív szerepet töltött be a feudalizmus elleni harcban, de napjainkban már csak a reakciót szolgálhatja. Ám ez csak Spinoza politikai doktrínájának egészére vonatkozik, tanítása ugyanis részletkérdésekben sok érdekes gondolatot tartalmaz.

Spinoza meggyőződéses republikánus és demokrata volt. A demokráciával, a polgári és politikai szabadságjogokkal — a gondolat és a lelkiismeret szabadságával, a tudományos kutatás szabadságával — kapcsolatos gondolatai méltók a mai olvasó figyelmére is, különösen a burzsoá országokban, ahol ezeket a régi igazságokat a feledés homálya borítja.

Minthogy az állam testét egyetlen léleknek kell mozgatnia, mondja Spinoza, *az állam akaratát mindenki akaratának kell tekinteni.*

Az államot szerinte a „lelkek egysége" mozgatja és irányítja. A „lelkek egységének" elméletéből általában véve messzemenő következtetéseket von le. Ugyanígy a kollektív jog, amely az adott területen mindenre kiterjed, csírájában már tartalmazza a köztulajdon eszméjét, és Spinoza, mint később látni fogjuk, bizonyos következtetéseket le is von ebből a tételből.

Minthogy a mindenre kiterjedő legfőbb jog a legfőbb hatalom birtokosáé, a fő hatalom mindenkit erőszakkal kényszeríthet parancsainak teljesítésére. A fő hatalom úgy jön létre, hogy minden egyes ember átruházza a maga hatalmát a társadalomra. A törvényhozó joggal mindenekelőtt a fő hatalom rendelkezik. Mivel a fő hatalom jogát a hatalma határozza meg, ez az állam lelke, a társadalom vezetője. Ezért kizárólagos joga törvényeket hozni, vitás esetekben értelmezni ezeket, háborút kezdeni, békét kötni, adót szedni stb. Mindaz, ami az államtest egészét érinti, a közjog tárgyát képezi. A közjog területén a vezető szerep a fő hatalmat illeti meg.

„Ebből pedig az is következik, hogy csak a legfőbb hatalom joga mindenkinek tetteiről ítélkezni, mindenkit tetteiért felelősségre

vonni, a vétkezőket megbüntetni, a polgárok között felmerülő jogi vitákban dönteni, vagy pedig törvénytudókat megbízni, hogy helyette a dolgokat elvégezzék. Joga továbbá a háború és béke minden eszközének kezelése és alkalmazása, tehát városok alapítása és megerősítése, katonák toborzása, a katonai tisztségek szétosztása, a szükséges teendők elrendelése, békekövetek küldése és meghallgatása, s végül a mindehhez szükséges költségek megteremtése."*

Spinoza Arisztotelész példájára a kormányzás három alapformáját különbözteti meg. Legtöbbre a demokráciát tartja, amely meghatározása szerint: „emberek általános egyesülése, amelynek a maga összességében legfőbb joga van mindenre, amire képes". Teljesen nyilvánvaló, hogy a demokrácia spinozai meghatározásából szükségképpen következik a vagyonközösség, mert először is az állam egyik legfontosabb feladata az emberek anyagi létének biztosítása; másodszor, az „emberek általános egyesüléséből, amely a legfőbb hatalom birtokában van", senkit sem lehet kizárni.

Spinoza ennek ellenére megtagadja a politikai jogokat a nőktől és a rabszolgáktól. A nőknek, szerinte, gyengeségük folytán nem lehetnek egyenlő jogaik a férfiakkal. „Mert sehol sem történt meg — írja —, hogy férfiak és nők együtt uralkodnának, hanem ahol csak a világon férfiak és nők találhatók, mindenütt azt látjuk, hogy a férfiak kormányoznak és a nők kormányoztatnak, s ily módon a két nem egyetértésben él egymással."**

A nőkről vallott helytelen és reakciós nézete a kor befolyásából következik, hiszen akkor a nőket még alacsonyabbrendű lényeknek tekintették. Spinoza, sajnos, minden zsenialitása mellett sem tudott megszabadulni korának reakciós eszméitől.

A legfőbb hatalom gondoskodjék a *közjóról;* ez az állam célja. Ezenkívül az államnak meg kell valósítania a *szabadságot.* Ez viszont teljes egészében csak a demokratikus államban lehetséges. Így ír: „. . . azt hiszem, elég világosan kifejtettem a demokratikus kormányzat alapjait. Inkább róla akartam szólni, mint mind a többiről, mert a legtermészetesebbnek látszik, s mert a legjobban megközelíti azt a szabadságot, amelyet a természet mindenkinek megad. Mert benne az ember nem úgy ruházza át természeti jogát másra, hogy neki azután ne legyen beleszólása, hanem azt az egész

* *Spinoza:* Politikai tanulmány . . . Id. kiad. 83—84. old.
** Uo. 148. old.

társadalom tobbségére ruházza, amelynek ő is egy része. Ily módon az emberek mind egyenlók maradnak, amilyenek elobb voltak a természeti állapotban."*

A fő hatalom és az egyén viszonyára, a személyiség jogainak úgynevezett garanciájára vonatkozólag szinten talalunk nehány gondolatot Spinozánál. De úgy látszik, azt nem tartotta szuksegesnek, hogy a szemelyiség jogait az államhatalom onkenyevel szemben megvedje, kulon, „alapvető", vagy ugynevezett „vele szuletett" jogokkal bástyázván korül azokat. Nem tartotta szuksegesnek a személyiseg szabadságjogainak alkotmányos megerósiteset, e kérdéseket mintegy a fo hatalom belátasára bízta, hiszen a fó hatalom szerinte lényegeben abszolút hatalommal rendelkezik. melynek az alattvalók feltetlen engedelmesseggel tartoznak. A polgárok, amikor lemondanak a természeti allapotban élvezett szabadságjogukról, teljesen az államhatalom kezébe adják magukat. Azzal persze Spinoza sem ért egyet, hogy az ember annyira lemondjon hatalmáról és jogairól, hogy az ó szavaival élve „megszűnjon ember lenni". Másrészt a fő hatalom sem onkenyeskedhet és nem kormányozhat zsarnoki módon.

Minthogy Spinozának az állam keletkezésére vonatkozó egesz koncepcioja gyokereben hibás, nem tudott megbirkozni a fo hatalom és a személyiseg viszonyának kérdésével. Soha egyetlen állam sem jott létre úgy, ahogyan Spinoza és a természetjogi koncepció tobbi híve elképzeli. Az az elmelet, hogy az állam, a fő hatalom az úgynevezett termeszetjogokkal rendelkező emberek társadalmi szerződéséből szuletett, nem egyeb, mint tisztán spekulativ konstrukció.

Spinozának egyáltalán nincs igaza abban, hogy azok, akik megszerzik a legfobb hatalmat, nem kovethetnek el buntetlenul gonosztetteket. Sajnos, elég peldát ismerunk a történelemből, amikor vad es kegyetlen kormányzás alakult ki anélkul, hogy a polgárok onkéntesen „átruházták" volna jogaik bizonyos reszet a kormányra. Spinoza a kormány hatalmát semmiféle *alkotmányos* jellegú biztosítekkal nem korlátozza, hanem a „gyakorlatra", vagy pontosabban a kormány „jóakaratára" bízza e problema eldontését.

Állítása szerint a társadalmi szerzodesre való átteréskor mindenki megtartja sok olyan jogát, melyek alapján továbbra is ő dont, s ugyanakkor a kormany az alattvalóktól való felelmeben bizonyos

* *Spinoza :* Teológiai-politikai tanulmány. Id. kiad. 230. old.

határok között tiszteletben tartja a polgárok jogait és érdekeit. De ugyancsak Spinoza fejti ki azt a gondolatot, hogy az alattvaló nem saját, hanem a kormány akarata szerint jár el, és a legfőbb hatalom parancsainak megfelelően cselekszik. Úgy véli, hogy „a lelkek a legfőbb hatalom uralma alatt állnak, mert a legfőbb hatalom sokféle módon elérheti azt, hogy az emberek igen nagy része azt higgye, szeresse, gyűlölje stb., amit ő akar. S ha ez nem történik is a legfőbb hatalom egyenes parancsára, mégis gyakran, mint a tapasztalat mutatja, ennek a hatalomnak tekintélye, irányítása, azaz joga alapján történik. Ennélfogva nem jutunk ellentétbe az értelemmel, ha elképzelünk embereket, akik egyedül a hatalom joga szerint hisznek, szeretnek, gyűlolnek, éreznek megvetést s állanak általában mindenféle indulat uralma alatt."*

Spinoza messze áll attól, hogy bármiféle diferenciálódást, osztálykülönbséget lásson a társadalomban, azt egynemű közegnek tekinti. Ezért nem veheti észre, hogy a lakosság egyes csoportjai vagy osztályai bizonyos kapcsolatban vannak a kormánnyal, illetve más csoportok vagy osztályok ellenségesen állnak szemben az uralkodó hatalommal. A lakosságnak az a része, amelyet érdeke nem kapcsol az uralkodó csoportokhoz, nem hisz a fennálló államhatalomban, nem szereti, hanem gyűloli azt.

Helytelen volna azt gondolni, amint az Spinoza konstrukciójából következik, hogy a szabadság a kormány parancsainak teljesítésében áll, bármilyen legyen is ez a kormány, és bármilyenek a parancsok. Spinoza szükségesnek tartja a lelkiismeret, a gondolat, a tudományos kutatás szabadságát, de teljesen idealisztikusan értelmezi a szabadságot : elég, ha bármilyen elnyomatás közepette is szabadnak *tudjuk* magunkat, és máris szabadok *vagyunk*.

Spinoza szerint az igazságosság, általában az értelmes élet valamennyi szabálya, következésképpen a felebaráti szeretet is, csak az államjogtól nyeri a jog és a parancsolat erejét, vagyis azoknak a döntésétől, akiknek jogában áll a parancsolás.

Spinoza összekeveri a társadalmat az állammal ; ez aztán tökéletes zűrzavart okoz az erkölcsről s a fő hatalom keletkezéséről és természetéről szóló eszméiben. Az államjognak tulajdonítja azt, ami a társadalmi feltételekkel mint keletkezésük forrásával kapcsolatos.

Spinoza túlbecsüli az állam szerepét és jelentőségét, amikor azt a

* Uo. 240. old.

gondolatot fejtegeti, hogy csak a fő hatalom állapíthatja meg, mi hasznos az államnak, a magánember nem tudhatja, mi lehet kedvező az állam számára. Csak a fő hatalmak irányíthatják a társadalom ügyeit. Senki sem nevezhető jámbornak és igaznak, ha nem hajtja végre a fő hatalom minden döntését. A tapasztalat, mondja, azt igazolja, hogy az alattvalók közül senkinek sincs joga ahhoz, hogy segítséget nyújtson a halálraítéltnek.

Teljesen helytelen Spinozának az az állítása, hogy a magánember nem tudhatja, mi hasznos az államnak, hogy csak a fő hatalom „irányíthatja a társadalom ügyeit", lévén *természetadta* sajátsága, hogy rendelkezzék az állam, annak polgárai és vagyona felett. Ez az állítás a filozófusnak abból a törekvéséből fakad, hogy istenítse a hatalmat, hiszen lényegében egész koncepciója ide vezet. Ha az állam legfőbb joga nem egyéb, mint a természet legfőbb joga, amely azonos az isteni joggal, akkor nyilvánvaló, hogy Spinoza isteni tulajdonságokkal ruházta fel a fő hatalmat. A fő hatalmat dicsfény övezi, emberfeletti tulajdonságokkal bír. Nemcsak mindenható, hanem mindentudó is. Pedig ez egyáltalán nem így van : az osztályállamokban az uralkodó osztályok saját szűk csoportérdekeiket nyilvánítják összállami érdekekké, s ahelyett, hogy, mint Spinoza követeli, valamennyi polgár közös java volna tevékenységük legfőbb célja és gondja, a nép kárára cselekszenek. Osztályérdekeik olyan politikát diktálnak, amely nem a népnek hasznos, nem az államnak mint egésznek, hanem csupán egy meghatározott osztálynak. Ilyen esetekben azt, hogy mi hasznos a társadalomnak, sokkal jobban megértik és látják azok, akik ellenzékben vannak a fő hatalommal rendelkező uralkodó csoporttal szemben.

Spinozának az az állítása is helytelen, hogy erkölcsi és államjogi szempontból egyaránt tilos segítséget nyújtani a halálraítélt vagy halálra ítélendő állampolgárnak. A tapasztalat ebben a kérdésben sem Spinozát igazolja. Sok olyan esetet tudunk, amikor a közvélemény eltökélten szembeszáll a hatalom ítéletével, s amikor az igazság a közvélemény mellett, nem pedig a fő hatalom jogát gyakorló bírói hatalom oldalán van. Egyáltalán nem igaz, hogy mindig „az a legjobb, ami annak az akaratából történik, akit az ítélkezés és a döntés joga megillet".

Spinoza nem képes megoldani a hatalom határainak és illetékességének kérdését. Emiatt ellentmondásba kerül önmagával : hol a hatalom abszolút jogára vonatkozó nézeteit fejtegeti, hol azonosítja

a jogot az erkölccsel, hol kénytelen még a szeretetet és az igazságosságot is a fő hatalom akaratának adekvát kifejezéseként elismerni, hol elveti ezt a nézetet, hol úgy véli, hogy a fő hatalom joga minden téren érvényesül, hol pedig azt állítja, hogy senki sem mondhat le saját szabadságáról.*

Az állam végcélja a szabadság, mondja Spinoza. A szabad államnak arra kell törekednie, hogy megszabadítsa az embereket a félelemtől, és olyan körülményeket teremtsen számukra, melyekben élhetnek szabad értelmükkel.

Az értelem, a gondolat szabadsága nélkül nem fejlődhet a tudomány és a művészet, mert „ezeket csak olyan emberek művelhetik jó sikerrel, akiknek ítélete szabad és semmiképpen nem elfogult".**

Spinoza szenvedélyesen ostorozza azokat az állapotokat, amikor a vallási előítéletek és az elmaradott tudományos nézetek védelmében üldözik a tudományos és filozófiai gondolkodás szabadságát. Dicsőíti azokat, akik emelt fővel mennek a vérpadra a jó ügy, a szabadság nevében. „Lehet-e nagyobb szerencsétlenséget elképzelni az államra, mint azt, hogy tiszteletre méltó férfiakat szaműznek mint gonosztevőket, csak azért, mert más nézeten vannak, és színlelni nem tudnak. Lehet-e, kérdem, veszedelmesebb dolog annál, hogy embereket, nem valamilyen bűn vagy gaztett miatt, hanem csak azért, mert szabad szellemüek, ellenségeknek nyilvánítanak és halálra hurcolnak, s hogy a vérpad, a gonoszok réme, a legszebb színpaddá válik a türelem és erény legfenségesebb példájának bemutatására, az állam felségének legnagyobb gyalázatára? Mert aki becsületesnek tudja magát, nem fél a haláltól, mint a gonosztevő, s nem könyörög büntetése elengedéséért; lelkét nem nyomja bűnbánat valamilyen nemtelen tett elkövetése miatt, hanem ellenkezőleg, becsület dolgának, nem büntetésnek érzi jó ügyért meghalni, és dicsőségnek a szabadságért áldozni az életet."***

Ebből a szenvedélyes tiltakozásból, amelyben a gondolkodó felemeli szavát a kor ama leghaladóbb képviselőinek üldöztetése ellen, akik a gondolkodás és a tudományos kutatás szabadságáért harcoltak, kiérződik a fájdalom és a mély együttérzés azokkal, akik szenvednek a szabadságért, és készek „meghalni a jó ügyért".

* Uo. 285. old.
** Uo. 290. old.
*** Uo. 292. old.

Az üldözöttek között Spinoza mellett ott voltak legjobb barátai és tanítványai is, közöttük a Koerbagh-testvérek.

De Spinoza csak a gondolat szabadságát védelmezi, nem többet. Minden ember, mondja, a természetadta jogánál fogva ura saját gondolatainak.

A legerőszakosabb kormány az, amelyik megtagadja a szólás szabadságát. De tagadhatatlan, folytatja Spinoza, hogy a felség, vagyis a fő hatalom, szavakkal ugyanúgy sérthető, mint tettekkel. Így tehát, bár egyfelől lehetetlen teljesen megfosztani az alattvalókat ettől a szabadságtól, másfelől azt teljesen megadni rendkívül veszélyes. Spinoza itt ismét nehéz helyzetbe kerülve, kiutat keres. Jogot ad a polgároknak arra, hogy gondolkodjanak és beszéljenek, de megtagadja tőlük azt a jogot, hogy belátásuk szerint cselekedjenek.

A fő hatalom oszthatatlan és egységes. Az állam abban különbözik más társadalmi intézményektől, hogy benne a hatalom egységes céllal rendelkező egységes központban összpontosul. Az állam akaratát nem lehet szétforgácsolni, felaprózni, mert az állam esetében nem ilyen vagy olyan vélekedésekről van szó, hanem szükségszerű döntésekről, amelyeket gyakorlatilag végre kell hajtani. Az államhatalomnak joga van arra, hogy a polgárokat az általa hozott döntések teljesítésére kényszerítse. Spinoza a természetjog és a társadalmi szerződés koncepciójából indul ki, és úgy véli, hogy mindenki, aki belépett az állami szervezetbe, ezzel lemondott arról a jogáról, hogy saját belátása, saját döntése szerint cselekedjék. de nem mondott le arról a jogáról, hogy gondolkozzék és ítéletet alkosson a társadalom ügyeiről. Bár kiindulópontja helytelen (a társadalmi szerződés), igaza van abban, hogy ha az államban mindenkinek megengednék, hogy saját belátása szerint járjon el olyan ügyekben, amelyek az egész társadalmat érintik, ez káoszra, az állam széthullására vezetne, s teljesen lehetetlenné tenne mindennemű közös, rendezett társadalmi életet.

Spinoza véleménye szerint a demokratikus állam közelíti meg a legjobban a szabadság és a fő hatalom joga közti viszony megoldását. „A demokratikus államban ugyanis (ez közelíti meg legjobban a természeti állapotot), mint kimutattam, valamennyien arra kötelezik magukat, hogy közös határozat szerint cselekszenek, de nem arra, hogy eszerint ítélnek és gondolkodnak. Azaz, mivel minden ember nem gondolkodhatik egyformán, egyezséget kötöttek, hogy az a vélemény emelkedik határozattá, amely a legtöbb szava-

zatot kapja, fenntartván azonban maguknak azt a jogot, hogy ismét eltörlik, ha valami jobbat találnak."*

Spinozától, mint maga állítja, távol áll az utópizmus. A valóságot olyan reális létezőnek tekinti, amilyennek mutatkozik. Minthogy a valóságos életben voltak és vannak monarchikus és arisztokratikus rendszerek, Spinoza a demokrácia mellett ezeket a kormányformákat is elemzi. Emellett Machiavellihoz hasonlóan tanácsokat ad a fennálló monarchikus és arisztokratikus formák megerősítésére és fenntartására.

Spinoza a politikai gondolkodás terén Hobbes és Machiavelli folytatója. Nagyra tartotta az olasz gondolkodót, „éles elméjű férfiúnak" nevezte.

Spinoza a maga számára tisztázni próbálja Machiavelli gondolatmenetét és szándékait, igyekszik megérteni, miért tanácsolta a zsarnokoknak, hogy tartsák rabságban a népet.

A „rendkívül éles elméjű Machiavelli", írja Spinoza, megmutatta, milyen eszközöket kell igénybe venni az uralkodónak, ha kizárólag az uralkodás szenvedélye vezérli, hogy megszilárdítsa és megtartsa hatalmát. Spinoza előtt nem világos, milyen céllal tette ezt Machiavelli, annál is inkább, mert „a szabadság híve volt, s nagyon üdvös tanácsokat is adott a szabadság megóvására."**

De magát Spinozát is foglalkoztatta az a gondolat, hogy számba vegye a monarchikus kormányforma megszilárdításának eszközeit, azét a formáét, melynek célja „az uralkodó biztonsága és a lakosság békéje". Igaz, Spinoza csak a választáson alapuló monarchiával foglalkozik. Az uralkodót valamelyik nemzetségből kell megválasztani. Minthogy szerinte abszolút monarchia nem lehetséges, mert egy ember nem képes mindenkit kormányozni, a monarchiában az uralkodó mellett működik vagy kell hogy működjék egy tanács vagy gyűlés, melynek legfőbb kötelessége „az állam alaptörvényeinek megvédése, a folyó ügyekben való tanácsadás, hogy a király tudja, mit határozzon a közjó érdekében ; mégpedig úgy, hogy a királynak ne is legyen szabad határoznia valamely ügyben, mielőtt meg nem hallgatta a tanács véleményét".***

Nem tartjuk szükségesnek, hogy egyenként foglalkozzunk a monarchikus kormányforma fennállásának Spinoza által felsorolt összes feltételeivel. Spinoza maga is hangsúlyozza, hogy olyan

* Uo. 292—293. old.
** *Spinoza :* Politikai tanulmány . . . Id. kiad. 88. old.
*** Uo. 93. old.

rendszer, amilyet ő leír, a valóságban nem létezik. Ő republikánus volt, ezért tulajdonképpen érthetetlen, miért foglalkozik azzal, ami „a monarchikus állam alapjait alkotja". Igyekszik bebizonyítani, hogy a lakosság a monarchiában is biztosíthat magának elég szabadságot, ha sikerül elérnie, hogy az uralkodó hatalmát magának a lakosságnak a hatalma határozza meg, és magának a lakosságnak a védelme alatt álljon.

Egészben véve érthetetlen, miért fáradozik annyit Spinoza a monarchia fenntartásán, megerősítésén, igazolásán és megalapozásán, még az általa elképzelt tökéletesített formában is. A gondolkodónak nem a monarchikus vagy arisztokratikus rend tökéletesítésén kellett volna a fejét törnie, hanem azon, hogy mi módon lehet a monarchiát megszüntetni és demokráciával felváltani.

Érdekes, hogy Spinoza a „Teológiai-politikai tanulmány"-ban, miután megvilágította a demokratikus állam alapjait, s ezt a formát a legjobbnak nyilvánította, a többi államformát nem is elemzi. A következőt írja: „ . . . szándékosan csak erről a kormányformáról (a demokratikusról — *A. Gy.)* akartam szólni, mert leginkább feladatomba vág, hiszen a szabadságnak az államban való hasznát akartam fejtegetni. Mellőzöm a többi hatalom alapjainak tárgyalását."*

A „Politikai tanulmány"-ban Spinoza minden figyelmével a monarchikus kormányforma és az arisztokratikus kormányformák felé fordul (az arisztokratikus kormányzásnak két formáját különbözteti meg), de a demokratikus kormányformáról, amely a legközelebb állt hozzá, semmit sem mond. Ennek az a magyarázata, hogy a „Teológiai-politikai tanulmány" megjelenésének és a „Politikai tanulmány" megírásának ideje között végbement egy olyan esemény, amelynek döntő hatása volt a filozófus munkájára: 1672-ben katonai államcsíny zajlott le, a köztársaságot monarchikus kormányforma váltotta fel. Kovalevszkij helyesen jellemzi a Spinoza által adott tanácsok motívumait és irányát. „Spinoza — írja —, öt évvel később (öt évvel a puccs után — *A. Gy.)* kinyomtatott tanulmányában nem annyira az új rend elítélését tartja fontosnak, mint inkább annak bebizonyítását, hogy még monarchikus körülmények között is, magának az államrendnek a szilárdsága érdekében, meg kell őrizni lehetőleg minél több elemét a köztársasági és részben a demokratikus berendezkedésnek."**

* *Spinoza:* Teológiai-politikai tanulmány. Id. kiad. 230. old.
** *M. Kovalevszkij:* Id. mű, II. köt. 436—437. old.

Kovalevszkij rámutat arra, hogy 1670-ben, vagyis a fordulat előtt Spinoza a „Teológiai-politikai tanulmány"-ban „mintegy a demokratikus párt kiáltványát írta meg, és sikeresen használta fel a népszuverenitás javára Hobbesnak azt az érvelését, hogy az emberek a természeti állapotból való kilépés pillanatában korlátlan hatalommal ruházzák fel az uralkodót."*

Spinoza a „Politikai tanulmány"-ban kénytelen figyelembe venni az új körülményeket. Amikor meg akarja magyarázni Machiavellinek a zsarnokság igazolására irányuló törekvését, kijelenti, hogy értelmetlenség a zsarnok megbuktatásával próbálkozni, ha nem lehet kiküszöbölni a zsarnokságot előidéző okokat. Ezért Spinoza azt az utat választotta, hogy tanácsokat adjon a hatalomnak, és „reformokat" javasoljon, melyeknek az lett volna a feladatuk, hogy „enyhítsék" a monarchikus vagy arisztokratikus rendszert. Nincs szándékunkban kitérni arra, miként akarta módosítani Spinoza ezeket a kormányformákat. Annak ellenére, hogy tanácsokat adott a létrejött monarchikus berendezkedés megjavítására, mindenképpen a közvetlen és képviseleti népuralom doktrínájának egyik megalapítójaként tartjuk számon.

„Spinoza személyében — írja Kovalevszkij — a republikánussal, a népuralom és a vallási türelem hívével van dolgunk."**

Spinoza egész koncepciójából az következik, hogy az a legésszerűbb társadalmi forma, amelyben megvalósul a *vagyonközösség*. Ez az állítás első pillantásra talán merésznek látszik. De valóban így áll a dolog, s lényegében ugyanerre a következtetésre jut Kovalevszkij is, akit egyáltalán nem lehet azzal gyanúsítani, hogy rokonszenvezett a kommunizmussal.

„Ahhoz, gondolja Spinoza, hogy az együttélés lehetségessé váljék — írja Kovalevszkij —, az szükséges, hogy az emberek lemondjanak az egyéni elsajátításnak arról a szabadságáról, amelyet addig élveztek; minthogy ennek a szabadságnak nem voltak más határai, mint minden egyes ember saját hatalma, elkerülhetetlenül összeütközésekre vezetett. Ennek az emberek csak úgy vethetnek véget, ha mindent közössé tesznek, vagy, hogy az ő nyelvén szóljunk, megegyeznek abban, hogy közösen fogják gyakorolni azt a jogot minden dologra, amelyet minden egyes ember a természettől kapott. Továbbá abban is meg kell egyezniük, hogy alávetik

* Uo. 437. old.
** Uo. 445. old.

magukat az összes egyesült emberek akaratának és hatalmának."*

Természetesen túlzás lenne azt mondani, hogy Spinoza a vagyonközösség alapján állt abban az értelemben, hogy a magántulajdonnak köztulajdonnal való felváltását követelte volna. Spinoza ismerte Morus Tamás Utópiáját, át is vett abból egyet-mást, de a kommunizmus kérdésében nem értett vele egyet. Úgy látjuk, hogy Spinoza szemében a polgári rend, illetve az állami szervezet nem egyéb, mint egy adott területen lakó népnek a területen található összes dolgokra vonatkozó köztulajdona, különleges formája.

Az általános jog, mindenkinek a joga mindenre, az egész nép joga mindannak a birtoklására, ami az adott ország határain belül van. Minden egyes ember átruházza saját jogát és saját hatalmát a társadalomra, de ezzel egyáltalán nem mond le saját jogairól, ellenkezőleg, fenntartja azokat, s a kollektíva, az egész társadalom teljes hatalmával támasztja alá őket.

Ezektől az elméleti tételektől már nincs messze az a következtetés, hogy a kommunizmus jogos és szükséges. Spinoza közeljut a kérdés ilyetén megoldásához, amikor azt írja, hogy a béke és a polgárok egyetértése érdekében szükséges, hogy *egyetlen polgár se rendelkezzék ingatlan vagyonnal.*

„Ezenkívül a természetes állapotban — írja Spinoza — az egyes ember semmit sem igényelhet oly kevéssé magának és tehet oly kevéssé magáévá, mint a földet, s mindazt, ami úgy függ össze a földdel, hogy azt sehol el nem rejtheti, sem el nem viheti, ahová akarja. A föld tehát és mindaz, ami az említett módon összefügg vele, elsősorban az állam közös tulajdona, azaz mindazoké, akik egyesült erővel tartanak rá igényt, vagy azé, akire mindnyájan ráruházzák a hatalmat, amelynél fogva azt magának igényelheti. Ennélfogva a földnek és mindannak, ami vele összefügg, csak annyiban van értéke a polgárok számára, amennyiben szükségük van rá, hogy lábukat megvessék azon a helyen, és megvédhessék a közös jogot, vagyis a szabadságot."**

Spinoza, Kovalevszkij szerint, az elsők között fogalmazta meg a föld, és általában az ingatlan vagyon nacionalizálásának eszméjét. Erre az álláspontra Spinozát Harrington „Oceana" című munkájának olvasása juttatta. Szerintünk nem annyira Harrington, mint

* Uo. 451. old.

** *Spinoza:* Politikai tanulmány . . . Id. kiad. 106. old.

inkább Winstanley hatott Spinozára. Spinoza az angol forradalom kortársa volt, melyben, mint látni fogjuk, gyakorlatilag vetődött fel a föld nacionalizálásának kérdése.

Spinoza, mint kora társadalmi demokratikus rétegeinek ideológusa, a progresszív eszmék mellett, melyek a burzsoázia felfelé ívelő fejlődési folyamatát tükrözik vissza, más gondolatoknak is hangot adott. Az államot, bárminő legyen is az, abszolút hatalomnak tartja, melynek az egyént teljes egészében alárendeli. Nem ismeri el a személyiségnek azokat az elidegeníthetetlen és vele született jogait, amelyek az abszolutizmus és feudalizmus elleni harc fegyveréül szolgáltak. Spinoza tagadja, hogy a népnek joga van a felkelésre, vagy akár csak az ellenállásra az uralkodókkal, az államhatalommal szemben. Úgy véli, hogy a polgár fenntartás nélkül köteles engedelmeskedni bármilyen hatalomnak. Szerinte bármilyen államnak, ha egyszer létrejött, fönn kell maradnia. Nemcsak az uralkodó hatalom megdöntésére, hanem még a megingatására irányuló törekvéseket is szigorúan elítéli. Az első követelmény a polgárral szemben a lojalitás.

Általánosságban egyetértünk Kovalevszkijjel Spinoza doktrínájának értékelésében, aki így összegezi vizsgálódásának eredményeit: „Spinoza politikai doktrínája szükséges láncszem a népi önkormányzat tanának fejlődésében. Spinoza Bodinnak és Hobbesnak a fő hatalom korlátlanságáról szóló tanításából indul ki, s miután ezt teljes egészében magáévá teszi, Hobbesnak az egyeduralom korlátlanságának mellette érvelését az ugyancsak korlátlan népuralom érdekében használja fel. Ezzel utat tör a társadalmi szerződés doktrínájának, s így teljes joggal tekinthető Jean-Jacques Rousseau és a népszuverenitást hirdető összes későbbi elméletek közvetlen elődjének. Ez adja meg politikai tanulmányainak jelentőségét a modern államtudomány fejlődéstörténetében. Emellett nagy érdeme, hogy modernizálta a köztársaság fogalmát, elszakította azt a város vagy község fogalmától és összekapcsolta — ha nem is a falvak és városok szövetségével, ami a modern állam, de — a félig önálló municípiumoknak a nekik alávetett, politikailag jogtalan városokkal és falvakkal kötött szövetségével. Végül nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Spinoza mindennemű fő hatalom határait is felmutatta nem csupán a belső ítéletalkotás szabadságában, hanem e szabadságnak az élő és a nyomtatott szó, valamint a vallásgyakorlás alakjában való megvalósításában is."*

* *M. Kovalevszkij :* Id. mű, 491—492. old.

IV

Spinoza neve történelmileg örökre összeforrt a szabadgondolkodással, mert az elsők között bontotta ki a vallási babona elleni lázadás zászlaját: első ízben vetette alá tudományos bírálatnak a szentírást, mivel nem elégedett meg a vallás puszta tagadásával. Minden későbbi tudományos bibliakritika Spinoza „Teológiai-politikai tanulmány"-ából indult ki. Ezzel a művel kezdődik a felvilágosodás korszaka. Az összes haladó elemek, az összes későbbi felvilágosítók megcáfolhatatlan érveket merítettek Spinoza e művéből a vallásos előítéletek elleni harcban.

A vallásnak, tanítja Spinoza, nincs semmiféle elméleti jelentősége. Mint a hatalom eszközének, mindig gyakorlati jelentősége volt. A hatalom birtokosai arra használták, hogy kordában tartsák vele a népet. A vallás a politika fegyvere. A félelem hozza létre, tartja fenn és táplálja a babonát. A vallási előítéletek *az ókori rabszolgaságnak a mai napig is élő maradványai.*

Minthogy a vallási előítéletek az ókori rabszolgaság termékei, szabad államban nincs helye ezeknek a babonáknak. „Természetesen — mondja Spinoza —, semmi sem uralkodik jobban a tömegen, mint a babona." De ez azt jelenti, hogy az uralom csaláson és félelmen alapul. Ilyen a monarchikus kormányzás. „Ám ha a monarchikus kormányzásnak — mondja Spinoza — végső titka és mindenképpen érdeke is, hogy az embereket megtévessze s a félelmet, amelynek féken kell tartani őket, a vallás szép nevével leplezze, hogy úgy küzdjenek szolgaságukért, mintha üdvösségükért küzdenének, s hogy ne szégyenletesnek, hanem a legnagyobb megtiszteltetésnek tartsák vérüket és életüket áldozni *egy* ember dicsőségéért: szabad államban viszont nem lehet ennél szerencsétlenebbet kigondolni és megkísérelni, mert teljességgel ellenkezik a közszabadsággal, hogy bárkinek ítéletét előítéletekkel lekössék, vagy bármilyen módon korlátozzák."*

A babona az emberek *leigázásának* eszköze. A hit az embereket értelmes lényekből barmokká változtatja, mondja Spinoza, mert megakadályozza az embert abban, hogy szabadon használja ítélőképességét. A vallási babonát mintegy szándékosan azért találták ki, hogy „végleg kioltsa az értelem fényét".

Spinoza annak indokolásául, hogy az államot teljesen el kell

* *Spinoza:* Teológiai-politikai tanulmány. Id. kiad. 5—6. old.

választani az egyháztól, megvilágítja az egyház politikai szerepét, bebizonyítja, milyen óriási kárt okozott már az egyház az államnak, miként tette lehetővé, hogy a hatalmasok saját érdekükben leigázzák és elnyomják a népet.

A monarchikus rend a nép félelmén alapul, a félelmet pedig a vallási babona és a tudatlanság tartja fenn és tenyészti. Spinoza valláskritikájának ezeket az alapmotívumait minden későbbi felvilágosító átvette, így többek között a 18. századi francia enciklopédisták és materialisták is.

Szabad államban az *észnek*, a szabad gondolatnak kell uralkodnia, ezért a vallásos előítéletek, a rabszolgaság maradványai összeegyeztethetetlenek a társadalmi rend új formájával.

A tudomány és az állam a természetes megismerésen alapszik, és semmi köze sincs a teológiához. Spinoza ebből kiindulva követeli a filozófia teljes elválasztását a vallástól. Követeli a filozofálás, a gondolkodás, a tudományos megismerés korlátlan szabadságát.

A „Teológiai-politikai tanulmány" (1670) fő célja Spinoza szerint „meghatározni a hitet és annak alaptételeit", s elválasztani a hitet a filozófiától. Spinoza bebizonyította, hogy a filozófia és a teológia között mély szakadék tátong. „Végül következik, hogy a hit nem annyira igaz, mint jámbor dogmákat követel, azaz olyanokat, amelyek engedelmességre tanítják a lelket, noha sok van közöttük, amelyben árnyéka sincs az igazságnak, csak ne tudjon hamis voltukról az, aki vallja őket, mert akkor szükségképp lázadó."*

Az államhatalom gyakran arra használja a vallást, hogy engedelmességre szólítsa, félelemben tartsa a népet. A félelem, tanítja Spinoza, hozza létre, tartja fenn és táplálja a babonákat. „... az emberek ugyanis a félelem állapotában hajlanak a babonára, s mindaz, amit valaha hamis vallásossággal tiszteltek, nem volt egyéb, mint a képzelet szüleménye, a szomorú és félénk lelkület káprázata, s végül, a jósok akkor uralkodtak leginkább a népen (plebs), s akkor félemlítették meg legjobban a királyokat, amikor az ország a legnagyobb bajban volt".**

Spinoza végeredményben minden vallást *babonának* minősít. Ez a gondolkodó rendkívüli bátorságáról tanúskodik, s azt jelenti, hogy lényegében *ateista* álláspontra helyezkedett, ami igen veszélyes dolog volt abban az időben.

* Uo. 207. old.
** Uo. 4. old.

A spinozizmus társadalmi és történelmi szerepe az európai felvilágosodásban, valamint a tudományos megismerés fejlődésére gyakorolt hatása igen jelentékeny. Conrad Hermann filozófiatörténésznek igaza van abban, hogy „az újkor minden kereszténység-ellenes áramlatának kiindulópontja és forrása a spinozizmus". „Minden igazi tudomány — írja Hermann — arra törekszik, hogy úgy magyarázza és értelmezze a világot, ahogyan Spinoza tanította, vagyis mint a jelenségek, okok és hatások szükségszerűen összefüggő egységét . . . A valóságnak önmagából való megértése fokról fokra a tudomány uralkodó módszere lett."*

A spinozizmus Hermann meghatározása szerint nem egyéb, mint a modern természettudomány alapelve.

Hermann-nak ez az állásfoglalása lényegében egybeesik azzal az értékeléssel, amelyet Engels ad a spinozizmusról a „Természet dialektikájá"-ban: „A legmagasabb általános gondolat, ameddig ez a természettudomány fellendült (a 18. századról van szó), a természet célszerű berendezésének gondolata volt, Wolff lapos teleológiája, amely szerint a macskát azért teremtették, hogy megegye az egeret, az egeret azért, hogy megegye a macska, az egész természetet pedig azért, hogy a teremtő bölcsességét igazolja. Az akkori filozófia legnagyobb becsületére válik, hogy nem zavartatja magát a természetre vonatkozó egykori ismeretek korlátolt színvonalától, hanem — Spinozától a nagy francia materialistákig — kitartott amellett, hogy a világot önmagából magyarázza, a részletekben való igazolást pedig a jövő természettudományára bízta."**

* *Conrad Hermann :* Geschichte der Philosophie in pragmatischer Behandlung. (A filozófia története pragmatikus szempontból). 1867. 277. old.

** *Engels :* A természet dialektikája. Id. kiad. 37—38. old.

Harmadik rész

*

A 17. SZÁZADI ANGOL FORRADALOM ÉS POLITIKAI ESZMÉI

A 17. századi angol polgári forradalom, a 18. századi francia forradalomhoz hasonlóan, fontos határkő a társadalom történetében. Sok radikális politikai és szociális doktrínát teremtett, amelyek később továbbfejlődtek, s elvezettek ahhoz a modern, mélyen tudományos és forradalmi elmélethez, amelyet marxizmus—leninizmusnak nevezünk.

Angliában a 17. századi forradalom korszakában alapjában ugyanazok a társadalmi erők harcoltak egymással, amelyek a mai polgári társadalmat alkotják, s amelyekkel minden polgári forradalomban találkozunk. De ha az alapvető törvényszerűségek ezen a téren mindenütt azonosak is, ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne mutatkoznának különféle sajátosságok és eltérések az osztályharcban.

A 17. századi Angliában viszonylag fejlett volt már a városi burzsoázia. Ekkor már kialakult az új, elpolgáriasodott nemesség, az úgynevezett gentry is.

Az angol forradalom konzervatív jellegének rejtélye, írja Marx, a burzsoáziának és a nagybirtokosság jelentékeny részének tartós szövetségében leli magyarázatát. Az angol forradalom e szövetség terén, hangsúlyozza Marx, lényegesen különbözik a francia forradalomtól, amely megsemmisítette a nagybirtokot.

„Ez a burzsoáziával összefüggő nagybirtokos osztály, mely egyébként már VIII. Henrik idején létrejött, eltérően az 1789-i francia feudális földbirtoktól, nem került ellentmondásba a burzsoázia létfeltételeivel, ellenkezőleg, teljes összhangban volt azokkal. Ennek az osztálynak a földbirtokai valójában nem feudális, hanem

burzsoá tulajdont képeztek. E földbirtokosok egyfelől rendelkezésre bocsátották az ipari burzsoázia számára a manufaktúrák fennállásához szükséges munkáskezeket, másfelől olyan irányt tudtak szabni a mezőgazdaságnak, amely megfelelt az ipar és a kereskedelem állapotának. Ebből fakadt a földbirtokosok és a burzsoázia érdekközössége, ebből fakadt a szövetségük."*

A városi burzsoázia, szövetségben az új (elpolgáriasult) nemességgel, a parasztsággal és a városi kispolgársággal, forradalmi táborba tömörült a monarchia és az egész elavult feudális rend ellen, amely gátolta a kapitalizmus kibontakozását.

A 17. századi angol forradalomban, csakúgy, mint a 18. századi francia forradalomban és a többi polgári forradalomban, a jobbszárnyon a monarchista pártot látjuk, amely a király, a földesurak és általában a régi feudális rend érdekeit védelmezi. A polgári pártok már tovább mentek : a tőkés fejlődés, tehát a kis- és nagyburzsoázia érdekeit juttatják kifejezésre. Megjegyzendő, hogy a kispolgárság körében politikai és szociális téren egyaránt radikális tendenciák születnek. A 17. századi angol forradalomban a presbiteriánus és a független párt mellett John Lilburne vezetésével az egyenlősítők (levellerek) radikális-demokratikus pártja is színre lépett. A levellerek pártjából kiváltak az úgynevezett diggerek (ásók), akik már szocialista jellegű követeléseket fogalmaztak meg. A levellerek és diggerek terjesztették ebben az időben a legdemokratikusabb nézeteket és tanokat.

Holorenshaw, az angol forradalom egyik legújabb kutatója, „Levellers and the English Revolution" (London, 1939), („A levellerek és az angol forradalom") című művében összehasonlítja az angol és a 18. századi francia polgári forradalmat, és számos lényeges hasonlóságot mutat fel közöttük. Mindkét forradalom szétzúzza az arisztokratikus feudális hatalmat, és megteremti a burzsoázia hatalmát. A forradalmi szárny mindkét forradalomban erélyesen támogatja a középosztályt a feudalizmus elleni közös harcban. De a középosztály, mihelyt megerősödött, és tisztába jött saját erejével, elnyomja a balszárnyat. Holorenshaw kimutatja a burzsoá forradalmaknak ugyanazokat az általános törvényszerűségeit, amelyeket már Engels körvonalazott.

„Az első nagy eredmény után a győztes kisebbség rendszerint megoszlott, az egyik fele beérte az elért eredményekkel, a másik fele

* *Marx—Engels* Werke. 7. köt. 210—211. old.

tovább akart menni, új követeléseket állított fel, melyek legalábbis részben, a széles néptömegek tényleges vagy látszólagos érdekében állottak. Ezeket a radikálisabb követeléseket egyes esetekben keresztül is vitték; gyakran azonban csak átmenetileg, mert a mérsékeltebb párt ismét felülkerekedett, és az iménti vívmányok ismét veszendőbe mentek ; a legyőzöttek ilyenkor árulást kiáltottak vagy a véletlenre fogták a vereséget. Valójában azonban a helyzet többnyire ez volt : az első győzelem vívmányait csak a szélsőségesebb párt második győzelme révén biztosította, ha ezt és ezáltal a pillanatnyilag szükségeset elérték, akkor a szélsőségesek és vívmányaik ismét letűntek a színről."*

Nem minden forradalom egyforma. A szocialista forradalom, menetét, formáit és törvényszerűségeit tekintve, természetesen nagymértékben eltér a polgári forradalmaktól. De ugyanazok a társadalmi rendszerek forradalmai lefolyásukat, sajátosságaikat és irányukat tekintve, hasonlóak.

Mint ismeretes, minden polgári forradalom restaurációval, azaz az új polgári osztály és a régi földbirtokos osztály közötti kompromisszummal végződött, s ezzel kapcsolatban különös figyelmet érdemel Engels megjegyzése, amelyet Lenin tüzetesebben kifejt: a forradalom szükségképpen előre siet, magasabb színvonalra emelkedik annál, amit az objektív feltételek diktálnak. A forradalom első szakaszában aratott győzelemmel elért vívmányok megszilárdítása megköveteli a második győzelmet, a radikálisabb párt győzelmét.

Másrészt a radikálisabb párt veresége szükségszerűen alacsonyabb szintre szorítja vissza a mozgalmat, a reakció támadásba lendül, de természetesen már nem képes teljesen megsemmisíteni a forradalom eredményeit.

Most az érdekel bennünket, hogy az angol forradalomban hogyan tükröződött vissza a politikai harc az ideológia, helyesebben a politikai eszmék területén.

Igényeinek igazolására a hatalomért küzdő burzsoázia új politikai doktrínát dolgozott ki a régi hatalom ellen. A forradalom alatt sorra felszínre kerültek a politika alapkérdései : az állam eredete, a hatalom forrása, az állami szuverenitás, a tulajdon, a kormányformák kérdése stb.

Igen nagy tudományos és politikai érdeklődésre tarthatnak szá-

* *Marx :* Osztályharcok Franciaországban. Engels bevezetése. Szikra 1948. 11. old.

mot azok a viták, amelyek a 17. századi angol forradalom korszakában a politikai alapkérdések körül zajlottak. Ha jól szemügyre vesszük a dolgot, már ez a korai forradalom felvetette csaknem mindazokat a kérdéseket, amelyek az állam politikai felépítését, az akkori társadalom szociális átalakítását érintették. Szőnyegre került a szegénység és gazdagság, a formális és a vagyoni egyenlőség, azaz a tulajdon kérdése is. Nagy a jelentősége annak, hogy megjelentek a társadalmi élet egészével foglalkozó s a nagy népmozgalmak törekvéseinek hangot adó forradalmi-demokratikus tanok. Ebben a tekintetben az angol forradalom — az első a nagy forradalmak sorában — sok fontosat és érdekeset adott, ami azután továbbfejlődött, elsősorban magában Angliában, de később a kontinensen és a tengerentúl is.

Ismerkedésünket az angol forradalom korszakában keletkezett politikai eszmékkel Oliver Cromwell nézeteinek elemzésével kezdjük.

1

OLIVER CROMWELL, A 17. SZÁZADI ANGOL FORRADALOM VEZÉRE (1599–1658)

A korai polgári forradalmak korszakában, írja Engels, a feudalizmus elleni harc minden esetben vallásos mezt öltött, és elsősorban az egyház ellen irányult. A lutheri reformáció ideológiailag készítette elő az első polgári forradalmat. Két politikai felkelést idézett elő: a kisnemesség felkelését Franz von Sickingen vezetése alatt és a nagy parasztháborút. A lutheri reformáció Németországban új vallást teremtett, amely az abszolút monarchia szükségleteihez igazodott.

A 17. századi angol forradalom harci ideológiája a kálvinizmus volt. „Ahol azonban Luther kudarcot vallott — írja Engels —, ott *Kálvin* győzött. Dogmája a korabeli polgárok legmerészebbjeire volt szabva. A kegyelmi kiválasztásról szóló tanítása annak a ténynek volt vallási kifejezése, hogy a kereskedés világában a versenyben elért siker vagy a csőd nem az egyes ember tevékenységétől vagy ügyességétől függ, hanem tőle független körülményektől. Nem az ember akarása vagy nem-akarása, hanem az irgalom határoz, hatalmasabb, de ismeretlen gazdasági erők irgalma. És ez különösen igaz volt annak a gazdasági forradalomnak korában, amikor az összes régi kereskedelmi utakat és központokat újak szorították ki, amikor *Amerika* és *India* megnyílt a világ számára, s amikor még a legtiszteletreméltóbb gazdasági hitcikkelyek is — az arany és az ezüst értéke — inogni és recsegni kezdtek. Ehhez járult, hogy Kálvin egyházalkotmánya teljesen demokratikus és köztársasági volt: ahol azonban isten országa köztársasági alkotmányt kapott, maradhattak-e ott a földi világ országai a királyoknak, püspököknek és hűbéruraknak alattvalói? Míg a németországi lutheránus egyház

engedelmes eszközzé vált a német kisfejedelmek kezében, addig a kálvinizmus Hollandiában köztársaságot, Angliában, különösen pedig Skótországban, erős köztársasági pártokat alapított."*

A predesztinációról szóló kálvinista tanítás vallásos kifejezése az emberek tehetetlenségének az objektív gazdasági törvényekkel, az akaratuktól független gazdasági szükségszerűséggel szemben. A gazdasági törvények elementáris erejének vallási visszatükrözése a predesztináció, az eleve elrendelés fogalma : a vak végzeté, amelylyel szemben az ember erőtlen és tehetetlen. Ebből a szemszögből nézve az egész élet, összes eseményeivel eleve elrendeltnek látszik. Isten, a gondviselés uralkodik a világ felett, melynek sorsa, ugyanúgy, mint minden egyes ember sorsa, a dolgok kezdetén elrendeltetett (az emberé születésekor).

Cromwell, az angol forradalomban a nagyburzsoázia vezére, fanatikus kálvinista volt. Észbeli tehetségét és gondolkodásának fejlettségét tekintve semmivel sem emelkedett ki környezetéből. Ha nem lett volna polgárháború, írja Wedgwood, Cromwell egyik legújabb életrajzírója, teljes ismeretlenségben élte volna le életét. Sem elegendő becsvággyal, sem elegendő éleselméjűséggel nem rendelkezett ahhoz, hogy békeidőben politikai vezér válhatott volna belőle. Nehézfejű ember volt : ügyetlenül beszélt, s képzelőerejét annak az embernek a lassúsága jellemezte, aki nem szokta meg az elvont gondolkodást. Csak a különleges válság segítette napvilágra páratlan tehetségét, amely dicsőséget szerzett neki. Hadászati zsenijének köszönhette, hogy az akkori Anglia leghatalmasabb emberévé vált.** Cromwellnek semmiféle politikai elmélete nem volt. Fejebúbjától a talpáig empirikus volt. Tökéletesen idegen volt számára mindennemű elméleti konstrukció. Nem olyan vezér volt, aki előrelátja az eseményeket, s meghatározott irányba vezeti híveit és eszmetársait. „Esetről esetre" politizált, sohasem volt semmiféle, többé-kevésbé hosszabb időszakra szóló akcióterve. „Tervei" az események kapcsán hirtelen születtek, s ezeket is másoknak a szándékai, elgondolásai diktálták. Más szóval Cromwell rendszerint a politikai események uszályában kullogott. Időnként megmakacsolta magát, és egyszerűen nem volt hajlandó végrehajtani valamilyen forradalmi intézkedést. Végül az események nyomására megadta

* *Engels :* Hogyan „forradalmasítja" Eugen Dühring úr a tudományt („Anti-Dühring"). Szikra 1948. 374. old.

** Lásd *C. V. Wedgwood :* Oliwer Cromwell. London 1947.

magát, és kénytelen volt megtenni, amit a népmozgalom, s különösen a hadsereg követelt, amely a forradalmi események során a forradalom egyik legfontosabb gócává vált. Cromwell, hogy el ne veszítse tekintélyét és a forradalmi vezér szerepét, igyekezett a hadsereg kedvében járni. Katonai tevékenységében valóban vezéri szerepet töltött be.

Cromwell mintegy megszemélyesítette azokat a társadalmi rétegeket, amelyeknek a forradalmi átalakulás érdekük volt. Mint kisbirtokos, kereskedő lányát vette feleségül, akinek családja a mezőgazdaságba fektette tőkéit. Rokoni kötelékei annyira át meg átfonták ezt a réteget, hogy az 1640-es képviselőházban tizennyolc rokona volt.*

Cromwell és eszmetársai (az úgynevezett Cromwell—Ireton csoport) konzervatívok voltak, és eszük ágában sem volt köztársaságot alapítani. Mindenki tudta róluk, hogy meggyőződéses monarchisták.**

Gardiner, az angol forradalom egyik történésze, lényegében megerősíti azt, amit Cromwell gyakorlati tevékenységének elméleti alapjairól mondottunk : „Cromwell nem az az ember volt, akit különféle finom meggondolások, vagy mélyenjáró filozófiai gondolatok foglalkoztattak volna a dolgok eszményi rendjére vonatkozóan, amelyet legfeljebb egy másik évszázadban és más országban tartott volna kívánatosnak, de semmi esetre sem ott, ahol, úgy érezte, a kocka el van vetve. Vasakaratának minden erejét a legközelebbi cél elérésére fordította. Cromwell tudta (s ezt Falkland nem értette meg), hogy a legelső feladat megszabadítani Angliát Károlytól és a püspököktől, akiket ő nevezett ki, és akik valószínűleg visszatérnek, ha a király visszaszerzi hatalmát. Ha Cromwell céljai nem is voltak túlságosan széleskörűek, nála jobban senki sem ismerte azokat a feltételeket, amelyek között ezek elérhetők ; senkinek nem volt nála gyakorlatibb elméje, amely annyira ment lett volna mindennemű rutintól, senki sem tudta úgy kiszemelni az embereket a feladatok végrehajtására, mint ő."***

Gardiner tehát alátámasztja azt, hogy Cromwell szűklátókörű praktícista volt, akinek semmiféle politikai eszménye, politikai

* Uo. 34. old.
** Uo. 62. old.
*** *Gardiner :* Puritanye i Sztjuarti (A puritánok és a Stuartok). Szentpétervár 1896. 157. old.

doktrínája nem volt. Ebben a tekintetben Lilburne, a levellerek vezére fejjel magaslott Cromwell fölé. Ám Gardiner, kissé idealizálva Cromwellt, egyenesen előnynek tartja, hogy nem voltak átfogó eszméi, mert így erejét mindig a legközelebbi célok elérésére összpontosította. Gardiner szerint Cromwell egyet tudott: meg kell szabadítani Angliát Károlytól és az általa kinevezett püspököktől. Csakhogy Cromwell erre csupán a Károllyal folytatott hosszas tárgyalások után ébredt rá, először ugyanis meg akart egyezni vele. Hogy ez nem sikerült, s a királlyal való szakításban a döntő szerepet a forradalmi hangulatú tömegek játszották, elsősorban a hadsereg: ez utóbbi kényszerítette Cromwellt, hogy engedelmeskedjék a nép akaratának.

Ismételjük: Cromwell konzervatív monarchista volt, akitől mi sem állt távolabb, mint a republikanizmus. A történelem forgószele a nagy események középpontjába vetette. A 17. századi angol forradalom lefolyása is azt bizonyítja, hogy *a forradalmat a nép csinálta, a nép a történelem alkotója.* A nép a forradalom minden döntő szakaszában kényszerítette Cromwellt, hogy olyan döntéseket hozzon, amelyek a néptömegek körében megérlelődtek.

Saját politikai eszménye, ha ilyesmiről egyáltalán beszélhetünk, egy olyan államrend volt, amelynek élén az „isten kegyelméből" való arisztokrácia áll. Ellensége volt a demokráciának.*

A demokráciához való viszony értékelésében Cromwell rendkívül élesen szembekerült a levellerekkel.

Cromwell világszemlélete nem világi, hanem *vallásos* volt, s ez határozta meg politikai nézeteit. Mélységesen meg volt győződve arról, hogy ő a *gondviselés kiválasztottja*, s minden cselekedetét maga isten irányítja. Ebből fakad a saját tévedhetetlenségébe vetett hite. Úgy vélte, hogy ő isten akaratának megtestesülése, s ezt az akaratot hajtja végre. Katonáival is elhitette, hogy isteni ügyért küzdenek, isten kiválasztottai.

Vallásos meggyőződéséből következett, hogy elsőrendű kérdésnek tartotta a lelkiismereti szabadságot, szinte ez volt szemében a forradalom legfontosabb kérdése. Az emberek természetesen egyenlők isten előtt, de jövedelmeik és felelősségük nem egyenlő.**

Ezért Cromwell nemcsak a gazdasági, hanem a politikai egyenlő-

* *A. N. Szavin:* Lekcii po isztorii anglijszkoj revoljucii (Előadások az angol forradalom történetének köréből). Moszkva 1924. 290. old.
** *C. V. Wedgwood:* Id. mű, 71. old.

séget is ellenezte, amelyért a levellerek és az ötödik monarchia hívei harcoltak.

Cromwellt, írja Wedgwood, politikai gondolkodásának korlátozottsága meggátolta abban, hogy a progresszív alkotmányos kísérletezés útjára lépjen. Mindig sokkal jobban lefoglalta a polgári élet alapjainak helyreállítása, mint az elméleti kísérletezés. Cromwell harcolt a lelkiismereti szabadságért, s amikor a politika betört a látókörébe, sokkal fontosabbnak tartotta, hogy megszilárdítsa az államhatalmat, mint azt, hogy a radikális változások útjára lépjen. A háború folyamán meggyőződött arról, hogy detronizálni kell a királyt. De itt is a politikai szükségesség, és nem a republikánus teória diktálta döntését. Károly detronizálásának kérdésében előbb közbülső álláspontot foglalt el a hadsereg és a király között, de 1647 novemberi szökési kísérletével maga Károly vetett végett Cromwell ingadozásának.* Ez a szökés és következményei figyelemre méltó módon hasonlítanak a későbbi 1789-i francia forradalom hasonló eseményeire.

Cromwell nemcsak abban hitt, hogy ő maga isten kiválasztottja, de abban is, hogy isten az angol nemzetet nagy tettekre választotta ki. Munkánk, mondotta Cromwell Richard Mayor nevű rokonának, nem agyvelőnktől vagy bátorságunktól vagy erőinktől függ; az Urat követjük, aki előttünk jár, összeszedjük azt, amit ő elszór, s így mindenünk az Úrtól való.

„Minden eleve elhatároztatott — mondotta Cromwell. — Vagyis elhatároztatott a puritánizmus, a kálvinizmus is, elhatároztatott az az idő, amikor feltárul az emberek előtt a kálvinizmus igaz tanítása, elhatároztatott, hogy mely község fogja befogadni e tant. Ha én elfogadtam, akkor ezt Isten akarta így, és ha Isten akarta, hogy elfogadjam, akkor eleve elhatározta, hogy bevisz engem az idvezültek seregébe. Nincs kétség — ki vagyok választva, és a gondviselés bélyege lesz minden tettemen és minden szándékomon."**

Cromwell az „elvi elvtelenség" talaján állt. A gondviselésnek megvan a maga terve a világ fejlődését illetően, s ezt a tervet az ember sohasem ismerheti meg. Cromwell a földhözragadt politikai empirizmus embere, mindig részleges jellegű feladatokat oldott meg, sohasem foglalkozott a történelmi fejlődés általános proble-

* Uo. 72. old.

** Idézi *Szt. Volszkij:* Cromwell. Moszkva 1934. 124. old. (oroszul).

máival, semmiféle előre kidolgozott és átgondolt tervre nem volt szüksége, mert cselekedeteit mindig „felsőbb sugallatra" hajtotta végre. Szükség esetén Cromwell nevében az arra inkább hivatott Ireton töltötte be a politikai gondolkodó szerepét.

„Isten egyik legfőbb gondja ezen a világon — mondotta Cromwell — a vallás és az, hogy megtartsa szolgáit, akiknek teljes szabadságot kell élvezniük, és hirdetniük az isteni igazságot. A másik feladat a polgári szabadság és a nemzet érdeke. Bár ez utóbbi cél alá van vetve és alá is kell hogy vettessék a legfőbb isteni érdeknek, mégis az isten által a világnak adományozott fontos dolgok közül a legközelebb áll az első helyhez, s ha kellő figyelmet fordítunk rá, szirtnél jobban védelmezi az emberek tartós érdekeit."*

Az angol forradalomban óriási, tulajdonképpen döntő szerepe volt a hadseregnek, amely többségében radikálisabbnak bizonyult vezéreinél.

Az 1645-ben megreformált és New Model Army néven újjászervezett hadsereg demokratikusabb összetételű volt a réginél.

„Az új hadsereg — írja Szavin — kétségtelenül demokratikusabb a réginél. A tehetséges közkatonából, mint ez később a francia forradalmi hadseregben is megvalósult, tiszt, sőt tábornok is lehetett. Voltak tábornokok, akik egyszerű katonasorból küzdötték fel magukat nagyrészt lovasságiak közül; a lovasságiak közül kerültek ki azok a katona-küldött-agitátorok is, akiknek kiemelkedő szerep jutott az 1647-i forradalmi harcban. Ezek közül Sexbyből ezredes, Allanből tábornok lett. A New Model 37 tábornoka és ezredese közül 9 volt pair, 21 gentleman és 7 alacsonyabb származású ember. Pride ezredes, aki a Hosszú Parlament «megtisztítását» végrehajtotta, lelenc volt, a forradalom előtt fuvarozással foglalkozott. Egy másik ezredes, Rainsborowe, előzőleg uszálykormányos volt egy kereskedelmi hajón, Harrison írnokként dolgozott egy ügyvédnél, Hewson cipész volt. Még több volt a közember az alacsonyabb rangú tisztek között."**

A New Modelben teljesen új, a réginél radikálisabb, forradalmibb szellem uralkodott. A reakciós elemek már ekkor arról panaszkodtak, hogy a mérsékelteket kikergették a hadseregből, és szélsőségesekkel pótolták őket. Igaz, hogy — legalábbis eleinte — a vallás kérdései voltak előtérben. De idővel egyre jobban összeolvadtak a vallási és politikai kérdések. A hadsereg — szinte a New Model megalakulásá-

* Lásd uo. 125. old.

** *A. N. Szavin :* Id. mű, 295. old.

nak első pillanatától fogva — ellenségesen állt szemben a királlyal, akit a katonák zsarnoknak neveztek és a halálát követelték. A hadsereg szélsőséges elemei felléptek az angol ember vele született jogai érdekében. A New Modelben az első időben harc folyt a radikálisok és a mérsékeltek között. Az eleinte kisebbségben levő radikálisok hamarosan megszerezték a többséget. Amikor a hadsereg 1647-ben szakított a parlamenttel, a parlament oldalán mindössze néhány száz katona és 167 tiszt állott. A hadsereg, miután megszabadult a mérsékelt elemektől, nagyjából egynemű, egységes nézeteket valló szervezetté vált. Cromwell és környezete nem foglalt nyíltan állást, nem csatlakozott egyik párthoz sem. Rövid idő múlva Lilburne és hívei, a levellerek, döntő befolyásra tettek szert a hadseregben, s Cromwell elkeseredett harcot indított ellenük.

„A vallási radikalizmus fokozódásával párhuzamosan — írja Szavin — a politikai radikalizmus fejlődése is megfigyelhető. A királlyal vívott harc hatására még a mérsékelt presbiteriánusok körében is jelentkezik az a szükséglet, hogy a királyi teljhatalom régi politikai dogmájával a *népuralom elvét* állítsák szembe . . . Már Rutherford is azt hangoztatja, hogy a politikai felségjog forrása a nép. A király csupán a nép intézője, akinek óvatosan, unciánként kell kimérni a hatalmát, mint a patikában. De a parlament sem a népszuverenitás hordozója: függ a választók egy részétől, annak utasításait kell végrehajtania. Voltak másként gondolkodó, egyházi kérdésekben szabad, de a politikai problémák terén rendkívül óvatos emberek, mint például John Selden, az erasztiánusok vezére, aki sokban hozzájárult a tiszta presbiterianizmus bukásához. Ez a mérsékelt szkeptikus is azt tartotta, hogy a király a nép megbízottja, szakács, akinek olyan ebédet kell főznie, amilyet a gazda kíván. Selden elismeri a királlyal szembeni ellenállás és a király feletti ítélkezés jogát. Angliában a polgárháború kitörésekor nem voltak köztársaságiak, csak Henry Martin, a Hosszú Parlament enfant terrible-je merte magánbeszélgetésben a monarchia fölösleges és káros voltát hangoztatni. A háború kitörése után nyomban megváltozik a helyzet: megoldódik az emberek nyelve. Amikor 1645-ben és 1646-ban a rojalisták megüresedett helyeinek betöltésére pótválasztásokat tartottak és 200 »újonc« jelent meg a Westminster-apátságban, jó néhány eltökélt republikánus volt közöttük, akik teljesen nyíltan adtak hangot politikai meggyőződésüknek."*

* Uo. 258—259. old. (Aláhúzás tőlem. — *A. Gy.*)

A köztársaság eszméje, mint látjuk, a forradalomban született meg. A hadsereg volt az a közeg, amelyben ez az eszme, más radikális eszmékkel együtt gyorsan kibontakozott, s a forradalom menetét nagyjából meghatározó, széleskörű népmozgalommá vált. A köztársaságiak két szárnyra szakadtak : az individualista arisztokratákra és a demokrata levellerekre. Milton, a nagy gondolkodó is az arisztokrata párthoz tartozott. A demokrata párt élén John Lilburne, Richard Overton, William Walvyn és Thomas Pride állt.

A hadsereg a maga nagy tekintélyével döntő befolyást gyakorolt az angol forradalom menetére. Meg kell mondani, hogy ebben alapvető szerepet játszottak a katonák : az úgynevezett grandoknak, a tábornokoknak és általában a felső parancsnoki kar tagjainak számolni kellett akaratukkal. A hadsereg lépett a parlament helyére, itt lángolt fel a politikai harc. „A katonatanács jegyzőkönyveiből megismerjük a hadsereg politikai eszméit, s azt találjuk, hogy a hadsereg sok esetben új utakat tört az alkotmányos berendezkedés számára — folytatja Szavin. — Ezek az eszmék egész programokká bontakoztak, melyeknek igen nagy a történelmi jelentőségük. Úgy tekinthetjük őket, mint az írott alkotmány létrehozására irányuló első kísérleteket, valamint a protektorátusi alkotmány előfutárait. Némelyik követelés előlegezte az elkövetkező évszázadok radikális programjainak követeléseit."*

A katonák két kitűnő okmányban fejtették ki programjukat : „The Case of the Army Truly Stated" („A hadsereg követeléseinek igaz kifejtése") és „Agreement of the People" („Népi szerződés").

Az első okmány alapeszméje az egész népet nyilvánítja az állam, a hatalom forrásának. Az okmány ezenkívül „alaptörvény" kimondását követeli, amelyet a parlament nem helyezhet hatályon kívül.

„Az okmány Lilburne alapelvével összhangban követeli, hogy alkossanak egy mindenek fölött álló, bármily jövendőbeli kormány által érinthetetlen »legfőbb törvényt«, amelynek alapján bevezetik az olyan »fundamentális törvényeket«, mint az egyéves parlament és a férfiaknak egyes-egyedül a »bűnözőket« kizáró általános választójoga. Ez a parlament rendelkezik a legfőbb törvényhozó hatalommal ; a király és a lordok háza eltávolítandó. Az egész rendszer ezen az ismert elven alapul : »Minden hatalom kezdettől és lényegénél fogva e nemzet népének egészén nyugszik. Mindennemű igazsá-

* Uo. 333. old.

gos kormányzás egyedüli alapja a nép szabad választása és képviselői révén kifejezésre juttatott jóváhagyása.«"*

A katonák saját ügyüknek tekintették a kispolgárság, a middle classes érdekeinek védelmét a nagytőkével szemben. Követelték a kizárólagos monopóliumok és a nagy társaságok megszüntetését, a szabadkereskedelem bevezetését, valamint a parasztság helyzetének megkönnyítése érdekében, a bekerítés során elvett földek visszaadását.

A „Népi szerződés" lényegében ugyanezeket az elveket tartalmazza. Védelmezi a polgárság vele született jogait. 1647 végén igen fontos viták zajlottak le a katonatanácsban a „Népi szerződés"-sel kapcsolatban. A vitában Cromwell, Ireton, s a katonák és a levellerek képviselői vettek részt. Jellemző, hogy a grandok pártja és a demokraták — a katonák és a levellerek — pártja közötti nézeteltérések főleg a *tulajdon* kérdésében robbantak ki, amely a választójoggal kapcsolatban vetődött fel. Ez okozta a szakadást is a két párt között. A katonák radikális programjától megrémült grandok a király karjai közé vetették magukat. Cromwell október 20-án háromórás parlamenti beszédben igyekezett a királlyal való kibékülés szükségességét bebizonyítani. Fellépése elégedetlenséget, sőt haragot keltett a köztársaságiak és a demokraták körében. A király előtti hajbókolással, csaknem árulással vádolták Cromwellt.

Cromwell manőverezni kezdett, mert félt, hogy végleg elveszíti a hadsereg bizalmát. A katonatanács október 28-i ülésén megpróbálta igazolni magatartását. De csak még jobban felbőszítette a katonákat, mert bírálni kezdte a „Népi szerződést". Kifejtette, hogy ez az okmány azért veszélyes, mert ellentmond az angolok nemzeti jellemének, angol viszonyok között megvalósíthatatlan stb. Persze Cromwellék elégedetlenségének igazi oka a „Népi szerződés" demokratikus jellegében keresendő, az általános választójog követelésében, amely Cromwell és Ireton véleménye szerint elkerülhetetlenül a magántulajdon megszüntetéséhez vezet. A következő ülésen a katonák és a levellerek élesen bírálják Cromwell és Ireton álláspontját. Elsőnek Rainsborowe ezredes szólalt fel, aki hangsúlyozta, hogy a polgárok nem kötelesek engedelmeskedni olyan hatalomnak, melynek létrehozásában nem vettek részt.

„Ireton — írja Szavin — Rainsborowe-nak válaszolva védelmébe

* *I. L. Popov-Lenszkij:* Lilburnei levelleri. Lilburne és a levellerek. Moszkva—Leningrád 1928. 126. old.

veszi a vagyoni cenzust. Kijelenti, hogy nem minden ember vehet részt a kormányzásban, csak azok, akiket tartós érdek (a fixed interest) fűz a királysághoz, vagyis a földbirtokosok és a polgárok: az ő kezükben összpontosul a föld és az ipar. Nem állítja azt, hogy kielégíti a jelenlegi választási rendszer, nem, ő a választók körének kiszélesítését és a választókörzetek újjászervezését követeli. De a választójogi egyenlőség a vagyoni egyenlősítéshez vezetne. Cromwell csatlakozik hozzá, s kijelenti, hogy az általános választójog anarchiát idéz elő.

Más szónokok megpróbálják védelmükbe venni a »Népi szerződést«. Nem tartják veszélyesnek, mert nem fenyegeti a magántulajdont. De a grandok nyomban nekitámadnak, kijelentik, hogy ha a hatalom a vagyontalanok kezébe kerül, ezek törvényt hoznak majd arról, hogy a gazdagok vagyonát oda kell adni a szegényeknek; ezenkívül választójogi egyenlőség esetén a gazdag ember könnyen megvásárolhatja a szegényeket, és felhasználhatja őket a saját céljaira.

Ekkor kitűnő beszédet mond Sexby, a katona-agitátor; haragosan kifejti, hogy ők, a katonák életüket kockáztatták vele született jogaikért, és most, hogy végre győztek, azt mondják nekik, hogy semmilyen joguk nincs. *A szegények mentették meg a királyságot.* A szegények nem akarnak anarchiát, de védelmezni fogják vele született jogaikat, és senkinek a kedvéért nem mondanak le róluk."*

Cromwell és Ireton meghátrált. Egyeztető bizottságot alakítottak a közös alkotmánytervezet kidolgozására. A grandok a demokraták becsapására készültek. Ám ekkor egy esemény Cromwellt is „balratolódásra" kényszerítette. A király szökésének híre általános felháborodást keltett a hadseregben, s amikor Cromwell a katonatanács ülésén javasolta, hogy foglaljanak állást ezzel kapcsolatban, szenvedélyes és dühös beszédek hangzottak el: a szónokok követelték, hogy a királyt állítsák bíróság elé, és tisztítsák meg a parlamentet. Cromwell eleinte megpróbálta védelmébe venni a királyt. De Sexby kijelentette, hogy isten pusztulásra ítélte a királyt, s ezért minden olyan kísérlet, amely hatalma megmentésére irányul, bűn.**

Cromwell ekkor hadállást változtatott, s kijelentette, hogy nem ellenzi azt a javaslatot, mely szerint ezentúl király és lordok nélkül

* *A. N. Szavin:* Id. mű, 337—338. old.
** Lásd uo. 339. old.

intézzék a dolgokat. Szavin ezzel kapcsolatban megjegyzi: ez volt az első eset, hogy Cromwell a republikánusok iránti rokonszenvnek adott hangot.

Azért követtük végig ezt a vitát, hogy megmutassuk: Cromwell egyáltalán nem volt a forradalom politikai vezére, lényegében fékezni igyekezett a forradalom fejlődését, *az alapvető progresszív politikai eszmék nem tőle, hanem a katonatömegektől, magától a néptől indultak ki.* A köztársaság eszméjét, mint láttuk, elsőnek a hadsereg, a katonaszervezetek, az úgynevezett agitátorok vetették fel. A király bíróság elé állításának javaslata Sexbytől származik. A parlamentet és a grandokat — élükön Cromwellel — a hadsereg kényszerítette a királlyal való szakításra.

A király szökési kísérlete, az ennek nyomán bekövetkezett forradalmi fellendülés és a levellerek befolyásának növekedése balra tolta Cromwellt és követőit, sőt arra kényszerítette őket, hogy megegyezzenek a levellerekkel. Ez tette lehetővé a király bíróság elé állítását és a köztársaság kikiáltását.

Ám a grandok hamarosan elárulták az egyezséget; a tiszti tanácsok elhatározták, hogy feloszlatják a katonatanácsokat. Emiatt a lázadások egész sora tört ki a katonák körében, de véresen elfojtották őket. Végül is a grandok kerekedtek felül, a levellerek vereséget szenvedtek. Cromwell került hatalomra, aki, miután Protektorrá kiáltották ki, diktátorként irányította az ország ügyeit.

2

JOHN LILBURNE, AZ ANGOL POLGÁRI FORRADALOM DEMOKRATIKUS RÉTEGEINEK IDEOLÓGUSA

(1618—1657)

Röviden megvizsgáljuk Lilburne és a levellerek politikai doktrínájának alapelveit. A levellerek nézetei lényegileg egybeesnek Lilburne pártjának nézeteivel. Lilburne, a demokrata párt vezére, aki osztatlan tekintélynek örvendett, mindig rettenthetetlenül harcolt meggyőződéséért, pártjának, a kisembereknek érdekeiért. Ragyogó vitázó és pamfletista volt, egyetlen alkalmat sem szalasztott el, hogy véleményt mondjon a különböző eseményekről. Számos éles és bátorhangú pamfletet jelentetett meg. Senkit sem kímélt, aki útjában állt a forradalomnak, több ízben támadta magát Cromwellt is.

1649 februárjában London és Southwork „különböző polgáraival" közösen „Anglia új láncai" címmel memorandumot nyújtott be a parlamentnek, amelyben azzal vádolja a tiszteket, hogy elferdítették a „Népi szerződést". Lilburne rámutat arra, hogy a levellerek kezdeményezték a harcot a „Népi szerződésért", s ez „helyes és igazságos eszközöket javasol a nemzet ama hosszantartó és gyötrelmes szenvedéseinek megszüntetésére, melyeket egyes-egyedül az állam vezetőinek tudatlansága idézett elő. De amikor a hadsereg tisztjei átdolgozták a Népi szerződést, és a tisztelt Ház elé terjesztették, abban olyan jelentékeny változtatásokat eszközöltek, hogy kénytelenek vagyunk emiatt súlyos aggodalmunknak kifejezést adni."*

Lilburne főleg attól tartott, hogy az Államtanács, ez a Cromwell által létrehozott teljesen új intézmény végleg kiküszöböli a parlamentet. A tisztek által javasolt Egyezség a parlament tevékenységé-

* *John Lilburne:* Pamfleti. Moszkva 1937. 48. old. (oroszul).

nek időtartamát hat hónapban, míg az Államtanácsét 18 hónapban szabta meg. Az Államtanács ilyen körülmények között felelősséggel nem tartozó, abszolút szervvé változott. A „Népi szerződés" szerzői eredetileg egyéves parlamentet javasoltak, amely az év folyamán saját belátása szerint ül össze, miután az új képviselők haladéktalanul elfoglalták helyüket. E javaslat értelmében a parlament ülésszakai között a hatalmat a parlament tagjaiból álló bizottság gyakorolta volna, mely a parlament utasításai alapján működik és felelősséggel tartozik a legközelebbi ülésszaknak.

Lilburne ezenkívül az „észre és a lelkiismeretre" hivatkozva minden kiváltság megszüntetését követelte, így azt, hogy a lordok ugyanúgy feleljenek személyükkel és vagyonukkal a törvény előtt, mint a többi polgár.

Követelte, hogy egyszer s mindenkorra töröljék el a királyi hatalmat és nyújtsanak biztosítékot arra, hogy a lordok házát nem állítják vissza, tudniillik erről sem volt szó a beterjesztett szerződésben.

„Alulírott kérelmezők — írja továbbá — szükségesnek tartják, hogy megszüntessenek bizonyos közismert és terhes bajokat, nevezetesen : a dézsmákat, amelyek nyomasztóan nehezednek az ország iparára és gátolják a földművelés fejlődését, a fogyasztási adókat és a vámokat, amelyek kiszipolyozzák a szegényeket és közepes vagyonúakat, s leginkább a kereskedelmet pusztítják, nagyobb károkat okozva, mint a jelenlegi parlament előtti hajópénzek, pátensek és tervezetek ; továbbá meg kell szüntetni minden fennálló monopoltársaságot, mert fékezik és pusztítják a textilanyagok gyártását és festését, meg a többi hasznos foglalkozást, melyek révén ezer meg ezer szegény ember, aki most az éhhalál szélén van, munkát találhatna, ha a kereskedelem visszanyerné természetes szabadságát."*

Lilburne erélyesen védelmébe veszi a kisemmizett egyszerű népet. Biztosítsanak munkát és emberi életkörülményeket a szegényeknek, öregeknek és betegeknek, s a különféle perek és perekben hozott ítéletek ne tegyenek tönkre egész családokat. „Mindezek a kérdések, noha állandóan foglalkoztatják és nyugtalanítják a népet, kimaradtak az önök előtt fekvő Szerződésből."**

Lilburne véleménye szerint a hadsereg legyen a nép jogainak és szabadságának legfőbb védelmezője, az említett követelések ér-

* Uo. 51—52. old.
** Uo. 53. old.

vényre juttatásának fő eszköze. Azt kívánja a tisztektől, jelentsék ki nyilvánosan, hogy hajlandók védelmükbe venni azokat, „akik még nem vesztették el szabadságukat", nyilvánosságra hozzák az általuk beterjesztett „Népi szerződést", bizottságot alakítanak annak felülvizsgálására, és eltávolítják belőle mindazt, ami összeegyeztethetetlen egy szabad „Népi szerződés" jellegével.

„Rendkívüli mértékben csodálkozunk azon — kiált fel Lilburne—, hogy hiába voltak azok a nagyszerű szabadságeszmék, amelyekhez foghatókat mindeddig sem ez a nép, sem a világnak bármely más népe meg nem fogalmazott; hiába voltak azok a nagy anyagi és vérveszteségek, amelyeket e szabadságjogok kivívása megkövetelt; hiába voltak azok az emlékezetes és csodálatos győzelmek, amelyekkel istennek segítenie tetszett ezt az igazságos ügyet; hiába voltak a nép emberfeletti szenvedései és kínjai; hiába volt mindez — az önök Háza újra szolgáik kezében van, akik képmutatóan úgy tesznek, mintha egyéb gondjuk sem lenne, mint vele született szabadságjogaink védelme."*

A levellerek kijelentették, hogy „mindennemű hatalomnak természeténél és lényegénél fogva egyetlenegy forrása lehet csak, az egész nép. A nép szabad választása és képviselői révén kifejezésre juttatott beleegyezése veti meg az alapját az igazságos kormányzásnak."**

A „Népi szerződés" négy alapvető jellegű reformjavaslatot tartalmaz, melyek közül megemlítjük az egykamarás rendszert, a kétéves parlamentet s a parlament hatalmának *korlátozását az elidegeníthetetlen és visszavonhatatlan jogok elismerésével.* E jogok a következők: a vallás szabadsága, a kényszersorozás megszüntetése, a törvény előtti egyenlőség, büntetlenség mindazért, amit a polgárháború időszakában követtek el. (Kivételt képeznek azok a személyek, akiket a képviselőház ítélt el.) „Amikor ezt az okmányt olvassuk — írja Kovalevszkij —, nem minden csodálkozás nélkül látjuk, hogy ugyanazoknak a nézeteknek ad hangot, amelyeket a jogok különféle deklarációiból ismerünk, kezdve a virginiai deklarációtól, egészen a francia alkotmányozó gyűlés 1789-i kiáltványáig. A szóban forgó tervezet alaptétele annak az igazságnak az elismerése, hogy a politikai és az állampolgári szabadság lehetetlen bármiféle korlátlan hatalom fennállása esetén, legyen az egyszemélyi uralom vagy az

* Uo. 54. old.
** *M. Kovalevszkij:* Id. mű, II. köt. 212. old.

egész ország által választott képviseleti szerv hatalma. Ebből fakad az a gondolat, hogy bizonyos jogokat olyan magasra kell helyezni, hogy azokat még a parlament se sérthesse meg; ezt a gondolatot fejezték ki a 89. év politikusai a híres formulával: »A természetjogok előbb léteznek minden pozitív törvénynél és felette állnak annak«."*

Rainsborowe így fogalmazta meg a levellerek álláspontját: „Anglia legszegényebb embere sem köteles engedelmeskedni a hatalomnak, ha nem vett részt megteremtésében."**

Minden későbbi demokratikus doktrína azt a gondolatot fejlesztette tovább, hogy a politikai szabadság tulajdonképpen nem egyéb, mint a polgárok részvétele a hatalom — mindenekelőtt a törvényhozó hatalom és ezt követően a többi hatalom — létrehozásában. A levellerek a „Népi Szerződés" megvitatása során érdekes eszmecseréket folytattak, melyekben a résztvevők kifejtették nézeteiket a kor legfontosabb politikai kérdéseiről. A választójogi viták már csak azért is beható figyelmet érdemelnek, mert ennek során lángoltak fel a magántulajdont érintő nézeteltérések. A levellerek ellenfelei — Cromwell, Ireton — ellenezték az általános választójogot. Mint már említettük, azt mondták, hogy *az általános választójog a magántulajdon megszüntetéséhez vezethet.* Ireton kijelentette: „Ha a képviselet nem lesz kizárólag azoknak a kezében, akiket állandó helyi érdek fűz a királysághoz, kétségtelenül a magántulajdon és mindennemű dologi jog megszüntetésénél fogunk kikötni."***

Ireton, gondolatát tovább fejtegetve, még egy szempontot említ álláspontjának védelmére: „Az általános választójog követelését nem lehet a természetjogra való hivatkozással alátámasztani, mert akkor kezet kellene emelni a tulajdonra. Amikor elismerik minden ember egyenlő választójogát, ugyanezen a címen el kellene ismerni minden ember egyenlő jogát a vagyonra, a táplálékra, az italra, a ruházatra. Bele kellene egyezniük abba, hogy mindenkinek egyformán joga van földet igénybe venni a megművelésre, és általában mindenféle tulajdont a magáévá tenni. Amikor mi kivételt teszünk azokkal, akiknek nincs állandó jövedelmük, a belső békéről és nyugalomról kívánunk gondoskodni. Annak, aki ma

* Uo. 215—216. old.
** Uo. 221. old.
*** Uo. 222. old.

itt van, holnap ott, aligha lesz ugyanolyan fontos a béke fenntartása, mint annak, akinek az államhoz fűződő érdekét állandónak tekinthetjük."*

Igen tanulságos vita ez. Rendkívül ékesszólóan demonstrálja ismét azt a megcáfolhatatlan tényt, hogy a legkülönfélébb korok és országok különböző irányzatú gondolkodói ilyen vagy olyan formában ismételten foglalkoztak a társadalmi, politikai viszonyok és a tulajdonformák összefüggésével.

Meg kell mondanunk, Iretonnak igaza van abban az egy dologban, hogy mihelyt politikai téren elismerik a jogegyenlőséget, ez elkerülhetetlenül megköveteli a vagyoni egyenjogúság elismerését is. Rainsborowe, a levellerek szószólója tagadta, hogy az általános választójog követelése szükségképpen a magántulajdon tagadására vezet.

Később majd látni fogjuk, hogy Marx milyen bámulatos mélységgel oldja meg ezt a — már az angol forradalom során fölvetődött — kérdést. Bebizonyítja, hogy a demokratikus általános választójog megvalósítása után reális ellentmondás keletkezik a politikai egyenlőség és a szociális rabság között.

Cromwell pártja azt a politikai doktrínát követte, amely az államszervezet fő célját a személyiség biztonságában és szabadságában, a tulajdon védelmében látja. Az osztálytársadalomban lényegében valamennyi viszonynak, minden mozgásnak a tengelye a tulajdon. A tulajdon törvénye, alapvető törvénye, törvényszerűsége minden osztálytársadalomnak, de főleg a kapitalizmusnak.

Az egyenlősítők kispolgári forradalmi pártja természetesen nem jutott el a szocializmusig, de a maga korában következetes demokratikus párt volt. A levellerek a népszuverenitásért, vagy, ahogyan ők kifejezték, a nép önkényuralmáért harcoltak. A levellerek nyomására kiáltották ki a köztársaságot. A levellerek abból indultak ki, hogy a nép önkényuralma csak demokratikus államformában valósítható meg, és hogy az általános választójog a demokratikus állam fundamentuma.

„A levellerek nézete szerint — írja Kovalevszkij, aki behatóan tanulmányozta ezt a mozgalmat — a népképviselet nem mindenható, nem emelhet kezet az állampolgároknak olyan elidegeníthetetlen jogaira, amilyen a lelkiismereti szabadság, a törvény előtti

* Uo. 224. old.

egyenlőség, és az, hogy a vádlott felett kizárólag vele azonos helyzetű személyek (esküdtek) ítélkezhetnek. A levellerek tehát nem az angol parlamentarizmus előhírnökei, tanításuknak semmi köze a mai parlamenti gyakorlathoz, amely oly szemérmetlenül jut kifejezésre ebben a hírhedt aforizmában: A parlament mindent megtehet; csak egyet nem, hogy a férfit asszonnyá és az asszonyt férfivé változtassa... A levellerek... elszánt újítók, amikor kijelentik, hogy az adminisztrációt alá kell vetni a parlamentnek, s azt javasolják, hogy a parlament két ülésszak közötti időre válasszon külön bizottságot, amely átveszi a végrehajtó hatalom feletti ellenőrzést."* Kovalevszkij joggal tulajdonít óriási szerepet a levellereknek a politikai gondolkodás fejlődésében, s fölöttébb szükségesnek tartja nézeteik figyelmes tanulmányozását.

A levellerek szerepe — mint minden igazán demokratikus párté — nem szorítkozott a tisztán politikai változásokra. Szociális téren is egész sor megérett reformot akartak keresztülvinni. Követelték a feudalizmus összes maradványainak megszüntetését. De a magántulajdon intézményét, mint már mondottuk, Cromwell pártjával együtt, érinthetetlennek tartották.

„Ezért őket (a levellereket — *A. Gy.*) — írja Kovalevszkij — semmiképpen sem szabad összekeverni az egykorú angol szocialistákkal, mert nem forradalmi átalakulást, hanem reformokat követelnek. Programjuk nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy épségben maradjanak a társadalmi berendezkedés történelmileg kialakult pillérei. Nem szakítják meg a kapcsolatot a múlttal, csupán el akarják távolítani a fennálló társadalmi rendből mindazt, ami elavult. Mint a feudalizmus ellenfelei, tagadólag foglalnak állást mind a hűbéri joggal, mind a szabad és a feudális földbirtoklás közti régi különbség fenntartásával szemben. A földhöz való viszonynak semmilyen más formáját nem akarták többé elismerni, mint a freeholdot, azaz a szabad és teljes tulajdont. Ugyanígy ellenségei a vagyon és az elsőszülöttség védettségének, s mind e kiváltságok eredendő forrásának, a nemességnek. Ezért az angol levellerek Angliában új tant hirdetnek: a rendek megszüntetését. Innen ered elnevezésük is: levellerek = nivellálók, akik azt tűzték célul maguk elé, hogy egy színvonalra hozzák a társadalom valamennyi osztályát. A levellerek e gondolat jegyében első ízben üzennek hadat a városokban kialakuló új feudális — értsd: kapi-

* Uo. 304—305. old.

talista — rendszernek, s meg akarják semmisíteni annak gyökerét : a kormányzati monopóliumot."*

A levellereknek a fentiekben jellemzett doktrínája nem egyéb, mint a radikális kispolgárság programja. A levellerek érdeme, hogy *először* fogalmazták meg *egy demokratikus politikai doktrína alapjait*, s egyben forradalmi pártként kiálltak a politikai porondra, hogy küzdjenek programjuk megvalósításáért. Úgy érezzük, nem túlzás azt mondani, hogy itt bizonyos értelemben *minden későbbi demokratikus doktrína forrására lelünk*. A levellerek programja nem valamilyen elvont gondolat terméke, hanem a forradalom, a polgárháború tüzében született. Lényegében a levellerek doktrínája szolgált kiindulópontul a későbbi gondolkodók, mint Locke, Sidney, Hobbes, Spinoza vagy a francia politikai gondolkodók számára ! E doktrína veleje, hogy a nemzetet „minden hatalom kezdetének, közepének és végének" proklamálta. Így fogalmazta meg röviden a levellerek álláspontját Lilburne a maga politikai végrendeletében, az „Anglia alaptörvényei és szabadságai" (The Legal Fundamental Liberties of the People of England Revised, Asserted and Vindicated", 1649) című pamfletben, amely a legfejlettebb formában tartalmazza a demokratikus programot. E program alapgondolata : a nemzet minden hatalom forrása, más szóval a nemzeti szuverenitás. A nemzet a törvényhozó és végrehajtó hatalom birtokosa. A nép évenként vagy kétévenként parlamentet választ, amely, mint a nép képviselője és meghatalmazottja, a kizárólagos törvényhozó hatalmat alkotja az országban. Minden állami alkalmazottat ugyancsak a nép választ egyévi időtartamra. Lilburne védelmébe veszi a szegényeknek a községi földekre vonatkozó jogait, mondván, hogy ezeket meg kell óvni rablástól és bekerítéstől. Kovalevszkij kitűnő okmánynak tartja Lilburne-nek ezt a pamfletjét, amely másfél évszázaddal megelőzte az amerikai és a francia „Emberi és polgári jogok nyilatkozatát".

„Habár a hadsereg köré csoportosultak — írja Hill —, a levellerek sohasem alkottak eléggé homogén osztályt ahhoz, hogy képesek legyenek céljaikat végrehajtani. Még a polgári forradalom demokratikus feladatainak teljes megoldása is lehetetlen, ha nincs munkásosztály, amely végrehajtaná azokat. Az angol polgári forradalom legradikálisabb vívmányait (a királyság eltörlése, az egyházi,

* Uo. 306. old.

királyi és nemesi birtokok elkobzása) az Engels által »plebejus módszereknek« nevezett módon érték el a levellerek és az independensek; de nem volt szervezett munkásmozgalom, amelynek megvan a maga külön elgondolása a társadalmi rendről s a maga tudományos forradalmi elmélete, melynek birtokában képes a kispolgárságot frontális támadásba vezetni a nagytőke hatalma ellen."*

A szerzőnek a levellerekről adott politikai jellemzése minden tekintetben helytálló. Hangsúlyozza, hogy az akkori Angliában nem volt tudományos elmélettel rendelkező forradalmi munkásmozgalom, s ebben természetesen teljesen igaza van, de hát szervezett munkásmozgalom nem is lehetett, hiszen a mai értelemben vett munkásosztály sem létezett még.

A levellerek forradalmi-demokratikus kispolgári pártja különnemű elemekből állt. Követelései nem lépték túl annak a politikai demokráciának a kereteit, amely Angliában nem valósult meg.

A levellerek pártja volt az angol forradalom korszakának a legradikálisabb pártja, balszárnyát, mint már említettük, a diggerek alkották. John Lilburne, az egyenlősítők vezére, a párt mérsékelt szárnyát képviselte, nem tette magáévá a diggerek szociális programját. Az egyenlősítők sok esetben döntő befolyást gyakoroltak a forradalom menetére, balfelé tolták a mérsékeltebb polgári pártokat, s különböző forradalmi intézkedésekre kényszerítették őket. A levellerek 1649 májusában, a köztársaság kikiáltása után, elégedetlenek lévén a mérsékelt reformokkal, s radikálisabb átalakulásokra törekedve, idő előtt — bár kétségtelenül provokáció eredményeképpen — fellázadtak; a felkelést leverték és vezetőit agyonlőtték. Ezt követőleg a burzsoá pártok, félve a forradalom továbbfejlődésétől, egységbe tömörültek és igyekeztek kompromisszumot kötni a feudális erőkkel, azaz visszaállítani a monarchiát és a lordok házát.**

* *Christopher Hill:* Az angol forradalom 1640. Három tanulmány (The English Revolution 1640. Three essays. London 1940.). 1948. 67—68. old.

** Az angol polgári forradalom menetére vonatkozó részleteket lásd az „Anglijszkaja burzsuaznaja revoljucija" („Az angol polgári forradalom") című munkában, Szovjetunió Tudományos Akadémiája 1954. I., II. köt. (oroszul).

3

GERARD WINSTANLEY, AZ UTÓPIKUS KOMMUNIZMUS IDEOLÓGUSA AZ ANGOL POLGÁRI FORRADALOM KORÁBAN
(1609—1652)

Egészen más jellegű volt a diggerek doktrínája. Míg a levellerek, Lilburne-nel az élükön, főleg politikai reformokért harcoltak, ők a társadalmi reformokat helyezték a középpontba. A diggerizmus vezére és teoretikusa Gerard Winstanley, a kiváló gondolkodó volt, aki az utópikus kommunizmus korai képviselőjeként vonult be a történelembe. Részletesen fogunk foglalkozni ezzel az áramlattal és magával Winstanley-vel, megmutatva, hogy a nagy népmozgalmak idején objektív törvények alapján létrejönnek az illető társadalom szerkezetét kifejező fő irányok és áramlatok. Az angol forradalom korszakában is éppen ezért jelennek meg a burzsoá politikai demokrácia mellett a kommunizmus csírái is. A szocialista párt és ideológia rendszerint úgy születik meg, hogy a proletariátus leválik a burzsoá demokráciáról. Ez történt most is : a kezdetben egységes leveller párt 1648-ban kettészakadt. Kivált belőle a „proletár" szárny, azaz a külön programmal jelentkező szegényparasztság.

A forradalom fő erejét a parasztság alkotta, ilyen körülmények között természetes, hogy a diggerek a szegényparasztság köréből kerültek ki.

Meg kell különböztetni a diggerek gyakorlatát és az elméletét. A diggerek azt hirdették programjukban, hogy minden földet és jószágot köztulajdonba kell venni. A földért folytatott harcukat azonban arra korlátozták, hogy visszaszerezzék a szegényparasztság számára a községi földeket. Az erőszakot azonban elvileg helytelenítették, s így nem is akarták alkalmazni e céljuk érdekében. A diggerek mozgalmát nem tekinthetjük forradalmi mozgalomnak :

békés úton akarták megoldani az agrárkérdést, tagadták a forradalmi harci módszerek alkalmazásának jogosságát.

Winstanley lord Fairfax főparancsnokhoz intézett beadványában a következőképpen indokolja meg a diggerek álláspontját: „Miért volna hát szükségünk olyan törvényekre, amelyek megvesszőzést, bebörtönzést és akasztást írnak elő? Tartsátok hát meg uraitokat, és vonjatok akár felelősségre bennünket előttük, ha elvesszük jószágaitokat és gabonátokat, vagy leromboljuk kerítéseiteket, de hagyjátok meg nekünk azt, hogy saját birtokainkon belül szabadok legyünk a hatóságok uralmától. Figyelmeztetünk benneteket, nekünk nincs szükségünk arra, hogy zár alatt tartsuk akár jószágunkat, akár gabonánkat; minden, amink van, maradéktalanul rendelkezésre fog állni mindenkinek. Hadd törjék a fejüket jogászaitok és teológusaitok azon, hogy nincs-e jogunk sajátunknak tekinteni az angol népnek azokat a községi földjeit, amelyeket a norman hódítás és a nyomában hatalomra került földesurak vettek el tőle. Rájuk bízzuk annak a kérdésnek az eldöntését, hogy mindenki részére teremtetett-e a föld, hogy mindeneknek közös vagyona és megélhetési forrása legyen-e vagy sem, és hogy nem nyilvánvaló megsértése-e a nemzeti megállapodásnak (national covenant), ha az embereknek csak két osztálya, a papság és gentryk részére ismerik el a szabadságot, oly módon, hogy az egyiknek biztosítják az egyházi dézsmát, a másiknak pedig a földjáradékot, az egyszerű népet pedig ugyanakkor olyan helyzetben hagyják, amely nem sokban különbözik a nép törökországi vagy franciaországi helyzetétől, ahol a dolgozó embereknek, ugyanúgy, mint nálunk, meg kell elégedniük a puszta munkabérrel."*

Kovalevszkij szerint a diggerek hirdették meg először a föld nacionalizálásának elvét. Időben őket tekinti az első angol kommunistáknak; más történészek szocialistának tartják őket. Aligha érthetünk egyet ezekkel a jellemzésekkel. Nem kétséges, hogy elméletükben felfedezhetjük egy új politikai és szociális világnézet csíráit. De egyáltalán nem lehet őket a mai értelemben kommunistáknak nevezni. A diggerek ennek ellenére előkelő helyet foglalnak el a szocializmus történetében. Úttörők voltak ezen a területen, álmodozók, utópisták, akik új társadalmi rendről ábrándoztak. De fogalmuk sem volt a társadalom fejlődéstörvényeiről, a kizsákmányolás lényegéről, az osztályharcról, a föld magántulaj-

* *M. Kovalevszkij:* Id. mű, II. köt. 399—400. old.

donának kialakulásáról. A magántulajdonos társadalom létrejöttét azzal magyarázták, hogy Hódító Vilmos elvette a földet a néptől és szétosztotta saját emberei között.

Winstanley, helytelen módon, hajlamos az angol nép minden nyomorúságát azzal magyarázni, hogy Hódító Vilmos normandiai herceg a norman hódítás eredményeképpen elrabolta az angol földet és szolgáivá tette az angolokat. Anglia minden későbbi királya Vilmos herceg utóda volt, és az örökösödési jogánál fogva az angol föld tulajdonosa lett. A forradalom győzelme és a király elkergetése — Winstanley naiv elképzelése szerint — minden akadályt elhárított a földközösség visszaállításának az útjából.

Ez az egész érvelés ismét azt mutatja, mennyire tudománytalan és történetietlen volt Winstanley doktrínája.

Winstanley legjelentősebb művének címe: „A szabadság törvénye, program alakjában kifejtve, avagy az igaz kormányzási rendszer visszaállítása" (The Law of Freedom in a Platform or rue Magistracy restored, 1651 vagy 1652.). Ebben a munkában Oliver Cromwellhez intézett szavait azzal a követeléssel fejezi be, hogy „a köztársaság földjét, amely ősi községi föld és ugar, továbbá azokat a földeket, amelyeket a hadsereg nemrég ragadott ki az elnyomók kezéből, a parkokat, erdőket, vadaskerteket és hasonlókat tegyék hozzáférhetővé mindenki számára, aki szeretné beléjük fektetni személyes munkáját vagy pénzét, és mindenkinek, aki ezen akarja kipróbálni a kormányzatot és alá akarja vetni magát a törvényeknek".*

Winstanley tehát „szociális köztársaságot" akar, s ezzel túllép a tisztán politikai követeléseken. A magántulajdon megszüntetése mellett tör lándzsát, hogy teljesen vagy csak részben-e, az nem is fontos. Fontos az elv. Éppen a teljesen új berendezkedésre — a föld köztulajdonára — irányuló követelés keltett rémületet a tulajdonosokban, tekintet nélkül a digger-mozgalom békés jellegére.

Hogyan kell mármost berendezni az új köztársaságot? Winstanley az ész, az igazságosság és a szabadság elveire alapozza az új rendet. A szabadságot új módon, nem formalista-politikai álláspontról, hanem szociális szemszögből határozza meg. „Igazi szabadság ott van, ahol az ember táplálékhoz jut és eszközökhöz élete fenn-

* *Gerard Winstanley:* Válogatott pamfletek. 1950. 204. old. (oroszul).

tartására, ennek kulcsa pedig a földhasználatban rejlik."* Winstanley, mint a falusi szegénység ideológusa, az agrárkommunizmus híve. Néhány kijelentése azonban arról tanúskodik, hogy az összes anyagi javakra hajlandó kiterjeszteni a „kommunizmust".

A polgári politika teoretikusai általában beérik a politikai, azaz a formális szabadságról szóló elmefuttatásokkal. A magántulajdon és a kizsákmányolás igazolására szolgáló burzsoá ideológia abban tér el a kizsákmányolt osztályok ideológiájától, hogy a burzsoázia megelégszik a formális szabadsággal és demokráciával, a dolgozók viszont *reális* szabadságot és demokráciát követelnek. A burzsoáziának a dolgozók kizsákmányolására és elnyomására; a kizsákmányolt osztályoknak viszont a kizsákmányolástól és az elnyomatástól való megszabadulásra kell a szabadság. Winstanley egyike az első politikai és szociális gondolkodóknak, akik kritikával illették a formális szabadságot és reális szabadságot követeltek, vagyis mindenekelőtt az anyagi létfenntartási eszközök biztosítását tartották szükségesnek.

Winstanley ezután rátér az új köztársaságban megvalósítandó kormányzati forma jellemzésére, s ennek során különbséget tesz a monarchikus és a köztársasági kormányzás között. A királyi kormány „teljes joggal nevezhető az országúti útonállók kormányának, mert erőszakkal elvette a földet testvéreitől, és erőszak segítségével továbbra is megtagadja tőlük. Nem azért ont vért, hogy felszabadítsa a népet az elnyomás alól, hanem azért, hogy a hódító az elnyomott nép fölött király és úr lehessen."**

Winstanley a királyi vagy monarchikus kormányzás kialakulását a föld köztulajdonának megszűntével, vagyis a magántulajdon létrejöttével magyarázza. A királyi hatalom a föld adásvételén nyugszik, a magántulajdon, az adásvétel rendszerét pedig a kard ereje tartja fenn.

„A köztársasági kormányzás alapjai az egyetemes szabadságnak azokban a törvényeiben rejlenek, amelyek mind az idősebb, mind a fiatalabb testvérek részére biztosítják a létfenntartási eszközöket, nem úgy, hogy az egyik kirabolja a másikat, hanem úgy, hogy mindnyájan megelégedetten és szabadon élnek."***

„A köztársasági kormányzásban a nagy törvényhozó — írja

* Uo.
** Uo. 228—229. old.
*** Uo. 236. old.

Winstanley — az egyetemes igazságosság szelleme, amely benne lakozik az emberi nemben, s amely most újraéled és mindenkit megtanít arra, hogy úgy bánjon a másikkal, ahogyan ő szeretné, hogy vele bánjanak, személyre való tekintet nélkül ; ez az a szellem, amelyet a királyi önimádat képmutató szelleme meggyilkolt és hosszú-hosszú esztendőkre a kölcsönös ellenségeskedés trágyadombja alá temetett.

S ha napjaink e szellem új hatalomra kerülésének napjai lesznek, amit bízvást remélhetünk, mert Angliában törvény állította helyre és erősítette meg a köztársaság elnevezést, akkor mi vagy utódaink élvezni fogjuk áldásos hatását.

Annál a népnél, mely elsőnek hozza létre ezt a köztársasági kormányzást, megszületik a bőség, s ez elhozza a békét és az elégedettséget, és minden nép eljön majd hozzá, hogy csodálja e rend szépségét, és megtudja, milyen úton jutottak el idáig."*

Az új állam felépítésével foglalkozva Winstanley azt követeli, hogy a köztársaság minden tisztségviselő személye választás útján foglalja el helyét, és évenként újraválasztassék. Winstanley köztársaságában nincs mindenkinek választójoga és nem mindenki választható meg minden tisztségre. A reakciósoknak, az ellenforradalmároknak és a spekulánsoknak nincs választójoguk. „Senki azok közül, akiknek érdeke a monarchikus hatalom és kormányzás, sem nem választhat, sem nem választható meg arra, hogy irányítsa a köztársaság ügyeit, hiszen nem lehet barátja az egyetemes szabadságnak . . . Senki azok közül, akik sietve adni-venni kezdték a köztársaság földjeit s ezzel új formában kezdték befonni az államot, sem nem választhat, sem nem választható meg valamilyen tisztségre, mert tettével vagy a királyi érdekek hívének mutatkozott, vagy a köztársasági szabadság kérdéseiben teljesen tudatlan embernek, vagy egyidejűleg mind a kettőnek, következésképpen alkalmatlan arra, hogy egy szabad köztársaságban törvényeket hozzon vagy ezeknek a törvényeknek a betartására ügyeljen."**

Végül is ki rendelkezhet az állam irányításának előjogával? Winstanley teljesen határozott választ ad erre a kérdésre. Azokat kell megválasztani, javasolja, akik a közszabadság bajnokainak mutatkoztak, akik szenvedtek a királyi elnyomástól, akik „kockára

* Uo. 237—238. old.
** Uo. 253. old.

tették vagyonukat és életüket, hogy kiszabadítsák a földet a rabságból, s akik hívek maradtak ehhez".* Olyan emberek megválasztását javasolja, akik tapasztaltak a törvények terén, azonkívül elég bátrak ahhoz, hogy megmondják az igazat.

Winstanley részletesen fejtegeti a parlament funkcióit, amely az ő kifejezése szerint „a legfelsőbb igazság háza" legyen az országban. A parlamentet évenként választják. „Ezt a kamarát fel kell ruházni azzal a joggal, hogy ellenőrzést gyakoroljon valamennyi többi kamara, továbbá tisztségviselő személy és azok tettei fölött, teljhatalommal rendelkezzen, mert az egész országot képviseli mindennemű vád kivizsgálásában, s azok sorsának megkönnyítésére, akik a népből el vannak nyomva."**

A parlament legelső feladata az, hogy segítsen az elnyomottakon. Azelőtt a parlament az erősek eszköze volt, de most, a forradalom eredményeképpen mindenekelőtt a szegények és az elnyomottak érdekeit kell szem előtt tartania. A szegény emberek, mondja Winstanley, nélkülöznek „egy olyan országban, ahol mindenki mindenből korlátlan bőséget élvezhetne, ha nem uralkodna az embereken a kapzsiság és a gőg, s ezáltal egyik testvér a másikon".***

„Most a parlament feladata: széttörni a zsarnok bilincseit, hatályon kívül helyezni összes elnyomó törvényeit, s utasítást, bátorítást és útmutatást adni az ország szegény, elnyomott embereinek, hogy haladéktalanul hozzákezdjenek saját földjük megműveléséhez, avégett, hogy biztosítsák maguknak és utódaiknak a szabad életet."****

A nép legősibb joga a földhöz való jog. A föld a népé, elsősorban a szegényeké, akiktől az erősek és a gazdagok elvették azt saját személyes céljaikra. *Az egész köztársasági föld* azoké, akik megművelik, hogy táplálékot és ruházatot szerezzenek. Ám mit ért Winstanley köztársasági földön? A köztársasági föld az, amit Hódító Vilmos és a zsarnok királyok vettek el a néptől. Most, a forradalom eredményeképpen a népnek vissza kell kapnia ezt a földet. Ez a föld Winstanley szavai szerint *a nép vérének ára.* A nép, amely fegyvert fogott, és vérét ontotta a forradalomban a

* Uo. 254. old.
** Uo. 279. old.
*** Uo. 282. old.
**** Uo.

szabadságért, visszaszerezte jogát az egész koztársasági foldre. A népnek átadandó koztársasági foldhoz hozzátartozik valamennyi kolostori fold, a püspöki földek az osszes parkokkal, erdőkkel és vadaskertekkel egyetemben, s természetesen valamennyi községi fold és ugar.

Az új parlament ezenkívül helyezze hatályon kívül mindazokat a régi torvényeket és szokásokat, amelyek az elnyomást szentesítették, és a nép bevonásával dolgozzon ki új törvényeket. A törvényeket a parlamentet választó nép *jóváhagyása mellett* kell meghozni. „Ugyanúgy, ahogyan a régi szokások és torvények hatályon kívül helyezése a nép egyetértésével történik, amit a különféle, erre vonatkozó petíciók és beadványok bizonyítanak, az új törvények hatályba lépésének is a nép beleegyezésével és tudtával kell történnie."*

Az államvezetésnek ezek — a nép életében teljesen új — demokratikus elvei, már részben közvetlen népuralmi jelleget öltöttek. Winstanley a demokratikus kormányzás egyik intézményének a népszavazást javasolja.

Winstanley nagy érdeme, hogy elutasítja a magántulajdont, mert abban látja minden társadalmi baj forrását. Eltérően Morustól, aki szintén megértette ezt az igazságot, Winstanley az angol forradalom feltételei között *doktrínájának gyakorlati megvalósítására* törekedett. Winstanley az egész fold társadalmi tulajdonba vételét tartotta helyesnek. De taktikai megfontolásokból, tekintettel az ellenfél erejére és a digger-mozgalom gyengeségére, bérte azzal a koveteléssel, hogy a köztársasági földeket adják át a szegényparasztság kozos használatába.

A magántulajdon átok, hangoztatja szenvedélyesen. A magántulajdon csalás, elnyomás, lopás és kizsákmányolás következménye, mert a landlordok arra kényszerítették a szegényparasztokat, hogy jelentéktelen bérért dolgozzanak rájuk, amiből azután nagy hasznot szereztek. Winstanley nem használja ugyan a „kizsákmányolás" kifejezést, de lényegében erről a fogalomról beszél. A fold tulajdonosai ravaszsággal és csalással, vagyonuk segítségével magukhoz ragadták az államhatalmat és kegyetlen törvényeket hoztak a nép fékentartására. Mindezek a hatalmas urak, landlordok és tulajdonosok közönséges elnyomók, gyilkosok és rablók. Csak a föld köztulajdona szabadítja meg az embert a rabságtól.

* Uo. 283—284. old.

Jellemző egyébként, hogy Winstanley itt milyen széles látókörről tesz tanúságot, ugyanis kijelenti, hogy a földet nemcsak Angliában, hanem az egész világon köztulajdonba kell venni.

„S bárhol akadjon olyan nép, amely a létfenntartási javak közös birtoklása alapján egyesül, ez a világ legerősebb országa lesz, mert mindnyájan egy emberként fogják védelmezni örökségüket. A boldogság — s ez pedig béke és szabadság — íme ennek a városnak vagy országnak a fala és erődítményei.

Ellenkező körülmények között pedig a tulajdonból származó viszályok és a személyi érdekek megosztják a népet és az országot, pártokra szabdalják az egész világot, háborúkat és vérontást okoznak, s mindenütt egyenetlenség uralkodik."*

Winstanley joggal látja a háborúk és a vérontások okát a magántulajdon intézményében és a tulajdonosok hajszájában a nyereség után. Szinte jóslatszerű az a kijelentése, hogy a köztulajdonon alapuló állam a világ legerősebb, legyőzhetetlen állama lesz, mert a polgárokat az érdekek egysége és közössége egyesíti majd.

Winstanley ezután a kormánynak a háború és béke kérdéseiben követendő politikájával foglalkozik, s megállapítja, hogy a parlament mindenekelőtt *a nép szabadságáról és békéjéről* gondoskodjon. A kormány és az állam minden polgárának fő célja nem a magán-, hanem a közérdek legyen. Száműzni kell mindenkit, aki magánérdekeit akarja ráerőszakolni a szabad köztársaságra.

Winstanley pozitív eszménye a munkához való különleges viszonyon alapul; szemében a munka nem átok, hanem gyönyörűség. „A munka — írja — szükséges az egészséghez, és valóságos gyönyört nyújt, természetesen csak azzal a feltétellel, ha szabad, és senkinek sem a másik parancsára kell végeznie."**

Míg a múlt nagy gondolkodói, Arisztotelésztől kezdve, megvetéssel tekintettek a munkára, nem is beszélve bármelyik korszak uralkodó osztályáról, amely morálisan is elnyomta és megvetette a dolgozó népet, Winstanley piedesztálra helyezi a munkát, feltárja alkotó szerepét a társadalomban és nagy értékét a személyiség harmonikus fejlődésében. A jövendő társadalmi renddel kapcsolatos nézeteit fejtegetve így ír: „Egyetlen ember sem fog munkáért fizetni vagy munkájáért bért kapni, mert ez visszahozza a királyi rabságot." „Azt, aki fizet a munkáért (vagyis aki bérmunkát

* Uo. 73—74. old.
** *M. Kovalevszkij*: Id. mű, II. köt. 406. old.

alkalmaz — *A. Gy.)* és azt is, aki bért fogad el, egyaránt szabadságvesztéssel fogják büntetni."*

Winstanley joggal látta minden társadalmi baj, elnyomatás, szegénység, emberi szenvedés forrását a magántulajdon intézményében. Fentebb már hangsúlyoztuk, hogy az emberiség egész történetén vörös fonálként húzódik végig a — tudatos vagy öntudatlan — harc a magántulajdon ellen, s e harc végső célja a kommunizmus. Ezeknek az álmoknak és eszményeknek a hordozói részben egyes zseniális elmék voltak, részben az egyszerű emberek, a társadalom „alsó" rétegei, az embertelen kizsákmányolás és kíméletlen elnyomás áldozatai. Vajon nem volt-e igaza Winstanleynek és társainak, amikor „Anglia szegény és elnyomott népének kiáltványában" kijelentették, hogy ki kell űzni a világból az emberiség átkát, a magántulajdont, amely igazi oka minden háborúnak, véröntásnak, lopásnak és azoknak a rabszolga-törvényeknek, amelyek a legkülönfélébb szenvedések tűrésére kényszerítik a népet.

Igen érdekesek Winstanley gondolatai arról, hogy milyen hatást gyakorolnak a társadalmi feltételek a vallási elképzelésekre, az emberek ismereteinek színvonalára és gondolkodásuk fejlettségére. A rabszolgarendszerben és a királyi hatalomban látja a tudatlanság okát. „Ha a föld felszabadulna a királyi rabság alól — írja Winstanley — úgy, hogy mindenki számára szabadon biztosítva lennének a megélhetés eszközei, és ez a szabadság megszilárdulna, akkor fény derülne az istenség sok titkára és alkotásaira a természetben, míg ma ezeket az ember titokban tartja, hogy belőlük éljen. Ezért mondjuk, hogy a királyi rabság az oka annak, hogy a földön elterjedt a tudatlanság. Csak ha megvalósul a köztársasági szabadság és elűzzük a farizeus vagy királyi rabságot, csak akkor borítja majd el a földet a tudás, mint a tenger vize, de előbb semmiképp."**

Rendkívül figyelemre méltó Winstanley rendíthetetlen hite a tudományban. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy szabad életben, a föld köztulajdonának megvalósulása esetén — mint látjuk, a földkérdés áll Winstanley és elvbarátai figyelmének középpontjában — a vallási „titkok" hozzáférhetővé válnak mindenki számára. Nem alkotják többé egy külön osztály, a papság monopóliumát, amely arra használja fel ezt, hogy tudatlanságban és szolgaságban tartsa a népet. Winstanleynek ebben az eszmefuttatásában a helyes gondo-

* *Gerard Winstanley :* Id. mű, 350. old.
** Uo. 292. old.

latok mellett hibák is vannak. Tulajdonképpen elismeri valamiféle vallási „titkok" létezését, melyek egyelőre a papság monopolisztikus birtokát képezik. Megbélyegzi és szenvedélyesen ostorozza a papokat nyerészkedő, csaló, kérkedő, kapzsi magatartásukért. „... Azok az isteni tanítások, melyeket ti lelki és mennyei dolognak neveztek, nem egyebek fosztogatásnál és rablásnál. Csak arra való mindez, hogy elpusztítsa a világi ember szőlőskertjét, de nem a kertkapun hatol be hozzá, hanem más utakon."*

Winstanley azonban csak a papok és az egyház ellen harcolt, de nem a vallás ellen.

Winstanley egyház- és papságellenes fellépéseinek nemcsak általános felvilágosító, de nagy politikai jelentőségük is volt, hiszen ezt a propagandát a politikai harc fegyvereként alkalmazta.

Winstanley a „Szabadság törvényének" ötödik fejezetében az állampolgárok nevelésével és szakmai oktatásával foglalkozik, s itt is a maga korában progresszív eszméknek ad hangot. Ellensége a skolasztikának, a „semmittevő könyvmolyoknak", annak a „tétlen szemlélődésnek, amelyet a skolasztikusok tudásnak neveznek". Mind fizikai, mind szellemi vonatkozásban részletes nevelési programot ad. A tudományok oktatását össze kell kapcsolni a fizikai munkával. Minden eszközzel támogatni kell azokat az embereket, akik új felfedezésekre, új találmányok alkotására képesek.

„Mindenki, aki új felfedezést tett, megérdemelt megbecsülésben fog részesülni ; nem kétséges, hogy ha az embereknek elegendő ételük és ruházatuk lesz, elméjük megérik és el tud majd mélyülni a teremtés titkaiban ; mert a nélkülözéstől való félelem és az inspektoroknak való bérfizetés gondja számos ritka felfedezés világrajöttét megakadályozta."**

Semmiképpen sem kerülheti el figyelmünket, hogy Winstanley ez a progresszív gondolkodó, már a 17. században megértette, hogy a tudomány és a technika igazi virágzása csak a köztulajdonon alapuló társadalomban lehetséges, ahol megszűnik a kizsákmányolás, s az ember megszabadul a létfenntartás anyagi gondjaitól.

Nagyjából ezeket a politikai és szociális elveket hirdették az „igazi levellerek" (így nevezték magukat a diggerek), akik mély nyomot hagytak az angol nép történetében, noha az angol forradalom idején vereséget szenvedtek.

* Uo. 297—298. old.
** Uo. 321. old.

Szükségesnek tartjuk, hogy kitérjünk itt egy figyelmet érdemlő kérdésre. Makszim Kovalevszkij ezt írja: „Ha most föltesszük magunknak azt a kérdést, honnan merítette Winstanley társadalmi elméletét, Morus Tamás Utópiáját kell legközvetlenebb forrásaként megjelölnünk. Valóban, a vagyonközösség, az általános munkakötelezettség, a szolgálati függőség és a rendek megszüntetése, minden ember ellátása mindazzal, amire szüksége van a közösségi raktárakból, az általános választójog és a tisztségeknek választás útján való betöltése, a bűnözők társadalmi rabszolgákká tétele, a válás szabadsága, a törvénytelen gyermekeknek a törvényes gyermekekkel való egyenjogúsítása, mindezek olyan tételek, amelyek — másfél évszázaddal a bennünket foglalkoztató korszak előtt — már megtalálhatók VIII. Henrik kancellárjának konstrukcióiban."*

Semmi kivetnivalót nem találunk abban, hogy Kovalevszkij szerint Winstanley Morus Tamástól kölcsönözte alapeszméit. Kovalevszkij azonban ezzel nem éri be. Még egy forrást vél fölfedezni, amelyből a 17. századi angol „kommunisták" merítettek volna, nevezetesen az anabaptistákat, s ezzel kapcsolatban ezt az általános következtetést vonja le: „Bár egyfelől egyet kell értenünk azokkal, akik szerint a 17. századi kommunista mozgalom eredeti forrása Anglián kívül van, s kívülről való import bélyegét viseli magán, másfelől el kell ismernünk, hogy az angol kommunisták igyekeztek hozzáidomítani tanításukat a korukban és hazájukban fennálló társadalmi feltételekhez. Felhasználták céljaikra a községi földbirtoklás megszüntetése ellen már jóval ő előttük megindult harcot. Gyakorlati lépéseikben nagyon komoly kísérletet látunk arra, hogy összeegyeztessék a nyitott földek rendszerének további fenntartásával azokat a követeléseket, amelyeket a felosztás és »bekerítés« első bajnokai támasztottak."**

Kovalevszkij a 17. századi angliai kommunista agitáció forrását helytelenül a Rajna-melléki Németországban, Münzernél, az anabaptisták táborában keresi. A 17. századi Anglia társadalmi életének reális feltételei alkották azt a konkrét, eleven talajt, melyből kisarjadhattak az idézet második részében Kovalevszkij által is megemlített nézetek. Morus Tamás Münzernél jóval korábban írt tanulmányt az általa elképzelt kommunista társadalomról. S csak-

* *M. Kovalevszkij*: Id. mű, II. köt. 408. old.
** Uo. 396. old.

ugyan őt kell Winstanley közvetlen elődjének tekintenünk. A kommunista eszmék törvényszerűen megjelennek minden országban, amely eljut a fejlődés megfelelő stádiumába.

Teljesen helytálló Holorenshaw nézete, mely szerint a levellermozgalom jellegét a mi korunkban is fontos tisztázni. Holorenshaw így ír: „A levellerek mozgalmát az teszi fontossá a mai brit szocializmus szempontjából, hogy az ő jóvoltukból a szocializmus és a kommunizmus nem valami idegen dolog Angliában, amit Franciaországból vagy Moszkvából importáltak, és semmi köze az angol nép szelleméhez, mint azt sokan gondolják. A valóságban éppen ennek ellenkezője igaz. A 17. századi forradalom angoljai, akik egyidejűleg keltettek elszörnyedést és lelkesedést egész Európában, elsőnek pillantották meg a szövetkezeti szocialista köztársaság körvonalait, és kezdtek harcot annak megvalósításáért."*

Nem feladatunk Holorenshaw-val polemizálni, aki számos hibát követett el munkájában. A könyv túlbecsüli a levellerek jelentőségét, és helytelen párhuzamot von a Szovjetunió alkotmánya és a levellerek elvei között. A szerző, aki láthatólag az úgynevezett „szövetkezeti szocializmus" híve, hajlamos a modern tudományos kommunizmust a „szövetkezeti szocializmussal" azonosítani. De könyvének értéke, hogy a levellerek tevékenységét és tanításait, műveik, pamfletjeik, okmányaik beható tanulmányozása alapján világítja meg. Ez lehetővé teszi, hogy munkája alapján — a hibák ellenére is —, többé-kevésbé teljes képet alkossunk a levellereknek a 17. századi forradalomban betöltött szerepéről.

Szükséges még foglalkoznunk egyes reakciós német burzsoá professzorok írásaival is, akik dühvel és gyűlölettel szemlélnek minden demokratikus mozgalmat, így a 17. századi angol forradalomban fellépő levellereket és diggereket. Hasbach professzor, aki terjedelmes kötetet írt „Die moderne Demokratie" („A modern demokrácia") címmel, nem tartja szükségesnek, hogy bármi érdemlegeset mondjon az „igazi levellerekről". Ugyanakkor nem mulasztja el, hogy a 17. századi angol forradalom problémáival kapcsolatban gyűlölettel ki ne hangsúlyozza, hogy „a német nép hajlamos bizonyos szélsőséges, egészségtelen elméletek befogadására" (a 13. és 14. században a „szabad szellem fivéreinek és nővéreinek" tanítása, a 16. században az újrakeresztelők elmélete, a 19.-ben a szociáldemok-

* *G. Holorenshaw:* Levelleri i anglijszkaja revoljucija (A levellerek és az angol forradalom). 139—140. old.

rata elmélet).* Egy másik német professzor, Jellinek államtudós, Hasbachhoz hasonlóan kifogásolja, hogy a levellerek a petíció, a fegyverviselés és a szólásszabadság jogát követelték.

Érdekes értékelést ad a levellerekről Morton „A people's history of England" („Az angol nép története") című munkájában. „Álmélkodhatunk a levellerek bátorságán, rokonszenvezünk a demokratikus köztársaság iránti vágyaikkal, de lehetetlen meg nem látnunk azt is, hogy Cromwellnek igaza volt, amikor úgy vélte, hogy 1649-ben a forradalom balfelé terjeszkedésének nem volt alapja. A levellerek, éppúgy, mint a jakobinusok a francia forradalomban, olyan hadállásokat foglaltak el, melyeket nem lehetett állandóan megtartani, de melyeknek időleges birtoklása biztosította az általános haladást."** Ez tökéletesen igaz. Minden nagy népforradalom, mint már tudjuk, szükségszerűen előresiet, mert csak ez teszi tartóssá azokat a vívmányokat, amelyeket az ország fejlettségi színvonala feltétlenül megkövetel. Ám teljesen elfogadhatatlan a szerzőnek az a törekvése, hogy a levellereknek szerinte minden társadalmi alapot nélkülöző szélsőséges baloldaliságával igazolja Cromwell „egyre mélyülő konzervatívizmusát".

Fentebb már rámutattunk arra, hogy a forradalomban a néptömegek szólaltatták meg azokat a demokratikus követeléseket, amelyek később minden néven nevezendő demokratikus párt alapjává lettek. A levellerek számos követelés terén a chartisták elődei, amit egyébként „Az angol nép története" c. munka szerzője is elismer.

Cromwell azért tolódott jobbra, mert mint a gazdag osztályok — a földesurak és a nagyburzsoázia — képviselője, elkeseredetten védelmezte a magántulajdont. A tehetős osztályokat megrémítette a forradalmi mozgalom, s Cromwell vezetése alatt harcra tömörültek dlevellerek ellen.

A diggerekről a következőket írja Morton : „A diggerek megkíséreltek 1649-ben St. George's Hillben, Surrey grófságban, munkaközösséget alapítani. Onnan azonban kiüldözték őket. A mozgalom sohasem erősödött meg, sohasem volt elegendő híve, mégis sokfelé érvényesítette befolyását mint a levellerek egy tekintélyes, bár a való élettel nem sok kapcsolatot tartó szárnya."*** Morton szerint,

* *W. Hasbach :* Die moderne Demokratie (A modern demokrácia). Jena 1912. 12. old.

** *A. L. Morton :* Az angol nép története (A people's history of England, 1938). 2. köt. Hungária 1947. 263. old.

*** Uo. 266. old.

bár Winstanley elmélete hátrafelé mutat, az őskommunizmus felé, egyúttal előre is néz, egy olyan jövőre utal, amelyben a társadalmi rend az ész és a tudomány elvein fog felépülni.

Morton történész, mégis történetietlenül kezeli a digger-mozgalmat. Sajnos lebecsüli azt, kissé fölényesen, lenézően beszél róla, mint az urak szoktak az egyszerű emberekről. Ezt a „befolyásos és tekintélyes" mozgalmat még arra sem méltatja, hogy főbb követeléseit és elveit kifejtse. A diggereket néhány sorban intézi el, pedig e mozgalomnak nagy a jelentősége a kommunizmus történetében.

Másképpen értékeli a diggerek szerepét az angol forradalom történetében V. P. Volgin akadémikus, a szocializmus történésze. Winstanleynek „A szabadság törvénye" című művével kapcsolatban megjegyzi: „Befolyási szférája igen szűk volt. Ennek ellenére — Morus »Utópiá«-jával és Campanella »Napváros«-ával együtt — a 18. századi utópista irodalom jelentékeny művei között kell számontartani."*

Túlságosan egyoldalú Mortonnak az a nézete, hogy Winstanley elmélete hátrafelé, az őskommunizmus felé mutat. Hogyan is követelhetnénk Winstanleytől tudományos szellemű kommunista értekezést? Valamennyi korai „kommunista" írásmű jellemzője, hogy társadalmi eszméik, követeléseik és álmaik eleinte vallásos, misztikus burokban jelentek meg. Winstanleynek ahhoz, hogy „előrenézzen", a jövőre utaljon, nem lehetett más támaszpontja, mint a földközösségi rendszer. Ne feledjük el, hogy a 18. századi Angliában, ha bomlófélben is, de fönnállt még a falusi földközösség. A diggerek és Winstanley csakugyan arról álmodoztak, hogy visszaállítják a közösségi rendet a földtulajdonnak arra jellemző formájával együtt.

Ám bármilyen „archaikusak", sőt helyenként misztikusak voltak is Winstanley nézetei, semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, ami új a diggerek vezetőjénél, s ami föltétlenül megérdemli, hogy a történész foglalkozzék vele. V. P. Volgin ebben a vonatkozásban is másként, s szerintünk teljesen helyesen fogja fel a kérdést. A következőket írja: „A diggerek egy olyan történelmi pillanatban jelentek meg a színen, amikor Angliában alapjáig megrendült az államrend, amikor sok ember még nem látta világosan, milyen lesz a régit felváltó új társadalmi berendezkedés, amikor a legmélyebb szociális átalakulások is lehetségesnek tűntek. Ezért

* *V. P. Volgin:* A diggerek és Winstanley. Bevezető tanulmány *Gerard Winstanley* Válogatott pamfletek c. művének orosz nyelvű kiadásához. 1950. 29. old. (oroszul).

Winstanleynél a földközösségi, agrárjellegű »kommunizmus« mellett átgondolt tervet találunk, amely az egész társadalmat volt hivatva átalakítani alapjától a csúcsáig."*

Winstanley a 17. században élt, amikor a mai értelemben vett proletariátus még nem létezett, amikor a legelnyomottabb osztály a parasztság, különösen a legszegényebb parasztság volt. Winstanley ennek a szegényparasztságnak volt az ideológusa, az ő érdekeit védelmezte. Azt hitte, hogy a parasztság felszabadulhat a földesurakkal és a hatalommal való megegyezés útján. Mint a diggerek általában, ő is ellenezte az erőszak alkalmazását, lehetségesnek tartotta, hogy békés eszközökkel valósítsák meg a földközösségi kommunizmust. Ideológiája az igazságosság és az ész elvont elvein nyugodott. A föld köztulajdonára vonatkozó tervének alátámasztására a Bibliából merített érveket. Békességet és szeretetet hirdetett még a nép elnyomói iránt is, akiket „idősebb testvéreknek" nevezett, s úgy vélte, hogy nem szabad őket „megbántani".

Doktrinája egészében véve — az ilyen elavult nézetek ellenére is — a maga korában fölöttébb progresszív volt, s pozitív szerepet játszott a 17. századi angol forradalomban. Fegyvert adott a szegényparasztság kezébe az erőszak és a kizsákmányolás rendszere elleni harcra. A mozgalom nem végződhetett győzelemmel, de a diggerek ideológiája elvégezte a magáét abban a küzdelemben, amelyet az elnyomott osztályok évszázadok óta folytatnak felszabadulásukért.

* Uo. 11. old.

4

JOHN MILTON, A KÖZTÁRSASÁG HARCOSA
(1608—1674)

Az angol forradalom egyik kiváló alakja John Milton, a nagy angol költő, a „Paradise lost" (Elveszett paradicsom) írója.

Alapos klasszikus műveltséggel rendelkezett, s eleinte irodalmi tevékenységet folytatott. 1637-ben beutazta Itáliát és Franciaországot. Párizsban Hugo Grotiusszal, Itáliában pedig Galileivel került közeli ismeretségbe. Kezdetben távol tartotta magát a politikai pártoktól, napról napra éleződő harcuktól. De a negyvenes évek elején csatlakozott az independensekhez, s politikai pamfleteket kezdett írni, amelyek nagy hatást tettek a közvéleményre. Összesen 24 pamfletet adott ki, az elsőt 1641-ben, az utolsót 1660-ban. 1644-ben jelent meg „Aeropagitica" (Beszéd az angol parlamenthez a sajtószabadság ügyében) című híres pamfletje. A sajtószabadságban az egyén és a nép szabadságának alapját látja. Az „Areopagitica" az egyik legékesebben szóló és legmeggyőzőbb mű, amelyet valaha a szabadgondolkodás védelmében írtak. Milton az egyházi és állami gyámkodással élesen szembeszállva védelmébe vette az emberi gondolat szabad fejlődését annak minden formájában.

Milton a „természetjog" elveit hirdette, ezekből származtatta a népszuverenitást, a népnek a szabadsághoz és a király feletti ítélkezéshez való jogát. Miltont a forradalom győzelme után kinevezték a köztársaság államtitkárává. Ebben az időszakban újra meg újra kiállt az új hatalom védelmében. A „természetjog" elveire támaszkodva több munkát írt I. Károly király kivégzésének igazolására.

1649-ben megírta „A királyok és a magisztrátusok joga" („The Tenure of Kings and Magistrates") című értekezését. Ebben a mű-

ben kifejti a maga politikai elméletét. Az emberek természettől fogva szabad lények. Kezdetben élvezték azt a hatalmat, amelyet valamennyi teremtés fölött istentől nyertek, később, amikor viszályok kezdődtek közöttük, szükségessé vált a társadalmi rend, hatalmat kellett teremteni a béke megőrzésére és a bűnösök megbüntetésére. Míg az emberek a „természeti állapotban" külön-külön védekeztek és egyénileg biztosították fennmaradásukat, most egyesültek a közös védekezés céljából. Végül az emberek egyetlen, kiváló elméjű és egyéb erényekkel is rendelkező személyre ruházták egyesített erejüket, s vele együtt néhány más személyre is, akiknek az lett a feladatuk, hogy magukra vállalják a közérdek képviseletét és védelmét. Innen származik a királyok és a különböző kormányférfiak hatalma. Az emberek nem azért cselekedtek így, hogy urat helyezzenek maguk fölé, hanem azért, hogy erős kormányférfiak álljanak a társadalom élén, akiknek kötelessége a természetes és szerződéses törvények alapján igazságot szolgáltatni az emberek között. Az önkény elkerülése végett jogrendszereikben külön törvénnyel korlátozták a kormányférfiak hatalmát. Ily módon a törvény és az ész lett a társadalom alapja. De még ez is kevésnek bizonyult. A társadalomnak az önkénytől való megvédése érdekében tanácsokat és parlamenteket létesítettek. A hatalomra kerülőket ezenkívül megeskették, hogy hívek lesznek a néphez, s becsülettel és lelkiismeretesen szolgálják érdekeit.

Milton szerint a társadalmi szerződés alapja *a nép hatalma, a népszuverenitás*, míg a király hatalma származékos, megbízatáson alapul, a nép ideiglenesen ruházza fel vele a király személyét, addig, amíg a király igazolja a belévetett bizalmat, s a nép érdekében és javára cselekszik. A népnek bármikor joga van megfosztani a királyt a hatalomtól, ha az megsérti a népjogokat. A király van a népért, és nem fordítva.

A fő hatalom a népé, tőle származik. A hatalom megválasztásakor a *nép*, azaz a *köz javát* kell szem előtt tartani. A népnek joga van megválasztani a hatalmat, a királyt, de ugyanúgy joga van megfosztani őt a hatalomtól, s más kormányzati formát választani.

Az az állítás, hogy a királynak mintegy öröklött vagyonként van joga a koronára, azt jelenti, hogy az alattvalókat a király rabszolgáivá teszik, akiket adhat és vehet.

Milton élesen vitázik azokkal a szerzőkkel is, akik szerint a király csak istennek felelős, de a népnek nem. Ez azt jelenti, hogy istent csinálnak a királyból, és lealacsonyítják a polgárokat, akik között

pedig kiváló képességű, a hatalom birtokosainál jóval tehetségesebb emberek vannak.

A királyok csupán a nép megbízottai. A nép a parlament révén (Milton azonosítja a parlamentet a néppel) helyezte trónjukra a királyokat. Művének XIII. fejezetében („Eikonoklastes") azt tanítja, hogy a királyt, mint minden hatalmat, eleinte a nép jóváhagyásával, szavazás útján választották arra, hogy törvények alapján, szabad emberekként kormányozza őket. A királyok mégis gyakran nem a nép szolgáinak, hanem urainak képzelik magukat, mintha „isten adta volna őket nékünk". A királyok semmivel sem kiválóbbak a többi embernél, „korántsem bölcsebbek vagy értékesebbek azoknál, akiket kormányoznak".*

A királyok nem állnak felette a törvényeknek. A törvények minden polgárra, köztük a királyra nézve is egyformán érvényesek, s ő köteles alávetni magát azoknak. A királyok tetteit a törvények vezéreljék, melyeket tartsanak tiszteletben a nép érdekében. Gondoskodjanak a nép boldogulásáról. Ezt a célt szolgálják kezükben a törvények. Ha a királyok megsértik a törvényeket, ha személyüket azok fölé helyezik, számadással tartoznak ugyanezeknek a törvényeknek az alapján, vagyis felelősségre kell vonni őket.**

A nép a király trónralépésekor nem az ő *személyére*, hanem arra a tekintélyre esküszik, amellyel a királyt meghatározott feltételek mellett felruházta. A király pedig a törvényekhez való hűségre tesz esküt. Az állami tekintély birtokosa a nép, amely meghatározott feltételek mellett megbízza a királyt, hogy a köz javára tevékenykedjék. De ha a király megszegi esküjét, ez a népet feloldja a maga esküje alól. A népnek ekkor joga van elítélni a királyt.*** Itt I. Károlyról van szó. Milton „Eikonoklastes"-e válasz az „Eikon Basilike" című rojalista pasquille-ra, amely azt bizonygatta, hogy a király kivégzése bűn. Milton egész sor munkában bizonyítja a népnek azt a jogát, hogy bűneiért felelősségre vonja a királyt.

Milton „Az angol nép védelmében" [„Angli pro populo anglicano Defensio"] című munkájában,**** amely a király védelmében pamfletet író Salmasius ellen irányult, lángoló forradalmárként

* „The Prose Works of John Milton" („John Milton prózai művei"). I. köt. 417. old.

** Uo. 489. old.

*** Uo. 488. old.

**** *Johannis Milton:* Angli pro populo anglicano Defensio (Az angol nép védelmében). London 1651.

védelmébe veszi a hadseregnek a király elleni aktív fellépését, és elítéli a parlament halogató és óvatos magatartását. „Hadseregünk — írja — helyesebben érzett, mint a parlament; fegyverével megmentette a köztársaságot, ugyanakkor, amikor a parlament szavazásával majdnem pusztulásba sodorta."*

Salmasius a „természetjogból" akarta „levezetni" a király jogait. Milton szótárában bőven találunk erős kifejezéseket Salmasius cáfolatára és jellemzésére. Miltont rendkívül heves politikai temperamentum jellemzi. Az irodalomban sehol sem találunk erősebb szavakat és megsemmisítőbb jellemzéseket, mint nála. Salmasius feletti felháborodása és méltatlankodása nem ismer határt. S meg kell mondanunk, Miltonnak teljesen igaza van. Az angol nép a történelem egyik legelső polgári forradalmát hajtotta végre, meghirdette azokat az új elveket, amelyek az új korszak, az új társadalmi és államrend alapjául szolgáltak. S ekkor egyszercsak megjelenik egy „kívülálló", egy reakciós, feudális nézetektől átitatott ember, s politikai „bölcsességre" oktatja Anglia forradalmi népét. Milton sem mint embert, sem mint tudóst, sem mint közéleti férfiút nem kíméli Salmasiust, hanem „porrá zúzza".

Milton azt tanítja — s ez abban az időben új és progresszív eszme volt —, hogy bármely nép szabadon választhat bármilyen államrendet, és szabadon meg is dönthet bármilyen államrendet, ha az nem felel meg neki.

Milton istenre hivatkozva (mindig a szentírással vagy az ókori szerzőkkel érvel) bebizonyítja a köztársaság fölényét a monarchiával szemben. A természet törvényeiből, írja Salmasiust cáfolva, semmiképpen sem lehet levezetni a „királyi jogot". A természet nem a király, hanem mindig az összesség javát tartja szem előtt. A királynak nincs joga ahhoz, hogy a nép fölé helyezze magát. A társadalom az összesség, az egész nép boldogsága, a kölcsönös védelem, a béke és a szabadság fenntartása érdekében jött létre. A természet célja nem az volt, hogy egyes emberek vagy néhányan uralomra kerüljenek, hanem hogy *mindenki boldoguljon*. Nincs és nem lehetséges örökletes jogú, „természettől való király". Csak a bölcsesség és a vitézség emelheti az embert erre a posztra. A természet nem tűri, mondja Milton, hogy egy ember uralkodjék a többi fölött, s szolgáivá változtassa őket. Mindazok, akik Salmasius módján a „királyi jogot" védelmezik, a „természetjoggal" a zsarnokságot szentesítik.

* *John Milton:* The Prose Works. I. köt. 25. old.

A zsarnok — Milton szavaival — a föld legalacsonyabbrendű férge („the meanest reptile on the earth"),* megvetésre méltó rabszolga, hiszen szolgája azoknak, akiket rabszolgává tett. Milton szükségesnek és igazságosnak tartja a zsarnokok megdöntését, akiket azonban véleménye szerint nem szabad összetéveszteni általában a királyokkal, illetve az olyan uralkodókkal, akik a nép akaratával és az ország törvényeivel összhangban, a nép javára kormányoznak.

Népen a polgárok összességét érti. De választójogot nem szán mindenkinek, hanem főleg a középosztályoknak, mert ezeknek a körében találhatók a „legbölcsebb" emberek, akik képesek irányítani az államot. Milton tehát, a dolog lényegét tekintve, az arisztokratikus kormányzati forma híve.

Helyesen hangsúlyozza Kovalevszkij, hogy „a mi fogalmaink értelmében vett demokráciával szembeni ellenséges beállítottság vörös fonálként húzódik végig a politikai szabadság olyan híveinek művein is, mint amilyen Milton, Sidney, Nedham vagy Harrington."**

* Uo. 224. old.
** *M. Kovalevszkij :* Id. mű, II. köt. 151. old.

5

JAMES HARRINGTON POLITIKAI GAZDASÁGTANI ESZMÉI

(1611–1677)

Az angol forradalom korszakának egyik legnagyobb politikai gondolkodója James Harrington, az „Oceana" című híres könyv szerzője. Műve 1656-ban jelent meg. Harrington eredeti gondolkodóként, első ízben próbálta új oldalról megközelíteni a politikai problémákat. „Oceana" című munkája nem utópia abban az értelemben, mint Morus Tamás vagy Campanella könyve, hanem realista jellegű mű. A munka legfontosabb tétele az az eszme, hogy a *kormányzati formákat a tulajdon eloszlásának jellege határozza meg.* A vagyoni egyenlőtlenség a hatalom egyenlőtlenségére vezet. De ott, ahol a hatalom egyenlőtlen, nem lehetséges köztársaság. Mind a társadalmi alapnak, mind a felépítménynek az egyenlőtlenség kell hogy a fundamentuma legyen. Harrington tanításában fölfedezhetők a történelmi materializmus csírái, ugyanúgy, ahogyan a girondista Barnave-nál felfedezhetjük az 1789-i francia forradalom korszakában a történelmi materializmus bizonyos elemeit.

Harrington úgy vélekedett, hogy VII. Henrik trónralépése óta Angliában végbement a föld újrafelosztása : a föld egyre nagyobb része került át a nemesség birtokából a „nép" kezébe, és e folyamat meggyorsítása érdekében külön törvényt javasolt, amely korlátozza az egy személy által birtokolható föld nagyságát, és megszabja, hogy a tulajdont valamennyi örökös között kell szétosztani.

Anglia ebben az időben földművelő ország volt, s így Harrington természetesen agrártörvényt követelt, de megértette, hogy az ipari országokban ugyanez a kérdés vetődik fel a tőke egyenlőtlenségével kapcsolatban. Más szóval, tudta, hogy az ipari országokban a politikai hatalom megoszlása a tőke eloszlásától függ. Harrington tehát

az egyik első, ha ugyan nem az első olyan gondolkodó, aki észrevette a gazdasági tényezőknek a társadalom politikai szervezetére gyakorolt hatását. Ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy képes volt tudományosan megoldani ezt az alapvető jellegű problémát. De nem fér hozzá kétség, hogy nagy igazságot sejtett meg, és ez már magában véve is érdeme, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy abban az időben még a legnagyobb gondolkodók is merőben spekulatív úton oldották meg az állami berendezkedés kérdéseit.

Az állami berendezkedésben Harrington a kétkamarás rendszer híve volt. Az állami bölcsesség megtestesülése, a felsőház vagy szenátus, amely az „arisztokráciából" áll ; — az alsóház — a nép érdekeit képviseli. A végrehajtó hatalom a hivatalnoki kar kezében van. Harrington állást foglalt amellett, hogy minden tisztséget választás útján kell betölteni. Az egyenlőség elvét kell a köztársaság alapjává tenni. Az agrártörvénynek, vélte Harrington, oly mértékben kell megváltoztatnia a feltételeket, hogy a nemesség és a gentry pusztán gazdagsága révén ne tarthassa többé hosszú ideig kezében az állami pozíciókat. Ezentúl csak a műveltség és az állami szolgálatra való alkalmasság juttathatja őket tisztségekbe.

Helyes az a vélemény, hogy az „Oceana" a legkevésbé sem utópia,* hanem egyik korai példája a történeti módszer alkalmazásának a politikai elmélet területén. „Harrington szerint senki sem lehet politikus, aki nem volt előzőleg történész és utazó. Ugyanis, ha nem volt történész, nem tudja megmondani, mi volt ; ha nem volt utazó, nem tudja megmondani, mi van a világban. De ha nem tudja, mi volt és mi van, sohasem mondhatja meg, minek kell lennie, és mi lehet."**

Harrington nem volt következetes demokrata. Arról álmodozott, hogy párosítani kell a szabadságot a renddel ; mint láttuk, a kétkamarás rendszernek volt a híve stb. Ennek ellenére a maga korában progresszív politikai gondolkodó volt, aki jelentős befolyást gyakorolt kortársaira, mind hazájában, mind Anglia határain túl.

Hatása a függetlenségi harc korában az amerikai politikusoknál is megmutatkozott, továbbá a francia forradalom egyes vezetőinél, így például Sieyès abbénál.

* *G. P. Gooch :* Political Thought in England from Bacon to Halifax (A politikai gondolat Angliában Bacontól Halifaxig). London 1914. 117. old.

** Uo.

6

THOMAS HOBBES ÉS ÁLLAMELMÉLETE
(1588—1679)

Thomas Hobbes a 17. századi angol forradalom korszakában élt Mint a forradalom ádáz ellensége, célul tűzte ki, hogy elméletileg megalapozza az abszolutizmust. Az államról szóló tanítását számos hamis, a priori tételre építette föl.

Hobbes a legjobb kormányzatnak a semmi által nem korlátozott monarchiát tartja. A király szuverén hatalmát a „természetjogra" alapozza. Igyekezett bebizonyítani, hogy a fő hatalmat, vagyis a király hatalmát a nép nem döntheti meg. Hobbes bizonyos szerepet játszott a gyakorlati politikában, s mint reakciós és ellenforradalmár, helyeselte a Stuart-restaurációt. Erősen pártos jellegű államelméletét tudatosan a monarchia érdekeinek megfelelően alakította ki.

Politikai nézeteit két műben fejtette ki: „De cive" [„A polgárról"] című értekezésben (1642) és a „Leviathan" című könyvében (1651).

A „Leviathan" az államot jelképező mesterséges állat. A természeti állapotban az embereknek semmi közük sem volt egymáshoz. Itt nincs magántulajdon, és hatalom sem. Mindenkinek joga van mindenre, és ereje segítségével igyekszik minél nagyobb mennyiségben javakat szerezni. Ebből fakad a kölcsönös harc. „Mindenki harca mindenki ellen" — ez jellemzi Hobbes szerint a primitív társadalom állapotát. Itt nincs semmiféle hatalom. Mindenki a maga kockázatára él. Mert Hobbes, Grotiustól eltérően, az emberi természet lényegét nem a más emberekkel való egyesülésre irányuló törekvésben látja, hanem az egoizmusban. Ezért az emberek, hogy megszüntessék a „mindenki harca mindenki ellen" jegyében kialakult álla-

potot, szükségesnek találták, hogy szerződés útján mesterséges mechanizmust hozzanak létre, az államot, amely biztosítja az egyén biztonságát, a tulajdon érinthetetlenségét és a normális létezés feltételeit. A szerződés egyesítette az embereket, szinte egy személlyé változtatta részeseit. Hobbes ennélfogva úgy is határozza meg az államot, mint egyetlen személyt, akinek akarata az összesség akaratát képezi (civitas est persona una).* Ez az egységes személy vagy egy személy fő hatalommal rendelkezik és szuverén. A fő hatalom tehát Hobbes szerint úgy jött létre, hogy az egyén lemondott arról a szabadságról, amelyet a természeti állapotban élvezett és alávetette személyiségét az államnak. Az embereket a félelem és az a törekvésük, hogy a természeti állapotban dúló örökös harcot kiküszöbölve, a békét biztosítsák, arra kényszerítette, hogy az állam rendelkezésére bocsássák mindenre vonatkozó jogaikat, és teljesen alávessék magukat az általuk alkotott abszolút és korlátlan hatalomnak.

Ez a közhatalom rettegésben tartja az embereket, és — mint Hobbes mondja —, a közjó felé irányítja tevékenységüket.

„Olyan közhatalom, amely képes megvédelmezni az embereket külföldiek betörésétől és az egymásnak okozott igazságtalanságoktól, s így megteremtheti számukra azt a biztonságot, amelyben táplálkozhatnak kezük munkájából és a föld gyümölcséből, és megelégedetten élhetnek — ilyen közhatalom csak egyetlenegy módon hozható létre, nevezetesen úgy, hogy minden hatalom és minden erő egyetlen emberben vagy emberek gyülekezetében összpontosul, amely a szótöbbség módszerével egyetlen akarattá változtatja valamennyi polgár akaratát... Ez reális egység, amely egyetlen személyben testesül meg egyezség révén, melyet minden egyes ember minden másik emberrel kötött úgy, mintha minden egyes ember minden másik embernek azt mondotta volna: *felhatalmazom ezt az embert vagy ezt a gyülekezetet, és átadom nekik a saját magam irányítására való jogomat, azzal a feltétellel, hogy te ugyanígy átadod neki a te jogodat és szentesíteni fogod minden tettét.* Ha ez megtörtént, akkor az ily módon egy személyben egyesült emberek sokasága államnak, latinul civitasnak neveztetik. Így született meg az a hatalmas Leviathan, vagy helyesebben (tiszteletteljesebb kifejezéssel) az a *halandó isten*, melynek mi a *halhatatlan isten* uralma alatt békénket

* Lásd *Thomas Hobbes:* Leviathan. London; J. M. Dent & Sons Ltd., New York; E. P. Dutton & Co. Inc., 1937. 89., 90. old.

és védelmünket köszönhetjük . . . Azt, aki ennek a személyiségnek a hordozója, *szuverénnek* nevezik, s azt mondják róla, hogy birtokosa a fő hatalomnak, mindenki más pedig *alattvalója* néki."*

A fenti idézet lényegében Hobbes egész politikai filozófiáját tartalmazza. Az állam személyiségének hordozója (egy személy vagy személyek gyülekezete) szuverén, azaz a fő hatalom birtokosa. Az állam tehát Hobbes szerint „reális egység", amely megegyezés, szerződés alapján egyetlen személyben testesül meg.

Hobbes a szerződés mitikus gondolatát reakciós célokra használja. Ezzel eltér más teoretikusoktól, olyan burzsoá ideológusoktól, akiknél a szerződés eszméje nemcsak progresszív, hanem némely esetben egyenesen forradalmi célokat szolgált. Ez rendkívül figyelemre méltó jelenség. Hobbes esetében azzal a jelenséggel állunk szemben, amikor egy, a felemelkedő burzsoázia kezében a felszabadulást, a monarchia elleni harcot szolgáló elméletet a monarchia igazolására használnak fel.

Hobbes, miután önkényesen megállapította a szerződés lényegét és tartalmát, a továbbiakban azt fejtegeti, hogy az alattvalók nem dönthetik meg a monarchiát az uralkodó engedélye nélkül. Ennek a gondolatnak korántsem elméleti, hanem nagyon is konkrét politikai jelentősége volt, hiszen éppen az angol király detronizálásáról volt szó, s Hobbes az ő előjogait védte. Be akarta bizonyítani, hogy az alattvalóknak nincs joguk a királyt megfosztani a teljhatalomtól, mert a szerződés értelmében a király minden cselekedetéért ugyanúgy felelősek, mint a sajátjaikért. A szerződés megkötésekor mindenki kötelezte magát annak elismerésére, hogy „tőle indul ki minden, amit uralkodója tenni fog". Figyelemre méltó, hogy Hobbes minden szofizmát jónak tart a monarchia védelmére. A szerződést az uralkodó, a szuverén nem szegheti meg, hangoztatja. S itt a kollektív szuverént rögtön fölcseréli az egyszemélyi uralkodóval, abban a törekvésében, hogy alátámassza a monarchia abszolút hatalmát. Hobbes ügyesen, de teljesen jogosulatlanul minden egyes alattvalót felelőssé tesz az uralkodó cselekedeteiért. Az uralkodó — vonja le a konzekvenciát, sohasem élhet vissza a hatalommal, hiszen ez azt jelentené, hogy maga a nép élt vele vissza! „. . . Senkit — írja Hobbes —, aki fő hatalommal rendelkezik, semmilyen alattvalója jog szerint ki nem végezhet, sem más módon meg nem büntethet. Mert minden alattvaló, mint láttuk, felelős uralkodójának

* Uo. 89—90. old.

cselekedeteiért. Amikor tehát az alattvaló megbünteti a szuverént, más embert büntet meg az általa elkövetett tettekért."* Hobbes felháborodottan támadja azokat, akik „tiszteletlenül" jártak el a királlyal, és kivégezték.

Az uralkodó Hobbes szerint kívül áll a szerződésen, nincs alávetve semmiféle törvénynek. Jogokat élvez, de kötelezettségei nincsenek.

A kormány Hobbes véleménye szerint kényszer segítségével gyakorolja a hatalmat, mert az embereket csak a félelem eszközével lehet kormányozni. Minden államban van fő hatalom, van uralkodó, akit nem korlátozhatnak, akinek hatalma korlátlan, oszthatatlan és nem szüntethető meg. Hobbes tanítása szerint az uralkodó az egyetlen törvényhozó, a legfőbb kormányzó és a legfőbb bíró.**

Az uralkodó köteles kijelölni utódját. Ő dönt a vallási ügyekben, tehát lelkiismereti kérdésekben is ő a legfőbb bíró. Legfőbb vezetője az egyháznak.***

Isten úgy rendelte, hogy az állam ura, vagyis a szuverén bölcsen kormányozzon, máskülönben félnie kell isten büntetésétől. Jellemző, hogy az ateista Hobbes politikai munkáiban véges-végig istennel érvel, több esetben a Biblia tekintélyére hivatkozik, melyből hosszan idéz igazának bebizonyítására. Ennek kizárólag politikai magyarázata lehet, tudományos alapja nincs. Annak érdekében, hogy az egyeduralkodó fő hatalmát igazolja, abszolút tekintéllyel ruházza fel és mentesítse a nép iránti minden felelősségtől, szükségesnek tartotta, hogy az isteni tekintélyhez folyamodjék, amely szerinte a „legszentebb" a tömegek szemében. Hobbes ilyen módon a monarchia érdekében elárulta saját ateista meggyőződését.

„A polgárról" [De cive] című könyvében teljes fejezetet szentelt annak bizonyítására, hogy a „természettörvény" isten törvénye. A „természettörvény", hangoztatja, az ész törvénye. Az észt viszont isten adta az embernek, hogy helyesen és ésszerűen éljen. Így tehát az ész, a „természettörvény", az isteni törvény megnyilatkozása. Hobbes az egész fejezeten keresztül állandóan a Bibliára hivatkozik, hogy azzal támassza alá tanainak igazát. „Az állam-

* Uo. 92. old.

** *W.R. Sorley:* A History of English Philosophy (Az angol filozófia története). 1937. 66. old.

*** *G. P. Gooch:* Id. mű, 38. old.; lásd még *W. T. Jones :* Masters of Political Thought. Vol. II.; From Machiavelli to Bentham (A politikai gondolat mesterei. II. köt. Machiavellitől Benthamig). 1949. 102—105. old.

hatalomról" című ötödik fejezetben az állam keletkezését fejtegeti, természetesen egyáltalán nem történelmi adatok alapján, hanem tisztán racionalista módon, a tiszta ész elveiből kiindulva. Vagyis lényegileg idealista módon közelíti meg a társadalmi és állami élet kérdéseit.

Mint már láttuk, Hobbes azzal magyarázza az állam keletkezését, hogy az emberek a haláltól való félelmükben igyekeznek kikerülni veszélyes helyzetükből, békét teremteni a háború helyett. Ekkor következik be az átmenet a *természeti állapotból a polgári* (civilizált) *állapotba.* Megjegyzendő, hogy Hobbes három különféle terminust használ az új állapotra : állam, polgári társadalom és polgári személyiség. Hobbes, sok más kutatóhoz hasonlóan, aki a „természeti állapot" és a „természettörvény" elméletét hirdette, nem látott különbséget az állam és az emberi társadalom között.

Az emberi társadalom és az állami szervezet tudományos és politikai szempontból egyaránt rendkívül fontos megkülönböztetése valóban tudományos alapokon Marxtól származik. Hegelnél már megtaláljuk a kérdés helyes megoldásának bizonyos csíráit, de természetesen idealista burokban. A marxizmus alkotta meg e területen az egyedül tudományos elméletet, s ez forradalmat jelentett a tudomány történetében.

A társadalom azóta létezik, amióta maga az ember. Az emberiség sohasem élt olyan állapotban, amilyent Hobbes leír. Az állam pedig történelmi képződmény. A társadalom nem múló valami, mindaddig lesz, amíg ember él a földön, ezzel szemben az állam csak átmenetileg létezik, múlékony.

Hobbes sajátos módon fogja fel a magántulajdon jogát : a magántulajdon származékos jog, amellyel az uralkodó ruházta fel a magánszemélyeket. Az uralkodó abszolút tulajdonjoggal rendelkezik minden anyagi gazdagságra ; a magánszemélyek csupán a tulajdon birtokjogával rendelkeznek, s ezt is az uralkodótól kapják. A reakciós Hobbes számára a magántulajdon e „korlátozására" azért volt szükség, hogy fokozza az egyeduralkodó hatalmát, amit a legkülönfélébb szofisztikus csűrés-csavarásokkal igyekezett elérni.

Hobbes azt tanítja, hogy a magántulajdon az állammal együtt jött létre. Helyesebb lett volna azt mondani, hogy az állam a magántulajdon és az osztályok kifejlődése következtében jött létre. De bármily egyoldalúan és zavarosan jelenik is meg Hobbesnál a tulajdon keletkezésének gondolata, ha torz formában is, de az a helyes eszme vetődik fel, hogy a magántulajdon szorosan összefügg az

állami szervezettel, melynek fő célja vagy egyik fő célja a magántulajdon védelme. Alig találunk egyetlen burzsoá politikai elméletet, amely ne foglalkozna a magántulajdonnal és annak az állami szervezet által történő védelmével.

A „természeti állapotban", mint már tudjuk, nincs magántulajdon. Itt, Hobbes formulája értelmében, minden mindenkié. A társadalomban mindenki azt birtokolja, amit *törvényesen* meg tud tartani magának. Ebből az következik, hogy a társadalomban mindenki olyan tulajdonnal bír, amelyre polgártársai közül senki másnak sincs joga, mert a többiekre ugyanazok a törvények érvényesek. Ezzel szemben senki sem rendelkezik olyan tulajdonnal, amelyre ne volna joga a fő hatalom hordozójának, vagyis az államhatalomnak. A legfőbb hatalom a törvényhozó, benne testesül meg az egyes polgárok akarata, akik Hobbes szavaival élve, legfőbb bíróként és törvényhozóként maguk fölé emelték őt.

Hobbes — s ebben nem különbözik a „természetjog" más teoretikusaitól — nem ad választ arra a kérdésre, hogy a „természeti állapot" elhagyásakor, amelyben nem volt magántulajdon, amelyben minden mindenkié, tehát közös volt, miért nem teremtett az állam vagy a társadalom az összes polgárok számára olyan körülményeket, hogy egyenlő tulajdonnal rendelkezzenek.

A „Leviathan"-ban, csakúgy mint „A polgárról" című munkában sok szó esik az államformákról. Hobbes a politikai írók túlnyomó többségéhez hasonlóan három alapvető, mondhatnók, klasszikus állami berendezkedési formát különböztet meg: a demokráciát, az arisztokráciát és a monarchiát, s ez utóbbit részesíti előnyben, mert véleménye szerint a közérdek csak a monarchiában esik egybe a magánérdekekkel. Hobbes a politikai gondolkodók hagyományos tanításával összhangban aszerint különbözteti meg a politikai formákat, hogy hány személy gyakorolja a fő hatalmat. A régi államteoretikusok és politikai gondolkodók ebben a kérdésben sem a törnelmi és gazdasági tényekből indulnak ki, hanem racionalista álláspontról, a priori elvekből, formalista és nem realista talajról közelítették meg a kérdést. Demokráciának azt az államrendet tekintették, ahol, mint Hobbes mondja, minden állampolgárnak szavazati joga van. Megkülönböztették a közvetlen és a képviseleti demokráciát. Hobbes a képviseleti demokráciával foglalkozik. Föltételezi, hogy a képviseleti demokráciában minden állampolgárnak joga van részt venni a képviselők vagy küldöttek megválasztásában. A valóságban, még ha a kérdésnek csak tisztán formális oldalát vesszük is

figyelembe, nincs a világon olyan úgynevezett burzsoá demokrácia, ahol a legkülönfélébb fenntartások meg ne nyirbálnák a polgárok választójogát.

Az állami berendezkedés második „klasszikus" formája, az arisztokrácia, ahol nem minden polgár, hanem csak egy részük rendelkezik szavazati joggal. A monarchia olyan államrend, ahol a hatalom egyetlen személy kezében összpontosul. A hatalom hordozója a demokráciában a nép, az arisztokráciában a nemesség.

Az ókori politikai írók, jegyzi meg Hobbes, az említett alapvető formák mellett — mint „eltorzított" formákat — fölvették az anarchiát, az oligarchiát és a zsarnokságot is. Hobbes hangsúlyozza, hogy ezek nem újabb államformák, hanem csak az alapvető formák más elnevezései. Ezekkel az új vagy speciális elnevezésekkel rendszerint az illető államok ellenfelei ajándékozták meg a fennálló formákat. Hobbesnak ebben a megállapításában kétségtelenül van némi igazság.

Vegyük például a demokráciát. Ellenfelei anarchiának keresztelték el, mert ezzel akarták kifejezésre juttatni e nekik ellenszenves forma iránti gyűlöletüket. Az ellenforradalmárok hazug módon anarchiának mondják a forradalmat. Burke angol reakciós, aki a 18. század végén a francia forradalom ellen írt, ezt anarchikus, romboló eseménynek nyilvánította, amely tagad minden hatalmat, minden rendet stb. Valójában Burke a földesúri tulajdont, a feudális Franciaország reakciós hagyományait védelmezte, az angol reakciós osztályok érdekében.

Hobbes államának már eredeténél fogva legfőbb feladata a rend fenntartása és a tulajdon védelme. Másik feladata, amely egyébként ugyancsak keletkezésének körülményeiből fakad, a harc ama vad ösztönök ellen, melyek a természeti állapotban uralkodtak az emberek felett.

Az állam tehát Hobbes elképzelése szerint inkább afféle rendőr, mint a haladás, a kulturális fejlődés eszköze.*

Bár Hobbes tulajdonával együtt teljesen alárendeli az embert az államnak, amely belátása szerint rendelkezik a polgárok minden vagyonával, egy pontot mégis meghagy, ahol bizonyos tere van a szabad önvédelemnek. A Leviathanban a polgárokat a fő hatalom elleni *felkelés jogával* ruházza fel abban az esetben, ha ezt saját személyes szabadságuk, *saját életük védelme* teszi szükségessé. Így tehát

* *W. T. Jones :* Id. mű, 123. old.

az önfenntartás törvénye a legfőbb törvény. Az élet védelmében még az uralkodó elleni felkelés is megengedhető.

A polgárnak joga van megtagadni az engedelmességet az uralkodó iránt, ha az azt parancsolja, hogy csonkítsa meg, ölje meg vagy akár csak sebezzé meg magát. Azok a szerződések, amelyek meggátolják az embert abban, hogy megvédje saját életét, érvénytelenek. „Ha az uralkodó — mondja Hobbes — azt parancsolja egy embernek (még ha azt törvényesen elítélték is), hogy ölje meg, sebezze meg vagy csonkítsa meg magát, vagy ne tanúsítson ellenállást azzal szemben, aki rátámad, vagy tartózkodjék az ételtől vagy a lélegzéstől vagy gyógyszerek használatától, vagy bármilyen más olyan dolog használatától, amely nélkül nem élhet, ennek az embernek jogában áll nem engedelmeskedni."*

Hobbes gondolatának lényege, hogy az embert az önvédelem feljogosítja arra, hogy ne engedelmeskedjék az uralkodónak.

Hobbes tanítása szerint a legfőbb jó az élet, az önfenntartás. Az ember ebből a célból lép szerződéses viszonyra embertársaival, e célból ruházza át saját akaratát és minden tulajdonát az uralkodóra, vállalva az abszolút engedelmességet, aminek célja a védelem. Ezért természetes, hogy e kötelezettségek megszegése az engedelmesség megszűnését eredményezi.

„Az alattvalóknak az uralkodójukkal szemben fennálló kötelezettségei csak addig tekinthetők érvényesnek, semmivel sem tovább, amíg az uralkodó meg tudja védeni őket. Mert az embereknek azt a természetadta jogát, hogy maguk védjék meg magukat, ha senki más meg nem védheti őket, semmiféle szerződés sem idegenítheti el. Az uralkodó hatalom az állam lelke, és ha ez a lélek elhagyja a testet, ez képtelen többé mozgatni a tagokat. Az engedelmesség célja a védelem, s amiben az ember a maga védelmét keresi, legyen az a saját kardja vagy a másé, annak természettől fogva hajlamos engedelmeskedni, és igyekszik alávetni magát."**

Az uralkodó feladata, rendeltetése tehát az alattvalók védelme; a védelem mértéke az uralkodó erejétől függ. Addig, amíg az uralkodó rendelkezik a polgárok megvédéséhez szükséges fizikai erővel, joga van parancsolni és büntetni. Az alattvalók viszont a maguk részéről kötelesek engedelmeskedni neki. De abban a percben, mihelyt elvesztette erejét, az alattvalók kénytelenek maguk meg-

* *Thomas Hobbes:* Leviathan. Id. kiad. 114. old.
** Uo. 116. old.

védeni magukat, s megszűnik az uralkodó hatalma. A hatalom erő, s akinek az nincs birtokában, az a fő hatalommal sem rendelkezik. Így tehát a fő hatalom egyértelmű a polgárok megvédéséhez szükséges fizikai erővel.

Hobbesnál egy csomó képtelenséggel találkozunk, s ezek miatt kénytelenek vagyunk igen kevésre értékelni hazafiságát, egész reakciós politikai koncepciójáról nem is beszélve.

Valóban, ki fogadna el manapság ilyen tételt: „Ha a legyőzött egyeduralkodó megadta magát legyőzőjének, és annak alattvalójává válik, akkor az alattvalók mentesülnek előző kötelezettségeiktől, és a győztes alattvalóivá lesznek."* Ez például azt jelentené, hogy amikor III. Napóleon a németek fogságába került, ezzel az egész francia nép a porosz király alattvalója lett. A franciák megszűntek franciák lenni és németekké váltak.

Ez az abszurd tétel abból következik, hogy Hobbes tanítása szerint az alattvalók nem léteznek önállóan, hanem csupán *függvényei az uralkodónak*. Hobbes tehát azt követeli a néptől, hogy árulja el hazáját, önmagát, csak azért, mert uralkodója „megadta magát legyőzőjének".

Hobbes a népet semmire sem tartja. Minden az egyeduralkodóban összpontosul. Nyilvánvaló, hogy e nézet reakciós és ostoba.

Hobbes megengedhetőnek tartja a nép elárulását, hogy úgy mondjuk, nagyban és kicsinyben egyaránt. „Ha az alattvaló — írja — fogságba esik a háborúban, önmaga vagy létfenntartási eszközei az ellenség őrizetébe kerülnek, s azzal a feltétellel kapja vissza életét és fizikai szabadságát, hogy a győztes alattvalójává válik, akkor az alattvaló elfogadhatja ezt a feltételt, s elfogadván, annak az alattvalójává válik, aki fogságba ejtette, mert nincs más módja életének megmentésére. Ugyanez a helyzet akkor, ha valakit idegen országban ugyanilyen feltételek mellett letartóztatnak."**

Hobbes számára az élet megmentése a legfőbb törvény és a legfőbb jó. Tanítása szerint az ember élete megmentése érdekében bármilyen árulást, bármilyen hitszegést elkövethet. Hobbes egyáltalán nem ismeri az önfeláldozást valamilyen eszméért. Az önfenntartáson és az ember saját életének megmentésén kívül nem ismer egyebet.

Hobbes nézete szerint az ember pusztán fizikai lény, Locke-kal ellentétben, aki szerint az ember „morális" lény. Hobbes a követ-

* Uo. 117. old.
** Uo. 116—117. old.

kezőket írja: „Az ember *természete olyan természeti képességeinek és erőinek összessége*, amilyen például a táplálkozás, mozgás, szaporodás, érzékelés, gondolkodás képessége stb. Ezeket a képességeket mi együttesen *természeti* képességeknek nevezzük, s ezek beletartoznak az embernek mint *értelemmel felruházott* állatnak a meghatározásába."*

A „természetjog" és a politika elemeinek helyes megértéséhez és magyarázatához, mondja Hobbes, ismerni kell az ember természetét, tudni kell, mi a politikai organizmus, és mit értünk törvényen.

Hobbes „Az emberről" (De homine, 1658), című művében az ember természetét elemzi avégett, hogy fölfedje azokat az elsődleges és legegyszerűbb elemeket, amelyekre a politika szabályai és törvényei visszavezethetők. Hobbes szerint az emberi természet elsődleges elemei a szenvedélyek és az értelem. Minden ember, ugyanúgy, mint minden más élőlény, önfenntartásra, saját boldogságának elérésére törekszik. Az emberi szenvedélyeket a fölöttük uralkodó értelem fékezi. A „természettörvény" az az értelemtől származó előírás vagy általános szabály, mely az embert megakadályozza abban, hogy azt tegye, ami az élet elpusztítására vezetne.

Hobbes politikai filozófiájában a 17. századi angol forradalom osztályharcai jutottak kifejezésre. Hobbes a nagy földesurak és a király érdekeit védelmezte. Elméletében az utóbbinak abszolút hatalmat ad az alattvalók és azok vagyona felett. Hobbes politikai teóriája sok ellentmondásos elemet, sőt képtelenséget tartalmaz.

Az irodalomban többször felvetődött már az a kérdés, hogy csakugyan úgy képzelte-e el Hobbes az emberiség természeti állapotát, hogy ott mindenki háborút viselt mindenki ellen. Ezt a kérdést Jones is tárgyalta „Machiavellitől Benthamig" című könyvében."**

Kétségbevonja, hogy Hobbes komolyan feltételezett egy olyan állapotot, amelyben nem volt sem állam, sem társadalom. Föl kell tételeznünk, hogy az úgynevezett „természeti állapot" más hívei is, mint például Locke, ezt csak valaminő „ideális állapotként" képzelték el azért, hogy megmagyarázzák vele a társadalmi és állami állapot eredetét. Jones hangsúlyozza, hogy Hobbes, miként érvelése is mutatja, nem vélte reálisnak a „természeti állapotot". Nem volt

* *Thomas Hobbes :* The elements of Law (A törvény elemei). London 1889. 2. old.

** *W. T. Jones :* Id. mű, 99—100. old.

érdeke, hogy ellenfeleivel szemben védelmezze a „természeti állapot" gondolatát. Jones véleménye szerint Hobbes azért indult ki ebből az ideából, hogy bemutassa, milyen lenne az emberek élete, ha nem állami és társadalmi keretek között élnének.

Hobbes be akarta bizonyítani, hogy államhatalom nélkül az emberek szerencsétlenek volnának, s ezért annál többre kell becsülniük az államot, hiszen minden okuk megvan arra, hogy engedelmesek és alázatosak legyenek, s boldognak tartsák magukat. Persze Jonesnak igaza lehet abban, hogy Hobbesot ilyen szándékok vezérelték. De koncepciója reakciós jellegű, míg Locke és Rousseau koncepciója a „természeti állapotról" progresszív, annak ellenére, hogy sohasem létezett semmiféle ilyen „természeti állapot".

Hobbes politikai művei forradalmi korszakban láttak napvilágot. Gyakorlatilag a monarchia védelmezőjének szerepét töltötte be, a monarchiáét, amelyet éppen ezekben az esztendőkben döntött meg a forradalom. Hobbes a monarchia védelmezői közé tartozott, s mi sem természetesebb, mint hogy nézetei visszautasításra találtak.

Hobbes a restauráció filozófusa volt. Politikai filozófiája szöges ellentétben állt általános filozófiai nézeteivel, melyek materialisták voltak. Ateizmusa miatt — az ateisták atyjának is nevezték — a rojalisták üldözték; elmozdították a walesi herceg (a trónörökös) nevelőjének tisztéből. Kitiltották a királyi udvarból. Sőt, minden okunk megvan annak foltételezésére, hogy az emigránsok körében levő egykori barátai érték el intrikáikkal a francia udvarnál, hogy letartóztatási parancsot adjanak ki ellene és kiutasítsák. Hobbes csakugyan kénytelen volt Franciaországot elhagyni.

Hobbes tehát tizenegy évi távollét után visszatért hazájába, hogy alávesse magát az új hatalomnak, Oliver Cromwell diktatúrájának. Az új hatalom tisztelettel és előzékenységgel közeledett a filozófushoz.

Nincs kétség afelől, hogy Hobbes monarchista volt, de felfogását, hogy a szuverenitás, a fő hatalom mint a hatalomnak akár egy ember kezében, akár több személy testületében való összpontosulása képzelhető el, Cromwell diktatúrája idején a filozófus javára is lehetett értelmezni. Tanítása logikai szempontból egy abszolút hatalommal rendelkező nemzeti konvent diktatúrájának sem mondott volna ellent.

A köztársaság bukása és a restauráció korszakának beköszöntése után II. Károly orokos életjáradékot rendelt el tanítója részére, de

ezt a filozófus nem élvezhette, mert az ország pénzügyi helyzetének leromlása miatt nem fizették ki neki. Azután a Stuartok pártja megint üldözni kezdte mint szabadgondolkodót, ateistát és — a köztársasági rend hívét.

Sőt, ellenségei még azzal is vádolták, hogy tulajdonképpen azért írta a „Leviathan" című munkáját, hogy Cromwellt támogassa. Az alsóház határozatára különleges vizsgáló bizottság alakult a sajtóval történt visszaélések kivizsgálására. A bizottságnak „tanulmányoznia" kellett volna a „Leviathan"-t is. De barátai közbenjárására Hobbes ellen megszüntették az eljárást. Hobbes mindenképpen igyekezett bebizonyítani ártatlanságát, s evégett egész sor munkát írt erről a kérdésről. A király mégis megtiltotta Hobbesnak, hogy bármit is kinyomasson. Halála után három évvel az oxfordi egyetem utasítására „A polgárról" és a „Leviathan" című művét ünnepélyesen, nyilvánosan elégették. Így tisztelte a restauráció annak a gondolkodónak az emlékét, aki személyes híve volt.

7

JOHN LOCKE, AZ ANGOL BURZSOÁZIA ÉS ARISZTOKRÁCIA OSZTÁLYKOMPROMISSZUMÁNAK IDEOLÓGUSA

(1632—1704)

John Locke a kialakult burzsoá állam- és társadalomelmélet megalapítója.

Locke a 17. századi Angliában a liberális irányzat legnagyobb politikai gondolkodója volt. Összegezte, megszelídítette és polgáriasította az angol demokraták politikai eszméit. „Amikor elérték a valódi célt, amikor végrehajtották az angol társadalom polgári átalakítását — írja Marx —, Habakukot kiszorította Locke."* Mind filozófiai rendszere, mind politikai doktrínája jellegzetesen tükrözi a 17. századi Anglia második felének társadalmi-politikai életét. Locke hatása messze túlterjedt Anglia határain ; az európai kontinensen és a tengerentúl, az amerikai gyarmatokon egyaránt megmutatkozott.

Az 1688-i „dicsőséges forradalom" eredményeképpen megszilárdult a parlament hatalma, tehát a középosztályok, azaz gyakorlatilag a burzsoázia államhatalma.

1689-ben Locke megjelentette „Treatise of Governement" („Értekezés a kormányzatról") című munkáját. Ellentétben saját ismeretelméletének alapelvével, mely szerint az emberi megismerés forrása a tapasztalat, tisztán spekulatív módszerrel bizonyítja isten és az isteni törvény létezését. Ahhoz képest, amit a levellerek írtak és hirdettek a vallással kapcsolatban, Locke, a „felvilágosodott" filozófus álláspontja reakciós, egy lépést jelentett visszafelé.

Ha elvetjük Locke valláskoncepcióját, amelyre politikai elméle-

* *Marx :* Louis Bonaparte Brumaire Tizennyolcadikája. Kossuth—Magyar Helikon, é. n., 12. old.

tét fölépítette, és csak politikai eszméit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy sokat kölcsönzött a demokratikus elvekért harcoló levellerektől,* akiknek ugyan politikai doktrínája egészében véve a fejlődésnek magasabb fokát képviseli a politikai tanok történetében, mint Locke tanítása. Locke célja, hogy igazolja az 1688-i burzsoá forradalmat, amely a földbirtokos és az ipari-kereskedő osztály kompromisszumából fakadt. Ez a kompromisszum politikailag az alkotmányos monarchia megteremtésében jutott kifejezésre. E forradalomnak és a „népakaraton" nyugvó alkotmányos monarchiának Locke volt az ideológusa.

A nagy francia politikai gondolkodók azzal a céllal dolgoztak ki különféle politikai elméleteket, hogy azok a társadalom és az állam eljövendő politikai átalakulásának alapját képezzék. Evvel szemben az angol politikai gondolkodók rendszerint nem vágtak elébe a politikai élet fejlődésének, hanem „empirikusan" általánosították a már lezajlott eseményeket, összegezték a történteket és levonták a konzekvenciákat. Így lényegében Locke sem tett többet, mint elméletileg általánosította a burzsoázia győzelmének eredményeképpen lezajlott eseményeket, kidolgozta e győzelem filozófiai-elméleti igazolását. Mi több, azzal a céllal sűrítette elvont elméletbe a forradalom eredményeit, hogy minden helyzetre és minden időkre egyetemes, kötelező érvényű elméletet dolgozzon ki.

Elméletének alapja szintén a „természettörvény" és a „természeti állapot", amelyben tökéletes szabadság és egyenlőség uralkodik.

Locke egyik középponti gondolata az *individualizmus* elve, amely egyébként szorosan összefügg elméleti filozófiájának, a nominalizmusnak alapelveivel. Locke tagadta az általános fogalmak realitását, s csak az egyedit, az individuálisat ismerte el reálisnak. Ez a filozófia arról az új burzsoá társadalomról alkotott elképzeléseket fejezte ki és általánosította, amely nem egyéb, mint az egymással csak külsőleges kapcsolatban álló, egymás mellett élő *egyének összessége.* A társadalom ebben a felfogásban olyan mechanizmus, amelyet elszigetelt atomok halmaza alkot. A magántulaj-

* Locke-ra Hooker is hatással volt (lásd *E. V. Zenker :* Der Anarchismus [Az anarchizmus] Jena 1895. 12—13. old.); lásd még *John Morley :* Rousseau. London 1886. II. köt. 148. old. Pl. Locke az „Értekezés"-ben többször hivatkozik Hooker „Eight Books of the Laws of Ecclesiastical Polity" („Nyolc könyv az egyházi rendszer törvényeiről") című művére.

donosokat egymással szembeállító burzsoá társadalomnak ez a jellege tükröződik vissza a burzsoá filozófusok, publicisták, közgazdászok, történészek elgondolásaiban.

Locke az alkotmányos monarchia, a burzsoá liberalizmus teoretikusa volt, aki a „természetjog" „elméleti" alapján állt. A „természeti állapotot", mondja Locke, az ember teljes szabadsága jellemzi. Ez az úgynevezett „természeti szabadság", amely a mindennemű magasabb földi hatalomtól való szabadságban jut kifejezésre, és nem függ az ember akaratától vagy törvényhozó hatalmától. A szabad embert csak a természettorvény vezérli. A szervezett társadalomban vagy az államban (Locke nem tesz különbséget a kettő között) az ember szabadsága azt jelenti, hogy csak annak a torvényes hatalomnak van alávetve, amely az egész közösség beleegyezésével, tehát az ő akaratából is — jött létre.*

Az emberek, amikor létrehozták a társadalmat, vagyis megalakították az államot, meghatározott feltételek között ugyan, de megtartották azt a szabadságot, amelyet Locke szerint a „természeti állapotban" élveztek. Az összes polgárok egyetértésével, szerződés útján létrehozott államban a polgároknak ugyanolyan szabadságot, egyenlőséget és tulajdont kell élvezniük, mint a „természeti állapotban". Vagyis a Locke által lefestett „természeti állapot" tulajdonképpen a burzsoá társadalom előre vetített képe.

Locke azonosítja a polgári társadalmat a politikai társadalommal. Polgári vagy politikai társadalom ott és csakis ott van, ahol meghatározott számú ember társadalomban egyesül, miközben lemond a „természetjogról" s átruházza azt a társadalmi hatalomra.**

Így tehát az emberek áttérnek a „természeti állapotról" a társadalmi állapotra, és a szuverén kormány hatalma alatt egységes nép, egységes kormány jön létre. Ez a legfelsőbb hatalom — amelynek joga van ítélkezni, amely megfelelő erővel és tekintéllyel rendelkezik ahhoz, hogy eldöntsön minden viszályt, vitát és meg-

* „The natural liberty of man is to be free from any superior power on earth, and not to be under the will or legislative authority of man, but to have only the law of nature for his rule. The liberty of man, in society is to be under no other legislative power but that established by consent in the commonwealth" *(John Locke :* The Second Treatise of Civil Government [A második értekezés a kormányzatról]. Oxford 1948. 13. old.)

** *John Locke :* Id. mű, 44. old.

szüntesse az igazságtalanságokat, amelyeket az együtt élő emberek egymással szemben elkövetnek —, a torvényhozó hatalom. Ott, ahol nincs ilyen egyesülés és ahol nincs hatalom, amely elé panaszaikkal járulhatnak a kozosség tagjai, „természeti állapot" van.*

Locke részletesen fejtegeti a politikai társadalom letrejottének „történetét", saját elkepzelese szerint, mert természetesen a szó valódi értelmében nem beszelhetünk történelemrol. Locke azt állítja, hogy az emberek a „természeti állapotban", amikor szabadok és egyenlók voltak, s amikor a koztulajdon alapján minden az ovéke volt, nem tudni, milyen okból, szótöbbséggel elhatározták, hogy áttérnek a társadalmi állapotra. Azért hangsúlyozza, hogy a „természeti állapotról" a társadalmi állapotra való áttérés szótobbséggel történik, hogy igazolja a többseg jogát a társadalomban. Majd ugyanilyen onkényesen magyarázza a monarchia keletkezését. Kiderül, hogy a népek szótobbséggel mindjárt kezdetben uralkodót választottak, akire átruházták szuveren jogaikat, mert a monarchikus kormányzati formát tartották a legcélszerübbnek. A monarchia igazolása, mint az olvasó látja, nélküloz minden bizonyítást, de hát még ilyen kiváló gondolkodótól sem várhatunk logikát akkor, amikor az uralkodó osztályok erdekeinek védelméről beszél.

Nyilvánvaló, hogy ez az egész spekulatív konstrukcio szofizmákra épül, és belsőleg ellentmondásos. Egyfelől Locke kijelenti, hogy egyetlen polgár sem koteles engedelmeskedni a politikai szövetségnek, ha ő maga nem egyezett bele. Másfelől, ha egyszer a tobbség elhatározta a politikai társadalom megalakítását, mindenki koteles engedelmeskedni neki.

Hogy az emberek a „természeti állapotban" miként tudtak „általános népgyűlést" tartani, s hogyan tudták a kérdéseket az angol államjog szellemében eldonteni, élve az „általános választójoggal" és szótobbséggel hozva határozatokat — ezt Locke nem magyarázza meg, de nem is tehetné, minthogy konstrukciója fikciókon alapul. Mindenáron igazolni kellett az 1688-i államcsíny jogosultságát.

Maga Locke is nyilvánvalóan érezte, mennyire fogyatékos ez az egész elmélet, s ezért bizonyos értelemben cáfolni kezdi onmagát, amivel lényegében fel is borítja az egész konstrukciót. Kijelenti, hogy a történelemben tulajdonképpen nincs példa arra, hogy füg-

* Uo.

getlen és egyenlő emberek összegyűltek volna, s így alakítottak volna kormányt.*

Ugyanakkor megpróbálja megcáfolni saját cáfolatát azzal, hogy megemlíti Róma és a velencei állam keletkezését, vagy megjegyzi, hogy Amerikában vannak kormány nélkül élő torzsek. De ezek a példálózások nem meggyőzőek.

Locke nem tud megbirkózni azzal az alapvető kérdéssel, hogy miként keletkezett a politikai társadalom, illetve az állam, s ezt maga is érzi, amikor az összes felsorakoztatott példák után kijelenti, hogy ha a múltba nézünk, mindenütt azt látjuk, hogy a hatalom egyetlen ember kezében összpontosult. De ez, mondja, mégsem cáfolja az én állításomat, nevezetesen azt, hogy politikai társadalom abban az esetben jon létre, ha az egyének megegyeznek abban, hogy egyesülnek és társadalmat alakítanak.** Locke állítása szerint minden politikai társadalom azzal kezdődik, hogy a szabadon cselekvõ emberek önkéntesen egyesülnek (from a voluntary union), és kölcsönösen megegyeznek vezetőik és kormányzati formájuk megválasztásában.

Ezzel összefüggésben Locke kénytelen elismerni, hogy a politikai társadalom első feje az általános szavazással megválasztott uralkodó volt. A monarchikus hatalom keletkezésének ezt az elméletét az angol whigek 17. századvégi gyakorlati politikájának szükségletei diktálták. A népszuverenitás tétele egyik kétségtelenül progresszív eszméje Locke politikai tanának. A népnek joga van elmozdítani a kormányt, sőt még a felkelésre is jogosult abban az esetben, ha a kormány visszaél a nép bizalmával. Locke ezeket az eszméket a levellerektől kölcsönözte.

B. N. Csicserin reakciós politikus és író „Isztorija polityicseszkih ucsenyij" [„A politikai tanok története"] című munkájában harcba száll Locke progresszív eszméi ellen, bírálja őt, amiért a népszuverenitást védelmezte és elismerte a nép jogát a felkelésre. Csicserin anarchizmussal és forradalmisággal vádolja Locke-ot. A következőket írja: „Locke azt állítja ugyan, hogy a nép csak akkor foghat fegyvert, ha a visszaélések tartósak és a többséget érintik, de ki tudja megítélni a szervezetlen, vak tömegből, hogy mi a többség, és mi a kisebbség? Egy kisszámú, de eszeveszett párt

* Uo. 50. old.
** Uo. 53. old.

mindig kész arra, hogy követeléseit a többség akaratának tüntesse fel, és jelt adjon a felkelésre. Az államban minden törvényes hatalomnak rendelkeznie kell a megfelelő törvényes szervekkel is; másként a társadalmi rend szükségletével összeegyeztethetetlen agyrém marad csak. A felkelés lehet a végső szükség menedéke; a forradalmakban néha a népélet történelmi fordulatai fejeződnek ki, de ez mindig erőszak és nem jog. Azok az individualista elvek, amelyekből Locke elmélete kiindul, óhatatlanul olyan anarchista tételekre vezették őt, amelyek az állam alapjait rombolják le. Ilyen az a tétel is, hogy a törvények vagy a kormánynak adott megbízás megszegése esetén a nép visszatér a természeti állapotba, és jogot nyer arra, hogy új kormányt hozzon létre."*

Mint látjuk, Csicserin a népet megvető reakciósok szokásos érveit sorakoztatja fel Locke nézetei ellen. Locke-nak anarchizmussal és más halálos bűnnel való megvádolása nem állja ki a kritikát. Csicserin, mint minden reakciós, a monarchikus hatalom védelmében nemcsak elveti a népszuverenitás elvét, hanem annak felemlítését is jogtalannak tartja. A minden rendű és rangú reakciósok számára a „törvényesség" arra szolgál, hogy tagadhassák a néptömegek legnagyobb mértékben törvényes jogait és követeléseit. A törvényesség eszméi nagyon gyakran szolgálnak eszközül arra, hogy az uralkodó osztályok leigázhassák a tömegeket. A reakciósok úgy gondolják, hogy a forradalmi népnek előbb engedélyt kell kapnia a fennálló hatalomtól a forradalom véghezvitelére. Ellenkező esetben a forradalom „törvénytelen".

Locke azt állította, hogy az eredetileg szabad nép saját fő hatalmát ruházta át az uralkodóra. Abban az esetben, ha a királyi hatalom zsarnoksággá fajul, a népnek joga van megfosztani az uralkodót a hatalomtól, és mást választani a helyébe. Stillich szerint „ez az elmélet az aktív ellenállás elmélete, az angol whigizmus doktrínája"**. Szerintünk Locke mint teoretikus túlment a whigek gyakorlati politikáján, mert azok kompromisszumot kötöttek a tory párttal. A whigek mindenesetre, mihelyt hatalomra jutottak, jóval mérsékeltebbek lettek.

Locke az önkény és a hatalommal való visszaélés elkerülése

* *B. Csicserin:* Isztorija polityicseszkih ucsenyij (A politikai tanok története). 2. rész, Moszkva 1872. 353. old. (oroszul).

** *Stillich:* Die politischen Parteien in Deutschland. I. köt. Der Liberalismus. (A politikai pártok Németországban. I. köt. A liberalizmus.) Lipcse 1911. 54. old.

végett felállította a hatalom megosztásának elvét. Már említettük, hogy a történelem folyamán csaknem mindenkor az állami tevékenységnek *három alapvető funkciója* különböztethető meg: a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói funkció. Az államnak ezek a funkciói az őskorban gyökereznek, hiszen már az ősközösségi rendben megjelentek. A történelem folyamán sokszor változtak, különféleképpen kapcsolódtak egymáshoz, különböző szociális tartalommal telítődtek. De alapjában véve mind a mai napig fennmaradtak.

Locke törvényhozó, szervező és föderatív hatalomra osztja az államhatalmat. A szervező hatalom a végrehajtó hatalommal, a föderatív hatalom pedig a bírói hatalommal azonos. A törvényhozói a legfelsőbb hatalom. Ezt a parlament gyakorolja, amelyet a nép meghatározott, nem túlságosan nagy időközokben választ.

Locke-nak a parlament szerepére és jelentőségére vonatkozó elmélete az angol politikai élet eseményeit általánosította. A parlament bizonyos privilégiumokat vivott ki magának, amelyeket az ismert törvény, a Bill of Rights, rögzített.

Locke politikai elméletét Hobbeshoz hasonlóan, az ember természetéről szóló tanításra építi föl. De Hobbes és Locke között az a különbség, hogy míg Hobbes az embert állatnak tekinti, akit vak szenvedélyei irányítanak, és aki csak a fizikai erő törvényét ismeri el, Locke „morális és szociális állatnak" látja az embert.*

Locke „Two Treatises of Civil Government" (1690) című művében főleg Robert Filmernek Hobbes elleni reakciós fellépését veti alá megsemmisítő kritikának. Hobbes is, Filmer is az abszolút hatalmat védelmezte. De természetesen óriási különbség volt köztük. Hobbes nagy materialista gondolkodó volt. Politikai művei reakciós jelleget öltöttek ugyan, de azért sok tekintetben mentesek voltak a reakciós előítéletektől. Egyszóval, Hobbes szabadgondolkodó volt, aki az ész elveire alapozta politikai filozófiáját.

Filmer éppen azt bírálta Hobbesban, ami helyes és haladó volt benne. Nem értett vele egyet abban, hogy minden ember szabadnak és egyenlőnek születik. Megengedhetetlennek tartotta azt az állítást, hogy az állam szerződés eredményeképpen keletkezett, hiszen ez kisebbítette volna a királyt. Hobbes elleni kritikáját „Original of Government" (1652) [„A kormányzat eredete"] című könyvében

* *W. T. Jones:* Id. mű, 156. old.

fejtette ki. Nézeteit „Patriarchia or the Natural Power of King" (1680) [„Patriarchia vagy a király természetes hatalma"] című posthumus munkájából ismerhetjük meg. Ebben Filmer azt bizonygatta, hogy a királyok Ádám utódai, s hatalmuk egyenesen tőle származik.

Locke „A kormányzatról" szóló első értekezésében tehát Filmerrel foglalkozik. A második értekezés tárgya a polgári kormányzat („Civil Government").

Minden ember, mondja Locke, természettől fogva egyenlő és szabad. Az ember a „természeti szabadság" állapotában szabad mindennemű magasabb földi hatalomtól. Az embernek azért vannak jogai, mert ember, és nem azért, mert gazdag vagy hatalmas. Az értelemmel bíró lények személyiségek, mert nem szolgálhatnak puszta eszközül, öncélúak, mivel magukban hordják céljukat. A törvény célja nem a szabadság megsemmisítése vagy korlátozása, hanem kiszélesítése és fenntartása.

Locke szerint nem lényeges az a kérdés, létezett-e csakugyan a „természeti állapot". A mi szempontunkból az a fontos, hogy Locke, ugyanúgy, mint a „természetjog" többi híve, föltételezte egy *államelőtti rend* létezését. A szerződés különleges aktus, melynek következtében az emberek az állam előtti állapotból áttértek az állami állapotba, a *politikai társadalomra*. Az ember, mivel azért született, hogy fejlődjék és egyre szabadabb legyen, jogosult arra, hogy éljen a „természeti törvény" minden kiváltságával, az erőszakkal is, nemcsak avégett, hogy megvédje *tulajdonát, azaz életét, szabadságát és vagyonát* más emberek merényletei és igaztalanságai ellen, hanem azért is, hogy ítélkezzék a törvények megszegői felett, és megbüntesse őket.

Locke, mint látjuk, tágan értelmezi a tulajdon fogalmát: az élet és a szabadság is beletartozik.

A „természeti állapotban", amikor a javak köztulajdonban vannak, mindenkinek joga van mindenre. Locke ezt a tételt az „isteni törvénnyel" alapozza meg. Isten, amikor a földet és a közös birtoklást adta az embereknek, egyúttal ésszel is megáldotta őket, hogy a leghasznosabban élhessenek az adományokkal. Figyelemre méltó az a specifikusan angol stílusú burzsoá képmutatás és szofisztika, amellyel Locke igazolni próbálja a magántulajdon intézményét, s ezzel a kizsákmányolást, a magántulajdon rendszerének elkerülhetetlen velejáróját. Ám Locke volt az egyik első teoretikus, aki megértette, mi a munka jelentősége a tulajdon-

jog szempontjából. A tárgy azzal, hogy munkát adnak hozzá, az ember tulajdonává válik annak következtében, hogy az ember lényének egy része egyesült vele. Ugyanakkor, amikor a tulajdont így határozza meg, egyidejűleg korlátozni próbálja méreteit. Egyfelől a magántulajdon elismerésében, másfelől a méreteinek korlátozására irányuló kísérletben Locke álláspontjának kettős, ellentmondásos jellege jut kifejezésre.

Locke Hobbesszal ellentétben azt tanítja, hogy a tulajdon már jóval az állam előtt létezett, s az állam a szerződés értelmében *a tulajdon garanciájára és védelmére* jön létre.

„Locke azzal — írja Kovalevszkij —, hogy a tulajdon létrejöttét időben az állam megalakulásánál előbbre helyezi, Hobbestól eltérően nyilvánvalóan nem ruházhatja fel az államot azzal a joggal, hogy eldöntse, mi az enyém és mi a tied, hanem ellenkezőleg, az állam kötelességének tartja, hogy megőrizze a már előtte kialakult vagyoni viszonyokat. A tulajdon fogalmát annyira kiszélesíti, hogy az élethez és a szabadsághoz való jog is beletartozik, s így mondhatja azután, hogy maga az állam a tulajdon védelme érdekében jött létre."*

Kovalevszkij a továbbiakban Locke álláspontjának magyarázataképpen az alábbiakat idézi „A kormányzatról" szóló értekezésből: „Ha az ember a természeti állapotban teljesen szabad és korlátlanul rendelkezik saját személyével és vagyonával, ha egyenlő a leghatalmasabbal és nincs alávetve senkinek, mi késztethetné arra, hogy lemondjon autonómiájáról és idegen hatalmat ismerjen el maga fölött? Erre csak egy válasz lehetséges, mégpedig a következő: az ember a természeti állapotban rendelkezik ugyan az említett jogokkal, de az, hogy élhet-e velük, rendkívül bizonytalan, és állandóan fennáll az a veszély, hogy e jogok csorbát szenvednek. Tekintettel az általános egyenlőségre, mindenkinek egyformán joga van „királynak tekinteni" saját magát. Minthogy a többség nem különösebben törődik az igazságosság és az igazság szempontjaival, érthető, mi akadályozza, hogy mindenki számára biztosítva legyen saját tulajdonának használata. Ez készteti az embereket arra, hogy véget vessenek ennek a szabad, de félelemmel és veszélyekkel teli állapotnak. Ezért az emberek nem ok nélkül keresik a kapcsolatot azokkal, akik vagy alakítottak már szövetséget vagy éppen azon vannak, hogy az élet, a szabadság és a vagyon

* *M Kovalevszkij:* Id. mű, III. köt. 59—60. old. (oroszul).

megmentése érdekében szövetkezzenek. Minderre — teszi hozzá Locke — a tulajdon általános megjelölését alkalmazom. Az emberek előtt — amikor megalkotják az államot és a hatalmat —, a tulajdon védelme lebeg legfőbb célként, amire a természeti állapotban semmiképpen sincs mód."*

Locke szerint az állam előtti állapotban a föld közös volt, magántulajdon nem létezett.

Az embernek a föld, és minden, ami rajta és benne van, azért adatott, hogy fenntartsa magát és jólétben éljen. Minden, amit a természet hoz létre, mindenkinek közös birtoka, mert a természet spontán alkotása. Eredetileg senkinek sincs magántulajdona.

Bár a köztulajdon elve alapján minden mindenkié, folytatja fejtegetését Locke, minden embernek *kezdettől fogva van tulajdona, személyisége*, amelyre rajta kívül senkinek sincs joga. Ugyanígy munkája és kezének alkotása is kizárólag az övé.

„Mindaz, amit az ember — mondja Locke — munkájával kiérdemel az általánosságnak abból az állapotából, amelyet a természet létrehozott, bizonyos fokig személyiségének bélyegét viseli magán, s ezért tulajdonát képezi."** Az ember a munka segítségével, a természet kezéből, ahogyan Locke kifejezi magát, ahol minden közös volt és mindenkinek a tulajdonát képezte, kiveszi a dolgot és elsajátítja.

Így tehát az ember a munka révén változtatja személyes tulajdonná azt, ami köztulajdon volt.

„Habár a föld és az összes alacsonyabbrendű teremtmények közösen alkotják minden ember tulajdonát — írja Locke —, minden egyes embernek van bizonyos tulajdona saját személyében, amelyre rajta kívül senkinek sincs semmiféle joga. Teljes joggal mondhatjuk, hogy testének munkája és kezének alkotása kizárólag az övé. Az, amit elvett a természet által teremtett és általa fellelt termékekből, összeolvadt munkájával, s így összekapcsolódott azzal, ami az övé. S ily módon személyes tulajdonává változtatta azt."***

Minden embernek születésétől fogva joga van életének fenntartására, és így mindazokra a tárgyakra, amelyek létfenntartásához szükségesek. Itt Locke a megélhetéshez való joggal kapcsolat-

* *John Locke :* Id. mű, 62. old.; lásd még *M. Kovalevszkij :* Id. mű, III. köt. 59—60. old.

** *John Locke :* Id. mű, 15. old.

*** *W. T. Jones :* Id. mű, 178. old.

ban a maga „eredeti" tulajdon-elméletét is kifejti. Minden ember rendelkezik tulajdonnal saját személyiségében. Mindenki tulajdonosa önmagának. Minthogy az ember munkája vitathatatlan tulajdona a munkát végzőnek, rajta kívül senkinek sincs joga arra, amihez hozzátette a munkáját.*

Az, amit munkámmal elveszek a társadalmi vagyonból, saját tulajdonomat gyarapítja ; ez az, ami munkám jóvoltából az enyém. Az ember, fejtegeti Locke, saját magában hordja a magántulajdon forrását. Bár az embernek minden köztulajdonba adatott (are given in common), minden egyes ember, minthogy ura saját magának, tulajdonosa saját személyiségének és munkája termékeinek, már önmagában is jelentős tulajdonnal rendelkezik.

A munka hozza létre a különbséget a közös és a magántulajdon között. A munka valami olyasmit ad hozzá a dologhoz, amit a természet, bár minden dolgok anyja, nem adhat hozzá, s aminek következtében a dolog az ember személyes tulajdonává válik.

Az embernek annyit van joga munkájával saját tulajdonává változtatni, amennyire bizonyos életszükségleteihez szüksége van addig, ameddig a tárgy tönkre nem megy. Minden, ami ennél több, már meghaladja a részét és másoké.

Marx az „Értéktöbblet-elméletekben" több olyan kivonatot idéz Locke-nak „A kormányzatról" című művéből, amelyek a tulajdonnal és a munkával mint az érték és a személyes tulajdon forrásával kapcsolatosak.

„A tulajdon mértékét — írja Locke — a természet helyesen szabta *az ember munkája terjedelmében* és az élet kényelmességeiben : senkinek a munkája nem vethetne maga alá vagy sajátíthatna el mindent, sem élvezése nem fogyaszthatna el egy kis résszel többet ; úgyhogy ily módon lehetetlen volt bárki számára is, hogy megsértse másnak a jogát vagy tulajdont szerezzen embertársa rovására... Ez a mérték a világ kezdetén mindenki birtokát egy igen mérsékelt részre korlátozta, annyira, amennyit bárkinek a megkárosítása nélkül elsajátíthatott. És ugyanez a mérték *még most is megengedhető* anélkül, hogy valakit is hátrány érne, bármennyire úgy látszik is, hogy tele van a világ".**

* „Though the earth and all inferior creatures be common to all men, yet every man has a property in his own person ; this, nobody has any right to but himself. The labor of his body and the work of his hands we may say are properly his." *(John Locke :* Id. mű, 15. old.)

** *Marx :* Értéktöbblet-elméletek. Első rész. Kossuth 1958. 329. old.

Marx a következő kommentárt fűzi ehhez az idézethez: „A munka adja a dolgoknak csaknem egész értéküket... A használati értek munkában fel nem oldható maradéka Locke szerint a természet adománya, s ennélfogva eleve *közösségi tulajdon*."* A tulajdon egyik határa a személyes munka határa, a másik pedig az, hogy senki se halmozzon fol tobb tárgyat, mint amennyit el tud fogyasztani. Ám a tulajdonban egyenlőtlenséget idéz elő a pénz bevezetése, melyet ugyanis el lehet tenni anélkül, hogy megromlana, s be lehet cserélni más hasznos dolgokra.

Locke azért magyarázza a magántulajdon keletkezését a munkával, hogy megalapozza a *burzsoázia tulajdonjogát*, s hogy „dolgozó" osztálynak tüntesse fol a burzsoáziát, szemben a feudális tulajdonosokkal.

„Locke felfogása — írja Marx — annál is fontosabb, mert ez a polgári társadalom jogi elképzeléseinek klasszikus kifejezése a feudális társadalommal szemben, és azonfelül filozófiája az egész későbbi angol gazdaságtan összes elképzeléseinek alapjául szolgált."**

Vizsgáljuk most meg, hogyan magyarázza meg Locke a társadalom politikai célját.

Az emberek azért hajlandók lemondani szabadságuk egy részéről, hogy biztosítsák tulajdonuk védelmét. Az állam Locke szerint a „közjó" érdekében jott letre. Az egyén csak olyan törvényeknek engedelmeskedhet, amelyekhez beleegyezését adta. Ennek az elvnek a megszegése a szabadság megsértését jelentené. Az egyén részvétele a törvényhozásban, a fő hatalom részesévé teszi őt.

Ami a „közjót", az állam célját illeti, ez konkrétan a szabadság és a tulajdon, azaz a burzsoá rend védelmében jut kifejezésre. Eszünk ágában sincs ezzel negatív színben feltüntetni Locke tanítását, aki történelmi szempontból, a maga korában progresszív gondolkodó, különösképpen progresszív politikai gondolkodó volt. Amennyiben a burzsoázia mint társadalmi osztály a 17. és 18. században haladó szerepet töltött be, annyiban Locke ideológiája is haladó jellegű volt. Ez azonban egyáltalán nem ment fel bennünket attól a kötelességünktől, hogy felismerjük nézeteinek burzsoá korlátait, amelyek abban fejeződtek ki, hogy főleg a burzsoázia, és nem a nép érdekeit védelmezte.

* Uo.
** Uo. 331. old.

Ha a tulajdon kategóriájába Locke-kal belefoglaljuk magát az emberi személyiséget, s annak szabadságát és életét, akkor minden állampolgárnak van tulajdona. De Locke nem véletlenül szélesítette ki így a tulajdon fogalmát, hanem azzal a meghatározott szándékkal, hogy a vagyontalanokat is tulajdonossá nyilváníthassa, ezzel az igazi tulajdonosokkal „egyenjogúvá" tegye őket, s így azonosnak tüntesse föl minden állampolgár érdekeit. Ám a vagyontól megfosztott, a szó igazi értelmében tulajdonnal nem rendelkező ember nem ura saját „szabadságának", vagy helyesebben, már nem szabad, hanem rabszolga, mert mások akaratától függ. Tulajdonnal rendszerint a társadalomnak csupán elenyésző, maroknyi kisebbsége rendelkezik. Ez azt jelenti, ha folytatjuk Locke gondolatmenetét, hogy a társadalmat a polgárok összessége azért hozza létre, hogy megvédje a tulajdonosok biztonságát a nem-tulajdonosoktól, akik kötelesek megóvni az ő rovásukra élő tulajdonosokat, más szóval, a vagyontalanok feladata saját kizsákmányolóik védelme.

Valójában ide lyukad ki Locke társadalmi-politikai koncepciója. A politikai hatalom, az állam kizárólag a tulajdonosok érdekében jön létre, azért, hogy általa a vagyontalanok kordában tartsák saját magukat. Locke állandóan hangsúlyozza, hogy a társadalom legfőbb célja és rendeltetése a tulajdon védelme. Ezen az alapon egyebek között elvitatja a polgárjogot azoktól a hadifoglyoktól, akiket rabszolgaságra vetettek, hiszen rabszolgavoltuk következtében nincs tulajdonuk. Egyszóval Locke-nál minden a tulajdonon fordul meg. Szerinte az emberi társadalom a tulajdon védelmére és megőrzésére jött létre, legmélyebb értelme a tulajdon léte, sőt ez a rendeltetése magának az emberi életnek. Locke-nak a tulajdonról szóló tanítása igen lényeges részét, hogy úgy mondjuk, magvát alkotja az egész burzsoá világnézetnek.

Locke-nak érdeke volt, hogy — ugyancsak a tulajdon védelmében — valamiképpen megalapozza a többség jogait. Ezt a feladatot meglehetősen fogyatékosan, azt lehetne mondani, csak szavakban oldotta meg.

A többség, amely az emberek társadalommá egyesülésének első percétől fogva teljhatalommal rendelkezett a közösség felett, hatalmát arra használhatja fel, hogy törvényeket alkosson és azokat külön erre a célra kinevezett emberekkel végrehajtassa. Ez a kormányzati forma, mondja Locke, a demokrácia.

A Locke-féle többség tehát a polgárok összességét képviseli. A kisebbség köteles fennntartás nélkül alávetni magát a többségnek.

A kisebbség jogait nem biztosítja semmi, sőt a magántulajdon uralmának feltételei között a formális többség gyakorlatilag csupán kisebbsége a lakosságnak. Locke azonban nem tisztázta a demokrácia lényegét. Ott, ahol a törvényhozás joga kevesek kezében összpontosul, oligarchia van, ahol viszont egyetlen ember gyakorolja a hatalmat, ott monarchia.*

Az államhatalom jellegét ezek szerint az határozza meg, kinek a kezében van a törvényhozás joga. *A fő hatalom birtokosa a törvényhozó hatalom.*

Az emberek társadalommá egyesülésének nagyszerű célja az, hogy békében és biztonságban élvezhessék a tulajdont, s e cél elérésének nagyszerű eszközei a törvények, amelyeket a társadalom megalkot.** Az első és alapvető törvény a törvényhozó hatalom létrehozása, amely nem egyszerűen birtokosa a fő hatalomnak, hanem szent.

Az ember nem vetheti magát alá a másik ember önkényének. A „természeti állapotban" semmiféle más idegen hatalom nem uralkodik élete, szabadsága és tulajdona fölött, mint azok a törvények, amelyeket a természet önfenntartása érdekében ír elő. Minden egyes ember, amikor a társadalom tagjává lesz, a maga „természetjogait" átruházza a társadalomra, és ezzel a fő hatalomra. Így alakul meg a polgári vagy politikai társadalom, amelynek ennélfogva semmi más célja nincs, mint hogy megőrizze azt, amivel az ember a „természeti állapotban" bírt. Azok a jogok és kötelességek, amelyekkel az ember a „természeti állapotban" a természeti törvény erejénél fogva rendelkezett, a polgári társadalomban is fennmaradnak. A természet törvényei mindenki, tehát mind a törvényhozók, mind a többi ember számára örök törvények. Locke ezeket a „természeti törvényeket" egyben isteni törvényeknek nyilvánítja.

Locke tehát a tulajdon sérthetetlenségének biztosítása végett kijelenti, hogy a tulajdon a társadalom előtti állapotban is létezett. A tulajdon *megelőzi* a polgári társadalom megalakulását, s ez különös tartósságot, isteni jelleget kölcsönöz neki, mert a „természeti törvényekben", mint Locke kifejti, az isteni akarat jut kifejezésre. A polgári társadalomnak nincs joga hatályon kívül helyezni az isteni törvényeket. Sőt ellenkezőleg, a polgári társadalomnak,

* *John Locke :* Id. mű, 65. old.
** Uo. 66. old.

élén a törvényhozó hatalommal, egyenesen az a rendeltetése, hogy megvalósítsa a „természeti törvényeket", tekintélyének egész súlyával erősítse, szilárdítsa a szabadságot és a tulajdont, amit az ember a „természeti állapotból" magával hozott. Az ember éppen azért alakítja meg a polgári vagy politikai társadalmat, hogy nyugalomban és biztonságban éljen, hogy garanciát kapjon tulajdonának és személyiségének épségére és fennmaradására.

Ha a társadalom fő célja a tulajdon védelme, akkor az embert beleegyezése nélkül semmiféle hatalom sem foszthatja meg vagyonának semmilyen részétől sem. Ám éppen ez a cél azt követeli, hogy a népnek — tehát mindenkinek — legyen tulajdona ; ellenkező esetben semmi értelme nem volt a politikai vagy polgári társadalom létrehozásának. Ha az ember nélkülözi a megfelelő eszközöket (étel, ital, ruha stb.), s ezzel megfosztják attól a lehetőségtől, hogy kielégítse szükségleteit, ez azt jelenti, hogy éhhalálra van ítélve. Pedig, mint az a locke-i feltevésekből következik, minden embernek joga van a tulajdonra, a megélhetésre. De Locke óvatosan megkerüli ezt a kényes kérdést.

A fő hatalomnak, amely konkrétan a törvényhozó hatalomban fejeződik ki, a nép a forrása. Ezért a fő hatalom funkciója nem adható át más kézbe. A törvényhozó hatalom *a nép által delegált* hatalom. Csak a *népnek* van joga meghatározni és megalkotni a kormányzati formát, azt ruházza fel törvényhozó hatalommal, akit jónak lát.

A továbbiakban Locke kifejti, hogy a törvények a gazdagokra és szegényekre egyformán vonatkozzanak ; fő céljuk nem lehet más, mint a közjó, senkinek sincs joga adókat kivetni a nép közvetlenül vagy küldöttei révén adott beleegyezése nélkül. Ez a tétel megint csak azt bizonyítja, hogy Locke a többi burzsoá politikai íróval együtt milyen döntő fontosságot tulajdonít a „szent" magántulajdonnak. Egyébként az angol joggyakorlat ugyanilyen szellemű.

A szervezett társadalomban egyetlen fő hatalom létezhet csupán, a törvényhozó hatalom, s a többi, a bírói és a végrehajtó hatalom, ennek van alávetve. Minthogy azonban a törvényhozó hatalom meghatározott célra delegált hatalom, a legfőbb hatalom mindig a nép kezében marad : a népnek joga van eltávolítani vagy megváltoztatni a törvényhozó hatalmat. A szuverenitás birtokosa ily módon a nép. A nép az ország szuverénje, függetlenül attól, hogy milyen a kormányzati forma.

Locke a szerződés vagy megegyezés alapvető kikötését nem

véletlenül látja a többség uralmában, hiszen éppen ez volt a jellegzetessége a polgárság hatalomra jutásával kialakult burzsoá típusú államnak. A burzsoázia alkotta meg a képviseleti rendszert a többség uralmának formális elismerésével. Ezt nevezzük polgári demokratikus rendszernek, s ennek volt Locke a prófétája, pontosabban egyik korai prófétája.

Morley Locke népszuverenitási tételéhez többek között a következő megjegyzést fűzi: „Az 1688-i forradalom filozófusa valószínűleg messzebbre ment elveinek rögzítésekor, mint az a forradalom vezéreinek szándéka szerint kívánatos lett volna, amikor kijelentette: »minthogy a törvényhozó hatalom nem egyéb, mint olyan hatalom, amelyet meghatározott célok elérésére hoztak létre, a nép kezében megmarad a legfőbb jog, hogy leváltsa vagy megváltoztassa a törvényhozó hatalmat«". „Nyugodtan föltehetjük a kérdést — folytatja Morley —, vajon mai peerjeink egyetértenének-e azzal, hogy a nép — és mit értett Locke a nép szón: a képviselőház választóit, vagy minden huszonegy éven fölüli férfi lakost, vagy minden adófizető családfőt? — akaratának valamilyen kinyilvánításával megszüntethetné a felsőház törvényhozó hatalmát vagy véget vethetne a korona törvényhozó és végrehajtó hatalmának."*

A polgári teoretikusok mindig visszaélnek a „nép" fogalmával. Locke-nál sem találjuk meg e fogalom világos és pontos meghatározását. Nála, mint már mondottuk, a nép tulajdonképpen a „többséggel" egyértelmű. De Locke nem magyarázza meg, hogyan és milyen „választói testület" alapján jön létre ez a többség. Locke nem a nép mint a polgárok összessége részére, hanem a tulajdonosok, a burzsoázia részére óhajtja biztosítani a szuverenitást. Locke egész politikai elmélete nem egyéb, mint értekezés a magántulajdon védelmének módozatairól.

Befejezésül hadd idézzük azt a jellemzést, amelyet Marx adott Locke-ról. „*John Locke*... az új burzsoáziát, e burzsoázia valamennyi válfaját képviselte, a nagyiparosokat a munkásosztállyal és a pauperekkel szemben, a kereskedőket a régimódi uzsorásokkal, a pénzarisztokratákat az államkölcsönön nyerészkedőkkel szemben, sőt egyik munkájában bebizonyította, hogy a polgári értelem a normális emberi értelem..."**

* *John Morley:* Id. mű, II. köt. 149—150. old.
** *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1953. 58. old.

8

AZ ANGOL DEIZMUS ÉS A „SZABADGONDOLKODÓK". JOHN TOLAND (1670–1722)

Az angol felvilágosodás gyökerei a középkorba nyúlnak vissza, de bennünket ebben az összefüggésben csak az angol deizmus és materializmus érdekel, mert az közvetlen hatást gyakorolt a 18. századi francia gondolkodókra.

Anglia a 17. században a fejlődésnek hasonló szakaszán ment át, mint Hollandia a 16. században. Hasonló gazdasági és társadalmi feltételek általában hasonló ideológiai formákat eredményeznek.

Ugyanabban a misztifikált, vallásos burokban, amelyben az ideológiai harc folyt, ugyanaz a földi, materiális tartalom rejlett. Itt is az a probléma volt napirenden, mint előzőleg Hollandiában és később Franciaországban, nevezetesen az ország felszabadítása a pápa és a papság hatalma, a feudális elnyomatás alól. Ezért az emberi gondolat napirendre tűzte a keresztény vallás alapjainak bírálatát. Ámde a kritika egyúttal az abszolutizmus alapjait is érte. Angliában bizonyos konkrét fejlődési sajátosságok következtében nem az alsóbb osztályok vagy a burzsoázia képviselői haladtak az ideológiai harc élvonalában, mint más országokban, hanem a felsőbb rendek képviselői.

Ez a magyarázata az angol „felvilágosodás" mérsékelt és felemás voltának, annak, hogy nem ment túl a deizmuson. Az alsóbb osztályok ezeknek az arisztokrata „reformátoroknak" a nyomdokaiban haladtak, akik óriási, évszázados politikai és ideológiai tapasztalatokkal rendelkeztek. Ez lehetővé tette számukra, hogy ügyesen lavírozzanak a különböző veszélyek között, s jelentékeny mértékben megtartsák pozícióikat, gazdagságukat és befolyásukat. A francia

arisztokrácia már a forradalom kitörése előtt bebizonyította, hogy politikai érzéke egyenlő a nullával. Képtelennek bizonyult arra, hogy idejében megértse, előre lássa és elhárítsa a fenyegető veszélyeket. Minden tudása abban merült ki, hogy gondtalanul élvezze az életet és szolgálja királyát, azaz kíméletlenül kizsákmányolja a népet és basáskodjék folotte. Ezért a nemesség legjobb képviselői, amikor felismerték osztályuk helyzetének reménytelenségét, átmentek a burzsoázia táborába. Nem úgy Angliában, ahol az arisztokrácia bizonyos fokig mind a mai napig megőrizte a többi osztálytól való elzárkózását és különállását, bár ugyanakkor befolyása alatt tartja őket.

Az angol deizmus feje Herbert Cherbury volt. „De veritate" („Az igazságról") című könyve (1656) amolyan ismeretelmélet és ismeretkritika.* Törekvése az volt, hogy oly módon egyeztesse össze a hitet az értelemmel, hogy az utóbbiban bizonyos, az emberrel állítólag vele született fogalmakat fedett fel, olyanokat, mint például isten, vallás stb.

Ha mindennek igazolást kell nyernie az ész előtt — hiszen ez alkotja az új mozgalom lényegét —, akkor Cherbury magát az észt, természetéből fakadóan, a vallás szerveként tünteti fel. Ilyen a kor szofisztikája, Cherbury fölébe helyezi az észt a hitnek, de maga a hit, ami a hitben igaz és nem múló, az ész természetét alkotja. Tagadja a régi ortodox értelemben vett kinyilatkoztatást, de helyette az *ész* valamiféle *kinyilatkoztatásáról* beszél. A tiszta gondolkodás magában foglalja istennek és a lélek halhatatlanságának tiszta fogalmát. Ha egyszer elismertük egy olyan tiszta gondolkodás létezését, amelynek az igazság felismeréséhez nincs szüksége külső érzéki tárgyra, akkor természetes, hogy azt a tiszta gondolkodást mindenki olyan tartalommal töltheti meg, amilyent helyesnek vél.

Thomas Hobbes az egyetlen angol gondolkodó, aki eljutott az ateizmusig. Akárcsak Cherburyt, Hobbes-ot is bizonyos szálak fűzték Franciaországhoz. De Cherbury főleg Montaigne és a hívő szkeptikus Charron művein nevelkedett, míg Hobbes személyes ismeretségbe került Gassendivel, aki láthatólag némi befolyást gyakorolt rá.

Hobbes mindennemű gondolkodást a tárgyak érzéki megismeré-

* *G. V. Lechler :* Geschichte des englischen Deismus. (Az angol deizmus története) 1841. 39. old.

séből származtat. A gondolkodásnak nincs más tartalma, mint ami az érzékekben van adva. Az ész vagy az értelem a reflexió képessége, amely az érzéki észlelés talaján jön létre. Ez a szenzualista tendencia materializmusra vezet, és megóvja a filozófust attól, hogy idealista módon valamilyen tiszta, azaz apriorikus vagy vele született, vagy, ami ugyanaz, önkényes gondolkodás létezésére következtessen. Ha ez így van, akkor a lelkiismeret, vagyis az erkölcsi és a vallásos eszmék sem vele született vagy elsődleges tartalmak, hanem viszonylagos, a tapasztalatból merített értékek. A vallás az emberi tapasztalat terméke, s nem egyéb, mint a természetfölötti erőkbe vetett hit.

Ami Locke-ot illeti, ő kissé kétértelműen fogalmazta meg az ész és a hit viszonyát. Ezért nem is lépett túl a deizmuson, ami pedig várható lett volna ilyen nagy elmétől, aki amellett a tapasztalat és a szenzualizmus alapján állt.

Az angol materializmus egyik legnagyobb képviselője a 17. század végén és a 18. század első negyedében John Toland. Az úgynevezett szabadgondolkodók (free-thinkers) csoportjához tartozott, akik igen nagy szerepet játszottak a pozitív vallás, elsősorban a kereszténység kritikájában. Toland azonban, eltérően olyan szabadgondolkodóktól, mint például Collins, Tyndall, Morgan, nem elégedett meg a deizmussal — ezzel a burzsoá vallással —, hanem tovább ment a materializmus irányában. Materialista világnézetével egyfelől közvetlenül a spinozizmushoz kapcsolódik, másfelől az angol forradalom korszakának materializmusához (így a locke-i ismeretelmélethez).

Sajnos, az angol forradalom korabeli materializmus történetét igen kevéssé dolgozták ki. A történelem csupán Hobbesnak, a nagy materialistának műveit őrizte meg számunkra. Ami a többi materialistát illeti, akik a gondolat erejében talán alatta maradtak, de a maguk korában kiemelkedő szerepet játszottak, ezek majdnem teljesen feledésbe merültek. Elég, ha csak Richard Overtont, Lilburne fegyvertársát említjük meg.

Overton politikai és szociális nézeteit radikalizmus, általános világnézetét pedig határozott materializmus jellemezte. Overton Hobbesszal ellentétben az alsó osztályok tudatos képviselője és védelmezője volt, s a „lélek halhatatlanságát tagadó szörnyű materialista tan legfőbb képviselőjének" számított, ahogyan a presbiteriánus konklávénak a hitetlenséggel foglalkozó egyik kiáltványában elítélték. Overton követői lélekaltatóknak (soulsleepers)

nevezték magulat, azt akarván ezzel kifejezni, hogy az ember halálával lelke is meghal.

Overton nézetei az ember halandóságáról Miltonra is hatással voltak. Okunk van feltételezni, hogy Harrington általános filozófiai nézetein is Overton hatása erzódik. Mindenesetre Harrington az 1656-ban megjelent „Oceáná"-ban a materializmushoz kozeledik.

Később Toland, mint látni fogjuk, erősen vonzódik a forradalom korszakának kiemelkedő alakjaihoz, így tobbek kozott Miltonhoz és Harringtonhoz. De tisztán filozófiai elveit tekintve inkább Overton és Hobbes materialista nézeteit veszi át, mint Locke felemás tanítását.

John Toland 1670. november 30-án született Irországban, Londonderry kozelében. Tizennégy éves korában már jól ismerte az ókori klasszikusokat. Kedvenc írója Titus Livius volt. Már fiatalkorában felfigyelt Livius írásaiban arra, hogy Numa Pompilius politikai okokból vezette be a vallást. Ezeket a részeket konyv nélkül megtanulta, és műveiben később gyakran hivatkozott rájuk.

Első, költemény formájában írott műve 1691-ben jelent meg „Tribe of Levi" („A leviták torzse") címmel. Ez a munka azzal a megállapítással kezdődik, hogy az emberiséget emésztő valamennyi fekély kozül a legborzalmasabb, legkárosabb és legveszélyesebb a papság.

Műveiben elbeszéli gyermekkori vágyát, hogy harmincéves korára egy új szekta feje lesz, negyvenéves korában pedig ugyanolyan államcsínyt hajt végre, amilyet annak idején Cromwell.*

Annak jellemzésére, hogy milyen volt a viszony Toland és egyházi ellenségei között, Thorschmid lelkész figyelemre méltó szavait idézzük. „Toland — írja — gyakran került olyan nyomorúságos helyzetbe, hogy kénytelen volt saját maga árusítani konyveit." „A szabadgondolkodás — folytatja — még egyetlen írót sem tett gazdaggá. Ha Toland illendőbb módon használta volna fel a Teremtőtől kapott eszet és képességeit, megalapozottabb dicsőségre és nagyobb nyugalomra tett volna szert, s hasznosabb szolgálatokat tett volna a világnak."**

1696-ban Toland kiadta „A nem titokzatos kereszténység" című

* Lásd Apology for Mr. Toland (Toland úr apológiája). 10. old.

** *Thorschmid :* Vollstandige englische Freidenker-Bibliothek (Teljes angol szabadgondolkodó-konyvtár). 1766. III. kot. 5. old.

könyvét.* A mű első kiadása névtelenül jelent meg, a második a szerző teljes nevével ugyanabban az évben, a harmadik 1702-ben.

Tolandnak ez a konyve új lokést adott az angol deizmus kibontakozásának. A deisták azért nevezték magukat „szabadgondolkodónak", mert minden torekvésuk alapja az volt, hogy *harcoljanak az ész jogaiért, a tudományos kutatás szabadságának jogáért* általában az emberi megismeres teruletén, ezen belül a vallási kerdésekben is. Természetesen ezek a deisták távolról sem voltak mind radikálisok. Sőt, lenyegileg maguk is a vallás alapján álltak, hiszen nem jutottak el az ateizmusig. De a dolgok logikája folytán az esz alkalmazása a vallásra a vallás tagadását jelentette. Bár maguk a deisták nem vonták le ezeket a kovetkeztetéseket, kesobbi kovetőik, kulonosen Franciaországban, nyílt ateizmust vallanak.

Toland és Collins, mint más elvbarátaik is, ismeretelméleti teren Locke elveiből indultak ki. Collins hajlott arra, hogy tagadja a lelek halhatatlanságát, s azt állította, lehetetlen bebizonyítani, hogy a matéria nem rendelkezhet a gondolkodás tulajdonságával. Ugyanez volt Toland álláspontja is. Nem véletlenul szörnyúlkodik Thorschmid, hogy Toland tagadta a lélek halhatatlanságát és ezt a dogmát teljesen pogány tetelnek tartotta. A papokat csalóknak, a keresztény vallást babonának nyilvánította es így tovább. Bár a „szabadgondolkodók" nem ritkán elég radikális, sőt néha materialista kovetkeztetésekre jutnak, mint már mondottuk, nem szakadtak el a tradicionális vallási nézetek talajától, amikor például azt koveteltek, hogy szabadon lehessen vizsgálni a szentírásnak bármilyen szovegét. Másrészt a nagy forradalom korszakában sok esetben tudatosan előre tekintettek, ekkor ugyanis ugy tünt, hogy az emberi gondolkodás és tevekenység minden teruleten az „ész" és a „szabadság" jogai győzedelmeskedtek.

Bármily kovetkezetlennek tünik is a mi modern álláspontunkról a teológia deista kritikája, a deisták fellépése a történelem porondján igen termékeny volt, kulonosen amikor a mozgalom francia talajra helyeződott át.

* *John Toland:* Christianity not Misterious : or a Treatise, shawing that there is nothing in the gospel contrary to Reason, nor above it and that no christian doctrine can be properly called a Mistery. (A nem titokzatos kereszténység : vagyis egy Értekezés, amely megmutatja, hogy az evangéliumban semmi sincs, ami ellentétben volna az Ésszel, vagy felette volna és hogy egyetlen keresztény tan sem mondható valóban misztériumnak.) 1696.

Toland, amikor Londonban telepedett meg, először elhatározta, hogy abbahagyja filozófiai és teológiai tanulmányait, és politikával fog foglalkozni. 1699-ben egy általa írt életrajz kíséretében három kötetben kiadta John Milton műveit. Ez elég kockázatos vállalkozás volt. A reakciós párt vadul gyulolt mindenkit, akinek így vagy úgy köze volt a forradalomhoz es annak vezetőihez. Toland nem rejtette véka alá a forradalmárok iránti rokonszenvét, nyíltan a köztársaságiak oldalára állt, a népszabadság nagy harcosának nevezte Miltont, s kijelentette, hogy a kivégzett I. Károly királyról ugyanaz a véleménye, mint annak idején Miltoné.

Magától értetődik, hogy a „Milton élete" [„Life of Milton", 1698.] című munka politikai tendenciája nem volt ínyére az angol társadalom reakciós beállítottságú köreinek. De Toland abban a törekvésében, hogy megtépázza a király nimbuszát, még egy „bűnt" elkovetett : új, addig publikálatlan okmányok segítségével bebizonyította, hogy az „Eikon Basilike" [„A király arcképe"] című híres könyvet — az eddigi állítással ellentétben — nem a király írta a börtönben. A király szerzőségét annak idején már Milton is kétségbevonta. A reakciós korok politikai céljaik érdekeben ragaszkodtak Károly szerzőségéhez. Toland most végül is szétzuzta ezt a legendát, s ezt számos ellensége is kénytelen volt elismerni. De Toland könyvének beleakaszkodtak abba a részébe, ahol a szerző kijelenti, hogy ha ilyen legendák szinte a szemünk láttára jonnek létre, könnyű megérteni, miként lehetett a szentírás szerzőivé avatni Krisztust és az apostolokat. Ezzel az összehasonlítással voltaképpen azt mondja, hogy a „szentírás" nem tarthat igényt a valódiságra, könyvei sokkal később keletkeztek.

Toland könyve szenvedélyes polémiát váltott ki. A filozófus ellen fellépett a papság, a rojalista párt, és egy sereg „tudós", akik mind feladatuknak tartották, hogy védelmükbe vegyék a „mártír" királyt és a „szent könyveket". Olyan tekintélyes emberek, mint például Bayle, Tolandnak Miltonról írott konyvét minden tekintetben nagyszerű műnek nyilvánították. Ez azonban nem menthette meg a szerzőt az üldoztetéstől. Sorra jelentek meg Tolandot sértegető, támadó, undorító pamfletek. A filozófus méltóságán alulinak tartotta, hogy vitába szálljon ezekkel az urakkal. Míg az ő konyve eredeti okmányok alapján íródott, ezek a válaszok nem voltak egyebek durva szitkozódásnál, és Toland állításainak cáfolatára, például „A király arcképe" című könyv valódisága kérdésében, semmiféle bizonyítekot nem hoztak. Bárhogy tomboltak is

ellenfelei, Toland megcáfolhatatlan bizonyítékai után egyszerűen nem lehetett többé úgy beszélni Károlyról, mint „A király arcképe" szerzőjéről. Toland határozottan állította, hogy a könyv igazi szerzője Gauden püspök. Tehát sikerült kicsavarnia a reakciósok kezéből egy olyan fegyvert, amelyet hosszú időn át használtak a forradalom, sőt a liberális párt elleni harcukban.

Bár nem óhajtott vitába szállni a „bértollnokokkal", ahogyan nevezte őket, mert ehhez mindenekelőtt „meg kellett volna tanulnia dialektusukat", két fellépésre szükségesnek tartotta a választ: az egyik Wagstaffnak, a kor „híres" tudósának „A mártír Károly király védelme" („Vindication of King Charles the Martyr" London, 1699.) című brosúrája volt, a másik pedig az a beszéd, amelyet Blackhall királyi káplán „a mártír Károly király iszonytató meggyilkolásának emlékére elrendelt böjt napján", 1699. január 30-án mondott a képviselőházban. A beszéd nagyrészt Tolanddal foglalkozott, akinek is két bűnt vetett a szemére: megsértette a mártír király emlékét azzal, hogy tagadta „A király arcképe" eredetiségét, s ezzel összefüggésben kifejezést adott a „szentírás" valódiságával kapcsolatos kételyének. Toland ezúttal szükségesnek tartotta, hogy megvédje magát „Anglia népképviselete előtt".*

A képviselőház 1700 elején különbizottságot választott több olyan könyv ügyének „kivizsgálására", melyek támadták a keresztény vallást. Csak természetes, hogy a listán Toland könyvei is szerepeltek. A képviselőház a felsőház elé terjesztett beszámolójában „A nem titokzatos kereszténység" című munkát undorító és szörnyűséges könyvnek, Tolandot pedig ateistának nevezi. De mivel ebben az időben éppen politikai súrlódások voltak a két ház, pontosabban a felső és az alsó papság között, Toland ügyét a két ház hosszadalmas vitái után megszüntették, s ezúttal a dolog annyiban maradt.

Toland 1700-ban kéziratok alapján kiadta Harrington műveit (köztük az „Oceánát" is), ugyancsak életrajz kíséretében.

1701-ben kiadta („Letters to Serena") „Levelek Szerénához" című művét. Ez a munka már határozottan materialista jellegű.

Toland — főleg a francia deizmus és materializmus közvetítésével — nagy hatást gyakorolt az egész európai felvilágosodásra. A teológiai racionalizmustól indult, s fejlődése során egyre inkább

* A munka címe: Amyntor, or a Defence of Milton's Life etc. London 1699.

balra tolódva, eljutott a materializmusig. Műveiben sokszor találkozunk ugyan kompromisszumokkal, és korábban kifejtett tételek újabb, mérsékeltebb fogalmazásával, de ezeknek a támadások utáni részleges „visszavonulásoknak" az a magyarázata, hogy hihetetlenül nehéz körülmények között élt és dolgozott. Radikalizmusa miatt még azok is elfordultak tőle, akikhez általános filozófiai vagy ismeretelméleti nézeteiket tekintve a legközelebb állt. Elég, ha Locke-ot említjük meg, akire Toland mint közvetlen elődjére tekintett. Locke rendíthetetlenül hitt a halottak feltámadásában, és olyan igazságok forrásának tartotta az evangéliumot, amelyek — mivel hozzáférhetetlenek az ész segítségével történő megismerés számára — a hit tárgyát alkotják. Toland viszont ezekben a kérdésekben radikálisan szembefordult Locke-kal.

Mindenesetre tény, hogy Toland irodalmi tevékenységének második szakaszában megszabadult a természetfeletti elemektől, s világnézete határozottabb materialista jelleget öltött. Ezt Lechler, a deizmus történetírója is elismeri, amikor így ír: „Általánosságban meg kell jegyeznünk, hogy (Toland — *A. Gy.)* eltért a kezdeti egészséges és józan iránytól, s végül — különösen »Pantheisztikon«-jában — elvesztett minden józan mértéket".*

A „Pantheisztikon" célja leírni a filozófusoknak egy olyan szövetségét, amely az igazságra, a panteista világnézet szabad hirdetésére, és az emberi faj boldogulására törekszik. Ez a filozófiai szövetség elveti a hitet a tekintélyben, elvet minden fennálló vallást, sőt törvényt is. A szövetség vagy társaság fő célja, hogy tagjai bölcsebbek és jobbak legyenek, s szüntelen örömben és elégedettségben éljenek. A „Pantheisztikon" egy új naturalisztikus materialista tant fejt ki, de a szerzőnek az a törekvése, hogy egy fajta vallásos kultuszt teremtsen, misztikus ködbe burkolja az egészet.

Föltételezhető, hogy Toland azért nevezte magát Juniusnak, hogy hangsúlyozza eszmei szolidaritását Junius Brutusszal a zsarnoksághoz való viszony kérdésében.**

Toland egész életén át harcolt a gondolkodás, a lelkiismeret és a cselekvés szabadságáért. A panteisták, mondja, „nemcsak a gondolkodás, hanem a cselekvés szabadságát is védelmezik, s gyűlölnek minden önkényt, minden zsarnokot". Képtelenségnek tartják, hogy

* *G. V. Lechler:* Id. mű, 209. old.

** Lásd *L. Fensch:* Das Pantheistikon des John Toland (John Toland pantheisztikonja). 1897. 58. old.

embereket olyan véleményeikért, szavaikért vagy tetteikért üldözzenek, büntessenek vagy megszégyenítsenek, amelyekkel senkinek sem okoztak kárt. A panteisták a természet szolgái és prófétái, mondja Toland. Nem ismernek el semmiféle teremtőt, semmiféle külön szellemi erőt vagy szubsztanciát. A természetet örök és szükségszerű törvények irányítják, ezek alkotják mintegy a természet „eszét". A panteisták mindennek fölébe helyezik a társadalom javát; szerények, igazságosak, erényesek. Idegen tőlük a becsvágy, az önzés, a babona és az üres rítusok. Így festi le Toland, a tökéletes panteista bölcs az olyan ember eszményét, akinél a világnézet és az életforma belső harmóniát alkot.

Toland, mint a 17. és 18. századi felvilágosítók többsége, rendkívül bizalmatlan a „tömeggel" szemben, meggyőződése, hogy a néptömegekből nem lehet kigyomlálni a babonát. Éppen ebben rejlett Toland tévedése és tragédiája. „Minthogy a babona mindig egyforma erős marad, s csak az a különbség, hogy hol nagyobb, hol kisebb türelmetlenséggel jelentkezik, s mivel senki, akinek esze van, meg sem kísérli, hogy gyökerestül kiirtsa az elmékből — lévén ez teljességgel megvalósíthatatlan —, nem marad más hátra, minthogy mindenki erejéhez mérten azt tegye, amit tehet: törje ki a fogait és tompítsa le a karmait ennek a minden fenevadak közül leggonoszabb és legundorítóbb szörnyetegnek, hogy rá ne ronthasson mindenkire és mindenre".

Toland nem értette meg, hogy a babona és általában a vallásos előítéletek meghatározott társadalmi feltételek között jöttek létre mint azok szükségszerű járulékai. A társadalmi viszonyok és a vallási előítéletek kölcsönösen támogatják egymást. A szociális és a szellemi rabság édestestvérek. Ezért a babona és az előítéletek elleni harc sem lehet elvont. A „felvilágosodásnak" ebben az értelemben megvannak a maga határai. A későbbi századok története megmutatta, hogy a „tömeg" meghatározott feltételek között könnyen megszabadulhat a babonáktól, s ezek a maradványok gyökerestül és véglegesen a szocialista, illetve a kommunista társadalomban irthatók ki, hiszen itt a gazdasági rabságból való felszabadulás elkerülhetetlenül magával hozza a szellemi rabságból, az istenek uralma alól való felszabadulást.

Toland a szabadság és a népjogok nevében harcot hirdet a zsarnokság, a királyok „isteni joga" ellen. Leleplezi a papság és a vallás politikai szerepét, feltárja belső összefüggésüket, de nem tud eljutni sem a politika, sem a vallás gyökeréig.

Negyedik rész

*

FRANCIAORSZÁG TÁRSADALMI-POLITIKAI ESZMÉI A 18. SZÁZADI FORRADALOM ELŐKÉSZÍTÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN

1

A FRANCIA FELVILÁGOSODÁS FORRÁSAI

Ma már tudjuk, hogy a társadalmi tudat gyökerei mélyen belenyúlnak a társadalmi viszonyokba, a társadalom úgynevezett gazdasági struktúrájába. Marx e törvény mellett fölfedezte a társadalmi formák s velük a társadalmi ideológiák ismétlődésének törvényét. Ahogy a biológiában külön tudományág az összehasonlító anatómia, ugyanúgy beszélhetünk a polgári társadalmak összehasonlító anatómiájáról is. Az ugyanahhoz a típushoz tartozó különféle társadalmi szervezetekben ugyanazok a törvényszerűségek uralkodnak ; ez azonban nem zárja ki, hogy bizonyos sajátosságokat ne mutassanak fel. Anglia, Németország, Franciaország és más országok gazdasági struktúrája lényegileg azonos, mindamellett az általános törvények a konkrét feltételek között bizonyos mértékig módosulnak, s ez meghatározott formai sajátosságokat idéz elő. Mindezeket a társadalmi szervezeteket a tőkés struktúra és a tőkés dinamika törvénye jellemzi. De ha a kapitalista társadalmak struktúrája azonos, akkor természetes, hogy e struktúrák funkcionálási módját is egy és ugyanazok a törvények határozzák meg. Minden fejlett tőkés társadalom államformája a politikai demokrácia. Minden ilyen társadalomban egyaránt a magántulajdon joga a polgári jog alapelve. Ám az egyezés nem zárja ki a konkrét formák sokféleségét, ellenkezőleg a kettő dialektikusan összefügg.

Magától értetődik, hogy ebben a tekintetben az ideológia sem kivétel. S ugyanúgy, ahogyan van összehasonlító anatómia és összehasonlító jog, léteznie kell olyan összehasonlító tudománynak is, amely az ideológiákkal foglalkozik. Az ideológiák összehasonlító-történeti vizsgálata helyes megoldást adhatna arra a kérdésre,

hogy a különböző osztályok milyen fokban és milyen mértékben „kölcsönöztek" egymástól, vagy, helyesebben, mennyiben gyakoroltak egymásra hatást ideológiai tekintetben. Általánosságban azt lehet mondani, hogy két ország egymásra gyakorolt hatásának fokát gazdasági struktúrájuknak és az abból fakadó osztályviszonyoknak a hasonlósága határozza meg. Természetes, hogy szó sem lehet elvont vizsgálatról, csakis konkrét tanulmányozás vezethez célra, hiszen tekintetbe kell venni az összes feltételeket, az egyik ország ideológiájának a másikra gyakorolt befolyását, azokat a módosulásokat, amelyeket a jellegükben közös eszmei áramlatokban az illető ország osztályharcának specifikus vonásai idéznek elő, a nemzeti hagyományok befolyását stb. Ebből a szempontból rendkívül tanulságos az európai deizmus, materializmus és ateizmus története, különösen a hollandiai polgári forradalom idejétől kezdve.

Hollandia volt az első olyan európai ország, amelyben győzelmet arattak a politikai és szellemi szabadság eszméi. A holland burzsoázia már a 16. század végén kivívta a politikai hatalmat, mert a kereskedelem és az ipar ebben az időben itt érte el a legnagyobb virágzást. A hollandok elszakadtak Spanyolországtól, amely hamarosan sorvadni kezdett ; Németalföld azonban tovább virágzott. Csak természetes, hogy ezen a talajon néhány évtizeddel a forradalom után kibontakozhatott egy olyan nagyszabású filozófiai rendszer, mint Spinoza tanítása, amelyet az új életfeltételeknek megfelelő új eszmék hatottak át. Spinozának ebben az országban lehetősége volt arra, hogy szkeptikus, sőt ateista gondolkodású emberek között forgolódjék. A múlté volt már az az elkeseredett harc, amelyet a különböző, egyformán türelmetlen, egyaránt kíméletlen vallási szekták vívtak egymással. Hollandia ebben a korszakban szülte meg a maga Voltaire-jeit, akik ádáz harcot indítottak a papság ellen, felekezetre való tekintet nélkül. Az úgynevezett kollégiánsok, akikkel a fiatal Spinoza is érintkezett, minden papság ellenségei voltak. Spinoza itt ismerkedett meg az ateista hírében álló van den Endevel, aki bizonyos hatással volt rá. Egyébként az is lehetséges — mint némelyek föltételezik —, hogy Spinoza csinált ateistát van den Endéből. Számunkra csak az a fontos, hogy a deista, szkeptikus, sőt ateista — egyszóval naturalista eszmék a levegőben voltak. Spinoza mindezeket az áramlatokat és élményeket tudományos rendszerben foglalta össze.

Másfelől Angliában az ateizmus sohasem terjedt el széles körben.

Az angol deisták lényegileg jó keresztények vagy legalábbis hivő emberek voltak. Ezzel szemben a francia deisták lényegileg ateisták voltak, beszédes példa erre Voltaire.

Általában, ha az antifeudális ideológia fejlődésének fő vonalait tekintjük, ez az ideológia legtisztábban a francia „felvilágosodásban" jelentkezik. A gondolkodók mind a politika, mind a vallás területén megfogalmazzák a „népuralom" eszméjét ; kimondják a tapasztalat és az ész abszolút jelentőségét, szembehelyezve ezt a tekintélybe vetett vak hittel stb. Franciaországban sokkal élesebben ütközött ki a mozgalom ateista és forradalmi jellege. Már Mersenne, Descartes barátja arról panaszkodott a 17. század elején, hogy Franciaországban 60 000 híve van az ateizmusnak, s ebből 50 000 Párizsban él. Persze, nagyon óvatosan kell fogadnunk ezeket a statisztikai adatokat. Abban az időben mindenkit ateistának neveztek, aki csak egy kicsit is eltért az ortodoxiától. Ám nem kétséges, hogy szép számmal voltak tudatos ateisták is. A vallásháborúk, a katolikusok és a protestánsok küzdelme, valamint a szkeptikusoknak és az itt-ott már jelentkező ateistáknak e harcok közepette kifejtett tevékenysége meghozta a maga gyümölcsét.

Franciaországban a 15. és 16. században több nagyméretű parasztfelkelés zajlott le ; köztük a legjelentősebb, az 1594—1596-os lázadás a király és a nemesség ellen irányult. A felkelés több tartományra kiterjedt. A parasztok politikai követelésekkel is előálltak. Gyűlöletük tárgyai a fosztogató nemesek, az adószedők és a hivatalnokok voltak. Egyes helyeken leverték a felkelést, másutt viszont oly erős volt a parasztok ellenállása, hogy a kormány kénytelen volt a megegyezés útját keresni.

1624-ben Richelieu bíboros került hatalomra, aki az abszolutizmus megszilárdítását és kiteljesítését tűzte ki célul. Minden eszközt igénybe vett a főnemesség letörésére, s bátorította az ipart és a kereskedelmet. De a parasztokra nagyon nehéz idők jöttek, minden életerőt kisajtoltak belőlük. 1636—1637-ben több tartományban megint fellázadtak a parasztok, s velük egy időben a városi plebejusok is. 1624 és 1643 között több tucat ilyen felkelés zajlott le. „A parasztok és a városi plebejus elemek harca gyakran egybeolvadt — írja Szkazkin. — Így 1639-ben Normandiában a parasztok azzal a jelszóval lázadtak fel, hogy »megvédjék és megszabadítsák a különféle pártok hívei és az adószedők által elnyomott hazát«. Vezérüket Mezítlábas Jánosnak nevezték, s több várost és tartományt el akartak foglalni. Richelieu leváltatta az államhatalomnak azokat a köz-

ségi és tartományi képviselőit, akik rokonszenveztek a parasztokkal, s négyezer zsoldost küldött a felkelők ellen, mert úgy vélte, hogy ezeket kevésbé környékezheti meg a részvét. A nemesség is csatlakozott a sereghez. »Az elfogottakat felakasztották és az egész csőcseléket halomra lőtték« — olvassuk egy korabeli memoárban."*

1644 és 1647 között a paraszti és városi felkelések újabb fellendülése figyelhető meg. 1648-tól 1652-ig a polgársággal és a párizsi parlamenttel az élén kialakult a Fronde, s követelte a királyi hatalom korlátozását. Amikor azonban a párizsi plebejusok felkelésre készültek, a polgárság otthagyta a mozgalmat. A vezetés a feudális arisztokrácia kezébe ment át, melynek legfőbb gondja a rablás és a fosztogatás volt.

A parasztfelkelések a 17. század második felében is folytatódtak. A parasztok követeléseiket az úgynevezett „parasztkódexben" fogalmazták meg. Követelték a robot és a dézsma megszüntetését, választott bíróságokat stb. Ámde a parasztság helyzete nem javult, sőt rosszabbodott. A város és a falu éhezett. A polgárság gazdagodott, de a városi plebejusok, a munkások, kézművesek, a falvak lakossága évtizedeken át a szó szoros értelmében az éhhalállal küszködtek.

Ilyen helyzetben volt az ország, ebből a talajból táplálkozott a feudális hatalom egyre erősödő ellenzéke.

A 16. és 17. századi Franciaországban már megtaláljuk az ateizmus és a materializmus kiemelkedő képviselőit. A 16. században főleg a költők vallották az ateista eszméket. Rabelais, Malraux, Dolet és Despériers szabad gondolatokat hirdettek műveikben. A híres François Rabelais (1495—1553) kigúnyolta a papokat, ostorozta az önkényuralmat, a középkori aszketizmust, és az életöröm világnézetét, a test jogait hirdette. S bár a Sorbonne és a parlament elítélte, egy hajaszála sem görbült meg.

Marot (1497—1544), a kiváló költő nemcsak a katolicizmust, hanem általában a kereszténységet tagadta meg. Bayle igen nagyra tartja Marot-t. Marot költészetét kimeríthetetlen vidámság és frisseség jellemzi, az új kultúra élén haladó fiatal osztály hangulatát és világnézetét fejezi ki.

Étienne Dolet (1509—1546), a nagy humanista, mint lyoni nyomdatulajdonos, kinyomatta kora haladó íróinak műveit, s maga is

* Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopédija. (Nagy Szovjet Enciklopédia). 58. köt. 1936. 498—499. old. (oroszul).

élesen bírálta a katolikus egyházat. 1533-ban Dolet kénytelen volt Párizsba költözni a lyoni nyomdákkal keletkezett konfliktusa miatt, tudniillik védelmébe vette a munkásokat a vállalkozókkal szemben. Külön értekezést írt Rotterdami Erasmus ellen, amelyben a reformátorok szűklátókörűségét és hibáit ostorozta.

Dolet a jelek szerint ateista volt. Mauthner, az ateizmus történetírója, feltételezi, hogy Dolet, akárcsak Marot, ateista volt, csak protestantizmussal leplezte meggyőződését, mert az ateizmus nyílt hirdetése természetesen rendkívül veszélyes lett volna. Dolet-t istentelenséggel vádolták meg, s haladó eszméiért mártírhalált halt: 1546-ban Párizsban elégették.

E szkeptikusok vagy ha úgy tetszik, ateisták közé kell számítani Bonaventure Despériers-t is (1500—1544).* 1537-ben jelent meg „Cymbalum mundi" [„A világ cimbalma"] című könyve, amely kétséget kizáróan magán viseli a hitetlenség jegyeit. A szerző az előszóban maga is hitetlen Tamásnak nevezi magát. Despériers a fentebb említett szabadgondolkodókkal egyetemben az udvarnál szolgált mint Marot és Dolet. Mauthner közli, hogy a „Cymbalum mundi" első kiadásának egyetlen fennmaradt példányán a következő felirat olvasható: „A szerző ostoba ember volt, ateista, mint ez ebből az undorító könyvecskéből kitűnik. Amilyen az élete volt, olyan volt a vége is, amit ennek az ember névre méltatlan gazfickónak a halála bizonyít." Despériers a valóságban kiváló humanista, felvilágosodott szellem volt. Korai műveiben még a reformáció híve, de az említett könyvben minden vallás ellenségének bizonyul. Ilyen körülmények között érthető, hogy kortársai ellenséges érzésekkel viseltettek iránta. Katolikusok és kálvinisták egyaránt gyűlölték. Despériers-t végül mindenki elhagyta, még pártfogója, Navarrai Margit is, aki kacérkodott a szabadgondolkodókkal, és talán őszintén osztotta is nézeteiket, de kénytelen volt elküldeni magától volt titkárát. A gondolkodó elviselhetetlenül nyomorúságos helyzetbe került, és önkezével vetett véget életének. A „Cymbalum mundi" a későbbi időkben több kiadást ért meg.**

Despériers kétségtelenül korának egyik nagy szelleme. Minden pozitív vallással szembefordult, s mint tudatos ateista, Epikurosz követőjének vallotta magát.

* Lásd *N. I. Sztorozsenko:* Volnodumec epohi vozrozsgyenyija (Egy reneszánszkorabeli szabadgondolkodó). Moszkva 1897.

** Despériers összegyűjtött műveit 1856—1857-ben adták ki Párizsban.

Azoknak a gondolkodóknak a sorában, akik előkészítették a Felvilágosodás századát és aláásták a túlnyomórészt a valláson és a skolasztikus bölcselkedésen alapuló hagyományos világnézetet, kiemelkedő helyet foglal el Michel de Montaigne, a nagy szkeptikus (1533—1592). Montaigne-re döntő hatással volt Étienne de la Boétie, aki már a 16. században szemben állt az abszolutizmussal. Montaigne-re is, La Boétie-re is nagy hatást gyakorolt L'Hospital kancellár, akiről később nagy tisztelettel emlékeztek meg a 18. század gondolkodói.

Michel de L'Hospital a harmadik rendből származott, s közéleti tevékenységében felvilágosult és liberális embernek mutatkozott. Védelmezte a lelkiismereti szabadságot és sikerült kiadatnia több ediktumot, amelyek a vallási viszályok ellen irányultak. Kiszabadította a bebörtönzött protestánsokat, követelte az États Généraux, a rendi gyűlés összehívását, a hugenották polgári és politikai jogainak visszaadását. Politikai tevékenységében nagy figyelmet fordított az ipar és a kereskedelem fejlesztésére. Bayle a 16. század legnagyobb koponyájának tartotta. Montaigne és barátja, La Boétie a vallási türelemről ugyanolyan nézeteket vallottak, mint L'Hospital. De Montaigne nem volt sem politikus, sem harcos természet. Általánosságban — eltérően barátjától, La Boétie-től* — konzervatív felfogást vallott. De mint gondolkodó — az újkor egyik legnagyobb szkeptikusa volt — óriási hatást gyakorolt a francia szellemre.

A szkeptikus és epikureista Montaigne azt tartotta, hogy az élet egyetlen célja a gyönyör. Megbízható ismeret nem létezik. Montaigne nem egy tekintetben Bayle, Voltaire és Rousseau előfutára. Az ő szemében a vallás nem egyéb, mint egy fajta népszokás vagy meggyökeresedett előítélet, melynek a polgárok külsőleg alá kell hogy vessék magukat. De mint gondolkodó, élesen bírálja az istenbe és a lélek halhatatlanságába vetett hitet. Szembefordul a deizmussal, általában mindennemű tekintéllyel. Semmiféle természet felett álló lény nem létezik. Az embert a természet alkotta, s így annak része. A természet hozta létre az ember vallását is. Minden feltételes és

* La Boétie könyvet írt „Discours sur la servitude volontaire" („Elmélkedések az önkéntes szolgaságról") címmel, amelyben kifejti azt a gondolatot, hogy a természet minden embert szabadnak teremtett, s hogy egyik embernek a másikat társnak kell tekintenie. A könyvet 1952-ben orosz nyelven is kiadták. F. A. Kogen—Bernstein előszavával.

viszonylagos. Erkölcsi nézeteink ugyancsak viszonylagosak, s nem egyebek puszta szokásnál. Montaigne álláspontját egészben véve úgy lehet jellemezni, mint arisztokratikus szolipszizmust. Individualista a javából, bezárkózik önmagába, alig érdekli a körülötte dúló véres harc. Mindent az egyén nyugalma szempontjából ítél meg. Konzervatív, gyűlöl minden újítást az államéletben, mert fél minden változástól. A polgár vallási és politikai téren egyaránt ismerje el a fennálló intézményeket és hatalmakat. De őt magát ez nem akadályozza abban, hogy megmerevedett babonának és antropomorfizmusnak tartsa a vallást. Montaigne 1592-ben halt meg.

Ugyanebben az évben született Pierre Gassendi (1592—1655), az a gondolkodó, aki rendíthetetlenül haladt a materializmus útján. Az előző évszázad szkeptikusai és szabadgondolkodói előkészítették a talajt olyan emberek fellépése számára, akik nem elégedtek meg a szkeptikus tagadással, hanem megpróbálták a tudomány adatai alapján megformulázni az új világnézetet. Gassendi és Descartes áll közöttük az első helyen.

Gassendi már nem volt magányos gondolkodó, mint Despériers. Iskolát teremtett, s tanítványai között olyan emberek akadtak, mint Robert Boyle, a modern kémia megalapítója, Jean-Baptiste Molière, a nagy vígjátékíró, Cyrano de Bergerac, Bernier, Chapelle és mások. Gassendi elévülhetetlen, történelmi érdeme, hogy felújította az atomisztikát, s ezzel a modern természetkutatást az egyedül helyes és tudományos útra terelte. Gassendi egyházi méltósága ellenére materialista volt. Elismerte ugyan istent mint a világ első okát, de mivel általában materialista nézeteket hirdetett, személyes következetlensége nem akadályozhatta meg tanítványait abban, hogy ateista következtetéseket ne vonjanak le tanításából.

Gassendi tanítványai közül külön is említést érdemel Cyrano de Bergerac, a költő és filozófus (1619—1655), aki Molière-rel együtt hallgatta Gassendi filozófiai előadásait. Nem sokkal ezután felkereste Campanellát, aki szintén nagy hatást tett rá. Campanella befolyása alatt szociális regényeket írt a holdállamokról [„Histoire comique des États et empires de la lune", 1656] és a napállamokról [„Histoire comique des États et empires du soleil", 1662]. Bergerac regényeiben és filozófiai müveiben egyaránt ateista és materialista nézeteket hirdet, s a fejlődés eszméje sem idegen tőle. Az anyagi valóság fejlődése során több fokon halad át. Az ember a természet része és az anyagi világ fejlődésének eredménye.

Bergerac az észt tartja az ember egyetlen megbízható vezetőjének. Ateista nézeteinek színdarabjaiban is hangot adott. „La mort d'Agrippina" („Agrippina halála") című darabjának bemutatóján botrány tört ki, a csőcselék ordítozni kezdett: „Gazember!", „Ateista!"*

Jean-Baptista Molière (1622—1672), Bergerac barátja, egyszerű kárpitosnak volt a fia. Bernier, Chapelle, Bergerac és Molière — mind a természettudományon alapuló új filozófiát tanító Gassendi hallgatói voltak. Szoros baráti kört alkottak, amelyet áthatott a szabadgondolkodás, és az a vágy, hogy küzdjenek a környező világ előítéletei és hagyományai ellen. Molière Gassendi irányításával ebben a körben alakította ki végleges világnézetét, amely áthatja egész életművét. Epikureista volt, s lefordította franciára Lucretius „De rerum natura" („A természetről") című művét.

A lángeszű költő vígjátékaiban korának bűneit, az álszenteskedést és a vallásos előítéleteket ostorozza. A reakciósok, különösen a papok, szigorú intézkedéseket követeltek az istentelen Molière ellen, egyesek halálbüntetésről beszéltek. Bár Molière a papság követelésére egyhíteni, sőt megnyomorítani kényszerült zseniális színműveit (például a „Tartuffe"-öt), mégis óriási hatást gyakorolt. A társadalom alappillérei ellen intézett támadásai kétségtelenül hozzájárultak a harmadik rend ellenzéki hangulatának kialakításához.

A 17. század nagy szkeptikusai és befolyásos gondolkodói közé tartozik Pierre Bayle (1647—1706), aki nagy hatást gyakorolt a 18. század filozófiájára, többek között Voltaire-re. Az eddig említett gondolkodók mind igen sokat tettek a felvilágosodás korszakának előkészítésére, de Bayle játszotta köztük a legnagyobb szerepet. Bayle mintegy Montaigne folytatójának tekinthető, de komolyabb és megbízhatóbb. Montaigne mellett Descartes-ot is tanulmányozta; korának egyik legműveltebb embere volt. Bayle tevékenysége nem valamilyen pozitív világnézet felépítésére, hanem a vallási hiedelmek és a filozófia terén egyaránt mindennemű dogmatizmus bírálatára és lerombolására irányult. „Történeti és kritikai szótára" („Dictionnaire historique et critique", 1696) a 18. századi francia felvilágosodás közvetlen kiindulópontja. A szerző szembeszállt minden babonával és védelmezte az erkölcsnek a vallásos meggyőződéstől való

* *F. A. Mauthner:* Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande (Az ateizmus és története Nyugaton). III. köt. Stuttgart und Berlin 1922. 10. old.

függetlenségét. Lánglelkű harcosa volt a lelkiismeret és a gondolat szabadságának, bár meg kell említeni, hogy nem tudta magában teljesen leküzdeni a vallásos elvet, jóllehet a vallást páratlanul mély elemzésben vetette alá az ész kritikájának.

Bayle az elsők között szállt síkra az ateisták védelmében. Az ateizmus elfogadhatóbb volt számára, mint a vallási babona. A fanatizmus rosszabb az ateizmusnál. Viszont minden hit csupán fanatizmus, azaz babona. A 17. században az ilyen megállapításoknak természetesen nagy forradalmi szerepük volt. Bayle ugyan nem mondja ki nyíltan a gondolatokat, azonban nem kétséges, hogy ezek kiolvashatók műveiből.

Az a törekvés, hogy mindent az ész fényében vizsgáljanak és igazoljanak, valamennyi felvilágosító közös jellegzetessége. Descartes különösen határozottan proklamálta ezt a racionalista elvet. Az ő filozófiája fordulatot idézett elő Bayle gondolkodásában. Bayle első munkájában össze akarta egyeztetni a kartezianizmust a kálvinizmussal. De már következő, az üstökösökről szóló művében a hivő katolikus álarca alatt kifejti azt a nézetet, hogy a babona az emberi társadalomra nézve veszélyesebb az ateizmusnál. Különleges figyelmet érdemel, ahogy Bayle védelmébe veszi szkeptikus és ateista elődeit, többek között Vaninit, akinek a vérpadon kellett meghalnia ateista meggyőződése miatt. L'Hospital kancellárt is megvédi s bebizonyítja róla, hogy ugyanúgy, mint Vanini, becsületes, tiszta erkölcsű férfiú volt. A szerző aesopusi nyelve és kényszerű képmutatása ellenére ezeket a fejezeteket mindenki úgy értelmezte, mint az ateizmus védelmét. Bayle szerint az ateizmus erkölcsileg egészségesebb felfogás, mint a vallási babona, melynek szószólói jutalmat ígérnek az embereknek azért, ha erkölcsösen élnek ezen a világon. Bayle igen eredeti jelenség a gondolat történetében. A vallási dogmák védelmének leple alatt megsemmisítő érveket sorakoztatott fel a vallás ellen, s védelmezte az ateizmust és annak képviselőit. Mauthner nem véletlenül tekinti ateistának és materialistának Bayle-t. Ezt írja : „Bayle kétségtelenül szkeptikus volt. De ha hajlott valamilyen dogmatikus metafizikára, akkor az az atomizmus, vagyis a materializmus volt."*

A franciaországi szabadgondolkodás és ateizmus vázlatos történetében tulajdonképpen az a harc jutott kifejezésre, amelyet a 15—16. század folyamán a protestantizmus és a katolicizmus vívott egy-

* Uo. 304. old.

mással. De ez a harc maga is csak az ország gazdasági fejlődése következtében megérlelődött ellentmondásokat fejezte ki. A túlvilágba, a lélek halhatatlanságába és a világ felett álló mindenható istenbe vetett hit nem elégítette ki többé az embert, ezért az érzékelhető világ felé fordult, s benne vélte fölfedezni az élet kezdetét és végét. A vallási harcok és a vallásháborúk misztifikált formája mögött már a feudális és a burzsoá világ ellentéte rejlett. Az új eszmék megszólaltatói, mint láttuk, jobbára olyan gondolkodók voltak, akik a harmadik rendből, az alsóbb néposztályokból származtak.

A 18. században a forradalmi eszmék fejlődése elérte csúcspontját s ama nagy, világtörténelmi jelentőségű forradalmak egyikébe torkollott, melyek bizonyos értelemben meghatározták egész Európa további fejlődését. Az előző évszázadok összes radikális tendenciái most egyetlen hatalmas áradatban egyesültek, hogy minden tartozékával együtt elmossák az egész régi társadalmat. Bayle, Despériers, Dolet és a többi gondolkodó tevékenysége eléggé előkészítette a francia társadalom talaját ahhoz, hogy befogadja a harcos materializmust, annál is inkább, minthogy a régi rendszer gyorsan közeledett a vég felé. Bayle már nyíltan fölvetette azt a kérdést, hogy elképzelhető-e az ateisták állama, és igennel válaszolt rá. A materializmus is kivirágzott már francia talajon, különösen Gassendi és Descartes óta, akikben ennek az irányzatnak két francia ősatyját látjuk. A 18. századi gondolkodók Montaigne, Charron, Bayle, Descartes, Gassendi és az angol filozófusok művein, valamint Spinoza eszméin nevelkedtek.

Ebben az összefüggésben Meslier mellett még két ateista szabadgondolkodót és materialistát kell megemlítenünk, akik szintén előfutárai annak a ragyogó plejádnak, amely Holbachhal az élén a 18. század második felének harcos materialista irányzatát kialakította. Fréret-re, Dumarsais-ra gondolunk. Holbach néha az ő nevük mögé rejtőzött, ami nyilvánvalóan mutatja, hogy eszmetársainak tartotta őket.

Nicole Fréret (1688—1749), a kiváló történész, tagja volt a tudományos akadémiának, és élete végéig annak titkáraként működött. 1714-ben beszédet mondott Orléans-i Fülöp régensherceg ellen, s emiatt hat hónapra a Bastille-ba zárták. Fréret nemcsak történelemmel, hanem filozófiával is foglalkozott. Filozófiai munkáiban, melyet halála után adtak ki négy kötetben, áttekintést adott az ókori filozófiáról. Valószínűleg ő írta a „Lettre de Thrasibule à Leu-

cippe" („Thraszibulosz levele Leukipposzhoz") című munkát, amely először 1785-ben jelent meg, s amelyet rendszerint Holbachnak tulajdonítanak. Véleményünk szerint teljesen hitelt érdemlő Naigeonnak, a levél első kiadójának az az állítása, hogy a munka szerzője Fréret. Ha Holbach írta volna, akkor ez Naigeonnak feltétlenül a tudomására jut, hiszen ő közvetített Holbach és a kiadók között. 1792-ben, amikor Naigeon „Encyclopédie méthodique" („Módszertani enciklopédia") című munkájában újra kiadta a levelet, már semmi oka sem lett volna arra, hogy eltüntesse Holbach „bűnének" nyomait, ha azt csakugyan Holbach „követte el".

Másrészt más forrásokból tudomásunk van arról, hogy Fréret foglalkozott filozófiai problémákkal, ismert szabadgondolkodó s valószínűleg Spinoza követője volt, amiről közvetve tanítványa, az ugyancsak történettudós és ugyancsak spinozista Boulainvilliers (1658—1722) is tanúskodik.

A szerző az említett levélben kifejti azt a nézetét, hogy az érzékelhető földi világon kívül nincs semmiféle olyan lény, amelyet istennek szokás nevezni. Bármelyik vallást nézzük, egyik sem más, mint a tévelygés, a hazugság és a zsarnokság rendszere, amelyet a csaló papok azért találtak ki, hogy uralkodhassanak a gyengébb elmék fölött, s amelyet a királyok azért támogatnak, mert a trón és a hatalom támaszának tekintik az emberek tudatlanságát.

Isten nem egyéb, mint a világmindenség, melynek mi is részét alkotjuk, hiszen hatást gyakorolunk a környező világra, amely szintén hatást gyakorol ránk. Az istenség tehát csak annyira különbözik a világmindenségtől, mint az athéni köztársaság az őt alkotó polgároktól.

Mauthner agnosztikusnak minősíti Fréret-t, de ugyanakkor olyan ateistának tartja, akinek a legkevésbé voltak fenntartásai, s a leghatározottabban vallotta ezeket a nézeteket. Nincs módunk annak megítélésére, mennyiben van igaza Mauthnernak az agnoszticizmus kérdésében. Maga a „Levél" szerzője sztoikusnak tartja magát. A Mauthner által idézett részek és a hozzájuk fűzött meggondolások nem meggyőzők, sőt ellene szólnak. Igaz, hogy Fréret az etikában epikureus, de Epikurosz atomizmusával szemben szkeptikus álláspontra helyezkedik. De miért nem elégíti ki Fréret-t az atomizmus? Azért, mert a legügyesebb atomisták sem tudták elkerülni azt a hibát, hogy elismerjék a testetlen vagy immateriális testeket. Sokan közülük beleestek ebbe a hibába és összekeverik a szubjektív elképzeléseket a reális létezőkkel.

Ebben az állításban nem tudjuk fölfedezni a letérést a materialista álláspontról. Ami a világ megismerhetőségének kérdését illeti, akkortájt sok gondolkodó, köztük a legtudatosabb materialisták, vélekedtek szkeptikusan erről.

Dumarsais (1676—1756), a szegény tanító, a 18. század első felének egyik legkiválóbb gondolkodója volt. Cikkeket írt az „Enciklopédiába" a logikáról és nyelvészetről. Legjelentősebb műve a „Nouvelles libertés de penser" („A gondolkodás új szabadságai"), 1743-ban jelent meg. Ha nem számítjuk Meslier „Testamentumát", amely valószínűleg 1729-ben íródott (más szerzők szerint Meslier 1733-ban halt meg), de csak 1762-ben jelent meg kivonatosan Voltaire kiadásában, Dumarsais könyve az egyik legkorábbi olyan 18. századi munka, amelyben a szerző nyíltan hirdeti ateista és materialista nézeteit, hiszen Lamettrie csak 1745-ben kezdi meg irodalmi tevékenységét.

„A filozófus — jelenti ki Dumarsais — olyan emberi gépezet, amelynek megadatott az a képesség, hogy elgondolja saját mozgásait — ez olyan óra, amely saját magát húzza fel." Dumarsais, mint minden felvilágosító, Locke követője volt, s ennélfogva hangsúlyozza, hogy a gondolkodó nem magából, gondolkodásából meríti ismereteit, hanem az érzékekből. A gondolkodás ugyanolyan érzék, mint a többi, például a látás vagy a hallás. Ahogy az ember a külső dolgok hatása nélkül nem lát és nem hall, ugyanúgy ítéletet sem alkothat külső ok nélkül.

A lélek halhatatlanságába és a legfelsőbb lénybe vetett hit a papok és a politikusok találmánya. Szellemek és lelkek mint immateriális szubsztanciák nem léteznek. Az emberi lélek egyáltalán nem különbözik lényegesen az állatitól. A gondolkodás, mondja Dumarsais, tökéletesen összeegyeztethető a kiterjedéssel. Az anyagon kívül nincs semmiféle szubsztancia.

A francia enciklopédistáknak, mint látjuk, dicső elődeik voltak, akik sokat tettek a felvilágosodásért, s az utánuk következő nemzedékek tanítói voltak. Többen közülük mártírhalált haltak meggyőződésükért.

A 18. századi gondolkodók is nehéz feltételek között dolgoztak és harcoltak. A hatalom és a papság szakadatlanul üldözte őket. A helyzet azonban már gyökeresen megváltozott. Régebben elégették az eretnekeket, most azonban nem magukat a szerzőket, hanem csak műveiket vetették máglyára, bár ennek sok esetben semmi kihatása nem volt a könyvek példányszámára.

A francia felvilágosítók és materialisták világnézete tehát részben a francia társadalmi és filozófiai gondolat fejlődésének, részben az angol felvilágosodás és tudomány befolyásának a hatása alatt alakult ki. Elsősorban Locke szenzualizmusára gondolunk, amely a francia materializmus alapját alkotta. Meg kell említenünk még Newtont, akinek hatása erősen érződik a francia felvilágosodás képviselőinek általános világnézetén. De minthogy az irodalom eléggé tisztázta már Locke és Newton jelentőségét a francia materializmus szempontjából, erre nem térünk ki. Csak annyit jegyzünk meg, hogy Anglia a 18. században haladó országnak számít, ahová a húszas évektől kezdve szívesen utaznak a művelt franciák, hogy tanulmányozzák az angol társadalmi, politikai és szellemi életet. Angliában járt Voltaire, Montesquieu, Holbach és a művelt francia társadalom sok más képviselője. Ugyanebben az időben Franciaországban a kereskedelem és az ipar fejlődése általános felélénkülést eredményezett. A polgárság jelentékeny erővé nőtt. Tekintélyes értelmiségi réteget termelt ki magából : írókat, orvosokat, művészeket, tudósokat. Természetes, hogy a lakosságnak e rétegeiben, a rendkívül nehéz helyzetben élő parasztsággal együtt, feltartóztathatatlanul érlelődött a gyűlölet a nemesség, a papság és az udvar iránt. Az angol eszmék kedvező talajra találtak Franciaországban. A harmadik rend ideológusai az első időben azt tűzték ki feladatul, hogy népszerűsítsék Franciaországban az angol politikai és tudományos nézeteket. A népuralom eszméjén kívül a deizmus is átkerült francia talajba. Minden ilyen jellegű fontosabb művet lefordítottak franciára. A felemelkedő és erősödő burzsoázia szükségét érezte annak, hogy ideológusai révén kidolgozza saját tudományos világnézetét. Eleinte ezek az ideológusok az angoloktól kölcsönzött nézeteiket fejtegették. Feladatul tűzték maguk elé, hogy harcoljanak az egyház és a papság által terjesztett babonák, vallási előítéletek ellen.

A francia deizmus legtehetségesebb képviselője Voltaire, ádáz harcot vívott a katolikus egyház, a kereszténység, a papság ellen, ámde mégis megmaradt hívőnek. Az angol deistákhoz hasonlóan hitt valamilyen felsőbb lény létezésében, amely jutalmazza a jótetteket és bünteti a rossz cselekedeteket. Ugyanakkor valódi meggyőződését valószínűleg véka alá rejtette, mert minden bátorsága mellett mindig észlelhetünk nála bizonyos óvatosságot. Lehet, hogy lelke mélyen ateista volt ; nem tudjuk. Lehet, hogy úgy vélte, a vallásra neki ugyan nincs szüksége, de a népnek igen, hogy engedelmes

maradjon urai iránt. Fontos is, hogy a nép jól emlékezetébe vésse az ilyen kijelentéseket, hogy a megfelelő következtetéseket levonhassa belőlük : az urak úgy vélik, hogy a vallásra nekik nincs szükségük, de annál inkább szüksége van rá a népnek, mert másként lázadozni kezd urai ellen. Voltaire, aki népcsalóknak tartotta a papokat, amiért a népbe babonákat és barbár nézeteket plántáltak, maga is a papok álláspontjára helyezkedett, amikor kijelentette, hogy „ha nem volna Isten, ki kellene találni". Voltaire párhuzamot von az ateizmus és a fanatizmus, azaz a pozitív vallás között. Azt állítja, hogy az ateizmus is fanatizmus ; két olyan szörnyeteg ez, amelyek szétmarcangolhatják és felfalhatják a társadalmat. De az ateista, teszi hozzá Voltaire, tévelygésében sem dobja el magától az észt, ez pedig lenyesegeti a szornyeteg karmait, míg a fanatikus karmait esztelensége csak élesíti. Látnivaló, hogy Voltaire az ateistát többre tartja. De ez a kiváló publicista ennek ellenére sehogyan sem tudott megbékülni az ateizmussal. Ragaszkodott ahhoz a nézethez, hogy a jutalmazó és büntető istenbe vetett hit hasznos, visszatartja a lázadástól a „csőcseléket", mert „amikor a csőcselék gondolkozni kezd, minden elveszett".

Minden gondolkodó ember számára nyilvánvaló, hogy a „természetvallás" úgyannyira összeegyeztethetetlen a tudománnyal, a tapasztalattal és az ésszel, mint a „nyílt vallás". Egyrészt, a tudomány nem hagy helyet semmiféle természetfeletti lényekben és erőkben való hitnek. Másrészt, mint láttuk, a burzsoázia által a tételes vallás ellensúlyozására kialakított észvallás ennek az áramlatnak legjelentősebb képviselői szemében ugyanúgy a nép fékentartására szolgált, mint a tételes vallások.

A francia polgárságnak az óriási vagyonokat összeharácsoló nemesség és papság elleni elkeseredett harca, legalábbis e polgárság balszárnyán, illetve egyik csoportjánál minden vallás teljes tagadására vezetett. A forradalmi polgárság egyes csoportjai ezeknek az osztályellentéteknek a hatása alatt lehetségesnek, sőt szükségesnek tartják, hogy a vallást tudományos világnézettel cseréljék fel. Ők tehát már nem akarták összeegyeztetni az észt a hittel, a vallást a tudománnyal, hanem teljesen ki akarják tépni minden néven nevezendő vallás gyökereit, mert azokban rengeteg baj forrását ismerték fel, s amellett olyan ellentmondások halmazának látták őket, amelyek semmiféle kritikát sem állnak ki. Holbach a harcos ateizmus alapján állt. Nem védekezett, hanem vádolt, nem defenzívában volt, hanem támadt. A pap, szövetségben a hóhérral, az egyház, szövetségben

az állammal (a kormányokkal) túl soká tartotta már sötétségben anyagi és szellemi rabságban a népet. Elérkezett az idő, amikor az igazság fényének fel kell ragyognia a nép előtt és el kell vakítani a nép ellenségeit.

Igy jott létre a kozvetlen kapcsolat az angol es a francia társadalmi-filozófiai gondolat kozott.

2

JEAN MESLIER FORRADALMI DEMOKRATIZMUSA ÉS KOMMUNISTA ESZMÉI (1678–1729)

Jean Meslier a 18. században a forradalom előtti Franciaország egyik legkiválóbb gondolkodója. Az előző évszázad szkeptikusai és szabadgondolkodói előkészítették a talajt olyan új emberek számára, akik már nem érték be a szkeptikus tagadással, hanem megkísérelték megfogalmazni az új világszemléletet és az új politikai doktrínákat.

Az elméleti filozófia terén Jean Meslier-nek megvoltak a maga elődei. De a társadalmi problémák területén újat hozott francia talajon.

Meslier-nek, e nagy gondolkodónak az életéről sajnos nagyon keveset tudunk. Még születésének és halálának évét sem ismerjük teljes biztonsággal. Annyit tudunk, hogy 1664-ben vagy 1678-ban született Champagne-ban Mazerny faluban egy takács fiaként, s 1729-ben vagy 1733-ban halt meg. Mi a korábbi halálozási dátumot fogadjuk el. Meslier papi szemináriumban tanult, ahol a jelek szerint behatóan foglalkozott Descartes-tal. A latin szerzők közül különösen nagyrabecsülte Lucretiust. Nagy hatást gyakorolt rá a szkeptikus Michel Montaigne. Meslier a papi szemináriumban kitűnően megismerkedett a teológiai irodalommal. A szeminárium elvégzése után pappá szentelték, s Étrépagnyban — ugyancsak Champagne-ban — kapott állást.

Halála előtt azt kérte, hogy saját kertjében temessék el. Három sajátkezűleg írott példányban hagyta hátra „Testamentumom" című művét. Rövid idő múltán — Voltaire tanúsága szerint példányonként nyolc-kilenc lajosaranyért — forogni kezdtek az emberek között a „Testamentum" kéziratos másolatai.

„Mindenki fölöttébb csodálkozott — írja Voltaire —, amikor megtalálták holmija között a három, egyenként háromszázhatvanhat oldalas kéziratot, melyeket a saját kezével írt, aláírt, és »Testamentum« címmel látott el."*

„Meslier atya — írja tovább Voltaire —, ez a legfurcsább jelenség, amely a keresztény vallást tagadó meteorok között valaha is felbukkant, egész életén át titokban dolgozott, hogy lerombolja azokat a hiedelmeket, amelyeket hazugnak tartott. Az isten, az összes vallások, a Biblia és az egyház ellen irányuló művének megírásakor nem volt más segédeszköze, mint maga a Biblia, Moreri, Montaigne és néhány egyházatya művei."**

Voltaire 1735-ben, Thieriot-tól szerzett tudomást Meslier-ről, s levelében egyebek között a következőket írta neki: „Ki ez a falusi pap? ... Micsoda! Pap — és francia — és ugyanolyan nagy filozófus, mint Locke?" s kéri, hogy küldjék el neki a kéziratot.

Ám Voltaire csak huszonhét év múlva emlékezett meg újra a „Testamentumom"-ról, amikor összeállította belőle a „Kivonat"-ot és kiadta Hollandiában.

D'Alembert-hez 1762 februári levelében írja: „Remegtem az iszonyattól, amikor olvastam. Egy pap tanúságtétele, aki halálakor isten bocsánatát kéri azért, hogy a kereszténységet tanította, nagy szolgálatot tehet a hiteltleneknek." Konspirációs okokból Meslier végrendeletét az „Antikrisztus végrendeletének" nevezi a levélben, s arról beszél, hogy D'Alembert „cáfolatot" készül írni ellene.

Voltaire a „Kivonat"-ban kiforgatta Meslier-t, aki nem istentől kért bocsánatot, hanem a *néptől, híveitől*. Voltaire-nek az volt a szándéka, hogy csak szűk propagandisztikus célokra, egyházellenes propagandára használja fel Meslier „Testamentumát". Azt állítja ugyan, hogy a kiadó (eltitkolja, hogy ő maga készítette a „Kivonat"-ot) majdnem szó szerint tolmácsolja Meslier gondolatait, de ez nem felel meg a valóságnak. Először is, csak azt közli, ami a vallással kapcsolatos; másodszor, teljesen elhagyja az általános filozófiai kérdéseket; harmadszor, egyetlen szóval sem emlékezik meg Meslier társadalmi nézeteiről; negyedszer, Meslier ateizmusát deizmussá szelídíti.

A holland kiadás után néhány hónappal megjelent a második

* *Jean Meslier:* Zavescsanyije (Testamentum). 1. rész. Moszkva 1925. 5. old. (Jean Meslier élete — Voltaire-től.)

** Uo.

kiadás, Voltaire nagy buzgalommal terjesztette Meslier könyvét, helyesebben, a könyvből készített saját „Kivonat"-át. 1762. július 12-i levelében megelégedéssel állapítja meg, hogy Meslier „Testamentuma" máris nagy hatást gyakorol. „... Mindenkit meggyőz, aki olvassa. Ez az ember gondolkozik és bizonyít. A halál pillanatában beszél, egy olyan pillanatban, amikor még a hazugok is igazat szólnak, — ez az ő legerősebb érve. *Jean Meslier az egész világot meg fogja nyerni a maga hitének.*"

Nincs kétség aziránt, hogy Jean Meslier „Testamentuma" nagyszerű propagandaanyag volt a vallási előítéletek ellen. Voltaire a maga részéről mindent megtett a kivonat terjesztése érdekében. D'Alembert-t, Helvetiust és Marmontelt is bevonta ebbe a munkába. Voltaire igen nagyra értékelte a könyv sikerét. De maga Meslier másként képzelte. A „Testamentum"-ban arról beszél, hogy forradalmi irodalmat kell kiadni és terjeszteni a fennálló rend megdöntésére és a vagyonközösség megteremtésére. Ezzel kapcsolatban megemlíti saját „Testamentum"-át is, amelyet propaganda-célokból a feltételektől függően legálisan vagy illegálisan terjeszteni kell a nép körében. Meslier szükségesnek tartotta, hogy a népet, elsősorban a parasztságot felvilágosítsák jogtalan és szolgai helyzetéről, s forradalmi harcba hívják az elnyomás és kizsákmányolás rendszere ellen. Azonban bármennyire igaza is volt elvileg, álmainak megvalósításához még hiányoztak a reális feltételek.

Meslier személyes tragédiája, hogy mint ateista és materialista, olyan ember létére, aki közönséges babonának és csalásnak tartott minden vallást, egész életén át kénytelen volt ezt a csalást és babonát prédikálni a népnek, melynek szenvedéseit oly elevenen érezte és ismerte.

Nem volt hős, aki hajlandó szenvedni eszméiért, s ha szükséges, meg is halni az igazságért és a nép javáért. De vajon kevésbé szenvedett-e, amikor ezzel a nyitott sebbel vonszolta magát egy életen át? Megrázó hagyatékában maga is leírja szenvedéseit. Számtalanszor azon a ponton volt, hogy nyilvánosan bűnbánatot gyakoroljon, de a félelem meghaladta erőit, visszatartotta ettől a lépéstől, és sírig tartó hallgatásra kényszerítette.*

Szívében égett a gyűlölet minden elnyomó, zsarnok és kizsákmányoló iránt, fejében zseniális gondolatok forrtak, de láthatólag

* *Jean Meslier:* Zavescsanyije (Testamentum). III. köt. Moszkva 1954. Lásd „A szerző gondolatai a világ vallásairól" c. fejezetet.

hiányzott belőle a jellemszilárdság és akaraterő ahhoz, hogy vállalja személyes életének bármilyen fordulatát. Talán legalább odáig el kellett volna jutnia, hogy levesse a papi reverendát. Maga is rámutat arra, hogy meggyőződésének semmi köze sem volt foglalkozásához, s halála előtt írt „Testamentum"-ában kéri az olvasót, válassza el ifjúkorában szülei által rákényszerített foglalkozását személyes meggyőződésétől, amelyhez nagy munka árán, élettapasztalata alapján jutott el. Számunkra ma is roppant lélektani talány a gondolkodó Meslier és a pap Meslier közötti szakadás.

Igazat szólva az is talány, hogy ez a falusi pap, aki nem rendelkezett széleskörű műveltséggel, hogyan jutott el az elméleti gondolkodásnak olyan magaslataira, hogy sok teintetben anticipálta a későbbi filozófiai és politikai fejlődést.

Meslier születésénél fogva — takács fia volt —, és mint falusi pap szoros kapcsolatban élt a szegényparasztsággal, különösen a jobbágysággal. Ennek volt az ideológusa, tanaiban ennek az osztálynak a fennálló rend iránt érzett gyűlöletét tükrözte vissza.

Meslier a vallási előítéletek megsemmisítő kritikájával és materialista világnézetével óriási hatást gyakorolt a francia felvilágosítókra. Eleinte Descartes követője volt az elméleti filozófia terén, de meghaladta mesterét, leküzdötte annak dualizmusát. A vallási tanok kritikája és elemzése terén is megtette a magáét, s még ma is ámulatba ejt bennünket gondolkozásának kritikai mélységével.

Ebben a munkánkban célunk, hogy Meslier *politikai* gondolatait fejtsük ki, ezért a vallási kérdéseket csupán olyan mértékben érintjük, amennyiben ez Meslier politikai elméletének megvilágításához szükséges.

Meslier az útszéli és undorító fanatizmusban látja a keresztény vallás lényegét. Az, aki ezt a vallást megalapította, „alacsonyrendű és megvetésre méltó, észt, tehetséget és tudást egyaránt nélkülöző ember volt, egy ostoba, meggondolatlan, nyomorult fanatikus, szerencsétlen akasztófáravaló".*

A vallás azért lépett szövetségre a politikával, hogy szolgaságban és tudatlanságban tartsa a népet. A vallás és a politika kölcsönösen támogatja egymást a parasztság kifosztásában és elnyomásában, hogy cseppenként szívják ki vérét s az ő rovására pompában és feslettségben éljenek.

* „Le Testament de Jean Meslier, par Rudolph Charles" („Jean Meslier testamentuma, Rudolph Charles gondozásában"). Amsterdam 1864. II. 66—67. old.

A keresztény egyház azt tanítja, hogy az erény lényege az engedelmesség s a legfőbb jó a szenvedésre való törekvés. Meslier elítéli a keresztény vallást azért a tanáért, hogy szeressük ellenségeinket, s az aszketizmus, a test megvetésének hirdetéséért. Meslier szenvedélyesen harcol az egyház e hazug és a népekre nézve káros dogmái ellen. Vajon az egyházfejedelmek vagy a világi fejedelmek, a nemesek, az államférfiak és más urak betartják-e ezeket az erkölcsi elveket? — teszi fel a kérdést. Mindezeket a keresztény dogmákat csak a népre, a parasztságra és a többi dolgozóra erőszakolják rá, akik tudatlanságukban nagy igazságokként fogadják őket, és engedelmesen fejet hajtanak előttük.

„Azt bizonygatják nektek — fordul Meslier a néphez —, hogy boldogulástok ellenségei valamilyen különleges, visszataszító és ellenszenves lények, tudniillik az ördögök; s velük rémítgetnek benneteket. De ezek a furcsa szörnyetegek valójában csak az urak képében léteznek. Az ördögök teljesen reális lények, ők okozzák a nép minden nyomorúságát. Leggonoszabb és legrosszabb ellenségeitek az előkelők, a nagyok, a gazdagok. Ők kínoznak és fosztogatnak benneteket, ők tesznek boldogtalanná, őrült babonákkal tömik tele a fejeteket, hogy könnyebben uralkodhassanak rajtatok."*

A vallás, mondja Meslier, összefügg a politikával, mert a nép kifosztásának eszköze a zsarnokok és az uralkodó osztályok kezében. A papság csakis ezért táplálja a vallási előítéleteket. Ezért kötöttek szövetséget a papok az uralkodókkal, a királyokkal, hercegekkel és mindenféle urakkal. A vallás az *egyenlőtlenséget* igazolja, pedig természettől fogva minden ember *egyenlő*, egyformán van joga arra, hogy élvezze természetes szabadságát és részesüljön a földi javakból.

A társadalom az emberek kölcsönös függőségének és alávetettségének rendszere, másként nem maradhat fenn. De ennek a függőségnek és alávetettségnek, mondja Meslier, nem kellene odáig terjednie, hogy az emberek egyik részétől elvegyenek minden anyagi eszközt és élvezetet, másik részétől pedig minden munkát, gondot, nyugtalanságot és szenvedést. Az az egyenlőtlenség, amely minden mai társadalomban megfigyelhető, nem a természet adománya, ellenkezőleg, az emberek hozták létre azzal, hogy érvényesülni engedték az „erősebb törvényét".

* Uo. 180. old.

„Születésünknél és eredetünknél fogva mindnyájan egyenlők vagyunk, írja Meslier Senecára hivatkozva, és senki közülünk semmivel sem nemesebb a másiknál, hacsak nem kiválóbb az elméje és nem nagyobb a tehetsége az erényekhez és a tudományokhoz. A természet mindnyájunkat egyenlőnek és társaknak teremtett, valamennyien egyforma természettel és egyforma rendeltetéssel születtünk."*

Meslier, miután erélyesen fellép a társadalom rendekre tagozódása ellen, élesen bírálja az arisztokráciát, bebizonyítja, hogy ez az osztály, ugyanúgy, mint a királyi hatalom, vérszomjas és kegyetlen ősöktől származik. Zsarnokok, elnyomók, apagyilkosok, árulók voltak ezek az ősök. A hatalmat, és még a legszerényebb címeket is, a legszörnyűbb erőszak árán szerezték.**

Meslier politikai elméletének középpontjában a parasztság áll. A francia parasztság ebben az időben rendkívül nehéz körülmények között élt. Meslier a parasztság történelmileg napirendre kerülő felszabadulása alatt nem egyszerűen politikai felszabadulást értett. Követelései sokkal messzebbre, egészen a föld nacionalizálásáig, a vagyonközösség megteremtéséig terjedtek, mert úgy vélte, hogy enélkül a nép a szó igazi értelmében nem szabadulhat fel.

A parasztok helyzetét így írja le: „. . . a francia paraszt — a legmegvetettebb és legkivetettebb, a legnyomorúságosabb és legeltaposottabb lény; ez a paraszt csak . . . a jelentékeny és előkelő emberekért dolgozik, s egész munkájával alig tudja megszerezni betevő falatját; egyszóval a paraszt rabszolgája e világ erős és előkelő embereinek, akiknek földjét műveli vagy bérli; nem kis mértékben nehezednek rá az állami adók és szolgáltatások, valamint a különféle kötelezettségek, amelyeket urai rónak rá, nem is beszélve arról, amit az egyház sajtol ki ezekből a szerencsétlenekből. Valóban, nap nap után tapasztalhatjuk, mint nyomorgatják a szegény néptömegeket, milyen erőszakosan, igazságtalanul és durván bánnak velük."***

Meslier meggyőzően bizonyítja, hogy a korabeli társadalom a teljesen haszontalan, sőt mérhetetlenül káros emberek egész tömegét tartja el. A társadalom meggyógyítása érdekében mindenekelőtt fel kell számolni a lakosságnak ezeket a káros csoport-

* *Jean Meslier:* Zavescsanyije. II. köt. 1954. 156. old.
** „Le Testament . . ." II. köt. 175. old.
*** *Jean Meslier:* Zavescsanyije. 1954. II. köt. 164—165. old.

jait, amelyek elnyomják, fosztogatják és sanyargatják a népet. Ezek a semmittevő, semmirekellő emberek a nép rovására pompában és fényűzésben élnek.

Ezekhez a csoportokhoz vagy „rendekhez" tartozik az arisztokrácián kívül mindenekelőtt a papság. A lelkészek, a szerzetesek, a főpapok — közönséges semmittevők, lenézik a munkát, és másokat arra kényszerítenek, hogy értük dolgozzanak.

A nép vérét szívó semmittevők közé számítja Meslier az adóbérlőket is, akiket ugyancsak el kíván tüntetni a társadalomból. Az adóbérlők, az adószedők és az írnokok — mindezek a csibészek, akik a só- és a dohányadóval szélhámoskodnak, abban lelik a legnagyobb örömüket, ha mindenéből kiforgathatják a szegényt.

Meslier szerint a korabeli társadalom legnagyobb baja, hogy *magántulajdon létezik a földön*. Az emberek magántulajdont, javakat és kincseket szereznek maguknak ahelyett, hogy közösen és egyenlő joggal birtokolnák, s ugyancsak közösen és egyenlő joggal élveznék is e javakat.

A társadalom alkosson *egyetlen családot*, minden ember lássa fivérét és nővérét a másikban. *Mindenki éljen békében és a vagyon legyen mindenkié.*

A társadalom minden tagja rendelkezzék a szükséges táplálékkal, öltözködjék egyformán jól, lakjon egyformán jó lakásokban, dolgozzon mindenki egyenlő mértékben azoknak az embereknek a vezetése alatt, akik a legbölcsebbek, s akiket a legjobban áthatnak *a közjó eszméi.*

„Minden egymással határos város és község igyekezzék szövetséget kötni és megőrizni a zavartalan békét és egyetértést, hogy segítségére lehessenek egymásnak a szükségben, mert ilyen szövetkezés nélkül nem jöhet létre a társadalmi jólét, s az emberek többsége elkerülhetetlenül nyomorúságos és szerencsétlen helyzetbe kerül."*

Mindenkit el kell látni minden szükségessel — íme Meslier jelszava. „Ha az emberek — írja — közösen és egyenlő alapon birtokolnák és élveznék az élet kincseit, javait és kényelmeit; ha mindnyájan egyformán végeznének valamilyen becsületes és hasznos munkát, ha bölcsen elosztanák egymás között a föld javait s munkájuk és termésük gyümölcseit, mindnyájan tökéletes boldogságban és elégedettségben élhetnének . . ."**

* Uo. 199—200.
** Uo. 209—210. old.

Vagyonközösség esetén mindenki úgy élhetne, ahogy kell. Meslier, abból a helyes gondolatból kiindulva, hogy a magántulajdon az emberiség minden bajának, szenvedéseinek, a véres háborúknak, a legvisszataszítóbb és legborzalmasabb bűnöknek a forrása, rámutat arra, hogy a vagyonközösség megvalósulása esetén senkinek sem lenne többé szüksége arra, hogy csaljon, lopjon, gyilkoljon, aljasságokat kövessen el, saját tulajdona védelmében.

Ezután így szól a dolgozókhoz: „Ebben a rendszerben (ti. a vagyonközösség rendszerében) senkinek sem kell többé megszakadni az emberfeletti munkától, mint ma, amikor a szegények erejük végső határáig kénytelenek dolgozni, hogy ki tudják fizetni, amit könyörtelenül követelnek tőlük. Mondom, senki sem fog többé megszakadni az emberfeletti munkában, mert mindenki segíteni fog viselni a munka terhét, és nem lesznek többé henyélők."*

Az uralkodó osztályok egyedül a népnek, a dolgozóknak köszönhetik minden gazdagságukat, utóbbiak azonban még nem ismerték ezt föl, és engedelmesen hordják terhüket.

„Csodálkoztok, szegények — folytatja Meslier —, hogy életünkben annyi a baj és a teher. Ez attól van, hogy egyedül viselitek a déli nap forróságának minden terhét, mint a szőlőművesek az evangéliumi példázatban; ez attól van, hogy ti és a hozzátok hasonlók vettétek vállatokra az állam minden terhét. Nemcsak az a teher nehezedik rátok, amelyet királyaink és uralkodóink, legfőbb zsarnokaitok raktak vállaitokra, hanem ráadásul ti tartjátok el az egész nemességet, az egész papságot, az összes szerzeteseket, az egész bírói rendet, az egész katonaságot, valamennyi adóbérlőt, a só- és dohánymonopólium összes hivatalnokait, egyszóval, a világ minden naplopóját és semmittevőjét. Mert ezek az emberek szolgáikkal együtt a ti nehéz munkátok gyümölcséből élnek."**

Meslier síkra száll a dolgozók érdekeiért, s forradalmi akciókra szólítja fel őket. Tisztában van vele, hogy *forradalom nélkül lehetetlen felszabadítani a dolgozókat.* Ez emeli ki a korabeli és a későbbi utópisták közül. Nem az emberek erkölcsi tökéletesítése útján akarja megváltoztatni a fennálló rendet. Semmiféle kompromisszumra nem hajlandó az uralkodó osztályokkal: ezeket az osztályokat meg kell dönteni, és könyörtelenül fel kell számolni.

* Uo. 210—211. old.
** Uo. 211. old.

Meslier kíméletlenül leleplezi a francia királyokat, XIV. Lajost is. A hódító háborúkat is elítéli, amelyeket a királyok saját személyes érdekeikben viselnek. XIV. Lajost nagynak nevezték. Kérdés, hogy miféle nagy tettekért? XIV. Lajos nagy igazságtalanságokat, nagy bűnöket követett el. Azok a tettek, amelyekért XIV. Lajost magasztalják, „nagy igazságtalanságok, nagy rablások, nagy hódítások, nagy pusztítások, nagy rombolások és tömeges emberölések, olyan cselekedetek, amelyeket az ő bűnéből követtek el mindenfelé, tengeren és szárazon egyaránt".*

Egyetlen állam népe sem él olyan szolgaságban és szegénységben, mint Franciaországé, ahol a király korlátlan, despotikus hatalomra tett szert. A szomszédos népek ellen vívott igazságtalan háborúk nagyon sokba kerülnek a francia népnek: vérével, vagyonával, javaival fizet értük. Amikor a királyi seregek betörnek egy ellenséges országba, ott csak rombolni tudnak, pusztasággá változtatják az országot, tűzzel-vassal irtják a népet.

„Ha ez a király azért nagy, mert birodalmában kiirtotta a hugenottákat — írja Meslier —, akkor ez olyan ediktumok hatályon kívül helyezése alapján történt, amelyeknek betartására ő maga tett esküt megkoronázásának napján; megszegte esküjét, és megszüntette azokat a kiváltságokat, amelyeket elődei oly sok és ünnepélyes deklarációban biztosítottak a hugenották részére, s amelyekben bízva, ez utóbbiak több mint másfél évszázadon át békében éltek."**

Franciaország minden tartománya hangos a megkínzott, megtaposott nép jajától. Általános a panasz a zsarnokságra, az önkényeskedésre, a tolvajlásra és a rablásra, ami miatt a nép olyan nyomorba kerül, hogy még ruháját is kénytelen eladni.

„A királyok ugyanúgy alá vannak vetve a törvényeknek, mint a népek, és Franciaország királyai súlyosan tévednek, amikor azt hiszik, hogy ők fölötte állnak az isteni és emberi törvényeknek. XIV. Lajos király, amikor látta, hogy a szerencse kedvez neki, hajlandó volt azt hinni, hogy őt az ég küldte, azért, hogy osztatlanul uralkodjék az egész világon, és parancsoljon az egész földnek, hogy ugyanúgy, ahogy az égbolton is csak egyetlen nap világol, a földön is egy uralkodója lehet csak az egész világnak. A király ebben a reményben választotta jelképéül ezt az égitestet. Ha én

* Uo. 236. old.
** Uo. 236—237. old.

beszélhettem volna a királlyal, azt mondtam volna neki, amit egy kalóz válaszolt Nagy Sándornak, aki a szemére vetette rabló foglalkozását. Én, mondotta a kalóz, kis rabló vagyok, de te nagy rabló, mert te nem elégszel meg azzal a birodalommal, amelyet isten adott neked, hanem az egész Földet meg akarod hódítani."*

Meslier újra meg újra visszatér a forradalom előtti Franciaország parasztjainak nyomorúságos helyzetére, részletesen leírja milyen jogtalanságba taszították, hogyan sanyargatják. A francia parasztok a szó szoros értelmében rabszolgái azoknak, akik kezükbe kaparintották a földet s arra kényszerítik a dolgozókat, hogy értük verejtékezzenek. Mindez az embertelen nyomorgatás oda vezet, hogy a parasztok azt kívánják, „bár menne végbe a forradalom a kormányzás módjában, mert azt remélik ettől, hogy javítani fog helyzetükön."**

Meslier az állampolgárokat is hibáztatja azért, ha egy országban zsarnokság uralkodik. Az emberek fokozatosan hozzászoktak a szolgasághoz, olyannyira, hogy már eszükbe sem jut a szabadság visszatérését kívánni. Meslier a 18. század első felének Franciaországát látja maga előtt. Harcra, forradalomra szólítja a polgárokat. A fennálló rend elleni gyűlölete időről időre oda juttatja, hogy honfitársait a zsarnok megölésére szólítja fel. Hol vannak — kiált fel — a szabadság nemes bajnokai, akik elűzték hazájukból a királyokat és a zsarnokokat, és mindenkit feljogosítottak, hogy ha akarja, megölje őket?

„Milyen kár, hogy nem maradtak életben a polgári szabadságnak ezek a nagyszerű, nemes védelmezői! Milyen kár, hogy nem élnek ma, hogy elűzzék a föld összes uralkodóit, leverjék az elnyomókat és visszahozzák a népeknek a szabadságot! Milyen kár, hogy nem élnek mindazok a derék írók és bátor szónokok, akik ostorozták a zsarnokokat, beszédeket mondottak a zsarnokság ellen, s kíméletlenül megbélyegezték írásaikban bűneiket, igazságtalanságaikat és rossz kormányzásukat! Milyen kár, hogy nem élnek ma, hogy mindenki füle hallatára megbélyegezzenek minden zsarnokot és elnyomót, hogy mindenki füle hallatára leleplezzék bűneiket és igazságtalanságaikat és rossz kormányzásukat, hogy írásaikkal a gyűlölet és megvetés tárgyává tegyék őket az egész világ előtt,

* Uo. 238—239. old.
** Uo. 239. old.

s végül is tettre indítsanak minden népet, hogy lerázzák magukról a zsarnoki uralom elviselhetetlen jármát?"*

Meslier kora Franciaországának viszonyaiból a népforradalomban látta az egyedüli kiutat.

Meslier, ez a falusi pap, úgy lép elénk a század első évtizedeiből, mint a közelgő forradalom látnoka; élesebb szeműnek bizonyult, mint korának összes tudósai, politikusai, írói, filozófusai együttvéve. Mindaz, amit ebben a vonatkozásban oly hőn óhajtott, mindaz a követelése, hogy döntsék meg a királyt és a korhadt régi rendet, számoljanak le a zsarnokokkal, betűről betűre megvalósult. Dicsőséges szabadságharcosok jöttek, nagy tehetségű írók és szónokok jelentek meg a színen, akik leleplezték az önkényuralom minden bűnét, megbélyegezték a despotikus kormányzást és új rendet alkottak. De Meslier leghőbb vágya a vagyonközösség volt.

Meslier-t a legnagyobb politikai gondolkodók közé kell sorolni. Nemcsak kiváló elemzést adott a korabeli Franciaország politikai helyzetéről, és feltárta a parasztság és az egész dolgozó nép rabszolgai helyzetének okait, de helyesen mutatta meg a kiutat is ebből a helyzetből, a *forradalmat* hirdette, s ez kitűnő munkájának megírása után hatvan évvel ki is robbant. Figyelmet érdemelnek azok az útmutatások is, melyeket Meslier azoknak adott, akik fel akarnak készülni a forradalomra. Franciaországban alighanem ő ajánlotta először az *illegális irodalmat*, mint eszközt a forradalmi eszmék terjesztésére. Egyben harci szervezet megalakítását javasolta, az *erők egyesítését* ajánlotta, mégpedig nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi méretekben.

„Egyesülj hát, nép, ha van józan eszed; egyesüljetek mind, ha van bátorságotok megszabadulni közös szenvedéseitektől! Bátorítsátok egymást erre a nemes, merész és nagy ügyre! Kezdjétek azzal, hogy titkosan kicserélitek egymás között gondolataitokat és vágyaitokat! Terjesszétek a lehető legnagyobb ügyességgel az olyan írásokat — mint például ezt is —, amelyek mindenkinek megmutatják a vallás üres, téves és babonás mivoltát, s amelyek mindenütt elhintik a gyűlöletet a fejedelmek és királyok zsarnoki uralma iránt. Támogassátok egymást ebben az igaz és szükséges ügyben, amely minden nép közös érdekeit szolgálja. Benneteket az veszítene el ebben a dologban, ha gyengítenétek egymást, ha

* *Jean Meslier:* Závescsanyije. III. köt. 352—353. old.

ilyen esetben egymás ellen szállnátok harcba, ahelyett hogy testvériesen egy ügyért harcolnátok."*

Meslier azt is megmutatta, hogyan kell felkészülni a forradalomra: egyesüljön mindenki, aki hajlandó rálépni erre az útra, dolgozzák ki „közös megegyezéssel" a *harc tervét*, kezdjék azzal, hogy *titkos köröket* alakítanak az eszmék cseréje céljából, *adjanak ki illegális irodalmat*, amely megmagyarázza a harc feladatait és módszereit. Meslier nem győzi hangoztatni, hogy a nép felszabadítása magának a népnek az ügye. Az elnyomott senkiben sem bízhat. „Felszabadulástok — mondja Meslier — a ti kezetekben van."

A nép, mindenekelőtt a kisemmizett és elnyomott parasztság csak akkor szabadulhat fel, egyszóval a forradalom csak úgy győzhet, ha elkergetnek minden zsarnokot és kizsákmányolót. Meslier kijelenti, hogy fel kell számolni a nemességet, amely nyomorgatja és sanyargatja a népet, fel kell számolni a fejedelmeket és a királyokat, tisztjeiket, intendánsaikat, kormányzóikat, az adószedőket, a prelátusokat, a püspököket, a szerzeteseket, mindezeket a „*baksis- és haszonlesőket és minden más gazdagot*", az urakat, a a dámákat, a kisasszonyokat, akik egész életükön át nem tesznek egyebet, mint henyélnek és szórakoznak, míg a szegénynek éjjel-nappal dolgoznia kell, tűrnie éhséget és fagyot s viselnie „az állam minden terhét".

„Nektek semmi szükségetek ezekre az emberekre — mondja Meslier a népnek —, ti könnyen boldogultok nélkülük, de ők sehogyan sem boldogulnak nélkületek."**

Igy tehát Meslier, ez az ismeretlen falusi pap, Franciaországban elsőnek *fogalmazott meg olyan forradalmi programot*, melynek célja az egész rendszer megszüntetése, minden világi és egyházi kizsákmányoló és népelnyomó felszámolása. Egyúttal azonban pozitív programot is adott, melynek magvát a *vagyonközösség* alkotta; ez az eszme logikusan következett *materialista-ateista világnézetéből*.***

* Uo. 360. old.

** Uo. 363. old.

*** Voltaire a Meslier „Testamentumá"-ból készített híres „Kivonat"-ban a szerző munkájának csak azokat a részeit használta fel, amelyek egybevágtak felvilágosító céljaival, a katolikus egyház ellen vívott harcával. Tudatosan titkolta el a francia nép előtt Meslier társadalmi nézeteit. Meslier ateizmusát szalon-*deizmussá* alakította át. A szerző általános filozófiai nézeteit is elhallgatta. Voltaire tehát eltorzította a nagy Meslier igazi arcát.

Jean Meslier személyében kiváló, eredeti gondolkodóval van dolgunk, aki a 18. század első negyedében rendkívül magas színvonalra emelkedett: leküzdötte a descartes-i dualizmust és — természetesen kora ismereteinek korlátai között — filozófiai materializmust dolgozott ki. Teljesen elvetett mindennemű vallást, nyíltan ateista álláspontra helyezkedett, és meghirdette a forradalom szükségességét avégett, hogy az emberiség a régi rendszer romjain vagyonközösségen alapuló társadalmat építsen fel. Meslier tehát a 18. századi francia materializmus és ateizmus atyja, s előfutára a francia utópista szocializmusnak és kommunizmusnak. Nyilvánvaló tehát, hogy ez a gondolkodó megérdemli, hogy a francia nép megmentse emlékét a feledéstől.

Nem bocsátkozunk Meslier filozófiájának részletes elemzésébe, csupán azt akarjuk megmutatni, milyen mesterien és elmélyült gondolkodással szegezi szembe Descartes dualizmusával a materialista monizmust.*

Meslier a sok filozófus által elfogadott teológiai teremtés-elmélettel azt az elméletet állítja szembe, mely szerint a világ az anyag önnön erejéből természetes úton alakult ki. Így ír:

„Csak fel kell tételezni például, hogy a matéria örök, hogy magától olyan, amilyen, s magában hordja önnön kezdetét, s mindenki előtt világossá válik, hogy semmi lehetetlenség nincs ebben a föltételezésben. Mert: 1. szemünkkel is meggyőződhetünk arról, hogy a matéria létezik, hogy nem képzeletbeli, nem fantasztikus létező, 2. szemünkkel meggyőződhetünk arról, hogy a matéria bizonyos része vagy bizonyos kiterjedése osztható, és hogy az egész matéria rendelkezik a mozgás képességével, s magunk is látjuk, hogy a matéria csakugyan mozog; nem kételkedhetünk sem az egyik, sem a másik jelenségben. Miért ne lehetne föltételezni, hogy

* Meslier „Testamentumá"-nak teljes, háromkötetes kiadása csupán 1864-ben jelent meg R. Charles gondozásában, aki véletlenül megtalálta Hollandiában egy antikváriusnál a kézirat teljes példányát. A 18. század ötvenes éveitől kezdve sorra jelentek meg utópikus jellegű kommunista írások. Morelly „Baziliadesz"-ére („Basiliade" 1753) és „Természetkódex"-ére („Code de la Nature" ... 1755); Mably műveire és más szerzők munkáira gondolunk, akik egyenlőséget hirdettek és a vagyonközösség eszméjét fejtegették.

De nyíltan meg kell mondanunk, hogy bármilyen érdekesek is ezek a művek, véleményünk szerint alatta állanak Meslier „Testamentumá"-nak, már csak azért is, mert szerzőik mind idealisták, közülük senki sem tudott eljutni a következetes materialista-ateista világnézet színvonalára.

a matéria valóban örök, és hogy valóban magától mozog, ha egyszer semmi akadályát nem látjuk annak, hogy ezt elismerjük, ha egyszer nem látunk és nem is láthatunk semmi olyasmit, ami a matériát teremthetné vagy ami mozgását közölné vele. Végül nem lehet kételkedni abban, hogy a lét a maga egészében önmagától kapja létezését és mozgását, mert ugyan kitől kaphatná akár az egyiket, akár a másikat? Természetesen egyáltalán nem kaphatja őket senkitől, csakis saját magától. Így hát maga a matéria a lét egésze, amely csak önmagától nyerheti létezését és mozgását ; ha egyszer ezt föltételezitek, világos elvetek van, amely egyszeriben nemcsak kiküszöbölheti mindazokat a nehézségeket, ellentmondásokat és ostobaságokat, amelyek a világ teremtésének elméletéből fakadnak, de könnyen járható utat nyithat a természet minden dolgainak fizikai és erkölcsi magyarázatához is. Mert csak a világmatéria, amely különböző irányokban mozog, s részeinek különféle összekapcsolásával napról napra ezer meg ezer különböző formát ölthet, csak az a fogalom mutathatja meg nekünk világosan, hogy minden, ami a természetben létezik, a természetes mozgástörvények által s a matéria részeinek kapcsolódása, kombinációja és modifikációja révén jön létre."*

Meslier maró gúnnyal beszél a karteziánusokról és mindazokról az idealistákról, akik két szubsztancia, a szellem és a test létezését állítják. Elveti azt a — mint mondja —, „nevetséges" tanításukat, hogy a lélek testetlen és halhatatlan, elutasít mindennemű filozófiai dualizmust, s ezzel a karteziánizmust is, amit szüntelenül bírál művében.

Meslier kigúnyolja azt az állítást, hogy a lélek testetlen és halhatatlan, s bebizonyítja, hogy nem létezik két szubsztancia. „Az, amit mi lelkünknek és testünknek nevezünk, csupán együtt alkot egyetlen életet, egyetlen élőlényt, nem pedig két életet és két élőlényt. Nevetséges — mondja — karteziánusainknak az az óhaja, hogy ily módon kétféle életet és élőlényt különböztessenek meg ; nevetséges föltételezni, hogy egy és ugyanabban az emberben két különböző életelv működik."**

Meslier gúnyolódik azon, hogy a karteziánusok szubsztanciának tekintik a *gondolatot*. A gondolat nem szubsztancia, mondja, s nevetséges lenne azt állítani, hogy a gondolat halhatatlan lehet.

* *Jean Meslier :* Zavescsanyije. II. köt. 311—312. old.
** Uo. III. köt. 288. old.

Valóban azt hiszik a karteziánusok, hogy „minden emberi gondolat külön szubsztancia, és teljesen függetlenül létezhetnek az emberek fején kívül és szálldoshatnak a légben, mint a legyek? Érdekes volna látni — csúfolódik az idealistákon —, hogyan repülnek ki az emberek fejéből ezek a gondolat-rajok . . .*

Micsoda esztelenség, kiált fel filozófusunk, ilyen nézeteket vallani.

„Ha lelkünk — folytatja érvelését — szellemi és ésszel bíró szubsztancia volna, azaz önállóan rendelkezne a megismerés és érzékelés képességével, s valóban az anyagtól külön létezne, akkor kétségtelenül magától tudná és érezné, hogy a matériától különböző szellemi szubsztancia, mint ahogy mi közvetlenül és kétségtelenül magunktól látjuk és érezzük, hogy testi lények vagyunk, hiszen természetszerűleg saját magunkon kívül senkire sincs szükségünk ahhoz, hogy kétségbevonhatatlanul érezzük és megállapítsuk, hogy ilyenek vagyunk. Magától értetődik, hogy ugyanígy állna a dolog a lélekkel, ha az csakugyan szellemi lény lenne, s akkor rendkívül könnyen és rendkívül világosan különbséget tudna tenni önmaga és a matéria között . . . De vitathatatlan, hogy a lélek nem tudja és nem érzi önmagát meghatározott szellemi lénynek, mert ha határozottan ilyen lénynek tudná és érezné magát, akkor senki sem kételkedhetne szellemi voltában, mert mindnyájan saját magunk tudnánk és éreznénk, hogy valóban ilyenek vagyunk. De ezt senki nem tudja és nem érzi határozottan; következésképpen a lélek nem szellemi szubsztancia, mint azt karteziánusaink állítják."**

Meslier ateista és kommunista nézetei közvetlenül összefüggnek általános filozófiai világnézetével, materialista ismeretelméletével, mely szerint minden ismeret az érzékekből származik. „Az érzékelés az emberi tudás kezdete és vége" — állítja Montaigne-nyel.

Meslier a materialista világfelfogás szilárd talajára építette etikáját és politikáját. Azt tanítja, hogy még az állatok iránt is meleg, résztvevő érzéseket kell táplálnunk szívünkben. Ami az embereket illeti, Meslier a dolgozók szolidaritását és kölcsönös segítségét hirdeti, a kegyetlenség kiirtását, a dolgozók szevedéseinek és kizsákmányolásának megszüntetését, a könyörtelen uralkodóknak, a nép kínzóinak elkergetését.

Meslier maga vonja le a következtetést világnézete egészéből:

* Uo. 285. old.
** Uo. 289—290. old.

forradalom, és a vagyonközösségen alapuló társadalom megteremtése.

A „Testamentum" első részének záró fejezetében a következő szavakkal fordul a néphez: „Örökre nyomorultak és boldogtalanok maradtok utódaitokkal együtt, ha bármiféle más vallás híveivé szegődtök; örökre nyomorultak és boldogtalanok maradtok utódaitokkal együtt, ha tűrni fogjátok a zsarnokok uralmát, ha tűrni fogjátok a visszaéléseket, a tévelygéseket és az üres babonákat, az istenek és a bálványok kultuszát; örökre nyomorultak és boldogtalanok maradtok utódaitokkal együtt, ha nem alakulnak ki közöttetek helyes viszonyok, ha megmaradnak közöttetek a társadalmi helyzet és rangbéli roppant különbségek; örökre nyomorultak és boldogtalanok maradtok utódaitokkal együtt, amíg az lesz a szokásotok, hogy a közjó rovására külön-külön szerzitek meg magatoknak mindazt, amit közösen kell bírni, s amíg el nem határozzátok, hogy mindent közössé tesztek, hogy külön-külön mindnyájan a közös alapon élvezhessétek a föld javait és munkátok gyümölcseit; nyomorultak és boldogtalanok lesztek, amíg az élet javai és terhei ily igazságtalanul oszlanak meg köztetek, illetve általában az emberek között. Mert nagy igaztalanság van abban, hogy egyesek az élet minden nehézségét és a munka minden terhét viselik vállukon, míg mások nem ismerik a gondot és a munkát, s maguk élvezik az élet minden javát és kellemességét. Végül nyomorultak és boldogtalanok maradtok utódaitokkal együtt, amíg nem egyesültök mindnyájan, vagy legalábbis meg nem valósítjátok az egyetértést, és síkra nem szálltok, hogy megszabaduljatok a rabságtól, melyben mindnyájan sínylődtök, s amelybe a fejedelmek zsarnoki uralmának tűrhetetlen járma s a hazug vallás üres és babonás szertartásainak gyűlölt igája sodort benneteket egytől egyig; hiszen a vallás késztet benneteket arra, hogy szolgáljátok a hazug, képzeletbeli istenséget, és engedelmeskedjetek neki, bár az természetesen semmiféle jót és semmiféle rosszat sem hozhat rátok..."*

Meslier a „Testamentum"-ot halála előérzetében írta. Okunk van azt gondolni, hogy Meslier önkezével vetett véget életének. Következésképpen halála időpontját maga határozta meg. A „Testamentum" a következő szavakkal kezdődik: „Drága barátaim, életemben nem mondhattam el nektek, hogy mit gondolok, s elhatároztam,

* Uo. 365—366. old.

hogy halálom után osztom meg veletek gondolataimat. Szerettem volna halálom előtt beszélni veletek, de nem tudom, lesz-e az élet utolsó perceiben elég erőm és lélekjelenlétem, s ezért jobbnak tartom, ha írásban fejtem ki azt, amit mondani akartam."*

Meslier abban a törekvésében, hogy felkelésre serkentse a népet, felkeltse benne a jogaiért, a létérdekeiért való harc vágyát, attól sem riad vissza, hogy ostorozza a néptömegeket engedelmességükért. „Azt szeretném — írja —, hogy hangom harsogva zengjen a világ egyik sarkától a másikig. Minden erőmből kiáltani szeretnék: »Ó, emberek! Ostobák vagytok. Ostobák vagytok, mert hagyjátok, hogy zsarnokoskodjanak felettetek, és vakon hisztek annyi, de annyi előítéletben!« Szeretném felnyitni szemüket, hogy meglássák tévelygéseiket, és megmutatni nekik, hogy vezéreik csalók és hóhérok. Szeretném ráébreszteni őket saját gyávaságukra, amely arra késztette őket, hogy oly sokáig kíméljék a zsarnokok életét s vállukon cipeljék a gyűlölt despotizmus jármát."**

A népelnyomók iránti mérhetetlen gyűlölete íratta vele ezeket a szavakat: „Azt szeretném, ha a világ összes nemeseit és hatalmasait felakasztanák és a papok beleivel fojtanák meg."***

A nép, különösen a parasztság érdekei iránti szenvedélyes odaadás táplálta ezt a gyűlöletet, hiszen mind származásánál, mind mindennapi életénél, szerencsétlen foglalkozásánál fogva szinte vérségi kötelékek fűzték ehhez az osztályhoz. Ebben az összefüggésben szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy Meslier minden tanításában a néptömegek, illetve a parasztok vágyai és gondolatai jutnak kifejezésre. Ezt rendkívül lényegesnek tartjuk. Nemcsak a francia, hanem az angol kommunizmus is önállóan sarjadt ki a néptömegek méhében. A diggerek a 17. századi Angliában nem Morus Tamástól kölcsönözték nézeteiket, hanem önállóan alakították ki őket, részint élettapasztalataik, részint az ősközösségi rendszer még meglevő maradványai alapján.

Emellett meg kell említeni, hogy már 1675-ben megjelent Vairasse „A szeverambok története" [„Histoire des Severambes"] című munkájának első része. Igaz, hogy angol nyelven látott napvilágot, de 1677—1679-ben teljes terjedelmében kiadták franciául is. Meslier „Testamentumá"-ban nem találunk említést

* „Le Testament de Jean Meslier . . ." I. köt. 5. old.
** Uo. III. köt. 392. old.
*** Uo. II. köt. 201. old.

erről a könyvről, de ez egyáltalán nem zárja ki, hogy Meslier ismerte.

Meslier-nek arról is tudnia kellett, hogy mi történt Angliában az 1648—1650-i forradalom idején. Tudnia kellett, kik voltak az „igazi levellerek", a diggerek. Végül meg kell említenünk azt a számos útleírást, amelyben az utazók beszámoltak a primitív népek életéről. A „vagyonközösség" abban az időben a jövő államáról szóló fantasztikus regények kedvelt témája volt. De úgy véljük, hogy Meslier „utópiájának" forrásait keresni fölöttébb hálátlan feladat. Bármilyen serényen kutatjuk is ezeket a forrásokat, sehol nem fogjuk megtalálni az ateizmusnak, a materializmusnak és a forradalmi kommunizmusnak azt az összekapcsolását, amely Meslier munkáját egyedülállóvá teszi a maga nemében. Meslier művei valóban zseniálisak voltak a maguk korában.

Bár Vairasse utópiájának megjelenése időben megelőzte Meslier könyvét, még csak össze sem lehet hasonlítani őket. Elegendő, ha annyit mondunk, hogy a szeveramboknak despotikus, monarchikus kormánya van. Az uralkodó a nemzet összes javainak kizárólagos gazdája és tulajdonosa. Szeverambiában *napkultusz* uralkodik. Már maga ez is hihetetlen zűrzavart okoz a polgároknak egymáshoz és a kormányhoz való viszonyában. Ahogyan Morus Tamásnál, Vairasse-nál is megtaláljuk a *rabszolgaság* intézményét. A hivatalnokok kiváltságos réteget alkotnak, akiknek joguk van arra, hogy több asszonyt és meghatározott számú rabszolgát tartsanak.

Szeveriasz, az állam megalapítója elmagyarázta a népnek a szeverambiai hatalom lényegét. Az alkirálynak, a nap képviselőjének hatalma ez. Szeveriasz „mindenekelőtt kifejtette, hogy az alattvalók legfőbb kötelessége, hogy engedelmességet, tiszteletet és hűséget tanúsítsanak a legfelső hatalommal szemben; hogy bár szavazatukra és beleegyezésükre szükség van ennek a hatalomnak az elismeréséhez, mégsem szabad azt gondolniuk, hogy e hatalom fő forrása az ő akaratuk; hogy a gondviselésnek sokkal nagyobb szerepe van az uralkodók hatalomra kerülésében, mint a hivatalnokok rendeleteinek; és hogy a monarchákat az istenség élő földi képviselőinek kell tekinteni; és az alattvalóknak még abban az esetben sem szabad elfordulni tőlük, ha nem teljesítik kötelezettségeiket; hogy az ég gyakran megáldja az uralkodók igaztalan cselekedeteit, mert ezzel akarja büntetni a népeket, amelyek vétkeikkel és bűneikkel magukra vonták igazságos haragját; hogy megnyugvással és lázadó tanácsokra nem hallgatva kell

fogadniuk a büntetéseket ; hogy a lázadás nemcsak a legundorítóbb valamennyi bűn közül, de a legnagyobb tévelygés is, mert a várt szabadság helyett csak még súlyosabb rabságra vezet, bármelyik fél arasson is győzelmet. A törvényes hatalom iránti engedelmesség nemcsak kötelessége, de elsőrendű érdeke is az alattvalóknak."*

Ebből is nyilvánvaló, mennyire fölötte áll Meslier Vairasse-nak. Meslier világosfejű gondolkodó volt, mentes mindazoktól a reakciós eszméitől, amelyekben a francia abszolutizmus ideológiája tükröződött vissza.

*

Jean Meslier a 18. századi francia materializmus és ateizmus megalapitója. Testamentuma, amely a negyvenes években kézirati példányokban terjedt, s amelyet Voltaire jóvoltából (eltorzított formában ugyan, mint arra már rámutattunk), később többször is kiadtak Hollandiában és Párizsban, óriási felvilágosító hatást gyakorolt az értelmiség széles köreiben. Meslier „Testamentum"-át számtalan brosúra követte, amelyek mind az ateista és materialista nézeteket terjesztették. Az egyház elleni harc leple alatt a despotizmus, a királyi önkényuralom, az elnyomás és a feudális kizsákmányolás rendszere ellen folyt a küzdelem.

A hatvanas évektől kezdve, miközben Meslier „Testamentuma" is kézről kézre járt az olvasóközönség köreiben, egymás után jelentek meg Holbach művei : „A kereszténység leleplezése" (Le christianisme dévoilé"), „A szent ragály" („La contagion sacrée"), „Teológiai zsebszótár" („Théologie pourlative"), „A józan ész" („Le bon sens") és végül „A természet rendszere" („Le système de la nature", 1770). Valamivel előbb jelent meg Voltaire-től a „Filozófiai levelek" („Lettres philosophiques"), Diderot „Filozófiai gondolatok" („Pensées philosophiques", 1746) című könyve, Toussaint : „Erkölcsök" („Les moeurs", 1748). 1758-ban napvilágot látott Helvétiusnak „De l'Esprit" („A szellemről") című műve, 1756-ban Voltaire, „Természetvallás"-a („La religion naturelle", 1756) és így tovább.

* „Iz isztorii obscsesztvennüh tyecsenyij" (A társadalmi áramlatok történetéből). II. köt. 1907. 460—461. old. (oroszul). Meslier-ről lásd *V. P. Volgin :* Revoljucionnij kommunyiszt XVIII v. (Egy 18. századi forradalmi kommunista). („Ocserki po isztorii szocializma", 1929 [„Vázlatok a szocializmus történetéből", 1929]), továbbá ugyanennek a szerzőnek „Meslier és a »Testamentum«" című bevezető cikkét Meslier „Testamentum"-ának orosz nyelvű kiadásához, I. köt. 1954.

Minthogy a Lajosok abszolutizmusa a katolikus egyháznak a feudális arisztokráciával és a királyi hatalommal kotott szilárd szovetségén nyugodott, azok a csapások, amelyeket ez az irodalom a katolicizmusra és általában a kereszténységre mért, egyben a Bourbonok politikai hatalmának alapjait is kikezdték. A vallás kritikája a fennálló rendszert érte, melyet egyre élesebben támadtak.

Gyors ütemben romlott az ország gazdasági és pénzugyi helyzete. A nép, különosen a parasztság, nyomorgott és ehezett, egymást kovették a felkelések. 1754-ben olyan mélyreható volt a forradalmi erjedés, hogy a kortársak a forradalom kitörését várták (hasonló volt a helyzet 1757-ben és 1771-ben is). Egyesek igen világosan látták ezt, így például d'Argenson márki* már 1743-ban azt írta, hogy „a forradalom egy ilyen államban a legteljesebb mértékben lehetséges".** Az 1753—1754-es eseményekről ugyanő a kovetkezőket írta: „A vallás franciaországi bukását nem lehet az angol filozófia rovására írni, mert ez legfeljebb Párizsban szerzett néhány száz hívet a filozófusok korében ; — az ok abban a végsőkig kiéleződött gyűloletben rejlik, amelyet az emberek a papokkal szemben táplálnak. Az egyház egyetlen szolgája sem mer az utcán mutatkozni, mert attól fél, hogy füttykoncert fogadja."

Meslier tehát hatvan esztendővel a halála után aktívan részt vett a vallás és a despotizmus elleni forradalmi propagandában, így járu't hozzá az 1789-i forradalom elokészitéséhez.

Érdemeiről a forradalmi események kozepette sem feledkeztek meg: Anacharsis Cloots, a Konvent tagja, javasolta, hogy állítsanak emlekművet Meslier tiszteletére.

* D'Argenson márki arisztokrata volt. Miniszterként szolgálta XV. Lajost, de miután nyugalomba vonult, ellenzéki álláspontra helyezkedett a kormánnyal szemben.

** *Félix Rocquain :* Dvizsenvije obscsesztvennoj miszli vo Francii v XVIII v. (A társadalmi gondolat Franciaországban a 18. században). Szentpétervár 1902. 123. old.

3

FRANÇOIS MARIE VOLTAIRE, A FELVILÁGOSODÁS VEZÉRALAKJA (1694–1778)

Voltaire mindenekelőtt szenvedélyes harcos volt, akit különösen az jellemzett, hogy törhetetlen akaraterővel és elszántsággal haladt kitűzött céljai felé. Úgyszólván nincs olyan fontosabb kérdése a gyakorlati életnek, vagy olyan területe az emberi tudásnak, amellyel kapcsolatban ez a hatalmas koponya, ez a hallatlan tudományos felkészültségű ember és lángeszű propagandista el ne mondta volna a véleményét. Egy személyben volt filozófus, történész, fizikus, közgazdász, költő, drámaíró, szépíró, jogász, kertész, mezőgazda. Mi minden nem érdekelte ezt a kiváló elmét! Foglalkoztatta Franciaország erdeinek kipusztulása, a születések számának csökkenése, a városok egészségügye, a vízellátás kérdése stb.

Maró szarkazmusa és finom iróniája, óriási műveltsége, hasonlíthatatlan írói tehetsége mind egyetlen célt szolgált: a harcot a sötétség, az emberi személyiség gúzsbakötése, a vad fanatizmus, a zsarnokság ellen. Nem csoda, ha a papok és a hatalom szakadatlanul üldözték, és keresték a módját, hogyan tehetnék el láb alól.

A francia gondolkodók közül nagy hatással volt rá Bayle, mind szabadgondolkodásával, mind kifinomult szkepticizmusával. Voltaire a régensség idején két leleplező jellegű költeményt írt, s ezért a Bastille-ba csukták. Szabadulása után nyílt harcot kezdett az önkény, a zsarnokság és a szellemi sötétség ellen.

Miután a Bastille-ban letöltötte második büntetését, Angliába utazott, ahol körülbelül három évet töltött; itt végleges formát kaptak nézetei. Közelről megismerkedett az angol filozófiával, valamint az ország társadalmi és politikai rendszerével. Tanulmányozta Newton „A természetfilozófia matematikai elvei"

(„Philosophiae naturalis principia mathematica", London 1687) című könyvét, lelkes híve lett a nagy fizikusnak és Locke-nak. Franciaországba való visszatérése után több művében népszerűsítette nézeteiket. „Lettres philosophiques" („Filozófiai levelek" vagy „Angliai levelek", 1734) című munkáját, mint „botrányos, a vallással, a jóerkölcsökkel és a hatalom tiszteletével ellentétes" könyvet a párizsi parlament a hóhér keze által való elégetésre ítélte, amit 1734. június 10-én végre is hajtottak.

1738-ban Voltaire könyvet adott ki „Newton filozófiájának elemei" („Éléments de la philosophie de Newton", 1738) címmel. A könyv Hollandiában jelent meg. Voltaire ellensége volt a metafizikának, feladatának tartotta, hogy szétzúzza a skolasztikus gondolkodási módszereket és az évszázados előítéleteket, amelyek akadályozták a jelenségek szabad, tudományos kutatását és az emberiség progresszív fejlődését. A metafizikával az igazi filozófia képviselőit, Bacont, Locke-ot, Newtont állította szembe. Rokonszenves volt számára, hogy az angol filozófusok világnézetük sarkkövévé a megfigyelést és a tapasztalatot tették.

Voltaire éles kritikai elméjének minden erejével szembeszáll azokkal a filozófusokkal, akik a priori elveket agyalnak ki a jelenségek magyarázatára. Locke-ot tartja példaképnek, aki szembefordult a metafizikus filozófusokkal, elvetette a velünk született eszméket, az önkényes elveket és teóriákat, a tapasztalathoz és a megfigyeléshez fordult, a bűnös földhöz kötötte gondolkodásunkat.

Voltaire számára Locke és Newton filozófiája nemcsak az előítéletek elleni harcban jelentett nagyerejű fegyvert, hanem azt Franciaország társadalmi rendszere, a hazug tekintélyek, a vallás és az egyház elleni küzdelemre is alkalmasnak tartotta.

Ám minden szkepticizmusa ellenére — s bár azt hirdette, hogy a megismerés egyetlen forrása a tapasztalat és a megfigyelés —, nem tudott teljesen elszakadni bizonyos hagyományos eszméktől. Ezek közé tartozik mindenekelőtt az istenség eszméje, jóllehet maga is felsorakoztat érveket isten létezése ellen. Isten léte ellen szóló érveit főleg a történelemből meríti. Ebben kétségtelenül eredeti. A föld mindenütt a legerősebbek és legravaszabbak kezében van. Mindenütt az erőszak uralkodik a jog helyett. Az egész történelem nem egyéb Voltaire szerint, mint a bűnök sorozata ; ezt bizonyítják egyebek között az egyház története és az állandó háborúk is. Voltaire szemében a föld az állandó harcok, a kegyetlenség, a rombolás és a vérontás színtere. Az emberek majdnem mindenütt

nyomorban tengődnek és félelemben élnek. Hogyan beszélhetünk bölcs és mindenható teremtőről, amikor az egész emberi történelem nem egyéb, mint csupa baj és szerencsétlenség?

Voltaire véleménye szerint az emberek igen rosszul állnak táplálék, ruházat és hajlék dolgában. A legszerencsétlenebb állatnak tekinti az embert. Mégis hisz az élet szakadatlan és fokozatos javulásában, abban, hogy a jó diadalmaskodni fog a rossz felett, különösen a *felvilágosodásnak*, a gondolat fejlődésének hatására. Az „elmék felvilágosításában" látta minden baj megszüntetésének eszközét.

Az ember társadalmi lény. Voltaire ebből az alaptételből indul ki az erkölcs megalapozásában. Úgy viselkedj másokkal, ahogyan szeretnéd, hogy veled viselkedjenek — Voltaire ezt a szabályt „természeti törvénynek" tartja, amelyet minden ember és minden nép hirdessen és ismerjen el. Az erkölcs, melynek alapja a közjó, arra tanít, hogy ne ártsunk, hanem használjunk. Az igazságosság eszméje egyetemes jellegű, az erkölcsi törvények társadalmi jelenségek.

Voltaire-nek az erkölcsről szóló tanítása szorosan összefügg politikai nézeteivel. Nem volt sem republikánus, sem demokrata, hanem a monarchikus kormányzati forma híve. De mint mindent, így a kormányzati forma kérdését is valamennyi oldalról megvizsgálja. „Essai sur les Moeurs et l'Esprit des Nations" („Értekezés a népek erkölcseiről és szelleméről") című munkájában például rámutat arra, hogy „az emberek nagyon ritkán méltók arra, hogy önmaguk kormányozzák magukat". Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy a köztársasági kormányzati forma általában véve a „legeszményibb", de az emberek még nem elég fejlettek hozzá, nem méltók rá. Kezdetben sok népnél köztársasági államforma dívott. Újabb időkben, amikor a civilizáció messze előrehaladt, a köztársaságokat kiszorították a monarchiák. A gazdagok az arisztokratikus kormányzati formát részesítik előnyben. A királyok monarchiát akarnak. A nép viszont a demokrácia híve. Voltaire, mint látjuk, tisztában van azzal, hogy a modern társadalom különböző osztályai között nem uralkodik egyetértés a kormányzati forma kérdésében, s hogy a nép demokráciát követel. Voltaire itt a felszínen marad ; nem tárja fel az államhatalom társadalmi alapját és eredetét, valamint azokat a reális gazdasági és osztályviszonyokat és feltételeket, amelyek ezt vagy azt a kormányzati formát létrehozták. De amikor a korlátozott monarchia mellett érvel, annyi jót mond a

köztársaságról, hogy sorai, saját óhajától függetlenül, a köztársasági kormányforma iránt kelthettek rokonszenvet az olvasókban. A köztársaságban, írja D'Argensonnak 1743. augusztus 8-án, a nép van hatalmon, az egyszerű emberek állnak az állam élén. A köztársaságban sajtó- és gondolatszabadság van.

Voltaire, amikor védelmezi a demokráciát Bayle-lel szemben — aki azt állította, hogy az athéni demokrácia az elnyomás és a kegyetlenség rendszere volt —, bebizonyítja, hogy a makedón monarchiát sokkal nagyobb kegyetlenség jellemezte, és hogy általában véve helytelen az uralkodók és királyok által elkövetett kegyetlenségeket és bűnöket összehasonlítani azokkal, amelyeket a nép követ el, mert az előbbiek egyetlen célja, hogy kielégítsék mohóságukat és becsvágyukat, a nép pedig soha nem akar és nem is akarhat semmi mást, mint szabadságot és egyenlőséget.*

Mindamellett Voltaire monarchista volt. Persze, meg kell mondanunk, hogy abban az időben a felvilágosodásnak az összes képviselői, még az egyébként legszélsőségesebb nézeteket vallók is, monarchisták voltak. Nem bíztak a népben, és minden reményüket a „felvilágosult uralkodókba" vetették. De Voltaire több cikkben kifejtett egészséges gondolatai — a demokrácia és a köztársaság védelmében — elkerülhetetlenül hatást gyakoroltak az ország ellenzéki elemeire.

Voltaire úgy vélte, hogy az angol kormány egyesíti magában a republikanizmust és a monarchizmust. Lehetetlennek tartotta ennek az alkotmánynak Franciaországban való bevezetését a két ország nemzeti jellegében, történelmi hagyományaiban és földrajzi helyzetében gyökerező különbségek miatt. Az angolokéhoz hasonló államrendnek Franciaországban való meghonosítását többek között főleg a francia népnek a katolikus egyház iránti odaadása miatt nem tartotta lehetségesnek. Bármilyen ésszerű alkotmány bevezetésének előfeltételét abban látta, ha Franciaország lerázza a római igát, ez pedig csak úgy lehetséges, ha „felvilágosítják" a királyt a papság káros voltáról. Arra van szükség, hogy a királyok, akik eddig a polgársággal karöltve haladtak, harcot kezdjenek a papok ellen. A királyok ebben a harcban számíthatnak a filozófusok támogatására. Voltaire-nek ez az álláspontja a legnagyobb mértékben naiv volt. A királyt reális, anyagi érdekek fűzték a papsághoz. Mindkét

* *Voltaire :* Dictionnaire philosophique (Filozófiai szótár). Lásd a Démocratie c. cikket ; lásd még *George Pallisier :* Voltaire philosophe (Voltaire, a filozófus). 1908. 240. old.

társadalmi erőnek — a királyi és a papi hatalomnak — egyaránt érdekében állt, hogy kíméletlenül kizsákmányolják a népet, és ébren tartsák benne az engedelmesség szellemét.

Meg kell jegyeznünk, hogy ugyanabban az időben, amikor Voltaire s vele együtt a többi filozófus, még a „felvilágosult uralkodóban" bízott, és nem a népben, az ország közvéleménye már jóval messzebb tartott : a parasztság és a városi plebejus tömegek körében nőttön-nőtt a bizalmatlanság a királlyal és a papsággal szemben. Már ilyen szavak hangzottak el : „Halál a királyra !", „Halál a püspökökre !"

A filozófusok politikai téren fölöttébb mérsékelt nézeteket hangoztattak, és csak az ötvenes években szólaltak meg, amikor az ország már a forradalom küszöbén állt. Ebből az következik, hogy az országot a forradalom felé hajtó okok és erők között nem a filozófusok eszméi állnak az első helyen, hanem az az osztályharc, amelyet a parasztok, a városi plebejus tömegek, a kézművesek és a kispolgárság vívtak a nemesség, a papság és a királyi hatalom ellen. Az a számtalan brosúra és pamflet, amely a negyvenes, majd az ötvenes években a királyi hatalom és a papság ellen napvilágot látott, nem a filozófusok, hanem névtelen szerzők tollából származott, és a néptömegek hangulatát tükrözte vissza.

Voltaire fő tévedése az volt, hogy a történelmi haladás alapjának az ész, a felvilágosodás fejlődését tartotta s minden baj okát a vallási előítéletekben vélte fölfedezni, mert nem látta, hogy ezek a társadalmi viszonyokból, az osztályviszonyokból sarjadnak. Azt hirdette, hogy a haladásnak, a nép politikai és társadalmi fejlődésének egyedüli ellensége a papság, a katolikus egyház, amelyet éppen ezért meg kell semmisíteni.

Nem nehéz észrevenni Voltaire nézeteinek egyoldalúságát. Bármilyen ártalmasak is a papok, és bármilyen gyümölcsöző volt is Voltaire harca az egyház ellen, az a körülmény, hogy figyelmen kívül hagyta a többi reakciós erőt — egyebek között a rothadó monarchiát is, amelyben egyenesen az ország megújulásának eszközét látta —, óhatatlanul kedvezőtlenül befolyásolta politikai programját.

Voltaire politikai programja „az ember és a polgár jogain" alapult. Voltaire az ember alapvető jogait a gondolat és a lelkiismeret szabadságában, a sajtószabadságban és minden polgár törvény előtti egyenlőségében látta. Lényegileg, mondja Voltaire, minden ember egyenlő, és egyenlő jogokat kell élveznie.

Voltaire gyűlölte a háborút, az emberiség egyik legszörnyűbb csapásának tartotta. A háború apologétái, mondotta, rendszerint az állatokra hivatkoznak, amelyek a szabadban a szakadatlan háború állapotában élnek egymással. Az ember azonban nem állat. S a háború nem a természet törvénye. Az emberiség progresszív fejlődése éppen abban áll, hogy felülkerekedik az ész és legyőzi az alacsony ösztönöket. Vajon eljön-e az az idő, kérdezi Voltaire, amikor a nemzetek vérontás nélkül fogják megoldani konfliktusaikat?

Voltaire leszerelésre, vagy legalábbis a fegyverzet csökkentésére szólította fel az államfőket. Ugyanakkor helyeselte a felszabadító háborúkat, így például a Spartacus vezette rabszolgalázadást az emberi történelem legigazságosabb háborújának tartotta. A parasztfelkeléseket is igazságos háborúknak minősítette.

A felvilágosítóknak, a felemelkedő burzsoázia ideológusainak, így többek között Voltaire-nek is egyik legjellemzőbb világnézeti sajátossága a *haladásba*, az emberiség állandó és szakadatlan fejlődésébe vetett *hit*. A haladás alapját azonban Voltaire és általában a felvilágosítók az ész fejlődésében látták ; ebben a vonatkozásban *idealisták* voltak.

Voltaire nagy érdemeket szerzett a történettudomány terén. Ilyen tárgyú munkái közül elsősorban az „Értekezés a népek erkölcseiről és szelleméről" című könyvet kell megemlítenünk. Új szempontból vizsgálta a történelmet. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy Voltaire a burzsoá történetírásnak és általában a történelemnek mint tudománynak a megalapítója.

Voltaire-t a történelemben nem a trónok bukása érdekli, mint mondja, hanem a *társadalom élete ;* az emberek sorsa, a tudomány, a technika, a kereskedelem és az ipar fejlődése. Nem a királyok és az udvarok történetére van szükségünk, tanítja, hanem *az emberiség történetére, a civilizáció történetére, az emberi szellem történetére.*

Voltaire megbírálja Bossuet az idő tájt népszerű világtörténelmét, amely szerint a történelmet a maga külön céljait követő isteni gondviselés irányítja.

Voltaire kitágította kortársainak (és nemcsak kortársainak!) történelmi horizontját azzal, hogy világtörténelmi áttekintésébe bevonta Kína, Perzsia, Arábia és India történetét, amelyekről a korábbi történészek, egyebek között Bossuet, egyáltalán nem vettek tudomást. Voltaire eredeti forrásokhoz folyamodott, első ízben alkalmazta a történetkritika, a forráskritika módszerét, az összegyűjtött tényanyagban igyekezett elválasztani a többé-kevésbé meg-

bízható és igaznak látszó tényeket a koholmányoktól, minden „csodaszerűtől és fantasztikustól".

Történeti munkái lényegileg (mint egyébként minden más írása is) harcos művek, amelyekben az új világnézetet hirdette. A történelmi eseményeket a hatalomra törő új társadalmi osztály eszméi, szükségletei és törekvései szempontjából ítélte meg. Ha összehasonlítjuk Bossuet-nek „Értekezés az egyetemes történelemről" [Discours sur l'histoire universelle", 1681.] című munkáját Voltaire-nek az „Értekezés a népek erkölcseiről és szelleméről" című terjedelmes (négy testes kötetből álló) művével, meggyőződhetünk arról, hogy Bossuet a középkoriság és a reakciós társadalmi osztályok képviselője. *Voltaire ellenben a burzsoázia ideológusa volt.*

Egyfelől arra törekszik, hogy átfogja a föld minden népének történetét, másfelől az emberi civilizáció történetét igyekszik megírni. A történeti látókör kitágítását, a föld minden népének a látókörbe való bevonását a burzsoázia érdekei, a világkereskedelem és a világpiac érdekei diktálták.

Voltaire természetesen nem volt képes felfedezni a társadalmi fejlődés belső rugóit, a jelenségek törvényszerű összefüggését. Az a tétele, hogy az emberiség történetében, időben és térben, minden változik, magában véve igaz, de nekünk keveset mond, mert nem mutatja meg a történelmi folyamat alapját képező belső erőket. Nem mondhatjuk, hogy Voltaire-nek nem volt egységes központi gondolata, melynek fényében a történelmi eseményeket vizsgálta és magyarázta. Ez a központi eszme *a gondolat evolúciója, az emberi ész fejlődése* volt. Ám ez mint vezéreszme alapjában hibás.

Voltaire óriási társadalmi és tudományos érdemeket szerzett azzal, hogy lerombolta a kinyilatkozásba vetett hitet, hogy harcolt a katolikus egyház, a vallási előítéletek és babonák ellen. Művei aláásták a feudális rendszer alapjait, s megtisztították az utat az új, laikus világnézet, a laikus civilizáció és kultúra előtt. Voltaire tíz ember helyett dolgozott, s egymás után jelentette meg munkáit. Tényekkel alátámasztott, egyszerűen, világosan és meggyőzően megírt művei, tele tűzzel, temperamentummal, éleselméjűséggel és szarkazmussal, nemcsak Franciaországban, hanem külföldön is elterjedtek. Ezzel Voltaire óriási hatást gyakorolt egész Európában. Meghódította a művelt európai társadalom közvéleményét: „voltairiánus" annyit jelentett, mint „szabadgondolkodó".

Voltaire-nek sikerült diszkreditálnia a katolikus egyházat, súlyos sebeket ejtve a vallásos hiten és előítéleteken, de mégsem értette

meg a legfontosabbat, azt, hogy a vallás csupán meghatározott formájú ideológia, melynek az a rendeltetése, hogy meghatározott anyagi érdekeket igazoljon, illetve leplezzen. Voltaire így meg sem sejtette a vallás társadalmi gyökereit. Szemében az emberiség egész története a vallás körül forgott. Minthogy Voltaire az eszmék evolúciójában, a gondolkodás különböző formáinak váltakozásában látta a történelmi fejlődés alapját, meg kellett állapítania, hogy ezek mindeddig jobbára vallásos eszmék voltak, babonák és előítéletek, vad fanatizmus és barbárság. Ezekkel kell most szembeállítani a „felvilágosodás" jótékony hatását és az ész felszabadító szerepét. Csakhogy a vallás gyökereit csakis társadalmi forradalom révén lehet kitépni, akkor, ha megfosztják a papságot és a nemességet uralmuk anyagi alapjaitól. Ezzel mi a legkisebb mértékben sem akarjuk csökkenteni az ideológiai harc jelentőségét, vagy kisebbíteni Voltaire-nek, a polgári kultúra nagy harcosának szerepét.

Voltaire korának legnevesebb és legbefolyásosabb írója volt. Franciaországban majdnem minden művét betiltották, sokat közülük nyilvánosan égetett el a hóhér. Ez azonban nem gátolta terjedésüket. Azok az új, felszabadító eszmék, amelyeket hangos szóval hirdetett, az első oldaltól az utolsóig minden művét áthatják. Komédiákban és tragédiákban, regényekben és novellákban, filozófiai és természettudományos munkákban, történelmi és gazdaságtani művekben és számtalan levélben propagálta ezeket az eszméket.

Voltaire egész életén át fáradhatatlanul dolgozott. Nem volt szobatudós, vagy az Olümposz csúcsán székelő koszorús költő, aki közönyösen a jó és a rossz iránt, szenvtelenül szemléli mindazt, ami a bűnös földön történik. Egész életén át harcolt az ész, a jog és az igazságosság győzelméért, a szabadságért és az emberiességért.

Természetesen világnézete, a szabadsággal, az igazságossággal és a humanitással kapcsolatos fogalmai korának és ama társadalmi osztály látókörének korlátai között mozogtak, melynek tehetséges ideológusa volt. Mindazonáltal el kell ismerni, hogy Voltaire mindenkinél többet tett a régi előítéletek lerombolásáért és a progreszszív eszmék diadaláért, s ezzel kiérdemelte az utókor háláját.

Lankadatlan munkájával világosította fel az elméket, s ezzel ideológiailag előkészítette a polgári forradalmat. Teljesen tisztában volt tevékenységének jelentőségével és következményeivel, amikor mintegy a felvilágosítók „pártjának" vezéreként működött. Nemegyszer kijelentette: a forradalom elkerülhetetlenül bekövetkezik.

4

CHARLES MONTESQUIEU, A KORAI BURZSOÁ LIBERALIZMUS IDEOLÓGUSA (1689–1755)

Montesquieu előkelő helyet foglal el a politikai gondolat történetében. Az első olyan újkori gondolkodók közé tartozik, akik nemcsak az ember vele született jogaival érveltek, hanem realista álláspontról igyekeztek vizsgálni a társadalmi élet kérdéseit. Különböző kérdések megoldásakor gyakran nem a tiszta észhez, hanem a történelemhez folyamodott.

Montesquieu-t az európai liberalizmus megalapítójának tartják. Már „Perzsa levelek" [„Lettres persanes", 1721] című első műve szatíra kora társadalmáról, a korabeli társadalmi erkölcsök és a francia abszolutizmus bírálata. Leleplezi a monarchiát mint az erőszak és a despotizmus rendszerét. A monarchiával a köztársaságot állítja szembe.

Az „Elmélkedések a rómaiak nagyságának és bukásának okairól" [„Considérations sur la grandeur et la décadence des Romains", 1734] című műben a történész Montesquieu mutatkozik be. Ez a munka bizonyos előkészítő szerepet játszik fő műve, „A törvények szelleme" [„De l'esprit des lois", 1748] című könyv megszületésében.

Ha a környező világot figyeljük, mondja Montesquieu, két dolog ütközik szemünkbe: egyfelől a rend, a szabályosság, a tények és jelenségek egyöntetűsége, másfelől a sokféleség, azaz a tények szüntelen változékonysága. Világunk jellemző ismérve az egység és sokféleség. Montesquieu az egyformaság elvének híveit abszolutistáknak, a sokféleség elvének védelmezőit pedig relativistáknak nevezi. Feladatának tartja feltárni azokat a tényezőket, amelyek az egység, illetve sokféleség alapját alkotják, mert úgy véli, hogy a két elv mögött közös ok, alapvető törvényszerűség rejlik.

A törvények a dolgok természetéből fakadó szükségszerű viszonyok. Ebben az értelemben mindennek megvan a maga törvénye. Külön-külön törvények szabályozzák az anyagi, a szellemi világot, az állatok életét. Montesquieu hangsúlyozza, hogy őt elsősorban az ember, pontosabban az emberiség érdekli. Az utóbbi tanulmányozása vezette őt arra a következtetésre, hogy az emberek — a törvények és szokások végtelen változatossága ellenére — meghatározott közös törvények szerint élnek. A tények és jelenségek egész sokfélesége végső soron a „végső elveknek" vagy okoknak van alávetve. A rész-okok ezekben a végső elvekben gyökereznek. A jelenségek egyetemes összefüggése például az egyik olyan ok, ami rendet visz a jelenségeknek a felszínen látható káoszába.

A törvények nem az emberek önkényes alkotásai, hanem meghatározott konkrét feltételek eredményei. Montesquieu meg volt győződve arról, hogy sikerült megállapítania azokat az alapelveket, melyek az egyedi eseteket meghatározzák. A nemzetek története pedig nem egyéb, mint ezeknek az elveknek a fejlődése.

Montesquieu, mint mások is, a „természeti állapot" elméletét vallotta, mely szerint a „természetjog" megelőzi a „pozitív jogot", vagyis a polgári jogot. Négy „természeti törvényt" állít fel, melyek a primitív társadalomban működnek : az *első* az önfenntartás törvénye, minden egyes egyén a benne rejlő természeti erők hatására mindenekelőtt saját létének fenntartásáról igyekszik gondoskodni ; a *második* törekvés a táplálék megszerzésére ; a *harmadik* a nemek vonzódása egymáshoz, vagyis törekvés a fajfenntartásra ; a *negyedik*, törekvés az együttélésre. A „természeti állapotban" az emberi lényeket nem az ész, hanem hajlamaik és ösztöneik irányítják. Az ész csak a polgári és állami rendben jelenik meg.

Montesquieu megkülönbözteti a „természeti törvényeket" vagy „valódi elveket" a „pozitív törvényektől". A „természeti törvények" mindig és mindenütt azonosak. A „pozitív törvények" ellenben sokfélék, minden népnél mások, jóllehet ugyanazokon a „természeti törvényeken" alapulnak, tudniillik ez utóbbiak a konkrét környezeti feltételektől függően különféle formákat vesznek föl. Az emberi ész módosítja őket.

Mivel Montesquieu felfogása szerint az önfenntartás a természet első törvénye, ennélfogva „a kormányzás legfőbb elve a biztonság".*

* *W. T. Jones :* Id. mű, 227. old.

„Minden államnak egy a célja : az önfenntartás." Montesquieu-nél az önfenntartás a szabadsággal egyértelmű. A szabadságszeretet Montesquieu szerint az ember természetadta tulajdonsága, az erőszakkal szemben pedig természetes ellenszenv él az emberben.*

Montesquieu megkülönbözteti a kormány természetét és princípiumát. Az előbbin a kormányrendszert érti, az utóbbin pedig azt az erkölcsi erőt, amely a kormányt cselekvésre bírja és fenntartja.**

A köztársasági kormányformában, az egész nép vagy a népnek egy része a fő hatalom birtokosa. A köztársaság lehet demokrácia és arisztokrácia. Ha az egész nép a fő hatalom birtokosa, akkor a köztársaság demokrácia, ha a népnek csak egy része birtokolja a fő hatalmat, akkor a köztársaság arisztokrácia. A monarchiákban egyetlen ember irányítja az államot, de szilárdan megállapított törvények szerint ; a despotikus kormányzat esetében egyetlen személy irányít mindent, saját akarata és szeszélye szerint.

Montesquieu a demokrácia princípiumának az erényt tartja (a hazaszeretetet, a szabadságszeretetet és az egyenlőséget) ; az arisztokráciáé a mértékletesség ; a monarchiáé a becsület, mégpedig a rendi és a testületi becsület ; a despotizmusé a félelem. Aligha lehet egyetérteni azzal, hogy az arisztokrácia életelve, azaz mozgatóereje a mértékletesség, mégpedig nem azért — ahogy Kovalevszkij gondolja —, mert a mértékletességet egyetlen kormányzati forma sem nélkülözheti, hanem azért, mert az arisztokráciát nem a mértékletesség jellemzi, hanem ellenkezőleg, a zabolátlanság, a kicsapongás, a fényűzés.

„A kormány természete és princípiuma között az a különbség — írja Montesquieu —, hogy természete az, ami olyanná teszi, amilyen ; princípiuma viszont az, ami cselekedni készteti. Az első a kormány sajátos struktúrája, a második : azok az emberi szenvedélyek, amelyek mozgatják.

A törvényeknek azonban minden kormány princípiumával és természetével egyaránt összhangban kell lenniük."***

A kormány természete és princípiuma között meghatározott harmóniának, összhangnak kell lennie. Minden államrendszernek meghatározott princípium felel meg, azaz mozgatóerői meghatározott emberi szenvedélyek.

* Uo.

** *Montesquieu :* De l'esprit des lois (A törvények szelleméről). Első kötet. François Grasset, Amsterdam—Lausanne 1761. 48. old.

*** Uo.

A korabeli Franciaország monarchikus kormányformájának jellemzése során Montesquieu csöppet sem kíméli ezt a monarchiát, és elismeri a köztársasági kormányforma magasabbrendűségét. Kritikájának nagy politikai jelentősége volt, mert a monarchia leleplezésére vezetett.

Miután a monarchiáról adott jellemzéséhez — mintegy önigazolásképpen — a történelmet hívja tanúul, gyilkos képet fest e rendszer bomlásáról és erkölcseiről. Ezt írja:

„Becsvágy a henyélésben, aljasság a gőgben, a munka nélkül való meggazdagodás vágya, a viszolygás az igazságtól, a hízelgés, az árulás, a hitszegés, a megfeledkezés a kötelességről, az állampolgári kötelmek megvetése, rettegés az uralkodó erényeitől, bizakodás a bűneiben, és, ami mindennél rosszabb, szüntelen gúnyolódás az erény fölött — íme, ilyennek látom én mindenütt és minden időben az udvaroncok többségének jellemét. Ámde nehéz elképzelni, hogy az alsóbbrendű emberek becsületesek lennének ott, ahol az állam legmagasabb személyeinek többsége becstelen, nehéz elképzelni, hogy amikor az emberek egyik része csaló, a másik rész megelégszik a becsapott együgyűség szerepével."*

A nevelés törvényeiről szóló fejezetben kifejti, hogy azoknak összhangban kell lenniük a kormányforma elveivel. A köztársasági állam nevelési törvényei eltérnek a monarchikus államétól, mert a köztársaság princípiuma az *erény*, nem pedig a *becsület*.

„Ezt az erényt úgy határozhatjuk meg, mint a törvény és a haza szeretetét. Ez a szeretet — amely azt követeli, hogy a közjót mindig helyezzük elébe személyes javunknak — alapja minden más erénynek. Egytől egyig valamennyi erénynek ez a lényege.

E szeretet különös erővel jelentkezik a demokráciában. Ez az egyetlen államforma, ahol minden egyes polgár beleszólhat az állam vezetésébe. De a kormányok ugyanolyanok, mint minden más dolog a világon: ahhoz, hogy fennmaradjanak, szeretni kell őket."**

Montesquieu természetesen nem értette, hogy az ember különböző erényei, erkölcsi tulajdonságai nem okai, hanem eredményei a meghatározott társadalmi viszonyoknak.

Montesquieu politikai doktrínájának veleje a hatalom megosztásáról szóló tanítás. Úgy véli, hogy csak a hatalmak megosztása, egy-

* Uo. 58. old.
** Uo. 81—82. old.

mástól való függetlenségük biztosíthatja az állampolgárok szabadságát.

Locke-hoz hasonlóan háromféle hatalmat különböztet meg az államban : a törvényhozó, a végrehajtó (ez aztán szintén kettéválik, egyrészt a nemzetközi jog, másrészt a po gári jog területére tartozó kérdésekkel kapcsolatos végrehajtó hatalomra) és a bírói hatalmat. „A polgár számára — írja Montesquieu — a politikai szabadság nem egyéb, mint a saját biztonságában gyökerező lelkinyugalom. Ennek a szabadságnak a megvalósulásához olyan kormányzás szükséges, ahol az egyik állampolgárnak nem kell félnie a másiktól.

Ha a törvényhozó és végrehajtó hatalom egyetlen személy vagy intézmény kezében egyesül, nem lesz szabadság, mert félő, hogy ez az uralkodó vagy a szenátus zsarnoki törvényeket hoz majd, hogy ugyancsak zsarnoki módon alkalmazza őket.

Nem lehet szabadság akkor sem, ha a bírói hatalom nincs elválasztva a törvényhozó hatalomtól. Ha összefonódik a törvényhozó hatalommal, akkor a polgárok élete és szabadsága ki van szolgáltatva az önkénynek : hiszen a bírák a törvényhozók. Ha a bírói hatalom a végrehajtó hatalommal kapcsolódik össze, akkor a bíráknak lehetőségük van arra, hogy elnyomókká váljanak.

Minden elveszett akkor, ha egyetlen személy avagy magasrangú hivatalnokokból, nemesekből vagy egyszerű emberekből álló intézmény kezében egyesül e három hatalom : a törvényhozás hatalma, a közérdekű döntések végrehajtásának hatalma s az egyes személyek bűneivel vagy pereivel kapcsolatos ítélkezés hatalma."*

Montesquieu tanítása szerint a szabadság biztosításához a hatalom szétválasztása mellett meghatározott garanciák is szükségesek. Ennek értelmében az egyik hatalomnak legyen joga korlátozni a másikat, azaz megvédeni a polgárokat a hatalom visszaéléseitől.

A különböző államok különböző fejlődési stádiumaiban, állapítja meg Montesquieu, hol az egyik, hol a másik hatalom kerül túlsúlyba: a törvényhozó, a végrehajtó vagy a bírói hatalom. Az angol államrendszerről azt a téves nézetet vallotta, hogy ez a hatalom elválasztásán nyugszik.

A különböző hatalmi szervek Montesquieu által keresett egyensúlya mindent összevéve csupán jámbor óhaj, de nem politikai tény.

Ha következetesen keresztülvinnék a hatalom elválasztását, aho-

* Uo. 344—347. old.

gyan Montesquieu kívánta, aligha volna lehetséges a kormány normális működése. A hatalom különböző fajainak elszakadása elkerülhetetlenül az állami szuverenitás szétforgácsolódására, felaprózására vezet. Ilyen körülmények között megszűnik a hatalom egysége. Ez a különböző hatalmak között állandó súrlódásokat idézhet elő, és az államnak három önálló hatalomra való szétesését eredményezheti. Ez a berendezkedés nemcsak nem biztosítja a szabadságot — ahogyan Montesquieu szerette volna —, hanem ellenkezőleg, a három önálló hatalmi szerv közötti harchoz vezet. Ám a hatalom ilyen jellegű szétválasztása sehol sem valósult meg. A burzsoázia diktatúráját — amint erre Marx, Engels és Lenin rámutatott — gyakorlatilag az jellemzi, hogy a végrehajtó hatalom uralkodik a parlament fölött.

Így tehát Montesquieu szerint a szabadság garanciája a hatalom elválasztásának az angol politikai életből tévesen kölcsönzött gondolat, az az állapot, ahol „a dolgok berendezése folytán a hatalom korlátozza a hatalmat."*

A törvényhozó hatalom Montesquieu szerint legyen a parlament kezében, melyet angol mintára kétkamarásnak képzel el : a felsőház az arisztokrata, az alsóház a népi kamara. Az alsóház a népet képviseli és az általános választójogon nyugszik. Montesquieu a hatalmak elválasztásának és egyensúlyának elvéből kiindulva, egyenjogú intézménynek tekinti a két házat, amelyeknek az a feladatuk, hogy kölcsönösen korlátozzák és mérsékeljék egymást. A végrehajtó hatalom szerinte a király kezében összpontosul, aki vétójoggal rendelkezik a törvényhozó hatalommal szemben. Ha a törvényhozó hatalom a végrehajtó hatalmat egyetlen személy helyett kollégiumra bízná, akkor Montesquieu szavaival élve, már nem lenne szabadság, mert ebben az esetben a két hatalom egyesítése következnék be. Egyidejűleg a felelős minisztérium mellett foglal állást, ugyancsak Anglia példájára, helyesebben a tényleges angliai gyakorlatra hivatkozva, hiszen mint tudjuk, Angliának nincs írott alkotmánya, amely meghatározná a miniszterek felelősségét.

Montesquieu az ókori köztársaságok nagy fogyatékosságának tekinti, hogy azokban a nép döntéseket hozhatott a végrehajtó tevékenységgel kapcsolatban. Montesquieu a maga politikai doktrínájában a nép egyedüli jogának a képviselők választását hagyja meg.

„Továbbá nem is azért kell választani a képviselőtestületet, hogy

* Uo. 341. old.

az valamiféle aktív határozatokat hozzon — e feladat kielégítő ellátására nem alkalmas —, hanem azért, hogy törvényeket hozzon, illetve ellenőrizze, helyesen tartják-e be az általa hozott törvényeket; ezt a feladatot a gyűlés — és csakis a gyűlés — nagyon jól el tudja látni.

Minden államban mindig vannak olyan emberek, akik születésüknél, vagyonuknál, vagy tekintélyüknél fogva kiválnak a többiek közül; s ha elvegyülnének a néppel, ha ugyanúgy egy szavazatuk volna csak, mint a többinek, akkor a közszabadság rabsággá változnék számukra, akkor egyáltalán nem lenne érdekük, hogy védjék ezt a szabadságot, mert a döntések nagy része ellenük irányulna. Ezért a törvényhozásban való részvételük álljon arányban azzal a felsőbbséggel, amellyel egyéb vonatkozásban bírnak az államban, s ez csak úgy érhető el, ha külön gyűlést alkotnak, amelynek joga van hatályon kívül helyezni a nép döntéseit, ugyanúgy, ahogy a népnek joga van hatályon kívül helyezni ennek a gyűlésnek a döntéseit.

Így tehát a törvényhozó hatalom az előkelők testületében és a nép képviseletére megválasztott gyűlésben testesülne meg, s mindkettő külön tanácskoznék a másiktól, mindkettőnek megvolnának a maga külön szándékai, szempontjai és érdekei."*

Montesquieu politikai doktrínája az alkotmány tekintetében nem egyéb, mint az angol államrendszer lemásolása. Magáévá teszi a kétkamarás rendszert, a királyi hatalmat, a képviseleti gyűlések egymással korlátozott hatalmát, az arisztokrácia bizonyos kiváltságait. Montesquieu tehát, a köztársasági renddel szemben táplált rokonszenve ellenére, az alkotmányos monarchia teoretikusa volt.

Ami az alapvető kérdést, a hatalom elválasztását illeti, a polgári politikai doktrínáknak az az általánosan elismert „elve", hogy a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat el kell választani egymástól, tulajdonképpen nem egyéb, mint a polgári állam osztályjellegének álcázása. A szovjet állam elmélete és gyakorlata megmutatta, hogy lehetséges olyan államot alkotni, amely mind osztályjellegében, mind a szóban forgó két hatalom összekapcsolásának jellegében új típusú. A szovjet állam egyesíti a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat, összeolvasztja a kormányzást a törvényhozással.

Befejezésül szükségesnek tartjuk, hogy foglalkozzunk azzal a kérdéssel, mennyiben függ a politikai rendszer az éghajlati viszonyoktól és általában a természeti feltételek összességétől. Montes-

* Uo. 353—354. old.

quieu-nek az a törekvése, hogy a politikai intézmények gyökereit ne csak az észben keresse, hanem a társadalom anyagi életének különböző feltételeiben, mélyen progresszív. Ott követ el hibát, amikor az államrendet, amely az ő szavai szerint hatással van az egész társadalmi életre, a nép életére és szokásaira, a polgári és a gazdasági állapotokra, teljes egészében a természeti feltételek, a fizikai tényezők hatásából vezeti le.

Montesquieu, amikor az éghajlattal, a földrajzi feltételekkel magyarázza a nép jellegét, államrendszerét stb., kifejti azt az elméletet, hogy például Ázsiában örökéletű lesz az elmaradottság, sőt a rabszolgaság. „Ezért a hatalom Ázsiában — írja Montesquieu — mindig despotikus lesz. Mert ha megszűnne a végletes szolgaság, mindenekelőtt széthullás következnék be, amit az ország természete nem tudna elviselni.

Európában a természetes megoszlás alapján létrejött több közepes nagyságú állam, ahol a törvények uralma nemcsak nem káros az állam szilárdságára nézve, hanem ellenkezőleg, annyira jótékony ebben a tekintetben, hogy nélküle az állam hanyatlásnak indul, és gyengébb lesz a többinél.

Ez alakította ki a szabadságnak azt a szellemét, amelynek jóvoltából Európa egy-egy része csak igen nehezen igázható le és vethető alá idegen erőnek, ha ez utóbbi nem a törvények szerint és e rész kereskedelme érdekében jár el.

Ezzel szemben Ázsiában a rabság szelleme uralkodik, és soha nem is hagyta el; az ország egész története folyamán egyetlen olyan mozzanatot sem találunk, amely szabad lélekről tanúskodnék, csak a rabszolgaság heroizmusát fedezhetük itt fel."*

A népek történeti és társadalmi fejlődésének földrajzi elmélete Montesquieu-nél örökös rabságra kárhoztatja Ázsiát. Ázsia éghajlati viszonyai, Európától eltérően, olyanok, hogy ott az államszervezet csak despotikus lehet, a szabad emberi szellem idegen.

Ez a rendkívül szigorú ítélet szerencsére téves elméleten alapul, és ellentmond a tényeknek. Napjainkban tanúi lehetünk az ázsiai népek szellemi és politikai fellendülésének.

Kovalevszkij foglalkozik azzal, hogy megtalálható-e Montesquieunél a történelmi átöröklés, a haladás, az evolúció eszméje. Ez nagyon fontos kérdés. Kovalevszkij arra a következtetésre jut, hogy az általános fejlődéselmélet ismeretlen volt Montesquieu előtt. Mon-

* Uo. II. köt. 193. old.

tesquieu, írja Kovalevszkij, azt tűzte ki feladatául, hogy felfedje az összes törvények okait, illetve felmutassa függőségüket azoktól a fizikai és erkölcsi feltételektől, amelyek egy-egy nemzet környezetét alkotják. Kovalevszkij helyesen hangsúlyozza, hogy ezek a jelenségek, vagyis az alapvető okok, ugyancsak alá vannak vetve a változásnak, hogy az emberiség története nem egyéb, mint állandó és szakadatlan, előrehaladó jellegű folyamat. „Joggal kérdezhetjük hát magunktól — folytatja Kovalevszkij —, vallotta-e Montesquieu az egész világot átfogó fejlődésnek, a társadalmi állapotok elkerülhetetlen progressziójának ezt az eszméjét. Műveiben semmi sem bizonyítja ezt, semmi sem jogosít fel arra az állításra, hogy az átöröklés eszméje volt az a vezérfonal, amelynek segítségével sikerrel eligazodhatott a felhalmozott tények és megfigyelések tömegében. Az általános fejlődéselmélet helyét a részleges általánosítás foglalja el nála, amely homlokegyenest ellentétes ezzel az eszmével. Úgy véli, hogy a szabad és politikai formáikat tekintve változékony államok területi növekedésük mértékében a keleti despotizmus mozdulatlanságához közelednek."*

Kovalevszkijnek igaza van abban, hogy Montesquieu-nél nem található meg az általános fejlődéselmélet, hogy részleges általánosítással operál, amely ráadásul még hibás is. De történelmileg fontos szerepet játszott, sok mély gondolatot vetett fel. Már említettük, hogyan bírálja a monarchikus államrendet, s ennek a kritikának abban az időben egyáltalán nem akadémikus, hanem nagyon is napi-politikai jellege volt.

Semmiképpen sem hagyhatjuk említés nélkül Montesquieu-nek azt a zseniális megsejtését sem, amelynek jelentősége fölöttébb aktuális. Redinek Üzbekhez intézett levelében („Perzsa levelek") a szerző a következőket írja :

„Hosszasan írtál egyik leveledben a nyugaton dívó tudományokról és művészetekről. Lehet, hogy barbárnak tartasz, de nem tudom, vajon a belőlük vonható haszon kárpótolja-e az embereket a károkért, melyek abból származnak, hogy napról napra visszaélnek velük.

Úgy hallottam, pusztán csak az ágyúgolyó föltalálása Európa valamennyi népének szabadságát elvette. Az uralkodó nem bízhatta többé a megerősített helyek védelmét a polgárokra, hiszen azok az első robbanásra megadták volna magukat ; így ürügyet nyertek

* *M. Kovalevszkij :* Id. mű, III. köt. 165—166. old.

arra, hogy nagyszámú állandó hadsereget tartsanak, s ezzel aztán mihamar elnyomták alattvalóikat.

Tudod magad is, hogy amióta a puskaport foltalálták, nincs többé bevehetetlen erőd, ami annyit jelent, Üzbek, hogy széles e földön nincs többé menedék az igazságtalanság és az erőszak elől.

Állandóan attól félek, nehogy végül is rájojjenek valaminő olyan titoknak a nyitjára, amely még jobban megrovidíti az emberek kiirtásának s egész népek és nemzetek elpusztításának útját."*

Montesquieu mérsekelt burzsoá-liberális nézetei ellenére együttérez a néptomegekkel, a dolgozókkal, a szegényekkel. Hirdeti, hogy az állam „köteles minden polgárnak biztosítani az élethez szükséges eszközöket: a táplálékot, a megfelelő ruhát és olyan életmódot, amely nem veszélyezteti egészségüket."**

Végül is, mi tehát a „törvények szelleme"? Ha megvizsgáljuk Montesquieu általános formulázását, azt látjuk, hogy bár a dolgok objektív viszonyaiból próbálta levezetni a törvények alapjait, mégsem tudott megszabadulni attól — a 18. századi felvilágosítókra jellemző nézettől —, hogy a törvények az emberi ész termékei. Ezzel ossze is keveri az objektív törvényeket a jogi törvényekkel.

„A törvény, általánosságban szólva — írja — az emberi ész, mert ez irányítja a föld minden népét; s az egyes nepek politikai és polgári törvényei nem lehetnek egyebek, mint ezen esz alkalmazásának egyes esetei.

E törvényeknek olyan pontos osszhangban kell lenniok annak a népnek a sajátosságaival, amelyre nézve hozták őket, hogy csak a legritkább esetben szabad előfordulnia annak, hogy az egyik nép törvényei alkalmasaknak bizonyulnak más nép számára is.

Szükséges, hogy a törvények megfeleljenek a létrehozott vagy a létrehozandó kormány természetének és elveinek, akár e kormány felállítása a céljuk — ami a politikai törvények feladata —, akár csupán fennállásának biztosítása, ami a polgári torvények feladata.

A törvényeknek osszhangban kell lenniük az ország fizikai sajátosságaival, hideg, forró vagy mérsékelt éghajlatával, a talaj minőségével, az ország helyzetével és nagyságával, népeinek életmódjával — tehát hogy földművelő, vadász vagy pásztorkodó életet folytatnak-e —, az államrend által biztosított szabadság fokával, a lakosság vallásával, hajlamaival, gazdagságával, nagyságával,

* *Montesquieu :* Perzsa levelek. Új Magyar Könyvkiadó 1955. 163. old.

** *Montesquieu :* Id. mű, III. köt. 57. old.

kereskedelmével, erkölcsével és szokásaival; végül összefüggnek egymással is, és függnek létrejöttük körülményeitől, a törvényhozó céljaitól, ama dolgok állapotától, melyekre vonatkoznak. Mindezekből a szempontokból meg kell vizsgálni őket."* S mindezeknek a viszonyoknak az összessége képezi azt, amit Montesquieu a „törvények szellemének" nevez.

Marx, Linguet-re hivatkozva a következő szavakkal jellemzi Montesquieu munkáját: „L"esprit des lois, c'est la propriété" (a törvények szelleme a tulajdon).**

Mint láttuk, Montesquieu Locke-hoz hasonlóan, és jelentős mértékben az ő hatása alatt, az alkotmányos állam eszméit fejtette ki. A politika történetében az alkotmányos rezsim szükségszerű szakasz, melyen majdnem minden európai állam keresztülment. A burzsoá társadalmat jellemző általános törvényszerűségek a „szabadság", az „egyenlőség", a „tulajdon" eszméinek uralmában, a képviseleti kormányzásban, és a vallásos hit helyébe lépő ész uralmában jutnak kifejezésre. Ezek az új elvek voltak az új, kapitalista társadalom szervező tényezői, ezek hatják át az újkor filozófiai rendszereit.

Montesquieu doktrínájának lényege a szabadság eszméje; a szabadságot a törvények s a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom kapcsolatai tartják fenn és biztosítják. A szabadság a társadalmi élet célja. A szabadság az alapja az új, a burzsoá társadalomnak.

Anglia Franciaországhoz képest haladóbb ország volt ebben az időben. Montesquieu minden részletében tanulmányozta az angol államrendet és az angol politikai írók műveit. Ezután alkotta meg saját politikai doktrínáját. De az, ami Angliában a forradalom által kivívott konkrét politikai intézmények alakjában már gyakorlatilag megvalósult, Franciaországban még csak elmélet volt. Montesquieu fő műve, a „Törvények szelleméről", ötven évvel a nagy francia polgári forradalom előtt jelent meg. Míg Angliában Locke tanítása a *politikai valóság általánosítása* volt, Montesquieu elmélete Franciaországban olyan doktrína szerepét játszotta, amely a jövendő eszményét fogalmazta meg, ezen az elméleten nevelődtek a progresszív elemek, s amikor a forradalom korszakában a porondra léptek, olyan eszméket hangoztattak, amelyeket alapjában Montesquieu dolgozott ki.

* Uo. I. köt. 18—19. old.
** *Marx:* A tőke. I. köt. Id. kiad. 570. old.

Tény, hogy Jean Jacques Rousseau doktrínája még nagyobb szerepet töltött be a forradalomban. Rousseau demokratikus politikai tanítása, amely az elmélet középpontjába az *egyenlőség* elvét helyezte, a dolog természeténél fogva a társadalom legradikálisabb elemei, a kispolgárság és az úgynevezett előproletariátus számára szolgált harci eszközül.

A francia forradalom két fázison ment át: az első fázis a nagyburzsoázia uralma, amely alapjában Montesquieu politikai tanítását követte; a második fázist a jakobinusok uralma jellemzi — Robespierre-rel az élen —, akik minden tekintetben Rousseau politikai elméletére támaszkodtak.

Montesquieu tana, mint a polgári liberalizmus doktrínája, nemcsak Franciaországban, de egész Európában nagy szerepet játszott. A burzsoá liberalizmus politikai doktrínája, főleg Montesquieu eszméi jóvoltából, nagy népszerűségre tett szert Európában és Amerikában.

Montesquieu-t nemcsak forradalmárnak, hanem még radikális reformátornak sem tekinthetjük. Mérsékelt liberális volt, akinek nézetei összhangban álltak a tőkés társadalom fejlődéstörténetének meghatározott fázisával. Rendszerében reakciós elemek is találhatók, ami azt mutatja, hogy féllábával még feudális talajon állt, hiába hirdette a szabadságot és a képviseleti kormányzást. Ebben a tekintetben ugyanúgy elmarad Locke mögött, ahogy az akkori Franciaország elmaradt Angliától. Valóban, Montesquieu védelmezte például a nemesség jogait, ezt az osztályt a királyi despotizmus elleni bástyának tekintette, azonkívül helyeselte a méltóságok árubabocsátását. Harcolt az abszolutizmus ellen, melyet despotizmusnak nevezett, a korlátozott, vagyis alkotmányos monarchiáért. A nemesség kiváltságainak védelmében külön képviseleti szervet vagy „korporációt" követelt ennek az osztálynak a részére.

Az ész kultusza, mint láttuk, a kapitalizmus, helyesebben az ipari kapitalizmus korszakában, különösen annak korai periódusában, az új társadalom szervező elvét jelentette ideológiai síkon. Montesquieu szerint az ész az az erő, amely „szabaddá" teszi az embert. Most — azaz a kapitalizmus győzelmével — jogaiba lépett az ész, és minden egyes ember életét és cselekedeteit elméjének kell vezérelnie. Montesquieu, amikor e tételt politikai téren alkalmazza, kijelenti, hogy a szabad államban mindenkinek „önmagát kell kormányoznia". Ebből az következik, hogy az egész nép a törvényhozó hatalom birtokosa. Logikusan ez direkt népuralmat, közvetlen

demokráciát jelentene. De mivel a nagy államokban ezt nem lehet megvalósítani, sőt, még a kisebbekben is igen nagy nehézségekkel járna, Montesquieu a képviseleti kormányzás mellett dönt, ami ugyancsak jellemző vonása az újkor, azaz a kapitalista korszak politikai gondolkodásának és politikai rendszerének.

A képviseleti kormányzás — ez az új szervező elv — nagy szerepet játszott és játszik még ma is a burzsoá országokban, mint a burzsoázia hatalmának és uralmának eszköze. A különféle opportunisták a burzsoázia uralmához és kizsákmányoló tevékenységéhez alkalmazott burzsoá államiságot, a politikai demokráciát és a képviseleti kormányzást örök politikai intézménynek szeretnék feltüntetni, amely, az opportunisták véleménye szerint, a kizsákmányolt osztályok felszabadulásának eszközeként szolgálhat. Ebben gyökerezik a legkülönfélébb opportunisták egész politikai képmutatása, akik igazi céljukat — a bérrabszolgaság rendszerének védelmét — a polgári demokrácia fügefalevelével takargatják.

A szocialista forradalom története megcáfolhatatlanul bebizonyította, hogy a burzsoá demokrácia átmeneti történelmi forma, hogy a proletariátus csak úgy szabadulhat fel, ha szétzúzza, lerombolja a burzsoá államgépezetet, és felépíti új, saját államszervezetét.

5

JEAN JACQUES ROUSSEAU, A FRANCIA POLGÁRI FORRADALOM DEMOKRATIKUS SZÁRNYÁNAK IDEOLÓGUSA (1712—1778)

I

Jean Jacques Rousseau különleges helyet foglal el a 18. század filozófusai között. Bár legalábbis kezdetben az enciklopédistákkal szoros kapcsolatot tartott, kivált Diderot-val, nagyon sok kérdésben egészen másképpen gondolkozott, mint ők. Az enciklopédisták azt tűzték ki feladatukul, hogy a katolikus egyház, a vallási előítéletek és általában a babonák ellen harcoljanak. Rousseau ezzel nem értett egyet. Az enciklopédisták ateisták és materialisták voltak, Rousseau viszont hivő, és a filozófia általános kérdéseiben szemben állt a materializmussal. Amazok felvilágosítók voltak, míg Rousseau szkeptikusan, ha ugyan nem tagadólag szemlélte a „felvilágosodást", mert azt tartotta, hogy a kultúra — a tudomány és a művészet — ártalmas az embernek. A filozófusok fő célja a vallásos elképzelések és eszmék lerombolása volt ; lényegileg nem vívtak politikai harcot az abszolutista rendszer és a királyi hatalom ellen, nem foglalkoztak az állami berendezkedés kérdéseivel, Rousseau számára viszont éppen ezek voltak az elsőrendű problémák.

1750-ben írta meg értekezését a dijoni akadémia által felvetett kérdésről : „Vajon a tudomány haladása az erkölcsök javulását vagy romlását segítette-e elő?" [„Discours sur les seiences", (Értekezés a tudományról) 1750] című válasza egész életére meghatározta világnézetét, amely radikálisan különbözött a többi filozófus felfogásától.

Rousseau abból indult ki, hogy a természet „tökéletesnek" teremti az embert, s arra a következtetésre jutott, hogy a kultúra és a civilizáció csak boldogtalanságot hozott az embernek. A természetes ember mesterséges emberré változott, s elveszítette mindazokat a tulajdonságokat, amelyeket a természettől kapott.

1754-ben megírta „Értekezés az emberek közötti különbségek eredetéről és okairól" [„Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité"] című munkáját. Ez az előbbi munkának a folytatása.

Rousseau már művének legelső oldalain fölveti az ember problémáját, amely Helvétiust is foglalkoztatta. A következőket írja : „Az emberi ismeretek között véleményem szerint leghasznosabb és legkevésbé előrehaladt az emberről szóló ; és merem állítani, hogy a delfii templom egyetlen fölirata fontosabb tanítást foglal magában, mint a moralisták vaskos kötetei. Ezért ez értekezés tárgyát úgy tekintem, mint a legérdekesebb kérdést, melyet a filozófia elénk adhat és amely szerencsétlenségünkre a legnehezebb is, melyet a bölcselők megoldhatnak : mert miként ismerhetjük meg az emberek közötti különbözőség forrását, ha magával az emberek megismerésével nem kezdjük a dolgot, és miként érhetjük el, hogy úgy lássuk az embert, amint a természet megalkotta, keresztül azokon a változásokon, melyeket a dolgok és idők egymásutánja idézett elő eredeti állapotában, hogy elkülönítsük, mi tartozik tulajdonképpeni lényéhez, attól, amit a körülmények és a haladás tettek hozzá, vagy változtattak eredeti állapotában."*

Rousseau, a kor többi gondolkodójához hasonlóan az ember „természeti állapotával" kapcsolatos elvont föltételezésből indul ki.

Rousseau a „természeti állapot"-ot nem történelmi tényként, hanem csupán módszerként, még pontosabban hipotézisként kezeli, melynek segítségével, úgy véli, könnyebben oldhatja meg az őt érdeklő problémát. A probléma pedig az, hogy megvizsgálja, miként vált a természeti ember a történelem folyamán, a társadalmi és politikai rend folytán *mesterséges* lénnyé, hogyan fejlődtek ki a természetes egyenlőségből az emberek közti különbségek.

Az egyenlőtlenség azokból a csírányi *különbségekből* fakad, amelyek az emberi szervezet fokozatos átalakulásának eredményei. Az emberek természettől fogva egyenlők, de különböző okoknál fogva előbb csekély, lényegtelen, majd egyre nagyobb, egyre mélyebbre ható különbségek alakulnak ki közöttük.

Mármost milyen törvények szabják meg azokat a változásokat, amelyek a történelem folyamán az emberben végbemennek?

„Elhagyva hát a tudományos könyveket, melyek csak az idomított embert láttatják, és elmélkedve inkább az emberi lélek első,

* *Rousseau :* Az emberek közötti különbségek. Budapest, Franklin társulat 1905. 22. oldal.

egyszerűbb megnyilatkozásain, úgy gondolom, hogy az értelem kifejlődése előtt két ős-ösztönt vehetünk észre, melyek közül az egyik erősen késztet a saját jólétünkre és enmagunk fönntartására, a másik természetes undort kelt föl bennünk minden élőlény s főleg a hozzánk hasonlók szenvedése és elvesztése folött. A verseny és az egybevetés az oka, hogy lelkünk e két osztön szerint cselekszik ; és anélkül, hogy a társas ösztönt szükség volna itt belekevernünk, már az előbbi kettőből levezethető a természeti torvény minden szabálya, melyeket az értelem kénytelen volt mindjárt más okokra visszavezetni, mihelyt fokozatos fejlődésével odajutott, hogy elfojtotta a természet nyilvánulását."*

Rousseau nagyszabású és valóban központi problémát vetett fel, amikor elhatározta, hogy megvizsgálja az egyenlőtlenség keletkezésének okait, s ezzel kikutatja az emberiség történeti és kulturális fejlődésének mozgatóerőit. Helytelen kiindulópontja ellenére szociológiai téren számos igen jelentős felfedezést tett. Helytelen kiindulópontja az a racionalista hipotézis, hogy létezett egy természeti, primitív ember, aki magányos életet élt, s szélsőségesen individualista volt. Erről az álláspontról teljességgel lehetetlen megoldani azokat a feladatokat, amelyeket Rousseau maga elé tűzott. Hogy milyen nagyot tévedett ebben a kérdésben, az kiderül abból, hogy a tudomány később Rousseau-val homlokegyenest ellentétes álláspontra helyezkedett, s megállapította, hogy az emberiség története nem az individualizmussal, hanem az őskommunizmussal kezdődött. Az ember sohasem élt elszigetelt életet. Rousseau viszont úgy képzeli el a primitív állapotot, hogy a föld felületének óriási térségein magányos, egymással semmiféle kapcsolatban nem álló egyének kószáltak, időnként összeütközésbe kerültek egymással, de különösebb következmények nélkül. Rousseau hipotéziséből kiindulva természetesen lehetetlen tudományosan megmagyarázni azt, hogyan lépett ki a primitív „individualista" ebből a vad állapotból, hogyan hajtotta végre azt az óriási, sőt nagyszerű fejlődést, amely a természet meghódítására, a kultúra megteremtésére, a tudományok és művészetek kialakulására, a páratlan technikai felfedezésekre, a társadalmi és politikai szervezet kiépítésére vezetett. Sem a saját jólétéről való gondoskodással, sem a szenvedés látványától való undorral nem magyarázható meg az elszigetelt, vad állapotból a polgári állapotra való áttérés.

* Uo. 28. old.

A primitív ember Rousseau szerint csak érzékekkel rendelkezik, de ésszel nem, mert ez a civilizáció, a történelmi fejlődés terméke. A „természeti állapotban" az erőszak uralkodik ; a fejlődés során az erőszakot felváltja a jog, annak eredményeképpen, hogy a primitív állapotot felváltotta a polgári állapot.

Rousseau meg akarja találni „a dolgok haladásában azt a pillanatot, midőn a jog követvén az erőszakot, a törvény megzabolázza a természetet", megmagyarázza, hogy „a csodák minő láncolata révén szánhatta el magát az erős arra, hogy a gyöngét szolgálja és a nép arra, hogy a valódi boldogság árán képzelt nyugalmat szerezzen".*

Rousseau bírálja azokat a filozófusokat, akik hibás körben forogva — akkor, amikor fel akarják fedni a „természeti állapotnak" modern társadalommá való átalakulásában közrejátszó elsődleges okokat —, olyan eszméket vetítenek a „természeti állapotba", amelyeket a társadalomból, vagyis a polgári állapotból merítettek.

A „polgári" ember betegségeiről szólván, irigykedve tekint a primitív emberre, aki nem ismerte ezeket. Ezzel kapcsolatban helytálló és igen szigorú ítéletet mond civilizációnk fölött. Még sincs igaza, amikor írja : „Az életmód szerfölötti egyenlőtlensége, egyesek túlságos restsége, mások túlzott munkálkodása, étvágyunk és érzékiségünk könnyű fölcsiklandozása és kielégítése, a gazdagok nagyon válogatott ételei, kik hevítő folyadékokkal táplálkoznak és emészthetetlen dolgokkal túlterhelik magokat ; a szegények rossz táplálkozása, kiknek gyakran nincs mit enniök, s kik ha alkalom adódik, üres gyomrukat túltömik ; az éjjelezés, mindenféle kicsapongás, mindenféle szenvedély mértéktelen túlhajtása, a fáradtság, szellemi kimerültség, a harag és a számtalan szenvedés, melyeket minden állapotunkban érzünk s melyek örökösen marcangolják lelkünket: íme ezek a gyászos bizonyítékai annak, hogy legtöbb bajunkat mi magunk idézzük elő, és amelyeket mind elkerülhetnénk, ha megtartanók azt az egyszerű, egyforma és magános életmódot, melyet a természet szab nekünk meg. Ha a természet egészségeseknek rendelt minket, merem állítani, hogy a gondolkozás állapota természetellenes és hogy az elmélkedő ember elsatnyult állat. Ha a vademberek jó testalkatára gondolunk, kivévén közülük azokat, kiket szeszes italainkkal megrontottunk, ha látjuk, hogy a sebesülésen és öregségen kívül más betegséget nem ismernek, nagyon helyesen hihetjük,

* Uo. 33. old.

hogy az emberi betegségek történetét a polgári társadalom története nyomán könnyen elkészíthetjük."*

Rousseau helyesen ábrázolja a modern társadalomban kialakult helyzetet, ahol egyenlőtlenség uralkodik, s szemben áll egymással a gazdagok és a szegények osztálya. Ugyanakkor azonban tévesen felelőssé teszi a modern társadalom hanyatlásáért az emberi kultúrát általában. Helyesen felismeri az osztálytársadalmon belüli haladás antagonisztikus jellegét, de hibás módon magát a haladást, általában a fejlődést tagadja.

Rousseau-nak egyáltalán nem álltak adatok a rendelkezésére ahhoz, hogy ítéletet alkosson a vadak egészségi állapotáról, és összehasonlíthassa betegségeiket a kultúrnépek betegségeivel; kizárólag a saját elképzelésére volt utalva. Emellett valamilyen eleven lénynek módjában van ezt vagy azt „kívánni" vagy nem kívánni.

A természetnek ez a megszemélyesítése, ami egyébként majdnem minden 18. századi gondolkodónál fölfedezhető, gyökerében hibás. A természetet nem lehet lélekkel felruházni. Teljes képtelenség Rousseau-nak az az állítása, hogy az ember, mihelyt gondolkodni kezd, tehát mihelyt esze van, „elsatnyult állattá" válik, s így a „polgári" társadalom tagja nélkülöz minden természeti őserőt. Szerinte az ember „elsatnyulási" folyamata párhuzamos képességeinek kibontakozásával, a tudományok és művészetek fejlődésével, a polgári társadalom evolúciójával. Mindezek a tényezők elválaszthatatlanul összefüggnek egymással. Nem kétséges, hogy Rousseau többre tartja az ember „természeti állapotát" a kultúrállapotnál, a polgári állapotnál, amely szerinte „eltorzította" a primitív ember igazi arculatát. Ám elég éleslátó volt ahhoz, hogy megértse: a természethez való visszatérés lehetetlen.

Rousseau vizsgálódásának fő tárgya az egyenlőtlenség problémája, ami a legszorosabban összefügg a magántulajdonnal. Rousseau-nak itt sok tekintetben sikerül elszakadni az elvont racionalizmustól és idealizmustól. Zseniálisan mély elemzést ad erről a két jelenségről, és az őket előidéző okokról. Ez tette őt az újkor egyik legnagyobb gondolkodójává, itt közeljutott a materialista történelemfelfogáshoz.**

* Uo. 43—44. old.

** *Engels:* Anti-Dühring. Budapest 1950. 133—134. old. és köv.; lásd még *G. V. Plehanov* Művei. XVIII. köt. Moszkva—Leningrád 1925. „Jean Jacques Rousseau, és tanítása az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről" c. cikket.

Rousseau megrajzolta az ember, pontosabban az emberiség fokozatos evolúciójának képét, s be akarta bizonyítani, hogy a „természeti állapotban" még jelentéktelen egyenlőtlenség egyre jobban elmélyült a polgári társadalom fejlődésével, kifejlődtek ugyanis azok a társadalmi viszonyok, amelyek közepette az emberek egyik része kifosztja az emberek másik részét, az erősek elnyomják a gyengéket. A polgári állapotban uralkodó egyenlőtlenség alapja a *magántulajdon.*

„Az első, aki bekerített bizonyos területet és merészkedett annak kimondására : *Ez az enyém* , s eléggé egyszerű embereket talált, akik elhitték, volt a polgári társadalom igazi megalapítója. Mennyi bűntől, háborútól, gyilkosságtól, mennyi nyomortól és borzalomtól kímélte volna meg az emberi nemet az, ki kihúzván a cölöpöket és betömvén az árkot, ezt kiáltotta volna társaihoz : Őrizkedjetek e gazember meghallgatásától ; elvesztek, ha elfelejtitek, hogy a gyümölcs mindnyájunké és a föld senkié ! De nagyon világos, hogy ekkor már odáig jutottak a dolgok, hogy nem maradhattak úgy tovább, mint voltak, mert a tulajdonnak ez a gondolata sok előző, csak fokozatosan megszülető fogalomtól függvén, nem alakult meg egyszerre az emberi lélekben ; sok haladás megtevése, sok mesterség és ismeret megszerzése s ezek átvitele és fejlesztése korról korra kellett ahhoz, hogy a természetes állapot e végső határa elérkezzék."*

A magántulajdon kialakulása magával hozta a nyomort és a szolgaságot. Miután az emberek kiléptek a „természeti állapotból", ahol mindenki egyenlő volt és erejéhez mérten dolgozott, fordulat következett be, melynek eredményeképpen az emberek versengeni kezdtek egymással, a munkát többé nem magányosan, egyénenként, hanem sokaságban végzik, megszűnt a régi szabadság, helyébe lépett a függés, a szolgaság, egyesek rabsága és mások uralma. Egyesek kezében nemcsak saját maguk, hanem mások részére is van táplálék. Ide vezetett a tulajdon kialakulása és az egyenlőség megszűnése.

A fordulat, mondja Rousseau, két mesterség, a fémfeldolgozás és a földművelés feltalálásával függött össze. A földművelés következménye a föld felosztása, egy-egy földdarab magántulajdonba kerülése volt. A magántulajdon elismerése után pedig megalkották az igazságosság törvényeit és szabályait. A természetes egyenlőtlenség az életfeltételek egyenlőtlenségével párhuzamosan bontakozott ki. Rousseau rendkívül szellemesen és mélyrehatóan ábrázolja, hogyan

* *Rousseau :* Az emberek közötti különbségek. Id. kiad. 86—87. old.

függött az összes emberi felfedezések, ismeretek, művészetek, sőt az összes képességek — például az emlékező- és a képzelőtehetség — kialakulási folyamata a társadalmi viszonyok, a termelőerők fejlődésétől, habár a szerző természetesen nem ismeri ezt a terminust.

Következtetése: „... egyrészt a verseny, másrészt az érdekek ellenállása, és mindig az a titkos óhaj, hogy a mások rovására húzzuk a magunk hasznát: mindezek a bajok a tulajdon első következményei és a születő különbségek elválaszthatatlan kísérői".*

Rousseau csodálatra méltó mélységgel írja le a gazdagok, a tulajdonosok pszichológiáját, akik mindenáron uralomra törekednek, s nem riadnak vissza attól, hogy ennek érdekében nyomorgassák, fosztogassák, kizsákmányolják azokat, akiknek nincs tulajdonuk. A civilizált társadalom, mint mondja, elkeseredett harc színterévé vált, — az osztályharc színterévé, tesszük hozzá mi.

„A gazdagok — írja Rousseau — a magok részéről alighogy megismerték az uralkodás gyönyörét, nemsokára megvetették a többieket; és régi rabszolgáik újaknak járomba hajtására segédkezvén, folyton szomszédjaik leigázására és elnyomására gondoltak, hasonlóan azokhoz az éhes farkasokhoz, kik megízlelvén egyszer az emberi húst, húzódoznak minden más tápláléktól s csakis embereket akarnak fölfalni."**

A jog, az erkölcs, az igazságossággal kapcsolatos képzeteink és eszméink, mindez Rousseau szerint meghatározott társadalmi viszonyok szüleménye, pontosabban a tulajdon ösztönének terméke. Rousseau materialista álláspontról próbálja megmagyarázni a hatalom, az állam, a törvények keletkezését, feltárja e folyamat dialektikus jellegét, s ez teszi őt a materialista történelemfelfogás egyik zseniális előfutárává. Nem véletlenül írja Engels, hogy Rousseau-nál „ugyanazon dialektikus fordulatoknak egész sorát találjuk meg, melyeket Marx használt: folyamatokat, melyek természetüknél fogva antagonisztikusak, ellentmondást tartalmaznak, egy végletnek saját ellentétébe való átcsapását, végül pedig az egésznek magjaképpen a tagadás tagadását."***

Érdekesek Rousseau nézetei az állam kialakulásáról, s jellemzései a különféle államrendszerekről.

* Uo. 104—105. old.
** Uo. 105. old.
*** *Engels:* Anti-Dühring. Id. kiad. 134. old.

„A kormányzatok különböző alakjai — mondja — eredetüket azokból a nagyobb vagy kisebb különbségekből veszik, melyeket megalkotásuk idejében az egyesek közt találunk. Ha egy valaki kitűnik hatalmával, erényeivel, gazdagságával vagy hitelével, úgy őt választják egyedül elöljárónak, s az állam egyeduralmi lesz. Ha többen, egymás közt körülbelül egyenlők magaslanak ki a többiek fölött, úgy együttesen választják meg őket, s arisztokratikus uralom jön létre. Azok, akiknek sorsa és tehetsége nem mutat ily aránytalanságokat, kik a természetes állapottól nem távoztak el nagyon, közösen őrzik meg a legfőbb hatalmat és demokratikus uralmat alkotnak. Az idő beigazolta, hogy e kormányformák közül melyik a leghasznosabb az emberekre nézve. Egyesek kizárólagosan a törvények alá vetve maradnak, míg mások nemsokára az uralkodóknak engedelmeskednek. A polgárok meg akarják őrizni szabadságukat: az alattvalók csakis szomszédaiknak szabadságuktól való megfosztására gondolnak, mert nem tudják tűrni, hogy mások oly javakat élvezzenek, melyeket ők nem élveznek többé. Szóval egyik részben kifejlődik a gazdagság és hódítás, másik oldalon a jólét és erény."*

A továbbiakban a fejlődés menete a következő: Eleinte mindegyik kormányzati rendszerben választás útján töltötték be a tisztségeket. Ekkor még nem volt döntő a gazdagság, az érdemet részesítették előnyben, a kort vagy a tapasztalatot, vagy valamilyen más erényt. Később különféle okokból megkezdődtek az intrikák. A becsvágyó hatalmasok azon voltak, hogy örökre megőrizzék maguknak és családjuknak a tisztségeket, vagyis örökletessé tegyék azokat. Hovatovább már családi vagyonnak tartották tisztségüket, s önmagukat az állam tulajdonosainak. Régebben az állam szolgái voltak, most uraivá váltak, s a polgárokat saját rabszolgáiknak kezdték tekinteni. Önmagukat „istennel egyenlőnek", s a „királyok királyának" mondották.

A politikai, azaz a népek és uraik közötti különbségek egyenlőtlenséget és különbségeket szülnek a magánszemélyek között is. Ez is igen finom megfigyelés. A társadalmi egyenlőtlenség politikai egyenlőtlenséget, uralmi és alárendeltségi viszonyokat hoz létre. Másrészt viszont a politikai egyenlőtlenség elmélyíti és továbbfejleszti a magánéletben mutatkozó egyenlőtlenséget.

* *Rousseau*: Az emberek közötti különbségek. Id. kiad. 124—125. old.

Rousseau az emberek, a kormányok és népek közötti összes különbségek forrását a gazdagságban látja. Az emberek közötti legfőbb különbségek a gazdagság, az előkelőség, a társadalmi helyzet, a hatalom és a személyes érdem. Az emberek ezeknek a különbségeknek az alapján mérik össze magukat egymással. Mindamellett, teszi hozzá, „... megmutatnám, hogy e négyféle különbözőség közt a személyes tulajdonok lévén a többiek okai, elvégre a gazdagság az, melyre a többiek összevonhatók, mert — jólétünkre ez lévén legkozvetlenebb módon hasznos és legkönnyebben megszerezhető —, a többinek könnyű megvásárlására szolgál..."*

Rousseau a következőkben jelöli meg az egyenlőtlenség fejlődésének fokozatait: a folyamat kiindulópontját a törvények és a tulajdonjog létrejötte jelentette; a második mozzanat vagy fokozat a hatóság létrehozása volt; a folyamat harmadik mozzanatát a jogszerű hatalomnak despotikus hatalommá, azaz önkényen alapuló hatalommá való átalakulásában kell látni. Az első korszak szentesítette a gazdagok és szegények közötti különbségeket, a második korszak az erősek és gyengék közötti különbségeket, a harmadik korszak pedig az úr és a rabszolga közötti különbségeket. Ez az „utolsó foka a különbözőségeknek és az a határ, ahova a többi különbözőség vezet, míg aztán újabb forradalmak fóloszlatják a kormányzást, vagy torvényes alkotmánnyá vezetik vissza".**

A despotizmus tehát a folyamat végső határa. „Itt van a különbozőség végső határa és utolsó pontja, mely bezárja a kört, és azt a pontot érinti, ahonnan kiindultunk; itt minden egyes újra egyenlő lesz, mert mindnyájan semmik, és az alattvalóknak nem lévén más törvényük, mint uruk akaratja, s uruknak egyéb szabályozója, mint szenvedélye, a javak fogalma és az igazságszolgáltatás elvei ismét eltűnnek; itt minden egyedül a legerősebb torvényére vezet vissza, és ennek következtében egy új természetes állapotra, mely abban különbözik attól, mellyel kezdettük a dolgot, hogy ez a maga tisztaságában a természetes állapot volt, az utóbbi pedig a szerfölötti romlottság gyümolcse. Mindazonáltal e két állapot között oly kevés a különbség és a kormányzati szerződés annyira fóloldódik a zsarnokság révén, hogy e zsarnok csak addig parancsoló, míg a legerősebb; és mihelyt elüzetik, nem lehet semmi kifogása az erőszak ellen. A lázadás, mely egy szultán megfojtásá-

* Uo. 129. old.
** Uo. 126. old.

val vagy trónjától való megfosztásával végződik, éppen olyan törvényes cselekedet, mint azok, melyek szerint ő rendelkezett alattvalói vagyonával és életével. Csak az erő tartotta őt fenn és csak az erő buktatja meg; így tehát minden a maga természetes rendjében marad; és bármi legyen is e rövid és gyakori forradalmak végeredménye, senki sem panaszkodhatik a mások igazságtalansága, hanem csak a maga tudatlansága vagy szerencsétlensége miatt."*

Véleményünk szerint egészen nyilvánvaló, hogy amikor Rousseau a despotikus hatalomról beszélt, és a népnek arról a jogáról, hogy megsemmisítse e hatalmat, sőt, megölje a zsarnokot, nem Törökországra, hanem Franciaországra gondolt. Az idézett sorok nyílt felhívást jelentenek a forradalomra, akár akarta ezt Rousseau, akár nem. Az 1754-ben már amúgy is izgatott francia közvélemény csak egyféleképpen értelmezhette Rousseau-nak a társadalmi-politikai kérdésekben elfoglalt radikális álláspontját. Természetes tehát, hogy Rousseau művei igen nagy szerepet játszottak a nép forradalmasításában.

Rousseau nyíltan megmondta a franciáknak, hogy szolgaságban élnek, s ha a zsarnok erőszakot alkalmaz velük szemben, nekik is joguk van erőszakhoz folyamodni, megölni a zsarnokot, és megdönteni a despotikus hatalmat.

Ami a kérdés elméleti oldalát illeti, Rousseau véleménye szerint a civilizáció haladása elkerülhetetlenül a polgári állapot teljes hanyatlására vezet, a társadalom visszatér a „természetes állapot" primitív egyenlőségéhez, amelyet azonban már megrontott a „haladás". A progressziónak ez a foka már a regresszióval egyenlő. A progresszió és a regresszió közvetlenül határos. Rousseau, mondja Engels, előrehaladást lát az egyenlőtlenség létrejöttében. „Ez az előrehaladás azonban antagonisztikus volt, egyúttal hátrafelé haladás is volt... A civilizáció minden előrehaladása egyben az egyenlőtlenség újabb előrehaladása. Az összes intézmények, melyeket a civilizációval együtt keletkezett társadalom magának megalkot, saját eredeti céljuk ellentétjébe csapnak át."**

Rousseau tanításának lényege Plehanov szerint: „a természeti állapotban uralkodó egyenlőség azonnal felborult, mihelyt az emberiség néhány jelentősebb lépést tett előre a termelőerők fejlesztésének útján. S minden újabb lépés ezen az úton tovább

* Uo. 133—134. old.
** *Engels:* Anti-Dühring. Id. kiad. 133—134. old.

növelte az egyenlőtlenséget. A fémfeldolgozás és a földművelés megteremtette a gazdagok osztályát az egyik oldalon és a szegényekét a másikon. E két osztály érdekeinek antagonizmusa hozta létre az államot. Az állam a vagyonosok kezében van, s ők élvezik az állami lét minden előnyét. Ezért az állam újabb forrása az emberek közötti egyenlőtlenség fokozódásának. És minél inkább növekszik az egyenlőtlenség, annál inkább romlanak az erkölcsök, szaporodnak a bűnök, sokasodnak a bűntettek. A tudományok és művészetek sikerei is fokozzák az egyenlőtlenséget, s ezzel az erkölcsi romlást. Ezért Rousseau, aki a kritikusaival folytatott vitái során nemegyszer kijelentette, hogy a legnagyobb elismeréssel adózik a tudományoknak és művészeteknek mint olyanoknak, meg volt győződve arról, hogy a gyakorlatban a tudományok és művészetek terjedése rontja az erkölcsöket."*

Az emberiség oly messzire haladt a civilizáció, azaz a primitív egyenlőség elfajulása útján, hogy szó sem lehet többé az eredeti állapothoz való visszatérésről. Ezt a gondolatot így lehetne megfogalmazni: *a civilizáció történeti folyamata megfordíthatatlan*, ahogyan megfordíthatatlan az idő és bármilyen életfolyamat. Természetes, hogy ezek után Rousseau pesszimisztikusan szemléli a kultúrát és civilizációt.

Nem hitt az egyenlőség visszaállításának lehetőségében. Látta, hogy a történelmi fejlődés (a progresszió) az egyenlőtlenség további fokozódására, s vele az erkölcsök további romlására és bomlására vezet (regresszió). Hol a kiút? Rousseau csakugyan nem látott kiutat abból a tragikus helyzetből, amelybe az emberiség jutott. Nem látta, hogy „termelőerőknek ugyanaz a fejlődése, amely létrehozza és egyre fokozza a társadalmi egyenlőtlenséget és megrontja az erkölcsöket, megteremti azt a társadalmi osztályt, amely képes visszaállítani az egyenlőséget és megtisztítani az erkölcsöket, miután gyökeresen átalakította a társadalmi rendet."**

Rousseau teljesen tarthatatlan álláspontra helyezkedik akkor, amikor azt tartja — legalábbis részleges, a bajokat enyhítő — kivezető útnak, hogy az emberek állítsák meg vagy lassítsák az egyenlőtlenség további fokozódását, nivellálják a tulajdont. Ezért támogatja a középrendeket, a középosztályokat. Ám távolról sem elégítette ki a kérdés ilyetén megoldása.

* *G. V. Plehanov:* Id. mű, 31—32. old.
** Uo. 35. old.

Bár zseniálisan felvázolta az emberi fejlődés antagonisztikus folyamatát, helytelen kiindulópontjából elkerülhetetlenul fakadt az a hibás kovetkeztetés, hogy lehetetlen az egyenlőség visszaállítása ; mi tudjuk, hogy ez lehetséges, természetesen a technika, a tudomány, a művészet, a termelőerők osszes pozitív vívmányai alapján. Mi tudjuk, hogy az emberiség újjászületése nemcsak lehetséges, de szukségszerű is. Erről tanúskodnak az utóbbi évtizedek roppant történelmi eseményei, mindenekelőtt a szocializmus győzelme hazánkban és a nepi demokratikus országokban.

II

Mint a Genfi Koztársaság polgára, politikai múveiben Rousseau a *polgári demokrácia* általánosított elméletét nyújtja. Locke-tól, Montesquieu-től es a burzsoá liberalizmus tobbi képviselőjétól elterően, Rousseau a burzsoá demokrácia ideológusa, vagyis már a politikai tanok történetének újabb szakaszához tartozik.

A burzsoá liberalizmus egyik legfőbb feladata az volt, hogy védelmezze a tehetos osztályok tulajdonát, azt a társadalmi-politikai rendet, amely nemcsak a tulajdont biztosítja, hanem a „tulajdonszerzés szabadságát", azaz a dolgozók kizsákmányolását is. Mint már láttuk, azt kovetelte, hogy az állam ne avatkozzék bele a gazdasági ugyekbe, a tőke és a munka viszonyába, tudniillik eppen azt nevezte szabadságnak, hogy a burzsoáziát semmi sem gátolja a dolgozók kizsákmányolásában.

A burzsoá demokrácia a burzsoá liberalizmus folytatása, de a liberalizmus alapeszmejevel, a szabadsággal ellentétben vagy inkább annak kiegeszítesekeppen, a demokratizmus az *egyenlőség* eszméjét helyezi a középpontba. Ez az egyenlőség teljesen formális, ugyanúgy, ahogyan a liberalizmus politikai doktrínájában is feltűnő a szabadság elvének formális jellege. Egyszóval, a burzsoá demokratizmus nemcsak nem vezet ki bennunket a burzsoá társadalomból, hanem még jobban megszilárdítja ezt a rendet.

Valaha kétségkívul igen nagy progresszív, sót forradalmi jelentősege volt a burzsoá demokráciának. Csakhogy a tortenelemben semmi sem orok : az intézmények ugyanolyan mulékonyak, mint az eszmék. A burzsoá demokrácia reg túlelte onmagát, s ma a további fejlődés gátja és a dolgozó tomegek rabságban tartásának eszkoze. Ez azzal függ ossze, hogy új társadalmi osztály jelent meg

a történelem színpadán, amely új eszméket hirdet és új politikai intézményeket hoz létre.

A marxizmus különbséget tesz a politikai eszmék és intézmények között. Az új politikai eszméknek, amelyek annak eredményeképpen jönnek létre, hogy az emberek megfigyelik a társadalomban uralkodó osztályantagonizmusokat, s amelyek az új társadalmi erők érdekeinek általánosított kifejezései, arra van szükségük, hogy materiálisan testet öltsenek meghatározott politikai intézmények alakjában. Az egész politikai élet, az osztályok és pártok között folyó politikai harc tartalma nem egyéb, mint küzdelem bizonyos intézmények létrehozásáért, amelyekben aztán az eszmék testet ölthetnek.

A burzsoá demokrácia, ugyanúgy, mint a burzsoá liberalizmus, meghatározott osztályideológiát képvisel, oly eszmék összességét, melyeknek politikai intézményekben való megtestesüléséért a burzsoázia különböző csoportjai harcot vívtak egymással. A nagyburzsoázia hosszú ideig hallani sem akart a kispolgárság követeléseiről, úgyhogy sokszor véres összetűzésekre került sor. Végül is a nagypolgárság engedményekre kényszerült, és politikai jogokat adott a kispolgárságnak és a parasztságnak.

A demokrácia népuralmat jelent. A mai úgynevezett polgári demokráciákban a hatalom *formálisan* a népé. De a nép, formális teljhatalma ellenére, valójában *jogtalan*. Ez az ellentmondás annak a mélyebb ellentmondásnak az eredménye, amely a vagyonosok és a vagyontalanok, a termelés eszközeinek és szerszámainak tulajdonosai és a csupán munkaerejükkel rendelkezők között áll fenn. Ez utóbbi ellentmondás a társadalmi fejlődés rejtett vagy nyílt hajtóereje.

Míg a burzsoázia a politikai fejlődés betetőzésének tünteti fel a polgári demokráciát, a munkásosztály a politikai demokráciában csupán eszközt lát arra, hogy elérje a magasabb célt, és nem elégszik meg a formális politikai egyenlőséggel s a népképviseletben való részvétellel.

Mielőtt azonban megkezdenénk az említett ellentmondás elemzését, és megmutatnánk, mit tett a történelem ennek megoldása érdekében, foglalkoznunk kell Rousseau elméletének néhány alaptételével.

Rousseau, hasonlóan a többi polgári politikai gondolkodóhoz, abból indul ki, hogy föltételez a régmúltban valamilyen „természetes" vagy „primitív állapotot", amelyben teljes szabadság uralko-

dott. Az ember a természeti állapotban az *egyén fizikai erején alapuló természetes* szabadsággal rendelkezik. Ez a szabadság, Rousseau szerint, egyenesen arányos fizikai erejével, vagyis minden az övé, amit meg tud szerezni. A polgári állapotban az ember szabadságát az akarat, a törvény, a pozitív jog korlátozza. Ez Rousseau kiindulópontja.

A „természeti állapotról" a polgári állapotra való áttérés *társadalmi szerződés* útján megy végbe. E folyamat mozgatóereje *a tulajdon biztosítására való törekvés*. A polgári társadalomban törvény védi a magántulajdont. A burzsoázia legelőször is tulajdonának védelméről gondoskodott, ideológusai ennek érdekében különböző elméleteket is kidolgoztak.

Rousseau a következőket írja a tulajdon kérdésével kapcsolatban: „A társadalmi szerződés által az ember elveszti ugyan természeti szabadságát s korlátlan jogát mindenre, ami őt csábítja s amit elérhet, de ehelyett megnyeri az állampolgári szabadságot s a tulajdonjogot összes birtokán. Hogy e kárpótlás megítélésénél tévedésbe ne essünk, jól meg kell különböztetnünk a természeti szabadságot, mely csak az egyén nyers erejében leli korlátait, a polgári szabadságtól, melyet az általános szabadság korlátoz — s a birtokot, mely csak az erőhatalom tényleges eredménye vagy az első elsajátító joga a tulajdontól, mely biztos jogigényen alapul."*

A szerződés tehát gyökeres változásokat idéz elő a társadalom életében. *Megszületik a tulajdon intézménye. A tulajdon intézménye nélkül nincs polgári társadalom.* Ez utóbbin tulajdonképpen az *állam* értendő.

Mi az előnye a társadalmi szerződésnek? Rousseau erre a kérdésre a következőképpen válaszol: „... az ős-szerződés nem hogy meg nem szünteti a természeti egyenlőséget, sőt ellenkezőleg, azon fizikai egyenlőtlenség helyébe, melyet a természet az emberek között létesíthetett volna, az erkölcsi és jog előtti egyenlőséget lépteti, úgyhogy az emberek, kik erő vagy szellemi tehetség tekintetében egyenlőtlenek lehetnek is, egyezmény s jog által mindannyian egyenlőkké válnak."**

A burzsoázia ideológusai a „szabadságra" és az „egyenlőségre" vonatkozó követeléseik megalapozása érdekében kidolgozták a

* *J. J. Rousseau:* A társadalmi szerződés vagy az államjog alapelvei. Budapest, Frankin-társulat 1910. 34. old.

** Uo. 39. old.

mitikus „természetes állapot" elméletét, amelyben szerintük minden ember szabad volt, s kijelentették, hogy az ugyanilyen mitikus szerződés alapján létrehozott polgári vagy állami állapot nem szünteti meg az emberek természetes szabadságát és természetes egyenlőségét, hanem csak jogilag megformulázza és megerősíti, amivel egyben új, változott formát kölcsönöz nekik. Az emberek, amikor szerződéses viszonyra lépnek és létrehozzák a társadalmi állapotot, nem veszítik el szabadságukat, a szabadság új szankciót nyer, s *az emberek jog szerint szabaddá és egyenlővé válnak.*

Rousseau is ebből a „természetes állapotból" indul ki, s levonja azt a következtetést, hogy az emberek *szabadnak születnek*, természettől fogva szabadok.

Rousseau, amikor azt fejtegeti, hogy az egyenlőséget a „természetes állapotból" a polgári állapotba áthozták, és szerződéssel és joggal megerősítették, hangsúlyozza, hogy rossz kormány alatt az egyenlőség csak látszólagos, és csupán arra szolgál, hogy „a szegény a nyomorban s a gazdag jogtalan birtokában maradjon. Valóságban — folytatja Rousseau — a törvények mindig csak arra nézve jótékonyak, ki valamit bír és a birtoktalannak csak ártalmasak . . ."* Ezek a megjegyzések Rousseau éleslátásáról tanúskodnak, még ha a bajok okait rossz helyen keresi is.

Rousseau szerint a „rossz kormányok" idézik elő azt az állapotot, amikor „a törvények mindig csak arra nézve jótékonyak, ki valamit bír". Magát a tényt helyesen állapítja meg, de az ok sokkal mélyebben rejlik, mint Rousseau föltételezte, egyáltalán nem a „rossz kormányban".

A felsorakoztatott tényekből Rousseau végül is levonja a következtetést: „A társadalmi állapot csak addig üdvös, míg valamije mindenkinek van s senkinek sincs túlságosan sok."**

Rousseau e néhány sorban röviden felvázolja társadalmi eszményét. Ebben a kispolgárság érdekeinek megfelelő társadalmi rendben a társadalmi javakat többé-kevésbé *egyenlően osztanák el*, s nem lennének sem szegények, sem gazdagok.

Rousseau nagyon világosan látta, hogy a modern társadalomban a politikai egyenlőség *egyfelől a nyomor, másfelől a gazdagság fenntartásának eszköze.* Az imperializmus jelenlegi viszonyai között, amikor az osztályellentétek hallatlan mértékben kiéleződtek,

* Uo. jegyzetben.
** Uo.

a kapitalizmus ideológusai, különösen az Egyesült Államokban, ugyanolyan célból hangoztatják a szabadság és az egyenlőség jelszavait, mint amelyről már Rousseau is beszélt.

Rousseau látja, hogy a modern, vagyis az osztálytársadalom minden bűne a magántulajdon intézményéből fakad. A tulajdon hozta létre a különbséget a gazdagok és a szegények között. A gazdagok célja leigázni a szegényeket, megszerezni munkájuk gyümölcsét. Ebből származnak a harcok és viszályok. A gazdagok, mondja Rousseau „Az emberek közötti különbségek" című művében, magát a társadalmi szerződést használták fel a nép becsapására és leigázására, megsemmisítették a természetes szabadságot, *egyszer s mindenkorra meggyökereztették a tulajdon és az egyenlőtlenség törvényét.* A gazdagok nyomorra és rabságra kárhoztatták a népet.

Az emberiség ennek következtében számtalan önálló államra tagolódott, amelyek egymás között a mai napig sem szüntették meg a „természetes állapotot", mert szüntelen háborúban állnak, és egymás megsemmisítésére törekednek. Ily módon az emberiség tulajdonképpen még nem lépett ki a „természetes állapotból". Ám ez az „állati" állapot nemcsak az államközi viszonyokban, hanem az államon belüli viszonyok terén is megfigyelhető.

Ámde Rousseau, aki, mint minden polgári politikai gondolkodó, mindenekelőtt „politikus", aláveti a társadalmi egyenlőséget a politikai szabadságnak.

A politikai szabadság eszméinek értelmezése terén azonban Rousseau ingadozott, retrográd nézeteket vallott. A kispolgárság képviselőinél gyakran találkozunk ilyen ingadozásokkal. Rousseau fél a gyors változásoktól, azt tartja, hogy a parasztokat fokozatosan kell felszabadítani, és az állampolgároknak óvatosan kell politikai jogokat adni.

Szemében a legfőbb jó a szabadság és az egyenlőség. Azt szeretné, ha minél *egyenletesebben oszlana el a vagyon* a szegények és a gazdagok között, ha megszűnne a szakadék a gazdagság és szegénység között. Ebben látja az államrend szilárdságának és tartósságának zálogát. Olyan feltételeket kell teremteni, hangoztatja, hogy senki ne adhassa el magát más embernek. De figyelmezteti az olvasót, az egyenlőség nem jelenti azt, hogy a „hatalom és a gazdagság fokozatai" abszolút egyformák. Olyan társadalmi rendre van szükség, amely kizárja annak lehetőségét, hogy a hatalom erőszakká változzék, amelyben „egyik polgárnak sem szabad annyira

gazdagnak lennie, hogy másvalakit azzal megvásárolhasson, s viszont egyiknek sem oly szegénynek, hogy magát áruba bocsátani legyen kénytelen".*

„Ha tehát — mondja Rousseau — az államot szilárddá akarjuk tenni, e két végletet lehetőleg közelíteni kell egymáshoz, nem szabad se dúsgazdagot, se koldust megtűrni. Ez a két, természet szerint elválaszthatatlan állapot egyaránt végzetes a közjóra nézve; az egyikből a kényuralom támaszai, a másikból a kényurak kerülnek ki. Köztük a közszabadság rendesen vásár tárgya, az egyik vesz, a másik elad."**

Ha foglalkoztatja is Rousseau-t a gazdagság és szegénység problémája, érdeklődése elsősorban politikai kérdésekre irányul. A kormányformát meghatározó politikai törvények, mondja, vizsgálódásának kizárólagos tárgyát képezik.*** Érdeklődésének súlypontja a szabadság problémája. Rousseau az egyenlőséget aláveti a szabadságnak. Az egyenlőségre csak annyiban van szükség, amennyiben az a szabadságot biztosíthatja. Következésképpen Rousseau egész tanítása gyakorlatilag a politikai szabadság, a formális szabadság, a formális politikai egyenlőség problémája körül forog. Ez közelviszi őt a burzsoá liberálisokhoz.

A *népszuverenitás elve* — a demokrácia veleje, lelke — alkotja a demokratikus társadalmi-politikai rend alapját. Ez progresszív elmélet, hiszen a burzsoá demokrácia gyakorlati elfajulása, amiről később lesz szó, még nem következett be. Ez a tan első ízben hirdette meg a nép mindenhatóságát, teljhatalmát, s hatalmas lépést jelentett előre a politika történetében.

Jean Jacques Rousseau a népszuverenitás egyik legtehetségesebb teoretikusa és propagandistája volt.

Fő feladatának tartotta, hogy megcáfolja Montesquieu tanítását a hatalmak szétválasztásáról. Rousseau véleménye szerint ez a doktrína a fő hatalom, következésképpen az állam, mindennemű állami rend széthullására vezet. Montesquieu-vel szemben az elidegeníthetetlen, oszthatatlan és képviselhetetlen szuverenitás mellett tör lándzsát, ami a *fő hatalom egységével és megoszthatatlanságával* egyértelmű.

A népszuverenitásnak ez az újfajta felfogása abból fakad, hogy

* Uo. 80. old.
** Uo. jegyzet.
*** Uo. 85. old.

Rousseau új módon értelmezi az emberi szabadság jellegét és természetét. Eltérően minden addigi gondolkodótól, azt tanította, hogy az emberek nemcsak szabadok, hanem az ember szabadsága elidegeníthetetlen. *A szabadság elidegeníthetetlenségére* vonatkozó elképzelését kiterjesztette a népre mint egészre, a fő hatalomra, a népszuverenitásra.

„Azt állítom tehát — írja Rousseau —, hogy a fő hatalmi jog, mely nem egyéb, mint a közakarat érvényesülése, sohasem idegeníthető el, s hogy a fő hatalom, mint kollektív lény csakis önmaga által képviselhető; a hatalom ugyan átruházható, de nem az akarat."*

„Ugyanazon okból, mely a fő hatalom elidegeníthetetlen voltát állapítja meg, a fő hatalom oszthatatlanságát is kell következtetnünk, mert az akarat vagy közös vagy nem az, vagy az egész nép — vagy csak egy részének akarata. Az első esetben, e kijelentett akarat a fő hatalom nyilatkozata, s törvényt alkot; a másodikban csak résszerű akarat vagy hatósági aktus, legfeljebb rendelet."**

„A fő hatalmat nem lehet képviselni — fejtegeti gondolatát Rousseau —, mégpedig ugyanazon okból nem, amiért azt nem lehet elidegeníteni; hisz lényegileg azonos a közakarattal s az akarat sohasem képviseltethető. Az akarat vagy önmaga szerepel vagy már nem ugyanaz, itt középút nem létezik. A nép küldöttei tehát nem képviselői annak, csakis megbízottai, akik véglegesen mit sem állapíthatnak meg. Minden törvény, melyet a nép személyesen nem hagyott jóvá — semmis és érvénytelen, hisz nem is törvény. Az angol nép azt hiszi magáról, hogy szabad nép, de nagyon csalódik; csak a parlamenti választások alatt szabad, de mihelyt ezeknek vége szakad, csak közönséges szolganép gyanánt él. Azon mód, melyen szabadsága rövid perceiben azzal él, meg is érdemli, hogy azt újra elveszítse."***

Rousseau-nak a szuverenitás természetéről vallott nézetei rendkívül fontosak. A legnagyobb figyelmet érdemli Rousseau-nak a képviselők szerepére és jelentőségére vonatkozó felfogása. A képviselő szolgája és nem ura a népnek. Tökéletesen helyes az a rousseau-i gondolat, hogy a küldött *a nép meghatalmazottja*. De

* Uo. 40. old.
** Uo. 42. old.
*** Uo. 146—147. old.

metafizikus az az állítása, hogy a küldött nem képviselheti a népet, hogy az egyik kizárja a másikat. Ellenkezőleg, nem lehet a nép meghatalmazottja, ha nem képviseli, aminthogy nem képviselheti a népet az, aki nem kapott tőle meghatalmazást.

Rousseau élesen elválasztja az uralkodó és a kormány fogalmát. Az uralkodó a törvényhozó, a hatalom teljének birtokosa. A kormány csupán a végrehajtó hatalom, amely az uralkodó megbízása alapján cselekszik, közvetítő az uralkodó és a nép mint az alattvalók összessége között. Az uralkodó mint törvényhozó törvényeket, azaz általános jellegű határozatokat hoz; a végrehajtó hatalomnak egyedi tényekkel és jelenségekkel van dolga. Pontosabban, a törvény a közakarat kifejezése, és hatálya az egész népre kiterjed. Mind az akarat, mind annak tárgya egyformán közös.

A kormány tehát Rousseau tanítása szerint csupán a nép, azaz az uralkodó szolgája; a kormány alávetett szerv, amely az uralkodó megbízásából, a nép nevében cselekszik.

Rousseau a demokráciát tartja a legtökéletesebb kormányformának, mégpedig nem a képviseleti, hanem a direkt, közvetlen demokráciát. Ugyanakkor kételkedik a demokratikus kormányzási mód megvalósíthatóságában. Igen pesszimisztikusan vélekedik ezzel a kormányformával kapcsolatban. „Ha léteznék csupa isteni lényből álló nép — mondja —, bizonyára demokrácia formájában kormányozná magát. Emberek számára azonban ily tökéletes államforma nem való."*

Rousseau elméletének minden fogyatékossága mellett is méltóképpen kell értékelnünk mindazt, amivel a 18. századi francia gondolkodók, köztük Rousseau is, hozzájárultak a politikai tudomány fejlődéséhez. E gondolkodók kidolgozták és védelmezték a demokrácia és a népszuverenitás elvét a nemesség és a papság hatalmi igényeivel szemben, az abszolutizmussal szemben, amikor kijelentették, hogy *egy szabad és független nép egyetlen lehetséges létformája a népszuverenitás.*

Megkülönböztette a *közakaratot* és az *összesek akaratát.* „Gyakran nagy különbség van az összesek akarata s a közakarat közt: emez csak a közérdekre van tekintettel, amaz pedig a magánérdekre s csak az egyes magánakaratok összességében áll..."**

A *közakarat* a közérdek kifejezője és a közjót tartja szem előtt,

* Uo. 104—105. old.
** Uo. 45 old.

az *összesek akarata* pedig a magánakaratok összessége, pusztán mechanikus összeadás. Rousseau elméletének, világnézetének korlátozottsága mutatkozik meg abban a hitében, hogy lehetséges valamilyen egységes, közös akarat, amely a közjót, a közérdeket fejezi ki, a társadalomban „általában", függetlenül a berendezkedés szociális természetétől. Az a *közakarat*, amelyről Rousseau beszél, csak olyan társadalomban lehetséges, amely organikus egészet alkot, amelyben az *érdekek teljes szolidaritása* uralkodik. Az antagonisztikus formációk története folyamán nem létezett olyan társadalom, amelyben ilyen közakarat érvényesülhetett volna. Valamennyi antagonisztikus társadalom legjellemzőbb vonása az osztályok érdekeinek, s a társadalom és az egyén érdekeinek ellentétessége. A történelmi folyamat feladata éppen az, hogy olyan társadalmi rendet hozzon létre, amelyben ezek az érdekek harmonikus egészet alkotnak majd. Ez csak a kommunista társadalomban lehetséges.

Rousseau a „természeti állapot" helytelen elméletéből kiindulva a történelmi fejlődésnek két stádiumát vagy fázisát állapítja meg : a „természeti állapotot" és a polgári állapotot. Függetlenül attól, hogy a valóságban semmiféle „természeti állapot" nem létezett, rendkívül lényeges az a Rousseau által fölvetett kérdés, hogy a társadalmi élet hogyan változtatta meg az ember természetét. Rousseau kifejti, hogy a törvényhozónak feladata megváltoztatni az emberi természetet, szükség esetén nevelni, alakítani az embereket. Az erre a célra létrehozott intézményeknek a kívánatos irányban kell befolyásolniuk az emberek természetét. A „természeti" létnek a morális, azaz társadalmi léttel való felváltása kifejezésre kell hogy jusson abban, hogy az egyén összeolvad a társadalmi egésszel. Rousseau előtt még senki sem tűzte ki ezt a feladatot az osztálytársadalomban. Nagy érdeme, hogy elsőként vetette föl ezt a problémát. De megoldani természetesen nem tudta, hiszen formális-politikai álláspontion állt, és fogalma sem volt azokról a reális társadalmi-gazdasági feltételekről, amelyek a probléma megoldásához szükségesek.

„Aki hivatva érzi magát valamely népet államilag szervezni — írja Rousseau —, annak meg kell változtatni tudni, hogy úgy mondjam, az emberi természetet ; minden egyénből, ki önmagában teljes és önálló egész, egy nagyobb egész egyes részét kell képeznie, amelytől az egyén bizonyos tekintetben létet és életet nyer ; át kell alakítani az egész emberi alkatot, hogy az megerősödjék s azon

puszta testi s független lét helyébe, melyet a természet nyújt, egy szellem-erkolcsi és résszerű létet kell léptetnie."*

Rousseau tagadja a személyiség önálló szerepét a társadalomban, maradéktalanul aláveti azt a „társadalmi egésznek", vagyis az államnak. Azt koveteli, hogy minden egyes ember, mint mondja, *semmivé váljék*, és csak *másokon keresztul* hathasson. Más szavakkal Rousseau felfogása szerint minden egyénnek kis csavarrá kell válnia a társadalmi egészben, a szociális szervezetben.

Rousseau-nak ez a gondolata ellentmond egész koncepciójának, hiszen az határozottan *individualista* jellegű. Ha a személyiség érdekeit ekképpen alárendeljük az állam érdekeinek, ezzel lényegileg megsemmisül a személyiség. A személyiség szerepének rousseau-i tagadása ellentmond onmagának : ha minden egyes egyén *semmi*, akkor hogyan hathat másokon keresztül, akik ugyancsak *semmik?*

Nem tartozik feladatunk korébe, hogy Rousseau politikai doktrínájának minden részletét elemezzük és bíráljuk. Tanításának csak azokkal az oldalaival foglalkozunk, amelyek segítségünkre lehetnek abban, hogy fényt derítsünk a politikai gondolat fejlődésére napjainkig.

A modern politikai eszmék és intézmények történelmi fejlődés eredményei, a modern népek a múlt orokét fejlesztik tovább. Kulon hangsúlyozni kell, hogy a burzsoázia politikai gondolkodása ma már de facto kiapadt és elfajult, úgyhogy a francia forradalom korszaka óta a semmivel egyenlő ; egyetlen új elvet, egyetlen említésre méltó új eszmét sem adott az emberiségnek. Ez a tény természetesen a legszorosabban összefügg azzal, hogy a polgárság már eljátszotta társadalom-politikai és kulturális-történelmi szerepét, s a múlt eszmei örokségéből él, kiforgatva és eltorzítva azt a dolgozók leigázása céljából.

Amikor tobbé-kevésbé részletesen foglalkozunk a múlt polgári gondolkodóinak tanításaival, ezzel más célunk is van : ki akarjuk mutatni, hogy a burzsoázia progresszív szerepet játszott, amikor emelkedőben volt, amikor hatalomra jutott, s ma, hanyatlása korszakában, reakciós nézeteket vall. Egyben be akarjuk bizonyítani, hogy egyetlen örököse mindannak, ami az emberi tevékenység bármely szférájában, a politikai gondolkodást is beleértve, progreszszív, az új kultúra egyetlen hordozója a munkásosztály, amely a foldkerekség óriási részén, nemcsak az eszmék, hanem a dolgok

* Uo. 62—63. old.

világát is birtokba vette, s tökéletesen új elvek alapján szervezte át a társadalmi, gazdasági és politikai életet.

A múlt arzenáljában, a nagy gondolkodóknál találhatunk olyan kulturális értékeket, amelyeknek a jelen szempontjából is van bizonyos jelentőségük. A marxizmus-leninizmus megszületése forradalmat jelentett a társadalomtudományban. Ez a forradalom egy történelmi evolúcióból sarjadt ki, minőségi ugrás volt tehát, amely a megelőző történelmi fejlődés eredményeként következett be. A továbbiakban megpróbáljuk kimutatni, hogyan fejlődött tovább fokról fokra a politikai gondolat, összefüggésben a gazdasági és politikai fejlődéssel, hogyan haladt a liberalizmustól a politikai demokrácia, a kommunizmus felé.

6

MORELLY KOMMUNISTA ELMÉLETE

Morelly két művének jelentékeny szerep jutott a szocializmus történetében. 1753-ban jelent meg „Az úszó szigetek pusztulása, avagy a híres Pilpai Baziliádja",* 1755-ben pedig „A természet kódexe, avagy törvényeinek igazi szelleme"**. Mindkét munka névtelenül látott napvilágot. Morellyről máig sem tudunk semmit. „A természet kódexe" szerzőségét hosszú ideig Diderot-nak tulajdonították, s nem is teljesen alaptalaunl. Diderot 1784-ben halt meg, s műveinek 1773-as londoni kiadásában — tehát még Diderot életében — megjelent a „Természet kódexe" is; Diderot pedig ezt sohasem kifogásolta és semmilyen megjegyzést nem tett az üggyel kapcsolatban. Morelly nevén első ízben 1841-ben nyomtatták ki a „Kódex"-et. De hogy ki az a Morelly, illetve ki rejtőzik e név mögött, azt mind a mai napig homály fedi.

Bármily fontos lenne is megállapítani, ki a „Kódex" igazi szerzője, lényegesebbek azok az eszmék, amelyeket a mű kifejt.

A szerző első művében, a „Baziliád"-ban a társadalom alapjainak gyökeres megváltoztatását tűzi ki célul. A „Baziliád" utópikus költemény, amely egy távoli ország kommunista rendszerét írja le. Ebben a tárgyát és felépítését tekintve újszerű költeményben az új, vagyis a kommunista eszméket — miként maga Morelly közli — azért az eposz formájában fejezi ki, mert így szebben ragyoghat-

* Naufrage des îles flottantes ou la Basiliade du célèbre Pilpai. Poème héroïque. Traduit de l'indien par Mr. M** Messine (Paris), 1753, por une Société de Librairies.

** Code de la Nature ou le véritable esprit de ses lois. De tout temps négligé ou méconnu., 1755.

nak. A „Kódex" gondolatait prózában, tudományos értekezés formájában fejti ki, igazságait logikus érveléssel támasztja alá.

V. P. Volgin röviden, de igen világosan jellemzi az úgynevezett racionalista szocializmust. Ezt írja :

„Morelly a szocialista elmélet egy bizonyos fejlődési szakaszának legtipikusabb képviselője, legtisztább megszólaltatója a racionalista szocializmusnak. A racionalizmust a társadalomfilozófia területén az jellemzi, hogy az ésszerűtlen renddel az ésszerűt szegezi szembe. Van valamilyen rend, amely megfelel az ember természetes sajátosságainak, az emberének általában, függetlenül a hely és az idő körülményeitől. Ezt a rendet megkonstruálhatja, »felfedezheti« az ész, levezetheti az ember természetéből. Ez lesz akkor az ésszerű, vagy más szóval, a természetes rend. Az ember azonban nem ebben a természetes rendben él. Ésszerűtlenségében, az ész hibájából, eltért a természet akaratától. A fennálló társadalmi rend természetellenes és ésszerűtlen, az emberi tudatlanság szülötte. Hogy megszabaduljunk ettől a rendtől, az ész fényének el kell oszlatnia a tudatlanság ködét. Az igazság győzelméhez csak az kell, hogy felfedjék és elterjesszék az emberek között. Az emberiség története nem egyéb, mint az emberi ész által elkövetett hibák és az általa tett felfedezések sorozata."*

A 18. század csaknem minden alkotására a racionalizmus nyomja rá a bélyegét. A racionalizmus történelemszemléletének végkövetkeztetéseiben az ész uralmát állította szembe a hit, a vallás uralmával. Ebben a vonatkozásban a racionalizmus a maga korában haladó jelenség volt. A feudális osztályok a vallás erődítményében lelték meg hatalmuk támaszát. Az uralkodó osztályok, a földesurak, a papok és fejedelmek a dolgozók fékentartására használták fel a nép tudatlanságát és előítéleteit. A burzsoázia a hatalom kivívása és a régi hűbéri osztályok uralmának megdöntése érdekében kénytelen volt a hitet a hitetlenséggel, az irracionalizmust a racionalizmussal felcserélni, mert a feudális ideológia elleni harcban nem állt rendelkezésre más elméleti eszköz. Mindennek igazolnia kellett magát az ész előtt. Az ész világosságára várt a feladat, hogy eloszlassa a sötétséget, felvilágosítsa az emberek elméjét. A hitet is alá kellett vetni az ész „felülvizsgáló" tevékenységének.

A racionalizmus az észt tartotta a tudás legfőbb forrásának és

* *V. P. Volgin:* Morelly kommunista elmélete. Lásd *Morelly:* A természet kódexe c. művének orosz nyelvű kiadását, Moszkva—Leningrád, 1947. 7. old.

az igazság kritériumának. A racionalisták — néhány kivételtől eltekintve — rendszerint idealista álláspontot álltak.

Az ész a megismerés folyamatában a mindennapi életben valóban igen nagy szerepet játszik. Mindig azt követeljük, hogy a cselekvés legyen ésszerű, hogy ésszerűen értelmezzük és kezeljük az objektív világot és az embereket. De a tiszta fogalmak ésszerű felhasználása magában még nem elegendő ahhoz, hogy valóban megértsük a világot és helyesen tudjunk cselekedni. Ismereteinknek a reális tényekből, a természetben és a társadalomban végbemenő folyamatokkal ellenőrzött megfigyeléseinkből kell kiindulniuk. Egyszóval, ha a tapasztalat és a megfigyelés nem ad anyagot az észnek, amit az feldolgozhat és általánosíthat, nincs tudomány.

A 18. században a történettudományban és a szociológiában egyaránt a racionalizmus uralkodott. A kor minden történeti koncepcióját a racionalizmus szelleme hatja át. Az eszmék rendszerint nem a megelőző társadalmi formák valóban történeti vizsgálatából fakadnak, nem a valóság tanulmányozásának eredményei, hanem teljesen elvont, absztrakt fogalmak és nézetek termékei. Persze van néhány kivétel. Ilyen például a girondista Antoine Barnave, akinek történetfilozófiai koncepciója néhány vonatkozásban közeljut a történelmi materializmushoz. Meg kell jegyezni, hogy Barnave ismerte Harrington munkáit. Már Harrington kimondta azt a rendkívül fontos gondolatot, hogy a társadalom politikai rendszerét gazdasági viszonyai határozzák meg.

A 18. század legelterjedtebb eszméje szerint a történelmi folyamat alapja az ész fejlődése. A gondolat a történelem mozgatója. Ilyen körülmények között egészen nyilvánvaló, hogy az utópikus szocializmus és kommunizmus különböző rendszerei is racionalista alapokra épültek.

A 18. század gondolkodási formáinak másik jellegzetes sajátossága a naturalizmus, amely szorosan összefügg a racionalizmussal. Az ész megtestesítője, megszemélyesítője a természet. Minden, ami a természettől származik, ésszerű és igazságos, tökéletes és nagyszerű. Ha az ember mindenben a természetet követné, boldogan élne. Csakhogy az ember megsérti a természet törvényeit, „hibákat" követ el, s ezért keservesen fizet: A jelenlegi súlyos körülmények között a feladat az, hogy *visszatérjünk* a természethez, annak törvényeihez, s akkor az ember újra boldog lesz , a földön beköszönt a paradicsomi állapot.

Körülbelül így gondolkozott a kor majdnem minden utópistája.

Morelly abból indul ki, hogy az ember semmiféle vele született eszmét nem kap a természettől. Ebben a pontban nem ért egyet Descartes-tal. Születésekor az ember még a saját létével szemben is tökéletesen közönyös. De meghatározott szükségleteket kapott a természettől, s ezek váltják ki tevékenységét, ezek irányítják figyelmét az önfenntartásra.

„A természet bölcsen összehangolta szükségleteinket erőink növekedésével ; ez után pedig, szilárdan rögzítve e szükségletek mennyiségét egész hátralevő életünkre, úgy rendezte a dolgokat, hogy a szükségletek valamennyire mindig meghaladják lehetőségeink határát."*

Szükségleteink mindig meghaladják lehetőségeinket ; más szóval, a szükségletek növekedése mindig megelőzi lehetőségeinket. Ez a gondolat az alapja Morelly ama nézetének, hogy a szükségletek növekedése készteti az embert a cselekvésre : tevékenységünk mindig újra kezdődik, és sohasem állhat meg. Az ember igyekszik leküzdeni a szükségletei kielégítésének útjában álló akadályokat, mégpedig részint saját erejéből, részint mások erejével egyesítve erejét. „Minthogy az emberek egyenként gyengék, kényesek és érzékenyek voltak — írja Morelly —, minthogy a melegítésükre alkalmas tárgy messzesége az adott pillanatban vágyat és nyugtalanságot keltett bennük, elkerülhetetlenül meg kellett erősödnie egymás iránti *erkölcsi vonzódásuknak*."**

Az ember egyedül gyenge, de a természet észt adott neki, hogy azzal segítsen magán. Innen a társadalmasodás szelleme és hajlama, a közös gondoskodás a jövőről, a közjóra vonatkozó ismeretek és eszmék.

A természet egyenlő arányban osztotta el az egész emberiség erőit az emberek között, a földet pedig osztatlan tulajdonban adta nekik, kincsei mindenkinek rendelkezésére állnak.

A természet gondoskodott arról, hogy a termékeknek az a bősége és változatossága, amelyre az emberek a közös földhasználat révén tesznek szert, *meghaladja szükségleteinket*, de e termékek megszerzésére munkát kell fordítani.

A természet tehát a *jogok és vagyonok egyenlőségének fogalmára s együttal a közös munka szükségességére tanít* bennünket.

* *Morelly:* Code de la Nature ou le véritable esprit de ses lois (A természet kódexe vagy törvényeinek igazi szelleme). Gilbert Chiuard 1950, 165. old.

** Uo. 166. old.

A természet azt akarta, hogy „az erőinket — ha magunkban vagyunk — mindig kissé meghaladó szükségleteink kielégítéséhez szükséges tárgyak megszerzésének nehéz és fárasztó volta megértesse velünk annak szükségességét, hogy igénybe vegyük mások segítségét, és belénkoltsa a ragaszkodást mindahhoz, ami segít rajtunk. Ezért idegenkedünk a magánytól, ezért szeretjük barátainkat s a hatalmas egyesülés, a *társadalom* előnyeit."*

Morelly „csodálatos automatának", különleges mechanizmusnak látja a társadalmat, melynek kerekei, súlyzói és rugói úgy helyezkednek, hogy az egész helyesen működjék. Ám ilyesmi a valóságban nincs. „Az emberi szívek és tettek irányításának művészete éppen a részeknek az egészhez való viszonyán kell hogy alapuljon, feladata megállapítani a megfelelő eszközöket a társadalmi egyesülés fenntartására és bátorítására, a társadalmi egyetértés visszaállítására, ha bármi csorbítani vagy bomlasztani akarná azt."**

A társadalmat a legszörnyűbb bűnök marcangolják, melyeknek oka a magántulajdon, „minden társadalomnak ez a végzetes betegsége". A magántulajdon eltorzította az emberi fogalmakat, létrehozta az erkölcsöt és a politikát, melyek ellentmondanak a természet törvényeinek. Morelly a történelem első szakaszának a vérrokonságon alapuló patriarchális uralmi formát tartja.

A patriarchális uralmi formában a család minden vagyona közös. Ennek a rendszernek a törvényeit a szeretet és a testvéri szolidaritás érzése diktálta. A lakosság növekedésével a testvéri szolidaritás érzése meggyengült, megdőlt a vének hatalma, a lakosság jelentős része helyet változtatott, új rendszerek keletkeztek, amelyek nem hasonlítottak többé a régire.

„Ily módon — mondja Morelly — a patriarchális uralom meggyengülésének három fizikai okát különböztetem meg (a patriarchális uralom gyengülésén a kommunista társadalom bukása értendő — *A. Gy.).* Az első ok: a családok számának növekedése. A *vérrokonságon* alapuló *ragaszkodás*, valamint a *közösségi szellem* e növekedés arányában csökken. A második ok: az áttelepülés, amely minden egyes családot arra kényszerített, hogy megszakítsa a közösségi kötelékeket, ugyanis, mindegyik magára vállalja, hogy a málha, illetve az élelmiszer egy részére gondot visel.

* Uo. 169. old.
** Uo. 170. old.

Végül a harmadik ok : az új helyen való berendezkedés nehézségeivel kapcsolatos.

Ezekben a *vérrokonság* érzését gyengítő vagy kioltó és szinte minden *közösséget* megszüntető okokban látom én a gyökerét ama viszályoknak, amelyek egyes személyek és családok, illetve egész nemzetek között keletkezhetnek, vagyis ebben látom a forrását minden belvillongásnak, háborúnak és útonállásnak."*

Ime Morelly történetfilozófiája. A vérrokonságon alapuló primitív társadalom felbomlása azzal a végzetes következménnyel járt, hogy semmivé váltak kommunista elvei, és létrejöttek az új társadalmi formák, *melyek a magántulajdonon és az individualizmus elvén alapulnak, s melyekben éppen emiatt megromlottak és veszendőbe mentek a primitív erkölcsök, eltorzult az emberi erkölcs és a politika.*

Az új körülmények között Morelly szerint különleges szerepe van a törvényeknek, amelyek a primitív társadalomban majdnem teljesen hiányoztak, illetve, pontosabban, a természet törvényei uralkodtak helyettük. A polgári törvények ellenben elősegítették a közösségi élet pusztulását.

Felosztották a természet kincseit, a földet, tehát mindazt, aminek köztulajdonban kellett volna maradnia. Amikor a felosztás — a társadalom anyagi kötelékeinek elszakítása — végbement, a törvényhozás csupán annyit tett, hogy szentesítette és elősegítette mindennemű társadalmiasság alapjainak lerombolását azzal, hogy „felosztották azt, aminek egészben kellett volna maradnia, vagy ismét egybegyűlnie, ha netán valamilyen váratlan esemény szétszabdalta".**

Morelly egyenlőség-eszméit, amelyeket már a „Baziliád"-ban kifejtett, a reakciósok bírálattal illették. A rabszolgatartók azt bizonygatták, hogy az ember arra született, hogy parancsoljon vagy engedelmeskedjék.

Morelly erre azt válaszolja, hogy az emberek kölcsönös függőségben élnek, tehát minden ember hol parancsol, hol engedelmeskedik, hol segít, hol segítségben részesül, így tehát a kétoldalú, kölcsönös függőség körülményei között nem lehetnek sem rabszolgák, sem urak.

Morelly ezekből az elvekből kiindulva, különös figyelmet érdemlő új módon fogja fel a szabadságot. „Az ember igazi politikai szabad-

* Uo. 203. old.
** Uo. 206. old.

sága abban áll, hogy akadálytalanul és félelem nélkül élvezhet mindent, amire természetes, következésképpen jogos vágyai kielégítéséhez szüksége van."*

A szabadságnak ez a felfogása ellentétes a szabadságnak azzal a formális értelmezésével, amelyben a burzsoázia összes gondolkodói és politikusai megegyeznek. Morelly lényegileg a szabadság kommunista értelmezését fogalmazza meg. Szabad az, aki sem gazdasági, sem politikai elnyomást nem ismer, aki szabad a munkanélküliségtől, szabad a szükségtől, egyszóval az, aki el van látva minden szükségessel.

Morelly ugyancsak helyesen bírálja azt a szabadságfogalmat, amely szerint az ember teljesen független embertársaitól, semmi köze hozzájuk. Persze azt állítják, hogy ilyen szabadságot nem óhajt senki, de ez nem így van, mert az idealista filozófusok, sőt a polgári politikusok is pontosan ezt vallják, s ily módon arra törekednek, hogy különálló atomokra, elszigetelt lényekre bomlasszák a társadalmat. Az idealista filozófusok odáig jutnak, hogy függetlennek nyilvánítják az embert a természettől, s ebben a tökéletes elszigeteltségben látják a szabadság netovábbját.

Másrészt mint tudjuk, a burzsoá politikusok nem mindenkinek, hanem csak maguknak követelnek *abszolút szabadságot*. A népnek a minden szabadságtól megfosztott rabszolgák szerepét szánják.

„Az a fajta függőség — írja Morelly —, amelyben az emberi nem tagjai élnek, az emberek különféle viszonylatai, ugyanolyan kevéssé tanúskodnak a szabadság hiányáról, elnyomásról, ahogyan a lelkes test szerveinek kölcsönös függősége nem az erő hiányából fakad. Ellenkezőleg, ez a társulás, ezek a kapcsolatok növelik a polgári szabadság erejét, és elősegítik ezt a szabadságot; elhárítják azokat az akadályokat, amelyekkel gyengeségünk feltétlenül szembekerül, ha nem sietnek a segítségére. Egyszóval, ez a függőség elősegíti mindazt, ami kedves önfenntartásunknak, jólétünknek, szabadságunknak."**

Ezek az egészséges nézetek, melyeket Morelly itt kifejt arra vonatkozóan, hogy mi a társadalom jelentősége az egyén szempontjából, érvényesek a társadalomra általában, vagyis minden társadalomra. Hiszen a társadalom tulajdonképpen nem egyéb, mint az emberek kölcsönös segítségének és kapcsolatainak szervezete,

* Uo. 219. old.
** Uo. 219—220. old.

amely a munkamegosztásból született. Olyan szervezet, amelyben senki sem képes megélni kizárólag a saját munkájából, hanem szüksége van a többiek által előállított termékekre, cserébe azokért a termékekért, amelyeket maga készített: Morelly a kommunista társadalomra gondol, ahol megvalósul a kölcsönös kapcsolatoknak és függőségnek az a különleges formája, amely szabaddá teszi az embert. Ezt ő *társulásnak* nevezi.

Morelly rendszere, utópisztikus jellege ellenére, tartalmaz számos, teljesen realisztikus igazságot. Igy például a politikai formák váltakozását a tulajdonformák változásával magyarázza, kizárva a véletlen vagy a vak végzet szerepét.

Montesquieu-t cáfolva Morelly ezt írja : „Ön azt mondja, hogy a *demokrácia* elvei a becsületesség és az erény ; hogy az *arisztokráciát* a mértékletesség tartja fenn, hogy a *monarchia* a becsületen alapul, hogy a *despotizmus* szigorú uralmát a félelem biztosítja. Nagy isten, micsoda gyenge pillérek ezek ! Kisebb vagy nagyobb mértékben egytől egyig a tulajdonon és az érdeken, a lehető legingatagabb fundamentumokon épülnek."*

Morelly ezután megmagyarázza Montesquieu úgynevezett „életelveit". A köztársaságban, mondja, a vagyoni és társadalmi egyenlőség jóvoltából bizonyos ideig fennmarad a magánérdekek és a társadalmi érdekek egyensúlya. Ennek következtében az emberek a köztársaságban kevésbé romlottak, s ez a „kevesebb", ahogyan Morelly kifejezi magát, képezi az *erényt*, amelyről beszél. Ám Morelly egyáltalán nem veszi komolyan az erényről szóló fecsegéseket. A köztársaságban végül is valamilyen csoport magához ragadja a társadalmi és állami vagyont, kifejlődik a kapzsiság, s ez a törékeny „erény" máris más célokat szolgál.

Amikor néhány család válik az említett vagyon birtokosává, az egész nemzet közös érdeke néhány személy érdekévé alakul át, akik a többség leigázására egyesültek. „Ez az arisztokrácia, melynek

* Uo. 226—227. old. Marx mondja Linguet-vel kapcsolatban, hogy „már egyetlen mondata Montesquieu ellen »A törvények szelleme a tulajdon«, mutatja szemléletének mélységét" *(Marx:* Értéktöbbletelméletek, Első rész, Budapest 1959. 306. old.). Marx megemlíti, hogy a tulajdonra vonatkozó megjegyzést Linguet-nek „A polgári törvények elmélete avagy a társadalom alapelvei" című, 1767-ben Londonban megjelent művéből vette („Théorie des Lois Civiles ou Principes fondamentaux de la Société"). A „Természet kódexe" viszont 1755-ben látott napvilágot. Így Marx Linguet-nek szóló elismerése Morellyt illeti meg.

tagjai számára azért szükséges a *mértékletesség*, hogy elébevágjanak mindennemű irigységnek egymás között, illetve rejtegessék vagyonukat a nép elől, nehogy felkeltsék benne a gyűlölet érzését."*

Az arisztokrácia a belső harcok kovetkeztében felbomlik, és átengedi helyét a *monarchiának*, amely állítólag a *becsuletre* alapozza szilárd hatalmát. Ez a becsület azonban a leghitványabb szolgalelkűséggé fajul. Az emberek nem a hazát, hanem az uralkodó személyét szolgálják. A monarchia az elfajulás és felbomlás eredményeképpen *despotizmussá* válik. Morelly szerint ez a politikai rendszerek körforgása. A változások alapja, hangsúlyozza szüntelenül, „a tulajdon és az érdek könyörtelen szelleme".

Minden eddigi állam ingatag volt, előbb-utóbb hanyatlásnak indult, felbomlott és végül is elpusztult.

Az állam csak akkor lehet szilárd, ha minden vagyon osztatlanul mindenkié. A legmagasabbrendű eszmék — az erény és a becsület — elválaszthatatlanul összefüggnek a vagyonközösség elvével.

Morelly hibája, hogy végső soron közonyös a kormányforma, a hatalom formája iránt, mert úgy véli, hogy a kommunizmus egyformán lehetséges akár demokráciában, akár arisztokráciában vagy éppenséggel monarchiában.

Ez egyáltalán nem vág össze azzal az elemzéssel, amelyet ő maga adott a kormányformákról. Számára a „természet törvényeinek", azaz a vagyonközösségnek a betartása a legfontosabb. S amelyik hatalom erre a célra a legmegfelelőbbnek látszik, azt kell létrehozni. De elég nehéz elképzelni, hogy a monarchiának vagy az arisztokráciának szívügye lehet a kommunizmus. Ezeket a kormányformákat a magántulajdon rendszere hozta létre, s rendeltetésük az, hogy biztosítsák a magánérdek elsőbbségét a közérdekkel szemben.

Morelly, miután kijelentette, hogy bármilyen kormányforma lehetséges, ha tiszteletben tartja a „természet törvényét", azt a gondolatot fejti ki, hogy a hatalom képviselői — az állam vezetői, a hivatalnokok, az uralkodók — egyszerű végrehajtói, megbízottai a népnek, kötelességük az, hogy a nép akaratát teljesítsék. „Az egész több, mint a rész, mint akár a legjobb rész — írja igen helyesen. — Az egész emberiség több, mint akár a legjobb ember, és a nemzetet előnyben kell részesíteni a legtiszteletreméltóbb családdal és a legérdemesebb polgárral szemben is."**

* Uo. 227. old.
** Uo. 233. old.

Mindebből az következik, hogy csak az egész nép viselheti a társadalmi-állami kötelezettségeket, és a demokrácia „természetes" kormányzati forma.

Morelly sok kérdésben továbbmegy kortársainál. Láttuk, hogy Montesquieu-től idegen a fejlődés eszméje, Morelly viszont kifejti az *egyetemes evolúció eszméjét*, s ennek kifejezése és folytatása a *haladás eszméje* az emberek történelmi életében.

„A természetben ugyanúgy, mint a művészetben, a fizikai világban ugyanúgy, mint az intellektuális és szellemi világban — írja — minden arról tanúskodik, hogy a *tökéletességnek* van egy meghatározott foka, amelyre a lények fokozatosan fölemelkednek. Nem ismerjük a legegyszerűbb és legkisebb dolgok lényegét sem ; nem tudjuk, képesek-e a váratlan *tökéletességre* vagy nem, következésképpen, képes-e őket a mindenhatóság fokozatosság nélkül eljuttatni ide. Sem a tagadó, sem az igenlő válasz mellett nem török lándzsát ebben a kérdésben ; csupán a folyamat külső, érzékelhető oldalát látom ; azok a jelenségek, amelyekben ezt a folyamatot megfigyelem, azt mutatják, hogy mindenütt, még a szúnyog szárnyacskáján is, fokozatos fejlődés van ; tapasztalom, érzem elmém haladását. Joggal mondhatom tehát, hogy valamilyen csodálatos analógia alapján szellemi területen is van jótékony növekedés, és hogy a természet törvényei erejük és simulékonyságuk ellenére csak fokozatosan szerzik meg a teljes hatalmat az emberiség fölött."*

A fokozatos fejlődés, az egyetemes evolúció eszméje, amely a természetre, a társadalmi életre és a szellemi életre egyaránt érvényes, igen nagy gondolat volt. Látjuk, hogy Morelly még azt a kérdést is fölveti, hogy fokozatos vagy hirtelen, azaz ugrásszerű-e a fejlődési folyamat.

Franciaországban a 18. században — főleg a század második felében — széles körben elterjedt a haladás eszméje. Nézetünk szerint Morelly úttörő szerepet játszott ezen a téren.

„A természet kódexe" törvényhozási tervezetet állít össze a vagyonközösségen alapuló társadalom részére. Az eddig kifejtett eszmék mind az új, kommunista társadalom társadalmi-politikai felépítésének elméleti megalapozására szolgálnak.

A törvényhozási minták kezdőfejezetének címe : „Azon alapvető és szent törvények, amelyek gyökerükben megsemmisítenék a társadalom hibáit és bajait". Ezek az alaptörvények képezik a társada-

* Uo. 251—252. old.

lom változhatatlan alkotmányát: e törvények nem helyezhetők hatályon kívül, lényegesen nem módosíthatók, legfeljebb tökéletesíthetők.

A „Kódex" első három cikkelye a társadalom célját és alapjait jellemzi. 1. „A társadalomban semmi sem lesz senkinek a külön birtokában vagy tulajdonában, kivéve azokat a dolgokat, amelyeket mindenki saját szükségleteinek kielégítésére, élvezetére vagy mindennapi munkájához használ." 2. „Minden polgár tisztségviselő személy lesz, biztosított munkával, s a társadalom terhére kapja ellátmányát." 3. „A maga részéről minden polgár erejéhez, tehetségéhez és korához képest fogja elősegíteni a közjót. Ezzel arányban fogják meghatározni kötelezettségeit, a megfelelő törvények rendelkezései értelmében."*

Morelly társadalmának alapja a köztulajdon, s csak az marad meg az egyes polgárok rendelkezésében, ami szükségleteik kielégítéséhez és a mindennapi munkához szükséges. Nyilvánvaló, hogy a mindennapi munka eszközein azok a kézműves szerszámok értendők, amelyek a termékek előállításához szükségesek. Morelly korában túlsúlyban volt a kézierővel végzett munka, s ez elválaszthatatlan a kézi szerszámokat használó egyéntől. A termelési eszközök mai értelemben vett társadalmasításáról még nem lehetett szó, mert — különösen a mezőgazdaságban, a kor alapvető termelési ágában — ismeretlen volt még a gépi termelés.

Morelly társadalmának minden polgárát minden szükségessel ellátja az állam. Az egyén a társadalom szolgálatában áll, minden erejét, tehetségét a társadalom javára gyümölcsözteti. Kötelezettségeit megfelelő törvények szabályozzák.

20-tól 25 éves koráig minden polgár köteles földműveléssel foglalkozni. Emellett mindenkinek meg kell tanulnia egy olyan szakmát, amelyhez hajlamot érez.

A városban egy nagy tér körül egyforma stílusú társadalmi áruházak épülnek valamennyi termék számára, továbbá társadalmi gyűléstermek.

Kellemetlen benyomást kelt az az „uniformizálás", szabályozás, amely vörös fonálként húzódik végig Morelly egész „törvényhozásán". Minden város egyforma nagy, minden társadalmi épület egyforma külsejű, minden városi lakás és épület egyforma nagyságú. Ugyanilyen szigorúan szabályozza Morelly a nemek viszonyát.

* Uo. 286—287. old.

A házasodási kort 15—18 évben határozza meg. Aki ezt a kort eléri, köteles megházasodni. Az első házasság tíz esztendeig felbonthatatlan. Válás esetén a gyermekek az apánál maradnak.

A serdülő nemzedék nevelése a társadalom feladata. A gyermekek csak otéves korukig maradnak a családban, azután — fiúk és lányok külön — társadalmi intézményekbe kerülnek. „Táplálékuk, ruházkodásuk és alapfokú képzésük mindenutt egyforma, mindennemű különbség nélkül, a szenátus által előírt szabályok szerint."*

Tízéves korában a gyermek műhelybe kerül, ahol megtanítják mesterségre. Ám legelőször is a hazai törvényekre oktatják. A szakmai képzés mellett erkolcsi nevelésben is részesítik a gyermekeket. Megmagyarázzák a fiatalembereknek, hogy az emberben rejlő *kozosségi erzések* a társadalom alapját képezik, s hogy a törvények célja „tokéletesiteni ezeket az érzéseket, és módszeresen alkalmazni előírásaikat a társadalom javára".**

„Minden erkolcsi előirást, szabályt, megfontolást az *alapvető* és *szent* törvényekből fognak levezetni, minden egyes esetben a társadalmi egyesülés és szeretet céljának szem előtt tartásával. Az erkolcsi parancs tárgya a személyes boldogság és kozjó elszakíthatatlan összekapcsolásának megvalósítása lesz, serkentőul pedig embertársaink, polgártársaink és a vezetők iránti tisztelet és barátság szolgál majd."***Morelly valóban magasrendű erkolcsi eszményt állított fel, s az a kovetelése, hogy a személyes boldogságot elválaszthatatlanul kapcsolják ossze a kozjóval, mindenki boldogságával. Magasztos célt és feladatot tűz az emberek elé, s a kommunista társadalomnak szuntelenul torekednie kell ezek megvalósítására. Azonban a durva egyenlősítés, az egyetemes nivellálás eszméinek semmi kozük a tudományos kommunizmushoz.

Rendkívül óvatos a metafizika és a vallás kérdéseiben Morelly, habár elismeri mindennek első okaként „a ki nem nyilatkoztatott lényt". De koveteli, hogy a nevelők óvakodjanak attól, hogy a gyermekekbe kodós elképzeléseket oltsanak be istenről, és minden értelmet nélkülöző terminusokkal magyarázzák meg nekik a természetet.

Morelly teljes kutatási szabadságot kovetel a tapasztalati és spekulatív tudományok számára, amelyek a természet titkainak kutakását, vagy a társadalomra nézve hasznos művészetek tokéletesítését

* Uo. 314—315. old.
** Uo. 317. old.
*** Uo.

tűzik ki célul. Ezt írja: „Lesz majd egy fajta állami kódexe az összes tudományoknak, amely a metafizika és a morál számára semmiképpen sem engedi meg, hogy túllépje a törvények által megszabott határokat; ide újonnan bejegyezni csak azokat a fizikai, matematikai és mechanikai felfedezéseket fogják, amelyeket alátámaszt a tapasztalat és a megfontolás."*

A művészet — a költészet, a festészet, a szónoklás — tárgya a természeti szép lesz, mindaz, ami a társadalomnak kellemes és jó. Ezenkívül dicsőíteni fogják a tudományok tárgyait, valamint azokat a polgárokat, akik különösen kitűntek ezen a téren.

A társadalom adminisztratív rendje tartományokon, városokon, tribusokon és családokon épül fel. Minden tribus azonos számú családból, minden város azonos számú tribusból áll stb. Itt újra találkozunk a fenti uniformizálással és szabályozással.

A társadalmat a Legfelsőbb Nemzeti Szenátus és az annak alávetett Legfelsőbb Nemzeti Tanács fogja irányítani. A Legfelsőbb Nemzeti Szenátus évenként alakul meg a városi szenátusok küldötteiből.

„A Legfelsőbb Szenátus felügyel majd arra, hogy a városi szenátusok határozatai és szabályai ne tartalmazzanak semmi olyat, ami a jelenben vagy a jövőben ellentmondásba kerülhet az állam törvényeivel, továbbá arra, hogy a rendőri és gazdasági jellegű intézkedések ésszerű összhangban legyenek az elosztási és egyéb törvényekkel. A Legfelsőbb Tanács e határozatok felülvizsgálata alapján teljes egészében vagy csak részben elveti vagy jóváhagyja azokat. Az a döntés, amelyet ezen a módon egy bizonyos városra vonatkozólag hoznak, ugyanebben a kérdésben érvényes lesz valamennyi többi városra is, s mihelyt az alárendelt szenátusok jóváhagyják, törvényerőre emelkedik."**

Minden egyes polgár rendelkezik az állam irányításának képességével. A polgárok sorrend szerint töltik be a társadalmi tisztségeket. Minden tribusvezető sorrend szerint egy éven át ellátja a városvezető tisztét. Minden város sorrend szerint vezetőt ad a tartománynak egy évi időtartamra. Minden egyes tartomány sorrend szerint vezetőt ad az egész államnak élethossziglani időre. Minden határozatot szótöbbséggel hoznak. Az egyenlőség az államrendszer minden területén érvényesül. Igy például a szenátus vagy a tanács

* Uo. 321. old.
** Uo. 306. old.

minden egyes tagja sorrend szerint öt napon át betölti az elnöki tisztet, azaz összegyűjti a véleményeket és eldönti a szótöbbség kérdését. A tanácsokat alávetik a szenátusnak, de minden szenátus köteles kikérni tanácsának véleményét, meghallgatni a tanács képviselőjét, és álláspontját csak akkor utasíthatja el, ha „a tanács javaslata közvetlenül vagy közvetve ellentmond a törvények céljának, és ha lehetőség kínálkozik jobb határozat meghozatalára."*

A Legfelsőbb Szenátus kezében lesz — a tartományi stb. szenátusokkal együtt — a törvényeknek alárendelt egész politikai hatalom. Így tehát a legfelsőbb hatalmat maguk a törvények határozzák meg, mert a szenátusok, a Legfelsőbb Szenátust is beleértve, alá vannak vetve a törvényeknek. Senkinek sincs joga hatályon kívül helyezni az alaptörvényeket. Ezeknek a szerveknek csak egyes esetekben van joguk ahhoz, hogy értelmezzék, kifejtsék és alkalmazzák e törvényeknek azokat az előírásait, melyek általános formában nyertek megfogalmazást.

Lényegében ez a tartalma „A természet kódexé"-nek. Részletesen ismertettük az alapgondolatait ennek a maga nemében kitűnő munkának, amely a 18. századi utópikus kommunizmus egyik legnagyobb képviselőjének társadalmi-politikai doktrináját fejti ki. A francia polgári forradalom előestéjén megszületett a kommunista társadalom megteremtésének konkrét terve.

Morelly kommunista utópiája az ország termelőerőinek fejlettségi színvonalát tükrözi vissza, s egyben a termelési viszonyok jellege is kifejezésre jut benne. „A természet kódexe" ugyanakkor a munka embereinek egyelőre még öntudatlan vágyait, reményeit, törekvéseit, évszázados álmait szólaltatja meg. Nem véletlen, hogy ez a könyv néhány évtized múlva a Babeuf vezette mozgalomnak, az „egyenlők összeesküvésének" zászlajává vált.

* Uo. 307. old.

7

PAUL HOLBACH ÉS POLITIKAI TANÍTÁSA (1723–1789)

Holbach a 18. századi burzsoázia egyik legnagyobb ideológusa és vezére, akit osztálya ma elátkoz és szeretne elfelejteni. A polgárság kétszáz év alatt nemcsak kivívta a hatalmat és a maga szempontjából megvalósította Holbachnak és elvbarátainak egész programját, birtokába jutva az élet minden örömének, hanem el is felejtette ifjúsága eszményeit, kivénhedt és hanyatló osztállyá lett. Természetes, hogy amikor a burzsoázia megjelent a történelem színpadán, erős szenvedélyek és haladó eszmék fűtötték. Öregkorában viszont sötétnek és vigasztalannak látja a világot. S ugyanakkor szeme előtt nő és erősödik hatalmas „sírásója", készen arra, hogy bármely percben minden erejét latba vesse történelmi küldetésének teljesítésére.

A francia burzsoázia, amely az „Écrasez l'infâme !" („Tiporjátok el a gyalázatost !") jelszóval lépett a színre, és célul tűzte ki, hogy szétzúzza a kereszténységet, az egyházat, a vallást, már rég istenfélővé vált, s visszatért az ortodox katolicizmus ölére. A burzsoázia, amely valaha a filozófiát szegezte szembe a teológiával, egy fajta teológiává változtatta filozófiáját. A hitetlen, ateista burzsoázia, amely a materializmus lobogója alatt harcolt egykor a feudalizmus ellen, az emberiség „gyalázatává" nyilvánította ezt a materializmust, amikor a lobogót a proletariátus vette a kezébe.

A polgárság a proletariátus elleni harcban múltját feledve visszatért a középkori világfelfogáshoz. Ilyen körülmények között a proletariátus vált egyetlen törvényes örökösévé annak az eszmei kincsnek, amelyet a nagy „filozófus század" hagyott az emberiségre. Ez a történelem dialektikája. S ha a polgárságnak ma minden oka meg-

van arra, hogy idegenkedve szemlélje saját forradalmi múltját, a proletariátusnak viszont minden oka megvan arra, hogy mély tiszteletet érezzen azok iránt, akik a Nagy Francia Forradalmat előkészítették.

Holbach is azokhoz a 18. századi gondolkodókhoz tartozik, akik eszméikkel előkészítették a forradalmat, és megteremtették *a polgári forradalom világnézetét.* A feudális rend összeomlása és a burzsoá rend létrejötte világtörténelmi jelentőségű esemény volt. A francia forradalom megmutatta az elmaradottabb országoknak jövő fejlődésük perspektíváját. Egész sor későbbi forradalom mintaképe lett. A francia forradalmi elmélet és gyakorlat arzenálja fegyvereket szolgáltatott valamennyi európai ország későbbi nemzedékeinek. S ahogyan az angol felvilágosító irodalom, az angol polgárság forradalmi harcának terméke és eszköze, a francia polgárság kiindulópontjává vált, a francia felvilágosodás filozófiája, amely már következetesebb és radikálisabb volt az angolnál, kiindulópontja lett a 19. század negyvenes évei „Sturm und Drang"-korszakában kialakuló proletár világszemléletnek.

I

Holbach 1723 decemberében született Heidelsheimben (Bajorország). Atyjától nagy vagyont örökölt. Párizsban telepedett le, francia nőt vett feleségül, és élete végéig ebben az országban maradt, amelyet második hazájának tartott. Szalonja a materialista gondolat központja lett. Vasárnaponként és csütörtökönként itt gyűlt össze Helvetius, Diderot, Rousseau, Grimm, D'Alembert, Naigeon és mások, s politikai, filozófiai és irodalmi témákról vitatkoztak.

Ebben az időben igen nagy szerepük volt a szalonoknak, minthogy szervezett politikai pártok nem léteztek. A szalonok szervező központok voltak, itt csoportosultak az azonos gondolkodású és törekvésű emberek. Afféle „pártsejtek" voltak ezek, azzal a különbséggel, hogy szűk értelemben vett politikai tevékenységgel nem foglalkoztak. Működésük elsősorban irodalmi jellegű volt. De magától értetődik, hogy ez az irodalmi tevékenység — amely abból állt, hogy bátran ostorozták és leleplezték az egyházat, a monarchiát, a papságot stb., hogy előkészítették azokat az ateista műveket, amelyek névtelenül és külföldön jelentek meg, ám széles körben elterjedtek Franciaországon belül is — *politikai* jelleget öltött, s elősegítette a

forradalmi nézetek kialakulását, az ellenzéki elemek tömörülését.

Holbach volt a filozófiai párt feje. Morelly a filozófia „maître d'hôtel"-jének nevezte. Mint nagyműveltségű ember, széleskörű tudásával minden téren segítette barátait. Cikkeket és vázlatokat írt az „Enciklopédistáknak" természettudományos és politikai kérdésekről, ezenkívül sok munkát szentelt arra, hogy lefordítsa angolból Toland, Collins és mások írásait, az új német kémiai munkákat, s ezzel is gazdagítsa a francia tudományos irodalmat.

Holbach a filozófia, a vallás és az erkolcs kérdéseivel kapcsolatos önálló irodalmi tevékenységéhez a jelek szerint csupán 1767-ben, tehát 44. életévében fogott hozzá. Szerény, jólelkű emberi volt, s a korabeli francia arisztokrácia züllött és romlott közegében is feddhetetlen erkolcsű életet élt. Atyjától örokolt nagy vagyonát nem feslett életre, hanem kizárólag szellemi szükségleteinek kielégítésére fordította. Híres volt jótékonyságáról; kulonosen sokszor segített barátain és eszmetársain. Sohasem torekedett vezető szerepre. Csupán az orokké nyájas, jólelkű, nyugodt, vendégszerető házigazda szerepére tartott igényt, akit minden érdekel, s aki mindenről megmondja a véleményét. Holbach szalonjában minden irodalmi újdonság szőnyegre kerult; bemutatták, elismerték és bátorították a fiatal tehetségeket; innen indultak el mindazok a forradalmi művek, amelyek fordulatot idéztek elő az emberek gondolkodásában. Holbach szalonja valóban a harmadik rend főhadiszállása volt a régi Franciaország elleni szellemi harcban.

A forradalom tehát a 18. század folyamán részben a szalonokban, elsősorban Holbach szalonjában születik meg. A forradalmi polgárság vezetői egyelőre csak *eszmei* harcot vívnak, de az eszmék, mint tudjuk, *anyagi* erővé válnak, ha megragadják a *tomegeket*. A 18. századi felvilágosítók annál inkább megértették ezt az igazságot, mert mértéken felül, sőt kizárólagosan hittek az ész hatalmában. Ezért nem elégedtek meg azzal, hogy csak az értelmiség és a harmadik rend felső rétegei számára adják ki az illegális forradalmi irodalmat, hanem élénk tevékenységet folytattak annak érdekében, hogy *népszerű* irodalmat adjanak a nép, a tomegek, a lakosság széles koreinek a kezébe. S itt ismét Holbachot látjuk az élen. Korántsem akarjuk azt állítani, hogy a felvilágosítók tudatosan torekedtek a forradalomra. Számunkra csupán tevékenységük objektív tartalma a fontos, bár nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy sokan közülük, így maga Holbach is, hirdették a nép

jogát a forradalomhoz. Bárhogy lett légyen is, egy bizonyos: a holbachiánusok sokat tettek a forradalom előkészítése, a forradalom fő jelszavainak megfogalmazása terén.

Holbach 1767-től kezdve egyik könyvet a másik után adja ki részben Franciaországban (persze illegálisan), részben külföldön. Munkáit annyira titokban nyomták, hogy gyakran még legközelebbi barátai sem tudták, hogy ki a szerző, vagy csak véletlenül jöttek rá. Holbach ezekben az esetekben munkatársának, Naigeonnak adta át a kéziratot, aki mint könyvkereskedő eljuttatta azt Nancyba, Amszterdamba vagy máshová. Többször előfordult, hogy Holbach olyan barátjától értesült könyve megjelenéséről, akinek már sikerült elolvasnia, s ő maga, a szerző még nem látott egyetlen nyomtatott példányt sem. Ezen az egyéni alkotómunkán kívül, melyet egyébként csak korlátozott értelemben jelölhetünk meg így, hiszen a szalon kollektíve megvitatta a gondolkodó által vizsgált problémákat — szoros értelemben vett kollektív munka is folyt. Így az „Enciklopédia" a kor összes kiváló tudósainak és íróinak közös munkájából és erőfeszítéseiből született meg. Holbach híres könyve, a „Természet rendszere" [„Le système de la nature"], amely 1770-ben látott napvilágot, ugyancsak kollektív munka eredménye. Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy ugyanúgy, ahogy az „Enciklopédia" lelke, igazi szervezője és vezetője Diderot volt, a „Természet rendszeré"-nek valóságos szerzője mégiscsak Holbach, jóllehet a könyv egyes fejezeteit Diderot, illetve Lagrange írta. Holbach valamennyi enciklopédista közül kimagaslott sokoldalú tudásával, állhatatosságával és nézeteinek szilárdságával, ő volt az egyetlen, aki kerek egészként rendszerbe tudta foglalni nézeteit. Senki sem tett nála többet a kereszténység leleplezése és általában a vallás kritikája terén. Némelyik munkája egyedülálló az egész ateista világirodalomban, így a „Kereszténység leleplezése" [„Le christianisme dévoilé"], a „Józan ész" [„Le bon sens"], a „Papi ámítás" [„De l'imposture sacerditeli"] stb. Holbachnak természetesen voltak elődei. Elég, ha Meslier-t nevezzük meg. Meg kell azonban állapítani, hogy senki sem harcolt olyan állhatatosan, kitartóan, olyan meggyőződéssel a vallás ellen, mint ő, s a harcos ateista irodalom különleges fajtáját teremtette meg.

II

A 18. századi materialista filozófia teljes és rendszerezett kifejezése Holbach „A természet rendszere" c. könyve, amely a szerzőnek a természetről, az emberről, a társadalomról, az erkölcsről, a politikáról stb. vallott nézeteit tartalmazza. Holbach előtt nem volt olyan materialista filozófiai rendszer, amely közvetlen *gyakorlati* feladatokat tűzött volna maga elé, s ennyire szorosan összekapcsolódott volna a politikai és szociális problémákkal. A „Természet rendszere" minden egyes sora politizál és a forradalmat hirdeti (néha szinte a szerző szándékától függetlenül is). Másrészt Holbach úgy fogalmazta meg *egy forradalmi társadalmi osztály világnézetét, hogy az új tartalmat nem rejtegette többé a régi formába*, nem burkolta a régi osztály rongyaiba. Holbach személyén keresztül a burzsoázia teljes hangerővel, nyíltan, a maga plebejus nyelvén szólal meg. A francia polgárság az angoltól eltérően nem tesz elvi engedményeket, nem akar tudni kompromisszumokról. Még a *terminológiában* sem tűri a kompromisszumot, kíméletlenül elveti a régi limlomot, mindazt, ami így vagy úgy az osztályellenségtől származik. A forradalom előtti francia irodalom — különösen a „Természet rendszere" — ebből a szempontból is érdekes előjele és tünete annak a rendkívül éles osztályharcnak, amelynek politikai kifejezése majd a kompromisszumoktól mentes forradalom lesz. A guillotine a politikai harc terén ugyanaz, ami az eszmei harc terén a „Kereszténység leleplezése" és a „Természet rendszere".

Holbach tudatosan arra törekedett, hogy *új kultúrát* építsen *új alapokon*, és lerombolja azt a régi világot, amely ideológiailag a teológián nyugodott. Az új kultúra fundamentuma a tudomány és az ész, de nem önmagában, hanem a tapasztalattal karöltve. A *materializmusnak* és az *ateizmusnak* kell az *idealizmus* és a *teológia* helyére, az embernek az isten helyére lépnie.

Az új, polgári ember gyökeresen különbözik a középkori embertől, akit — hite szerint — az isten teremtett, aki testetlen és halhatatlan lélekkel bírt, aki az igazi életet a túlvilágban látta, s a földi életet csupán a túlvilág visszfényének, árnyékának tekintette. Az ember isten teremtménye — így vélekedtek a régi világ képviselői. Az ember a természet alkotása — ez volt az új igazság. Az ember Holbach szerint, óhajától függetlenül és tudta nélkül is beletartozik a „természet rendszerébe". Ugyanazoknak az egyetemes törvényeknek van alávetve, mint a természet többi jelensége és lénye. Élete

nem egyéb, mint a szükségszerű és egymással összefüggő mozgások láncolata, melyet olyan belső okok idéznek elő, mint a vér, az idegek stb., vagy külső okok, azaz a környező tárgyak, amelyek hatással vannak érzékeire és szakadatlan változásokat okoznak benne. Az ember tehát *természeti* lény, és a természet összes lényeivel együtt *önfenntartásra* törekszik : ellenáll a pusztulásnak, és kerül mindent, ami élete szempontjából kedvezőtlen. Másrészt igyekszik elérni mindent, ami boldoggá teheti. „Minden cselekvési módja, érzete, szemlélete, szenvedélye, akarása, tette : sajátosságainak szükségszerű folyományai."*

Minden tévedés, véli Holbach, abból fakad, hogy azt hitték, az ember független a természet törvényeitől s testében immateriális lény él, a lélek. Az ember nemcsak testből áll, hitték régen, hanem lélekből is, valamilyen titokzatos szubsztanciából, amelynek tulajdonságai különböznek az ember testi szerveinek összes tulajdonságaitól, s látható okokként hatnak ezekre a szervekre. De mi a lélek? Tiszta negatívum. Hogyan képzelhetjük el ezt a negatívumot, ezt a nem anyagi lényt, amely hat a testre, az anyagra? Nyilvánvaló, hogy itt közönséges agyrémmel, fikcióval van dolgunk. *A lélek*, mondja Holbach, *nem más, mint maga a test*, amikor bizonyos képességeinek vonatkozásában szemléljük ; ugyanolyan változásoknak van alávetve, mint a test, és csak az absztrakcióban tudjuk attól elkülöníteni.

A természetnek nincs esze, de képes ésszel bíró lényeket létrehozni oly módon, hogy az anyag komplexumaiból kifejleszti az intellektuálisnak nevezett különleges tevékenységet vagy képességet. Az emberi organizmus sajátos gép, amely érzékelni, gondolkodni és cselekedni tud. Valamennyi úgynevezett lelki képesség az agyban összpontosul, úgyhogy nyugodtan mondhatjuk, az agy alkotja tulajdonképpen az ember lelkét, vagyis, amikor lélekről beszélünk, *egyszerűen elvonatkoztatjuk az agy tevékenységét magától az agytól s ezzel a testtől.* A filozófusok pedig önálló szubsztanciává avatják ezt az absztrakciót.

Értelmi képességeink nem egyebek, mint a testünk szervezeti felépítéséből fakadó létezési és tevékenységi módok. Mindezek csupán a fizikai érzékenység, azaz az *érzékelő képesség* modifikációi. Az „érzékelés székhelye" valójában az agy.

* *Holbach:* A természet rendszere. A természeti és erkölcsi világ törvényei. Akadémiai Kiadó 1954. 55. old.

Holbach megvizsgálja az ember „természetét", s közvetlenül abból vezeti le az ember valamennyi társadalmi sajátosságát.

Az egyenlőtlenség forrását, hangoztatja, az ember természeti, azaz fizikai különbségei alkotják, az egyenlőtlenség pedig a társadalom és az erkölcs alapja.

Természetesen senki sem tagadhatja az emberek temperamentumának, fiziognómiájának és képességeinek sokféleségét, azt se vitathatja senki, hogy éppen ebből a sokféleségből fakad az emberi társadalom sajátos színe és tarkasága, de a hiba ott van, hogy Holbach ezekből a fizikai (és szellemi) különbségekből próbálja „levezetni" a társadalom egész szociális és erkölcsi rendjét.

„A különbség mely egyes emberek közt található — írja —, egyenlőtlenséget teremt közöttük, és ez az egyenlőtlenség a társadalom alapja . . . A testi és szellemi képességeknek ez a különfélesége és egyenlőtlensége teszi ilyenformán szükségessé az embert az ember számára, társadalmi lényt csinál belőle és nyilvánvaló módon meggyőzi az erkölcs szükségességéről."*

Holbach még az osztálykülönbségeket is *a képességek és a temperamentumok különbözőségére* vezeti vissza. Kell-e bizonygatnunk, hogy ez a szociológia és etika a legminimálisabb kritikát sem állja ki?

Ha végső soron minden a temperamentumtól függ, folytatja Holbach, akkor nyilvánvaló, hogy ha „megismernénk azokat az elemeket, amelyek az emberi vérmérséklet alapját képezik vagy a különböző népeknél az egyén nagyobb részének vérmérsékletét meghatározzák : tudnánk azt is, hogy mi válik javukra, milyen törvények szükségesek, és milyen intézmények hasznosak számukra . . ."** Nyilvánvaló, hogy ezek teljesen képtelen nézetek, de Holbach továbbmegy. Megváltoztathatjuk temperamentumunkat, sőt, új temperamentumot hozhatunk létre magunkban, vagyis korrigálhatjuk a természetet azzal, hogy szabályozzuk a flogisztonnak nevezett „tűzanyagot". A tüzanyag kisebb vagy nagyobb mennyiségétől függenek elmebeli képességeink és tulajdonságaink. A táplálék, az éghajlat, a levegő hatással van szervezetünk szilárd és folyékony elemeire, és meghatározzák hajlamainkat. Igaz, Holbach elismeri, hogy a „temperamentum" a neveléstől és az életmódtól is függ. Ebből világos, hogy a társadalmi intézmények jelentős mértékben „alkotják meg" az embert. Mindez azonban nem változtat a

* Uo. 85. old.
** Uo. 87. old.

dolgon, mert a folyamat alapját a „tűzanyag", „szervezetünk szilárd és folyékony elemei" képezik.

A temperamentum, folytatja Holbach, gyakran tévútra viszi az embert. De nem szabad a temperamentum hatása alá kerülnünk. A tapasztalat és a gondolkodás a helyes útra irányíthat és a boldogsághoz juttathat minket. Az értelem az a képesség, mellyel leszűrjük a tapasztalatokat, emlékezünk, előrelátjuk a jövőt, és kiválasztjuk az emberi boldogsághoz szükséges eszközöket. A *tapasztalat* és az *értelem* arra tanít bennünket, hogy becsüljük embertársainkat, mert felismerjük, hogy azokra az emberekre, akikkel a társadalomban élünk, szükségünk van. Az ember a tapasztalat és az értelem révén képes különbséget tenni jó és rossz, erény és bűn között. Egyéni boldogságunk eléréséhez szükségünk van a többiek segítségére; azért saját érdekünk, hogy *a többi* ember hasznára legyünk, „boldoggá tegyük azokat a lényeket, akikkel együtt élünk, hogy arra serkentsük őket, hogy ők boldoggá tegyenek bennünket". Éppen ez az erény.

Az új, materialista világnézet alapján, amely az új osztály, a burzsoázia érdekeit fejezte ki, új erkölcs is alakult ki, amely Holbachnál a legszorosabban összefügg a politikával. Lényegében a boldogság vágya az ember igazi érdeke, az érdek pedig az emberi cselekvés egyetlen hajtóereje. Az az erényes ember, akinek cselekedetei felebarátainak boldogulását célozzák.

Az erény *az a művészet, hogy boldoggá tegyük magunkat a mások boldogsága által.* Azzal, hogy másoknak boldogságot szerzünk, mi magunk boldoggá leszünk. „Erényesnek lenni annyi — hangsúlyozza állhatatosan Holbach —, mint érdekünket a mások érdekével összhangzó dolgokban megtalálni; mint másokra árasztott jótetteket és örömet élvezni."*

Az erény nem a szenvedélyek elfojtásában áll, ahogyan a régi aszkétikus morál prédikálja. A szenvedélyek önmagukban hordják igazolásukat. Azok a szokások és hajlamok keltik őket, amelyeket a nevelés oltott belénk. *A társadalom az emberek boldogságáért jött létre.* Mind a moralistáknak, mind a politikusoknak szem előtt kell tartaniuk ezt a fő célt. De a politikának szabályoznia kell az emberek szenvedélyeit, oly módon, hogy elveit az emberek természetéből vezeti le és összehangolja törekvéseit a társadalom lényegével és céljával.

* Uo. 217. old.

„Mivel pedig a társadalom — írja Holbach — nem egyéb, mint a családok és egyének egyesüléséből formált nagy egész (un tout), azért jott létre, hogy tagjai konnyebben gondoskodhassanak kolcsonos szukségleteikről, kívánt előnyeikről, egymás megsegítéséről és főként azon javak nyugodt élvezetének biztosításáról, melyeket a természet és szorgalom teremthet elo : — ebből kovetkezik, hogy a társadalom fenntartására torekvő politikának szem előtt kell tartania mindezt, es megkonnyítve az eszkozoket, el kell hárítania az osszes kozbeeső akadályt. Mikor az emberek egymáshoz kozelednek abból a célból, hogy társadalomban éljenek, akár forma szerint, akár hallgatólagosan, egy SZERZŐDÉS-t kotnek, melynek értelmében szolgálatra kotelezik magukat egymás iránt, és tartózkodnak mindentől, amivel egymásnak ártanának. De mivel az emberek természetében van, hogy minden pillanatban szenvedélyeik vagy múló szenvedélyeik kielégítését keressék embertársaikra való tekintet nelkul : szukség volt egy olyan erőre, amely rávezeti őket feladatukra, kotelezi óket annak teljesítesére és emlékezetukbe idézi kotelezettségeiket, melyeket a szenvedély nem egyszer kitorol onnan. Ez az erő a *torvény :* ez nem más, mint a társadalom akaratának az osszegezése (la somme des volontés de la societé) : egyesul benne minden egyes tag torekvése, hogy rogzítsek viselkedésuket, vagyis úgy irányítsák cselekedeteiket, hogy a kozosség célját szolgálják."*

A torvény az az erő, amely megfékezi az egyént, osszekoti a társadalommal mint egésszel, arra kényszeríti, hogy a kozós élet érdekeinek megfelelően cselekedjék. A társadalmi szerződés nem egyéb, mint a társadalom tagjainak az az egyezsége, melynek értelmében a társadalom minden egyes tagja kotelezettséget vállal, hogy nem árt, ellenkezőleg segítséget nyújt a többieknek.

A torvenyben a polgárok kozos akarata jut kifejezésre. Ennek az akaratnak a kinyilatkoztatására kulon szervet kell létrehozmi. Ezzel kapcsolatban folmerul a szuverenitás, a közvetlen torvényhozás, a képviseleti kormányforma stb. kérdése. Holbach úgy veli, hogy a társadalom a maga egészében nem foglalkozhat torvényhozó tevékenységgel, s a torvényhozás funkciója csak a polgárok képviselete útján gyakorolható. A társadalom képviselőket választ, akikben megbízik, akikben akaratának tolmácsolóit látja (les interprètes de ses volontés), s akiket hatalommal ruház fel. Holbach szerint minden

* Uo. 97—98. old.

kormány így jön létre. Csak az a kormány törvényes, mondja, amely a társadalom önkényes beleegyezésén alapul. Önkéntes beleegyezés nélkül a hatalom puszta *erőszak*, *bitorlás*, *rablás*. Minthogy a kormány a társadalomtól kölcsönzi hatalmát, s kizárólag a társadalom érdekében jön létre, a társadalom, ha érdekei így követelik, eltávolíthatja a hatalmat, megváltoztathatja a kormányzati formát, bővítheti vagy szűkítheti a hatalmat, amellyel vezetőit (ses chefs) felruházta, kikkel szemben mindenkor megtartja fensőbbségét, ama sérthetetlen természeti törvény értelmében, amely azt követeli, hogy a rész alá legyen vetve az egésznek.*

Holbach tehát *a népszuverenitás, a képviseleti kormányzás és a kormány felelőssége elvét* hirdeti ; a kormány bármikor eltávolítható, ha megszegi a társadalmi szerződést, melynek értelmében fő feladata gondoskodni a nép javáról.

Az uralkodók csupán szolgái, nem pedig abszolút urai a társadalomnak, és nem tulajdonosai a népnek.

Csak annak van joga az emberek kormányzására, aki boldoggá tudja tenni őket. Ellenkező esetben a hatalom bitorlás. A természet senkit sem jogosít fel arra, hogy parancsoljon nekünk. De szívesen ruházzuk rá ezt a jogot arra, aki gondoskodik boldogulásunkról. A kormányzás azt jelenti, hogy a hatalom képviselőinek joguk van gyakorolni ezt a hatalmat a kormányzottak boldogsága és boldogulása érdekében. De közönséges útonállássá válik a kormányzás, mihelyt a kormány arra használja hatalmát, hogy boldogtalanná tegye a társadalmat.

Holbach a legfőbb bajnak a vallási babonákat tekinti. De a politikai babonák is, ha szabad ezt a kifejezést használni, nagy szerepet játszottak az emberek leigázásában.

„A népek egyáltalán nem ismerték a hatalom valódi alapjait ; nem merték a boldogságuk megteremtésével megbízott királyoktól éppen boldogságukat számon kérni ; azt hitték, az istennek öltöztetett uralkodók születésüknél szereztek jogot arra, hogy uralkodjanak a többi halandón, kedvük szerint rendelkezhetnek népeik boldogságával és egyáltalán nem felelősek az általuk okozott szenvedésekért. E nézetek szükségszerű következményeként a politika mindenki boldogságát egyetlen ember vagy néhány kiváltságos gonosz szeszélyeinek feláldozó végzetes művészetté aljasodott. A nemzetek szenvedéseik ellenére — imádták maguk készítette bálványaikat és

* Uo. 98. old.

bolond módon tisztelték saját nyomorúságuk okozóit ; engedelmeskedtek igazságtalan akaratuknak, életüket, vérüket, kincseiket pazarolták az ő nagyravágyásuk, kielégíthetetlen kapzsiságuk, folytonosan újjászülető szeszélyeik csillapítására ; ostoba tisztelettel öveztek mindenkit — ideértve az uralkodót is —, ha elég hatalma volt ahhoz, hogy kárt okozzon ; térdet hajtottak a befolyás, rang, címek, gazdagság, pompa előtt ; végül áldozatai lettek előítéleteiknek és hasztalan remélték jólétüket néhány olyan embertől, aki saját bűnei és élvezésre képtelen volta miatt maga is szerencsétlen volt és egyáltalán nem kívánt népe jólétével foglalkozni ; ilyen vezetők alatt fizikai és erkölcsi boldogságukat egyaránt elhanyagolták vagy éppen semmivé tették."*

Holbach a népek szemére veti, hogy nem ismerték a hatalom valódi alapjait, s ugyanakkor maga is tökéletesen téves nézeteket vall a hatalom forrásáról és természetéről, az osztályok egymáshoz való viszonyáról, a társadalom gazdasági szerkezetéről, a politika ökonómiai meghatározottságáról stb. Úgy véli, hogy az emberiség minden bajának a tudatlanság az oka, és a beteg társadalmat a felvilágosodás segítségével akarja „meggyógyítani". Tudományos szempontból nem sokat ér társadalmi-politikai elmélete. Ez az elmélet, mint arról meggyőződhettünk, elejétől végig a racionalizmus és a naturalizmus elvont elveire épül. Holbach, mint igazi felvilágosító, a nép minden nyomorát, elnyomatását és jogtalanságát a tudatlansággal magyarázta, mert nem értette meg, hogy maga a tudatlanság és a vallási babonák is csupán következményei a nép kizsákmányolásának és szolgaságának, hogy a társadalmi viszonyok a társadalom gazdasági szerkezetében gyökereznek. De az akkori Franciaországban uralkodó társadalmi-politikai rend felett gyakorolt bírálat mégis roppant forradalmi jelentőségű. Felvilágosította a népet szolgai helyzetéről, lázította és mozgósította a monarchia, a királyi hatalom despotizmusa ellen.

A kormánynak és az általa hozott törvényeknek, írja Holbach, mindig azt a célt kell szolgálniuk, hogy biztosítsák a nép többsége számára azokat az előnyöket, melyekért a társadalmi szerződést megkötötték. Ezek az előnyök : a szabadság, a tulajdon és a biztonság. A törvényeknek egyenlővé kell tenniük a társadalom összes tagjait, azaz csökkenteniük kell a természeti egyenlőtlenséget. Nincs társadalom boldogulás nélkül, mondja Holbach. A társadalom

* Uo. 231—232. old.

az igazságosság elvein épüljön fel. Az olyan társadalom, amelyben nem érvényesül az igazságosság, elnyomókból és rabszolgákból áll a rabszolgák pedig nem lehetnek állampolgárok. Csak a szabadság, a tulajdon és a biztonság teszi becsessé a hazát. Tulajdon nélkül nincs haza — jelenti ki Holbach mint a burzsoázia szószólója.

A kormány óriási erőt képvisel: neveli a társadalmat, formálja az erkölcsöket, még az emberek szenvedélyeit is meghatározza és így tovább. Holbach túlbecsülte a politika szerepét, ugyanis a nép boldogságának és nyomorúságának is egyetlen forrását a kormányban látta. Úgy vélte, hogy a kormány osztja el a tulajdont és általában az összes javakat, holott a kormány csak terméke a gazdasági fejlődésnek, és az ország gazdasági életében uralkodó szerepet betöltő osztály hatalmi eszköze.

Az ember nem hoz magával egyebet a világra, mint az önfenntartás szükségletét és a boldogságra törekvést. A társadalmi intézményeknek ezekből a szükségletekből kell kiindulniuk. Ám az ostoba politika és nevelés, a rossz intézmények és a kártékony eszmék, amelyek ellentmondanak az ember természetének, eltorzítják szenvedélyeit, és csak szenvedést okoznak neki.

A népek az igazságosság, a szabadság és a biztonság hiánya következtében rabszolgák szánalmas seregévé váltak. Az uralkodók azt képzelték magukról, hogy hatalmuk az égtől származik és ők földi istenek. „Ettől kezdve megromlott a politika és közönséges rablás lett belőle. A nemzetek elsatnyultak és nem mertek ellenszegülni vezetőik akaratának; a törvények csak az uralkodók puszta szeszélyét fejezték ki, a közérdeket feláldozták magánérdeküknek; a társadalom ereje önmaga ellen fordult; tagjai kiváltak belőle, hogy az elnyomókhoz csatlakozzanak, akik megvesztegetés céljából megengedték nekik, hogy ártsanak a közösségnek és hasznot húzzanak annak szerencsétlenségéből. Így a szabadság, igazság, biztonság, erény száműzetett a nemzet köréből; a politika azzá a művészetté aljasult, hogy miként lehet a nemzetek saját erejét és tehetségét, saját kincseit leigázásukra felhasználni és hogyan lehet megosztani az alattvalókat ennek elérésére; végül az ostoba és gépies megszokás megszerettette velük láncaikat."*

Holbach leleplezései majdnem minden korabeli ország államrendjére érvényesek, de ő elsősorban a francia abszolutizmusra gondolt, amely, mint a szerző helyesen mondja, csakugyan banditák

* Uo. 100. old.

és fosztogatók bandájává fajult. A királyok udvarai, kiált fel Holbach, valóságos melegágyai, gócai a népeket elzüllesztő fertőzésnek. Holbach ostorozza az akkori kegyetlen törvényhozást, amely nem a népnek, hanem a világ hatalmasainak kedvez. A civilizált országok többségében, mondja, az emberi életet a pénz értékével mérik. „A szerencsétlent, aki csaknem meghal éhségében és nyomorában, kivégzik, mert elvett egy jelentéktelen részt egy másik ember fölöslegéből, akin látta, hogy úszik a bőségben ! Íme, ezt nevezik a felvilágosult társadalmakban igazságosságnak, illetve a megtorlás vétekhez való arányosításának !"*

Holbach olyan súlyos vádakat emel konyvében a király és csatlóshada ellen, mint őelőtte soha senki. „A fold színén mindenütt csak igazságtalan, tehetetlen, fényűzésben elpuhult, hízelgéssel megrontott, szabadosság és büntetlenség kovetkeztében romlott erkolcsok, tehetségtelen, erkolcstelen és bűnös uralkodókat látunk. Közömbosek sokszor nem ismert kotelességeik iránt ; figyelmüket haszontalan háborúk kotik le, vagy minden percüket kielégíthetetlen kapzsiságuk csillapításának szentelik ; gondolataik még az államuk boldogságára legfontosabb tárgyakra sem terjeszkednek ki."**

Azok, akik dúskálnak a javakban, mondja Holbach, hasznot húznak a kormányok ostobaságából és elveszik a foldmuvestól munkájának gyumolcsét. Ahol zsarnokság uralkodik, ott az alattvalók elátkozzák saját létüket, otthagyják munkájukat, elmegy a kedvük attól, hogy gyermekeket nemzzenek, hiszen azok ugyanolyan szerencsétlenek lennének, mint atyjuk ; az elviselhetetlen járom időnként arra készteti őket, hogy fellázadjanak, vagy merényleteket kövessenek el, bosszút állva az elviselt igaztalanságokért . . . Az igazságtalan kormány kétségbeesésbe kergeti az embereket ; sanyargatásaival elpusztítja a falvakat, úgyhogy a fold parlagon marad ; ennek kovetkeztében beáll a szornyú éhínség, minden kísérőjelenségével, a dogvésszel és a tobbi ragállyal. „*A népek szenvedése forradalmakat okoz*" . . .***

Holbachnak e soraiban a 18. század második felének tényleges franciaországi helyzete tükroződik vissza, amikor a parasztság éhezett, fázott, embertelen nyomorban élt, s a foldesurak, a papság

* Uo. 160. old.
** Uo. 199. old.
*** Uo. 236. old.

és a kormány egymással versengve utolsó rongyaiból is kiforgatták. A parasztság olyan helyzetbe került, amelyből az egyetlen kiútnak a lázadás látszott, s hol itt, hol ott támadtak meg egy földesurat vagy kormányhivatalnokot. Holbach elég éles szemmel látta, hogy az ország forradalom, „birodalmi felfordulás" felé közeledik.

Mindent meg kell változtatni a társadalom javára, jelenti ki Holbach. Ehhez az szükséges, hogy a társadalom saját kezébe vegye sorsának intézését, hogy *új hatalmat* szervezzen, s a kormány tevékenységét a *közjó* elvére helyezze.

Holbach társadalmának pozitív eszménye abban áll, hogy a társadalom köteles minden tagjának biztosítani fizikai szükségletei kielégítését, a szabadságot, a biztonságot, az összes természetjogokat. Ebben rejlik Holbach kifejezése szerint „a politikai szervezet boldogsága", ez a kormány feladata.

A polgárt a társadalomhoz, hazájához, felebarátaihoz csak a boldogság szálai fűzhetik, mondja Holbach. Ha a társadalom nem biztosítja számunkra a boldogságot, akkor a szerződés értelmében elveszíti a jogait felettünk. A szerződés kölcsönös kötelezettségeken alapul. Ha az egyik fél megsérti a szerződés feltételeit, akkor a másik fél mentesül a maga kötelezettségei alól.

Holbach felfigyel a történelmi folyamat objektív jellegére, s megállapítja, hogy a nép elnyomása elkerülhetetlenül lázadásokra, felkelésekre, sőt forradalmakra vezet. De ő nem buzdítja felkelésre a népet. „És hogyha hazád igazságtalanul meg is tagadná tőled a boldogságot — írja —, ha igazságtalan hatalom kezében lévén eltűrné, hogy elnyomjanak, akkor húzódj félre hangtalan, de ne támadj ellene soha."*

Ez a teljesen váratlan következtetés ellentmond a könyv egész tartalmának. Igaz, hogy ez az elszigetelt kijelentés még nem semmisíti meg a munka egészében forradalmi jellegét.

Holbach a fennálló rend elleni szenvedélyes tiltakozásában odáig megy, hogy már a burzsoázia számára is veszélyes nézeteknek ad hangot. Véleménye szerint a társadalmi szerződés természetéből következik, hogy a társadalom és az állam gondoskodni köteles az egyén érdekeiről, s ezzel kapcsolatban egyenesen azt követeli a társadalomtól, hogy *anyagilag biztosítsa a polgárok ellátottságát.*

Holbach az abszolutizmus felett gyakorolt éles kritikája ellenére is bizonyos illúziókat táplált az uralkodó hivatásával és lehetséges

* Uo. 515—516. old.

tevékenységével kapcsolatban. Ebben a tekintetben utópista. Úgy látszik, valamilyen eszményi uralkodóban reménykedik, aki felülemelkedik a dinasztikus és rendi érdekeken, s a boldog jövő felé vezeti az országot és a népet. Nem tartjuk szükségesnek, hogy külön foglalkozzunk ennek az utópiának a bírálatával.*

III

Holbach „A természet rendszere" című műve 1770-ben jelent meg külföldön, Amszterdamban, kb. 20 esztendővel az 1789-es forradalom előtt. A könyv telítve volt robbanóanyaggal. Csakúgy, mint az enciklopédisták számos más könyve, igen nagy forradalmasító hatást gyakorolt a népre. Mihelyt a könyv Párizsba ért, a a párizsi parlament — 1770. augusztus 18-i ülésén — elmarasztalta. „A kereszténység leleplezése"-vel és Holbach más műveivel együtt elégetésre ítélték. Az államügyész ebből az alkalomból „kitűnő beszédet" mondott, melyet Holbach szükségesnek tartott megőrizni az utókor számára, tudniillik saját „replikájával" együtt csatolta „A természet rendszere" újabb kiadásaihoz. Itt idézzük az ügyész beszédének legjellemzőbb helyeit.

Új szektája támadt a szabadgondolkodóknak, mondotta. Hangjukat mindenütt hallani. Egyik kezükkel a trónt akarják ledönteni, a másikkal az oltárokat. A legtehetségesebb emberek állnak a lázadás élén. Korunknak mindezek az álfilozófusai nyílt ellenségei a vallásnak. Veszélyes föllépni ellenük. De az állam szolgájának, szövetségben a papsággal, kötelessége síkra szállni e banda ellen. Könyveiket magas áruk ellenére mindenki olvassa. . . . A szabad eszmék terjedése nem szorítkozik Párizsra. Hatalmukban van az egész vidék. A nép szegény volt ugyan, folytatja a vád képviselője, de mindig maradt egy vigasza ; most felőrlődik a munkában, és kételyek közt vergődik. Azelőtt reménykedett a jobb életben, most azonban elviselhetetlennek érzi szenvedéseit . . . Az istentelenség nemzetközi jelenséggé vált, és megszünteti a nemzeti különbségeket. „A természet rendszere" szerzője támadja az egyházat és tagadja a tekintélyt. Tanítása szerint a nép és a fő hatalom között feltételes szerződés áll fenn, amit ha a király megszeg, a

* A kérdést részletesebben tárgyalja *V. P. Volgin* „Holbach társadalmi és politikai eszméi" című cikkében (megjelent a *Novaja i Novejseja Isztorija* c. folyóirat 1957. 1. számában).

népnek joga van megfosztani őt hatalmától és új kormányt alakítani. A szerző a vallás, az állam, az erkölcs és az idealizmus alapjait ássa alá. Tagadásában felülmúlja a régebbi korok minden ateistáját, még Epikuroszt és Spinozát is. Ez utóbbiak csupán kételyeiket fejezték ki a legfőbb lény létezése iránt, a „Természet rendszere" szerzője viszont kertelés nélkül és a rá jellemző határozottsággal jelenti ki: semmiféle isten nincs és nem is lehet . . . Az istentelenség az anarchia szakadékába taszítja a társadalmat. Ezért a kormánynak kötelessége megvédeni a fennálló rendet. A rombolás szelleme mindent hatalmába kerített. Ezek az emberek nem nyugszanak addig, jelentette ki az ügyész prófétai szavakkal, amíg a törvényhozó hatalom át nem megy a tömegek kezébe, amíg le nem rombolják a szükséges rendi különbségeket, meg nem osztják a királyi hatalmat és alá nem vetik azt a vak csőcselék szeszélyeinek. A szabadsággal való visszaélés megszámlálhatatlan csapást mért Angliára, számtalan szektát és pártot hívott életre, kialakította a függetlenség és a forradalom átkozott szellemét. Franciaországban, folytatta jóslatát az ügyész, ez a mozgalom még szörnyűbb következményeket, még borzalmasabb forradalmat fog előidézni . . .

Az ügyész szigorú ítéletet követelt. A szerző nevét nem ismerték, így a megtorlást csak a könyvvel szemben lehetett alkalmazni, ami egyébként nem akadályozta meg további széleskörű terjedését.

Holbach a Nagy Francia Forradalom előestéjén halt meg. Igen sokat tett a forradalom előkészítéséért. A burzsoázia szétzúzta ellenségeit, a nemességet, papságot és a királyt. De a materialista világnézetet csak az ellenségei elleni harcban használta. Mihelyt hatalomra jutott, elvetette a materializmust és az ateizmust, s szövetségre lépett az egyházzal a nép elnyomására.

A 18. századi gondolkodók nem értették meg azt az igazságot, hogy az új világnézet, mint az új kultúra ideológiai alapja, csak annak az új társadalmi rendnek, annak az új világnak a kifejezője lehet, amely majd a szocialista, illetve kommunista elveken épül fel, hogy a vallásos előítéleteket és a metafizikus fikciókat jórészt a magántulajdon rendszere táplálja, a kizsákmányolás, a nép rabsága szüli. Holbach úgy vélte, hogy a vallási illúziók az emberek tévedéseinek és a papok hazudozásának a következményei, s egyúttal a népek politikai leigázásának eszközei. Úgy gondolta, hogy a feudális rend megsemmisítése és a burzsoá rend győzelme után minden további nélkül győzelemre jut majd a materializmus és az ateizmus is. A kiváló materialista ebben tévedett. A burzsoázia a

maga évszázados ellenségeivel vívott harca tüzében csakugyan alkalmazta ezeket az éles fegyvereket, de még a forradalom korszakában is rendkívül óvatosan bánt velük.

A forradalomban, amelyet Holbach már nem ért meg (1789. január 21-én halt meg), Robespierre *deista* nézetei diadalmaskodtak — ezek is csak rövid időre —, Robespierre, mint tudjuk, Rousseau-t követte. A Konventben az *ateizmust* az hébertisták képviselték, akik közül néhányan (mint például Cloots) annak idején az enciklopédisták köréhez tartoztak. A holbachiánus hébertisták vereséget szenvedtek. Robespierre odáig ment demagógiájában, hogy mai kifejezéssel élve, „arisztokrata ideológiának" nyilvánította az hébertisták ateizmusát, noha Hébert, Chaumette és Cloots a valóságban a kispolgárság balszárnyát képviselték. Az hébertistákat 1794. március 24-én kivégezték. Így számolt le a jakobinusok jobbszárnya a balszárnnyal, a deisták csoportja az ateista ideológiával.

Valahányszor a forradalmi burzsoázia a politikai porondra lépett, megsemmisítő kritikának vetette alá az uralkodó osztály vallási nézeteit. De mihelyt hatalomra jutott, az egyház karjaiba vetette magát, hogy biztosítsa a tömegek engedelmességét, hatalma alapját. Ezért világos, hogy *olyan osztálynak, amelynek szüksége van a tömegek engedelmességére, és amely a nép rabságára és kizsákmányolására alapozza a maga hatalmát, lényegét tekintve is határozatlan, korlátozott lesz a valláskritikája.* Ebből le lehet vonni azt a következtetést, hogy *abban a társadalomban, amely a magántulajdonon és a nép kizsákmányolásán alapul, az ateizmus nem válhat általánosan elismert világnézetté.* Az ateizmus csak a kommunista társadalomban győzedelmeskedhet, ahol megszűnik az osztálytagozódás anyagi alapja.

Az ateizmus a munkásosztály győzelme után fokozatosan meghódítja a tömegeket, fokozatosan elhal a vallás. A burzsoá társadalomban ellenben, ahol az elnyomott tömegek állandóan azt érzik, hogy olyan erőktől függnek, amelyek fölött nincs hatalmuk, amelyek felettük állnak, a vallás a rabság és a kizsákmányolás rendszeréből táplálkozik. De ez a téma túlságosan messzire vitt bennünket. Itt elég, ha hangsúlyozzuk, hogy olyan társadalomban, ahol elementáris erők uralkodnak, sok hely marad az irracionális, azaz a megmagyarázhatatlan, a felfoghatatlan számára. Az ember felett álló és uralkodó megmagyarázhatatlan erők természetfeletti erőkké alakulnak át. A kommunista elveken alapuló társadalomban ellenben, ahol az ember urává lesz a dolgoknak, nem marad hely a

vallásos előítéletek számára, annál kevésbé, mert ebben a társadalomban a tömegek felvilágosítása is hétmérföldes léptekkel halad előre.

IV

„A természet rendszere" egy fajta „természet-kódex", de nem szabad összekeverni Morelly hasoncímű munkájával, habár vannak közös vonásaik.

„A természet rendszere" zárófejezetének ez is a címe: „A természet kódexének összegezése".*

Holbach a természet nevében a következő tirádával fordul a világ polgáraihoz: „Birodalmamban szabadság uralkodik; innen mindörökre száműzve van a zsarnokság és a rabság; alattvalóim biztonságán a jog őrködik; vigyáz arra, hogy ne lépjék túl a jogaikat; a jóság és az emberség kötelékei fűzik őket össze; az igazság fénye ragyog rájuk, és sohasem burkolja őket sötét felhőibe a csalás."

Holbach a továbbiakban felszólítja az embereket, hogy „forduljanak vissza a természethez", élvezzék, és tegyék lehetővé mások számára is, hogy élvezhessék azokat a javakat, amelyeket a természet minden ember közös használatára szán. Az ember egyedül nem lehet boldog. A természet azt követeli, hogy minden halandó boldog legyen. Magad csak akkor lehetsz boldog, ha mindenki mást boldoggá teszel. Holbach a hazaszeretet nevében felszólítja az állampolgárokat, hogy védjék meg hazájukat a külső ellenségtől és a zsarnokság igájától, hogy a haza ne váljék börtönné. Mindenkinek erejéhez, tehetségéhez, tudásához és erényéhez képest kell szolgálnia a hazát.

Holbach könyvének, mint majdnem valamennyi 18. századi felvilágosító művének fő hibája a *naturalizmus*, s a vele szorosan összefüggő *racionalizmus*, *a társadalmi jelenségek történeti szemléletének hiánya.*

Holbach az embert *természeti lénynek* tekintette; a társadalomról szóló tanítását az *egyénre* és annak *megváltoztathatatlan természetére* építette fel. Sem a történeti, sem a szociális szemléletet nem ismerte.

* Assézat — Diderot műveinek szerkesztője és kiadója — szerint „szinte teljes bizonyossággal" állíthatjuk, hogy a „természet kódexéről" szóló fejezet Diderot tollából származik (idézi *Helene Saitzeff:* William Godwin und die Anfänge des Anarchismus im XVIII. Jahrhundert, 1907. 23. old.).

Naturalizmus, individualizmus, racionalizmus és antihisztorizmus — ezek a holbachi materializmus fő vonásai, amelyek szociológiáját is meghatározzák. Holbach és társai az emberi intézmények minden múlt- és a jelenbeli tökéletlenségét az ész „tévelygései" következményének tartották. Az ember szociális és politikai felszabadulásának feltétele, hogy az ész megszabaduljon az előítéletektől; ez csak úgy lehetséges, ha a természethez, a naturalizmushoz folyamodunk. A természet törvényei adják meg a kulcsot a világ igazi megértéséhez, s az emberek társadalmi és egyéni boldogulásához. A materializmus nem egyéb, mint a „természet rendszere". Lehetővé teszi a természet azon igazi erőinek és törvényeinek felfedését, melynek alapján az emberi életet be kell rendezni. Az ész az az eszköz, melynek segítségével behatolunk a természet titkaiba. A francia materialisták, Rousseau-tól eltérően, sokra tartották az észt, a tudományt, és a tapasztalaton alapuló emberi megismerést.

Úgyszólván valamennyi francia felvilágosítónak metafizikai fogalmai voltak a természetről, annak törvényeiről és a naturalista módon felfogott társadalomról. Nem jutottak el annak megértéséig, hogy a társadalmi szervezet fejlődésének külön törvényszerűségei vannak, amelyeket külön kell tanulmányozni. Minden társadalmi jelenségben, a polgári és politikai rendben, a társadalmi intézményekben tévesen a természetnek, a természet törvényeinek megnyilatkozását látták. Az állam a maga igazságtalan törvényeivel, a társadalom a maga egyenlőtlenségével az ő szemükben nem volt egyéb, mint a természet törvényeinek megsértése, s ezért ahhoz, hogy az ember megszabaduljon az igazságtalanságoktól, az elnyomástól és a rabságtól, a természet törvényeit kell visszaállítani, a természethez kell visszatérni.

Ez az idealista társadalmi-politikai elmélet teljesen téves, mindamellett igen nagy forradalmasító szerepet töltött be azzal, hogy alapos kritikának vetette alá a 18. századi Franciaország állami és társadalmi rendjét. Alapjában véve a feltörekvő burzsoázia érdekeit fejezte ki.

A mi korunkban a tudomány hatalmas sikerei és az emberiség azóta szerzett történelmi tapasztalatai már rég megcáfolták Holbach elméleti konstrukcióit. Ma már minden iskolásgyerek tudja, hogy az ember nemcsak biológiai, hanem társadalmi lény is, hogy az emberek törvényei és intézményei nem a temperamentumtól és a fantasztikus flogisztontól függnek, hogy a társadalom nem szerződés — akár hallgatólagos szerződés — útján jött létre, hanem

fokozatos fejlődés eredményeképpen, hogy a jó és a rossz nem örök és változatlan fogalmak stb. stb.

Holbach koncepciójának lényege azonban nem ezekben a naiv és hibás tételekben keresendő. Holbach egyike volt azoknak, akik közvetlenül meg akarták változtatni a társadalmat, ateista és materialista alapra akarták helyezni az emberi életet, a kultúrát. Erről a hatalmas történelmi érdemről az emberiség élenjáró osztálya nem feledkezhet meg. Holbach természetesen azt a polgári társadalmat akarta megalapozni, amely garantálja a szabadságot, a tulajdont és biztonságot, ahol a harmóniát, vagyis a társadalom egységét a diszharmónia, vagyis az egyenlőtlenség és az általános konkurrencia tartja fenn. A fontos azonban az, hogy ebből a célból szükségesnek tartotta az ember, a világ és a társadalom új fogalmának kidolgozását.

A teológia isteni lélekkel ruházta fel az embert, halhatatlan lénynek nyilvánította, mennyei dicsfénnyel vette körül, de csak azért, hogy ebben a földi életben rabszolgává alázhassa. Holbach „lealacsonyítja" az embert a fizikai lény színvonalára, megfosztja minden isteni attributumtól, de csak azért, hogy annál nagyobbra növelhesse méltóságát és jelentőségét, hogy kimondhassa a boldogsághoz való jogát, s ennek megfelelően építhesse fel a társadalmat is, amelynek politikai vezérelve a „közjó" lesz.

A burzsoázia nem bizonyult képesnek arra, hogy megvalósítsa Holbach magasztos eszményét. A tőkés társadalom politikai vezérelve nem a „közjó" lett, hanem az embernek ember általi szabad kizsákmányolása. A tőkés világ még ma sem szabadult ki a vallásos és spiritualista előítéletek mocsarából. A polgárság a proletariátustól való félelmében már rég Canossát járt, közvetlenül a nagy francia forradalom után. S a proletariátusnak jutott az a megtisztelő szerep, hogy felépítse az új világot, megalkossa az új világnézetet. Természetesen a proletariátus világnézete lényegesen különbözik még a francia felvilágosodás legszélsőségesebb képviselőinek világnézetétől is, de azt sem tagadhatjuk, hogy olyan emberek, mint Holbach, ateista és materialista kultúrát, tudományon és nem előítéleteken alapuló kultúrát követelve, jó néhány szilárd követ raktak az új épület alapzatába.

Holbach igen nagy hatást gyakorolt a materialista gondolat további fejlődésére. Ludwig Feuerbach mind a valláskritikában, mind az általános világnézeti kérdésekben közvetlenül Holbachhoz és Helvétiushoz csatlakozik. Ha ehhez hozzávesszük, hogy

„*Fourier* közvetlenül a francia materialisták tanításából indul ki", hogy Babeuf követői materialisták voltak, s „a fejlett kommunizmus is *közvetlenül a francia materialistáktól származik*",* akkor — teljesen világossá válik az olvasó előtt Holbach történelmi jelentősége. Ez a magyarázata annak, hogy Holbachot, „nemesi" származása és a burzsoáziához tartozása ellenére, nézetei és meggyőződése alapján, mint a materializmus és az ateizmus lángoló harcosát, a modern proletariátus is magáénak vallja.

* *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Kossuth 1958. 129. old.

8

CLAUDE HELVÉTIUS TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI TANÍTÁSA

(1715—1771)

Claude Adrien Helvétius a 18. század valamennyi materialistája közül kiemelkedik a társadalmi kérdések iránti érdeklődésével. A politika, az erkölcs, a szociális kérdések, a társadalom tagozódása, a társadalmi javak egyenlőtlen elosztása — ezek azok a gondok, amelyek nyugtalanították.

Helvétius mondta ki és bizonyította be azt a nagy igazságot, hogy az ember a *nevelésnek*, a társadalmi környezet hatásának terméke.

Locke ismeretelmélete alkotta az egész felvilágosító mozgalom filozófiai alapját és kiindulópontját. Helvétius innen elindulva arra a következtetésre jut, hogy az emberek nézeteinek, eszméinek és szellemi képességeinek különbözőségét kizárólag a külső környezet hatása, azaz a társadalmi feltételek idézik elő. A társadalmi környezetet azonban a kormányforma és a politikai intézmények alkotják. Ebből a nézetből forradalmi következtetést vont le. Ha a társadalmi viszonyok alkotják az embert, akkor ahhoz, hogy egészséges társadalmat és „tökéletes" embert nyerjünk, meg kell változtatni az illető ország politikai intézményeit. Ez tulajdonképpen nem jelentett egyebet, mint a fennálló rend teljes elítélését, és felhívást a forradalomra.

Helvétius számára a legfőbb problémát korának igazságtalan társadalmi berendezkedése okozta. Megértette, hogy a társadalom ellentétes érdekekkel rendelkező, szemben álló osztályokra bomlik.

Helvétius a társadalmi életnek ezt a centrális problémáját vette bonckés alá. Egyesek a nyomor borzalmaival küszködnek, mások viszont, akik az előbbiek rovására élnek, dúskálnak a javakban.

Helvétius elég élesen látott ahhoz, hogy ennek okát ne az emberek biológiai sajátosságaiban, hanem a társadalmi szervezet feltételeiben kutassa. De az ő korában a tudomány még nem különböztette meg az állami szervezetet a társadalmi-gazdasági szervezettől. Ez a magyarázata annak, hogy szerinte a társadalom gyógyulásának, azaz olyan társadalom létrehozásának, melyben minden ember boldog, az igazságos *politikai* rendszer megalkotása a föltétele, ésszerű *törvényhozás* útján. Érdekes, hogy Helvétius, bár fölveti azt a kérdést, miért bomlik a társadalom osztályokra, és közeljut annak megértéséhez, hogy minden társadalmi baj forrása a magántulajdon, nem szánja el magát arra, hogy lemondjon a magántulajdonról, úgy véli, hogy szükség van rá az emberek boldogságához. Mivel szeretné megtartani a magántulajdont, és ugyanakkor minden embert boldoggá akar tenni, sajátos társadalmi rendszert gondol ki: egyenlően kell elosztani a boldogságot, egy olyan törvény alapján, amely minden ember részére biztosítja a tulajdon minimumát. „Helvétius eszményi társadalma — írja helyesen H. N. Momdzsjan —, a magántulajdonosok társadalma, akik között nincsenek sem túl gazdagok, sem nincstelenek."*

Talán ebben a pontban mutatkoztak meg leginkább a nagy gondolkodó polgári korlátai. De abban a korban, amikor a burzsoázia még forradalmi osztályként minden elnyomott réteg érdekeinek képviseletét magára vállalta, ideológusai túl tudtak emelkedni szűk osztályérdekeiken, végső soron nem ezek határozták meg tanításuk lényeges elemeit. Helvétius etikájának alapeszméje az a fennkölt elv, hogy a társadalmi érdek felette áll a magánérdeknek, a társadalmi hasznosságot tartja az emberi cselekedetek értéke egyetlen mércéjének.

Helvétius meg volt győződve arról, hogy megoldotta a társadalmi berendezkedés problémáját, és boldog embernek tekintette magát, aki kiérdemelte az emberiség megbecsülését. Persze nem kétséges, hogy Helvétius, bármilyen mélyreható bírálattal illette is a korabeli rendet, bármilyen értékesek is egyes ítéletei, nem oldotta meg ezt a problémát, de az utókor hálás neki azért, hogy a maga korában új célokat tűzött ki, és fontos felfedezésekkel gazdagította a társadalomtudományt. A későbbi gondolkodók Helvétius felfedezéseire támaszkodva megtalálták annak a feladatnak a megoldását,

* *H. N. Momdzsjan:* Helvétius filozófiája. Moszkva 1955. 268. old. (oroszul).

amely az ő saját előfeltevéseiből következett. A tudományos szocializmusra gondolunk, amely a Helvétius által fölvetett összes kérdésekre választ adott.

I

Claude Adrien Helvétius 1715-ben született Párizsban. Apja udvari orvos volt. A Helvétiusok nemzetségében mindig sokan választották az orvosi hivatást. Egyik őse az orániai herceg háziorvosa volt. Ennek fia, ugyancsak orvos, számos orvostudományi munka szerzője — Franciaországban telepedett le. A filozófus atyja XV. Lajos feleségének háziorvosa volt.

Helvétius a Louis le Grand jezsuita kollégiumban kezdte tanulmányait. Tanára, a jezsuita Porée, felkeltette érdeklődését a társadalmi problémák iránt, és megkedveltette vele az ókori szerzőket. Helvétius a kollégium elvégzése után Cannes-ba került, ahol megismerkedett a politikai gazdaságtan és a mezőgazdaság alapjaival. Párizsba visszatérve főadóbérlői állást kapott évi 2000 tallér jövedelemmel. Mint nagyjövedelmű ember, nagyvilági életet kezdett élni, szalonokba járt, ismeretséget kötött írókkal stb.

Adószedői minőségében emberségesen bánt az adófizetőkkel, sokszor még segített is rajtuk. Közismert a bordeaux-i eset, ahol az adófizetők panasszal fordultak hozzá az új boradó miatt. Helvétius egyetértett a panasztevőkkel, és maga is megpróbálta elérni az adó megszüntetését, de elutasították. Ekkor állítólag a következő szavakat intézte az adófizetőkhöz : „Amíg csak panaszkodni fogtok, semmit sem értek el ; keltsetek félelmet magatok iránt, gyűljetek össze nagy tömegben, vagy tízezren, és támadjátok meg hivatalnokainkat. Én természetesen az élükön állok majd, de ti le fogtok győzni bennünket, és kivívjátok igazatokat." Ha ez csak legenda is, akkor is azt mutatja, hogy Helvétiust igazságos és forradalmi gondolkodású embernek tartották.

A főadóbérlő nagyvilági élete nem elégíthette ki Helvétiust. Nyugalomba vonult, és tudományos munkával kezdett foglalkozni. Eleinte Voltaire hatása alatt állt, akit igen nagyra tartott. Ebben a korszakában több költői művet írt („A tudás szeretete", a „Boldogság" [„Bonheur", 1773] című költemény első fejezetei, „Az iparokról" stb.). A „Boldogság" című költeményt nem sokkal halála előtt fejezte be.

Montesquieu „A törvények szelleme" című műve adta az első lökést arra, hogy új útra lépjen. Ennek a könyvnek a hatása alatt született meg „A szellemről" („De l'esprit") című művének terve. Ebben az időben már Holbachhoz és Diderot-hoz közeledett. „A szellemről" 1758-ban jelent meg, és rövid idő alatt 50 kiadást ért meg Franciaországban és külföldön. Óriási hatást gyakorolt a francia közvéleményre ; a tilalmak ellenére a kor minden művelt embere elolvasta.

Franciaország már régóta az erjedés állapotában volt. A feudális rendszer rég túlélte magát, s az ország ellenzéki erői a feudalizmus megdöntésére készülődtek. Helvétius könyve nyíltan kimondta azt, amiről a többiek hallgattak. Forradalmi szerepet töltött be az akkori Franciaországban, mert kíméletlen bírálatnak vetette alá a társadalmi és politikai rendet, de a szellemi életet, a hitet, az eszméket, az erkölcsi elveket is. Helvétiusnak sikerült kimutatni a belső összefüggést az elvont filozófiai elméletek és társadalmi problémák kozott, s ezzel egy egésszé fogta ossze őket. Kísérletet tett arra, hogy materialista magyarázatot adjon a társadalmi jelenségekre.

Természetes, hogy ez a forradalmi könyv a 18. század ötvenes-hatvanas éveinek osztályharca közepette, a nagy polgári forradalom előestéjén az összes reakciós erőket csatasorba állította a szerző ellen.

A királyi tanács rendelete a könyvet megjelenése után két héttel betiltotta. Három hónap múlva a párizsi érsek külön pásztorlevélben ítélte el Helvétius munkáját. 1759. február 4-én más „lázadó" művekkel együtt elégették. A főügyész úgy jellemezte vádbeszédében Helvétius művét, mint a legszemérmetlenebb és leggyalázatosabb szenvedélyek gyűjteményét, a materializmus és a hitetlenség apológiáját, a kereszténység és a katoliciznus elleni gyűlöletkeltés eszközét.

Végül 1759 áprilisában a Sorbonne teológiai fakultása is elítélte a könyvet, de vele együtt az egész új filozófiát is, Hobbesot, Locke-ot, Spinozát, Montesquieu-t stb. A Sorbonne a „züllöttség panegürikoszának" nevezte Helvétius moráljét.

Helvétius második nagy munkája, „Az emberről" (De l'homme) továbbfejlesztette „A szellemről" című műben kifejtett elveket. Ez a könyv 1773-ban, a szerző halála után, Hágában jelent meg. Kiadásában jelentős segítséget nyújtott Golicin herceg, a francia udvarnál működő orosz követ, mégpedig II. Katalin cárnő tudtá-

val és beleegyezésével, aki akkor még nem vetette volt le a „felvilágosult uralkodónő" álarcát, s megengedte magának azt a fényűzést, hogy támogassa a francia enciklopédistákat.

II

A francia materialisták abból indultak ki, hogy az egész világmindenség nem egyéb, mint az egységes anyag örökké változó formája. Helvétius ezt a mindenség anyagi egységére vonatkozó elképzelést nemcsak a természetre alkalmazta, hanem az erkölcsi fogalmak és a társadalmi élet vizsgálatára is, amikor a morál és a politika problémáit feszegette.

Mi az anyag? — kérdezte. Az anyag, válaszolja, nem létező; másként szólva, az anyag mint olyan nem létezik. Ezt a fogalmat csupán az ember alkotta. A természetben csak testeknek nevezett egyedek vannak, és „... az anyag szón csupán a minden testet jellemző tulajdonságok összességét kell érteni".* A materialista Helvétius — a 18. század mechanikus világnézetének tipikus képviselője — ilyen tulajdonságnak tekintette a kiterjedést, a sűrűséget, az áthatolhatatlanságot. De fölveti a kérdést, vajon ezek egyedüli tulajdonságai-e a testeknek? Nem kell-e föltételezni más tulajdonságok jelenlétét is? „Annak az erőnek a felfedezése például, amelyet vonzásnak nevezünk, nem késztet-e arra a föltevésre, hogy a testekben esetleg vannak még olyan ismeretlen tulajdonságok, mint az érzékelés képessége, amely ugyan csupán az állatok szervezett testében jelentkezik, de sajátja lehet minden egyednek."**

Ez a probléma, mint ismeretes, nemcsak Helvétiust foglalkoztatta. Emlékezzünk Diderot és D'Alembert erről szóló beszélgetésére, arra a vitára, amelynek Lenin is figyelmet szentelt „Materializmus és empiriokriticizmus" című művében. Lenin erről a kérdésről a következőket írja: „... a materializmus — a természettudománnyal teljesen megegyezően — az anyagot tekinti elsődlegesen adottnak, a tudatot, a gondolkodást, az érzetet pedig másodlagosnak tartja, mert az érzet világosan kifejezett formában csak az anyag magasabb formáival (a szerves anyaggal) függ össze, s az

* *Claude Adrien Helvétius:* De l'esprit (A szellemről). I. köt. Sanson & Compagnie 1784. 47. old.

** Uo.

anyag építményének alapköveiben csak feltételezhető az érzékeléshez hasonló képesség".*

Helvétius azzal, hogy az anyag egyik egyetemes tulajdonságának ismerte el az érzékelés képességét, közelkerült Diderot álláspontjához. Ám Diderot-tól eltérően gyakran nem tesz különbséget az érzékelés és a gondolkodás között, nem lát közöttük minőségi eltérést, az értelem minden műveletét az érzékelésnek és az érzetek összehasonlításának képességére vezeti vissza.

Az, amit rendszerint „léleknek" neveznek, folytatja Helvétius, nem egyéb, mint éppen az érzékelés képessége, az értelem ennek a következménye, s az embernél minden az érzékelésre vezetendő vissza. Következésképpen a fizikai érzékenység az elsődleges forrása az ember szükségleteinek, szenvedélyeinek, közlékenységének, eszméinek, ítéleteinek, vágyainak, tetteinek, ezzel a fizikai érzékenységgel magyarázható minden. Hiú dolog még más képességeket is keresni bennünk.**

Így hát a fizikai érzékenység, az „önszeretet" az ember egyetlen mozgatója.

Idézzük Helvétiusnak az „önszeretetről" adott meghatározását:

„Egyetlen életelv van, amely az ember lelkét teszi: fizikai érzékenysége. Mi kelti benne ezt az érzékenységet? Az élvezet szeretete és a szenvedés gyűlölete. Ebből, az emberben együttesen előforduló és állandóan jelenlevő két érzésből alakul ki az, amit az önszeretet érzésének neveznek."***

Hogyan vezeti le mármost Helvétius az ő egyetlen életelvéből az ember valamennyi többi tulajdonságát? Az embernek öt érzékszerve, emlékezete és értelme van. Eszméink — emlékezetünk és értelmünk — a léleknek, azaz az érzékelő képességnek a termékei. Ezek a világ emberi megismerésének fő eszközei, vágyaink és szenvedélyeink kizárólagos forrásai, a szenvedésnek és az élvezetnek az egyéni érdeket meghatározó forrásai. Az emberi lét szükségletei határozzák meg az ész tevékenységét, amelyet a „szükség serkent", ahogyan Helvétius kifejezi. Minden értelmi művelet arra vezethető

* *Lenin* Művei. 14. köt. Szikra 1954. 36. old.

** Lásd *Claude Adrien Helvétius:* De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation (Az emberről, értelmi képességeiről és neveléséről). I. köt. Sanson & Compagnie 1784. 125. old. és köv.

*** Uo. II. köt. 75. old.

vissza, hogy megfigyeljük a tárgyak egymás közötti és ránk tett hatásukban mutatkozó hasonlóságát és különbségét. Meghatározott érdekünk fűződik ahhoz, hogy összehasonlítsuk egymással a tárgyakat. A tapasztalattal gazdagodott ész gondoskodik a táplálkozásról, az anyagi szükségletek kielégítéséről. Arra tanítja az embert, hogy megtermékenyítse a földet, tökéletesítse a munkaeszközöket. Az ember a szükség hatására, a szükségletek kielégítésére törekedve a tudományt és a művészetet is kénytelen fejleszteni.

A fizikai érzékenységgel, az érzékelés képességével rendelkező ember Helvétius egész szociológiai koncepciójának kiindulópontja. Mint látjuk, Helvétius és Holbach elvontan, naturalisztikusan közelíti meg az embert, biológiai természetéből kiindulva próbálja megérteni helyét a társadalmi viszonyok rendszerében. Ám Helvétius szociológiája a téves kiindulópont ellenére Holbach szociológiájánál sokkal nagyobb mértékben mutat olyan tendenciát, hogy meghaladja az elvont naturalizmust és idealizmust. Helvétius sok esetben egészen közel kerül a társadalmi fejlődés valóságos törvényeinek felismeréséhez.

Vizsgáljuk meg Helvétius szociológiai konstrukcióinak két leglényegesebb mozzanatát.

Helvétius mindenekelőtt az emberek *anyagi szükségleteiben* keresi a társadalmi fejlődés okait.

Anyagi szükségleteink, írja, kizárólagos mozgatóerői mind az egyénnek, mind a társadalomnak.

„Az ember mozgatóerői a fizikai élvezetek és nélkülözések. Miért éppen az éhség az emberek tevékenységének leggyakoribb ősforrása? Azért, mert valamennyi szükséglete közül az éhség kielégítésének szükséglete ismétlődik a leggyakrabban és a legparancsolóbban. Az éhség és a táplálék iránti szükséglet kielégítésének nehézsége idézi elő az erdőkben a húsevő állatok nagy értelmi fölényét a növényevő állatokkal szemben. Az éhség tanítja meg őket száz meg száz leleményes módszerre, amelyek révén megragadhatják a zsákmányt, az éhség kényszeríti a vadembereket arra, hogy teljes félesztendőket töltsenek el a tavakon és az erdőkben, az éhség készteti őket arra, hogy kifeszítsék íjukat, kivessék hálójukat és csapdákat állítsanak az állatoknak. Az éhség készteti a civilizált népek valamennyi polgárát arra, hogy dolgozzanak, megműveljék a földet, ipart tanuljanak és a legkülönfélébb kötelezettségeket teljesítsék. De e kötelezettségek ellátása közben mindenki elfelejti a teljesítésükre késztető indítékokat; ez azért van, mert elménket

nem a szükséglet foglalkoztatja, hanem kielégítésének eszközei. Nem enni nehéz, hanem elkészíteni az ebédet."*

Helvétiusnak ez az álláspontja végső soron utat nyitott a társadalmi fejlődés valóságos mozgató okainak megértéséhez, bár magának Helvétiusnak ez nem sikerült. Helvétius megkísérli, hogy az emberiség fokozatos áttérését a vadászó életmódról az állattenyésztésre, majd a földművelésre, végül a kereskedelemre és az iparra, az ember reális, „változatlan" szükségleteivel magyarázza. Ezek kényszerítik arra az embert, hogy tökéletesítse a vadászat módját, felszaggassa a talajt, munkaeszközöket készítsen, azokat tökéletesítse, lakásokat építsen, ruhát varrjon és így tovább.

Természetesen mindez korántsem tudományos társadalom-elmélet, csupán zseniális megsejtése annak, hogy a társadalom életében az anyagi feltételeknek meghatározó szerepük van. Helvétius nem tudja, hogy az anyagi szükségletet nem csupán az ember fiziológiai természete határozza meg és alakítja ki, hanem társadalmi természete is, a termelőerők fejlettségi színvonala. Teljesen ismeretlen számára a társadalmi-gazdasági alakulat fogalma stb. Ám ugyanakkor kétségtelen, hogy Helvétius jelentős lépést tesz előre a történelmi materializmus felé.

Helvétius szociológiai koncepciójának második központi eszméje az a tétel, hogy az emberek fizikai szervezete egyforma, *észbeli képességeik teljesen egyenlőek.*

Az érlelődő forradalom korának egyik legradikálisabb gondolata az egyenlőség eszméje volt. A burzsoázia képviselői azzal a céllal szálltak harcba a feudális hierarchiát szentesítő feudális ideológia ellen, hogy lerombolják a földesurak és a papság politikai és „szellemi" kiváltságait. Ezért hirdették, hogy az emberek minden tekintetben egyenlők. Egészen természetes, hogy a polgári és politikai egyenlőség bizonyításához és kivívásához jó kiindulópontnak kínálkozott a „természettől való" észbeli egyenlőség.

Milyen feladatot tűztem magam elé? — teszi fel a kérdést Helvétius „Az emberről" című művében. Annak bebizonyítását, hogy minden ember, akinek rendes és egészséges a szervezete, azonos észbeli képességekkel rendelkezik.

„Ha az emberben — írja — minden *a fizikai érzékelés,* akkor ez azt jelenti, hogy csupán érzékeléseik árnyalataiban különböznek egymástól. Szerveiket az öt érzék alkotja ; ez öt kapu, amelyen át

* Uo. I. köt. 145. old.

az eszmék a lélekbe jutnak. De vajon egyformán nyitva vannak-e ezek az ajtók minden embernél? Nem szükségszerű-e, hogy látó, halló, tapintó, ízlelő és szagló szerveink eltérő struktúrája szerint minden egyes ember különbözőképpen szagoljon, ízleljen, tapintson, lásson és halljon? Végül nem szükségszerű-e vajon, hogy a legfinomabb szervezettel rendelkező emberek nagyobb elmével rendelkeznek, sőt, vajon nem ők az egyedüli emberek, akiknek értelmük lehet?"*

Helvétius ezekre a kérdésekre így válaszol: „Bármennyit kérdezzük is a tapasztalatot, mindig azt feleli, hogy a nagyobb vagy kisebb értelmi fölény nem függ az érzékszervek nagyobb vagy kisebb tökéletességétől, és hogy a természet a rendes, egészséges szervezetű embereket egytől egyig elég finom érzékekkel látta el ahhoz, hogy felemelkedjenek a legnagyobb felfedezésekig a matematikában, a kémiában, a politikában, a fizikában stb."**

Helvétius fontosnak tartotta azt bizonyítani, hogy az elmék (az emberek) természeti egyenlőtlensége nem létezik, hogy az értelmi egyenlőtlenség a nevelés, tehát a társadalmi feltételek következménye. Természettől fogva minden ember egyformán tehetséges. Nem születnek sem jónak, sem rossznak, sem zseniálisnak, sem ostobának. S ha minden fennálló társadalomban végletes egyenlőtlenséget látunk, ennek egyedüli magyarázata a társadalmi környezet „célszerűtlen" berendezése, tehát ezt kell megváltoztatni. Az ember maradéktalanul azoktól a társadalmi feltételektől függ, amelyek között él, s számtalan tényező behatása alatt fejlődik.

A neveléstudomány azért is fontos és nagy társadalmi jelentőségű, mert az ember nevelését segíti elő, vagyis azt, hogy a kívánatos szellemben formálják jellemét és irányítsák képességeit.

Helvétius a *társadalmi nevelés* híve. Szinte ebben látja az emberi haladás biztosítékát. Szenvedélyesen propagálja a sokak által lenézett neveléstudományt, melyet úgy kell szerinte kidolgozni és művelni, mint az emberről szóló egyik legfontosabb tudományt.

A társadalmi nevelés kérdéseinek taglalásával új fejezetet nyitott a szociológia történetében. Bebizonyította, hogy az ember a társadalmi környezet, a társadalmi rend terméke, a társadalom által formált objektum. Ezzel jelentősen előre vitte a társadalomtudományokat, habár, mint látni fogjuk, az embert kialakító társadalmi fel-

* Uo. 152—153. old.
** Uo. 154. old.

tételek rendszeréből nem mindig tudta kiemelni a legfontosabb, a meghatározó tényezőket. Számunkra kulonosen az a megállapítás fontos, hogy Helvétiusnak ez a felfedezése egyenesen kovetkezik abból a kísérletből, hogy a 17—18. századi materializmus, helyesebben a locke-i materialista szenzualizmus elveit kiterjessze a társadalmi jelenségek vizsgálatára.

Így tehát a társadalmi kornyezet formálja az embert. Az emberek egyenlőtlensége a nevelés egyenlőtlenségéből ered. De hogyan kell felfogni a nevelést? Melyek a társadalmi kornyezet fő meghatározó tényezői? Ha nevelésen azt értjük, mondja Helvétius, hogy az emberek ugyanazoktól a tanítóktól egy és ugyanazon a helyen bizonyos fogalmakat és elképzeléseket kapnak, akkor nagyon sok ember azonos nevelésben részesul. Itt a kozvetlen kornyezetre gondol. Kevéssé differenciált kornyezetben az emberek nagyon hasonlítanak egymásra. Minél változatosabb, differenciáltabb környezetben élnek az emberek, annál jobban különboznek egymástól, és annál nagyobb koztük az egyenlotlenség.

„De ha megadjuk ennek a szónak igazi és tágabb jelentését, és ha általában mindazt értjuk rajta, ami oktatásunkra szolgál, akkor azt állítom, hogy senki sem kap azonos nevelest, mert ha szabad magamat így kifejezni, minden egyes embernek tanítói a kormányforma, amelyben él, a barátai, a szeretói, a kornyező emberek, az olvasott konyvek, s végul a véletlen, az eseményeknek az a végtelen sokasága, melynek okait és láncolódását nem mutathatjuk ki, mert nem ismerjuk."*

Helvétius az embert alakító, nevelő társadalmi kornyezet fogalmába megpróbálja belefoglalni a társadalmi életnek az emberre ható osszes, változatos tényezőit. Kozuluk legfontosabbnak a *kormányformát* tekinti.

A népek *hibáit* és *erényeit* egyaránt úgy kell tekinteni, mint *kulonféle kormányformák szukségszerű kovetkezményeit.*

Az emberek és a népek jelleme függ a kormányformától. Vannak jó és rossz kormányformák. Míg a szabadság őszintévé, tehetségessé, humánussá neveli az embereket, despotikus kormányzás mellett kicsinyessé, aljassá, hazuggá, tehetségtelenné és gyávává válnak.

A szabadság fennkoltté teszi a nép szellemét. „A szabad ember olyan, aki nincs bilincsbe verve, bortönbe zárva, nem fél a büntetés-

* *Helvétius:* De l'esprit. II. köt. 7. old.

től, mint a rabszolga; ebben az értelemben az ember szabadsága abban áll, hogy szabadon élhet képességeivel . . ."*

„Rossz kormányforma az, ahol a polgárokat megosztott és ellentétes érdekek fűtik, ahol a törvény nem készteti valamennyiüket arra, hogy vállvetve dolgozzanak a közjóért. Következésképpen kevés jó kormány van."**

A despota, mondja Helvétius, ugyanolyan, mint a kannibál. A filozófus kétféle zsarnokságot különböztet meg. Az egyik fajta az, amelyet hirtelen, a fegyverek erejével erőszakolnak rá egy erényes népre. Helvétius ezt a népet a tölgyhöz hasonlítja, amelyet erőszakkal meghajlítottak, de amely rugalmassága folytán idővel leveti magáról a köteleket.

A zsarnokság második fajtája fokozatosan honosodik meg az elpuhult, fényűzésben élő nép fesleltsége és romlottsága következtében. Helvetius ezt a népet olyan tölgyhöz hasonlítja, amelyet fokozatosan hajlítanak meg, s amely ennek következtében elveszíti ellenálló erejét. Helvétius elsősorban az utóbbi fajta zsarnoksággal foglalkozik, ugyanis a franciaországi despotizmusra gondol, amely hosszú idő során alakult ki.

A despotizmusnak ebben a formájában a tisztségviselőknek a leghalványabb fogalmuk sincs az igazságosságról, a közjóról. A polgároknak nincsenek jogaik, és nem vesznek részt az államügyek intézésében. Az igazságosság nem egyéb, mint a társadalom valamennyi tagját összekapcsoló kölcsönös kötelezettségek ismerete. Ahhoz, hogy szert tegyünk erre az ismeretre, lehetőségünk kell hogy legyen a gondolkodásra, a zsarnok jármában élő nép körében pedig tilos gondolkodni. „A lustaság, a semmittevés, a gondolkodás szokatlansága, sőt a gondolkodástól való félelem rövid idő alatt előidézi a gondolkodásra való képtelenséget. Azokban az országokban, ahol az emberek elhallgatják gondolataikat, keveset is gondolkoznak. Hiába mondjátok, hogy csak óvatosságból hallgatnak, de azért nem gondolkodnak kevesebbet : bizonyos, hogy többet sem, és hogy sohasem születhetnek nemes és bátor gondolatok a despotizmusnak alávetett elmékben."*** Nem fér hozzá kétség, hogy Helvétius ezzel a despotizmussal a korabeli Franciaországot jellemezte. Erről tanúskodik „Az emberről" című könyvének előszava.

* Uo. I. köt. 51—52. old.
** *Helvétius:* De l'homme. III. köt. 227. old.
*** *Helvétius:* De l'esprit. II. köt. 150. old.

Helvétius szerint nemcsak az egyes emberekben, „jellemükben", ideológiájukban, azaz eszméik összességében kell a kormányforma, vagyis a társadalmi környezet hatásának eredményét látnunk, hanem a népek is annyiban különböznek egymástól, amennyiben kormányformáik különfélék. Ebben az összefüggésben figyelmet érdemel vélekedése a franciák jelleméről. Sokan írnak a népek jelleméről, különösen a franciákéról, mondja. De sohasem tanulmányozták azokat a *változásokat*, amelyeket a nemzetek jellemében a kormányzat és a szokások változása idéz elő. „Valaha azt mondták a franciákról, hogy vidám a jellemük; és most ezt ismételgetik örökkön örökké. Nem veszik észre, hogy az idők változása, amely arra késztette az uralkodókat, hogy hatalmas terheket rakjanak a falu vállára, elvette a francia nép jókedvét. Hiszen a lakosság kétharmadrészét alkotó parasztság nyomorban él, a nyomor pedig sohasem lehet jókedvű . . ."*

A despotizmus, mondja Helvétius, emberhúst fal. „Ott, ahol elismerik az abszolút uralkodót, nincs többé nép." S ostorozza a népeket, amelyek, mint mondja, tévedés áldozatai: emberséget, felvilágosultságot várnak zsarnokuktól. „Azt kívánni, hogy az uralkodó államugyekkel foglalkozzék, úgy, hogy ne legyen érdeke e tevékenység, azaz ne legyen büntethető, ha megveti ezeket az ügyeket; végül azt kívánni, hogy e törvények felett álló ember, vagyis egy törvény nélküli ember mindig humánus és erényes legyen, annyi, mintha következményt kívánnánk ok nélkül."** Ha lábuknál és kezüknél fogva összekötik az embereket és beledobják őket a kannibálok barlangjába, ezek felfalják őket. A despota ugyanilyen kannibál.

Helvétius, amikor a despotákról, szultánokról, török állapotokról stb. beszél, elsősorban a francia despotizmusra gondol. Az olvasó, ha eltávolítja ezt az álcát, megérti Helvétius fejtegetéseinek igazi értelmét. Helvétiusnak soha még csak eszébe sem jutott, hogy elképzelhető volna valamilyen „fejedelmi bölcs".

„Csak a szabadság gyújthatja meg — írta — valamely népnél a dicsőség és a versengés szent tüzét." Az emberek nem azzá születnek, hanem „azzá válnak, akik".

Minthogy Helvétius szerint az államforma az erkölcsöket, a magatartást, az igazságos vagy bűnös tetteket meghatározó ok, az „esz-

* Uo. 211. old.

** *Helvétius:* De l'homme. I. kot. 229. old.

ményi törvényhozásról" álmodozik. A feladat, mint mondja, „felfedezni azokat a törvényeket, amelyek a lehető legboldogabbá tehetik az embereket, s ezért biztosítják számukra mindazokat az élvezeteket és örömöket, amelyek összeegyeztethetők a közjóval"; továbbá, hogy „észrevétlen átmenetekkel átvezessük a népet a jelenlegi törvényhozásból a lehető legjobb törvényhozás állapotába".

Az emberek minden bűne és erénye a különféle kormányformákból ered. A bűn és az erény a törvényekben rejlik. A politika és a törvényhozás tárgya a népek nagysága és jóléte. Ahhoz, hogy megváltoztassuk a nép nézeteit, előbb meg kell változtatni a törvényeket. Az erkölcsök reformját a törvények fokozatos reformjával kell elkezdeni. „Ha anélkül akarjuk megszüntetni a nép törvényeivel összefüggő vétkeket, hogy magukat a törvényeket is megváltoztatnánk, lehetetlenségre vállalkozunk, elutasítjuk a követelményeket, de megtűrjük az okokat, amelyekből ezek egyenesen folynak."*

Az emberek egész élete attól függ, hogy mennyire tökéletesek a törvények, ezt viszont az ész fejlődése határozza meg. Ebben a tételben összegeződik a 18. századi francia materialisták történelmi idealizmusa, aminek, mint látjuk, Helvétius is lerója könyveiben a maga adóját.

Helvétius közelebb járt volna az igazsághoz, ha a társadalom átalakítására irányuló törekvéseiben nem szorítkozik a bölcs törvényhozók által végrehajtandó politikai reformok követelésére, ha jobban megértette volna a politikai rend függését a gazdasági rendtől, illetve felismerte volna, hogy a társadalom valóságos átalakítása csak annak az osztálynak a forradalmi akciója révén lehetséges, amelynek érdeke ez az átalakulás. Ám bármily szigorúan ítéljük is meg Helvétius álláspontját, el kell ismernünk, hogy nem az észt vagy egyszerűen a nézeteket állítja az első helyre. Sokkal inkább arra a felfogásra hajlik, hogy nem az emberek vélekedése kormányozza a világot, hanem a politikai rendszer. Azonkívül az említett tétel ellentmondásban van Helvétiusnak azzal a nézetével, hogy az éhséget és a szükséget kell a társadalmi-történeti haladás elsődleges mozgatóerőinek tekintenünk. Másfelől, és ezt nagyon fontos hangsúlyoznunk, Helvétius szerint a társadalmi fejlődés alapja a tulajdon elosztásának elve. A tulajdon különféle elosztási formáitól függ az állam formája.

* *Helvétius:* De l'esprit. I. köt. 176—177. old.

Itt ismét tapasztalhatjuk, hogyan hatolnak be materialista elemek Helvétius idealista szociológiai koncepciójába, miként fonódnak össze az ideológiai elemekkel, s hogyan kerülnek velük ellentmondásba.

Különösen figyelemre méltó, hogy Helvétius a társadalom és az állam evolúciójára vonatkozó elméletét összekapcsolja a tulajdonformák evolúciójával.

„Mi sem könnyebb — írja —, mint felmutatni a különböző szakaszokat, melyeken át a nemzet eljut a szegénységből a gazdagsághoz, a gazdagságtól e gazdagság egyenlőtlen elosztásához, ettől az egyenlőtlen elosztástól a despotizmushoz, és a despotizmustól a pusztuláshoz. Tegyük fel, hogy egy szegény ember kereskedelemmel kezd foglalkozni és gazdagságra tesz szert — mindjárt utánzói is akadnak. Ez utóbbiak is meggazdagodnak, számuk nő, s hirtelen az egész nemzetet elfogja a munkaszeretet és a nyereségvágy szelleme. Megszületik az ország ipara, kereskedelme bővül, napról napra gazdagabbá és hatalmasabbá válik. De ha gazdagsága és hatalma egyszer csak kevesek kezében összpontosul, akkor a gazdagokat elfogja a fényűzés és a fölöslegre törekvés szelleme, mert néhány kereskedő kivételével az emberek azért keresnek, hogy költsenek. A fölösleg imádata pénz és hatalom utáni sóvárgást kelt a gazdagokban ; despotikus hatalmat akarnak létrehozni polgártársaik felett. Mindent elkövetnek ennek érdekében. S ekkor a gazdagság nyomában fokról fokra behatol az államba az önkényuralom, megrontja a lakosság erkölcseit, elzülleszti a népet."*

Helvétius *az elsők között tett kísérletet arra, hogy felfedezze a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit.* A társadalmi „formák" evolúciójáról szóló elmélete egy fajta körforgást konstruált, amely mindig a társadalom pusztulásával végződik. A despotizmus a záró láncszeme a folyamatnak, amelyet a vagyoni egyenlőtlenség kialakulása indított el.

A történelem és a tapasztalat, mondja Helvétius, azt bizonyítja, hogy a népek jelleme a kormányformával együtt változik. A helvétiusi kormányformán véleményünk szerint a társadalmi jelenségek összességét kell érteni. Helvétius idejében a szociológia még fejletlen volt. A gazdasági berendezkedés az akkori szociológusok szemében összeolvadt a politikai rendszerrel, egyetlen egészet alkotott vele. Ezt nevezték polgári társadalomnak. A „termelőerők" fogalma

* *Helvétius:* De l'homme. II. köt. 239—240. old.

teljesen ismeretlen volt. Ámde bármily tökéletlenek és korlátozottak voltak is Helvétius eszméi, a társadalomtudomány nagy lépésének kell tekintenünk azt a gondolatát, hogy a vagyoni viszonyok és a társadalmi imtézmények között összefüggés áll fenn.

Helvétius szerint a különféle kormányformák a tulajdon eloszlásától függnek. Ez az egyik legfontosabb új igazság, amelyet a filozófus kimondott. „Abban a mértékben, ahogyan a nemzeti vagyon egyre kevesebb kézben összpontosul, megváltozik az államrend, végül is az államhatalom önkényuralom, despotizmus jellegét ölti és pusztulása felé tart. A köztársasági állapot az ország férfikora, a despotizmus az öregkora. A gazdagok megvásárolják a nemzet egy részét ; a másik részt alávetik az arisztokratikus vagy monarchikus despotizmusnak. Ha ebben az államban új törvényeket javasolnak, ezek minden esetben a gazdagok és a mágnások érdekeit szolgálják, de sohasem a nép javát. A törvényhozás szelleme megbomlik, és ez az állam bukására vezet."*

Eleinte (a primitív társadalomban) a törvényeket mindenkivel egyetértésben, a többség érdekében hozzák, s ezek a törvények következésképpen igazságosak. Minden polgár egyben katona is. De a történelmi folyamat a monarchikus hatalom létrejöttére vezet, ekkor alakulnak ki a nagy vagyonok, s a néptömegek nincstelenné válnak. Az uralkodó zsoldos sereget szervez, hogy ez a külső ellenségtől megvédje az országot, de gyakran ez a sereg saját népe ellen is oltalmul szolgál számára. Ha a hatalom birtokosa megerősödik, leveti az álarcot, elnyomja a népet, fosztogatja a nemzetet.

„Az első adó gyakran arra szolgáltat eszközöket a bitorlónak, hogy újabb adókat szedjen, míg végül, korlátlan hatalmat élvezve, mint Konstantinápolyban, a nemzet egész vagyonát elnyelheti udvara és hadserege számára. Az elszegényedett és meggyengült nép ekkor gyógyíthatatlan betegség áldozatává válik. Semmiféle törvény nem garantálja többé az állampolgárok életét, vagyonát és szabadságát."**

Helvétius az idealizmus korlátait leküzdve, a kormányforma kérdésében döntő jelentőséget tulajdonít a tulajdon eloszlásának, a gazdagok és szegények viszonyának.

Helvétius történelmileg elkerülhetetlen korlátozottsága ellenére is nagyon világosan látta, hogy a társadalom az ő korában is két

* Uo. 235—236. old.
** Uo. 196. old.

alapvető osztályra szakad. Mély belátás kellett annak megértéséhez, hogy a tulajdon elosztásától, vagyis a gazdasági állapotoktól függ mind az államrend formája, mind a polgárok boldogulása.

„Az emberek és népek majdnem általános boldogtalanságának az az oka — írja Helvétius —, hogy törvényeik nem megfelelők, s vagyonuk túlságosan egyenlőtlenül oszlik el. Az államok többségében a polgároknak csak két osztályát látjuk : az egyik a legszükségesebbnek is híjával van, a másik dúskál a fölöslegben. Az előbbi osztály csak emberfeletti munkával elégítheti ki szükségleteit. Az ilyen munka fizikai megerőltetés mindenki számára, sőt egyeseknek kín. A másik osztály bőségben él, viszont eleped az unalomtól. Ám az unalom ugyanolyan szörnyű valami, mint az ínség. Ezért az államok többségében szükségképpen csupa boldogtalan ember él. Mit kell tenni ahhoz, hogy boldoggá lehessenek? Csökkenteni kell egyesek gazdagságát, növelni másokét, annyira jómódúvá kell tenni a szegényt, hogy 7—8 órai munkával bőségesen kielégíthesse saját maga és családja szükségleteit. Akkor csaknem olyan boldog lesz, amilyen egyáltalán lehet."*

Az osztályok között ádáz ellenségeskedés folyik. A természet — jelenti ki Helvétius, aki itt ellentmondásba kerül saját nézetével, amely szerint semmi sem velünk született —, „az örök gyűlölet csíráját ültette el az előkelők és közemberek között".

Helvétius alapjában megértette a nagy igazságot : az emberi boldogság megvalósításához meg kell oldani a tulajdon kérdését. Gyakorlati javaslatai természetesen nem állják ki a kritikát ; itt különösen világosan látható polgári korlátozottsága. „A törvényeknek — mondja — biztosítaniuk kell bizonyos minimális tulajdont minden polgár számára ; ezzel megmentik a szegényt a nyomor borzalmaitól, a gazdagot pedig az unalom csapásától. Mindkettőt boldogabbá teszik."** Az a gondolata is érdekes, hogy ez a terv csak „szakadatlan és észrevétlen változások útján valósítható meg".***

A tulajdon problémája központi helyet foglal el a harmadik rend,

* Uo. III. köt 12—13. old. „A szellemről" című műben ezt olvassuk : A pompa „abban a mértékben fokozódik, ahogy a vagyon egyre kevesebb kézben összpontosul ; végső határát majd eléri, amikor a nemzet két osztályra bomlik, melyek közül az egyik dúskál a javakban, a másiknak pedig a legszükségesebbje is hiányzik" (De l'esprit. I. köt. 32. old.).

** *Helvétius:* De l'homme III. köt. 14. old.

*** Uo.

azaz a burzsoázia francia ideológusainak összes vizsgálódásaiban és elgondolásaiban. A tulajdon kategóriája minden más kategória felett uralkodott.

A tulajdon eszméjébe az egész személyiséget belefoglalták, az ember életét, gondolkodását, szabadságát és vagyonát. A felemelkedő burzsoáziának azért volt szüksége a tulajdon fogalmának erre a fölöttébb tág értelmezésére, hogy győzelmet arathasson ellenségein, és megszilárdíthassa hatalmát az alsóbb osztályok felett.

„A tulajdon megőrzése — írja Helvétius a tulajdon apológiájaként — az államok morális istene: biztosítja a családi békét, és uralomra segíti az igazságosságot; mert az emberek azért egyesültek, hogy biztosítsák tulajdonukat; mert az igazságosság, amely magában foglalja valamennyi tobbi erényt, nem egyéb, mint megadni mindenkinek azt, ami megilleti, s lényege kovetkezésképpen e tulajdonjog fenntartása. Végül mert a különböző törvények mindig csak különböző módozatai voltak annak, hogy biztosítsák a polgároknak ezt a jogát."*

Helvétius néhány angol szerző nyomán a tulajdonban látja azt a középpontot, amely körül az államok és a társadalmak élete forog. Ennek a felfedezésnek megvolt a maga pozitív jelentősége, hiszen előkészítette a talajt ahhoz, hogy a későbbi tudósok bírálni kezdjék ezt a kozponti jelenséget, majd a munkásosztály megszületésével egyidejűleg folvetődjék a magántulajdon megszüntetésének és a koztulajdon megvalósításának problémája. De Helvétius a tulajdon alapvető torvényeit változhatatlannak és természetesnek nyilvánítja. Itt teljesen megfeledkezik a történelmi szemléletről és áttér a metafizika álláspontjára. Ezek a torvények sérthetetlenek, kivéve azokat az eseteket — ezt elismeri —, amikor a haza megmentéséről van szó.

A haza, a közjó szeretete legyen az ember első szenvedélye. Ez még a gyermekek iránti szeretetnél is előbbre való. A haza érdekében még a törvények, koztük a tulajdonról szóló törvények megszegése is megengedhető. A torvényeket meg kell változtatni, ha ellentmondásba kerülnek a tobbség boldogságával. Minden nemzetnek vannak olyan tagjai, akiknek érdekük a tobbiek boldogtalansága. (Helvétius nem beszél arról, hogy a társadalomban vannak kizsákmányolók, akik a dolgozók rovására élnek.) Ezeknek az embereknek egyáltalán nem érdekük a nemzetek jóléte. Ők olyan torvényeket

* Uo. 216. old.

hoznak, amelyek csak az uralkodó osztályoknak hasznosak. De vannak társadalmak — Helvétius szerint ezek a kicsiny, vagy keletkezőfélben levő államok —, ahol a törvényeket még mindenki egyetértésével, s mindenki javára hozzák.

Itt még nincsenek magántársaságok vagy egyesülések, amelyek saját érdeküket szembeállítják az egyetemes társulás érdekeivel, vagyis a közjóval. Itt a törvényeket szigorúan betartják.

A többi törvény között kétféle változékony törvény van. „A törvények egyik fajtája természeténél fogva változékony; ilyenek a kereskedelemre, a katonai fegyelemre, az adókra és hasonlókra vonatkozó törvények; ezek az időtől és körülményektől függően változhatnak és szükségképpen változnak is. A törvények másik fajtája azonban, amely természeténél fogva változatlan, azért alakul mégis, mert még nem érte el a tökéletességet. Ide számítom a polgári és büntető törvényeket, a pénzügyigazgatásra, a vagyoni eloszlásra, a végrendelkezésre, a házasságra stb. vonatkozó törvényeket."*

Abban, hogy a tulajdonjog problémáját ilyen részletesen — a személyiség életét, szabadságát stb. is beleértve — kidolgozta, még más, speciális körülmények is közrejátszottak. Ezek a fejtegetések a királyi hatalom ellen irányultak, mert a király, mint Helvétius mondotta, a tulajdon legszentebb jogait megsértve, szüntelenül merényleteket követ el az alattvalók élete, vagyona és szabadsága ellen. A királyokat, írja, senki sem jogositotta fel arra, hogy ártsanak a társadalomnak, „kínozzák alattvalóikat". „Micsoda szörnyű elképzelés ez a fő hatalomról! Vajon nem úgy van-e, hogy a népek megszokták már, hogy az uralkodókban ellenségeiket, a jogarban az ártó hatalmat lássák?"** A polgári ideológusok által a polgári forradalom előestéjén kidolgozott tulajdonjognak az volt a szerepe, hogy pajzsként védje az állampolgárok vagyonát, életét és szabadságát a királyok merényletei ellen.

Helvétius nem kerülte meg a vagyonközösségen alapuló társadalom kérdését. Figyelemre méltók ezzel kapcsolatos fejtegetései. Sokan dicsőítik a vagyonközösséget. Csak azok a népek boldogok, írják, amelyeknek nincs tulajdonuk. Helvétius ezzel nem ért egyet. Először is megpróbálja bizonyítani, hogy sok nép, amely állítólag nem ismeri a tulajdont, a valóságban igenis rendelkezik tulajdonnal. Bizonyos esetekben igaza van. Így például helyesen látja, hogy a

* Uo. 220. old.
** Uo. 221. old.

rabszolgák a spártaiak tulajdonát képezték. Másfelől azt bizonygatja, hogy „azok a népek, amelyeknek nem volt tulajdonuk, meg voltak fosztva a versengéshez szükséges energiától és ösztönző erőtől." Ilyen ellenvetéseket mindenkor felhoztak a szocializmus ellen, felhoznak ma is, jóllehet a mai szocialista államok, élükön a Szovjetunióval, már bebizonyították az ellenkezőjét. Először is, nemcsak a kis államok lehetnek meg a termelési eszközök magántulajdona nélkül, hanem az olyan óriások is, amilyen a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége és a Kínai Népköztársaság. Másodszor, bebizonyosodott, hogy a kollektív tulajdon nemcsak nem gyengíti a népek energiáját, és nemcsak nem fosztja meg őket a verseny ösztönzőitől, hanem éppen fordítva: felszabadítja a népek szunnyadó képességeit, életrehívja a versenyt, új tehetségeket szül, amelyek más viszonyok között ismeretlenül sorvadtak volna el.

De bármennyire szkeptikus is Helvétius a vagyonközösséggel szemben, óvakodik attól, hogy kategorikusan elutasítsa ezt a rendszert. Kijelenti, hogy „alaposan fontolóra kell venni" ezt a kérdést, minden oldalról meg kell vizsgálni, tanulmányozni, hogy milyen feltételek között valósítható meg egy ilyen berendezkedés. Különösen a népes városokkal rendelkező, és hatalmas szomszédokkal körülvett országok kérdése foglalkoztatja. „Meg kell végül vizsgálni, képes-e ez a társadalom az utóbbi (vitathatatlanul a leggyakoribb) esetben fenntartani azt a versengést, azt a szellemet és bátorságot, amely ahhoz szükséges, hogy ellenállást tanúsítson a szomszédos, magántulajdon alapján élő, tanult és felvilágosult népekkel szemben."*

Helvétius megkülönbözteti az államrenddel rendelkező és az államrenddel nem rendelkező, azaz primitív, vagy, ahogy ő nevezi, pásztor társadalmakat. Helvétius idejében sok leírás jelent meg a primitív népek életéről. Odáig megy, hogy „a vadember helyzetét a paraszt helyzeténél előnyösebbnek" találja (természetesen a francia parasztokénál. — *A. Gy.).*

„A vadembert nem fenyegeti, mint őt, a börtön, az adóteher, a földesúr sanyargatása, az állam vezetőinek önkénye; nem kell örökké megalázottnak éreznie magát és a barommal egyenlőnek a nála gazdagabb és hatalmasabb emberek állandó jelenléte miatt; minthogy nincsenek felette állók és nem él rabszolgaságban, egészségesebb, mint a mi parasztunk, mert boldogabb; — élvezi az

* Uo. 256. old.

egyenlőséget és a szabadságot, amely felbecsülhetetlen java az embernek, és amelyre hiába torekszik a népek tobbsége."*

Helvétius helyesen mutat rá arra, hogy „az állammal rendelkező országokban" a kormány arra kényszerít „egy sereg embert, hogy kozuluk néhánynak a boldogságát segítsek elő", mikozben mindenképpen sanyargatják a tobbseget, s megsértik osszes emberjogait. Helvétius tehát kozeljut annak megértéséhez, hogy az állam a tobbséggel szembeni erőszak szerve a kisebbség kezében.

A torvényhozásnak nem lehet más szempontja, mint a kozós boldogság, azaz mindenki boldogsága. Ámde, mondja Helvetius, „. . . ámulatba ejt, hogy oly sok kulonbozó kormányforma, amelyeket, legalábbis eredetileg, a nép boldogsága urugyén hoztak létre, hogy oly sok torvényes rendelkezés a nepek tobbségénél csak az emberek boldogtalanságának eszkoze lett. Lehetséges, hogy ez a boldogtalanság csak ugy volna megszuntethető, ha jóval egyszerúbb erkolcsokhoz térnénk vissza. Szívesen elismerem, hogy ebből a célból számos élvezetről le kellene mondani, amelyektől nehéz megválni, de ha ez az áldozat szukséges a kozjó érdekében, kotelességgé válik. Nincs-e jogunk annak foltetelezésére, hogy nehány ember túlságos jóléte sok-sok ember boldogtalanságával jár egyutt? Ezt az igazságot szerencsésen fejezi ki az alábbi ket verssor a vademberekről:

Ott minden a kozé, egyenlók mindenek;
S mivel kastélyuk sincs, kórházak sincsenek"**

Helvétiusnak ezekben a fejtegetéseiben sok a naivitás, de hangsúlyoznunk kell, hogy szüntelenul annyira nyugtalanítja az elosztás egyenlőtlensége, a gazdagság felhalmozódása kevesek kezében, a nép tobbségének rabszolgai helyzete stb., hogy már megfordul a fejében, nem magasabbrendu-e az a társadalom, ahol „minden kozos", ahol „mindenki egyenló". Helvétius természetesen nem adhatott receptet azoknak a társadalmi problémáknak a megoldására, amelyek lelki szemei előtt felmerultek. Az idő, a torténelem még nem adott anyagot a nagy feladat megoldásához.

* *Helvétius:* De l'esprit. I. kot. 34. old. jegyzet.
** Uo. 34—35. old. jegyzet.

III

Helvetius nézeteinek eredetisége abban rejlik, hogy szervesen osszekapcsolja az etikát a politikával és a torvényhozással. Az ember olyan, amilyenné a torvények teszik. A morál célja a kozjó. Helvétius az erkolcstudománnyal akarta helyettesíteni a vallást.

„Az erkolcsiség tudománya nem egyéb, mint a torvényhozás tudománya." A torvények értéke a torvényhozó nézeteinek egységétől és a torvények kolcsonos osszefuggésétől fugg. „De ahhoz, hogy ez a kolcsonos osszefugges meglegyen, biztosítani kell annak lehetőséget, hogy valamennyi torvényt egyetlen egyszeru elvre vezethessunk vissza — ez pedig a kozjó, vagyis az egy es ugyanannak a kormányformának alávetett leheto legtobb ember elonye — egy olyan elvre, melynek hatasfokát es termékenységét senki még csak nem is sejti; egy olyan elvre, amely magában foglalja az egész etikát és torvenykezest, amelyet sokan hajtogatnak, anélkül, hogy értenék, s amelyről maguknak a torvényhozóknak is csak feluletes elképzelésuk van, legalábbis, ha abból ítélunk, milyen boldogtalan a foldnek majdnem minden népe."*

A francia materialisták, elsósorban Helvetius, a papok és a világi reakciósok rágalmainak pergőtüzében arra torekedtek, hogy megalkossák az erkolcsről és az emberek neveléséről szóló tudományt. Ennek során mindenekelőtt a nép *érdekeiből* es *boldogságából* indultak ki. Az egoizmus elvének, amelyet Helvétius a maga utilitárius etikája kiindulopontjává avatott, semmi koze sincs az egyen érdekeinek a társadalom rovására torteno védelméhez.

„Tegyuk fel a kerdest — írja —, hogy mi az erkolcstudomány feladata: rogton belátjuk, hogy nem lehet más, mint a *kozjó;* hogy ha az egyes emberektől erényt kovetelnek, akkor ennek az a célja, hogy a társadalom tagjainak erénye létrehozza a társadalomnak mint egésznek a boldogságát."**

Helvétius szerint a szemelyes előny, az „onszeretet" késztette az embereket társadalom alakitására, vagyis arra, hogy *a magánérdekek osszességéből* létrehozzák a *kozérdeket.* Ettól az idótől fogva a magánérdek a lehető legszorosabban osszefuggott a kozérdekkel. Az állampolgároknak lehetőségük nyílt az erenyre a szemelyi és kozerdek osszeegyeztetésének útján. A torvényhozó jutalmazással

* Uo. 197. old.
** *Helvétius:* De l'homme . . . I. kot. 90. old.

és büntetéssel érte el a személyes és a közös érdek összekapcsolását. A törvények feladata a társadalom hasznának biztosítása. A közjó — mondja Helvétius — princípiuma minden erénynek és alapja minden törvényhozásnak. „Ennek kell lelkesítenie a törvényhozót, és a törvények tiszteletére kell tanítania a népeket . . . Mindaz, ami a köz érdekében történik, törvényes, sőt erényes."*

Volt idő, amikor az emberek nem ismerték a törvényeket, a művészeteket. Szétszórt csoportokban éltek az erdőkben, ugyanúgy, mint a többi állat. A létért való harcban, a vadállatokkal küzdve megértették, hogy csak akkor menekülhetnek meg a félelemtől, a veszedelmektől, ha egyesülnek és társadalmat alakítanak. De miután szövetséget kötöttek közös ellenségeik ellen, hamarosan egymással is harcba indultak, mert mindenki mindig ugyanazokra a dolgokra vágyott. A népek, mondja Helvétius, mindig az erőre és nem az igazságosságra építettek. A gyenge az erős zsákmánya. Így az erősebb a gyenge fölé kerekedett, és mindent megkaparintott, amit csak bírt. Eleinte az erő és az ügyesség volt minden vagyonszerzés jogalapja. A következő szakasz a társadalom tagjai közötti szerződés, illetve egyezség megkötésével kezdődött. Az emberek megértették, hogy a társadalom nem maradhat fenn, ha nem kötnek egyezséget, melynek értelmében „külön-külön mindenki lemond az erő és az ügyesség jogáról, mindnyájan kölcsönösen biztosítják egymásnak életüket és vagyonukat, s kötelezik magukat, hogy megbüntetik az egyezségek megszegőit, és így a magánszemélyek külön érdekeiből létrejött a közérdek, amelytől a különféle tettek az igazságos, megengedett vagy igazságtalan elnevezést kapták, attól függően, hogy hasznosak, közömbösek vagy károsak voltak-e a társadalomra nézve."**

Az emberek egymásra utaltsága a szükségletek kielégítésében az emberek egyesülésére, a társadalom létrehozására vezetett. Ez azonban nem akadályozza meg az érdekek differenciálódását, a különböző ellentétes érdekekkel rendelkező osztályok kialakulását. Ezek az ellentétek forradalomra vezetnek.

Helvétius felfigyel arra, hogy a nép érdeke egyetlen megelőző forradalomban sem aratott diadalt, bár nem tudja megérteni ennek a jelenségnek valóságos okait, s a magyarázatot egyfelől a becsvágyók,

* *Helvétius:* De l'esprit. I. köt. 99. old. „Az emberről" című művében ezt írja: „A törvények fáklyák, amelyek megvilágítják a nép útját az erény felé" (De l'homme . . . II. köt. 284. old).

** *Helvétius:* De l'esprit. II. köt. 31. old.

fanatikusok stb. cselszövényeiben, másfelől a nép tudatlanságában keresi. A hatalmat zsarnokok ragadták magukhoz, akik minden erejükkel arra törekedtek, hogy feltartóztassák a tudományok, különösen az erkölcs fejlődését.

„Valóban az első becsvágyó, aki fölébe emelkedett polgártársainak, a zsarnok, aki lábbal tiporta őket, a fanatikus, aki elvárta, hogy lábainál heverjenek, az emberiségnek mindezek az ostorai, mindezek a gonosztevők, akik a maguk személyes előnyére kényszerítették ki a közjóval ellentétes törvényeket, pontosan tudták, hogy hatalmuk az emberek tudatlanságán és tompultságán alapult; ezért mindig elhallgattatták azokat, akik azzal, hogy feltárták az emberek előtt az etikai elveket, rádobbentették az embereket összes szenvedéseikre, megmutatták nekik jogaikat, és felfegyverezték őket az igazságtalanság ellen."*

Helvétius torekvése, hogy a *közjót* az etika legfőbb törvényének nyilvánítsa, rendszerének progresszív vonása.

Minden emberi erény kezdete a társadalmi hasznosság, a közjó; ezt tartsák szem előtt a törvények, erre törekedjenek a polgárok. Cselekedeteink igazságossága tulajdonképpen nem egyéb, mint saját érdekeink szerencsés egybeesése a társadalmi érdekkel. A legfőbb jó, az erény jutalma a nép tisztelete; mindegyikünk tisztelni szeretné saját magát, és annál inkább meg van győződve róla, hogy tiszteletet érdemel, minél nagyobb mértékben örvend köztiszteletnek.

A nép kizárólag a közhaszon szempontjából alkotja meg ítéletét. Csak az olyan állampolgárok találkoznak a nép elismerésével, akik tettek valami hasznosat a társadalomért. Helvétius lelkes híve az államok „békés egymás mellett élésének". Az emberek közötti szolidaritást és a népek közötti örök békét hirdeti. Ha megvalósul az „egyetemes és örök béke", írja, akkor az emberek a tudósokat, meg azokat, akik az irodalomban és a művészetben aratnak dicsőséget, többre becsülik majd a katonáknál, a hadvezéreknél; ezeket csak ma tisztelik, amikor a népek háborúskodnak egymással.

Az embernek joga van a boldogsághoz. A társadalom tulajdonképpen azért jött létre, hogy minél nagyobb boldogságot biztosítson az embereknek. Az „egyetemes boldogság csodáját", ahogyan Helvétius mondja, meg lehetne valósítani bölcs törvényekkel. De miben is rejlik az egyes ember boldogsága? Helvétius elveti azoknak az állás-

* Uo. I. köt. 248. old.

pontját, akik szerint ahhoz, hogy az emberek egyformán boldogok legyenek, egyformán gazdagnak és hatalmasnak kellene lenniük. Helvétius ebben az összefüggésben a munka problémájával foglalkozik. Az ember a munkában leli meg a boldogságot, — így lehetne összegezni Helvétius véleményét.

„A munka, amelyről azt mondják, hogy az embert erre ítélték valaha, nem az ég büntetése, hanem a természet áldása. A munka feltételezi a vágyakat. Ha nincsenek vágyaink, meg vagyunk fosztva a tevékenység forrásától, és puszta tengődés az életünk. A test és a lélek, hogy így fejezzük ki magunkat, állandóan ugyanabban a helyzetben van. A foglalatosság boldogságot jelent az ember számára. De mi kell ahhoz, hogy el legyünk foglalva és mozogjunk? Valamilyen ösztönző. Melyik ösztönző a legerősebb és a legegyetemesebb? Az éhség."*

A munka kielégülés, de csak az a munka, amely nem mértéktelen és nem kényszerű. A mérsékelt és szabad munka örömet és boldogságot ad az embernek. Helvétius azonban nem tudja, hogy ilyen munka csak a szocialista és kommunista társadalomban lehetséges. Bár számos egészséges gondolatot fejt ki a munkáról, ezt a problémát megoldani nem tudta.

Teljesen ismeretlen előtte a kizsákmányolás fogalma. Úgy véli, hogy „minden ember, aki ilyenfajta (mérsékelt — *Ford.)* munkával kielégítheti fizikai és szórakozási szükségleteit, nagyjából olyan boldog, amilyen csak lehet."**

Helvétiust az a feladat foglalkoztatja, hogy minden ember egyformán boldoggá váljék. A boldogság egyenlő elosztása minden ember között — ez az ő ideálja. „Ha elsőként mutattam meg, hogy a boldogságot egyenlően el lehet osztani az állampolgárok között, és geometriailag bebizonyítottam ezt a fontos igazságot — írja —, akkor boldog vagyok. Ebben az esetben az emberi nem jótevőjének tudhatom magam . . ."***

A boldogságnak az állampolgárok közötti egyenlő elosztása azonban feltételezi „a nemzeti vagyon kevésbé egyenlőtlen elosztását".**** Helvétius megérti, hogy a korabeli országokban lehetetlen ennek megvalósítása. Ám tekintettel a világban megfigyelhető

* *Helvétius:* De l'homme . . . III. köt. 65—66. old.
** Uo. 65. old.
*** Uo. 72. old.
**** Uo.

szakadatlan változásra, abban reménykedik, hogy ennek a rendszernek a megvalósulása tobb, mint „valamilyen platóni agyrém".

Helvétiusnál ismételten előbukkan az a gondolat, hogy idővel minden lehetőség valósággá válik. Ez rendkívul érdekes elméleti tétel. Arról tanúskodik, hogy mélységesen hitt az emberi ész, az emberi tudomány hatalmában. Ez pedig becsületére válik.

Az ész, mondja, az ember legfontosabb ismertetőjegye. Ez biztosítja fölényét. Éppen ezért az értelem feladata jobb torvényeket alkotni, s ezzel az embereket a lehető legboldogabbá tenni. Persze sok idő kell ahhoz, hogy ez az eszme megvalósuljon. De filozófusunk szent meggyőződése, hogy „minden, ami elképzelhető, meg fog valósulni".*

„Az emberről" című munkájában a kovetkezőképpen fogalmazta meg ugyanezt a gondolatot: „Ha, mint a bolcsek mondják, tobbkevesebb idő leforgása alatt minden lehetőség megvalósul, miért kellene kétségbeesnünk az emberiség jovendő boldogsága miatt?"**

Egyidejűleg el kell ismernünk, hogy Helvétius nem az észt tartja a társadalmi fejlődés *elsődleges okának*. Az esz csak az emberek szükségleteinek, hiányérzetének terméke. De miután létrejott és kibontakoztatta erejét, sok mindenre képesnek bizonyult. Az emberi szukségletek által kiváltott legkulonfelébb találmányok és felfedezések az ész — a megismerés és a kutatás teremtő szerve — segítségével jottek létre. Helvétius, amikor az „ész kultuszáról" beszél, nem valamilyen szúk értelemben vett észkultuszra gondol. Kultuszon az ember erkolcsi és társadalmi kotelezettsegeinek osszességet érti. Ebben a kultuszban, mondja, nincsenek más szentek, mint az „emberiség jótevői", a kulonbozó felfedezések és találmányok alkotói.

„Azt akartam — írja egy új »emberi vallás« kinyilatkoztatását adva szájába »istennek« —, hogy elméd, amelyet először a szukség serkentett, majd a felvilágosult tapasztalat, gondoskodjek táplálásodról, megtanítson megművelni a foldet, tokéletesíteni a művelés eszkozeit, és végül megtanítson minden tudományra, amelyek kielégítik alapvető szukségleteidet. Azt akartam, hogy ezt az elmét tokeletesitve, birtokába juss erkolcsi kovetelményeim ismeretenek,

* *Helvétius:* De l'esprit. I. kot. 270. old., jegyzet.
** *Helvétius:* De l'homme . . . III. kot. 73. old.

azaz a társadalommal szemben fennálló kötelezettségeidnek, annak, hogy mi módon lehet fenntartani a rendet ebben a társadalomban, végül pedig a lehető legjobb törvényhozás ismeretének."*

Ez az egyetlen kultusz, mondja, amelyre az embernek fel kell emelkednie. Ez a kultusz azt követeli, hogy „a föld fiai boldogok legyenek, és élvezzék mindazokat az örömöket, amelyek összeegyeztethetők a közjóval."**

Helvétius ezzel kapcsolatban hevesen támadja a papságot. A papok, írja, kiforgatják az erkölcs és a törvényhozás elveit, mert mindent alávetnek politikai érdekeiknek. Az egészséges erkölcsiség alapjait csak a vallásnak (Helvétius szövegében: „a vallások többségének". — *A. Gy.)* elpusztítása árán lehet learatni. Helvétius, saját álláspontját megtagadva, váratlanul könyörgéssel fordul istenhez, hogy világosítsa meg a papok eszét, és oltson beléjük józan eszméket. A francia ateistáknál és materialistáknál gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy letérnek forradalmi álláspontjukról, és engedményeket tesznek a vallásnak és a papságnak. Ez azonban nem gátolja meg szerzőnket abban, hogy ugyanezen a helyen úgy jellemezze a papságot, mint „a népek fekélyét, nyomorúságuk eszközét és az igazi erkölcsiség elpusztítóit".***

A papság a forradalom előtti Franciaországban egyike volt annak a két uralkodó feudális rendnek, amelyek kegyetlenül kizsákmányolták a népet, különösen a teljesen nincstelenné vált parasztságot. A hatalomra törekvő burzsoázia számára alapvető feladat, hogy mind a papság, mind a nemesség hatalmát megszüntesse. A polgárság haladó képviselői a papság elleni harcban teljes joggal léptek a harcos ateizmus útjára. Helvétius bebizonyítja munkáiban, hogy a papság a nép vérét veszi, és a vallás eszköz a papok jólétének és fényűzésének előteremtésére. A polgárok, mondja Helvétius, „a papság jobbágyai". „A papoktól való félelem — írja — lealacsonyítja elménket és lelkünket, elménket eltompítja, lelkünket lealjasítja. Vajon az oltárok szolgáinak már mindig kard lesz a kezükben? El lehet-e felejteni azokat a gonosztetteket, amelyeket türelmetlenségükben véghezvittek? Mennyi vért ontottak már emiatt! S a földet még mindig vér áztatja. A nemzetek közötti béke biztosításához nem elegendő a polgári türelem: a papságnak is törekednie kell

* Uo. I. köt. 61. old.
** Uo.
*** Uo. 62. old.

erre. Mindennemű vallási dogma a bűnök és viszályok csírája az emberek között."*

Az igazság, mondja Helvétius, bár nagyon lassan, de mégiscsak terjed. „Az új igazság, újdonsága miatt, mindig szembekerül általánosan elfogadott szokásokkal vagy nézetekkel; eleinte kevés a híve; paradoxonnak nevezik, tévedésnek tartják, és elvetik anélkül, hogy meghallgatnák."**

De az igazság végül mégis utat tör magának, előbb-utóbb mindenki elfogadja. Az erkölcsi igazságok, véli Helvétius, hullámvonalban terjednek. A hullámokhoz hasonlóan terjedő új erkölcsi igazságokat végül mindenki megismeri, akinek érdeke fűződik hozzá.

Ily módon terjed az igazság. Másként áll a dolog a tévedésekkel, amelyeket rendszerint erőszakkal terjesztenek. Ezért a gondolatszabadság, a vélemények nyílt harca a legfontosabb feltétele annak, hogy az igazság legyőzze a tévedést.

„A fizikai tudományok — írja Helvétius — az ellentétes vélemények összeütközésének, vagyis: a sajtó szabadságának köszönhetik tökéletességüket. Vegyétek csak el ezt a szabadságot, és hány olyan tévedést kezdenek mindjárt vitathatatlan axiómának tekinteni, amelyet az idő szentesített. Amit a fizikáról mondok, az az erkölcsre és a politikára is áll. Ha meg akarunk győződni ezen a területen nézeteink igazságáról, kell hogy lehetőségünk legyen arra, hogy kimondjuk őket. Próbakövük az ellentmondás, a vita. Ezért kell a sajtónak szabadnak lennie."***Amellett Helvétius tisztában volt azzal, hogy milyen messze van még a világ ennek a megvalósulásától. „A kormányok többsége buzdítja ugyan a polgárokat az igazság keresésére — írja —, de majdnem mindegyik bünteti az igazság feltárását."****

Helvétius ezzel összefüggésben megsemmisítő kritikát gyakorol az akkori Franciaország, sőt nemcsak Franciaország oktatási rendszere fölött.

„Az a képzés, amelyet ma az iskolákban és szemináriumokban nyernek a hallgatók, kimerül abban, hogy elolvassák néhány szent életét, és megismerkednek bizonyos szofizmákkal, s mindez csupán arra alkalmas, hogy meggyökereztesse a babonát, kifacsarja

* Uo. 65—66. old.
** Uo. III. köt. 115. old.
*** Uo. 126. old.
**** Uo. 127. old.

az elméket és kegyetlenné tegye a szívet. Az embereknek most más nevelésre van szükségük. Ideje, hogy ezt a semmit sem nyújtó oktatási rendszert megalapozottabbal cseréljük fel; meg kell tanítani az állampolgárokat önmagukkal, felebarátaikkal, hazájukkal szembeni kötelességeikre; meg kell magyarázni nekik a vallási viták egész ostobaságát, meg kell magyarázni nekik, milyen fontos számukra, hogy az erkölcs tökéletesedjék, s ezen a réven biztosítsák maguknak a gondolat és a nyomtatott szó szabadságát."*

Helvétius szerint a közjó feltétele az igazság ismerete. „Az igazság megismerése mindig hasznos" — ezt a címet viseli „Az emberről" című művének egyik fejezete. Minden tudományban az igazságot kell keresni. Az erkölcsnek, azaz a társadalmi diszciplináknak a területén minden új igazság csupán újabb eszköz a polgárok helyzetének megjavítására.

„A tudatlan ember szemében — írja Helvétius — az erkölcsi világ állandóan a nyugalom és a mozdulatlanság állapotában van. Azt hiszi, hogy minden úgy volt és lesz, ahogyan most van. A múltban és a jövőben mindig csak a jelent látja. Más szemmel nézi a dolgokat a művelt ember. Az erkölcsi világ (értsd: a társadalmi világ — *A. Gy.)* az ő számára mindig *egy szakadatlan forradalom változatos látványát jelenti.* A mindenség állandó mozgásban van, úgy látja, hogy állandóan új formákban kell újjászületnie, mindaddig, amíg ki nem merülnek a kapcsolódások összes lehetőségei, amíg meg nem valósul mindaz, ami lehetséges és ami elképzelhető."**

Bármennyire korlátozottak is Helvétius nézetei, kétségtelenül nagy érdeme, hogy az erkölcsöt megkísérelte az egzakt tudomány színvonalára, a politikát pedig az erkölcs szintjére emelni. S valóban, Helvétius szerint az erény abban áll, hogy egyéni érdekeinket feláldozzuk a közérdeknek. Ámde, kérdezi: „Mire kell alapozni egy egészséges erkölcs elveit? A tények és megfigyelések sokaságára. Ily módon bizonyos elvek homályossága és hamissága esetleg túlságosan elhamarkodott kialakításukkal magyarázható. Az erkölcsben éppúgy, mint minden más tudományban össze kell gyűjteni a konstrukcióhoz szükséges anyagot, mielőtt rendszert konstruálunk. Ma már tudomásul kell venni azt a tényt, hogy az ember és a dolgok tanulmányozásán alapuló experimentális erkölcs ugyanannyira

* Uo.
** Uo. 232. old. (Kiemelés tőlem. — *A. Gy.)*

felette áll a spekulatív és teológiai morálnak, amennyire az experimentális fizika felette áll a különféle ködös és bizonytalan elméleteknek."*

IV

Úgy véljük, hogy Helvétius számos rendkívül fontos kérdést vetett föl, s életműve igen jelentős helyet foglal el a társadalomtudomány fejlődésében. Tény, hogy néhány alaptételét fejlettebb formában az utópista szocialistáknál, majd Marxnál is megtalálhatjuk.

Helvétiusnál a történelmi materializmus számos csírája lelhető fel. Főleg azok a kísérletei figyelemre méltók, hogy kiterjessze a materializmust a társadalmi életre. Helvétius, mondja Marx, közvetlenül alkalmazza a materializmust a társadalmi életre. „Az érzéki tulajdonságok és az önszeretet, az élvezet és a jól felfogott személyes érdek az alapja minden morálnak. Az emberi intelligenciák természetes egyenlősége, az ész haladásának és az ipar haladásának egysége, az ember természetes jósága, a nevelés mindenhatósága — ezek rendszerének fő mozzanatai."**

Plehanov, aki értékes munkát végzett a materializmus történetével kapcsolatban, szintén nagyra tartotta Helvétiust. „Mielőtt azonban ennek ragyogó felfedezéseiről beszélnénk (a dialektikus materializmus filozófiájáról van szó — *Ford.)*, egy olyan ember nézeteit fejtjük ki, aki saját példájával és rettenthetetlen logikájával mindenki másnál nyomatékosabban mutatott rá a metafizikus materializmus korlátoltságára és fogyatékosságára. Ez az ember *Helvétius* volt."***

Plehanov megállapítja, hogy Helvétius „valóban grandiózus kísérletet tett az emberi fejlődés materialista magyarázatára". Más helyen így ír: „Azzal, hogy az »éhség, szomjúság stb. szükségletében« kereste az emberiség történeti fejlődésének okát, azt a feladatot állította maga elé, hogy materialista magyarázatot találjon erre a fejlődésre. Sok igazságot látott meg messziről, amelyek hasonlíthatatlanul többet érnek, mint az általa hangoztatott

* Uo. I. köt. 228. old.

** *Marx—Engels* Művei. 2. köt. A szent család. Kossuth 1958. 128. old.

*** *G. V. Plehanov:* Adalékok a materializmus történetéhez. Szikra 1951. 67. old.

tökéletes törvényhozás terve, vagy mint azok a változhatatlan és abszolút »*nagy igazságok*«, amelyeket »Észak« uralkodóinak ajánlott. Megértette, hogy az emberi fejlődésnek szükségszerűen »egyetemes okának« kell lennie. Magát ezt az okot nem ismerte és nem is találhatta meg kellő számú tény és a megfelelő módszer hiánya folytán."*

Plehanov hangsúlyozza, hogy Helvétius — kora más filozófusaihoz hasonlóan — elég világosan látta az osztályharc szerepét a történelemben. De az osztályharc értékelésében, mutat rá helyesen Plehanov, nem jutott tovább az ókori szerzőknél. „Szerinte az osztályharc zsarnokságot, mindig zsarnokságot, és *semmi mást, csak zsarnokságot* szül. Szerinte a »*tulajdonnélküli*« ember nem egyéb veszedelmes fegyvernél a becsvágyó gazdagok kezében; képesek — és igyekeznek is — arra, hogy bárkinek eladják magukat, »*aki hajlandó megvásárolni őket*«. Itt nem a modern proletariátus, hanem az ókori, különösen a *római* proletariátus az, amely Helvétius szeme előtt lebeg."**

Plehanov több helyen hangsúlyozza Helvétius fejtegetéseinek dialektikus jellegét. Egészében véve mégis metafizikusnak tartja tanítását. Véleményünk szerint Plehanov — Marxszal ellentétben — túlságosan szigorúan ítéli meg Helvétiust ebben a tekintetben. Helytelen azt követelni Helvétiustól, egy 18. századi materialistától, hogy teljes mértékben birtokában legyen a dialektikus módszernek, és társadalmi törekvéseiben a proletariátusra támaszkodjék, amely Franciaországban ebben az időben még csak csírájában létezett. Helvétius a harmadik rend, a feltörekvő burzsoázia nagy képviselője volt. Nem különféle ellentmondásai, ingadozásai, kételyei és a társadalomtudomány alapkérdéseivel kapcsolatban kimondott metafizikus tételei ejtenek ámulatba bennünket, hanem ellenkezőleg, az az elméleti magaslat, ahova fel tudott emelkedni. Helvétius idejében Franciaország elmaradott mezőgazdasági ország volt, ahol feudális viszonyok uralkodtak. Az ipar még csak ekkor indult fejlődésnek. Az egyetlen valóban mozgékony gazdasági erőt a kereskedelmi tőke jelentette. A nemesség és a kereskedők kegyetlenül kizsákmányolták a népet: a parasztságot, a kézműveseket, a háziiparosokat stb. A mai értelemben vett proletariátus csupán a lakosság elenyésző kisebbségét alkotta. Helvétius

* Uo. 129. old.
** Uo. 107. old.

azonban már azzal is tanúságot tett a társadalmi viszonyok mély megértéséről, hogy felfigyelt a társadalom osztálytagozódására; hogy a munkásokban olyan embereket látott, akiket megfosztottak minden tulajdontól, és *nincs egyebük, csak a kezük.* Helvétius hangsúlyozza, hogy ezek az emberek ellenségei a fennálló rendnek, készek felkelni ellene. Azt viszont nem látta még, hogy Franciaországban *népforradalom* érlelődik.

Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy Helvétius filozófiája *átmeneti* fokozat a filozófia történetében a metafizikus, mechanikus materializmus és a történelmi materializmus között, mely utóbbit Marx úgy jellemezte, mint a szocializmus és kommunizmus elméleti alapját.

Egyébként különös, hogy Plehanov még csak kísérletet sem tesz arra, hogy a történelmi feltételekkel, vagyis a dialektikus materializmus álláspontjáról magyarázza meg Helvétius fogyatékosságait és hibáit. Kritikája gyakran racionalista jelleget ölt, s a metafizika vádja nem mindig megalapozott.

Plehanov azt követeli Helvétiustól, hogy tekintetbe vegye a *fajta* történetét, amelyet Darwin száz esztendővel Helvétius után fedezett fel. Plehanov ezt írja: „Filozófusunk még csak nem is sejti, hogy a fajta története nyomokat hagyhat hátra a csíra szerkezetében. A *fajta* története? Az ő számára ez éppoly kevéssé létezik, mint kortársai számára. Csak az egyedre van tekintettel: az *egyéni* »természethez« fordul kérdésével, az *egyéni* »fejlődést« figyeli meg Távol áll tőlünk, hogy Darwinnak az értelmi és erkölcsi »hajlamok« átöröklésére vonatkozó nézeteivel meg legyünk elégedve. Ez a fejlődés gondolatán alapuló természettudománynak csak első szava. De azzal teljesen tisztában vagyunk, hogy bármilyenek legyenek is eredményei, sikeres munkát csak akkor fog végezni, ha a *dialektikus módszert* alkalmazza azoknak a jelenségeknek tanulmányozása során, amelyek lényegüknél fogva dialektikus természetűek. Helvétius *metafizikus* marad, még akkor is, ha ösztöne egészen más, teljesen ellenkező nézőpont, a dialektikus nézőpont felé hajtja."*

Plehanov sajnos csak bírálja Helvétius módszerének hibáit, de azok forrását nem fedi fel marxista módon. A „metafizika" vádja a világon semmit sem magyaráz meg. Ha Helvétius korában a tudomány még nem dolgozta ki a fajta tudományos történetét,

* Uo. 85—86. old.

hogyan követelhetjük Helvétiustól, hogy ismerje Darwin tanítását száz esztendővel annak fellépése előtt?

Ellenkezőleg, Helvétius és vele a 18. századi filozófia hatalmas vívmányának kell tekintenünk, hogy „ösztöne a dialektikus nézőpont felé hajtotta".

Plehanov megemlíti azt a helvétiusi tételt, mely szerint a „közvélemény kormányozza a világot". Ez a nézet igen elterjedt a 18. századi felvilágosítók körében. Helvétiusnál azonban nem ilyen egyszerű a dolog. Ő ezt írja: „Mondják, hogy a közvélemény kormányozza a világot. Vannak olyan helyzetek, amikor kétségtelenül még az uralkodókat is a közvélemény irányítja. De mi köze ennek a ténynek az igazság erejéhez? Azt bizonyítja-e vajon, hogy a közvélemény ennek a terméke? Nem, ellenkezőleg, azt bizonyítja, hogy az erkölcs és a politika majdnem minden kérdését az erő dönti el és nem az ész, és ha a közvélemény kormányozza a világot, akkor végső soron a világ erősei kormányoznak véleményükkel.

Az, aki a kitüntetéseket, a gazdagságot és a büntetést osztogatja, mindig rengeteg embert láncol magához. Helyzete meghajlítja előtte az elméket, hatalmat ad neki a lelkek fölött. A szultánok (azaz a királyok, az államhatalom — *A. Gy.)* ilyen eszközökkel törvényesítik leghitványabb igényeiket, s arra tanítják alattvalóikat, hogy büszkék legyenek a rabszolga névre és megvessék a szabad ember nevezetet."*

Így vélekedik tehát valójában Helvétius egyfelől a „közvélemény", másfelől az erő, vagyis az uralkodó osztály vagy a királyi hatalom kapcsolatáról —, hiszen ezt ostorozza itt. Az észnek, mint látjuk, másodlagos szerep jut. Az első helyen — ezt egyébként Plehanov is hangsúlyozza — az érdek áll.

Helvétius az érdek és a vélemény kapcsolatáról ezt mondja: „A nézetek csodálatba ejtő változatossága személyi érdekeink következménye, amelyek aszerint változnak, hogy milyenek a szükségleteink, a szenvedélyeink, elménk hajlamai és életünk feltételei, melyek végtelenül sokféleképpen kombinálódnak a különböző társadalmakban.

Az érdekek e változatosságának megfelelően minden egyes csoportnak megvan a maga külön tónusa, a maga külön ítéletalkotási módja és a maga nagy embere, akiből szívesen csinálna

* *Helvétius:* De l'homme . . . III. köt. 151. old.

istent, ha meg nem akadályozná ebben az egész társadalom ítéletétől való félelem."*

Más helyen kijelenti, hogy miként a fizikai világ a mozgás törvényének „engedelmeskedik", az erkölcsi világ az érdek törvényének van alávetve.

Furcsa, hogy Plehanov még csak meg sem említi Helvétius republikánus voltát, ellenben idézi a filozófus állítólagos véleményét a „fejedelmi bölcsről", aki boldoggá teszi az emberiséget. De nem az határozza meg a gondolkodó világnézetét, amit a kétségbeesés vagy a határozatlanság pillanataiban mond —, amikor lesiklik saját igazi álláspontjáról —, hanem az, ami világfelfogásának lényegét alkotja.

Helvétius általában republikánus nézeteket vall, állandóan hangsúlyozza e kormányzati forma fölényét. Így például a köztársaságra vonatkozó nézeteit fejtegetve egyebek között ezt írja: „Görögország fizikai helyzete változatlan maradt: miért különböznek mégis a mai görögök a régiektől? Mert megváltozott kormányformájuk; mert ahogyan a víz felveszi annak az edénynek a formáját, amelybe beleöntik, a nemzetek jelleme is alkalmazkodni tud minden formához; mert minden országban a kormányzati géniusz alkotja a nemzeti géniuszt. Vajon melyik ország szült több hadvezért, politikust, hőst, mint Görögország a köztársasági kormányforma alatt? Az államférfiakról nem is beszélve, milyen nagy filozófusokat kellett adnia annak az országnak, ahol annyira becsben tartották a filozófiát?"**

Amit Helvétius a filozófiáról mond, valamennyi művészetre, így különösen a költészetre is áll. S hogyne kellett volna vakító fénnyel ragyogniuk a tudományoknak és a művészeteknek, kérdezi Helvétius, egy olyan országban, ahol oly nagy tiszteletben tartották őket?

Amellett hangsúlyoznunk kell, hogy Helvétius egyáltalán nem felejtette el, milyen áron érte el Görögország ezt a fejlődést. Nem hagyta figyelmen kívül a rabszolgaságot.

Helvétius nem szemléli passzívan a francia királyok despotizmusát. Szerinte minden törvényes fő hatalom forrása: a népek szabad választása. A fő hatalom hordozója csupán első tisztségviselője a nemzetnek. Ezért minden olyan esetben, amikor az

* *Helvétius:* De l'esprit. I. köt. 110. old.
** *Helvétius:* De l'esprit. II. köt. 228—229. old.

uralkodó bitorolja a nephatalmat, a népnek joga van a felkelésre. Minden olyan torveny, amely ellentmond a tarsadalom erdekenek, nem torveny, hanem torveny formajaba oltoztetett visszaeles. „Minden nepnek, amely az onkenyuralom jarmaban nyog, joga van lerazni ezt a jarmot."* Helvetius meg az erőszak hirdetesetől sem riad vissza. „Ha valamilyen kormany — irta — tulsagosan kegyetlenne valik, a zavargasok jotekonyan hatnak. Olyanok, mint az eles gyomorfajdalmak, amelyeket a gyogyhatásu orvossagok okoznak a betegnek. A nepnek a rabságtol valo megszabadulasa neha kevesebb emberebe kerul az allamnak, mint amennyi valamilyen rosszul megszervezett nyilvanos unnepsegen elpusztul. A felkelesben az azt eloidezo ok a rossz: a krizis idejen fellepő szenvedes az azt okozo betegsegben leli magyarazatat. A nepnek, ha a despotizmus igajaba torik, eroszakra van szuksege, hogy megszabaduljon tőle, s az adott pillanatban ez az erőszak a szenvedők egyetlen aldasa. A boldogtalansag teteje az, ha nincs lehetőseg a megszabadulasra es szenvedni kell anelkul, hogy panaszkodni mernenk. Van-e olyan kegyetlen es ostoba ember, aki bekesnek meri nevezni a kenyszeru hallgatast, a rabszolgak nyugalmat? Beke ez, de a sír bekeje"**

A nep, legalabbis Europaban, mondja Helvetius, hosszu ideig csak zugolodik, mielott kitorne a felkeles Az erovel szerzett es ero segitsegevel fenntartott hatalmat meg szabad donteni erővel. „Bárhogy nevezzek is a nep ellenseget, a nepnek mindig joga van harcba szállni ellene es megsemmisiteni."***

Bár Helvetius elmeletileg elismeri es igazolja a forradalom jogossagat, e nezetet nem tudja kovetkezetesen alkalmazni, amikor a gyakorlat azt a kerdest teszi fel, hogy milyen modszerekre van szukseg a francia despotizmus ellen harcban. Egyszer egy jovendőbeli felkelessel fenyegetőzik, masszor megprobal az uralkodok lelkere beszelni, ismet maskor pedig mely pesszimizmusba esik.

„Az a betegseg, amely ellen orvossagot szerettem volna adni — irta »Az emberről« előszavaban — immar gyogyithatatlan... Hazám vegul is a despotizmus jarmaba gornyedt, s ezert mostantól fogva nem fog tobbe kivaló irokat szulni. A despotizmusnak az a

* *Helvétius:* De l'homme ... III. kot. 183. old.
** Uo. 111. old.
*** Uo. 119. old.

tulajdonsága, hogy megfojtja a gondolatot az elmékben és az erényt a lelkekben.

Ez a nép nem szerezhet többé dicsőséget a francia nemzetnek. Ez a pusztulófélben levő nemzet ma egész Európa megvetésének tárgya. *Semmiféle megváltó krízis nem hozhatja többé vissza neki a szabadságot.* Végelgyengülésben fog kimúlni. Nyomorúsága ellen az egyetlen eszköz, ha meghódítják, s csak a véletlen és a körülmények mutathatják meg, mennyire hatékony ez az eszköz."*

Első pillantásra teljesen érthetetlen, hogyan foghatta el ilyen pesszimizmus Helvétiust akkor, amikor az ország már közel volt a forradalomhoz, s amikor bővelkedett olyan kiváló emberekben, mint Voltaire, Diderot, Rousseau, Holbach, maga Helvétius és az enciklopédisták egész plejádja.

Helvétius ugyanis nem tudta teljesen elfogadni a népforradalmat mint az elavult rendszerek átalakításának jogos eszközét, nem tudott véglegesen lemondani a „felvilágosult abszolutizmus" elméletéről, gyakran vak bosszúnak látta csupán a leigázott nép felkelését, nem mindig nyúlt helyesen a forradalom természetének kérdéséhez.

„Minden népnek — írta — megvan a maga sajátos látás- és érzésmódja, amely jellemét alkotja ; s minden egyes népnek a jelleme hirtelen vagy fokozatosan változik meg, aszerint, hogy hirtelen vagy fokozatos változások mennek végbe kormányformájában s következésképpen társadalmi nevelésében ... A népek jelleme tehát változik. De melyek azok a pillanatok, amikor ez a változás különösen észrevehető? Ezek a forradalom pillanatai, amikor a népek a szabadság állapotából hirtelen áttérnek a rabság állapotába."**

Ez a mondat bántó disszonanciában van azzal, amit Helvétius fentebb a despotikus államról mondott, amelyet erőszakkal kell megdönteni. Az igazság az, hogy a forradalom bátorságot önt a nép lelkébe. A forradalom rendszerint áttérés a rabságról a szabadságra, nem pedig megfordítva. Figyelmet érdemel Helvétiusnak egy másik kijelentése is. „A szabad nép — írja — bátor, egyeneslelkű, emberséges és hűséges. A rabszolgaságban élő népet a gyávaság, az álnokság, a tömeges besúgás, a barbárság jellemzi ; kegyetlensége a végsőkig fokozódik. A túlságosan szigorú tisztnek ütközetben

* Uo. I. köt. 8—9. old. (Kiemelés tőlem. — *A. Gy.*)
** Uo. II. köt. 8—9. old.

mindig félnie kell a katonától, akivel rosszul bánt ; e katona számára a csata napja az elszenvedett sértésekért való bosszúállás napja. Ugyanígy a felkelés napja a bosszú várva várt napja az elnyomott rabok számára. *Annál vadabbak és dühösebbek, minél hosszabb ideje koncentrálta elkeseredésüket a félelem.*"*

Az a nép, amelyet *egyszer már leigáztak*, nem emelkedhet a *teremtő forradalom* színvonalára, csupán *vak bosszúra* képes — nyilvánvalóan ez az a hibás gondolat, amely megakadályozta Helvétiust abban, hogy végigvigye forradalmi nézeteit.

Helvétius különösen nagy jelentőséget tulajdonít a történelemszemléletnek, bármily „furcsának" tűnjék is fel ez azok előtt, akik Engels ismert megállapítását dogmatikusan kiterjesztik a francia materializmus iskolájának minden egyes képviselőjére. Helvétius szemére veti a filozófusoknak és tudósoknak, hogy vizsgálódásaikban mellőzik a történelmet. Ha figyelmesen tanulmányoznák a történelmet, megértenék, hogy „... az idő szükségszerűen elhozza, mind fizikai, mind erkölcsi vonatkozásban, azokat a forradalmakat, amelyek megváltoztatják a birodalmak arculatát, hogy a nagy megrázkódtatások alkalmával a nép érdekei mindig jelentékenyen megváltoznak, ha egy és ugyanazok a cselekedetek hol hasznosak, hol károsak lehetnek a számára, s ezért hol erényesnek, hol bűnösnek tartatnak".**

Nincs abszolút morál; a történelmi fejlődés által megérlelt forradalmakat a nép érdekei és az elavult törvények és szokások között keletkező ellentmondások idézik elő. Ezt az eszmét a legnagyobb mértékben progresszívnak kell tekintenünk egy 18. századi francia materialista részéről. Semmiképpen sem indokolt, ha történetietlenséggel és a fejlődés eszméjének hiányával vádolják az összes 18. századi materialistákat.

Egyes filozófusok, mondja Helvétius, a szavak metafizikájának labirintusában tévelyegnek, mert *nem támaszkodnak eléggé* a *történelem adataira*, mások nem tanulmányozzák elég mélyen a történelmi tényeket, s ezért azt hiszik, hogy az embert tetteiben csak szeszélyei vezérlik. Elkerülhetnék ezeket a hibákat, ha figyelmesen elmélyednének a történelemben.

Minden változik ezen a világon, így a társadalom és az állam is. Helvétius ismerve ezt az igazságot, azt ajánlja a törvényhozásnak,

* Uo. 9. old. (Kiemelés tőlem. — *A. Gy.)*
** *Helvétius:* De l'esprit. I. köt. 152. old.

hogy őrködjék a nép érdekei felett, kísérjen figyelemmel minden változást a társadalmi és állami rend tökéletesítése érdekében. Tudja, hogy az egy időben hasznos törvények máskor károsak lehetnek, hogy ugyanazok a törvények, amelyek a nemzet felemelkedésére vezettek, idővel annak pusztulását okozhatják. Ez már határozottan dialektikus felfogás. Ezt írja: „Ha az állam érdekei megváltoznak és a megalakulásakor hasznos törvények károssá válnak, ezek a törvények, ha továbbra is tiszteletben tartják őket, elkerülhetetlenül pusztulásba viszik az államot."*

Helvétius e tételét Róma történetének példájával illusztrálja. „Amikor Róma Karthágó lerombolása utján — írja — nagyságának csúcsára érkezett, a rómaiaknak meg kellett volna érteniük, hogy államukat forradalom fenyegeti, mert ellentmondások keletkeztek érdekeik, szokásaik és törvényeik között; meg kellett volna érteniük, hogy az állam megmentése érdekében az egész köztársaságnak azon kellene igyekeznie, hogy a törvényekben és a kormányzásban végrehajtsa azokat a változtatásokat, amelyeket a kor és a körülmények követeltek, különösen pedig sietve el kellene hárítania azokat a változásokat, amelyeket a személyes becsvágy, ez a legveszedelmesebb törvényhozó készült előidézni."**

Helvétius, mint látjuk, a forradalmat a lakosság különböző csoportjainak érdekei és az érvényben levő törvények közötti ellentmondással magyarázza. Azok a fejtegetései, hogy idejében alkalmazott reformokkal meg kell akadályozni a forradalmakat, kétségtelenül érdekesek a maguk nemében, bár tudjuk, hogy az antagonisztikus társadalomban semmiféle társadalmi forradalom nem hárítható el reformokkal, az uralkodó osztály sohasem számolhatja fel önként saját uralmának alapjait.

Plehanov Helvétiusnak azzal a követelésével kapcsolatban, hogy napi 7—8 órára kell csökkenteni a munkaidőt, megjegyzi, hogy „... a nyolcórás munkanap sem más, mint egy *polgári* filozófus által felállított probléma megoldása a proletariátus által. Csakhogy a proletariátus »szerencsére« nem fog megállni ennél."***

Bárhogy álljon is a dolog, e kor polgári filozófusainál egy sor olyan gondolattal találkozunk, amelyet a marxizmus megalapítói

* Uo. 190. old.

** Uo. 190—191. old.

*** *G. V. Plehanov:* Adalékok a materializmus történetéhez. Id. kiad. 126. old.

azután továbbfejlesztettek. Helvétius például kimondta azt a gondolatot, hogy a szegénynek nincs hazája. „Tartozik-e az az állampolgár — teszi fel a kérdést Helvétius —, akinek nincs tulajdona, bármivel is annak az országnak, ahol nem bír semmit?"*

Helvétius becsületére legyen mondva, hogy bár védelmezi a magántulajdon elvét, a szegénységnek, a gazdagság egyenlőtlen elosztásának kérdése állandóan nyugtalanította, és arra kényszerítette, hogy gondolkozzék e probléma megoldásán. Lényegében véve Helvétius egész életművének, a legelvontabb kérdésektől a vallás leleplezéséig s a politikai és erkölcsi kérdésekig, az volt a belső mozgatója, hogy miként lehetne felépíteni a „tökéletes" társadalmat.

Helvétius hajlik arra a véleményre, hogy a nép egyszerű embereinek gondolkodása egészségesebb és fejlettebb, mint a főnemeseké, hogy a tehetségeket „rendszerint az alacsonyabb származású embereknél találjuk meg". Minden találmány és felfedezés a nép egyszerű embereitől származik. Helvétiusnak ez a felismerése nagy jelentőségű. Csak akkor nincs igaza, amikor időnként a filozófusok javára írja azt, ami a népet illeti meg. A nép a történelem alkotója és az egész kultúra megteremtője. Ezzel mi egyáltalán nem akarjuk csökkenteni a filozófusok jelentőségét. Igaz, Helvétius a filozófusokhoz sorolja a tudósokat, sőt a művészeket és a feltalálókat is.

Helvétius sokra értékelte a tudományt. A tudós, a filozófus keresse az *igazságot*, még akkor is, ha annak ismerete csak valamilyen meghatározatlan időben válhat hasznossá az emberiség számára. A tudósok és filozófusok felfedezései amolyan csírák, amelyek megtelepednek a tehetséges elmékben, és csak az őket megtermékenyítő eseményeket várják, ezek pedig előbb-utóbb bekövetkeznek.

Helvétius munkáiban különös figyelmet szentelt a *versengés* elvének, amely felidézi a dicsőség szenvedélyét, felszabadítja az ember képességeit és tehetségeit, — ezek a baráti vetélkedés nélkül tovább szunnyadtak volna a homályban.

Az emberiséget az erős szenvedélyek viszik előre, amelyek bátor tettekre és nagy eszmék kigondolására serkentik az embereket. „Az erkölcsi világban — írja — a szenvedélyeknek ugyanaz a jelentőségük, mint a mozgásnak a fizikai világban; a mozgás

* *Helvétius:* De l'homme ... III. köt. 85. old.

megteremti, megsemmisíti, fenntartja, életre kelti mindazt, ami nélküle halott volna: az erkölcsi világnak a szenvedélyek adnak életet."*

Helvétius kigúnyolja a „megfontolt" embereket, akiknek életeszménye „a mértékletesség és az akkurátusság". A megfontolt emberek, az átlagemberek, akikben nem ég a szenvedély tüze, semmi nagyra nem képesek. A szenvedély hiánya teljes eltompulásra vezet, s az ember annál közelebb van ehhez az állapothoz, minél inkább mentes a szenvedélytől. „Valóban, a szenvedély — ez az az égi tűz, amely életet ad a szellemi világnak, a tudomány és a művészet a felfedezéseit, a lélek a nemességet köszönheti a szenvedélyeknek."**

Az emberiség az erős szenvedélyeknek köszönheti az összes találmányokat, a művészeteket, a legkülönfélébb felfedezéseket. „*Erős szenvedélyen* — írja Helvétius — olyan szenvedélyt értek, melynek tárgya annyira szükséges boldogságunkhoz, hogy birtoklása nélkül elviselhetetlen az életünk."***

Az emberek egy nagy eszméért, az emberiség boldogságáért készek feláldozni a legdrágábbat, az életüket is.

A szenvedélyek, mondja Helvétius, a vulkánokhoz hasonlóak, melyeknek hirtelen kitörése megváltoztatja körös-körül a folyók folyását. Ilyen dolog a forradalom is, amelyet szenvedély nélküli emberek nem vihetnek véghez.

V

Marx a francia materializmust a *kommunizmus logikai alapjaként* jellemzi. Valóban, a francia materializmus, különösen Helvétius tanítása, sok ponton megközelíti a társadalomtudomány alapvető kérdéseinek helyes megoldását.

„Ahogy a *descartes-i* materializmus a *voltaképpeni természettudo-*

* *Helvétius:* De l'esprit. II. köt. 54. old.

** Uo. 78. old.

*** Uo. 55. old. — Hegel Helvétius nyomán szintén úgy véli, hogy erős szenvedély nélkül mindennemű nagy tett vagy alkotás elképzelhetetlen. Ebben az összefüggésben felhívjuk a figyelmet arra, hogy az idealista Hegel objektívabban és „jobbindulatúan" kezeli Helvétiust, mint az olyan idealisták, mint például Radlov „A szellemről"c. mű 1917-es kiadásának bevezetésében. De ezt csak mellékesen.

mányba olvad bele, úgy a francia materializmus másik iránya egyenesen a *szocializmusba* és *kommunizmusba* torkollik."*

Helvétiusról szóló fejezetünk végén nem mellőzhetjük a francia materializmus jelentőségének marxi summázását.

„Nem kell nagy éleselméjűség ahhoz — írja Marx —, hogy az emberek eredeti jóságáról és egyenlő intelligenciabeli adottságáról, a tapasztalat, szokás, nevelés mindenhatóságáról, a külső körülményeknek az emberre való befolyásáról, az ipar nagy jelentőségéről, az élvezet jogosultságáról stb. szóló tanításaiból meglássuk a materializmusnak a kommunizmussal és szocializmussal való szükségszerű összefüggését. Ha az ember az érzéki világból és az érzéki világban szerzett tapasztalatból alakítja ki minden ismeretét, érzetét stb., akkor az a feladat, hogy úgy rendezzék be az empirikus világot, hogy a valóban emberit tapasztalja benne, ahhoz szokjon, hogy embernek tapasztalja magát. Ha a jól felfogott érdek az elve minden morálnak, akkor az a feladat, hogy az ember magánérdeke egybeessék az emberi érdekkel. Ha az ember materialista értelemben nem-szabad, vagyis szabad, de nem azon negatív erő révén, hogy ezt meg azt elkerülheti, hanem azon pozitív hatalom révén, hogy igazi egyéniségét érvényesítheti, akkor nem az egyesen kell büntetni a bűntettet, hanem a bűn társadalomellenes forrásait kell elpusztítani, és mindenkinek meg kell adni a társadalmi teret lényegi életmegnyilvánulása számára. Ha az embert a körülmények alakítják, akkor a körülményeket emberiekké kell alakítani. Ha az ember természeténél fogva társadalmi, akkor igazi természetét csak a társadalomban fejleszti ki, és természetének hatalmát nem az egyes egyén, hanem a társadalom hatalmán kell mérni."**

Marx nagyon világosan körülhatárolta a francia materializmus történelmi szerepét. A materializmust — és itt a francia materializmusról van szó — a „*kommunizmus logikai* bázisaként"*** határozza meg. Megállapítja a materializmus „szocialista tendenciáit", s a 18. század materializmusának az angol és francia kommunizmussal való kapcsolatát.

Fourier utópikus szocializmusa tulajdonképpen a francia materializmus eszméit fejlesztette tovább ; ez különösen a szenvedélyek-

* *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Id. kiad. 129. old.
** Uo.
*** Uo. 130. old.

ről szóló tanítására vonatkozik, amely Helvétiushoz nyúlik vissza. Locke materializmusa Helvétiuson keresztül — aki azt továbbfejlesztette és a társadalomra alkalmazta — visszakerül szülőhazájába, Angliába is. Owen Bentham elméletéből indul ki, aki rendszerét Helvétius moráljára építve, lerakja az angol kommunizmus alapjait. Nemcsak a babeufisták tanítása, akik faragatlan materialisták voltak, hanem „a fejlett kommunizmus is *közvetlenül* a *francia materializmustól* származik" — írja Marx.*

Helvétius rendszere óriási hatást tett a fiatal Marxra. Más materialisták (például Holbach) munkáit ugyancsak figyelmesen tanulmányozta, de nem úgy, mint Helvétiust, akinél felfedezte a materialista társadalomfilozófia megteremtésére irányuló kísérletet. Helvétius filozófiája kétségtelenül Marx egyik kiindulópontja volt saját társadalomelméletének kialakításában. Marx ekkor már ismerte Feuerbachot, de nála nem találhatta meg a materialista társadalomfelfogást, Helvétiusnál viszont bőséges anyagot lelt ahhoz, hogy továbbhaladhasson ezen az úton.

* Uo. 129. old.

9

A FIZIOKRATÁK TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI ELMÉLETE

I

A 18. században a természetjogi eszmék uralkodó helyet foglaltak el a társadalomszemléletben. A „természetjogi" ideológia, mint a teológiai-skolasztikus világfelfogás reakciója, progresszív szerepet játszott. A természetjogi eszmékkel függött össze az a törekvés, hogy minden jelenséget, így a társadalmi jelenségeket is, természeti, sőt egyszerűen fizikai okokkal magyarázzák. Ennek alapján jött létre külön tudományágként az úgynevezett „szociális fizika".

Fiziokrácia a *természet hatalmát*, a „fizika uralmát" jelenti. E tan hívei a társadalmat fizikai jelenségnek tartották. A társadalomban érvényesülő törvényszerűségeket fizikai törvényszerűségekre vezették vissza.

„Az alapvető társadalmi törvények — mondja François Quesnay, a fiziokratizmus megalapítója — az emberi nem számára legelőnyösebb természeti jellegű törvények. Ezek a törvények lehetnek fizikaiak és morálisak."*

A fiziokraták a társadalmi rendben a kozmikus rend megnyilvánulását látják. Az állami, gazdasági és társadalmi élet „természeti alapokon" nyugszik. A kozmosz szerintük harmonikus egész, amelyet fizikai törvények irányítanak. Ahogyan Newton és a többi nagy természetkutató feltárta a fizikai világ törvényeit, Quesnay és társai felfedezni vélték a fizikai kozmosz részét alkotó *szociális kozmosz fizikai törvényeit.* Isten tökéletes világrendet teremtett.

* *François Quesnay:* Oeuvres économiques et philosophiques, publiées avec une introduction et des notes par Auguste Oncken (Gazdasági és bölcseleti művek, Auguste Oncken bevezetésével és jegyzeteivel). Párizs 1888. 637. old.

Az ember saját hasznának, előnyének biztosítása végett megismerheti ezt a rendet. A gazdasági rend a legszorosabban összefügg a világrenddel. A fiziokratáknál a természetjog a „gazdasági természetjogba" olvad bele. Az, amit ők „droit naturel"-nek neveznek, nem más, mint a gazdasági élet természetjoga. A gazdasági életet összhangba kell hozni a világrenddel. A pozitív törvényhozásnak összhangban kell lennie a természet törvényeivel. Más szóval, a természet törvényeinek pozitív törvényekké kell átalakulniuk. Ez az állam feladata, melynek arra kell törekednie, hogy kiküszöbölje azokat a pozitív törvényeket, amelyek ellentmondanak a természet törvényeinek. A szabadság nem egyéb, mint a rossz törvények hatálytalanítása és a természeti rend bevezetése.*

Sok 18. századi gondolkodótól eltérően, akik valamilyen társadalom előtti állapotot tételeztek fel, a fiziokraták azt vallották, hogy az ember *természetes állapota a társadalom, a társadalmi állapot.* Az emberek sohasem éltek társadalmon kívül. A „társadalmiasság" az ember legfőbb sajátossága. A fiziokraták szemében a társadalom „fizikai szükségszerűség", az ember természetes állapota.

A fiziokrata Mirabeau, Rousseau „Társadalmi szerződés"-ét támadva azt írta, hogy a társadalom nem szerződés, megegyezés eredménye, hanem „az emberek természetes állapota vagy létformája".**

A fiziokraták azt tanították, hogy a társadalmi élet szükségessége az ember természetében rejlik. Tehát a társadalmat az emberi természet lényegét kifejező fizikai szükségszerűségből vezették le.

A másik fontos kérdés, amely a fiziokraták tanítását Rousseau felfogásától megkülönbözteti, az, hogy különbséget tettek a társadalom és az állam kozott.

A társadalom természetes, fizikai jelenség, amely az ember akaratától függetlenül létezik. Kizárólag objektív, fizikai feltételektől függ. Az állam ellenben a társadalom történeti fejlődésének meghatározott szakaszában jön létre, s függ az emberek akaratától és tetteitől.

* Lásd *W. Hasbach:* Die allgemeinen philosophischen Grundlagen der von Quesnay und Adam Smith begrundeten politischen Oekonomie (A Quesney és Adam Smith megalapította politikai gazdaságtan általános filozófiai alapjai). 60. old.

** *Comte de Mirabeau:* Essai sur le despotisme. 1776. 36—39. old. (Idézi : *Benedikt Grünzberg:* Die Gesellschafts- und Staatslehre der Physiokraten [A fiziokraták társadalom- és államelmélete]. 1907. 42. old.)

Quesnay tanítása szerint a természet, vagy az ő kifejezésével, a teremtő azzal a céllal alkotta meg a társadalom alapvető törvényeit, hogy „biztosítsa a társadalomban egyesült és a szóban forgó törvények által előírt rendben élő ember szükségleteinek kielégítéséhez elengedhetetlen javak állandó újratermelését és elosztását".*

Az alapvető törvények rendíthetetlenek, mindennemű emberi hatalom szükségképpen ezeknek van alávetve, hiszen ezek alkotják az emberek természetjogát: ezek diktálják az igazságos elosztás törvényeit, belőlük származik az az erő, amely a társadalom védelmét van hivatva biztosítani.

A természetes alaptörvények betartása a „gyámkodó" hatalom feladata, amelyet a társadalom azért hoz létre, hogy az — *pozitív törvények* segítségével, de a *természeti törvényekkel* összhangban — irányítsa őt.

„A pozitív törvények — írja Quesnay — kétségbevonhatatlan szabályok (règles authentiques), amelyeket a fő hatalom azért hoz, hogy megalkossa az állami irányítás rendjét, biztosítsa a természeti törvények betartását, megerősítse vagy megváltoztassa az országban kialakult szokásokat és életmódot, helyzetüknek megfelelően szabályozza az alattvalók magánjogát, tekintélyi szóval értelmezze a pozitív rendet a kétes esetekben, amikor a vélemények és nézetek különbözőek, és végrehajtsa az igazságos elosztással kapcsolatos döntéseket. A kormányzás tehát nem egyéb, mint annak a természetes és pozitív rendnek a megteremtése, amely a fő hatalom tekintélye alatt társadalomban egyesült emberek számára a legelőnyösebb."**

Quesnay különbséget tesz a természetes és a törvényes, azaz alkotott jog között. „Az emberek természetjoga — írja — abban különbözik a törvényes (légitime), azaz az emberi törvények által kényszerítően alkotott jogtól, hogy az előbbit az ész nyilvánvalónak ismeri el, és csupán ez evidencia folytán, minden kényszerítés nélkül, kötelező; ezzel szemben a pozitív törvények alkotta törvényes jog ama büntetés által kötelező, amelyet a törvény szankciói megszegése esetére állapítanak meg, s csupán a törvény határozott útmutatása révén ismerjük meg. Ezek az eltérő feltételek határozzák meg a természetjog alkalmazásának egész területét s a törvényes jogtól való különbségét."***

* *F. Quesnay:* Id. mű, 637. old.
** Uo. 638. old.
*** Uo. 365. old.

Quesnay az ember természetjogával foglalkozva elemzi azoknak a filozófusoknak és teoretikusoknak — különösen Hobbesnak — a nézeteit, akik abból az eszméből indultak ki, hogy a primitív állapotban, amikor az emberek abszolút függetlenek egymástól és az egyetemes háború állapotában vannak, *mindenkinek joga van mindenre.* Az embert a polgári állapotra való áttérésekor „a törvényes hatalom" megfosztja a dolgokra vonatkozó jogának bizonyos részétől, közjogától, az ember függőségbe kerül másoktól. Quesnay vitába száll ezzel az állásponttal. *Mindenkinek mindenre vonatkozó* természetjoga szerinte üres szofizma, mert az ember csak azokra a dolgokra tarthat igényt, amelyeket módjában van birtokolni.

„A természetjog (droit naturel) — mondja Quesnay — megközelítőleg úgy határozható meg, mint az ember joga azokra a dolgokra, amelyek alkalmasak arra, hogy felhasználja őket."*

Így hát egy-egy ember természetjoga arra a részre korlátozódik, amelyet *munkájával* megszerezhet. Amit munkájával megszerez, a tulajdona. Az emberek csak a munka jóvoltából élvezik a dolgokra vonatkozó természetjogot. „Mindenkinek mindenre vonatkozó joga tehát végeredményben jog arra a részre, amelyet egy-egy ember biztosítani tud magának, s ebből a szempontból közömbös, hogy halászatból, vadászatból vagy a föld természetesen növő termékeiből él-e. Ám ahhoz, hogy ezt a kereső tevékenységet elvégezze, s az sikerrel is járjon, bizonyos fizikai és intellektuális képességekre van szüksége. Az embereknek ezenkívül bizonyos szerszámokra és eszközökre van szükségük ahhoz, hogy tevékenykedhessenek és kielégíthessék szükségleteiket."**

Quesnay véleménye szerint az embereket a természeti állapot erősen korlátozta abban, hogy természetjogukkal éljenek. Ezzel szemben a polgári társadalomban — ahol érvényesül a kölcsönös segítség s ahol az emberek megegyezésre léptek és kötelezettséget vállalnak a kölcsönös segítségre vonatkozólag — a társadalmi szervezet biztosítja ennek a jognak az élvezését. Más szóval, a társadalmi, azaz polgári rend feladata az ember természetjogának megvalósítása. A pozitív törvényhozásnak az a rendeltetése, hogy realizálja a valóságos természetjogot. A társadalmi hatalom fő feladata a *tulajdon* és a *szabadság* biztosítása és védelme.

„Így — mondja Quesnay — a természeti törvény betartása sok-

* Uo. 359. old., lásd még *Daire:* Physiocrates. I. köt. 41. old.
** *F. Quesnay:* Id. mű, 367—368. old.

szorosan megnöveli az emberek megélhetéséhez és annak a gyámkodó hatalomnak a fenntartásához szükséges gazdagságot, melynek védelme garantálja a társadalomban egyesült emberek számára vagyonuk birtoklását és személyi biztonságukat.

Nyilvánvaló tehát, hogy minden ember *természetjoga annál jobban érvényesül, minél inkább ragaszkodnak ama lehető legjobb törvények betartásához, melyek a társadalomban egyesült emberek szempontjából legelőnyösebb rendet alkotják.*

Ezek a törvények egyáltalán nem korlátozzák az emberek természetjogának részét alkotó szabadságot . . ."*

A fiziokraták tanításának kiindulópontja az ember. A fiziokraták, a 18. században uralkodó filozófiai és politikai individualizmussal párhuzamosan, *a gazdasági individualizmus teoretikusai* voltak, annak minden következményével.

A természet minden embert, minden egyént meghatározott szükségletekkel és olyan tulajdonságokkal ruházott fel, amelyek lehetővé teszik számára az önfenntartást. Az ember egész életének alapja az önfenntartási törekvés. Éppen ebben áll a joga ; — az a jog, hogy munkával megszerezze a szükséges létfenntartási eszközöket. Az egyént az önfenntartáshoz való természetes joga feljogosítja, sőt kötelezi a *szabad fejlődésre.* Az önfenntartást az embernek istennel szembeni kötelességévé nyilvánítják, s az önfenntartással együtt a tulajdonjogot is „isteni" joggá és istennel szembeni kötelességgé emelik. Így alapozta meg a burzsoázia a maga uralmát. A fiziokraták Locke-ot követve nem a szabadság fogalmát állítják az első helyre, hanem a *tulajdon eszméjét,* s abból vezetik le a szabadság fogalmát.

A szabadsághoz való jog a tulajdonjog elkerülhetetlen következménye. Maga az ember *szabadsága* nem egyéb, mint *személyes tulajdona* (propriété personelle), amely minden más jogának alapja és forrása.** A tulajdon és a személyiség egybeolvad, éppen ezért elszakíthatatlan és elválaszthatatlan. Aki merényletet követ el a tulajdon ellen, az ezzel a személyiséget és a szabadságot támadja. A tulajdon és a szabadság mint természetjog megelőzi az állam

* Uo. 377. old.

** „La propriété personnelle est le premier principe de tous les autres droits ; sans elle il n'est pas plus ni propriété mobilière, ni propriété foncière, ni société." *(Mercier de la Rivière:* L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. 1767. 45. old.) Idézi *W. Hasbach:* Id. mű, 61. old.

megalakulását, amely ennélfogva nem nyúlhat hozzá sem a tulajdonhoz, sem a személyiség szabadságához. Így bástyázza körül a burzsoázia ideológiailag saját biztonságát.

A tulajdon és a szabadság (a szerzés szabadsága) a tőkés társadalom fundamentuma, s a fiziokraták ennek a társadalomnak az ideológusai. Minden egyénnek joga és kötelessége, hogy az önfenntartás, valamint tulajdonának védelme és megsokszorozása érdekében rendelkezzék szabadságával. Ezért a társadalmi rendet a *gazdasági individualizmus, a gazdasági szabadság, a szabadverseny* elvei alapján kell felépíteni. A szabadverseny, az erők szabad játéka az *érdekek harmóniáját eredményezi*, amely ugyancsak szerepel a teremtés isteni tervében.

Az államhatalom feladata, hogy biztosítsa a szabadversenyt, melynek útjából minden akadályt el kell hárítani. Magának az államnak nincs joga beavatkozni a gazdasági szubjektumok, köztük természetesen — sőt elsősorban — a munka és a tőke viszonyába.

Ebből fakad az a téves tan is, hogy az állam olyan szervezet, amely a társadalom, az osztályok felett áll s az egész társadalom javát szolgálja. Így „alapozta meg" állítólagos osztályfeletti jellegét az ökonómiai individualizmus, amely filozófiai alapul szolgált a burzsoá liberalizmusnak, mint általános politikai doktrínának is. A manchesterizmus a fiziokratizmus továbbfejlesztése volt.

A fiziokratizmus egyik lényeges elve a szabadság : *a munka szabadsága, a kereskedelem szabadsága, a verseny szabadsága* — egyszóval, szabadság az élet minden területén. E tétel „klasszikus" megfogalmazása a „laissez faire, laissez passer" jelszava. Ez a jelszó Gournaytól, a fiziokratizmus egyik megalapítójától származik, aki olyan nagy hatással volt Turgot-ra, hogy az halála után „dicshimnuszt" (Éloge) írt róla.*

Gournay teremtette meg az első közgazdasági iskolát, a fiziokrata iskola elődjét. Oncken kétli Gournay eredetiségét. Még a fiziokraták fő jelszavának, a laissez faire, laissez passer formulának a szerzőségét is elvitatja tőle, s rámutat arra, hogy az részben Legendre kereskedőtől, részben d'Argençontól származik.** Nekünk azonban ez a

* Lásd *G. Schelle:* Du Pont de Nemours et l'école physiocratique (Du Pont de Nemours és a fiziokrata iskola). 1888. 19—21. old.

** *Dr. August Oncken:* Geschichte der Nationalökonomie. Erster teil : Die Zeit vor Adam Smith (A nemzetgazdaság története. Első rész : Az Adam Smith előtti korszak). Lásd a „Quesnay und eine liberal-administrative Schule" c. szakaszt, 282—313. old.

probléma nem okoz gondot. A lényeg az, hogy ez a jelszó vagy *formula egy egész politikai és társadalmi tan alapjává vált*, hogy tömören összefoglalja és általánosítja a fiziokraták egész közgazdasági és politikai doktrínáját.

Szabadverseny — ide lyukad ki a „szabadságról" szóló minden fecsegés. A szabadverseny elkerülhetetlenül következik a magántulajdon jogából. A csere szabadsága, a kereskedelem szabadsága elválaszthatatlan a magántulajdon jogától. A fiziokraták ezért azt tanították, hogy az igazi „szociális szabadság" a kereskedelem szabadsága.*

Ilyen körülmények között, azaz a társadalmi berendezkedés ily értelmezése mellett az államhatalomnak nem marad egyéb feladata, mint hogy biztosítsa a társadalmi szervek számára *a dolgok természetes menetét* anélkül, hogy beavatkoznék az osztályok viszonyába, vagy a maga részéről megpróbálna hatást gyakorolni a társadalom fejlődésére.

Ha abból indulunk ki, hogy a szabadság a politikai gazdaságtan egyetlen elve, a dolgok természetes menete, akkor *politikai* téren is maradéktalanul érvényesülnie kell a szabadságnak. A fiziokraták ebben az összefüggésben újat mondanak. Ez az új pedig a biztonság. A biztonság a társadalom normális fennállásának szükséges feltétele. Weulersse helyesen hangsúlyozza, hogy a fiziokraták számára a biztonság csupán a *tulajdon* és a *szabadság* alátámasztása és megerősítése, hiszen biztonságon a „szabadság biztonságát", a tulajdon biztosítását és védelmét értik.

Nincs szabadság biztonság nélkül, mondotta Du Pont de Nemours, az egyik legjelentékenyebb fiziokrata. A fiziokraták egész közgazdasági, szociológiai és politikai tanítása tehát három pilléren nyugodott : *szabadság, tulajdon és biztonság*. Ez a három fogalom képezte a fiziokrata iskola devizáját.**

*Liberté, dans tous les cas, c'est libre concurrence" *(G. Weulersse* Le mouvement physiocratique en France de 1756 à 1770) (A fiziokrata mozgalom Franciaországban 1756-tól 1770-ig) 2. köt. 19. old.

** Uo. 31. old.

II

A fiziokrata doktrína egyik alapelve a társadalmi *egyenlőtlenség.* Azt vallották, hogy a társadalom a fokozódó egyenlőtlenség felé fejlődik. Mercier de la Rivière tanítása szerint „a társadalmi gazdagság növekedése elkerülhetetlenül a rendek közötti egyenlőtlenség fokozódására vezet, a primitív társadalmakban is fellelhető természetes egyenlőtlenség az egyének különböző képességeinek következménye, és a föld tulajdonbakerülését ugyanezek a természetes okok magyarázzák". A tulajdon törvénye kizárja az emberek egyenlőségét. A fiziokraták szerint a tulajdon törvénye szent és sérthetetlen.

A társadalom és az állam fokozatos fejlődésének eszméje nem idegen a fiziokraták számára. Ezt a gondolatot Turgot fogalmazta meg. Turgot „Két értekezéstervezet a világtörténelemről" („Plan de deux discours sur l'histoire universelle") című művében megkísérelte felvázolni az emberiség történeti fejlődését, s megjelölte e folyamat egyes szakaszait.

A fiziokraták a szociális test keletkezési folyamatának első szakaszaként egy olyan társadalmi állapotot képzeltek el, amelyben az emberek rendkívül primitív módon éltek, növényi eledellel táplálkoztak. A társadalom alapja a vérségi kötelék, mert a társulás fő formája a patriarchális család.

A szociális haladás második szakaszát a gyümölcsök és különféle, táplálkozásra alkalmas növényi termékek gyűjtögetéséről a halászatra és vadászatra — „élőlények megölésére" — való áttérés jellemzi. Sem az első, sem a második szakaszban nincsenek még társadalmi osztályok. De már a közös vadászat is szükségessé teszi a vezetést. A harmadik szakaszt az állattenyésztés, és ezzel a pásztorkodó életmód kialakulása jellemzi.

Azok a pásztornépek, mondja Turgot, amelyek nagyobb területtel rendelkeztek, gazdagabbak lettek ; megkezdődött a differenciálódás : a gazdagabbakban gyökeret vert a tulajdon szelleme. Legelőször a pásztornépek tértek át a földművelésre. A földművelők, a pásztorkodó törzsektől eltérően, nem hódítók. „Túlságosan lefoglalja őket a földművelés munkája ; de minthogy gazdagabbak a többi népnél, kénytelenek védekezni az erőszak ellen. Ezenfölül a földjük több embert tartott el, mint amennyire szükség volt a megműveléshez."*

* *Turgot:* Oeuvres (Művei), 2. köt. Párizs 1844. 631. old.

A földművelő társadalom bázisán fejlődött ki az állami szervezet, azaz a „politikai test".

„Csakis a földművelő nemzetek alkothatnak tartós- és hosszúéletű államokat — mondja Quesnay —, amelyek képesek a természeti törvények változhatatlan rendjének szigorúan alávetett szilárd kormányzásra, úgyhogy ilyen esetekben maga a földművelés képezi ezeknek az államoknak az alapját, a földművelés írja elő és állapítja meg kormányzásuk rendjét, mert ez a népek szükségleteit kielégítő javak forrása ; ám a földművelés fejlődése vagy hanyatlása is szükségszerűen függ a kormányformától."*

Az állam alapja a *tulajdon.* Az állam a *földtulajdon kialakulása* következtében jött létre. A földtulajdonosok uralkodó szerepet nyertek az államban. A föld megművelésére fordított munkájukkal elvették a természettől annak gyümölcseit s így tulajdonosaikká váltak. Megőrizték a tulajdonjogot akkor is, amikor a föld közvetlen megművelését a salarié-kre (bérmunkásokra) hárították át.

Ettől kezdve a földtulajdonosok a földművelőtől kapják a létfenntartási eszközöket.

Turgot ezzel kapcsolatos elmefuttatása rendkívül szórakoztató. Azt írja, hogy a tulajdonosnak „ama fizikai szükségszerűség folytán van szüksége a földművelőre, melynek értelmében a föld semmit sem ad munka nélkül ; de a földművelőnek a tulajdonosra csak amaz egyezségek és törvények folytán van szüksége, amelyek a föld első megművelőinek és utódaiknak tulajdonjogot biztosítanak az elfoglalt földekre, még akkor is, amikor ők maguk már nem foglalkoznak a művelésével . . ."**

Turgot szinte bánkódik amiatt, hogy a földbirtokos mint tulajdonos kénytelen átadni egy részt a földművelőnek munkájáért. Igen jellemző a következő megjegyzése : „A földművelő, bár csak munkájáért kap jutalmat, mégis megőrzi természetes és fizikai primátusát, mely a társadalmi mechanizmus elsődleges mozgatóerejévé avatja, s melynek következtében kizárólag az ő munkájától függ mind a saját megélhetése, mind a tulajdonos gazdagsága, mind pedig valamennyi más munka munkabére."*** Turgot a földművelőnek egyetlen „vigaszként" azt a tudatot adja meg, hogy ő „a társa-

* *Quesnay:* Id. mű, 647. old.

** *Turgot:* Réflexion sur la formation et la distribution des richesses (Elmélkedések a gazdagság kialakulásáról és elosztásáról). Lásd Oeuvres. 1. köt. 1844. 15. old.

*** Uo. 16. old.

dalmi mechanizmus elsődleges mozgatóereje", és kizárólag az ő munkájától függ az egész társadalom léte.

A fiziokraták a „földművelők" kategóriáján belül megkülönböztetik a mezőgazdasági vállalatok tőkés vezetőit, a bérlőket (fermier) és az igazi munkásokat (salariés). A fiziokraták Turgot fentebb idézett véleménye ellenére csak a bérlőket minősítették termelő osztálynak, a mezőgazdasági munkásokat már nem.

Ezért „A fiziokraták társadalom- és államelmélete" című könyv szerzője helyesen jegyzi meg,* hogy a lakosság többségét — a mezőgazdasági és ipari munkásokat — gyakorlatilag társadalmon kívül élő, nem termelő osztályokká degradálják.

A fiziokraták tanítása szerint a gazdagság egyetlen forrása a földművelés, mert Turgot kifejezésével élve csak a földművelő munkája „termel valamivel többet a munkájáért járó munkabérnél".

Ebből az következik, hogy csak az a munka termelékeny, amely értéktöbbletet hoz létre. Marx éppen abban látta a fiziokraták érdemét, hogy csak azt a munkát ismerték el produktívnak, amely értéktöbbletet alkot.

„A fiziokraták — írja Marx — az értéktöbblet eredetéről való vizsgálódást a forgalom területéről magának a közvetlen termelésnek területére tették át, és ezzel megvetették a tőkés termelés elemzésének alapját.

Teljesen helyesen állítják fel azt az alapvető tételt, hogy csak az a munka *termelő*, amely *értéktöbbletet* teremt ; amelynek termékében tehát magasabb érték foglaltatik, azoknak az értékeknek az összegénél, melyeket a termék termelése közben elfogyasztottak."**

A földművelésben talán a legnyilvánvalóbb, hogy a munkás saját létfenntartási eszközein kívül még fölösleget is termel. Az iparban ez nem látszik olyan világosan. „... A mezőgazdasági munka a fiziokraták szemében az egyetlen olyan munka, mely *értéktöbbletet teremt*, és *a földjáradék az értéktöbbletnek egyetlen* általuk ismert *formája*. A munkás a manufaktúrában nem szaporítja az anyagot ; csak megváltoztatja formáját. A nyersanyagot — az anyag tömegét a mezőgazdaság adja neki."***

Ily módon az ipari profit és a pénzkamat a fiziokraták véleménye szerint a földjáradék elágazása. Ez a fiziokraták egyik legfőbb hibája,

* *Benedikt Günzberg:* Id. mű.
** *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Első rész. Kossuth 1958. 13. old.
*** Uo. 14. old.

mert a valóságban az elsődleges forma, amelyben a tőke értéktöbbletet sajátít el, az ipari profit : a kamat és a földjáradék csupán az ipari profit elágazása.

A többletmunka és a többletérték lehetősége, mondja Marx, feltételezi a munka egy adott termelőerejét, amely a munkaképességnek lehetővé teszi, hogy a saját értékénél többet produkáljon. A termelékenység e fokának elsősorban a mezőgazdaságban kell meglennie — tehát mint *természeti adomány, a természet termelőereje jelenik meg.* A természeti erőknek nagybani felhasználása csak a nagyipar kifejlődésével jelenik meg. A tőke kifejlődésének bázisaként a mezőgazdaságnak egy meghatározott fejlődési foka jelenik meg.*

Marx figyelembe veszi, hogy a fiziokratizmus az első olyan rendszer, amely a tőkés termelést elemzi. Hadd idézzük a legkitűnőbb részt Marxnak a fiziokraták tanításáról adott jellemzéséből : „ez a rendszer . . . mint a feudális rendszernek, a földtulajdon uralmának polgári reprodukálása jelenik meg ; az ipari szférák pedig, amelyeken belül a tőke először fejlődik ki önállóan, éppenséggel mint »nemtermelő« munkaágak, a mezőgazdaságnak puszta függelékeiként jelennek meg. A tőkefejlődés első feltétele a földtulajdon elválasztása a munkától, a földnek — a munka ezen ősfeltételének — önálló hatalomként, egy különös osztály kezében levő hatalomként való önálló szembelépése a szabad munkással. Ebben az ábrázolásban ezért a földtulajdonos úgy jelenik meg, mint a tulajdonképpeni tőkés, vagyis a többletmunka elsajátítója. A feudalizmust így a polgári termelés nézőpontja alatt újratermelik és magyarázzák, ahogyan a mezőgazdaságot mint azt a termelési ágat magyarázzák, amelyben termelés — vagyis az értéktöbblet termelése — kizárólagosan megtestesül. Azáltal, hogy ily módon a feudalizmus polgáriasul, a polgári társadalom feudális látszatot kap."**

Marx feltárja a fiziokratizmus lényegét : a burzsoá termelés leple alatt visszaállított feudalizmust, illetve a feudális mezben jelentkező burzsoá társadalmat. A feudalizmusról a kapitalizmusra való áttérés a feudális társadalom méhében zajlik le, és magán viseli a feudalizmus vonásait, bár ugyanakkor ez már nem feudalizmus, hanem egy új formáció : kapitalizmus, amelyet egyelőre feudális formákban értelmeznek és magyaráznak. A fiziokraták az agrárkapitalizmus ideológusai.

* Uo. 17. old.
** Uo. 17—18. old.

Egy rendszer címkéje, mondja Marx, abban különbözik más áruk címkéjétől, hogy nemcsak a vásárlót, hanem gyakran az eladót is becsapja. A fiziokraták őszintén hittek a maguk feudális cégérében. „Valójában azonban a fiziokrata rendszer a tőkés termelés első rendszeres elgondolása."*

III

A fiziokraták elsőnek mondták ki a *tőkés társadalom titkát*, benső hitét, azt tudniillik, hogy a burzsoázia létezésének legszentebb értelme a meggazdagodás, a vagyon birtoklása, idegen munka felhasználása a megtollasodásra, embernek ember által való kizsákmányolása. A termelési eszközöket kezében tartó és nagy vagyonokat birtokló burzsoázia ideológusai az egekig magasztalják a tulajdonosokat, s megvetéssel és gyűlölettel beszélnek azokról, akiknek nincs tulajdonuk, a hét halálos bűnnel vádolva őket.

„A gazdag tulajdonosokat — mondja Quesnay — a Gondviselés teremtette, hogy ellenszolgáltatás nélkül ellássák a legtiszteletreméltóbb nyilvános tisztségeket, s így a nemzet fenntartás nélkül letehesse kezükbe érdekeit és biztonságát."** A tulajdonosok kitűnnek eszességükkel, aktivitásukkal, takarékosságukkal, míg a tulajdon nélküli embereket nemtörődömség, semmittevés, gondatlanság, és ... pazarlás jellemzi.***

A tulajdonos, mondja Turgot, nyugalomban szeretné élvezni vagyonát. Ehhez hadseregre és más egyéb hatalmi eszközre van szüksége azok ellen, akik zavarni akarnák a gazdagok nyugalmát. Rend — íme a burzsoázia jelszava uralmának úgyszólván egész ideje alatt.

Végső soron az egész természetjog bennefoglaltatik a tulajdonjogban.**** Az állam feladata pedig a tulajdon védelmében merül ki : a kormány egy fajta „közgazdasági kormány".

„A tulajdon szent elve a sarkköve a kormánynak", az államnak.***** A tulajdon *megelőz* minden politikai törvényt. Ennél-

* *Marx:* A tőke. II. köt. Szikra 1953. 365. old.
** *F. Quesnay:* Id. mű, 656. old.
*** *Turgot:* Oeuvres. 1. köt. 13. old.
**** *Dr. August Oncken:* Id. mű, 351. old.
***** „Le principe sacré de la propriété est la vraie pierre de touche des gouvernements" *(G. Weulersse:* Id. mű, 2. köt. 36. old.)

fogva a törvényhozás nem alkotja a törvényeket, hanem csak magyarázza és proklamálja őket. A törvény egyetlen pozitív funkciója *a tulajdon biztonságának garanciája.**

Ily módon a társadalom és az államhatalom egyetlen feladata a tulajdon biztosítása és védelme. Az államhatalom köteles hadsereget tartani, hogy a tulajdont mindennemű támadástól megvédje. A kapitalizmus története hajnalán durván, de teljesen nyíltan kimondta ideológusain keresztül titkos gondolatait és vágyait, őszintén hangot adott igazi világszemléletének.

Milyen legyen már most a fő hatalom? A fiziokraták, mint tudjuk, a monarchikus kormányforma hívei voltak.

„A hatalom — mondja Quesnay — legyen *egységes* és pártatlan döntéseiben és cselekedeteiben; ezért összpontosuljon egyetlen uralkodó személyében, aki kizárólagos birtokosa a végrehajtó hatalomnak és a teljhatalomnak, amelynek révén a törvények megtartására serkenti a polgárokat, védelmezi minden állampolgár jogait a többi állampolgárral szemben, védelmezi a gyengéket az erősekkel szemben, elhárítja és kiküszöböli a törvénytelen vállalkozásokat, a visszaéléseket s az állam belső és külső ellenségeinek kártevéseit."**

A fiziokraták véleménye szerint tehát minden kormánynak egyetlen feladata, hogy védelmezze a tulajdonosok vagyonát és birtokait.

A fiziokraták által elképzelt politikai rendszer teljes egészében a tulajdonjog elvén alapul. Ezt a római jogban gyökerező elméletet az újkorban az angolok közül Locke újította fel, Franciaországban pedig Barbeyrac és Bourlamaqui. Rousseau is kijelentette, hogy a közhatalom rendeltetése a polgári társadalom előtt létrejött magántulajdon biztosítása. Ebben az időben széles körben elterjedt az az elmélet, hogy a magántulajdon megelőzte a polgári rendet, azaz az osztálytársadalmat. Még egyes parlamentek is erre az álláspontra helyezkedtek. Ez a teória igen előnyös volt a tulajdonosok számára, akik vagyonuk védelmét és sérthetetlenségét remélték tőle. *A tulajdonjog felette áll minden pozitív törvényhozásnak*, meghatározza a törvényeket. A fiziokraták eredetisége abban rejlett, mondja Weulersse, hogy ők *a politikai elveket szociális elvekből vezették le*, más szóval, a politikai intézményeket társadalmi felté-

* Uo. 37. old.

** *Quesnay:* Id. mű, 638—639. old.

telekkel és okokkal magyarázták, ezeket pedig a „gazdasági rendből" vezették le.*

Georges Weulersse helyesen állapítja meg, hogy természetesen nem a fiziokraták teremtették meg a „tulajdonjogot", de mindenki másnál többet tettek annak megszilárdításáért, s hogy a társadalomnak ezt a „fundamentumát" az erkölcsi és jogi szférából a *társadalmi* és *ökonómiai* szférába helyezzék át.

Hasbachnak igaza van abban, hogy a Quesnay által megfogalmazott tételek puszta *gazdaságpolitikai elvek*. Quesnay, mint már mondottuk, a *gazdasági természetjogra* vezette vissza a természetjogot. „Éppen ebben rejlik — mondja Hasbach — Quesnay sajátossága és jelentősége, hogy népének szükségleteitől indíttatva, Lockenak a tulajdonhoz és a szabadsághoz való örök jogról szóló tanítását az embernek a — maga módján értelmezett — gazdasági szabadsághoz való természetjogáról szóló elméletté fejlesztette tovább."**

A mi véleményünk szerint a fiziokraták tekintették első ízben a társadalmat a maga egészében *gazdasági szervezetnek*, s a gazdasági életet az egész társadalmi-politikai élet középpontjának.

Az ember saját személyiségének tulajdonosa. A szabadság, fejtegeti Mercier de la Rivière, a személyiség tulajdona. Ebből vonták le a fiziokraták Locke nyomán azt a következtetést, hogy az ember nemcsak saját munkájának tulajdonosa, hanem mindennek, amit megszerzett és meghódított. A fiziokraták nem a munka, hanem a tőkések, a nagytulajdonosok érdekeit védelmezik.

A fiziokraták, ismételjük, azt tartották, hogy az a kormány a legjobb, amely az adminisztrációra szoritkozik, és egyébként semmit sem csinál. Már az idősebb Mirabeau kimondta azt a tételt, hogy a kormánynak „nem az embereket, hanem a dolgokat" kell irányítania, az embereknek teljes szabadságot kell biztosítani, s ez

* *G. Weulersse:* Id. mű, 38—39. old. Vö. Du Pont de Nemours megállapításait: „L'autorité ne doit pas être institué pour faire des lois, car les lois sont toutes faites par la main de Celui qui créa les droits et les devoirs ; les lois positives ne doivent être que des actes déclaratoires des lois essentielles de l'ordre social. Si les ordonnances des souverains étaient en contradiction avec les lois naturelles, ce seraient des actes insensés qui ne seraient obligatoires pour personne" *(G. Schelle:* Id. mű, 89. old. ; lásd még *Du Pont de Nemours:* Origine et progrès d'une science nouvelle. Physiocrates [Egy új tudomány eredete és fejlődése. Fiziokraták]. I, 349. old.).

** *W. Hasbach:* Id. mű, 59. old.

tökéletesen elegendő a társadalmi élet helyes menetének biztosításához. Ám a fiziokraták ugyanakkor a tulajdonosok nyugodt életének biztosításához erős hatalmat követeltek, amely képes szembeszállni a magánszemélyek mindennemű „erőszakával". Az államhatalom legyen egységes, abszolút, despotikus és örökletes. Du Pont „törvényes despotizmusnak" nevezte ezt a hatalmat. Egyébként a despotizmus fogalmát, úgy látszik, Mercier de la Rivière vezette be. A fiziokraták mind monarchisták voltak. Az uralkodó a fiziokraták tanítása szerint a nemzet legnagyobb tulajdonosa. A fiziokraták átvették azt a feudális elméletet, mely szerint az uralkodó az ország földjének tulajdonosa, s ennek alapján a királyt a nemzeti vagyon társbirtokosává avatták.

„A fő hatalom — írja Quesnay — legyen egységes és a társadalom minden tagja és a magánérdekekkel szemben elkövetett minden törvénytelen merénylet felett álljon, mert az uralom és az engedelmesség célja az egyetemes biztonság és a megengedett érdekek kielégítése. A poliarchia rendszere végzetes tévedés, mert csak az erősek viszálykodására és a gyengék elnyomására vezetne. Ha a társadalom a polgárok különböző rétegeire tagozódik, melyek közül egyesek fő hatalommal rendelkeznek a többi fölött, ez rendszerint megsemmisíti a közös nemzeti érdeket, és harcot szít e rétegek között magánérdekeikért; ez a széttagoltság tönkretenné a földművelő állam rendjét, melynek egyetlen fő célra kell irányítania az összes magánérdekeket, a földművelés felvirágoztatására, hiszen ebből a forrásból gazdagodik az egész állam csakúgy, mint minden egyes polgára."*

Az állam segítse elő a kereskedelem teljes szabadságát, mert „a bel- és külkereskedelemnek a nép és az állam szempontjából legreményteljesebb, legtökéletesebb és legelőnyösebb irányítása a konkurrencia teljes szabadságának megvalósításában áll."** Adam Smith a fiziokraták rendszerét a „természetes szabadság rendszereként" határozza meg (a system of natural liberty).***

A kifejtettekből világos, hogy a fiziokraták az államhatalmat megfosztják mindennemű teremtő feladattól. Lényegét tekintve ez

* *Quesnay:* Id. mű, 329—331. old.
** Uo. 336. old.
*** *Adam Smith:* Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól (Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1776). II. köt., Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest 1940. 189. old.

nem annyira törvényhozó, mint inkább végrehajtó hatalom, mert az állam feladata és rendeltetése, mint láttuk, mindössze az, hogy felügyeljen a társadalmi szervezetre, s így biztosítsa, hogy az akadálytalanul betölthesse funkcióját: a szabadverseny garantálja a társadalom helyes működését. Az államnak csupán arra kell ügyelnie, hogy senki ne sértse meg a dolgok „természetes menetét". Az államhatalom ilyen körülmények között *adminisztratív hatalom, közigazgatás*, de semmiképpen sem törvényhozás. Mercier de la Rivière ezzel összefüggésben így határozza meg az államhatalmat, „administration de la force publique". A fiziokraták összes reformjavaslatai, így Turgot reformjai is, elsősorban adminisztratív jellegűek.

Franciaországban a fiziokraták idején despotikus rendszer uralkodott, amelytől az egész nép szenvedett, de különösen a szerencsétlen parasztság. Ám a fiziokraták mégis az olyan „felvilágosult despotába" helyezték reményeiket, akit abszolút hatalommal ruháznak fel. Az ember azt hinné, hogy a despotákkal kapcsolatos évszázados tapasztalat egyre s másra megtanította a fiziokratákat. De az a fantazmagória teljesen hatalmába kerítette őket, hogy kialakítható egy pártok fölött álló fő hatalom, amely a közjóról gondoskodik, s így szigorúan kitartottak utópiájuk mellett.

Visszatérve az államhatalom kérdésére, emlékeztetünk arra, hogy a fiziokraták az örökletes monarchia hívei. A szuverenitás és a tulajdon egymástól elválaszthatatlan fogalmak: a tulajdonos királya a maga tulajdonának, abszolút birtokos, szuverén. Ezen az alapon a fiziokraták még tovább mentek az uralkodó abszolút hatalmának igenlésében, kijelentették, hogy az uralkodó tulajdonosa a szuverenitásnak, s ezzel visszatértek a patriarchális-feudális fogalmakhoz és elképzelésekhez.

A fiziokraták helytelenítették a királyi hatalom korlátozását és a *képviseleti intézményeket*, melyeknek létrehozása akkor napirenden volt, és már történelmi szükségszerűségként jelentkezett. Féltek a néptől, féltek mindennemű képviselettől, még a cenzusos választójogtól is, mert az ilyen intézmények „rosszul képviselték volna" a tulajdont, a tulajdonosok áldozatul estek volna „más osztályok mohóságának", a néptömegeknek.*

* A fiziokratáknak a képviseleti kormányforma kérdésében elfoglalt negatív álláspontja nemcsak abban nem akadályozta meg Du Pont de Nemours-t, hogy mint küldött részt vegyen az Alkotmányozó Gyűlésben, hanem abban sem, hogy elnöke legyen a Nemzetgyűlés-

A tömegek, írták nyíltan a fiziokraták, egyenlőségre, a társadalmi rend megdöntésére törekednek. A demokrácia számukra egyértelmű volt a lázadással. A fiziokraták nemegyszer tanúi lehettek annak, amikor a parasztság és a városi szegénység, megelégelve az éhséget s az állam és a kiváltságos osztályok korbácsát, felkelt a hatalom ellen. Ezeket a „zavargásokat" nevezték „demokráciának".

„A társadalom alapvető alkotmánya — írja Quesnay — és a kormányzás természetes rendje már az osztó igazságosság pozitív törvényeinek meghozatala előtt megállapíttatott; ennek az írott törvényhozásnak nem lehetnek sem más alapjai, sem más elvei, mint azok a természeti törvények, amelyek a társadalmi rend alapjait meghatározzák."*

„A társadalmak őseredeti törvénye — mondja Quesnay más helyen — benne foglaltatik a világteremtés általános tervében, melyben a legfőbb bölcsesség mindent előírt és előre elrendezett."**

Az alapvető társadalmi törvényeket, folytatja, nem az emberek állapították meg. A törvényhozó hatalom a teremtő legfelsőbb akaratából veszi eredetét. Ezek természeti törvények, amelyek egyben *fizikai* törvények is, és meghatározzák „az emberek táplálkozásához, fennmaradásához és kényelméhez szükséges javak újratermelését". „Következésképpen az ember egyáltalán nem megteremtője ezeknek a törvényeknek, melyek szabályozzák a természeti jelenségek menetét és a természeti erőkkel együtt az emberek számára szükséges javakat újratermelő emberi munkát. Ez az egész rend részét alkotja a fizikai berendezkedésnek; ez a berendezkedés viszont (cette constitution) azt a fizikai rendet alkotja, amely törvényeivel a társadalomban egyesült emberek felett uralkodik; az emberek csak úgy érhetik el a nekik szükséges javak bőségét, ha

nek, később pedig a direktórium idején, elfoglalja az Öregek Tanácsának elnöki tisztét. A forradalmi összecsapások alatt osztagot alakított a forradalom elleni harcra, s mindent megtett, hogy megmentse XVI. Lajost a nép haragjától. A Nemzetgyűlés 1789. október 22-i ülésén kijelentette: „Akinek semmije sincs, az nem tagja a társadalomnak." Du Pont később Amerikába emigrált, ahol fiaival együtt lőporgyárat és más üzemeket alapított, s ezzel „megalapítójává" vált a Du Pont de Nemours-féle hadivegyészeti konszern milliárdos dinasztiájának (lásd *G. Schelle:* Id. mű, XVI. fej.).

* *F. Quesnay:* Id. mű, 650. old.

** Uo. 641. old.

használják eszüket, ha egyesülnek egymással, és ha ennek során betartják ezeket a természeti törvényeket."*

A fiziokraták doktrínájában a „természetjog" teológia-ellenes tana saját ellentétébe csapott át, mihelyt az új kizsákmányoló osztály érdekeinek védelméről volt szó.

Ez a tanítás lényegében felújította a hatalom isteni eredetére vonatkozó teológiai doktrínát. A fiziokraták csupán áltudományos formába öltöztették a maguk teokratikus doktrínáját. Elméletüket át- meg átitatták a legkülönbözőbb reakciós teológiai eszmék. Arra törekedtek, hogy *isteni renddé* nyilvánítsák a tőkés rendet, a magántulajdonnal mint középponti eszmével.

A teremtő előre gondoskodott az ember táplálkozásához, fajfenntartásához, sőt kényelméhez szükséges anyagi javak termeléséről és újratermeléséről. Ki kellett nyilatkoztatni, hogy a fennálló rend és annak fundamentuma, a magántulajdon, örökéletű, érinthetetlen, változhatatlan, szent, isten által teremtett, hogy senki hozzá ne merjen nyúlni. Ez a sajátszerű politikai tan csak isten szuverenitását, illetve fő hatalmát ismeri el; a gazdasági rend, vagyis a tőkés rendszer, a kizsákmányolás rendszere része a világmindenségnek, az isten teremtette fizikai világnak.

A pozitív törvényhozás (az a törvényhozás, amely az emberektől származik) nem lehet több, mint a teremtőtől kiinduló eredeti természeti törvényhozás puszta kommentárja.

„Az isteni törvényhozásnak — írja Quesnay — ki kell küszöbölnie mindennemű nézeteltérést magával a törvényhozással kapcsolatban, s alá kell vetnie a végrehajtó hatalmat és a nemzetet ennek a legfőbb törvényhozásnak, mert ez az emberek előtt a nevelés és a természet tanulmányozása révén kifejlődött eszük segítségével tárul fel, a természet pedig nem tűr más törvényt, mint az ész szabad működését."**

A fizikai törvények, amelyek meghatározzák a természetes rendet és pontosan előírják minden egyes ember természetjogát, „örök, változhatatlan, és kétségtelenül az elképzelhető legjobb törvények. Evidenciájuk parancsolóan szabja meg az emberek minden elmélkedését és gondolatát, olyannyira, hogy a részletekben geometriai és aritmetikai pontossággal nyilatkozik meg, nem hagyva helyet sem a tévedésnek, sem a csalásnak, sem a jogtalan igényeknek."***

* Uo. 642. old.
** Uo, 644. old.
*** Uo. 645. old.

A tulajdont és a személyi szabadságot, mondják a fiziokraták, a természet törvényei biztosítják — azaz a világrend alkotója, a természet teremtője.

A gazdasági tevékenység alkotja az egész társadalmi-politikai élet tartalmát. Ezért a legfontosabb tudomány a közgazdaságtan. Ám a gazdaságtudománynak a teremtő által egyszer s mindenkorra megállapított „természeti" törvényeket kell követnie. Mi marad akkor a gazdaságtudomány szerepe?

A földművelő alá van vetve a természetes rendnek, mondja Quesnay, s ezért semmi másra nem kell tekintettel lennie, mint a fizikai törvényekre és az általuk előírt feltételekre. A közigazgatásnak is ezektől a törvényektől kell vezettetnie magát.

„Jó kormányzás esetén a természeti törvények uralma és tiszteletbentartása — írja Quesnay — jámborságra ösztönöz és erősíti a becsületet, amely a művelt emberek szívében uralkodik; áthatja őket ezeknek a törvényeknek a tökéletessége, amelyeket az emberi nem boldogságára alkotott a legfőbb bölcsesség, ésszel áldva meg az embert azért, hogy ésszerűen viselkedjék."*

Az ész azért adódott az embernek, hogy ésszerűen viselkedjék! A fiziokraták, a kor általános szellemével összhangban, hittek az ész, a műveltség erejében. Igen nagyra értékelték a tudást, a társadalom minden egyes tagjától és az államhatalomtól egyaránt megkövetelték, hogy az úgynevezett „természetes" rend törvényeit tanulmányozza és elsajátítsa.

Ám az állítólag abszolút szabad emberi észnek kezdettől fogva korlátokat szabtak, mert nem léphette túl a legfőbb bölcsesség által megállapított törvények és szabályok határait.

Bár a fiziokraták igyekeztek előre kifogni a szelet rendszerük kritikusainak vitorlájából azzal, hogy az ész, a lelkiismeret, a tudás (ahogyan ők nevezték) követelményeire hivatkoztak, mégis akadtak szigorú kritikusok, akik ugyancsak az ész segítségével bebizonyították a fiziokrata tan tarthatatlanságát. Mably nyíltan elítélte azt, hogy a tulajdonosok semmit sem csinálnak, henyélve élik le életüket, és nincs más gondjuk, mint az evés, az alvás és az irányítás, azaz a gazdálkodás, javaik birtoklása, miközben a nép nyomorban él. A tulajdon a társadalom rákfenéje, ebből fakad az emberek minden nyomorúsága. A fiziokraták szerették volna bebizonyítani, hogy a tulajdonosnak és a munkabérből élőknek az érdekei közösek.

* Uo. 656. old.

A valóságban persze tökéletesen ellentétesek az érdekeik, s a fiziokrata iskola bukását éppen az idézte elő elkerülhetetlen szükségszerűséggel, hogy programja ellentmondott a néptömegek érdekeinek, a szegényeknek, a munkások és általában a munkabérből élők érdekeinek.*

A fiziokraták ellenfelei a tulajdonjoggal *a munkához való jogot, a szabadság elvével pedig az egyenlőség elvét* állították szembe. Egészen természetes, hogy az akkori Franciaországban uralkodó feltételek között a fiziokraták által ajánlott „törvényes despotizmus" szükségképpen heves ellenkezést váltott ki. Quesnay, mint tudjuk, a társadalmi és állami berendezkedés eszményének Kínát tartotta, melynek „A kínai despotizmus" címmel külön dicsőítő tanulmányt szentelt. Bármennyire kedvelték is az idő tájt az egzotikumot, a haladó emberek mégsem óhajtották utánozni Kínát, ezt az akkoriban gazdaságilag és politikailag egyaránt igen elmaradott országot. A törvényes despotizmussal a *népszuverenitás* elvét szegezték szembe (Rousseau, Mably és mások). Mably Mercier de la Rivière-nek „L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques" [„A társadalom természetes és szükséges állapota", 1767] című könyvét is megbírálta : „Mennyire félek, hogy az ön természetes rendje természetellenesnek fog bizonyulni ! Mihelyt megvalósul a földtulajdon, megjelenik a vagyoni egyenlőtlenség, s vajon ezek az egyenlőtlenül elosztott vagyonok nem vonják-e maguk után az egyenlőtlen és ellentétes érdekeket, a gazdagság bűneit, a szegénység bűneit, az erkölcsök romlását, az elmék eltompulását, az előítéleteket és a szenvedélyeket, amelyek túlharsogják az evidencia erejét, úgy, hogy filozófusaink hiába helyezik ebbe utolsó reményüket? Olvassátok csak el valamennyi nép történetét, és látni fogjátok, hogy egytől egyig szenvedtek ettől a vagyoni egyenlőtlenségtől. A gazdagságukra büszke állampolgárok megvetették embertársaikat, akik kénytelenek voltak keservesen dolgozni a megélhetésért ; láthatjátok, hogy azonnal igazságtalan és zsarnoki kormányok keletkeznek, elfogult és elnyomó jellegű törvények születnek, egyszóval, kialakul az a töméntelen baj, amely oly súlyos teherként nehezedik a népekre."**

* Lásd *G. Weulersse:* Id. mű, 626. old.

** Doutes proposés aux économistes sur l'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques (A gazdaságtan-bölcselők előtt a politikai társadalmak természetes és szükséges rendjére vonatkozóan felvetett kételyek). Lásd *Mably:* Oeuvres complètes. 11. köt. Párizs, Bossange, Masson et Besson é. n. 7. old.

10

GABRIEL MABLY TÁRSADALOM- ÉS ÁLLAMBÖLCSELETE

(1709—1785)

Gabriel de Bonneau de Mably az utópikus kommunizmus egyik legkiválóbb képviselője a 18. századi Franciaországban. Nemesi család sarja. Kiváló nevelésben részesült, és egész sor értékes filozófiai, történeti és politikai tárgyú munkát írt. Műveiben kommunista eszméket hirdetett.

A korabeli Franciaország helyzetének tanulmányozása alapján Meslier-hez hasonlóan Mably is arra a következtetésre jut, hogy a népet forradalomra kell szólítani. A nagy gondolkodók látták a forradalmi korszak közeledtét, és sokan közülük mint például Mably is, nem féltek tőle, hanem ellenkezőleg, hozzájárultak előkészítéséhez a fennálló rend kíméletlen kritikájával. Mablynál, akár Meslier-nél a fennálló rend kritikáját és az új társadalmi rendre vonatkozó pozitív programot egyaránt megtaláljuk.

„Az állampolgár erkölcseiről és kötelességeiről" („Des droits et des devoirs du citoyen", 1789) című művében, amely 1789-ben, a Nagy Francia Polgári Forradalom esztendejében jelent meg, Mably szabad folyást enged szenvedélyes gyűlöletének, amellyel a despotizmus, a Franciaországban uralkodó elnyomatás és jogtalanság eltölti. Mably dialógus alakjában írta ezt a munkát: a párbeszéd egy francia és egy mylord Stanhope nevű angol között folyik.

Ész és szabadság — ezek azok az erők, amelyekkel a természet megajándékozta az embert, és amelyek nélkül emberi boldogság nem lehetséges.

„Figyelembevéve az általunk tegnap kifejtetteket, szólt hozzám végül a mylord — írja Mably —, úgy gondolom, hogy az ész, amellyel a természet megajándékozott bennünket, a szabadság,

amelyet születésünkkor adományozott nekünk, s a boldogságnak az a leküzdhetetlen vágya, amelyet elültetett a lelkünkbe, három olyan pont, amelyet minden embernek joga van védelmezni amaz igazságtalan kormány ellen, melynek hatalma alatt él. Ebből azt következtetem, hogy az állampolgár sem nem összeesküvő, sem nem megbontója a társadalmi nyugalomnak, ha ésszerűbb politikai formát javasol honfitársainak annál, amelyet önnön akaratukból elfogadtak, vagy amelyet az események, a szenvedélyek avagy a körülmények rájuk erőszakoltak."*

Az ésszerű politika mindenekelőtt azt követeli, hogy az államhatalom megbízatása csak meghatározott időre szóljon. Bebizonyosodott, hogy bármennyire korlátozták is eredetileg a hatalmat, az fokozatosan zsarnoksággá változott. Örökletes vagy életfogytig tartó hatalommá alakult át, amely saját akarata szerint kormányzott, elnyomta és sanyargatta a polgárokat.

Az állampolgár kötelessége mindent elkövetni a despotikus hatalom megdöntése érdekében, s helyzetének és képességeinek megfelelően dolgozni azért, hogy „hasznossá tegye a forradalmakat hazája számára".

A nép szuverén : szüntelenül gondoskodnia kell a szabadság erősítéséről, másként elveszíti a társadalmi problémák iránti érdeklődését és az intézésükhöz szükséges képességét, ezzel pedig lehetővé teszi a despotizmus számára, hogy az egész hatalmat magához ragadja az országban.

„Legyetek meggyőződve róla — mondja Mably —, hogy ha valamilyen monarchia, például Franciaország alattvalói meggondolatlanul átadják magukat az események folyásának és a szenvedélyek befolyásának, a zsarnokság napról napra növekvő akciószabadságra téve szert, szüntelenül sikereket fog elérni. Egy angol nagyon jól mondta, tette hozzá a mylord, hogyha a pestisnek módjában volna tisztségeket, jövedelmező állásokat, megbecsülést, járadékot osztogatni, hamarosan szert tenne teológusokra és jogászokra, akik bebizonyítanák, hogy a pestis isteni eredetű, és pusztítása elé gátat emelni bűn."**

Akkor, amikor a mágnások a királyi hatalommal együtt készek

* *Mably:* Des droits et des devoirs du citoyen (Az állampolgár jogairól és kötelességeiről). Lásd *Mably:* Oeuvres complètes. 194—195. old., Párizs, Bossange, Masson et Besson é. n. 11. köt.

** Id. mű, 205. old.

mindent megtenni a nép leigázására, a kispolgár pedig csak a vagyonának gyarapításával törődik, a becsületes emberek kötelessége állni a vártán, gátat emelni a despotizmus elé. A nép, mondja helyesen Mably, nem lehet szabad, ha nem válik törényhozóvá és nincs lehetősége arra, hogy kényszerítse a kormányt a törvények végrehajtására. A Mably korabeli francia monarchiában a nép jogfosztottságban, a király és a hivatalnokok önkényének és zaklatásának kiszolgáltatva élt.

A király a legfőbb törvényhozó és a törvények szerint köteles kormányozni, állítják. Ez a szabadság látszatát szüli. Az ilyen szabadság azonban fikció. A franciák a valóságban rabok. Gazdájuk a király.

Mably azt a gondolatot fejtegeti, hogy Franciaország a népé, és a király csupán a nép megbízottja, vagy legalábbis csak az kellene hogy legyen, a mai király elődei csak ravaszsággal és agyafúrtsággal ragadták kezükbe az államhatalmat.

Közeledett a forradalom, napirendre került a polgárháború, mint egyetlen lehetséges kiút a Franciaországban kialakult helyzetből. Mably megvitatja angol partnerével a polgárháború lehetőségét és jogosultságát.

„... A polgárháború — mondatja Mably az angollal — olykor nagy jótétemény ... A polgárháború rossz dolog, ugyanúgy, ahogy a kéz vagy a láb amputálása is rossz, mert ellenkezik testem szervezetével és égő fájdalmat okoz. De ha a kezem vagy a lábam elüszkösödött, az amputálás jótétemény. A polgárháború is jótétemény tehát, ha a társadalmat ennek a műtétnek a segítsége nélkül elpusztítja az üszkösödés, vagy, hasonlat nélkül szólva, végpusztulással fenyegeti a despotizmus."*

Ha a polgárháború a nemzet érdekeiért, jogaiért és szabadságáért folyik, a hazaszeretet lángját gyújtja meg a polgárok szívében, s ezek életüket is készek feláldozni a szabadságért.

„Ha a polgárháború szenvedéseket okoz is, ezek mindenesetre csak átmenetiek, és felrázván lelkünket, felszítják bennünk az elviselésükhöz szükséges erőt. Visszaemlékszem egy híres író szavaira, aki azt mondotta, hogy egy nép sohasem erősebb, megbecsültebb és boldogabb, mint egy polgárháború megrázkódtatásai után."**

A polgárháború igazolásának, a polgárháborúra való felhívásnak

* Id. mű, 221. old.
** Id. mű, 224. old.

a nép körében már észlelhető nagyfokú erjedés idején óriási jelentősége volt, hiszen az ország a nagy forradalmi események előestéjét élte. Mindeddig nemcsak az olyan emberek tartották a polgárháborút „erkölcstelen", „törvénytelen", „igazságtalan" dolognak, akik a despotikus rendszer fenntartását akarták, hanem azok is, akiknek annak megszűnése volt az érdekük. Mably kijelenti, hogy az erényes polgárnak joga, sőt kötelessége polgárháborút viselni, mert meg kell menteni a népet a zsarnoktól. A közhiedelemmel ellentétben azt a doktrínát kell erkölcstelennek és a közjóval ellentétesnek tartani, amely arra tanítja az állampolgárokat, hogy az erőszakra ne válaszoljanak erőszakkal.

Az a nép, amely nem akar és nem tud ellenállni az elnyomónak, a belső ellenségnek, megérdemli, hogy elnyomják.

Mably, akárcsak a korabeli gondolkodók többsége, a természetjog és a társadalmi szerződés koncepciójából indult ki. A szerződés értelmében minden polgár köteles alávetni magát a királynak, de a király is köteles betartani a szerződés feltételeit. Ha megsérti a szerződés feltételeit, minden polgárnak joga van fegyveresen kényszeríteni őt a feltételek betartására. Mably emellett úgy véli, hogy vannak olyan jogok, amelyekről senki sem mondhat le és amelyeket még a társadalmi szerződés sem korlátozhat.

A nép, mint a hatalom legfőbb birtokosa, belátása szerint megváltoztathatja saját törvényeit.

„A nép, amely kezdettől fogva a fő hatalom hordozója, a politikai rendszer egyetlen megteremtője és szétosztója annak a hatalomnak, mellyel teljesen vagy különböző arányokban felruházza tisztségviselő személyeit, éppen ennélfogva örökre birtokában marad annak a jognak, hogy értelmezze saját szerződését, vagy helyesebben, saját adományait, megváltoztassa a szerződés egyes cikkelyeit, másokat megszüntessen, és új rendet szabjon a dolgoknak."*

Minden leigázott népnek jogában áll harcolni a szabadságért, vagy a maga számára legjobbnak vélt új rendért. Nevetséges dolog, mondja Mably, igazságos törvényeket várni a monarchikus vagy arisztokratikus rendtől. Az államnak csak akkor lehetnek jó törvényei, ha önmagának törvényhozója, vagyis akkor, ha a törvényeket maga a nép alkotja.

Mably azonban nem éri be az államban végrehajtandó puszta politikai változásokkal. Minthogy a legfőbb rossznak a magántulaj-

* Id. mű, 232. old.

dont tartja, követeli ennek megszüntetését és a vagyonközösség megteremtését. Koncepciójának alapja az *egyenlőség eszméje.*

„Tudom — írja Mably —, hogy a tulajdon munkaszeretetet és szorgalmat fejleszt ki az emberben, de ha romlottságunkban nem ismerünk a tulajdonon kívül más munkára serkentő eszközt, akkor nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy valóban semmi sincs, ami helyettesíthetné ezt a serkentést. Vajon egyetlen szenvedély tartja csak hatalmában az embereket? Vajon a dicsőség és a tisztelet utáni vágy, ha sikerül felkeltenem, nem ugyanolyan hatékony-e, mint a kapzsiság, azzal a különbséggel, hogy nélkülözi ennek negatív oldalait? Nem a művészetek feltalálóinak adnék versengésre buzdító jutalmakat, hanem annak a földművesnek, akinek legtermékenyebb a földje ; annak a pásztornak, akinek a nyája a legegészségesebb és a legszaporább ; a legügyesebb és legállhatatosabb vadásznak, aki a többieknél jobban állja a nehézségeket és a kellemetlen időjárást az év különböző szakaiban ; a legserényebb takácsnak ; annak az asszonynak, aki a többieknél jobban végzi el otthoni teendőit ; annak a családapának, aki a többieknél jobban igyekszik megtanítani családját az emberiség iránti kötelességeinek teljesítésére ; annak a gyermeknek, aki a legszorgalmasabban készíti el leckéit s a többieknél készségesebben követi szülei erényeit. Nem látjátok-e, mennyire megnemesedne ilyen törvények hatására az emberi nem, és hogy játszva elérné azt a boldogságot, amelyet hiába ígér nekünk mohóságunk, büszkeségünk és elpuhultságunk? Egyedül az embertől függ, hogy valóra váltsák ezt az aranykorról szőtt és oly sokat magasztalt álmot."*

Lángeszű próféciaként hat ránk ez az idézet. Mably mélyen ismerte az ember lelkivilágát, különösen a dolgozó, a munkás pszichológiáját. A szocialista társadalomban a munkának egészen más ösztönzői érvényesülnek, mint a magántulajdonon alapuló társadalomban, ahol egyrészt a kapzsiság, a mohóság, másrészt az éhség serkenti munkára az embert. A szocialista társadalomban kifejlődnek az összes nemes szenvedélyek : a konkurrenciát, amely felebarátunkban ellenséget lát, akivel életre-halálra meg kell küzdenünk, itt felváltja a *vetélkedés elve*, amely barátnak és bajtársnak látja a vetélytársat. Csak az érthetetlen, hogy miért nem akarja Mably jutalmazni a „művészetek feltalálóit". De ez már részletkérdés.

A természet törvényeinek a társadalomban betöltött szerepéről

* Id. mű, 260—261. old.

Mably ugyanazt a nézetet vallja, mint kora valamennyi, illetve csaknem valamennyi filozófusa. A természet (illetve Mably szerint a teremtő) bizonyos szenvedélyeket ültetett el az emberben, amelyek a társadalmi fejlődés mozgatóerői. Ezek a szenvedélyek kétfélék : önösek s szociálisak. Az első kategóriába tartozik az önzés, és ez összefügg olyan szenvedélyekkel, mint a kapzsiság, a becsvágy, a mohóság, az élvezetekre való törekvés. Ám a természet ezek mellett a — hogy úgy mondjuk, negatív — szenvedélyek mellett ellentétes jellegű szenvedélyeket is adományozott nekünk : például a felebaráti szeretetet, vagy az úgynevezett szociális erényeket.

Az önszeretet, mondja Mably, az a láncszem, amely egyesít bennünket a társadalommal. Ha nem szeretném önmagamat, hogyan szerethetném a többieket. Az önszeretet, és a szociális erények egyaránt elősegítik boldogságunkat. Ezt követeli a „természet politikája", ellentétben azzal a hazug politikával, amely ma a föld minden országában uralkodik.

Mably véleménye szerint fölösleges a különböző országokban érvényes törvényeket tanulmányozni, ahhoz, hogy a természet szándékait megismerjük. Ehhez az szükséges, hogy „elmerüljünk saját szívünk mélységeiben". „... Tanulmányoztam saját érzéseimet, ezek kölcsönös viszonyát és összefüggését, és úgy hiszem rájöttem, hogy a *természet arra szánta az embereket, hogy egyenlők legyenek.* Úgy vélem, a természet éppen az egyenlőséghez kötötte szociális erényeink és boldogságunk fennmaradását, s arra a következtetésre jutottam, hogy a törvényhozó hiába munkálkodik, ha eleve nem összpontosítja figyelmét a polgárok javainak és állapotának egyenlővé tételére."*

A vagyoni egyenlőtlenségből származik az emberek minden boldogtalansága és bűne. Ez kapzsiságot és becsvágyat szül, tönkreteszi az embert, megváltoztatja, helyesebben, kiforgatja az ember természetes vonzalmait, fölösleges szükségleteket kelt az emberben, természetellenes fényűzést hoz létre és így tovább. Az egyenlőtlenség megalázza az embereket, viszályt és kölcsönös gyűlölködést hint el közöttük. A vagyoni egyenlőtlenség gazdagokra és szegényekre szakítja szét a társadalmat. A gazdagok óhatatlanul kezükbe kaparintják az államhatalmat.

* *Mably:* De la législation ou principes des lois (A törvényhozásról vagy a törvények elveiről). Amsterdam 1777. Első rész, 46. old. (Kiemelés tőlem. — *A. Gy.*)

„Ha a vagyoni egyenlőtlenség már oly nagy, hogy a gazdagok, akik vállalkozóbb kedvűek és merészebbek, nyíltan zsarnokságra törekednek, meglátjátok majd, hogy a szegények, vagy azért, mert még nem békültek meg az igával, vagy azért, mert fölháborodtak valamilyen újabb igazságtalanságon, felkelnek az emberiség jogainak védelmében. Innen van az a számtalan viszály, marakodás, összeesküvés, belháború és forradalom, amely belülről marcangolja a köztársaságot és pusztulására vezet."*

Mably számára az egyenlőség eszméje a társadalmi fejlődés mozgatóereje. Véleménye szerint a nép az egyenlőségért harcol, és boldogsága attól függ, mennyire „teszik egyenlővé a törvények a polgárokat". A nép nem nyugszik addig, amíg nem teljes az egyenlőség, és elkerülhetetlenül újra fellángol a harc. A nép hatalmát a gazdagság semmisítette meg. A gazdagok magukhoz ragadták a hatalmat és arisztokratikus rendet létesítettek, de eljön az idő, amikor az arisztokratikus rend is megsemmisül. Az állam irányítása fokozatosan egyre kevesebb ember kezébe kerül majd. Pártok, szövetségek, összeesküvések keletkeznek. A legerősebb zsarnok kezébe ragadja a hatalmat, és önkényuralkodóvá, császárrá válik, önkénye szerint uralkodik, és felrúg minden törvényességet.

Jelenleg, mondja Mably, a nyomorúság gyalázata ül Európán, az emberiség minden jogát megsértették és sárbatiporták. Ezenkívül egymás ellen fegyverkeznek a népek. A gazdagok halálbüntetéssel sújtják a lopást, és ugyanakkor helyeslik a hódításokat, mert maguk is fosztogatják a népeket.

„A természet — írja Mably — az egyenlőséget tette törvénnyé őseink számára, és oly világosan adta tudtul szándékait, hogy lehetetlen volt észre nem venni ezeket. Valóban, ki tagadhatja, hogy a természet kezéből kikerülvén, a legteljesebb egyenlőségben leledzettünk? Vajon nem egyforma szerveket, egyforma szükségleteket, egyforma észt adott-e minden embernek? Vajon a földön szétszórt javai nem közös birtokát alkották-e az embernek? Hol láttok bármiféle alapot az egyenlőtlenségre? Vajon a természet külön hitbizományt adott mindenkinek? Vajon a természet húzott-e mezsgyéket a földeken? A természet nem teremtett sem gazdagokat, sem szegényeket. Vajon a természet juttatott-e kiváltságos helyzetbe bizonyos fajokat, különleges tehetségekkel ruházva fel őket, ugyanúgy, ahogy az embernek az állat feletti hatalmát biztosítandó, számos

* Uo. 50. old.

magasabbrendű képességgel áldott meg bennünket? A természet nem alkotott sem nagyokat, sem kicsinyeket, senkit sem rendelt arra, hogy uralkodjék a másik fölött."*

Mably, mint a 18. század sok más gondolkodója is, a természetet tudattal és akarattal rendelkező önálló lénynek képzelte el. Ez a nézőpont határozottan teológikus és idealista. S valóban, ezek az ideológusok természeten tulajdonképpen istent értették.

A természet azonban sem nem isten, sem nem individuális élőlény, nincs semmiféle organizmusa, amely tudattal és akarattal rendelkezhetne. A természet a maguk objektív törvényeinek alávetett anyagi dolgok és erők végtelen összessége. Teljes képtelenség az a nézet, hogy a természet gondoskodott arról, hogy az embereket egyenlőkké vagy egyenlőtlenekké, szabadokká vagy nem-szabadokká tegye.

Ha a természet egyenlőnek teremtette az embereket, hogyan vált ez az egyenlőség egyenlőtlenséggé? Mably erre a kérdésre azt feleli, hogy ez a politika és a törvények bűne, amelyek megengedték, hogy a tisztségviselő személyek a kormányzás túlságosan hosszú ideje alatt hozzászokjanak a parancsolás gyönyörűségéhez, saját hasznukra fordítsák a társadalmi hatalmat, s ezzel a társadalom uraivá váljanak.

Látjuk, mily naiv nézeteket vallott Mably a társadalom kialakulásáról, az osztályok kifejlődéséről, a társadalomnak gazdagokra és szegényekre bomlásáról.

A természet minden embert egyenlőnek teremtett, de a politika és a törvények megsemmisítették ezt az egyenlőségen és vagyonközösségen alapuló rendet. Mably természetesen nem képes megmagyarázni, hogyan zajlott le ez a folyamat, melynek során a társadalom szervezete a saját ellentétévé alakult át.

Mably szerint az a népek feladata, hogy visszatérjenek a vagyonközösségi rendhez, az eredeti egyenlőséghez.

Az egyenlőség összeegyeztethetetlen a vagyonok magántulajdonával. A társadalmi szervezet alapját, mondja Mably, az emberek úgynevezett szociális erényei alkotják. Az államhatalmat a kölcsönös segítség, a kölcsönös szolgáltatások szükséglete hívta életre, melynek feladata kiküszöbölni az állampolgárok által felebarátaikkal szemben elkövetett igazságtalanságokat. Az államhatalomra vár a törvények megszegőinek megbüntetése.

* Uo. 53. old.

A magántulajdon kialakulásával megszületett a becsvágy és a kapzsiság; a kommunizmushoz való visszatérést hirdetve vitába száll azokkal, akik szerint magántulajdonon kívül semmi sem ösztönzi az embert munkára. Ezek az ellenvetések olyan régiek, mint maga a világ. Ma ugyanígy érvelnek a kizsákmányoló rendszer védelmezői. Mably teljesen ésszerű megfontolásokkal veri vissza ezeket a támadásokat.

A magántulajdonos társadalomban, mondja, az élvezet és a szenvedés a nyereségtől és a veszteségtől függ. A kapzsiságtól megszabadult emberek az öröm és a keserűség egészen más forrásait is ismerik. Vagyonközösségben az emberek majd a közjóért dolgoznak. Csupán úgy kell megszervezni a munkát, hogy az a megbecsülés és dicsőség forrása lehessen.

Mably jól látja, hogy „a tulajdon két osztályra, gazdagokra és szegényekre szakít bennünket". Nem ért egyet azokkal, akik szerint a vagyonközösség közönyössé teszi a polgárokat az állam sorsa iránt. Ellenkezőleg, minthogy mindenki a kormánynak köszönheti majd létét, lángoló odaadással fogja szeretni hazáját.

Mably kommunista társadalma a polgárok szükségleteinek korlátozásán, aszkétikus elveken épül fel. Helyesen foglal ugyan állást az embereket elzüllesztő fényűzés ellen, de a végsőkig korlátozni akarja a szükségleteket. „A köztársaság túlzott szükségletei tartósan nem egyeztethetők össze az erkölcsök szerénységével. Legyetek meggyőződve arról, hogy azokat az állami vezetőket, akik szüntelenül kikezdik a törvényeket saját szükségleteik érdekében, múlhatatlanul el fogják kergetni. Következésképpen mindaz, ami az állam vagy az állami vezetők szükségleteinek növelésére szolgál, természet szerint bűn; és megfordítva, minden olyan törvény, amely csökkenteni képes a szükségleteket, megváltó és bölcs törvény."*

Marx és Engels már „A Kommunista Párt kiáltványá"-ban élesen állást foglalt az utópista kommunisták aszketizmusa és durva egyenlősítése ellen. A szükségletek korlátozására irányuló törekvést egyebek között a termelőerők akkori alacsony fejlettségi színvonala diktálta. Ez a kommunizmus — Mably, Morelly és mások kommunizmusa — elmaradott termelési módon, a kézműves kisipari munkán nyugodott. Jellemző ezzel összefüggésben, hogy Lev Tolsztojnak a paraszti egyszerűségre való törekvést hirdető, s

* Uo. 114. old.

a maga korában is reakciós elmélete az orosz parasztság körében uralkodó elmaradott termelési módból indult ki. Tolsztoj az orosz nép előtt álló problémák megoldását nem az ország progresszív irányú fejlődésében látta, hanem a primitív „egyszerűséghez" való visszatérésben, az értelmiségnek és az összes „felső" osztályoknak a szegény, elnyomott parasztsághoz, a paraszti szükségletek színvonalához való alkalmazkodásában. Az egyetemes elparasztosodás az egyetemes egyenlővé válás eszköze. Tolsztoj eszméje is az aszketizmus és az egyenlősítés volt.

A marxizmus—leninizmus álláspontja ezzel homlokegyenest ellentétes. Nem a technikai haladásnak és a termelőerők ezzel összefüggő fejlődésének tagadása, hanem ellenkezőleg, a technikának és az új termelési módnak minél erőteljesebb fejlődése az állandóan növekvő szükségletek maximális kielégítése érdekében — ez a célja a dolgozók új társadalmának.

Ma már világos, hogy Mably, akárcsak Morelly, a maga aszketizmusával és általános egyenlősítésével nemcsak nem vitte előbbre a szocialista gondolatot, hanem annak fejlődését — bármilyen nemesek voltak is a szándékai — egyenesen feltartóztatta.

Viszont helyesnek látszik Mablynak az a gondolata, hogy az ország irányításában való részvételért semmiféle külön fizetést nem volna szabad kapni: az állam irányítását kötelességteljesítésként kell felfogni. „Úgy vélem — írja Mably —, hogy könnyebb hősöket csinálni néhány babér- vagy tölgylevél segítségével, mint sok pénzzel."*

„A gazdaságbölcselők előtt a politikai társadalmak természetes és szükséges rendjére vonatkozóan felvetett kételyek"** című művében a fiziokratákkal polemizál.

Elemzésnek veti alá Mercier de la Rivière-nek 1767-ben megjelent „A társadalom természetes és szükséges állapota" című munkáját. A szóban forgó mű szerzője természetes rendnek a föld magántulajdonán alapuló társadalmi rendet tekinti.

Mably helyesen száll vitába azzal az állítással, hogy a tulajdon az emberi élvezetet szerző dolgok bőségének egyetlen forrása, s egyedül a tulajdon késztet bennünket munkára. Rámutat arra, hogy a tulajdon semmittevést és lustaságot szült, és nem a kapzsiság az egyetlen szenvedély, amely az emberi szívet fűtheti.

* Uo. 119. old.

** Doutes proposés aux philosophes-économistes sur l'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques. 1768.

„Miért ne indítana a tulajdonnál is erősebb tevékenységre az érdemek, a dicsőség, a tisztelet utáni vágy? Senki sem cáfolhatja meg, hogy igenis elképzelhető egy olyan köztársaság, ahol a törvények serkentik munkára a polgárokat, és ahol a társadalom közös tulajdona drága minden egyes embernek."*

Válaszolva Mercier de la Rivière-nek, mint már említettük, természetellenesnek nyilvánítja a fiziokraták „természetes" társadalmát.

A földtulajdon bevezetésének következményei, írja, a vagyoni egyenlőtlenség, az egyenlőtlen és ellentétes érdekek kialakulása, a gazdagság bűnei, a szegénység bűnei, az erkölcsök romlása stb. Igazságtalan és zsarnoki kormányok kerülnek hatalomra, ezek elfogult és elnyomó törvényeket hoznak, melyek súlyos teherként nehezednek a népekre. Egy szó mint száz, minden zűrzavarnak és minden népnyomorúságnak forrása a földtulajdon.

A gazdagság létezése föltételezi a szegénységet. A gazdagok és a szegények, mondja Mably, kölcsönös szükségszerűséget jelentenek.

Legyen szabad ezt a rövid vázlatot a szerző alábbi gondolataival zárnunk :

„Ki nem látja — írja Mably —, hogy társadalmaink az emberek különböző osztályaira oszlanak, s hogy ezeknek az embereknek, földtulajdonuk következtében, kapzsiságuk és hiúságuk következtében nemhogy különbözők, de ellentétesek az érdekeik? Nagyon bíznia kell saját ékesszólásában és a szofizmákkal való operálás művészetében annak, aki azt hiszi, hogy a kézművest — kinek egyetlen megélhetési forrása a mestersége, és arca verejtékében dolgozik —, meg tudja győzni arról, hogy ez számára a lehető legjobb állapot ; hogy jó dolog, ha vannak nagy tulajdonosok, akik mindent magukhoz ragadnak, akik bőségben és elégedettségben élnek, és élvezik az élet örömeit. Ki győzheti meg a földművest, hogy ugyanolyan jó a föld bérlőjének lenni, mint tulajdonosának? Belefáradnék, ha megpróbálnám felsorolni a különböző állapotokat, amelyekben az emberek rosszul érzik magukat, de még ilyen körülmények között is csak ártanak egymásnak, abban a reményben, hogy a közjó rovására elérik saját javukat. Egyszóval, ki meri azokat az embereket, akiknek semmijük sincs, azaz a polgárok óriási többségét, arra kényszeríteni, hogy elhiggyék :

* *Mably :* Id. mű, II. köt. 7. old.

olyan államrendben élnek, amelyben a legtöbb öröm és boldogság vár rájuk? Bebizonyítani erről a tévedésről azt, hogy igazság — lehetetlen."*

Vagyis Mablynak a földtulajdont védelmező Mercier de la Rivière művével kapcsolatos kételyei a vagyonközösség szükségességének elismerésében oldódnak meg. Mably munkája a társadalomnak azt a fejlettségi fokát tükrözi vissza, amikor a munkásosztály még nem volt tudatában annak, hogy külön osztályt alkot a társadalmon belül, külön érdekekkel.

A különféle kommunista doktrínák megalkotói egyáltalán nem a munkásokhoz fordultak. Társadalmi „rendszereik" megkonstruálásakor az erkölcs és a politika elvont elveiből indultak ki. Elsősorban moralisták voltak. Koruk társadalma tiltakozásra késztette őket ama szenvedések ellen, amely a dolgozók, elsősorban a szegényparasztság osztályrészéül jutott. Ha szót ejtettek is olykor-olykor a forradalom elkerülhetetlenségéről, mint ezt Mablynál is látjuk, ezeknek a kijelentéseknek ugyancsak elvont jellegük volt abban az értelemben, hogy nem tudták, kik és ki ellen vigyék véghez ezt a forradalmat. Jellemző az is, hogy Mably, bár síkra szállt a magántulajdon ellen és a kommunista társadalmat tartotta az ember „természetének" megfelelő rendnek, maga sem volt meggyőződve megvalósításának lehetőségéről. Amikor a konkrét reformprogramra került sor, jellegzetesen kispolgári, egyenlősítő természetű követeléseket sorolt fel. Mably, mint kora valamennyi utópistája, állandóan istenre hivatkozik, idealista alapon áll.

Ebben a tekintetben csak Meslier kivétel, aki tisztában volt vele, hogy vannak kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok, hogy itt nem az erkölcsről van szó, hanem arról, hogy elnyomják és kizsákmányolják a parasztságot, ezt a világosan körülhatárolt társadalmi osztályt, melynek felszabadítása érdekében forradalomra van szükség. Meslier, mint láttuk, megbélyegzi a papságot, bebizonyítja a vallás ártalmas voltát, s bár természetjogi elvekből indul ki, nem is ezekkel érvel, mint inkább a parasztság súlyos anyagi helyzetével. Nála még az utópistákra általánosan jellemző aszketikus törekvéseket sem találjuk meg. Ellenkezőleg, az örömökkel teli és boldog életet hirdeti, olyan életet, melyben az ember valóban kielégítheti szükségleteit. Meslier a nemek viszonyának kérdésében is szabadgondolkodóként foglal állást, egyaránt távol áll tőle a

* Id. mű, 26—27. old.

nőközösséget követelők féktelensége és a válás megtiltását követelők katolikus szigora.

Bár az olyan művek, mint Morelly „Természet-kódexe" vagy Mably munkái, teljesen racionalista jellegűek voltak, egész felépítésük racionalisztikus és korántsem történelmi vagy gazdasági tényeken alapultak, mégis nagy szerepet töltöttek be a szocializmus és a politikai gondolkodás történetében. Mably, Morelly és Meslier első ízben bírálták a fennálló rendet, feltárva annak fekélyeit: a szegények nincstelenségét és szenvedéseit, az uralkodó osztályok kegyetlenkedését, a dolgozók jogtalanságát. Éppen azzal, hogy erkölcsi szempontból, az egész társadalmi rend bírálatával nyúltak az összes kérdésekhez, érdeklődést keltettek — legalábbis az értelmiség köreiben — az elnyomott tömegek helyzete iránt. Abban a mértékben, ahogyan a társadalmi és gazdasági viszonyok fejlődnek, a dolgozók, a munkások körében is fokozódik a szocialista rendszerek iránti érdeklődés.

Ötödik rész

*

A 18. SZÁZADI AMERIKAI FORRADALOM ÉS POLITIKAI ESZMÉI

I

A 17. századi angol forradalom után az emberiség életének legnagyobb történelmi eseménye az 1776. évi amerikai forradalom volt.

Amerika tizenhárom autonóm gyarmatból állt, melyek az angol király fennhatósága alá tartoztak. „Az amerikai forradalom — írja F. Foner — két egyidejűleg kibontakozó nagy mozgalomnak volt az eredménye. Az egyik a gyarmatok felszabadulási mozgalma volt Britannia elnyomó uralma ellen, a másik az amerikai politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok demokratizálására irányult. A forradalom azért győzhetett, mert a munkásság, a kisfarmerek többsége és az ültetvényes-kereskedő arisztokrácia egy része együtt lépett fel a közös ellenség ellen."*

A forradalom az amerikai gyarmatok nemzeti-felszabadító és polgári-demokratikus mozgalmának volt az eredménye. Az angol elnyomás elleni harcban új nemzet született, az amerikai nemzet, amely lerázva a külföldi uralmat, nehéz küzdelemben vívta ki szabadságát és függetlenségét. Az amerikai forradalom másik vívmánya, hogy proklamálta a politikai demokrácia rendkívül fontos elveit, aminek óriási hatása volt az egész világon, különösen Franciaországban, ahol akkor már küszöbön állt a polgári forradalom.

Amerikát Kolumbusz Kristóf 1492-ben fedezte fel. Anglia már öt év múlva expedíciót küldött az olasz származású John Cabot

* *Philip S. Foner:* History of the labor mouvement in the United States. International Publishers (A munkásmozgalom története az Egyesült Államokban). New York 1947. 32. old.

vezetésével, akit VII. Henrik új szigetek felfedezésével bízott meg. Az expedíciót a bristoli kereskedők pénzén szerelték fel. Anglia később Cabot útjára alapozta az egész Észak-Amerika feletti uralomra támasztott igényét.*

Cabot utazása nem volt sikeres. A szerencse a spanyoloknak, a portugáloknak, sőt még a franciáknak is inkább kedvezett. Miután a Plymouthi Társaság Amerika északi partvidékének gyarmatosításában kudarcot vallott, 1606-ban megalakult a Londoni Társaság. Amikor a Londoni Társaság megkapta a chartát a királytól, elküldte az első gyarmatosokat, akik megalapították Jamestown települést. Tulajdonképpen ezzel a mozzanattal kezdődik az angol gyarmatosítás Amerikában. Jamestownból alakult ki később Virginia gyarmat, melynek rendkívül fontos szerep jutott az Egyesült Államok történetében.

Természetes, hogy mivel a gyarmatosító társaságokat kizárólag a nyereségvágy, a könnyű meggazdagodás lehetősége ösztönözte, az ország gyarmatosításához munkásokra, *a gazdagság megteremtőire* volt szükség. Ezért valahányszor elfoglaltak egy újabb területet, nyomban hajsza kezdődött munkások után. „A vállalkozók — írja Foner — egyre-másra intézték kéréseiket az európai gyarmatosító társaságokhoz, hogy küldjenek munkásokat. De állandóan hangsúlyozták, hogy nem kényes ízlésű gentlemanekre van szükségük, akik inkább éhen halnak, semhogy dolgozzanak, hanem olyan férfiakra és nőkre, akik tartós és jövedelmező gyarmatokat tudnak alapítani és véglegesen letelepednek. A gyarmatok pénzemberei széleskörű propagandát fejtettek ki a szegények között. Arra biztatták őket, hogy vándoroljanak ki Európából Amerikába. A hirdetésekben és a munkásokhoz intézett felhívásokban azt írták, hogy Amerikában háromszor annyit lehet keresni, mint Angliában vagy Walesben, és hogy a szegény cselédlányok odaát gazdag férjet találhatnak maguknak. A társaságok ügynökei beutazták az ínséges vidékeket, és csábító képet festettek az Újvilág ragyogó távlatairól."**

A szegények az Óvilágban uralkodó gazdasági rabság, politikai és vallási jogfosztottság és szolgaság elől Amerikába menekültek, ahol szabadságot és jó munkabért ígértek nekik. „Így a gyarmato-

* *William G. Z. Foster:* Az amerikai földrész rövid politikai története. Szikra 1952. 18. old.; *Homer Carey Hockett:* Political and Social Growth of the American People. 1492—1865. N.Y. 1943. 15—16. old.

** *Philip S. Foner:* Id. mű, 13—14. old.

sok túlnyomó többsége dolgozókból került ki. Az Angliából és a kontinensről érkező bevándorlók és ezek elődei kézművesek, napszámosok, kiskereskedők és földművesek voltak. Többségüket Amerikában sem várta »boldog élet« és »bőséges jutalom a munkájukért«, ahogyan a minden hájjal megkent ügynökök ígérték, de éppen ezek az emberek és utódaik teremtették meg az amerikai kontinensen az új civilizációt és az új demokráciát."*

Az angol királyok úgy rendelkeztek az amerikai területekkel, mintha saját személyes tulajdonuk lett volna. Óriási földdarabokat ajándékoztak kegyenceiknek, gazdag embereknek és különféle társaságoknak; az volt a céljuk, hogy megteremtsék a feudális nagybirtokosok uralkodó osztályát, amely maradéktalanul kezében tartja a politikai hatalmat. A gyarmati hatóságok minden módon gátolták a gyarmatok iparának fejlődését. Kifejlődött az új földrész mezőgazdasága; az ültetvényeken rizst, kávét, kakaót, dohányt és egyéb cikkeket termeltek.

1620-ban a Mayflower nevű hajón Amerikába érkezett egy puritánokból álló kivándorló-csoport, amely „Pilgrim fathers" (zarándok atyák) néven vált közismertté. Még a hajón „Egyezséget" kötöttek, hogy polgári politikai társaságot alapítanak, s igazságos, mindenkire nézve egyenlő törvényeket és rendelkezéseket hoznak majd a gyarmat javára.

Az Egyezséget (Compact) a negyvenegy családfő írta alá (a hajón az asszonyokkal és gyerekekkel együtt 101 személy utazott). Ennek az Egyezségnek az a nagy jelentősége, hogy mintegy csírája volt annak az új államrendnek, amely később kibontakozott az új földrészen. Az Egyezségnek az a demokratikus eszme alkotta az alapját, hogy a kormány a kormányzottak beleegyezéséből meríti hatalmát.**

1625-ben, I. Károly trónralépésével politikai és vallási területen egyaránt erősödött a reakciós irányzat. A kormány kíméletlenül üldözte az ortodox felfogástól és előírásoktól való legkisebb eltérést is. A puritánok hazájuk elhagyására kényszerültek és Amerikába vándoroltak. Egyetlen évtized leforgása alatt (1629—1639) körülbelül 20 000 puritán vándorolt ki Angliából Amerikába. Túlnyomó

* Uo. 18. old.

** „. . . the American creed that governments derive their just powers from the consent of the governed" *(H. C. Hockett:* Political and Social Growth of the American People [Az amerikai nép politikai és társadalmi fejlődése]. New York 1925. 30. old.)

többségük a dolgozók közül került ki. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a „bekerítés" politikája óriási pauper-hadsereget teremtett. A földtől és munkától megfosztott nyomorultakra az éhhalál várt. A munkanélküliek helyzetén időnkénti felkeléseik semmit sem javítottak. A dolgozó lakosságnak ez a rétege nem tehetett mást, mint hogy a tengerentúl próbáljon szerencsét. S vajon mi várt rájuk az ígéret földjén? Újra csak szolgaság.

„Amerika kapitalista fejlődése a világtörténelem egyik legnagyobb tragikus drámája. Marx 1881-ben, Friedrich A. Sorgéhoz írt levelében megállapította, hogy az Egyesült Államokban »a tőkés gazdálkodás... *szemérmetlenebbül* fejlődött ki, mint bármelyik más országban !« Ugyanezt az ítéletet lehet kimondani a kapitalizmus felett az egész nyugati féltekén. A Kolumbusz felfedezése óta eltelt négy és fél évszázad folyamán szó szerint a dolgozók tízmillióit áldozták fel érzéketlenül a tőkés mohóság oltárán. Az aztékok emberáldozatai eltörpülnek az amerikai kapitalizmus emberáldozatai mellett. A kizsákmányoló osztályok számára semmit sem jelentett a dolgozók élete és szabadsága. Mindazokat a fogásokat, amelyeket a kizsákmányolók az évszázadok folyamán elsajátítottak — tervszerű írástudatlanság, butító vallás, politikai becsapás, könyörtelen erőszak —, rendszeresen felhasználták valamennyi gyarmaton a népek rabigába hajtására és kifosztására. A spanyol, portugál, holland, francia és angol gyarmatosítók egyformán bűnösek. Bűneik következményeképpen a dolgozó lakosság milliói voltak évszázadokon át a kényszermunka, a politikai rabság, a nyomorúságos élet és a korai halál áldozatai."*

A dolgozók a 17. és 18. század folyamán alárendelt helyzetük miatt több ízben kifejezték elégedetlenségüket, sőt felháborodásukat. Több gyarmaton a szegényeknek szavuk sem volt, mert a választójogosultságot vagyoni cenzus szabta meg. Philadelphiában a lakosságnak mindössze 2 százaléka szavazhatott ; New Jersey-ben csak a legalább 100 acre-ral rendelkező földtulajdonosok választhattak. A dolgozók nem nyugodtak bele jogfosztott helyzetükbe, és nem egy felkelést szerveztek, politikai jogokat követelve. „A választások napjain gyakran törtek ki zendülések ; a választóhelyiségek elé botokkal és kövekkel felfegyverzett műhelytulajdonosok, kézművesek és munkások vonultak, választójogot követelve."**

* *William Z. Foster:* Id. mű, 80. old.

** *Philip S. Foner:* Id. mű, 28. old.

Virginiában 1646-ban felkelés robbant ki az ültetvényes arisztokrácia ellen, 1689-ben pedig New Yorkban Leisler vezetésével a kereskedő arisztokrácia ellen. A lázadóknak sikerült megdönteni a kormányt és elfoglalták az erődöt. Leisler csapatai kézművesekből és munkásokból álltak.

A felkelők fontos demokratikus szabadságjogokat vívtak ki. „A nép közjóléti bizottmányt választott. A tulajdonnal nem rendelkező szabad lakosok választójogot kaptak. Az államhatalmi szervek tagjait általános szavazással választották meg."*

Az uralkodó osztály leverte ugyan Leisler felkelését, de az elért vívmányokat újabb felkeléstől való félelmében meghagyta. New Yorkban az 1734-es választásokon a királypárt és a néppárt küzdött a szavazatokért. A harcból a néppárt került ki győztesen. Választási felhívásában egyebek között a következőket olvashatjuk. „Munkások! Ne válasszatok se udvaroncokat, se piperkőcöket, se más gőgös pávákat, akiknek fontosabb a kalapjukon a toll, mint a város valóságos érdeke, és ne válasszátok meg tányérnyalóikat se."**

A tömegek nagy győzelmeként munkásokból alakult meg a városi tanács, és a várost a néppárt vezette. A többi gyarmaton is éles harc folyt az arisztokraták és a dolgozók között. De — mint Foner írja — az egyszerű népnek mégsem sikerült egyetlen gyarmaton sem korlátok közé szorítani a gazdagok hatalmát.

„Az alsóbb osztályok minden olyan kísérlete, hogy visszaállítsák demokratikus jogaikat vagy újabb jogokat vívjanak ki, vereséggel végződött, s ennek oka gyakran abban rejlett, hogy az angol király és az angol parlament közvetlenül beavatkozott az ügyekbe. De a földbirtokos, ipari és kereskedő arisztokrácia korán örült diadalának. A harc tartós szövetséget hozott létre a városi munkások és a kézművesek között. A forradalom időszakában, amikor a belső szabadságért vívott harc összefonódott az ország függetlenségéért vívott harccal, ez a szövetség segítette őket abban, hogy demokratikusabb berendezkedésért küzdjenek Amerikában, s győzelmet is arassanak."***

A dolgozókra kettős járom nehezedett: az angol kormány zsarnoki hatalma és a kizsákmányoló munkáltatók könyörtelen, embertelen uralma.

* Uo. 30. old.
** Uo.
*** Uo. 31. old.

„A dolgozó lakosság három fő csoportja — rabszolgák, peonok és bérmunkások — politikailag valamennyi gyarmaton csaknem teljesen jogfosztott volt. Megtagadták tőlük a szavazati jogot és nem volt beleszólásuk abba, hogy miként kormányozzák őket. A társadalmi rangsor legalján a néger állt, akivel a legdurvábban bántak és akit a legnagyobb mértékben zsákmányoltak ki.

A gyarmati világban az osztálymegkülönböztetés és a faji megkülönböztetés fokai a következők voltak: a csúcson a társadalmi paraziták különböző csoportjai — a földbirtokos arisztokrácia és fő katonai és egyházi segédei; utánuk jöttek a kereskedők és egyéb középosztálybeli elemek; lejjebb helyezkedtek el a kisfarmerek, kézművesek és fehér bérmunkások; alattuk voltak a meszticek, mulattok és zambók, és végül, a legalsó fokon az indiánok és négerek — az utóbbiak a legmélyebben. Ez volt az egész féltekén a gyarmati társadalom általános rétegeződése. Hozzá kell azonban tenni, hogy az indiánokkal és négerekkel szemben sehol sem alkalmazták oly mértékben a faji megkülönböztetés elvét, mint az angolok észak-amerikai gyarmatain."*

II

Az angolok (egyébként csakúgy, mint a spanyolok, a portugálok, a hollandok és a franciák) az amerikai gyarmatokat — megalapításának első pillanatától fogva — a meggazdagodás forrásának tekintették. A gyarmatok egyrészt az angol áruk felvevőpiacának szerepét töltötték be, másrészt olyan árukat szállítottak, amelyeket az angol ipar igényelt (épületfa, s hajóépítéshez szükséges anyagok és egyéb anyagok). A kereskedelmi tengerhajózásról szóló 1651-es és 1660-as úgynevezett navigációs tövény értelmében minden olyan nyersanyagot, amelyre Anglia igényt tartott, Amerika csak az anyaországnak szállíthatott. Világos, hogy ez a politika azt célozta, hogy elősegítse az angol feldolgozóipar fejlődését, és gátolja a gyarmati ipar kibontakozását.

A gyarmati iparnak, mint Hockett mondja, az angolok szemében az volt a rendeltetése, hogy kiegészítse az angol ipart, s ezzel elősegítse a birodalom függetlenítését más országoktól.** Az 1696-ban

* *William Z. Foster:* Id. mű, 107. old.
** *H. C. Hockett:* Id. mű, 88—89. old.

alakított Kereskedelem- és Ültetvényügyi Minisztérium fennállásának első pillanatától fogva „ellene volt bármiféle olyan intézkedésnek, amely elősegíthette a gyarmatokon az ipari fejlődést".* Az angol kormányszervek a piac meghódítása céljából biztosítani igyekeztek, hogy a gyarmatosok minden gyári árut az anyaországból kapjanak. Nemcsak azt tiltották meg a gyarmatoknak, hogy gyapjút és gyapjúszövetet exportáljanak, hanem azt sem engedték meg, hogy egyik városból a másikba szállítsák ezeket a termékeket. Ez a korlátozási és tilalmi politika hallatlan mértékben gátolta a gyarmati ipar fejlődését, és szükségképpen felháborította a gyarmatosokat.

Az angol kormány mégsem érte el teljesen kitűzött célját, mert a gyarmatokon a közvetlen hatalom a gyarmatosok kezében volt. Az angol kormány büntető keze túlságosan messze volt ahhoz, hogy a törvénysértőkre lesújthasson. Hiába hozták a legkülönbözőbb tiltó és korlátozó intézkedéseket, a gyarmatok ipara, bár lassan, de mégis fejlődött. A gyarmatok lakossága szem előtt tartotta a tilalmakat, de módot talált arra, hogy megkerülje a törvényeket.

A gyarmatok és az anyaország között különösen akkor éleződött ki az ellentét, amikor az angolok felemelték a vámokat és bevezették a bélyegilletéket (1765). Ezzel egy időben 10 000 főnyi hadsereget vezényeltek Amerika területére, állítólag azzal a céllal, hogy a gyarmatokat az esetleges támadásoktól megvédjék.

A bélyegilletéket éppen azért vezették be, hogy fedezzék a hadsereg és a gyarmati közigazgatás fenntartásának költségeit. Illetékkel sújtottak mindennemű okmányt, bírósági iratot stb. Ez az intézkedés igen nagy méltatlankodást váltott ki a gyarmati lakosságból. Az adó- és vámkérdések politikai jelentőségre tettek szert. A gyarmatosok úgy vélték, hogy a gyarmatok megadóztatására az angol parlament nem illetékes és ez az adókivetés sérti jogaikat, hiszen az Angliában fennálló joggyakorlat értelmében senkit sem lehet megadóztatni személyes beleegyezése vagy törvényesen megválasztott képviselőjének beleegyezése nélkül (no taxation without representation).

New Yorkban 1765 októberében összeült kilenc gyarmat képviselőinek kongresszusa, melyen elfogadták a „Deklaráció a gyar-

* *Anna Rochester:* American Capitalism. 1607—1800 (Amerikai kapitalizmus. 1607—1800). International Publishers. New York 1949. 34. old.

matosok jogairól és elégedetlenségük okairól" című okmányt. E nyilatkozat szerint az angol parlamentnek nincs joga az amerikai gyarmatok megadóztatására.

A „Deklarációban" — a gyarmatosok első olyan politikai jellegű okmányában, amely jogaik elvi megalapozására törekszik — ezt olvassuk:

„III. Egy nép szabadságának lényeges és elidegeníthetetlen feltétele és az angolok vitathatatlan joga volt mindig, hogy a népet kizárólag saját beleegyezésével lehet megadóztatni, amely beleegyezés történhet személyesen (personally) vagy népképviselőkön keresztül.

IV. Az itteni gyarmatok lakosainak nincsenek és a földrajzi körülmények (local circumstances) folytán nem is lehetnek képviselőik a nagy-britanniai képviselőházban.

V. Az itteni gyarmatok lakosságának képviselőjeként kizárólag az a személy szerepelhet, akit a lakosság maga választott képviselőjévé. Az itteni gyarmatok lakossága mindeddig nem fizetett más adókat — s alkotmányosan (constitutionally) nem is kényszeríthető más fizetésére —, mint amelyeket saját törvényhozó gyűlései vetettek ki rá.

VI. Minthogy a korona számára fizetett mindennemű szolgáltatást (supplies) a nép önkéntes adományának (free gifts) kell tekinteni, ellentétes a józan ésszel s a brit alkotmány elveivel és szellemével, hogy Nagy-Britannia lakossága juttasson Őfelségének adományokat a gyarmatosok tulajdonából."*

Az angol kormány politikája olyan nagy felháborodást keltett, hogy a kor legkiválóbb személyiségei erélyesen felléptek ellene. Ezek az emberek a demokráciáért és Amerikának Angliától való függetlenítéséért harcoltak. A demokráciáért és az angol zsarnokság ellen vívott küzdelem egyik korai alakja Patrick Henry (1736—1799) volt.** 1765-ben a virginiai képivselőházban elmondott beszédében félreérthetetlenül kijelentette, hogy „Caesarnak is megvolt a maga Brutusa", I. Károlynak is a maga Cromwellja. Az angol kormány zsarnoki politikája következtében tíz év alatt

* Documentary Source Book of American History. 1606—1926. Edited with notes by *William MacDonald.* (Az amerikai történelem dokumentációs forrásmunkája. 1606—1926. Jegyzetekkel kiadta William MacDonald.) New York. The MacMillan Company 1926. 137—138. old.

** *H. C. Hockett:* Id. mű, 170—171. old.

annyira kiéleződött a helyzet a gyarmatokon, hogy Patrick Henry *már fegyveres fellépést* követelt az angolok ellen.

Valamivel Patrick Henry fellépése előtt, 1764 júniusában, James Otis* kiadta „A brit gyarmatok jogai" (The Rights of the British Colonies, Asserted and Proved) című nagysikerű pamfletjét.

Otis kiváló jogász volt, aki a demokratikus elveket és jogokat védelmezte. Pamfletjében a legfelsőbb hatalom és a népjogok forrását fejtegeti.

Otis pamfletje békülékeny hangot üt meg az angol hatóságokkal szemben, de ugyanakkor azt kívánja, hogy a gyarmatosok rendelkezzenek saját törvényhozó gyűléssel, s csak ennek legyen joga adókat kivetni. Bár Otis hajbókol az angol király és az angol parlament előtt, mégis pamfletje forradalmasító szerepet töltött be. Írása nyomán egyre-másra jelentek meg különböző pamfletek, részben forradalmi beállítottságú írók, részben lojalista, azaz az angol oligarchiához és monarchiához hű szerzők tollából.

Nagy hatást keltett Hopkinsnak, Rhodes-Island kormányzójának „A gyarmatok jogai" (The Rights of the Colonies, 1765) című pamfletje. Hopkins nem kinevezett, hanem választott kormányzó volt. Írásában előbb a társadalom és a kormány eredetének kérdésével foglalkozik, majd rátér az angol parlament és a gyarmatok viszonyának mindnyájukat nyugtalanító problémájára. Figyelemre méltó, hogy a kérdést — egyébként ugyanúgy, mint a többi szerző a „tulajdon védelmének" síkján tárgyalja.

Ha elismerjük az önkényes adókivetés lehetőségét, írja, ezzel alapjaiban rendítjük meg a tulajdonjogot. Akinek pedig nincs tulajdona, annak szabadsága sincs, és elnyomás, rabság fenyegeti. A tulajdon és a szabadság elválaszthatatlanul összefügg, mert, már Locke tanította, ezek egysége alkotja a személyiséget. Aki idegen akaratnak kénytelen engedelmeskedni, az rabszolga.

Hopkins hangsúlyozza az anyaország iránti lojalitását, eszébe sem jut a szakítás lehetősége. De a leghatározottabban szembeszegül az angol parlamentnek azzal a törekvésével, hogy korlátozza a gyarmatosok szabadságjogait.

Hopkinsnak a „Halifaxi gentleman" válaszolt, de Hopkins nem maradt adósa: cikksorozatot közölt a sajtóban, s megcáfolta a „Gentleman" összes érveit, akinek írása egyébként a gyarmati lakosság széles köreiben felháborodást keltett. A „Gentleman"

* Uo. 170. old.

volt az egyik első olyan lojalista, aki nyíltan védelmébe vette az angol hatóságokat.

Pamfletet írt az angol parlamentnek a gyarmatok megadóztatására vonatkozó joga ellen többek között Stephen Johnson, a kongregációs egyház lelkésze, Francis Dana, Massachusetts gyarmat egyik politikusa és Dulany.*

A bélyegilletéket megszüntették ugyan, de az anyaország gyarmatellenes politikája egészében véve semmit sem változott. 1767-ben a parlament vámmal sújtott több olyan árut, amelyet az amerikaiak importáltak. A parlament ugyanis különbséget tett adók és vámok között. Színleg kedvében járt a gyarmatosoknak, amikor lemondott a gyarmatok megadóztatásának a jogáról, de a vámok, legalábbis jogi szempontból, más elbírálás alá estek. A vámok, mint kijelentették, Amerika külkereskedelmének szabályozására szolgálnak, s ezért a parlament törvényes jogkörébe tartoznak. Megvámolták az olyan cikkeket is, mint a papír, az üveg, az ólom, a festék, a tea stb. Az angol parlament egyúttal érvénytelenítette New York gyarmat törvényhozó gyűlésének azt a döntését, mely szerint megtagadja a hozzájárulást az angol helyőrség eltartásához. Ám a gyarmatosok nem voltak már a régiek. Öntudatuk nagyot nőtt az eltelt idő alatt, s elhatározták, hogy megvédik önállóságukat.

Az angol parlament e törvényeivel kapcsolatban számos új, igen éles hangú pamflet és újságcikk látott napvilágot. Különösen nagy hatása volt John Dickinson 1767-ben megjelent írásának: „Egy pennsylvániai farmer levele a brit gyarmatok lakóihoz".**

„Egy pillanatra sem szabad szem elől tévesztenünk — írta Dickinson —, hogy nem lehetünk boldogok, ha nem vagyunk szabadok, nem lehetünk szabadok, ha nem vagyunk meggyőződve tulajdonunk érinthetetlenségéről, nem tudhatjuk biztonságban tulajdonunkat, ha másoknak joguk van azt elvenni tőlünk beleegyezésünk nélkül, ahogyan az angol parlament teszi, amikor megadóztat bennünket... A szolgaságot mindig megelőzi a közügyek iránti közöny!"*** Dickinson az „Amerikai szabadság dala" című cikkben (a *Boston Gazette*-ben jelent meg) felszólítja

* Lásd *Moses Coit Tyler:* The Literary History of the American Revolution (1763—1783). (Az 1763—1783-as amerikai forradalom irodalmának története.) 1897.

** *H. C. Hockett:* Id. mű, I. köt. 176. old.

*** *John Dickinson:* Writings (Írások). Ford's edition. I. köt. 305—306. old.

honfitársait: „Nyújtsatok kezet egymásnak, derék amerikaiak, fogadjátok szívetekbe a dicső szabadság szózatát, hogy semmiféle fenyegetés ne riasszon el benneteket törvényes jogaitok védelmétől: Amerika becsületén nem eshet csorba! Szabadnak születtünk és szabadok is maradunk, adunk annyi pénzt, amennyi kell, de nem mint rabszolgák, hanem mint szabad emberek . . ."*

Az angol kormány rendszabályait a tengerentúli kereskedelem korlátozására, főleg az új-angliai gyarmatok, különösen Massachusetts érdekeit sértették. Massachusetts törvényhozó gyűlése 1768 februárjában valamennyi gyarmat törvényhozó gyűlésének javasolta, hogy együtt tiltakozzanak az anyaország törvénytelen intézkedései ellen. Nagyon rossz vért szült a gyarmatokon, amikor az angol parlament mindkét Háza azzal a javaslattal fordult a királyhoz, hogy a súlyos bűncselekményekkel vádolt gyarmatosokat ezentúl Angliában állítsák bíróság elé. Ebben ugyanis a gyarmati bíróságok iránti bizalmatlanság nyilvánult meg.

1769 májusában Virginia törvényhozó gyűlésének közfelkiáltással megszavazott határozata az angol parlamentnek ezt a kísérletét a szabadság elleni tűrhetetlen merényletnek minősítette. A kormányzó feloszlatta a törvényhozó gyűlést. A gyűlés ennek ellenére újra összeült, és még erélyesebb lépéseket tett az angol zsarnokság elleni védekezés érdekében.

A törvényhozó gyűlés „Egyezséget" fogadott el azoknak az áruknak a bojkottjáról, amelyeket a parlament vámmal sújtott. A bojkott hamarosan az egész országra átterjedt. Az angol kereskedők hihetetlen veszteségeket szenvedtek a bojkott miatt, s nyomásukra a parlament 1770-ben kénytelen volt megszüntetni a vámokat, a teavám kivételével, amivel hangsúlyozni akarta azt a jogát, hogy elvben kivethet vámokat.

Fokról fokra nyomon követhetjük a forradalmi események fejlődését. „Az ellenség gazdasági fegyvere — írja Foner — a brit kereskedelmi politika volt, mely az amerikai gyarmatok életét egyetlen célnak, a brit vállalkozók, kereskedők és földbirtokosok gazdagodásának kívánta alárendelni. A gyarmatosok kizárólag Angliába szállíthatták áruikat, vagy ha az illető áru rendeltetési célja nem valamelyik brit kikötő volt, akkor is előbb Angliába kellett elküldeni ellenőrzés céljából. Csak Angliában termelt vagy Angliából érkező árukat importálhattak. Nem exportálhattak

* Uo.

gyapjút, fonalat és gyapjúkészítményeket egyik gyarmatról a másikra »vagy bármiféle más helyre«. Megtiltották a kalap és a vasáru exportját is. A gyarmatosok nem építhettek vasúti műhelyeket, hengerműveket, kemencéket, nagyolvasztókat. 1763 után megtiltották nekik, hogy az Apalach-hegységtől nyugatra településeket létesítsenek. A pénzforgalomról szóló 1764-i törvény életbelépésekor már papírpénzt sem bocsáthattak ki, nem nyithattak gyarmati pénzverdéket és földhintézeteleket. Persze a gyarmatosok sokszor áthágták ezeket a korlátozásokat. Az anyaországi törvények ellenére termelőüzemeket létesítettek és nemegyszer csempészéshez folyamodtak. 1763 után azonban súlyosbodott a helyzet : az angol gyárosok és kereskedők panaszai nyomán megszigorították a korlátozásokat és az ellenőrzést. A bostoniak így panaszkodtak 1765-ben : » A gyarmatos nem készíthet el egy gombot, patkót vagy szeget anélkül, hogy valamelyik kormos brit vaskereskedő vagy tiszteletre méltó gombmester nyomban lármát ne csapna, amiért azok a semmirekellő amerikai republikánusok megsértik magasztos fenségében, megrövidítik és megfosztják jogos jövedelmétől«".*

Az angoloknak ezek az intézkedései — melyek azt célozták, hogy elgáncsolják a gyarmatok gazdasági fejlődését, meggátolják a gyarmati ipar létrejöttét —, a lakosság túlnyomó többségét egységbe tömörítették az anyaország ellen. Az 1763-tól 1776-ig eltelt idő alatt megérlelődött a nép forradalmi öntudata. Az angol kormány kétségkívül megtett mindent, hogy uralmának ellenségeivé tegye a gyarmatosokat : maga az anyaország nevelte a lakosságba a forradalmi szellemet.

Jelentős szerepet játszott a lakosság forradalmi fellépésének előkészítésében — egyéb események között — az úgynevezett „bostoni mészárlás". 1770 márciusában Bostonban összeütközésre került sor az angol katonák és a helyi lakosság között, melynek során öt bostoni lakost megöltek. Mind az öten munkások voltak.**

Ez az esemény jeladás volt a fegyveres harc előkészítésére. A mesteremberek és a munkások hozzáláttak a fegyvergyártáshoz, helyi milíciákat alakítottak, gyakorolták magukat a harcászatban.

Minél jobban romlott a viszony az angol parlament és a gyarmatok között, annál inkább saját ügyüknek tekintették a gyarmatok érdekeit (a brit földesurak és tőkések uralma alól való felszabadulá-

* *Philip S. Foner:* Id. mű, 32—33. old.
** Uo. 40. old.

sukat s a gyarmatokon belüli politikai demokrácia kivívását) a lakosság demokratikus rétegei: a mesteremberek, farmerek, munkások — s lényegében ők vitték végig a forradalmat. Eleinte a konzervatív kereskedők és ültetvényesek irányították a harcot Nagy-Britannia ellen, de a vezetés fokozatosan átment a demokratikus elemek és a forradalmi szervezetek kezébe. E szervezetek tagságát túlnyomó részben kézművesek alkották, „ácsok, asztalosok, nyomdászok, hajóácsok, vésők, tömítők, kötélverők, matrózok, kőművesek és a városi alsó osztályok más képviselői, éppen azok, akik ritkán szerepelnek a történelemkönyvekben".*

Az egyik legfontosabb forradalmi szervezet a „Sons of Liberty" („Szabadság fiai") elnevezésű alakulat volt. A „Daughters of Liberty" („Szabadság leányai") nevű szervezet szintén igen nagy szerepet játszott a forradalomban.

„A Szabadság fiai" vezetői közül a következők emelkedtek ki: Samuel Adams (Massachusetts), Christopher Gadsden (Dél-Karolina), John Lamb (New York) és Stephen Hopkins (Rhode-Island). Ezek a vezetők szoros kapcsolatban álltak a munkásosztállyal, s nagyra értékelték a kézművesek, mesterek, munkások és kisfarmerek forradalmi lelkesedését. Talán Samuel Adams volt köztük a legtehetségesebb; kitünően forgatta a tollat. Adamsot politikai ellenfelei a „nagy gyújtogatónak" nevezték, hívei pedig a „demokrácia atyjának".**

Adams igazi demokrata és lángoló hazafi volt. A kézműveseket és a parasztokat a „két tiszteletet érdemlő rétegnek" nevezte. Samuel Adams kezdeményezésére alakították meg 1770-ben az úgynevezett Levelező Bizottságot vagy Összekötő Bizottságot. Ennek jelentős szerepe volt a forradalmi erők tömörítésében és mozgósításában. Majdnem mindegyik gyarmaton alakultak ilyen bizottságok, azzal a rendeltetéssel, hogy a „forradalmi erők megszervezésének hatalmas eszközévé" váljanak.***

Massachusetts törvényhozó gyűlése ugyancsak Adams javaslatára 1774. július 17-én elfogadta azt az indítványt, hogy hívják össze valamennyi gyarmat képviselőinek kongresszusát. 1774.

* Uo. 34. old.

** *P. G. Mizsujev:* Velikij raszkol anglo-szakszonszkoj raszü (Az angolszász faj nagy kettészakadása). Szentpétervár 1901. 44. old.

*** *William Z. Foster:* Id. mű, 150. old.; lásd még: *Philip S. Foner:* Id. mű, 37—38. old.

szeptember 5-én Philadelphiában összeült az I. Kontinentális Kongresszus, amely bokottot hirdetett az angol árukra és biztonsági bizottságokat hívott életre a kongresszus határozatainak megvalósítása érdekében.

A nép — a farmerek, kézművesek, munkások tömege — fegyverkezett. Az angol katonaság megpróbálta elfoglalni a titkos amerikai fegyvertárakat, de a farmerek fegyveresen szembeszálltak az angolokkal és meghiúsították a szándékukat. „1775. április 19-én Lexington mellett . . . eldördült az első puskalövés, amelynek dörrenése »az egész világon visszhangzott«. Megkezdődött az amerikai forradalmi háború, messzire kiható következményeket vonva maga után."*

1775 májusában Philadelphiában összeült a II. Kontinentális Kongresszus, amely azt a létfontosságú kérdést volt hivatva eldönteni, hogy független, önálló, szuverén ország legyen-e Amerika, vagy megmaradjon-e továbbra is Anglia jármában. A gyarmatosok óriási többsége, jóllehet már megkezdődött a harc Angliával, még csak nem is gondolt függetlenségre, még mindig hittek a békés kiút lehetőségében.

Az I. és a II. kongresszus között, csakúgy, mint az I. kongresszus előestéjén, szenvedélyes irodalmi és sajtóviták folytak arról, hogy milyen formákat öltsön a gyarmatok és az anyaország harca. A pamfletekben és az újságcikkekben a forradalmi akciók hívei és ellenzői egyaránt kifejtették nézeteiket. De még az utóbbiak is tagadták az angol parlamentnek azt a jogát, hogy vámokkal sújtsa az amerikai gyarmatokat. Egyes publicisták — mint például Josiah Quincy bostoni jogász, aki „Megjegyzés a bostoni kereskedelmet betiltó törvénnyel kapcsolatban" (Observation on the Boston Port Bill, 1774) címen írt pamfletet — azt javasolták, hogy alakítsanak szövetséget a közellenségek és az árulók elleni harcra. Természetesen a lojalisták is megszólaltak, s ők nemcsak a harc „törvénytelen formáit" ítélték el, hanem azt is helytelenítették, hogy az amerikaiak tiltakoznak a parlament vámkivetési joga ellen, mondván, hogy a fő hatalmat megilleti ez a jog.

Erre az álláspontra helyezkedett az „Egy virginiai lakos levele a Philadelphiában összeülő kongresszus tagjához" című írás szerzője is. Óva intette az amerikaiakat az Angliával való viszony kiélezésétől, azt bizonygatta, hogy a gyarmatok Angliának semmiféle kárt

* *William Z. Foster:* Id. mű, 151. old.

nem okozhatnak, maguknak ellenben súlyosan árthatnak. Ám a gyarmatok lakosságának túlnyomó többsége, különösen a demokratikus rétegek határozottan szembeszegültek a lojalistákkal. Már az első kongresszus összehívásakor világosan látszott, hogy a gyarmatok lakossága két ellenséges pártra szakadt: lojalistákra vagy torykra és forradalmárokra vagy whigekre.

A forradalmi események során kiderült, hogy kik alkotják a lojalisták táborát: a leggazdagabb kereskedők, földbirtokosok, a főpapság képviselői, a hivatalnokok, a legtöbb tőkés, valamint a szabadfoglalkozásúak — ügyvédek, bírák, tanítók stb. — jelentős része.

„Saját magukat »lojalistáknak« nevezték, de a nép »árulóknak« ítélte őket. A háború folyamán szabotálták a harcot, és a háború befejezésekor vagy százezren Kanadába, a Bahama-szigetekre és Nagy-Britanniába menekültek."*

„»A forradalom támogatói mindenütt konzervatív és radikális szárnyra oszlottak, az előbbi elsősorban kereskedőkből és vagyonos emberekből, az utóbbi munkásokból és szabad farmerekből állt.« A konzervatív kereskedők és ültetvényesek politikai vezérei Washington, Hamilton, Randolph, Dickinson, Rutledge, Jay és Galloway, és a demokratikus forradalom fő szószólói a kongresszusban az ültetvényesek és kereskedők liberális képviselői voltak, így Jefferson, Adams, Franklin, Paine, Sears, Henry Gadsden és Lamb. A közkatonasorban küzdő népi vezérek a határozott osztályszervezet és program hiányában sohasem kerültek be a kongresszusba és nevük sem vált országos hírűvé. Befolyásuk azonban annál nagyobb volt."**

A forradalom menetére a döntő hatást, írja Foster, a kisfarmerek gyakorolták, akik a lakosság óriási többségét alkották. A munkások a farmerekkel szoros kapcsolatban hajtották végre akcióikat. A munkások alkották a teljes függetlenségért folyó forradalmi harc hajtóerejét. A mesteremberek, a kézművesek és a munkások megbízták küldötteiket, hogy a kongresszusban harcoljanak a függetlenséget szolgáló határozatokért.

De kissé előresiettünk. A hat hétig ülésező I. kongresszus nem határozta el a függetlenséget, a gyarmatoknak az anyaországtól való elszakadását. A kongresszus elfogadta a gyarmatos „Jogok deklarációját". A kongresszus a változhatatlan természeti törvényekből,

* Uo. 155. old.
** Uo. 156. old.

az angol alkotmány elveiből és a nekik adományozott chartákból kiindulva leszögezte:

A gyarmatosoknak joguk van az élethez, a szabadsághoz es a tulajdonhoz; sohasem biztak meg semmifele fó hatalmat, hogy beleegyezesuk nelkul rendelkezzek ezekkel a jogaikkal.

Minden szabad kormányzás alapja a népnek az a joga, hogy törvényhozó gyülesben kepviseltesse magát. Minthogy az amerikai gyarmatoknak — helyzetuk teruleti és egyéb sajátosságai folytán — nem lehet kepviseletuk a brit parlamentben, szabad és kizárólagos joguk, hogy saját torvenyhozó gyuleseik (minden egyes gyarmat sajat gyulese) utján hozzanak maguknak torvenyeket, s csakis ezek a gyulesek tekinthetok a gyarmatosok kivanságait valosagosan kifejezo testuleteknek; a torvenyhozasi jog kiterjed mindenre, ami a lakosság megadoztatásával kapcsolatos, es mindenre, ami a gyarmatok belugyenek tekinthető.

A gyarmatosokat nem lehet megfosztani attól a nagy és felbecsülhetetlen kiváltságtól, hogy a torvenynek megfelelően a lakohelyukon szekelő bíroság ítelkezzek felettuk.

A gyarmatosoknak joga, hangoztatja továbbá az okmány, hogy békés osszejoveteleket és gyuleseket szervezzenek serelmeik megtárgyalására s a szóban forgó kerdesekben a királyhoz intezendó petíciok megfogalmazására, es ezert torvenytelennek tekintenek minden uldoztetest, betiltást es letartóztatást, amellyel a polgárok ilyen jellegú gyuleseit meg akarják akadályozni. Angol hadsereget tartani a gyarmatokon az illetekes gyarmati torvenyhozó gyulés beleegyezese nelkul, torvenyellenes cselekedet.

„Valamennyi fent nevezett kuldott (deputies) egyuttesen és kulon-kulon, mind a maga, mind az altala kepviseltek neveben kinyilvánítja, koveteli es vedelmezi (claim, demand and insist) osszes elidegeníthetetlen jogát, melyet semmifele hatalom el nem vehet, meg nem változtathat vagy korlátok koze nem szoríthat torvényesen, csakis maguknak a gyarmatosoknak a beleegyezesével, akik ezt az egyes gyarmatok torvényhozó gyuleset alkotó képviselőik útján adják meg."*

A Nyilatkozat felsorolja a parlamentnek azokat a rendelkezéseit, amelyek sertik a gyarmatosok jogait, s meghatározza, milyen lepéseket tesznek majd a gyarmatosok az angol kormany jogtalan intezkedései ellen.

* Documentary Source Book . . . Id. kiad. 165—166. old.

A kongresszus „Egyezmény"-ben kötelezte valamennyi gyarmatot, hogy ne importáljanak Amerikába Nagy-Britanniából vagy Írországból semmiféle terméket vagy árut, továbbá ne importáljanak más országokból se olyan termékeket vagy árukat, amelyeket Nagy-Britanniából, illetve Írországból szállítottak oda. Az „Egyezmény" második, a rabszolgaságra vonatkozó pontjának roppant nagy az elvi jelentősége.

„Nem fogunk — mondja az okmány — sem rabszolgákat behozni, sem behozott rabszolgákat megvásárolni december elsejétől (1774), s ettől a dátumtól fogva általában beszüntetünk mindennemű rabszolgakereskedelmet. Nemcsak mi magunk szüntetjük be ezt a kereskedelmet, de hajóinkat sem adjuk bérbe azoknak, akik ezzel foglalkoznak; sőt, áruinkat és termékeinket sem fogjuk eladni olyanoknak, akik rabszolgákkal kereskednek."*

A kongresszus felszólította a gyarmatosokat, hogy ne vásároljanak és ne igyanak teát, mert azt, mint említettük, vám terhelte.

Figyelmet érdemel az „Egyezmény" nyolcadik pontja, amely arra kötelez minden gyarmatost, hogy „mértékletességre, takarékosságra és munkaszeretetre serkentsen", „mozdítsa elő a földművelés, a kézművesség és az ipar, különösen a juhtenyésztés fejlődését". Ezek egyfelől, hogy úgy mondjuk, erkölcsi és fegyelmező jellegű intézkedések, másfelől a termelés fejlődését célozták. A kongresszus elrendelte, hogy a határozatok teljesítése érdekében alakuljanak különleges bizottságok és összekötő bizottságok. A határozatokat megsértő kereskedőket bojkottálni kellett, azaz velük és ügynökeikkel megszüntettek mindennemű kereskedelmi kapcsolatot.

„Végül egyetértünk abban és elhatározzuk — szögezte le a kongresszus —, hogy megszüntetünk minden kereskedelmi és bármiféle más kapcsolatot minden olyan észak-amerikai gyarmattal és tartománnyal, amely nem hajlandó csatlakozni ehhez az Egyezményhez, vagy, ha csatlakozott hozzá, megsérti azt. Úgy fogunk rájuk tekinteni, mint akik nem méltók a szabad emberek jogaira, és mint hazájuk szabadságának ellenségeire."**

A kongresszuson elfogadott Nyilatkozat és Egyezmény lényegileg hadüzenetet jelentett Anglia ellen, ugyanakkor azonban a kongresszus, amely láthatólag szerette volna a konfliktust békés eszkö-

* Uo. 168. old.
** Uo. 171. old.

zökkel megoldani, minden lehető módon hangsúlyozta a parlament iránti hűségét és lojalitását.

A kongresszus határozatait igen élesen bírálta a „Westchester-farmer", aki „Gondolatok a Kontinentális Kongresszus tettei nyomán" (Free thoughts on the proceedings of the Continental Congress) címmel pamfletet tett közzé. A szerző a legkülönbözőbb bajokat jósolta arra az esetre, ha megvalósítják a kongresszus határozatait. A Kontinentális Kongresszus résztvevőit gúnyosan „nagy lordoknak, uraknak és egyeduralkodóknak" nevezi, zsarnokoknak, akik rabságba taszítják az országot. „Ha már rabszolgának kell lennem — írja —, akkor legalább a király rabszolgája leszek, nem pedig mindenféle jöttmenté, maguk-kinevezte bizottságok tagjaié! Ha már valakinek mindenképpen fel kell engem falnia, akkor inkább az oroszlán faljon fel, mint valamilyen csúszómászó."*

A pamfletet Samuel Seabury lelkész írta. Ezenkívül még három ugyanilyen jellegű pamfletet adott ki. Csatlakozott hozzá Leonard ügyvéd, aki 17 levelet tett közzé „Massachusetts gyarmat lakóihoz". Ezeknek a lojalistáknak a pamfletjei nagy hatást gyakoroltak a gyarmatok lakosságára.

A lojalisták támadásaira Washington későbbi híres munkatársa, Alexander Hamilton válaszolt, aki egyébként a forradalom győzelme után konzervatívnak, reakciósnak, sőt monarchista felfogásúnak bizonyult.

Két forradalmi pamfletet írt, melyekben megvédelmezte a gyarmatok jogait, és erélyes cselekvésre szólította fel a gyarmatosokat Anglia ellen. Hamilton azt bizonygatta, hogy a társadalom, ha szabadsága forog kockán, még törvénytelen eszközök igénybevételére is jogosult. „Amikor megsértik a jól berendezett társadalom normális életének alapvető garanciáit — írja —, amikor lábbal tiporják az egész nép jogait, nem szabad, hogy formális meggondolások kössenek bennünket tiltakozásunk ilyen vagy olyan kifejezési módjának törvényességével kapcsolatban. Az emberek az ilyen esetekben, hogy úgy mondjuk, a természeti törvényekhez nyúlnak vissza, s ha cselekvésük nem ellenkezik ezekkel a törvényekkel, akkor mindenki, aki támadja őket, csak saját tudatlanságát vagy rossz lelkiismeretét árulja el. Vannak olyan helyzetek a népek életében, amelyeket semmiféle emberi törvény nem láthat előre, és nem szabályozhat . . . Egy szó mint száz, amikor a formális törvény

* Lásd *Mizsujev:* Id. mű, 74. old.

gátolja, hogy igénybe vegyük azokat az eszközöket, amelyek föltétlenül szükségesek az egész emberi társadalom elemi jogainak megvédelmezéséhez, akkor ez a törvény ellentmondásba kerül saját alapvető céljával és teljességgel érvényét veszti."*

A „Fegyverbe!" című felhívás Virginiában jelent meg. A virginiai vezető politikusok általában fontos szerepet játszottak az amerikai forradalomban. Később Virginia küldötteinek kezdeményezésére fogadták el a Függetlenségi Nyilatkozatot. Patrick Henry virginiai ügyvéd 1775 márciusában, a Virginia lakosságát képviselő konventben lángoló beszédet mondott, melyben Anglia előkészületeire rámutatva felszólította az amerikaiakat, hogy haladéktalanul készüljenek a háborúra.

„Avagy lehetséges — mondotta —, hogy az angol kormánynak azért van szüksége flottára és hadseregre, hogy a lehető legrövidebb időn belül kibéküljön velünk, hogy szeretetünket kivívja? Vajon mi oly kevés hajlandóságot mutattunk a kibékülésre, hogy szeretetünket erőszakkal kell kicsikarni?"

„Ha szabadok akarunk lenni, ha érintetlenül meg akarjuk őrizni azokat a felbecsülhetetlen jogokat, amelyeket oly hosszú ideje védelmeztünk Anglia kormányának merényleteivel szemben, ha nem akarjuk gyáva cenkek módjára már most abbahagyni azt a nemes küzdelmet, melyet oly régóta folytatunk s amelyről kölcsönösen megígértük egymásnak, hogy be nem szüntetjük mindaddig, amíg el nem értük valamennyi erőfeszítésünk nagy célját, akkor harcolnunk kell! Igen, uraim, ismétlem — harcolnunk kell! Nem maradt más választásunk, mint hogy fegyvert fogjunk és a csatamezőn döntsük el a vitát."**

Patrick Henry beszéde megrendítette a jelenlevőket. Nagy lökést adott a forradalmi gondolat fejlődésének.

Az amerikai forradalom politikai eszméinek történetében jelentős helyet foglal el a „Jogok deklarációja", amelyet a virginiai konvent fogadott el. Ezen a deklaráción alapult a Függetlenségi Nyilatkozat és általában minden későbbi nyilatkozat is, melyet az emberi és az állampolgári jogról a többi gyarmaton, illetve a forradalmi Franciaországban kibocsátottak.

Fontosságára való tekintettel a nyilatkozat teljes szövegét idézzük :

* Uo. 92. old.

** Idézi *P. G. Mizsujev:* Id. mű, 96—99. old.

„1. Minden ember természettől fogva egyformán szabad és független és bizonyos vele született jogokkal rendelkezik, melyektől semmiképpen sem foszthatják meg ivadékaikat, amikor társadalom alakítása céljából valamilyen egyezségre lépnek egymással. Ilyen az embernek az élethez és a szabadsághoz való joga, beleértve annak a lehetőségnek a biztosítását, hogy tulajdont szerezzen és birjon, s boldogságra és biztonságra törekedjék és azt élvezze.

2. Minden hatalom legfőbb birtokosa a nép ; következésképpen minden hatalom forrása a nép akarata. A bármiféle formában kormányhatalommal rendelkező személyek a nép megbízottai (trustee) és szolgái, akiket a nép bármikor kérdőre vonhat.

3. A kormány a nép (people), a nemzet (nation) vagy a társadalom közös javát, oltalmát és biztonságát szolgálja és csak azt szolgálhatja. A kormánynak az összes lehetséges formák közül azt kell legjobbnak tekintenie, amely leginkább biztosítja a nép boldogságát és biztonságát, s amely a legjobb garanciát nyújtja a rossz kormányzás ellen. Amikor azonban a kormány alkalmatlannak bizonyul a fent vázolt szempontokból, vagy az említett elvek ellenére cselekszik, a népnek kétségtelen, elidegeníthetetlen és vitathatatlan joga, hogy megreformálja, megváltoztassa, sőt megszüntesse a kormányt (reform, alter or abolish), s ennek során úgy járjon el, ahogyan az a nép közös javának elérése szempontjából szükségesnek bizonyul.

4. Egyetlen embernek és egyetlen csoportnak sincs joga semmiféle előnyre vagy kiváltságra, kivéve azokat az eseteket, amikor a társadalomnak tett szolgálatokért jutalmul kapnak ilyeneket ; mivel azonban a szolgálatok nem adhatók át az utódoknak, ezek semmiféle méltóságot, sem közigazgatási, sem bírói, sem törvényhozói tisztséget nem örökölhetnek.

5. A törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat el kell választani. Abból a célból, hogy e hatalom valamelyikével felruházott személyek visszatartassanak a nép elnyomására irányuló mindennemű kísérlettől, arra kell őket kényszeríteni, hogy maguk is érezzék mindazokat a terheket, amelyeket a nép visel, s ezért arra van szükség, hogy minden, hatalommal felruházott személy bizonyos előre meghatározott idő elteltével átadja ezt a hatalmat másoknak és visszatérjen a nép körébe. Minden ily módon keletkező üresedést részleges választások útján kell betölteni, amelyek meghatározott időközökben zajlanak le, s a törvénynek elő kell írnia, hogy a tisztségviselő személyek milyen esetekben és arányban választhatók meg újra.

6. Minden választásnak szabadnak kell lennie, és minden olyan embernek (men), akiről nyilvánvaló, hogy közös érdekek (common interest) és tartós kötelékek fűzik a közösséghez (community), választójoggal kell rendelkeznie. Nem lehet őket sem megadóztatni, sem vagyonuk bármilyen részétől megfosztani társadalmi szükségletek érdekében anélkül, hogy ehhez beleegyezésüket adták volna, akár személyesen, akár választott képviselőik útján. Ugyancsak nem lehet ezeket az embereket arra kötelezni, hogy engedelmeskedjenek olyan törvényeknek, amelyekhez a fent említett módon nem adták beleegyezésüket.

7. Minden olyan rendelkezés, amely valamilyen törvényt megszüntet vagy azt hatályon kívül helyezi, s amelyet bármiféle hatalom a nép képviselőinek jóváhagyása nélkül bocsát ki, merénylet a népjogok ellen és feltétlenül érvénytelen.

8. Főbenjáró vád esetén mindenkinek joga van követelni, hogy tájékoztassák a vád jellegéről és tartalmáról, szembesítsék a vádlókkal és a tanúkkal. Minden vádlottnak joga kell hogy legyen tanúkat megidézni a saját védelmére; minden vádlottnak joga van követelni, hogy rövid idő alatt olyan elfogulatlan esküdtbíróság elé állítsák, melynek tagjai ugyanabban a helységben élnek, s bűnösnek csupán az tekinthető, akit mind a tizenkét esküdt egyhangúlag bűnösnek tart. Senkit sem szabad arra kényszeríteni, hogy vallomást tegyen saját maga ellen. Bárkit csak pontosan meghatározott törvényes alapon szabad megfosztani szabadságától.

9. Nem szabad túl sok kauciót (bail) követelni a vádlott ideiglenes szabadlábra helyezése esetén, s a bűnösöket nem szabad túlságosan súlyos, vagy kíméletlen, vagy rendkívüli büntetésekkel sújtani.

10. Minden olyan általános jellegű felhatalmazás (general warrants), melynek értelmében a hatalom valamelyik képviselőjét megbízzák gyanús helyek szemrevételezésével, anélkül, hogy pontosan tájékoztatnák arról a tényről, amely alapot adott erre a szemrevételezésre, vagy megbízzák bizonyos pontosan meg nem nevezett személynek vagy személyeknek vagy olyan személyeknek a letartóztatásával, akiknek a bűnét nem jelolik meg pontosan és nem támasztják alá azokkal a tényekkel, amelyek az illető személyek által elkövetett bűnről tanúskodnak, — minden ilyen felhatalmazás gonoszság és bűn a néppel szemben, és semmiképpen sem fordulhat elő.

11. Minden polgári perben (controversies respecting property) és egyébként is minden igazságszolgáltatási ügyben a régi, tizenkét

esküdtből álló bíróságot megfelelőbbnek kell tekinteni minden másnál ; ez a bíróság az ember szent jogának tekintendő.

12. A sajtószabadság a politikai szabadság egyik legfontosabb pillére, ezért a sajtó bármiféle korlátozását zsarnokságnak kell tekinteni.

13. A szabad állam legmegfelelőbb, legtermészetesebb és legmegbízhatóbb támasza a jól szervezett és megfelelően kiképzett népi milícia. El kell kerülni, hogy az állam békeidőben állandó hadsereget tartson fenn, mert ez veszélyezteti a nép szabadságát. A katonai hatalmat minden esetben alá kell vetni a polgári hatalomnak, s az előbbi csak az utóbbi utasításai szerint cselekedhet.

14. Egy-egy ország egész lakosságának egyenlő politikai jogokkal kell rendelkeznie. A vezetést az egységes hatalomnak kell gyakorolnia, ezért például nálunk Virginiában megengedhetetlen, hogy egyes területeken önállóan igazgatott államok álljanak fenn, amelyek a központi hatalomtól függetlenül vagy az államigazgatás általános elveivel ellentétesen járnak el.

15. Egyetlen nép sem élvezheti a szabad kormány és általában a szabadság áldásait, ha nem ragaszkodik szilárdan az igazságosság, a mértékletesség, az egyszerűség és az erény elveihez.

16. A vallás a Teremtővel szembeni kötelességünk, s e kötelesség teljesítésének módja az ész és a meggyőződés dolga, nem pedig az erőé és az erőszaké, s ezért minden embernek egyenlő joga, hogy saját lelkiismeretének útmutatásai szerint teljesítse vallási kötelességét. Egyidejűleg minden embernek emlékeznie kell arra a kötelességére, hogy felebarátja iránt keresztényi türelemmel, szeretettel és könyörülettel viseltessen."

A Virginiai Nyilatkozat cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy az amerikai és az európai polgári-demokratikus ideológia forrásai közösek. Az angol és a francia politikai irodalom — Locke, Montesquieu, Rousseau életműve — széles körben elterjedt Amerikában. Az amerikai forradalom ideológusai jól ismerték az ember „vele született" jogairól szóló tanítást, a népszuverenitás elvét, a törvényhozó, bírói és végrehajtó hatalom elválasztásának elméletét. Az amerikai ideológusoknak nem kellett ezeket a tanokat újonnan fölfedezni, illetve megalapozni. De ennek a közösségnek a gyökerei, mint később kitűnik, még mélyebbre nyúltak. Ugyanakkor az európai és az amerikai ideológia közös elméleti és politikai alapelvei mellett világosan jelentkezik a virginiai nyilatkozatban a specifikus amerikai tartalom is, amelyben az angol gyarmatosító politika ellen tiltakozó gyar-

matok néptömegeinek demokratikus követelései tükröződtek vissza.

A Virginiai Konvent 1776. június 12-én fogadta el az alkotmányt és ennek bevezetőjét, a „Jogok deklarációját" (Bill of rights). Ugyanebben az időben ülésezett Philadelphiában a II. Kontinentális Kongresszus, amelyen határozatot hoztak a gyarmatok elszakadásáról Angliától, és proklamálták a Függetlenségi Nyilatkozatot.

Láttuk már, hogy az amerikaiak az I. Kontinentális Kongresszuson és azt követően még nem vetették föl a gyarmatoknak Angliától való elszakadását, nem követelték a függetlenséget. Nyilvánvaló, hogy ekkor a lakosság többsége még az Angliától való politikai függés fenntartása mellett foglalt állást. Az ingadozásnak és a kétkedésnek ebben az időszakában megjelent a porondon az az ember, akinek döntő hatása lett a gyarmatosok közgondolkodásának alakulásában. Ez a férfi az angol származású Thomas Paine volt, aki 1774 végén érkezett Amerikába, s 1776 januárjában, vagyis a májusban összeülő II. Kontinentális Kongresszus előestéjén kiadta „Common Sense" („Józan ész") című híres pamfletjét.

Paine ugyanúgy, mint a többi amerikai, eleinte a konfiktus békés megoldásának volt a híve. „Soha nem gondoltam a háború lehetőségére — írta később — vagy Amerika függetlenségére. És ha valaki akkor azt mondta volna nekem, hogy katona leszek vagy pamfletíró, egyszerűen a szemébe nevettem volna annak az embernek."*

„Thomas (Paine) 1776 januárjában a »Józan ész« megjelentetésével — írja John C. Millet — feltörte azt a jeget, amely fokozatosan befagyasztotta volt a forradalmi mozgalmat. Merészen felszólította Amerikát, tegyen Függetlenségi Nyilatkozatot, arra hivatkozva, hogy az 1775. április 19-i események egyszer s mindenkorra megszüntették a tartós megbékélés lehetőségét."**

Hockett is azt írja, hogy Thomas Paine brosúrája a kellő pillanatban, a legnagyobb ingadozás és határozatlanság közepette jelent meg.***

Ugyanígy vélekedik Paine pamfletjéről Taylor professzor, Johnston professzor, Channing stb.

Mint Miller kifejti, a „Józan ész" nemcsak azért volt korszakalkotó mű, mert első ízben tűzte ki nyíltan az amerikai nép elé a független-

* Lásd *P. G. Mizsujev:* Id. mű, 113. old.

** *John C. Miller:* Origins of the American Revolution (Az amerikai forradalom eredete). Boston 1943. 467. old.

*** *H. C. Hockett:* Id. mű, I. köt. 200. old.

ség célját, hanem egyúttal az első erőteljes támadást tartalmazta a király ellen, akit úgy jellemzett, mint szívtelen, felfuvalkodott fáraót, mint „Nagy-Britannia királyi barmát" („the royal Brute of Great Britain").

Paine a pamflet elején hangsúlyozza a különbséget a társadalom és a kormány között. Társadalom és kormány eredete tökéletesen különböző. Mi, mondja Paine, szükségleteink ösztönzésére társadalomban egyesülünk, a kormány ellenben romlottságunk folytán jön létre. A társadalom elősegíti boldogulásunkat, a kormány pedig fékezi rossz hajlamainkat. A társadalom mindig áldás, a kormány ellenben, még a legjobb is, csupán elkerülhetetlen rossz.

„Tudom, milyen nehéz küzdeni a születésünknél fogva belénk ivódott előítéletek ellen, amelyek minden egyes országban hagyományként uralkodnak. Ha azonban megpróbálunk behatolni az angol alkotmány tulajdonképpeni alapjaiba, nyomban felfedezzük, hogy ezek nem egyebek, mint a zsarnokság két ősi formájának alantas maradványai (the base remains), némi új republikánus elemmel keveredve (new republican materials).

Először is — a király személye még mindig a monarchista zsarnokság maradványát jelenti. Másodszor, a pairek személyében megmaradt az arisztokrácia zsarnoksága. Harmadszor, vannak új republikánus elemek a képviselőház tagjainak személyében, akiknek becsületességétől függ tulajdonképpen Anglia szabadsága."*

Paine kritika alá veszi az angol alkotmány valamennyi elemét, bebizonyítja elhibázott voltát, feltárja a benne rejlő ellentmondásokat és ostobaságokat.

Minthogy az emberek egyenlőként jöttek erre a világra, mondja Paine, ezt az egyenlőséget csak későbbi körülmények szüntethették meg. Aránylag könnyen megérthetjük, miért oszlik az emberiség szegényekre és gazdagokra. A magyarázathoz még csak arra sincs szükség, hogy olyan éles kifejezéseket használjunk, mint leigázás, elnyomás vagy végletes fösvénység.

Az elnyomás valóban inkább a gazdagság bírásának következménye, mint megszerzésének eszköze.

De van egy másik és még fontosabb különbség, melynek sem természetes, sem vallási okait nem lehet fölfedezni : ez pedig az emberek megoszlása királyokra és alattvalókra. A természet az embereket

* *Thomas Paine:* Common Sense and other writings (A józan ész és más írások). N.—G. 1953. 7. old.

férfiakra és nőkre osztotta fel. Isten egyes embereket jónak, másokat rossznak teremtett. Az azonban, hogy miképpen jelent meg az embereknek az a kategóriája, amely valamennyi többi fölött áll és mintegy külön fajtát alkot, olyan kérdés, amelyet érdemes volna alaposan szemügyre venni.

A királyi hatalmat, írja Paine, a pogányok vezették be, és Izrael fiai átvették tőlük ezt a szokást. Ez volt a sátán legsikerültebb lelemény annak érdekében, hogy elterjessze a földön a bálványimádást.

Paine természetesen nem adott és nem is adhatott semmiféle tudományos magyarázatot a királyi hatalom eredetére. De pamfletje az adott szituációban igen jelentős agitációs szerepet töltött be.

Nagyobb figyelmet érdemel pamfletjének az a része, ahol a korabeli amerikai helyzettel foglalkozik.

„Sehol a világon nem dúlt még — írja — ilyen nagy jelentőségű viszály. Most nem egy város, grófság, tartomány, vagy akár királyság sorsa forog kockán, hanem egy egész kontinensé, a földkerekségnek csaknem egynyolcad részéé. Ez nem olyan harc, amelynek csak egy napra, évre vagy akár egy évszázadra szóló jelentősége volna: kései nemzedékek sorsa függ kimenetelétől, eredményei a legtávolabbi jövőre is kihatnak majd . . .

Most, amikor elérkezett az ideje annak, hogy fegyvert fogjunk, a politikai gondolkodásban is új korszak köszöntött be. Mindazok a javaslatok és tervek, amelyek az április 19-i események, azaz az ellenségeskedések kezdete előtt láttak napvilágot, ma már őskorinak számítanak. Ma már oly kevés közünk van mindahhoz, akár a tavalyi hóhoz; mindaz, ami akkor helyénvalónak látszott, ma már teljesen használhatatlan. Mindaz, amit akkor az egymással szemben álló amerikai pártok mondottak, végső soron mégis mindig egy gondolatba torkollott: ki kell békülni Angliával. A pártok csak abban tértek el egymástól, hogy milyen eszközökkel akarták elérni ezt a végső célt: az egyik fél erővel akart hatni, a másik barátsággal . . .”*

„De hiszen Anglia mégiscsak az édesanyánk, mondják egyesek. Annál szégyenletesebb az eljárása: még a vadállatok sem falják föl saját kölykeiket, még a vademberek sem viselnek háborút saját családjuk tagjai ellen. Ennélfogva, ha az említett megjegyzés igaz, akkor ez nem Anglia mellett, hanem ellene szól. Egyébként pedig a

* Uo. 19. old.

megjegyzés nem is igaz, legalábbis nem teljesen. Az, hogy Anglia mintegy az *édesanyánk*, a király és a környezetét alkotó élősdiek jezsuita koholmánya, amit azzal a gonosz céllal hajtogatnak, hogy befolyásolják a könnyenhivőket és a kishitűeket. A mi anyánk nem Anglia, hanem Európa. Az Újvilágban mindig Európa *összes részeiből* kerestek menedéket a politikai és vallási meggyőződésükhöz ragaszkodó emberek. Amellett ne feledjük el, hogy ezek az emberek nem az anya gyöngéd ölelése, hanem a fúria kíméletlen üldözése elől menekültek ide. Így tehát Angliáról annyit mondhatunk, hogy ugyanaz a zsarnokság, amely az első angol kivándorlókat hazájuk elhagyására kényszerítette, most ezeknek a kivándorlóknak az utódait üldözi."*

Ez abban az időben elég erős érv a szabadságszerető amerikaiak számára. De természetszerűleg még nagyobb hatást gyakoroltak a gyarmatosokra a kereskedelemmel kapcsolatos érvek. Azt mondják, írja Paine, hogy Amerika Angliához fűződő kapcsolatainak köszönheti felvirágzását. De az igazság az, hogy Amerika még jobban boldogult volna, ha szabad és független Angliától. „Amerika — olvassuk a pamfletben — abból gazdagodott meg, hogy elsőrendű közszükségleti cikkeket adott el Európának, de az ilyen termékeknek mindaddig lesz piacuk, amíg csak az európaiaknál ki nem megy a divatból a mindennapi ebéd."**

Az amerikaiak az Angliához fűződő kapcsolatoknak köszönhetik, hogy ellenséges viszonyban élnek más országokkal, mint például Franciaországgal vagy Spanyolországgal.

Amerikának nem szabad embereket áldoznia azért, hogy támogassa a brit fegyvereket Ázsiában, Afrikában vagy Európában.

Paine a békés politika híve. Ellenzi, hogy Amerika hadilábon álljon az egész világgal Anglia érdekei miatt. „A mi feladatunk az, hogy kereskedjünk."*** Amerika tartson fenn baráti kapcsolatokat minden olyan állammal, amelynek érdeke a vele való kereskedelem. Amerika gazdasági helyzetét az Angliával való szakítás nemcsak hogy nem rendítené meg, hanem ellenkezőleg, nagy hasznára lenne. Az amerikai gabona minden európai piacra utat talál. Amerika az Angliával való kapcsolata következtében, háborús viszályokba keveredik az európai országokkal. „Minthogy egész Európa felvevő-

* Uo. 21. old.
** Uo. 20. old.
*** Uo. 22. old.

piacot jelent áruink számára — írta Paine —, egyáltalán nincs szükségünk arra, hogy különleges kapcsolatokat tartsunk fenn Európa egy meghatározott részével. Amerika igazi érdekei azt követelik, hogy távoltartsa magát az európai viszályoktól. Ez lehetetlen számára mindaddig, amíg Angliától való függése következtében a brit politika uszályában kullog."*

Paine érvelése, a ragyogó perspektíva, amellyel szerinte az Angliával való szakítás az amerikai kereskedelmet kecsegtette, óhatatlanul döntő befolyást gyakorolt az amerikai közvéleményre. Paine az Angliától való elszakadás melletti érveit részben természetjogi, részben közgazdasági megfontolásokra alapozta.

„Az az elképzelés, hogy az amerikai kontinens még hosszú ideig valamilyen külső hatalom uralma alatt maradhat, ellentmond a józan észnek, a dolgok természetes rendjének és mindannak, amire a történelem tanít bennünket. Erre még a legönhittebb angolok sem számítanak. A világ legokosabb embere sem találhatna ki semmiféle tervet, amely akár csak egy évre nyugalmat teremthetne az amerikai kontinensen, kivéve egyet: az Angliától való elszakadást. Aki ma megbékélésre gondol, az a megvalósíthatatlan álmok világában él. Maga a természet ásta ezt a szakadékot, és itt már semmiféle művészet nem segíthet. Milton bölcs szavaival élve, »nem lehet ott igazi megbékélés, ahol a halálthozó gyűlölet mély sebeket ütött«."**

Arra a kérdésre, hogy ki fogja „helyettesíteni" a királyt, Paine így válaszol: a mi királyunk a *törvény* lesz. Igaz, ez a király — nem pusztít majd embereket, mint a megkoronázott fenevad.

„Minket is megillet az a jog, hogy saját kormányunk legyen, és mindenki, aki csak valamelyest tisztában van az emberi dolgok változékonyságával, feltétlenül arra a meggyőződésre jut, hogy összehasonlíthatatlanul értelmesebb és veszélytelenebb, ha az ország helyzetének és szükségleteinek alapos és hidegvérű megvitatása után most dolgozzuk ki saját alkotmányunkat, amíg ez hatalmunkban áll, semhogy elhalasszuk ezt az ügyet, megkockáztatva, hogy a legkülönfélébb váratlan akadályokba ütközünk..."***

A pamflet a következő szavakkal végződik: „Ó, ti, akik szeretitek az emberiséget! Ti, akik nemcsak a zsarnoksággal, hanem

* Uo. 23. old.
** Uo. 25. old.
*** Uo. 33. old.

magukkal a zsarnokokkal is szembe mertek szállni, gyűljetek a felkelés zászlaja alá. Az Óvilágban nincs egy tenyérnyi szabad hely, mindenütt elnyomás uralkodik. Az egész földön üldözik a szabadságot. Ázsiából és Afrikából már régen elkergették, Európa idegenkedik tőle, még Anglia is kezdi előzni magától. Fogadjátok be az üldözöttet, ezzel egyben az egész emberiségnek adtok menedéket!"*

Thomas Paine forradalmi pamfletjében kijelölte az amerikai forradalom fejlődésének fő irányait.

Mint Foster írja, a „Józan ész" megjelenésével „a nemzeti függetlenség követelésének ereje ellenállhatatlanná nőtt".**

Milyen elvek mellett tört lándzsát Paine a brosúrában? Mindenekelőtt sikerült teljességgel diszkreditálnia a királyi hatalmat és ennek hordozóját, a királyt. A király, akit még nem is olyan régen hódolat vett körül, a néptömegek szemében nevetség tárgyává és a gyermekek mumusává vált.

Paine lejáratta az angol alkotmányt a maga képviselőházaival és felelős minisztériumával. Az angol alkotmányt a szabadság megtestesülésének, és általában a világ legjobb alkotmányának tartották. Paine letépte a brit alkotmányról a glóriát, bebizonyította, hogy ez az alkotmány biztosítja egyeseknek, hogy dúskáljanak a fényűzésben, a lakosság többségét viszont nyomorúságos életre kényszeríti.

A brit alkotmány, mondja Paine, olyan eszköz, amely megkönnyíti a gazdagoknak a szegények kizsákmányolását, törvényhozóvá tesz olyan embereket, akik tobzódnak a fényűzésben, a gőgben és az önimádatban.***

Paine pamfletje új, forradalmi ideológiával fegyverezte föl a gyarmatosokat, elültette bennük azt az eszmét, hogy a gyarmatoknak az anyaországtól teljesen el kell szakadniuk. Ez az eszme államjogilag a Függetlenségi Nyilatkozatban öltött formát.

1776 májusában ült össze a második Kontinentális Kongresszus. Virginia küldöttei javaslatot terjesztettek elő Amerika elszakadására Angliától.

A kongresszus által a Nyilatkozat tervezetének összeállítására megválasztott öttagú bizottság tagjai: John Adams, Benjamin Franklin, Roger Sherman, Robert R. Livingstone és Thomas Jeffer-

* Uo. 34. old.
** *William Z. Foster:* Id. mű, 151. old.
*** *John C. Miller:* Id. mű, 468—469. old.

son voltak. A Nyilatkozat szövegének megfogalmazásával Jeffersont bízták meg.

1776. július 4-én a kongresszus jóváhagyta a Nyilatkozatot. Szövege a következő:

„A következő igazságokat világosnak és bizonyításra nem szorulóknak tartjuk:

Hogy ti. minden ember egyenlőnek születik, hogy az ő teremtőjüktől bizonyos elidegeníthetetlen jogokat nyertek, hogy ezek közé tartozik az élet, a szabadság és a boldogság utáni törekvés (pursuit), hogy ezen jogok biztosítására az emberek között kormányok állíttattak fel, melyeknek jogos hatalmuk a kormányzottak beleegyezésétől származik, hogy mindannyiszor, valahányszor egy kormányforma rombolólag érinti e végcélokat, a népnek joga van azt megváltoztatni vagy eltörölni, más kormányt állítani, és azt olyan alapelvekre fektetni és hatalmát oly formában szervezni, amint az biztonságára és boldogságára a legelőnyösebbnek látszik.

Az okosság azt tanácsolja ugyan, hogy hosszasan fennállott kormányokat csekély és múlékony okokért nem kell megváltoztatni; ezzel összhangzásban a tapasztalat is azt mutatja, hogy az emberek hajlandóbbak eltűrni a szenvedéseket mindaddig, míg azok elviselhetők, hogysem a megszokott formák megsemmisítése által igazságot szolgáltassanak maguknak. — De amidőn a visszaélések hosszú sora s a jogtalan beavatkozások azt a szándékot tanúsítják, hogy a népet abszolút kényuralom alá akarják vetni, akkor ennek joga van, akkor kötelessége ledönteni ezt a kormányt és új védműveket állítani jövendő biztosságának.

Ilyen volt e gyarmatok néma türelme és ilyen most a szükségesség, mely a kormány előbbi rendszerét megváltoztatni kényszeríti. — Nagy-Britannia mostani királyának története, ismételt igazságtalanságok és jogtalanságok története, melyeknek célja korlátlan zsarnokságot (absolute tyranny) állítani e gyarmatok felett."*

A Nyilatkozat szerzői ezután részletesen felsorolják az angol királynak a gyarmatokkal szemben elkövetett bűneit, majd levonják a következtetést:

„Ezen elnyomás minden fokán a legalázatosabban esedeztünk könnyebbítésért; ismételt kéréseinkre csak ismételt jogtalansággal feleltek. Egy fejedelem, kinek minden tette zsarnok jellemet árul

* Vö. *Jánosi Ferenc:* Alkotmányok Gyűjteménye. Az Egyesült Államok függetlenségi nyilatkozata. Pest 1867. 5—6. old.

el, nem alkalmatos arra, hogy egy szabad nep uralkodója legyen.

De nem mulasztottuk el azt se, hogy brit testvéreinket fel ne szólítsuk. Mi időről időre intettük őket, hogy torvenyhozásukat jogtalanul ne terjesszek ki ránk. Emlékeztettuk őket a mi kivandorlásunk, itteni megtelep desünk korulményeire. Hivatkoztunk az ő igazságszeretetukre, nemeslelkűségukre s kozos származásunk kotelékére kertuk, hogy a bitorolt uralomrol mondjanak le, mely a mi osszekottetésunket kikerulhetetlenul félbe fogja szakítani. De ók suketek voltak az igazság es verrokonság szavara.

Ezért kénytelenek vagyunk engedni a szuksegszerusegnek, mely tőluk valo elvalásunkat parancsolja s őket azoknak tartani, ami ránk nézve az emberiseg tobbi resze : ellensegunknek a háboruban, barátunknak a bekeben.

Ezert mi, az amerikai egyesült államoknak a kongresszusban osszegyült kepviselői, a világ legfelsőbb biráját szándékaink tisztasága mellett tanúul szólítva, ezennel unnepelyesen kihirdetjuk es kinyilatkoztatjuk a gyarmatok népének nevében, hogy az egyesult gyarmatok szabad es független államok, és ezzé lenni feljogosítvák, hogy a brit korona iránt való minden engedelmesség alól feloldatnak, hogy koztuk és a brit birodalom kozott minden politikai osszeköttetés teljesen megszünt, hogy ezek mint szabad és fuggetlen államok teljes joggal bírnak háborút kezdeni, békét kotni, szovetségekbe bocsátkozni, kereskedelmi és minden egyéb dolgot elintézni. Amire független államok jogosultak. És ezen nyilatkozat fenntartására az isteni gondviseles védelmeben való bizodalommal kotelezzuk magunkat kolcsonosen életunkkel, vagyonunkkal és sérthetetlen becsuletunkkel."*

A Fuggetlenségi Nyilatkozatot John Hancock, a kongresszus elnoke és 55 kongresszusi küldott aláírásával erősítette meg.

III

Marx és Lenin igen nagy jelentőséget tulajdonítottak az amerikai forradalomnak és annak a forradalmi háborúnak, melyet az amerikai gyarmatosok Anglia ellen viseltek. Marx kifejezésével az amerikai forradalom megkondította a „vészharangot Európa középosztálya

* Uo. 10—11. old.

felett". Lenin így méltatta a forradalmi háborút: „A legújabbkori, a civilizált Amerika történetét az olyan nagy, valóban felszabadító, valóban forradalmi háborúknak egyike nyitja meg, amelyek oly gyéren fordultak elő a rablóháborúk óriási tömegében, amelyeket — a mostani imperialista háborúkhoz hasonlóan — a királyoknak, a földbirtokosoknak és a kapitalistáknak az elfoglalt területek vagy az összeharácsolt profit felosztásáért folyó marakodása idézett elő. Ez a háború az amerikai nép háborúja volt az angol rablók ellen, akik elnyomták és gyarmati rabságban tartották Amerikát, mint ahogyan ezek a »civilizált« vérszopók Indiában, Egyiptomban és a világ minden sarkában még most is az emberek százmillióit nyomják el és tartják gyarmati rabságban."*

Lenin ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ez 150 esztendővel ezelőtt volt. Azóta sok minden gyökeresen megváltozott. „Az amerikai nép, amely példát mutatott a világnak a feudális rabság elleni forradalmi háborúra, maroknyi milliárdos modern kapitalista bérrabszolgaságába került, a felbérelt hóhér szerepét játszotta, s a gazdagok siserahada érdekében 1898-ban, »felszabadításuk« ürügyén megfojtotta a Fülöp-szigeteket, 1918-ban pedig az Orosz Szocialista Köztársaságot fojtogatja, azzal az ürüggyel, hogy »megvédi« a németekkel szemben."**

A Függetlenségi Nyilatkozat kihirdette az amerikai gyarmatok végleges szakítását az angol állammal. Proklamálta az amerikai gyarmatok önállóságát, függetlenségét, állami szuverenitását. Ez a nagy jelentőségű forradalmi tett vetette meg az alapját az *amerikai nemzetnek. Az amerikai nemzet a forradalmi háború tüzében született meg.*

John C. Miller, az amerikai forradalom történésze, helyesen jegyzi meg, hogy Locke, amikor politikai műveit írta, még csak nem is sejtette, hogy az amerikai forradalmárok vezérfonalát alkotja meg. Az ő célja az volt, hogy igazolja az 1688-es angol forradalmat és dicsőítse a parlamentnek a királlyal szemben kivívott felsőségét, de újabb forradalmak lehetőségére nem gondolt. A történelem iróniája, írja Miller, hogy ugyanaz az ember, aki az 1688—1689-es eseményeket igazolta, olyan könyvet adott a világnak, amelyből az amerikaiak a maguk 1776-os elveit merítették, és hogy ugyanazokat az érveket, amelyekkel Locke a parlament felsőbbségét igazolta,

* *Lenin* Művei. 28. köt. Szikra 1952. 49. old.
** Uo. 50. old.

az amerikaiak arra használták fel, hogy szétzúzzák a brit birodalmon belül ezt a felsőbbséget.*

Locke elméletéből, mondja Miller, az amerikaiak azt tették magukévá, hogy volt valaha egy „természetes állapot", amelyben az emberek teljes szabadságot élveztek, hogy az emberek szerződések útján létrehoztak egy fő hatalmat, amely egyéni akaratuk felett áll, hogy az ily módon létrehozott kormányt különleges, minden más fölött álló hatalommal ruházták fel, nevezetesen: a tulajdon védelmének hatalmával és erejével, s hogy a zsarnokság akkor kezdődik, amikor a kormány megsérti az ember „természetes jogait".

Az amerikai gyarmatosok Locke-nak a törvényhozó hatalom (vagy az angol parlament) felsőbbségére vonatkozó doktrínáját arra használták fel, hogy igazolják saját követelésüket: azt, hogy az amerikai törvényhozó szervek a prerogatív hatalom (azaz a királyi hatalom) felett álljanak. Locke-nak azt az igen határozott követelését, hogy az alattvalókat ne lehessen megadóztatni saját beleegyezésük nélkül, az angol parlament ellen fordították, amely beleegyezésük nélkül vámokkal sújtotta az amerikaiakat. Lockenak azt a meggyőződését, hogy a polgároknak joguk van a felkelésre, ha a kormány megszegi a törvényeket, az amerikaiak arra használták fel, hogy igazolják a gyarmatosok felkelését az angol király és a parlament ellen.

„A természetjog lett az amerikai szabadság legfőbb támasza."**

Mindenkinek, aki ismeri Locke tanait, szembeötlik a Függetlenségi Nyilatkozat olvasásakor, hogy az okmány alapelvei Locke-tól származnak. Ezek az eszmék nem Jefferson agyában születtek, mondja Hockett. Locke fejtette ki őket, mintegy száz esztendővel a forradalom előtt. Egyetlenegy doktrína sem állt olyan közel az amerikaiakhoz a forradalom korszakában, mint Locke-é. Jefferson csupán új körülmények között alkalmazta ezt a tant.***

A Függetlenségi Nyilatkozatnak nagy szerep jutott a politikai eszmék és intézmények történetében. Megjelenésével új korszak kezdődik a civilizáció történetében, hiszen az amerikai nyilatkozatot követte „Az ember és polgár jogainak nyilatkozata" Franciaországban, amelynek igen jelentős átalakító, forradalmasító hatása volt az emberiség politikai és társadalmi fejlődésében.

* *John C. Miller:* Id. mű, 170. old.
** Uo. 170—172. old.
*** *H. C. Hockett:* Id. mű, I. köt. 202. old.

Ezért szükségesnek tartjuk, hogy részletesebben foglalkozzunk az említett nyilatkozatban foglalt eszmék forrásaival és lényegével.

Kétségtelen, hogy a jog-deklarációk és az írott alkotmányok szülőhazája Amerika. Virginia gyarmat volt az első, amelyik proklamálta a jogok deklarációját és írott alkotmányt fogadott el.*

Rendkívül figyelemre méltó az amerikai gyarmatok története, a gyarmatok valóságos növekedési folyamatát visszatükröző demokratikus politikai eszmék fejlődése szempontjából. A gyarmatosok nem elvont eszmékből táplálkoztak. Különböző jogaikat mindennapi életük gyakorlati szükségleteiből kiindulva vívták ki.

Az amerikai angol gyarmatokat, a 17. század folyamán, főleg puritánok alapították, vagyis azok az emberek, akik ugyanebben a korszakban Angliában véghez vitték a forradalmat. Az Angliából érkező gyarmatosok eszmei poggyászát azoknak a vallási és politikai nézeteknek az összessége alkotta, amelyeket hazájukban sajátítottak el.

Amikor az amerikai angol gyarmatok történetét vizsgáljuk, nem hanyagolhatjuk el az angol forradalom ideológiájával való kapcsolatukat. A történészek rendszerint úgy ábrázolják a dolgot, mintha a gyarmatosok az új földrészen valóban „természeti állapotban" éltek volna. Ám a valóságban minden demokratikus eszméjüket a 17. század negyvenes éveinek nagy forradalmi mozgalmából merítették. Egyáltalán nem volt szükségük arra, hogy fél évszázadot várjanak, amíg megjelenik a történelem színpadán Locke a maga doktrínájával, amelyet alapvonásaiban maga is a levellerektől kölcsönzött.

Valóban, a levellerek „Népi egyezsége" azt követelte, hogy ismerjék el a népet a legfőbb hatalom forrásának és hordozójának, korlátozzák ezen az alapon a parlament mindenhatóságát, ismerjék el *az ember szubjektív, elvitathatatlan és elidegeníthetetlen, tehát vele született jogait*, mint erről fentebb szólottunk. Ilyen jognak tartották a vallásszabadságot, a törvény előtti egyenlőséget és általában az ember mindazon szubjektív „természetjogainak" összességét,

* *Gottfried Koch:* Beiträge zur Geschichte der politischen Ideen und der Regierungspraxis. Zweiter Teil. Demokratie und Konstitution. 1750—1791. R. Gaertners Verlagsbuchhandlung. Berlin 1896. 148. old. (Adalékok a politikai eszmék és a kormányzati gyakorlat történetéhez. Második rész. Demokrácia és alkotmány. 1750—1791). *Georg Jellinek:* Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte (Az ember és a polgár jogainak nyilatkozata). Duncker und Humboldt 1927. 12. old.

amelyek előbb léteztek minden pozitív jognál. Éppen ezért írta Makszim Kovalevszkij, hogy Lilburne „Anglia alapvető törvényei és szabadságai" című pamfletje „kitűnő okmány, amely másfél évszázaddal előre meghatározta az amerikai és a francia »Emberi és polgári jogok nyilatkozatát«".

A gyarmatosok az angol kormány vallási és politikai üldöztetése elől menekültek Amerikába, s miután letelepedtek a szabad amerikai kontinensen, az anyaország forradalmi gondolatainak erős hatása alá kerültek.

A gyarmatok társadalmi-politikai életét eszmei tekintetben az említett két tényező határozta meg.

Az amerikai értelmiség Locke eszméi segítségével dolgozta ki a maga ideológiáját, amely lényegileg régóta testet öltött már a gyarmatosok valóságos életében. Az a felfogás, hogy a parlament csak az érdekeltek hozzájárulásával vethet ki adót, a népszuverenitás érvényesítése, a nép joga a felkelésre, a pozitív jogok felett álló, meghatározott elidegeníthetetlen és vitathatatlan jogok létezése — mindezt a gyarmatosok az amerikai szárazföld másfél évszázad alatt kialakult szabad életében gyakorlatilag megvalósították.

„Anglia új észak-amerikai birtokainak tényleges gyarmatosítása — írja N. Karejev — még a Stuartok uralkodásának első éveiben megkezdődött, s a kivándorlók nagy tömege a hazájukban elszenvedett vallási üldözések elől menekülő, az Angliában uralkodó politikai renddel elégedetlen emberekből került ki. Itt, a teljesen szűz talajon, távol az anyaországban kialakult abszolút királyi hatalomtól, az új földrészen, ahol nem volt sem ősi arisztokrácia, sem megszilárdult egyház, a gyarmatosoknak sokkal több lehetőségük volt rá, mint otthon, hogy meggyőződésük, vallási és politikai nézeteik szerint éljenek és rendezzék be életüket. A szabadság és az önkormányzat régi angol törvényei, amelyeket a Stuartok despotikus törekvései pusztulással fenyegettek, nemcsak megmenekültek a rájuk váró végtől, amikor új talajba ültették őket, hanem meg is tisztultak az alapelveiknek némileg ellentmondó elemektől, általánossá váltak, s továbbfejlődtek a nagyobb társadalmi egyenlőség és szabadság irányában. Az angol nemzetnek a 17. század negyvenes és ötvenes éveiben kifejezésre juttatott új törekvései nem találtak talajra az anyaországban, ezzel szemben meghonosodtak Észak-Amerikában, fokozatosan húsává és vérévé váltak az angol nemzet újonnan kialakult változatának, és ragyogó eredményeket hoztak. Amikor a 18. század franciái diadallal szemlélték az új állam kiala-

kulását, amely megvalósította a szabadság és egyenlőség eszméit, úgy vélhették, hogy az új rend forrása az ő természetjog-filozófiájuk volt. Persze nem tévedtek, amikor rokonságot állapítottak meg az észak-amerikai államrend és a francia politikai elmélet elvei között, de tévesen hitték, hogy Észak-Amerika angol gyarmatosai nem a kezdet kezdetétől fogva valósították meg életükben a szabadságot is, az egyenlőséget is, hanem csak könyvekben találkoztak velük s azután egy csapásra eszerint alakították életüket."*

A gyarmatosok politikai nézetei valóban gyakorlatilag szabad mindennapi életük reális bázisán alakultak ki. Egészen természetes, hogy éppen azoknak az embereknek a körében, akik a hazai vallási üldözés elől menekültek el, valósulhatott meg első ízben az egyház és az állam elválasztása, bár eleinte itt is folytatódott a vallásüldözés.

Az amerikai gyarmatok történetének megvoltak a maga különös törvényszerűségei, amelyek megkülönböztették más államok történetétől. Itt az úgynevezett politikai testek, vagyis az államok valóban „szerződés" alapján jöttek létre. Egyszerű szövetségek, társaságok vagy kereskedelmi társulatok államokká alakultak át. Rendkívül érdekes jelenség ez, mely különös figyelmet érdemel.

A „Mayflower" zarándokai még a hajón szerződést kötnek egymással arról, hogy „politikai és polgári szövetséget alakítanak". Roger Williams, aki előbb Salem gyarmaton (Massachusetts) telepedik le és itt pappá választják, később kénytelen elhagyni a gyarmatot, mert a korlátlan vallási türelmet prédikálja, s 1636-ban megalapítja Providence városát. A város alapításakor kötött szerződésben a gyarmatosok kötelezik magukat, hogy engedelmeskednek az általuk egyszerű szótöbbséggel meghozandó törvényeknek, de csak „polgári ügyekben" : a hit nem tartozik a törvényhozás hatáskörébe. „Itt tehát — írja Jellinek — első ízben ismerték el az abszolút, korlátlan vallásszabadságot, mégpedig egy olyan férfi kezdeményezéséből, akit lángoló hit töltött el."**

Így hát a társadalmi szerződés itt, az amerikai kontinensen olyan aktus volt, melynek alapján új államalakulatok keletkeztek.

„Azt az elméletet — írja Jellinek —, mely szerint az állam és a

* *N. Karejev:* Proiszhozsgyenyije szovremennovo narodnopravovovo goszudarsztva (A modern népjogi állam eredete). Szentpétervár 1908. 129—130. old.

** *G. Jellinek:* Deklaracija prav cselovjeka i grazsdanyina (Az ember és a polgár jogainak nyilatkozata). Moszkva 1925. 52. old.

kormány szerződésen alapul s amely oly jelentős hatást gyakorolt a személyes szabadságra vonatkozó amerikai nézetek fejlődésére, a történelmi körülmények szüntelenül alátámasztották az Újvilágban. Egy maroknyi ember elindul, hogy új, közös életet alapítson ; ehhez a munkához az óriási térségen elszórt őserdők magányában fognak hozzá. Úgy érzik, mintha az államon kívül, természeti állapotban élnének, s ha kilépnek ebből, akkor ezt önként teszik, anélkül, hogy bármiféle földi hatalom kényszerítené őket erre. Eleinte, amíg kevesen voltak, nem volt szükségük képviseletre ; minden döntést a városgyűléseken (town meetings) a település összes lakóinak részvételével hoztak. Ilyen feltételek között teljes természetességgel alakul ki a közvetlen demokrácia formája ; egyidejűleg pedig megszilárdul a hit a nép szuverenitásában mint a törvényhozás és a kormány alapjában, habár ennek az elképzelésnek már semmi köze sem volt az óangol nézetekhez. Világos, hogy annak a nemzedéknek a gondolkodásában, amely látta, hogy milyen módon jöttek létre az államok, nem szorultak külön bizonyításra azok a nézetek, amelyek később 1776 vezetőit lelkesítették ; számukra ezek a nézetek maguktól értetődőek (selfevident) voltak, ahogyan a Függetlenségi Nyilatkozatban is olvassuk."*

Teljesen helytelen számos publicistának az az állítása, hogy a szubjektív elidegeníthetetlen jogok gondolatának forrása kizárólag Rousseau tanítása, s hogy az amerikai gyarmatosok tőle vették át tanaikat. Ez azért is téves, mert a gyarmatosok politikai világnézete már jóval Rousseau társadalmi szerződésének megjelenése előtt kialakult.

Sokkal inkább feltehető, hogy a természetjog tanának európai teoretikusai merítették eszméiket az amerikai gyarmatosok „természetes állapotából" és társadalmi szerződéséből, oly módon, hogy specifikus amerikai feltételekből abszolút politikai dogmát kovácsoltak. E teoretikusok úgy vélték, hogy az amerikai gyarmatok esetében tanúi lehetnek az állam születésének általában, hogy pontosan így, vagyis „szabad individuumok" szerződése, megegyezése útján jön létre minden államalakulat — pedig a szerződés csak a gyarmatosok már kialakult életrendjét erősítette meg.

A gyarmatosítás első időszakában közvetlen és képviseleti kormányzati formák egyaránt működtek Amerikában. Ám a képviseleti forma fokozatosan kiszorította a közvetlen demokráciát.

* Uo. 49—50. old.

„Marylandben — írja Koch — hamar kiderült, hogy minél előbbre halad a gyarmatosítás az országon belül, annál nehezebb egybehívni az *összes* lakosok gyűlését. Kitűnt, hogy azok, akik közel laktak a kormány székhelyéhez, mintegy kiváltságot élveztek. A bajon azzal véltek segíteni, hogy azokat, akik nem tudtak személyesen megjelenni, feljogosították arra, hogy meghatalmazottaknak adják át szavazatukat (1638). Ennek következtében egyes személyek kezében nagy hatalom összpontosult : így egy alkalommal 55 szavazat közül tizenkettő két személy kezében volt. 1639-ben értesítéseket (writs) küldtek szét az egyes körzetekbe (hudreds), melyben felszólították a lakosokat, hogy válasszák meg képviselőiket (return). De a képviselet eszméje még nem terjedt el eléggé, s egy polgár kijelentette, hogy igényt tart a gyűlésen (assembly) való személyes részvételre, azon az alapon, hogy kisebbségben maradt, s másként nem jutna képviselethez a gyűlésen. S csakugyan megengedték, hogy személyesen megjelenjék. Ez valóban figyelemre méltó eset. Ha jól meggondoljuk, ennek az embernek tulajdonképpen igaza volt. Hiszen az új konstitucionalizmusnak az a tétele, hogy a küldött nemcsak választóinak egész körzetét, hanem az egész népet képviseli, lényegében merő fikció : azoknak az ősi angol elképzeléseknek a talaján jött létre, hogy az alsóház tagjai meghatározott korporációkat képviselnek, összességükben pedig az ország valamennyi korporációját, következésképpen az egész országot képviselik. Újabb időkben nemegyszer elhangzott már, hogy a kisebbségnek is joga van önálló képviseletet követelni magának."*

Az országnak számos kis önálló gyarmatra való széttagoltsága folytán a népesség a brit zsarnokság nyomása ellenére is kezdettől fogva hozzászokott a független, önálló társadalmi és politikai élethez.

Néhány gyarmat a maga kebelében még a függetlenség kikiáltása előtt demokratikus rendet honosított meg, s ezt viszonylag progresszív demokratikus alkotmányokban meg is erősítette.

Az első írott amerikai alkotmánynak a Virginia által 1606-ban elfogadott Chartát tekintik. Virginia már 1776-ban gyarmatból önálló állammá vált, s egyben mint haladó állam kiemelkedő szerepet játszott a függetlenségi háborúban. Virginia alkotmánya mintaképül szolgált az egész amerikai szövetség számára.

Ez az alkotmány kimondta, hogy minden ember természettől

* *Gottfried Koch:* Id. mű, 112—133. old.

fogva egyformán szabad és független és bizonyos vele született jogokkal rendelkezik ; ilyen jog az, hogy élvezze az életet és a szabadságot, hogy éljen a tulajdon megszerzésének és megtartásának eszközeivel. A hatalom forrása a *nép*, a hatalom a népé. Minden tisztségviselő személy a nép meghatalmazottja vagy megbízottja és szolgája, s felelős a népnek.

Az alkotmány egyik legfontosabb kérdése a hatalmak egymáshoz való viszonya, helyesebben *a hatalmak szétválasztása* volt. Jefferson annak a gondolatnak volt a híve, hogy a kormány egész hatalmát a törvényhozók házában kell összpontosítani. A végrehajtó és bírói hatalmat alá kell vetni a törvényhozó hatalomnak mint a legfőbb, szuverén hatalomnak. Gyakorlatilag azonban szét kell választani ezeket a hatalmakat, mert ha egy kézben összpontosulnak, ez elkerülhetetlenül a zsarnokság uralomrajutásához vezet.

Jeffersonnak óriási szerepe volt Virginia állam demokratizálásában. Virginia a többi állam számára a kor polgári demokratikus államának mintaképéül szolgált. Jefferson nemcsak a politikai reformoknak tulajdonított nagy jelentőséget, hanem egy sor szociális reformhoz is ragaszkodott, mert ezek nélkül, mint mondotta, elképzelhetetlen az ország demokratikus berendezése. Követelte az örökösödési egyenjogúság megteremtését, azaz az elsőszülöttségi jog megszüntetését. Ezzel az volt a célja, hogy kigyomlálja az arisztokratikus rendszernek azokat a maradványait, amelyeket az áttelepülők magukkal hoztak Angliából. Követelte, hogy az állampolgárokra vagyonuk arányában progresszív adót vessenek ki. A négerek rabszolgai helyzetében súlyos társadalmi bajt látott, egyenesen veszélyesnek tekintette ezt a társadalmi szervezetre nézve, és kísérleteket is tett a rabszolgaság megszüntetésére, de sikertelenül. A Függetlenségi Nyilatkozat első változatába beiktatott erről egy pontot, de kénytelen volt kapitulálni a tulajdonosok előtt, akik nem voltak hajlandók ezt elfogadni.

IV

A Függetlenségi Nyilatkozat a rövid bevezetőn kívül három fő részre oszlik. Az első helyen a személyiség vele született, elvitathatatlan és elidegeníthetetlen jogai állanak. A Nyilatkozat ezeknek a jogoknak a proklamálásával kezdődik, s már ezzel is hangsúlyozza,

hogy ezek mint „természetjogok" előbbvalók minden pozitív jognál, sőt magánál az államnál is.

E vele született jogok: az élethez, a szabadsághoz és a boldogságra törekvéshez való jog. Az ilyen nyilatkozatok roppant történelmi és politikai jelentősége abban rejlik, hogy míg létrejöttükig az államban látták azt a szervet, amely ilyen vagy olyan jogokkal ruházza fel polgárait, most az államnak csupán arra volt joga, hogy minden módon védelmezze a személyiség vele született jogait. Mi több, e felfogás szerint az államot lényegében ezeknek a jogoknak a megvalósítására hozzák létre. Magától értetődik, hogy ez gyökeres fordulatot jelentett a politikai nézetek terén.

A személyiség úgynevezett szubjektív közjogairól addig egyáltalán nem esett szó. Az egyén felolvadt valamelyik testületbe s így az állammal szemben nem az egyén, hanem a testület rendelkezett a jogokkal (például a rend, a céh vagy a község). A „természetjog" koncepciója alapján kidolgozták az ember vele született jogainak elméletét, s ezeket később a forradalom eredményeképpen pozitív joggá alakitották át mint meghatározott jogi normát, mint „az állam egyes tagja által az állammal mint egésszel szemben élvezett szubjektív jog fogalmát".*

A feudalizmus és vele a testületek összeomlása kiszabadította az egyént a felette álló szervezetek gyámságából. A tőkés termelési módnak a személyiség szabadságára, a munkáskezek szabadságára volt szüksége. Az egyén szembekerült az állammal. A burzsoáziának mint feltörekvő uralkodó osztálynak szabadságra volt szüksége és olyan jogokra, amelyek lehetővé tették számára a termelőerők fejlesztését s amelyeknek támaszul és védelmül kellett szolgálniuk a régi feudális erők elleni harcban. Az ember és a polgár jogai csupán eszközt és fegyvert jelentettek a burzsoázia kezében, hogy még az államhatalommal szemben is megvédelmezhesse érdekeit.

A testületek kiváltságai átszálltak az egyénekre. Az ember és a polgár különleges jogokra tett szert, amelyek egészen különleges, „nem földi" forrásból fakadtak. Azért „nem földi", mert a természetet az istenséggel azonositották. A „természetjog" egyben „isteni" jog.

Az ember és a polgár jogait „természetjogoknak" fogták fel. olyan jogoknak, amelyek nem az emberi viszonyokból és az emberi

* *G. Jellinek:* Id. mű, 2. old.

intézményekből, hanem a természetből és az abban uralkodó értelemből erednek.

A természet és az egyetemes értelem előbbrevaló minden emberi intézménynél és fölötte áll azoknak. A természettől kapott jogok érinthetetlenek és szentek. Senkinek sincs joga hozzájuk nyúlni.

Az egyén szubjektív jogai elismerésének, attól függetlenül, hogy elméleti megalapozásuk helytelen (minthogy természetjogi elvekből vezették le őket), igen nagy progresszív jelentősége volt, mert ezzel béklyóba verték a kormányhatalomnak az egyénnel szemben gyakorolt önkényét. A vele született és elidegeníthetetlen jogokkal felruházott személyiség a szubjektív jogok és szabadságok területén mint felsőbb instancia állt szemben az állammal.

De itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy a polgári államok e jogokat csak a tulajdonosok szempontjából tartották tiszteletben, s csak az ő számukra biztosították, a dolgozó tömegeket megfosztották tőlük. Látni fogjuk majd, hogy a francia forradalom elvette a dolgozóktól az egyesülés, a szövetkezés és a gyülekezés jogát, azzal az indokolással, hogy az állam és az egyén között nem lehetséges semmiféle közvetítő láncszem, s hogy ez a feudális testületek újjáéledését jelentené.

Az ember és a polgár nyilatkozatokban meghirdetett jogai s az állítólag e jogok alapján elfogadott alkotmány között mindig ellentmondás volt. Áll ez az 1787-ben elfogadott amerikai alkotmányra, és az 1791-es francia alkotmányra is. Mindkét alkotmány jelentősen eltért az embernek és a polgárnak nyilatkozatokban meghirdetett jogaitól.

A Függetlenségi Nyilatkozat, mint már említettük, proklamálja az élethez, a szabadsághoz és a boldogságra törekvéshez való jogot. Itt szinte szó sem esik a tulajdonjogról. De ez a fogalmazás majdnem szó szerint Locke-tól származik, akinél ez a három fogalom lényegében nem egyéb, mint a tulajdonjog kifejezése. Meg kell jegyezni, hogy a Nyilatkozatban egyáltalán nincs szó a szövetkezés, a gyülekezés, a sajtó stb. szabadságáról.

Az élethez, a szabadsághoz és a boldogsághoz való jog megvalósítása érdekében hozzák létre a kormányokat, amelyeknek bírniuk kell a nép beleegyezését. Ebben az összefüggésben proklamálják a nép szuverenitását: a népnek joga van elmozdítani és megsemmisíteni azt a kormányt, amely megsérti az együttélés elveit, vagyis a nép biztonságát és jólétét.

A Nyilatkozat mindössze ennyit mond az ember „természetes

jogairól" és a nép szuverenitásáról. A továbbiakban az angol királyt vádolja, amiért megsértette az említett jogokat, s zsarnoki rendszer meghonosítására törekedett az angol gyarmatokon. A Nyilatkozat második része kizárólag az angol király bűneinek felsorolását tartalmazza. Szó sem esik itt az angol parlamentről, amely ellen a gyarmatoknak a forradalmat megelőző utolsó évtized folyamán harcolniuk kellett. Ennek a ténynek nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy a királyt tekintették a gyarmati terület tulajdonosának. A királyok adták a gyarmatosoknak a chartákat, amelyek rendezték, illetve megállapították jogaikat és kötelességeiket. Ezenkívül a parlament nevében VIII. György király személyesen járt el mint végrehajtó hatalom. Egyszóval a gyarmatosoknak az angol elnyomók iránti egész gyűlölete a királyra koncentrálódott. A Nyilatkozat befejező részében az „Egyesült gyarmatok" független és szabad államoknak nyilvánítják magukat, kijelentik, hogy szakítanak az angol államisággal, hogy szuverén államoknak tekintendők, hogy mint független államoknak joguk van „háborút kezdeni, békét kötni, szövetségekbe bocsátkozni, kereskedni, és minden egyéb dolgot elintézni, amire mint független államok jogosultak".

Az amerikai forradalom minden demokratikus vívmánya a néptömegek harcának eredményeként született, s az ő harcuk határozta meg a társadalmi és politikai átalakulás mélységét és nagyságát. Csakis a tömegek nyomása tudta meghátrálásra kényszeríteni a reakciós elemeket, ugyanúgy, ahogy másfelől a tömegmozgalom gyengeségét használták ki végül a reakciósok, amikor megfosztották a népet a forradalom gyümölcseitől. A függetlenség kérdése, mint Miller írja, nem a Kontinentális Kongresszuson dőlt el, hanem az államokban lezajlott népgyűléseken.*

A kongresszus halogatta a függetlenség kinyilatkoztatását. Ez elégedetlenséget és felháborodást keltett a néptömegekben. A forradalmi hangulatú polgárok és katonák azzal fenyegetőztek, hogy ha haladéktalanul ki nem hirdetik a függetlenséget, Philadelphiába (a kongresszus székhelyére) vonulnak, és szétkergetik a kongresszust. Virginiában is ilyen hangulat uralkodott. A nép nyomást gyakorolt a kongresszusra, s az kénytelen volt alávetni magát a tömegek akaratának.

Az amerikai arisztokrácia a brit kormányban látta azt az erőt,

* *John C. Miller:* Id. mű, 484. old.

amely megmentheti az egyszerű néptől (common people). A toryk — és a whigek közül is sokan — úgy vélekedtek, hogy tulajdonuk és szabadságuk (a kizsákmányolás szabadsága) szempontjából előnyösebb, ha a brit parlament szárnyai alatt maradnak.

A toryk attól féltek, hogy a forradalom demokratikus felkelésbe csap át, s a nép fellázad a magántulajdon ellen. Miller rámutat arra, hogy a félelemnek volt némi alapja. „Sok amerikai a Függetlenségi Nyilatkozat elveiben egy új társadalmi és politikai rend előhirnökét látta. Nem elégítette ki őket a köztársaság puszta elnevezése. Az ő szemükben a forradalom nemcsak a brit zsarnokság, hanem a hatalomra áhítozó otthoni arisztokraták ellen is irányult, akik hasonlóak voltak a »török pasákhoz, a francia nagyurakhoz és a római egyházhoz«. Készek voltak arra, hogy megszüntessenek mindennemű kül- vagy belföldi oligarchiát Amerikában, s olyan társadalmat hozzanak létre, amelyben minden polgár egyenlő jogokat élvez, és igazságos részt kap a javakból."*

Az osztályharc a forradalmi események fejlődésével egyre éleződött az országban.

„A konzervatívok az összes gyarmatokon azon siránkoztak, hogy a forradalmi mozgalom a társadalom legalját juttathatja felszínre."**

„A forradalom korai szakaszában — írja Foner — a városi alsó osztályok nagy erővel rendelkeztek, mert a városokban könnyebben szervezkedtek, mint falun, ahol a rossz utak miatt nehezebben tudták a kapcsolatokat felvenni. A további harc folyamán a mesteremberek és a munkások már csak arra voltak képesek, hogy elkergessék a legkonzervatívabb elemeket, de ahhoz már nem voltak elég erősek, hogy maguk álljanak a forradalom élére.

Mégis, nehéz túlbecsülni a modern proletariátus hősi elődeinek forradalmi érdemeit. A munkások alkották »a gerincét annak a mozgalomnak, mely azt tűzte ki célul, hogy felszabadítsa a gyarmatokat Anglia járma alól és demokratikusabb rendszert teremtsen Amerikában«. Belőlük táplálkoztak ama napok nagy utcai tüntetései. Ők küldték szét a petíciókat, ők terjesztették a kiáltványokat, ők verték meg az angol katonákat, ők süllyesztették el a teát a kikötőkben. Az amerikai forradalom a munkások nélkül halva született volna."***

* Uo. 500. old.
** *Philip S. Foner:* Id. mű, 39. old.
*** Uo. 42—43. old.

Az amerikai politikai intézmények fejlődését az államhatalom általános fejlődéstörvényei szabták meg. A gyarmatok eredeti benépesítése során nem keletkeztek nagy városok. A lakosság falvakban és kisvárosokban összpontosult, ahol a kormányzás formája lényegében a *közvetlen demokrácia* volt: minden kérdést a falugyűléseken döntöttek el, ahol az egész felnőtt lakosság szavazati joggal rendelkezett.

Amilyen mértékben növekedett a lakosság s a falvak és települések városokká alakultak át, a közvetlen demokrácia úgy adta át helyét a kormányzás *képviseleti* formájának. Eleinte minden gyarmat önálló önkormányzati egység volt, de később a gyarmati kereskedelem és ipar fejlődésével, a társadalmi-politikai élet bonyolultabbá válásával önálló államokká váltak, amelyek előbb államszövetségben, majd szövetségi államban egyesültek.

Az ország védelme az angol elnyomókkal szemben és a vagyon megóvása a forradalmi hangulatú kisfarmerektől és munkásoktól azt a feladatot szabta a tehetős osztályok elé, hogy erős államszervezetet hozzanak létre, amely mindkét veszéllyel szemben helyt tud állni.

Tizenhárom gyarmat egyesült egységes államban, elsősorban az angol zsarnokság elleni harcra. A Függetlenségi Nyilatkozat elfogadása és az Angliától való elszakadás után fel kellett készülni a hosszú hadviselésre. Egyesíteni kellett az erőket. Az új nemzetnek alkotmányra volt szüksége, határozott formát kellett adni az új szövetségnek. 1781-ben elfogadták a „Konföderáció cikkelyei" néven ismeretes alkotmányt.

A konföderáció független és szuverén *államok szövetsége* volt, melyeket csupán néhány közös szerv egyesített. (A föderáció a konföderációval szemben államszövetséget jelent.)

Az amerikai gyarmatosok, amint erre már fentebb rámutattunk, nem alkottak homogén tömeget. A függetlenségi háború folyamán két fő pártra szakadtak: lojalistákra vagy torykra és forradalmárokra vagy whigekre. Az Anglia elleni háborúval egy időben polgárháború is folyt — egyfelől az angol uralom elleni eltökélt harcot követelő hazafiak, másfelől a királyi hatalom hívei, vagyis a forradalom árulói között.

Ilyen körülmények között a szilárd központi hatalom hiánya hátrányosan befolyásolta a háború menetét. Ezenkívül a tehetős

osztályok, amelyeket megrémített a népmozgalom s a farmerek és kézművesek tömeges felkelése, szükségesnek tartották, hogy egységes erővé tömörüljenek és erős államapparátust hozzanak létre a „rend" és a nyugalom biztosítására.

Május 25-én Philadelphiában megnyílt az úgynevezett Alkotmányozó Konvent, amely kidolgozta az Egyesült Államok jelenleg is érvényben levő alkotmányát. Munkájában a tizenhárom állam közül csak tizenegy vett részt. A konventnek mindössze 55 tagja volt. Összetétele nem biztosíthatta az előkészületben levő alkotmány valóban demokratikus jellegét. Kik voltak valójában a konvent tagjai? Kormányzók, bírák, egyéb hivatalos személyek, például kongresszusi tisztviselők, ültetvényesek, ügyvédek, nagykereskedők. Senki sem képviselte a dolgozókat, akik tulajdonképpen véghez vitték a forradalmat. Jellemző, hogy a konventben nem vettek részt olyan radikálisok, mint Samuel Adams, Patrick Henry, Jefferson, John Adams.

A konventben mérsékelt, sőt konzervatív nézetek jutottak túlsúlyra. Elegendő megemlíteni, hogy munkájában vezető szerepet játszott Alexander Hamilton, aki monarchista hajlamairól volt ismert.

Hockett hangsúlyozza, hogy a nép *új államot* követelt, s ellene volt az erős központi kormánynak, mert attól félt, hogy az megfojtja a szabadságot az államokban.

A föderatív alkotmányt főleg a konzervatívok támogatták, akik, mint mondották, a „demokrácia túlzásaitól" tartottak.

„A philadelphiai konvent — írja Hockett — annak az osztálynak a képviselőiből került ki, akik az államokban a törvényhozó szervek többségét alkották. De itt most senki sem képviselte a bérmunkásokat és kisfarmereket . . ."*

„A gyarmati uralkodó osztályok körében is voltak jelentős monarchista irányzatok. Az Egyesült Államokban a toryk, miután látták, hogy Anglia ügye elveszett, a forradalomhoz csatlakoztak, de programjuk egyik fő elvi pontjának azt tekintették, hogy a fiatal Egyesült Államokban létrehozzák a monarchiát. Minden demokratikus megnyilvánulás »átkozott« volt előttük, és a néptömegeket szemtelenül »csőcseléknek« nevezték, amely teljesen képtelen önmagát kormányozni. Alexander Hamilton, e tory csoportok szókimondó bajnoka, azt javasolta, hogy a szenátorokat

* *H. C. Hockett:* Id. mű, I. köt. 283. old.

életfogytiglan választják meg. Parrington ezt írja róla: »Nyíltan monarchista volt, és hobbesi logikával javasolta a monarchista elvet. Az az elv, melyet elsősorban meg kell valósítani, egy állandó *akarat* szükségessége. Azt tartotta, hogy olyan elvnek kell uralkodnia, amely szembe tud szállni a népi áramlattal . . . Mivel nem tudta biztosítani a monarchista elvek elfogadását [az alkotmányozó nemzetgyűlésen], annak szentelte magát, hogy minden elképzelhető módon fékezze a demokrácia erejét.« Az alkotmányozó nemzetgyűlés küldötteinek egyharmada a monarchista elv mellé sorakozott fel. Ezek a reakciós elemek felkínálták a koronát George Washingtonnak, aki az ország leggazdagabb emberének hírében állt. Washington azonban politikailag elég okos volt ahhoz, hogy visszautasítsa a koronát. Tekintettel a farmerek, munkások, kiskereskedők és értelmiségiek forradalmi szellemére, az ilyen rojalista terv sikerének semmi valószínűsége nem volt."*

A föderális alkotmány körül rendkívül éles osztályharc folyt, ugyanúgy, mint annak idején a Függetlenségi Nyilatkozattal kapcsolatban. A burzsoá Alkotmányozó Konvent minden erejével arra törekedett, hogy a dolgozókat megfossza a választójogtól, s így örök időkre biztosítsa a vagyonosok hatalmát. A konvent a Nyilatkozatban meghirdetett emberi jogokkal ellentétesen jelentősen korlátozta az Egyesült Államok törvényhozó szerveibe való választást. A hárommillió lakosból csak 120 000 fő kapott választójogot.

A forradalom társadalmi-politikai téren felemásnak bizonyult, kompromisszumba fúlt. „A korábbi agrárgazdaságban gyökerező rabszolgaság és peon-rendszer, noha a kapitalisták hasznára volt ezek gyarmati rendszereiben, történelmileg mindenütt gátolta a kapitalizmus fejlődését azokban az országokban és azokon a területeken, ahol alkalmazták.

Az amerikai burzsoá forradalom egyik alapvető feladata tehát — ha biztosítani akarta a kapitalizmus számára a legnagyobb eredményeket — az volt, hogy megszüntesse a rabszolgaságot és peon-rendszert, amelyek csaknem mindenütt érvényben voltak a gyarmatokon, és megteremtse a dolgozók által végzett munkáért fizetett bér jellegzetesen kapitalista módszerét."**

A forradalom azonban nem vetett véget a rabszolgaságnak és

* *William Z. Foster:* Id. mű, 191—192. old.
** Uo. 203. old.

a peonátusnak, mert nem volt ereje ahhoz, hogy felossza a nagybirtokot, amely az emberek szolgaságban tartásának és kizsákmányolásának e két ásatag formáját megtestesítette.*

A föderális alkotmány konzervatív jellegéről tanúskodik egyebek között az is, hogy megalkotói nem tartották szükségesnek, hogy deklarálják benne azokat a jogokat, amelyeket a föderációban résztvevő valamennyi állam alkotmánya meghirdetett. Az államok azonban, mivel nem bíztak a föderális hatóságokban és féltek, hogy ezek visszaéléseket követnek majd el az emberi jogok területén, kiharcolták, hogy az alkotmányt megfelelő nyilatkozattal kiegészítsék, ti. a szövetséghez való csatlakozásuk feltételeül szabták a „Jogok bullájának" elfogadását. Ez meg is történt: a föderális alkotmányt kiegészítették tíz módosítással.

Az új politikai rendszer a nagyiparos és kereskedő körök és a pénztőke érdekeiből sarjadt ki. Az ellenzéket a mezőgazdasági érdekek képviselői alkották. Ám mindkét tábor a vagyonos osztályok pártját jelentette, mindkét párt ellenségesen állt szemben a kisfarmerekkel, kézművesekkel és munkásokkal, egyszóval a demokratikus elemekkel. Ez utóbbiak ismételt felkelésekkel igyekeztek megvédelmezni létérdekeiket. Elegendő megemlíteni a Massachusetts államban Daniel Shays vezetésével lezajlott felkelést. A kisfarmereknek és a munkásoknak az volt a céljuk, hogy mélyítsék, demokratikusabbá tegyék a forradalmat.

Az alkotmányozó gyűlésben az alkotmány megvitatása során éles nézeteltérések keletkeztek a két szemben álló párt, a föderalisták és antiföderalisták között. Alexander Hamilton, a föderalisták vezetője a monarchiát védelmezte. Ellenfelei a plutokratikus oligarchia hívei voltak.

Az alkotmány végül is nem volt egyéb, mint kompromisszum a vagyonos osztályok különböző érdekei között, titkos megegyezés a nép háta mögött, amelytől annyira féltek, hogy üléseiket zárt ajtók mögött tartották, s a jegyzőkönyveket a legszigorúbb titokban Washingtonnál helyezték letétbe.

Rendkívül jellemző, hogy az alkotmányban egyetlen szót sem találunk a lelkiismereti, a szólás-, a sajtószabadság stb. kérdéséről. A „Jogok bulláját" csak négy-öt év múlva, a tömegek nyomására fogadták el az alkotmány „kiegészítéseként".

Az alkotmány már az 1. cikkely első bekezdésében kimondja

* Uo.

hogy minden hatalom az Egyesült Államok kongresszusára száll, amely a szenátusból és a képviselőházból áll.

A képviselőházat kétévenként választja az egyes államok lakossága. Képviselővé csak az választható, aki betöltötte 25. életévét, hét éve polgára az Egyesült Államoknak, s a választások időpontjában abban az államban él, ahol képviselőnek jelölték.

A szenátusban minden egyes állam képviseletében két fő vesz részt, akiket hatévenként választanak meg az államok törvényhozó szervei. Szenátorrá csak az választható, aki betöltötte 30. életévét, s kilenc éve állampolgár.

Ugyanez a cikkely részletesen felsorolja a kongresszus funkcióit, jogait és kötelességeit, de ezt itt nem tartjuk szükségesnek részletezni. A II. cikkely a végrehajtó hatalom szervezetével, funkcióival, jogaival és kötelességeivel foglalkozik.

„A végrehajtó hatalom — mondja az alkotmány — az Egyesült Államok elnökére ruháztassék. Ő négy évig viseli hivatalát, ugyanannyi ideig az alelnök is, s ily módon választatnak:

Mindegyik állam saját törvényhozó testületének szabályai szerint ugyanannyi választót nevez ki, ahány szenátort és képviselőt van joga a kongresszusba küldeni, de se szenátor, se képviselő, se bármely hivatalban lévő nem vehet részt e választásban . . .

Csak a bennszülött polgár, vagy olyan aki ez alkotmány elfogadásakor polgára az Egyesült Államoknak, választható meg elnöknek; és a ki e hivatalra választaték, legyen legalább 35 éves és 14 éves lakosa legyen az Egyesült Államoknak."*

Az elnök főparancsnoka az Egyesült Államok hadseregének és flottájának, valamint az egyes államok milíciájának is, amikor azokat tényleges szolgálatra hívják be. Az elnöknek joga van a szenátus jóváhagyásával szerződéseket kötni, kinevezni a követeket, konzulokat, a Legfőbb Bíróság bíráit és valamennyi többi tisztségviselő személyt.

„Az Egyesült Államok bírói hatalma egy főtörvény-zsékre és azon altörvény-székekre van ruházva, amelyeket a kongresszus időről időre rendezni és felállítani fog. A fel- és altörvényszékek bírái mindaddig megtartják hivatalaikat, valameddig azt jól kezelik, határozott időre kárpótlást kapnak szolgálatjaikért, mely hivatalos-kodásuk ideje alatt nem kissebbíthető."**

* *Jánosi Ferenc:* Id. mű, 58. old.
** Uo. 61. old.

1791. december 16-án elfogadtak egy módosítást (Bill of rights). Az 1. cikkely leszögezi, hogy „a congresszus soha se bocsásson ki oly törvényeket, mely valamely vallás gyakorlatát eltiltaná, vagy amely által a szólás és a sajtó szabadsága vagy a népnek az a joga, hogy békésen összegyűlhet és a kormánynak a visszaélések megszüntetésére folyamodványt nyújthat be, megcsonkíttatnék".

A nép joga, hogy fegyvert viseljen és tartson, s megvédje személyét, lakását, okmányait és tárgyait indokolatlan házkutatásokkal és letartóztatásokkal szemben.

A polgároknak a választásokban való részvételi jogát sem az Egyesült Államok, sem az egyes államok nem szüntethetik meg vagy nem korlátozhatják a faji hovatartozás, a bőr színe ürügyén, vagy azzal az indokkal, hogy valaki azelőtt rabszolga volt.

Csak néhány cikkelyt idéztünk az alkotmányból, hogy némi fogalmat adjunk az egésznek a jellegéről. Az Egyesült Államok alkotmánya távolról sem demokratikus. Jellege kezdettől fogva fél-monarchista. Az irodalom helyesen mutat rá, hogy az Egyesült Államok alkotmányozó gyűlése újjáélesztette a monarchikus elvet, a Stuartok korát, munkájában a reakciós William Blackstone „Kommentárok az angol törvényekhez" című könyvére támaszkodott, aki magáévá tette Montesquieu tanítását, a hatalmak szétválasztásáról.

A hatalom szétválasztását úgy hajtották végre, hogy teljesen elszakították egymástól a végrehajtó, a törvényhozó és a bírói hatalmat. Az elnök mint a végrehajtó hatalom feje — az alkotmányos monarchiák uralkodóihoz hasonlóan — végső soron senkinek sem felelős cselekedeteiért. De eltérően az alkotmányos országoktól, még kormánya sem felelős a kongresszusnak. A kabinet tagjai bizonyos mértékig az elnök személyes rendelkezése alá tartozó hivatalnokok.

Finer az elnöki hatalom hat jellemző ismérvéről szól. Mindenekelőtt jegyezzük meg, hogy Amerikában az elnöki hatalmat nem kollektíva, hanem egyetlen személy testesíti meg. Az elnök egyeduralkodói hatalommal rendelkezik. Éppen ez jellemzi az amerikai demokrácia reakciós oldalát. Finer természetesen előnyösnek tartja az elnöki hatalomnak ezt az egyeduralkodói jellegét a végrehajtó hatalom más formáival szemben. Ebben nem érthetünk vele egyet. Ugyancsak helytelen, sőt azt mondhatnók, hazug az az állítása, hogy az Egyesült Államok elnöke a nép választottja, hogy az elnököt

„gyakorlatilag" a nép választja meg.* Ez durva elferdítése a valóságnak. I. Gurvicsnak van igaza, aki hangsúlyozza, hogy az alkotmányozó gyűlésnek igen nagy gondot okozott az elnökválasztás módjának meghatározása. „A gyűlés azt tűzte ki feladatául — írja —, hogy olyan választási rendszert dolgozzon ki, amely egyszer s mindenkorra kiküszöböli a néptömegek mindennemű befolyását a végrehajtó hatalomra. Ebből a célból vezették be a két lépcsős elnökválasztást."**

Az amerikai végrehajtó hatalom egyik lényeges megkülönböztető jegye más demokratikus országokkal szemben az, hogy teljesen elválasztották a törvényhozó hatalomtól, a kongresszus hatalmától. Igaz, hogy a végrehajtó hatalom a miniszterek személyével részt vesz a kongresszus bizottságaiban, s itt meghallgatják őket, de ez nem nyíltan, a kongresszus ülésein folyik — ide a minisztereknek nincs belépésük —, hanem mintegy a kulisszák mögött.

Finer az elnöki tisztség sajátosságaival kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az elnök több, mint puszta végrehajtó hatalom. Az alkotmány, írja Finer, lényegesen módosította a hatalom szétválasztásának eredeti eszméjét. Az elnök a valóságban mind a végrehajtó, mind a törvényhozó hatalom aktív vezetőjévé vált.***

Ily módon az Egyesült Államok elnöke egészen kivételes szerepet tölt be, hihetetlen hatalmat összpontosít a kezében, nagyobbat, mint az alkotmányos uralkodók, akik egyébként ma már olyan kevesen vannak, hogy a tíz ujjunkon is megszámlálhatjuk őket.

Az, hogy maga az elnök tulajdonképpen csak eszköz az amerikai milliomosok kezében, már egészen külön lapra tartozik, ezzel a kérdéssel majd később foglalkozunk. Ám formailag, *alkotmányjogi* szempontból az elnök *az ország leghatalmasabb embere.*

Jóllehet az amerikai forradalom történelmileg óriási haladást jelentett az akkor világszerte uralkodó politikai rendszerekhez képest, az amerikai államrend a demokratikus, akár csak polgári demokratikus állammal szemben támasztott mai követelményeinkhez képest eléggé elavult formát képvisel.

* *Herman Finer:* The Theory and Practice of Modern Governement (A modern kormányzás elmélete és gyakorlata). N. Y. 1949. 669. old.

** *I. Gurvics:* Szevero-Amerikanszkije Szojegyinyennije Stati (Az Északamerikai Egyesült Államok című könyvben Államrend és politikai pártok Nyugat-Európában és Észak-Amerikában). III. köt. Szerk. J. Szmirnov. Szentpétervár, é. n. 157. old.

*** *Herman Finer:* Id. mű, 689. old.

A forradalom végbement ugyan, de kezdettől fogva voltak konzervatív vonásai. Az uralkodó osztályok elárulták azokat a nagy demokratikus eszméket, amelyekért a nép harcolt a forradalomban, és magukhoz ragadták az államhatalmat. „Az úgynevezett amerikai forradalom — írja Goldwin Smith professzor — nem igazi forradalom volt, hanem csupán elszakadás az anyaországtól."* „Ez volt a legkonzervatívabb forradalom — amelyet a történelemben ismerünk — jegyzi meg Fiske ismert amerikai történész —, mert nem a szabadság kivívásáért folyt, hanem azoknak a szabadságjogoknak a megtartásáért, amelyeket a gyarmatok már előbb is élveztek."** Aligha érthetünk egyet Fiskével abban, hogy az amerikai forradalom a történelem legkonzervatívabb forradalma volt, de teljesen nyilvánvaló, hogy az amerikai demokrácia kezdettől fogva belső ellentmondással volt terhes, s ez az ellentmondás máig is bomlasztja az Egyesült Államok belső organizmusát: a Függetlenségi Nyilatkozat minden embert egyenlőnek és szabadnak proklamált, s ugyanakkor *egy egész népre nézve meghagyta a rabszolgaság intézményét.* Az amerikai rabszolgatartók és ültetvényesek, mint demokraták, amint éppen ünnepélyesen kinyilatkoztatják az egyénnek a szabadsághoz és az egyenlőséghez való elidegeníthetetlen jogait!

Az alkotmány tizenharmadik módosítása (1. fejezet) így szól: „Az Egyesült Államokban vagy a fennhatósága alá tartozó bármely más területen nem állhat fenn sem rabszolgaság, sem erőszakos jobbágyi függés, kivéve azokat az eseteket, amikor ezt büntetésül alkalmazzák olyan bűnökért, amelyekben a vádlott a kellő módon bűnösnek bizonyult."***

Ezt a módosítást a kongresszus 1863. február 1-én javasolta az egyes államok törvényhozó gyűléseinek, s a 36 állam közül 27 hagyta jóvá ugyanebben az évben. Ez először is azt jelenti, hogy a módosítást nem mindegyik állam fogadta el; másodszor a módosítást a 27 állam nyolcvanhét évvel a Függetlenségi Nyilatkozat proklamálása után fogadta el. Harmadszor a négerek és az indiánok

* *Goldwin Smith:* The United States (Az Egyesült Államok). 117. old. (Idézi: *I. Gurvics:* Id. mű — *A. Gy.)*

** *John Fiske:* The Critical Period of American History (Az amerikai történelem válságos időszaka). 64. old. (Idézi: *I. Gurvics:* Id. mű).

*** The Constitution of the United States, as amended to december 1, 1924. (Az Egyesült Államok Alkotmánya. Az 1924. december 1-ig tett módosításokkal.) Washington 1924. 28. old.

(az utóbbiak egyébként igen kevesen vannak már) mind a mai napig jogfosztott helyzetben élnek, lényegileg *törvényen kívül* állnak.

Az amerikai alkotmány konzervatív jellege egyebek között abban is kifejeződött, hogy a választókra, a törvényhozó szervekbe választható személyekre, valamint a különféle tisztségviselő személyekre vagyoni cenzust vezettek be.

Ugyanez érvényes a vallásgyakorlás szabadságára is. „Azoknak az embereknek, akik nem hittek a túlvilági jutalmazásban és büntetésben, még a 19. században sem engedték meg, hogy tanúvallomást tegyenek a bíróság előtt vagy esküdtként részt vegyenek az igazságszolgáltatás munkájában. New Hampshire-ben, Massachusetts-ben és Connecticutban államvallássá nyilvánították a puritánok vallását; érvényben maradtak az eretnekekre hozott törvények. Massachusetts-ben, a »forradalom« tűzfészkében a törvény életfogytigiani fegyházzal fenyegette a katolikus papokat; börtönbüntetéssel sújtották azokat, akik kifejezést adtak a Szentírás isteni eredetét illető kételyüknek. Vasárnap különleges indok nélkül nem volt szabad utazni; a »hetedik nap« megszentségtelenítőit lecsukták. A templombajárás kötelező volt."*

A 20. század sincs messze a 19.-től. Az amerikai lakosság széles körében, többek között az értelmiség egy részében, sőt még a tudósok között is, gyökeret vertek a reakciós nézetek.

„A törvények szelleme a tulajdon" — idézi Marx Linguet szavait Montesquieu „A törvények szelleme" („L'esprit des lois") c. munkájáról.** Ezt a nagy igazságot ismételten alátámasztja a társadalmi-politikai élet valamennyi eseménye. Az amerikai forradalom idején, különösen az angolok felett aratott győzelem után, az alkotmány kidolgozásának időszakában a tulajdon kérdésében éles harc folyt a társadalom osztályai között. Pontosabban minden konfliktus, valamennyi látszólag tisztán politikai vagy jogi kérdés magvát — a tulajdon alkotta.

Amikor a radikálisok arra törekedtek, hogy lehetőleg minél nagyobb mértékben megőrizzék az egyes államok autonómiáját, emögött a széles néptömegek érdekei húzódtak meg, ezek ugyanis úgy vélték, hogy így jobb életfeltételeket és demokratikusabb kormányzati formákat tudnak biztosítani.

* *I. Gurvics:* Id. mű, 145—146. old.
** *Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 570. old.

A konzervatívok a tulajdon védelmében látták a kormány egyik legfontosabb feladatát, a radikálisok vagy demokraták viszont a „természetjogok" közé sorolták a népnek azt a jogát, hogy mindenki érdekében beavatkozzék a gazdasági életbe.*

A tulajdonosok (a konzervatívok) jogaik védelmében azt kutatták, milyen úton-módon teremthetnének abszolút nyugalmat és biztonságot. Védelmezőjüket a független *bírói hatalomban* találták meg, amely ettől fogva a reakció bástyájává vált az Egyesült Államokban.

A demokraták viszont a törvényhozó hatalom mint legfőbb hatalom felé orientálódtak. Követelték az általános választójogot, harcoltak a vagyoni cenzus ellen, amihez a konzervatívok ragaszkodtak.

E két fő „párt" között éles harc folyt a nemzeti, azaz föderatív kormány létrehozásáról, a nemzeti kormány illetékességéről és jogainak korlátozásáról, valamint az államok autonómiájáról.

A konzervatívok — más néven föderalisták — vezére Alexander Hamilton volt. A demokraták élén Thomas Jefferson állt.**

Így tehát az alkotmány osztályharc eredményeként született, melyből a nagytulajdonosok kerültek ki győztesen, akik az új államrend kialakulásának első pillanatától fogva a legfelsőbb bíróságot tekintették az állam legfőbb alkotmányjogi hatóságának.

Az alkotmánnyal kapcsolatos belső harcok fentebb vázolt fordulataiból érthetővé válnak az amerikai alkotmány sajátosságai, amelyek annyira megkülönböztetik az Egyesült Államok államrendszerét más országok, főleg Anglia állami berendezkedésétől.

Hajlunk arra a véleményre, hogy a hatalom szétválasztása az Egyesült Államokban, bár korántsem vitték véghez azzal a következetességgel, ahogyan Montesquieu követelte, káros az amerikai népre nézve, a bomlás csíráját viszi be a társadalmi szervezetbe, hiszen egyik hatalom sem felelős cselekedeteiért a másiknak. Minden alapunk megvan annak föltételezésére, hogy az amerikai demokrácia bomlása, a vesztegetés, a visszaélések tömege, a hatalom romlottsága, a korrupció stb. jelentős mértékben a hatalom szétválasztásának elvével magyarázható. Ez a felelőtlen bürokraták rendszere. Mindenki a saját kockázatára cselekszik. Gyakorlatilag

* *F. G. Wilson:* The American Political Mind (Az amerikai politikai szellem). 119. old.

** Lásd *Claude G. Bowers:* Jefferson and Hamilton. The Struggle for Democracy in America (Jefferson és Hamilton. A demokráciáért folyó harc Amerikában). Boston 1925.

az Egyesült Államok államhatalma nem egyéb, mint az elnök önkényuralma és a legfelsőbb bíróság abszolút hatalma. Ez a bíróság az alkotmány fölött áll, jogában áll bármelyik törvényt a saját „belátása" szerint magyarázni, vagyis önkényének semmi sem állja útját.

Az Egyesült Államok bíráinak valódi feladata a tulajdonosok érdekeinek védelme, a monopoltőkések akaratának teljesítése. Ma az Egyesült Államokban az állami szuverenitást — ha nem a jogi formákat, hanem a tényeket nézzük —, egy maroknyi imperialista klikk birtokolja, amely az elnök, a kongresszus és a legfelsőbb bíróság révén érvényesíti uralmát. Mind a három szerv a tőke csatlósa és szolgája.

Az Egyesült Államokban a szuverenitás, mint már jeleztük, elméletileg a népé, de a népet kezdettől fogva gyalázatosan becsapták, mert a nép „atyái" semmitől sem féltek annyira, mint dédelgetett „gyermeküktől", a néptől, s az alkotmány kidolgozásakor mindenféle trükkökhöz folyamodtak, hogy elzárják a tömegek elől a reális hatalomhoz vezető utat.

Így tehát az amerikai forradalom, bár széles demokratikus mozgalomnak indult, *végeredményét* tekintve *sok tekintetben konzervatív forradalom volt.* Végső soron nem „forgatta fel", nem rendítette meg alapjaiban a fennálló társadalmi berendezkedést. Az amerikai forradalom nem idézett elő gyökeres változásokat a társadalmi osztályok kölcsönös viszonyában, nem vezetett a nép életének mélyreható, radikális demokratizálásához. Az amerikai forradalom elsősorban egy gyarmati nép nemzeti felszabadító háborúja volt a külföldi uralom ellen. A demokratikus rétegeknek a forradalom során megnyilvánuló erőteljesebb demokratizáló törekvéseit elfojtotta a mozgalom konzervatív szárnya, a nagytulajdonosok pártja.

VI

Az amerikai forradalom korlátozott és felemás voltának egyik legfőbb bizonyítéka, hogy meghagyta a rabszolgaság intézményét.* A Függetlenségi Nyilatkozatnak Jefferson által írt eredeti szövegé-

* Az amerikai rabszolgaság megszüntetésének kérdésével kapcsolatban szükségesnek tartottuk, hogy túllépjük a 18. század kereteit és röviden foglalkozzunk a 19. század hatvanas éveiben lezajlott polgárháború történetével.

ben volt egy nagyon lényeges pont, amely elítélte a rabszolgaságot és a rabszolgakereskedelmet. Teljes terjedelmében közöljük ezt a rendkívül fontos pontot, amely a Nyilatkozat szövegében az angol királyt vádoló cikkelyek után következett :

„Kíméletlen háborút viselt az emberi természet ellen, megsértette egy távoli nép képviselőinek az élethez és a szabadsághoz való legszentebb jogait, akik soha semmi rosszat nem tettek neki, elfogta és rabszolgaságba hurcolta őket a földgolyó másik oldalára, vagy szörnyű halálra kárhoztatja őket az ide való szállítás során. E kalózháborúnak, a hitetlen hatalmak meggyalázásának (opprobrium of infidel powers) értelmi szerzője Nagy-Britannia keresztény királya (akinek az a szándéka, hogy piacot hozzon létre *emberek* eladására és vásárlására). Prostituálta vétójogát, amikor elfojtott minden arra irányuló törvényes kísérletet, hogy megtiltsák vagy korlátozzák ezt az aljas kereskedelmet, mert elhatározta, hogy megteremti azt a piacot, ahol embereket vásárolnak és eladnak ; és hogy a borzalmak halmaza teljes legyen, most ugyanezeket az embereket arra buzdítja, hogy fegyveresen felkeljenek ellenünk, és a szabadságot, amelytől ő fosztotta meg őket, azzal vásárolják meg, hogy megölik azokat az embereket, akiket ugyancsak ő kényszerített arra, hogy kereskedjenek velük, s így az egyik nép *szabadsága* ellen elkövetett korábbi bűnökért azokkal a bűnökkel fizet, amelyeket elkövetni egy másik nép *élete* ellen kényszeríti őket."*

* Angol eredeti : „He has waged cruel war against human nature itself, violating it's most sacred rights of life and liberty in the persons of a distant people who never offended him, captivating and carrying them into slavery in another hemisphere, or to incure miserable death in their transportation thither, this piratical warfare, the opprobrium of infidel powers, is the warfare of the Christian king of Great Britain (determined to keep open a market where Men should be bought and sold), he has prostituted his negative for suppressing every legislative attempt to prohibit or to restrain this execrable commerce determining to keep open a market where Men should be bought and sold : and that this assemblage of horrors might want no fact of distinguished die, he is now exciting those very people to rise in arms among us, and to purchase that liberty of wich he has deprived them, by murdering the people upon whom he also obtruded them ; thus paying off former crimes committed against the *liberties* of one people, with crimes which he urges them to commit against the *lives* of another". *(Carl Becker:* The Declaration of Independence. A Study of the History of Political Ideas. [A Függetlenségi Nyilatkozat. Tanulmány a politikai eszmék történetéről.] N. Y. 1942. 147. old.)

Ezt a pontot, amelynek Jefferson szándéka szerint mintegy a koronát kellett rátennie a Nyilatkozatra, a konvent elvetette. Jefferson a Nyilatkozatnak ezt a részét az okmány kiemelkedően legjobb passzusának tartotta.*

A rabszolgaság Angliában és az Egyesült Államokban igen fontos szerepet játszott a tőkés rendszer fejlődésének elmozdításában. Az amerikai földrészen az indiánok voltak a tőkés ültetvényesek telhetetlen mohóságának első áldozatai. A munkaerő-hiány a rabszolgamunka alkalmazására késztette az ültetvényeseket. Az emberfeletti munka, a kíméletlen bánásmód, az indiánok vagyonának, földtulajdonának elorzása számos indián törzs kihalására vezetett. Az indiánok többször próbálkoztak felkeléssel, de ezek nem jártak eredménnyel. Később a munkaerő javát a négerek jelentették, akiket tömegesen szállítottak Afrikából Amerikába. Afrika, mondja Marx, átváltozott „kereskedelmi vadaskertté, ahol fekete bőrűekre vadásznak".** Észak-Amerikában a forradalom éveiben (1776) körülbelül félmillióra tehető a rabszolgák száma.

A rabszolgakereskedelem jelentette az egyik legnagyobb hasznot hajtó tételt az angol kapitalisták költségvetésében. A nemzetek elvesztették szégyenérzetük, lelkiismeretük utolsó maradványait is, és „cinikusan kérkedtek minden gyalázatossággal, amely *eszközül szolgált a tőkefelhalmozáshoz*" — mondja Marx.*** Anglia az utrechti béke megkötésekor kikötötte magának azt a jogot, hogy évente mintegy 5000 négert adjon el rabszolgának az amerikai spanyol gyarmatokra. „Liverpool a rabszolgakereskedelem bázisán nőtt naggyá. Ez volt az *ő* módszere *az eredeti felhalmozásra.*"****

A rabszolgakereskedelem mesés jövedelmet hozott az angol arisztokratáknak és kapitalistáknak. A négerek újra meg újra felkeltek elnyomóik ellen, de lázadásaikat és felkeléseiket iszonyú kegyetlenséggel leverték.

Angliában és az Egyesült Államokban az államhatalom szentesítette a rabszolgakereskedelmet. Jefferson a maga Nyilatkozat-tervezetében megpróbált tiltakozni a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem ellen, de hiába. S ez természetes is, hiszen a kongresszusi küldöttek többsége a rabszolgatartókból került ki. A bizott-

* *Carl Becker:* Id. mű, XI. old.
** *Marx:* A tőke. I. köt. Id. kiad. 694. old.
*** *Marx:* Id. mű, 702. old.
**** Uo.

ság elfogadta Jefferson tervezetét, de a javaslata a kongresszus plenáris ülésén megbukott, a Nyilatkozat tervezetének szerzője maga is rabszolgatartó volt, nemkülönben Washington és Franklin is. Jefferson, Franklin és Adams hajlandók voltak elfogadni az egész javaslatot, ezzel szemben a reakciós rabszolgatartók kategorikusan szembehelyezkedtek ezzel a ponttal. Jóváhagyták azokat a cikkelyeket, amelyek általánosságban, elvont formában hangoztatták minden ember egyenlőségét, és az olyan „elidegeníthetetlen jogokat", mint az élethez, a szabadsághoz és a boldogságra törekvéshez való jog. A Nyilatkozatnak még a nép szuverenitásáról és a „szerződés" feltételeit megszegő kormány megdöntéséhez való jogáról szóló cikkelyeit is jóváhagyták. Minthogy ezek a cikkelyek az angol uralom alóli felszabadulás eszközei voltak — amit a nép szabadságszeretete mellett a gyarmatosok kereskedelmi érdekei is parancsolóan követeltek — nem ütköztek ellenállásba. Amikor azonban az élethez és a szabadsághoz való vele született jogok elvont formuláit a rabszolgatartók és rabszolgáik konkrét, reális viszonyaira kellett alkalmazni, ez azonnal a kongresszus elkeseredett ellenállásába ütközött.

A rabszolgatartó urak az elvont formulákat úgy értelmezték, hogy azok nem vonatkoznak minden emberre, hanem csak rájuk. Mivel a négereket egyáltalán nem is tekintették embereknek, következésképpen rájuk nem is vonatkozhat az élethez, a szabadsághoz, a boldogsághoz való jog kinyilatkoztatása.

Jefferson csak a királyt teszi felelőssé a rabszolgakereskedelemért ; lehet, hogy ezt taktikai megfontolások tették szükségessé. A valóságban azonban a rabszolgakereskedelem és a rabszolgaság mint már láttuk, az eredeti felhalmozás egyik legfontosabb alapját képezte. (Angliában párhuzamosan alkalmazták a parasztság kisajátításával.) Más szóval, ez egyáltalán nem csupán a király ügye volt, hanem a tőkések és arisztokraták közös üzlete. Ugyanígy Amerikában a gyarmatosokat terheli a felelősség a négerek és indiánok leigázásáért és kiirtásáért. A nemzeti felszabadulásukra törekvő gyarmatok nem voltak hajlandók arra, hogy *a maguk részéről proklamálják a rabszolgák felszabadítását és a néger-kereskedelem megtiltását.*

A kongresszus által elfogadott végleges szöveg még egy helyen eltért Jefferson szövegétől. Jefferson a következő szavakkal fejezte be a Nyilatkozatot : „E Nyilatkozat védelmére kötelezzük magunkat kölcsönösen életünkkel, vagyonunkkal és sérthetetlen becsüle-

tünkkel". A kongresszus, hogy vallásos színezetet adjon az okmánynak, hozzáfűzte : „... az isteni gondviselés védelmében való bizodalommal".*

Történelmi és politikai szempontból rendkívül érdekes, miként indokolták meg a nép jogát az önrendelkezéshez, az önállósághoz és függetlenséghez. Az amerikai gyarmatosok a forradalmat a népek kölcsönös viszonyáról vallott nézeteik alapján vívták meg. Minden nép szent jogának tekintették a szabadságot és függetlenséget, teljes egészében elvetették a kolonializmust, mint olyan állapotot, amely ellentmond a népek természetes és vele született jogainak. A Függetlenségi Nyilatkozat nemcsak minden egyes ember természetes és elidegeníthetetlen jogait hirdeti meg, hanem egyben minden nép ugyanannyira elidegeníthetetlen és vele született, szent jogát a független, önálló és szabad létezéshez.

A Nyilatkozat avégett, hogy a világ közvéleménye előtt igazolja a a fennálló hatalom elleni „felkelést", kifejti, hogy a gyarmatosok nem a hatalom ellen felkelt lázadók, hanem szabad népet alkotnak, amelynek jogait a király bitorolja.

A gyarmatosoknak mint szabad népnek — mert *minden nép* szabad — joguk van külön kormányt alakítani, és általában saját belátásuk szerint rendezni be az életüket. Azelőtt a gyarmatosok önkéntes akaratukból kapcsolatban voltak Angliával. A gyarmatosok vissza akarták szerezni szabadságukat, mert az az ő tulajdonuk, s mivel Anglia részéről ellenállásba ütköztek, jogukban állt agresszornak nyilvánítani Angliát. Az amerikai gyarmatok egész világra érvényes elvként hirdették meg minden nép szabad jogát az elszakadásra és az önrendelkezésre. Elsőként mutattak példát a világ elnyomott népeinek a nemzeti felszabadító háborúra, s ez a szerepük igen pozitív a politika történetében, különösen a gyarmati népek felszabadító mozgalmának történetében.

Csakhogy Amerika szinte felszabadulásának másnapján tagadni kezdte azokat a gondolatokat, elveket, amelyek saját felszabadulásának ideológiai igazolására szolgáltak. Ma pedig inkább mint

* Carl Becker azt írja, hogy jobbnak tartja a kongresszusnak az „isteni gondviselésre" vonatkozó formulájánál Jefferson szavait *(Carl Becker:* Id. mű, 197. old.). A Függetlenségi Nyilatkozatról lásd még a következő munkákat : *John Hampden Hazleton:* The Declaration of Independence, its history (A Függetlenségi Nyilatkozat és története). 1900. ; *Herbert Friedenwald :* The Declaration of Independence (A Függetlenségi Nyilatkozat). 1904.

valaha, lábbal tiporja saját létének alapjait, fennállásának alapvető elveit.

Az úgynevezett „természetjogi" filozófia, amely az angol járom alóli felszabadulás ideológiai megalapozására szolgált, hatalmas változáson ment át. Míg a Függetlenségi Nyilatkozat értelmében minden ember természettől fogva egyenlő és szabad, a mai amerikai uralkodó osztályok és ideológusaik modern „politikai filozófiájának" egyik alaptétele, hogy az emberek természettől fogva nem egyenlők, illetve csak az úgynevezett freemanek — a szabad emberek — egyenlők.

„Alabama, Arkansas, Florida, Kentucky (1779), Mississippi és Texas (1845) alkotmányában ezt a mondatot: »Minden ember egyenlő, amikor társadalmi szerződést köt«, a következő szavakkal helyettesítették: Minden *szabad ember* (all freemen) egyenlő, amikor társadalmi szerződésre lép."*

Így hát igen rövid idővel az amerikai forradalom után, amely elsőnek hirdette meg minden ember egyenlőségének nagyszerű elveit, jelentkezik a reakció: egyenjogúnak csak a „szabad polgárok" bizonyulnak, pontosan ugyanúgy, ahogyan az ókori rabszolgatartó „demokráciákban" csak a „szabadoknak" volt választójoguk (csak a polgároknak, ti. csak a „szabadok" voltak polgárok). Az amerikai ültetvényesek a rabszolgát kezdettől fogva tulajdonuknak, a rabszolgatartó birtokában levő tárgynak tekintették. Ebben a tekintetben a forradalom sem hozott semmi újat, s Jeffersonnak még a rabszolgakereskedelmet sem sikerült elítélnie, nem beszélve arról, hogy mind az anyaország, mind a gyarmatok kapitalistáit meg akarta óvni. Akasztott ember házában nem illik kötelet emlegetni! Ily módon az amerikai demokratikus köztársaság elejétől fogva olyan betegségben szenvedett, amelynek előbb-utóbb elkerülhetetlenül polgárháborúra kellett vezetnie.

Ez a betegség az *ember* és a *tulajdonos* ellentmondásában jutott kifejezésre. Ez az ellentmondás — amely minden polgári demokratikus államot emészt belülről — különös élességgel jelentkezett a 18. század végi nagy francia forradalomban, ahol létrehozta a babeufizmust. A politikai egyenlőség összeütközésbe került a gazdasági, a társadalmi egyenlőtlenséggel. *Formális politikai egyenlőség* az egyik oldalon és *szociális egyenlőtlenség* a másikon — íme, ez a betegség sorvasztja a tőkés rendszert. A politikai egyenlőség és a társadalmi

* *Carl Becker:* Id. mű, 239—240. old.

egyenlőtlenség ellentmondása csupán jogi kifejezése a tulajdonosok és a nincstelen, dolgozó tömegek közötti ellentmondásnak. De a tulajdonosok és a tulajdon nélküliek közötti ellentmondás következtében gyakran a politikai egyenlőséget is megnyirbálták vagyoni, művelődési cenzussal vagy más eszközökkel (egy helyben lakási cenzus stb.).

Az ember és a polgár valamennyi joga felett a tulajdonjog uralkodik, mely minden egyéb jogot meghatároz. A személyiség feloldódik a tulajdonban. A burzsoázia politikai filozófiája értelmében az ember — tulajdonos.

De Amerikában sajátos formában jelentkezett az ember és a tulajdonos ellentmondása. Ebben az országban nemcsak a termelőeszközök számítottak tulajdonnak, hanem a néger munkások egy része is. Bár a bérrabszolgaság a fehér embert is a rabszolga színvonalára szállította le, a fehér rabszolgák mégiscsak ezerszer jobb helyzetben voltak. A négerek Amerikában a forradalom időszakában ugyanúgy az ültetvényesek és rabszolgakereskedők tulajdonai voltak, mint a barmok. Sem a Függetlenségi Nyilatkozat, sem az alkotmány nem proklamálta a rabszolgák felszabadítását. Szabadság és egyenlőség csak a tulajdonosoknak és a fehéreknek jutott osztályrészül, de nem a négereknek.

Egyfelől tény, hogy a rabszolgatartó államok szinte nyomban a „Jogok bullájának" [Bill of Rights] proklamálása után megváltoztatták az emberek egyenlőségére és szabadságára vonatkozó pontot, ami az új szövegben a saját tagadásába csapott át. Ugyanakkor az is igaz, hogy nemsokára mozgalom indult a rabszolgaság megszüntetése érdekében, s a rabszolgák felszabadításának hívei követeléseiket a Függetlenségi Nyilatkozatra alapozták.

A Nyilatkozat elfogadásának előestéjén (1775-ben) Pennsylvániában Franklinnal az élén megalakult „A rabszolgaság megszüntetéséért harcoló társaság" — az első az ilyen jellegű társaságok közül. 1785-ben New Yorkban megalakult a négerek felszabadításáért küzdő társaság. Az abolicionista mozgalom különösen a 19. század harmincas éveiben öltött nagy méreteket. Jelentős különbség volt az egészében véve pozitív szerepet betöltő liberális-burzsoá abolicionista mozgalom és a négerek követelései között. A négerek a rabszolgatartók kisajátítását követelték, és felszabadulásukat csak erőszak alkalmazásával tartották lehetségesnek, a burzsoá-liberális abolicionista társaságok a rabszolgatartók békés, morális befolyásolását hirdették és nem tartották lehetségesnek tulajdonuk kisajá-

títását. A négerek ebben az időben nemegyszer felkeltek a rabszolgaság ellen, de megmozdulásukat nagyrészt kíméletlenül leverték. Csak kivételes esetekben arattak győzelmet, mint például Haitiban.

A rabszolgatartók rasszista álláspontot vallottak: „a négerek nem egyenlők a fehérekkel", „a felsőbbrendű faj uralma az alsóbbrendű faj fölött törvény" stb.

A társadalom burzsoá-liberális elemei körében kibontakozó abolicionista mozgalomban a rabszolgatartó, mezőgazdasági jellegű Dél és az ipari Észak érdekellentmondása jutott kifejezésre. A Dél és az Észak első súlyos nézeteltéréseit a föderális kormány tarifatörvényei robbantották ki.

A nézeteltérések a továbbiak folyamán annyira elmélyültek, hogy polgárháborúra vezettek. Az ellentétek mélyén az rejlett, hogy a déli államokban a 18. század végétől hallatlan intenzív fejlődésnek indult a gyapottermesztés, ami óriási, soha nem látott nyereségekhez juttatta az ültetvényeseket.

„1793-ban az amerikai Whitney feltalált egy gépet, amellyel meg lehetett tisztítani a gyapotot a magvaktól, s ezzel lehetővé tette, hogy egyetlen ember naponta 350 font gyapotot tisztítson, az eddigi napi egy fonttal szemben. Whitney találmánya jóvoltából a gyapottermelés egy csapásra rendkívül előnyössé vált. A déli államokban, ahol az éghajlati és egyéb körülmények ugyancsak kedveznek e növény termesztésének, a gyapottermesztés hallatlanul rövid idő alatt óriási területeken terjedt el. A déli ültetvényesek hamarosan hatalmas vagyonokat kerestek. Az ültetvényeket négerek művelték meg és ők tisztították a gyapotot, úgyhogy soha nem látott méreteket öltött a négerek iránti kereslet, igen nagy összegeket fizettek értük. Ez a körülmény viszont gyors ütemben megnövelte az Afrikából folyó néger-csempészést, úgyhogy a baj elleni sikeres harc érdekében — ha ugyan a kongresszus őszintén kívánta ezt — arra lett volna szükség, hogy egész flottát tartsanak fenn gyorsjáratú hajókból, amelyek állandóan cirkálnak a déli államok hosszú partvonala mentén."*

„A gyapot volt a király — írja Becker —, s a gyapotültetvények

* *P. G. Mizsujev:* Isztorija velikoj amerikanszkoj demokratii (A nagy amerikai demokrácia története). Szentpétervár 1906. 183. old. A szerző nagy csodálója az amerikai demokráciának, de az általa felhozott tényeket és okmányokat azok is felhasználhatják, akik nem osztoznak elragadtatásában.

tulajdonosai eltökélték, hogy minden eszközzel megtartják rabszolgáikat."*

A déli államok rabszolgamunkán alapuló gyapottermesztésének fejlődésével egyidejűleg Északon az ipar igen gyors fejlődésnek indult a szabad bérmunka alapján.

„A gyáripar, noha csírája a gyarmati idők késői szakaszában gyökerezett, az Egyesült Államokban 1800 körül indult komoly fejlődésnek. A következő nemzedék idején a textiliparból gyors ütemben terjedt át a különféle iparágakba Új-Angliában és a keleti államokban. A polgárháborút megelőző évtizedekben gyorsan megnövekedett a gyáriparba fektetett tőke nagysága, a termelt áruk összértéke, valamint a gyárakban és nagy műhelyekben alkalmazott munkások száma. Az ipar növekedése különösen az 1830-as évekbea volt lendületes."**

A forradalmi háború után jelentős eredményeket értek el a textiliparban, kifejlődött a kohászat, a kőszénbányászat, a bankrendszer stb.

„Az Egyesült Államok iparának első fejlődési szakasza az ipari forradalom kibontakozása idején következett be, amely elsősorban a gőzgép felfedezésén és a gyáripar kifejlesztésén alapult. Valóban, az Egyesült Államoknak nagy szerepe volt az ipari felfedezések és találmányok gyors fejlődése terén."***

Az északi és a déli államok között olyan éles volt az ellentét, mint két tökéletesen különböző társadalmi rendszer között.

Marx így írt 1861-ben: „Az Észak és Dél között dúló jelenlegi harc tehát nem más, mint két társadalmi rendszernek, a rabszolgaság és a szabad munka rendszerének harca. A harc azért tört ki, mert a két rendszer nem tud többé békésen egymás mellett élni az észak-amerikai földrészen. Csakis azzal végződhet, hogy egyik rendszer legyőzi a másikat."****

A polgárháború egy haladóbb és egy kevésbé haladó társadalmi rendszernek volt a harca. A polgárháború azért folyt, hogy kivívják az embereknek bőrük színére való tekintet nélküli politikai egyen-

* „Cotton was the King, and the cotton planters were determined to maintain their slaves at all hazards". *(Carl Becker:* Id. mű, 241. old.)

** *William Z. Foster:* Id. mű, 271. old.

*** Uo. 272. old.

**** *Marx—Engels:* The Civil War in the United States (A polgárháború az Egyesült Államokban). New York 1937. 81. old.

lőségét, hogy helyreállítsák, helyesebben megvalósítsák a „Jogok bulláját", a Függetlenségi Nyilatkozat elveit.

Egyben két világnézet is harcolt egymással. Az egyik oldalon a liberális elveken alapuló világnézet, a másik oldalon a faji elven alapuló világnézet állt, mely azt hirdeti, hogy vannak teljes és nem teljes értékű emberek, felsőbbrendű és alsóbbrendű fajú emberek. A felsőbbrendű fajnak, amely állítólag a „természetjognál" fogva magasabb képességekkel rendelkezik, uralkodnia kell az alacsonyabbrendű emberek fölött, akiket maga a természet teremtett rabszolgának.

Láthatjuk, hogy a „természetet" és a „természetjogot", s az ezekre az elvekre alapozott törvényeket a déli államokban homlokegyenest ellenkezőleg értelmezték ebben az időben, mint a forradalom korszakában.

Az Egyesült Államokat az a veszély fenyegette, hogy a déli államok, ahol a rasszista ideológia a munka (a négerek) és a tőke reális viszonyait tükrözte s ahol a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem maradéktalanul virágzott, az egész szárazföldet rabszolgatartó társadalmi renddé változtatják. Világos, hogy a rabszolgatartó rendszerhez való visszatérés nemcsak Amerika munkásosztályára, hanem az egész világra nézve is súlyos veszélyeket rejtett volna magában.

Az abolicionisták a rabszolgaság elleni harcban ideológiailag a Függetlenségi Nyilatkozatra támaszkodtak. Lincoln nyíltan kijelentette, hogy politikáját a Függetlenségi Nyilatkozat elveire alapozza. Ennek az okmánynak a szerzőit az a szándék vezérelte, mondotta Lincoln, hogy hatályát minden emberre kiterjesszék, ami persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy egyformának nyilvánítottak minden embert. Eszükbe sem jutott egyenlőnek minősíteni minden embert érték, szín, intellektus, erkölcsi színvonal vagy szociális jelleg tekintetében. De a Függetlenségi Nyilatkozat szerzői elég világosan leszögezték, hogy minden embert egyenlőnek tekintenek: az elidegeníthetetlen jogok, vagyis az élethez, a szabadsághoz és a boldogsághoz való jog tekintetében.*

„Mint nemzet annak az elvnek a meghirdetésével léptünk a világ elé — írta Lincoln Speednek 1855. augusztus 24-én —, hogy »minden ember egyenlőnek születik«. Most ezt így értelmezik: »Minden ember egyenlőnek születik, kivéve a négereket«. Ha tudatlan embe-

* *F. G. Wilson:* Id. mű, 252—253. old.

rek kerülnének hatalomra, kihirdetnék: »Minden ember egyenlő, kivéve a négereket, az idegeneket és a katolikusokat«. Ha idáig fajul a dolog, szívesebben telepszem le olyan országban, ahol az emberektől senki sem vár szabadságszeretetet, például Oroszországban, ahol a képmutatás álarca nélkül nyílt despotizmus uralkodik."*

Lincoln nem láthatta előre, mivé alakulnak át a Nyilatkozatban meghirdetett szabadságjogok a kapitalizmus uralma alatt.

Marx és Engels igen nagy figyelemmel kísérték Lincoln harcát a rabszolgatartók ellen. Marx a Nemzetközi Munkásszövetség nevében levélben üdvözölte Lincolnt, mikor másodszori elnökké választották.

A levél rövidített szövege a következő:

„Sir!

Üdvözöljük az amerikai népet abból az alkalomból, hogy Önt nagy szótöbbséggel újra megválasztották.

Az Ön első megválasztásakor a mértéktartó jelszó az volt, hogy szembe kell szállni a rabszolgatartók hatalmával, újraválasztásának győzelmes csatakiáltása pedig: »Halál a rabszolgaságra!«

... Ha a 300 000 rabszolgatartó oligarchiája, először a világtörténelemben, a »rabszolgaság« jelszavát merte felírni a fegyveres lázadás zászlajára, ugyanott ahol alig egy évszázaddal ezelőtt először született meg egy nagy demokratikus köztársaság eszméje, ahol először bocsátottak ki kiáltványt az Emberi Jogokról és az első ösztönzést adták a 18. század európai forradalmának, ha ugyanezen a helyen az ellenforradalom, megfontolt következetességgel, azzal kérkedik, hogy felszámolja a »régi alkotmány megteremtése idején elfogadott eszméket«, azt állítja, hogy »a rabszolgaság üdvös intézmény, valóban egyetlen megoldása a munka és tőke viszonya nagy problémájának«, és cinikusan azt hirdeti, hogy embernek ember feletti tulajdona »az új építmény sarkköve« — akkor az európai munkásosztály nyomban megértette, még mielőtt a felsőbb osztályok fanatikus kiáltása a konföderált gentry mellett baljóslatúan figyelmeztette erre, hogy a rabszolgatartók lázadása vészjel a tulajdon általános kereszteshadjáratára a munka ellen, és hogy a munkások számára nemcsak a jövő reményei, hanem már elért eredményeik is kockán forognak az Atlanti-óceán túlsó partján folyó roppant küzdelemben. Ezért a munkások mindenütt türelemmel viselték el a

* *Will Schaber:* Die vier Freiheiten. Der politische Glaube Amerikas (A négy szabadság. Amerika politikai hitvallása). N. Y. 1946. 46. old.

gyapotválság okozta nehézségeket, szenvedélyesen harcoltak az uralmon levők által erőszakolt rabszolgaság melletti beavatkozás ellen, és Európa legtöbb országában vérükkel adóztak az igaz ügynek.

Addig, amíg a munkások — Észak tulajdonképpeni politikai ereje — tűrték, hogy a rabszolgaság beszennyezze saját köztársaságukat, amíg a néger előtt, akit megkérdezése nélkül vettek és eladtak, azzal kérkedtek, hogy a fehérbőrű munkás legfőbb előjoga, hogy maga adja el magát és választja meg gazdáját, addig nem juthattak el a munka igazi szabadságához, nem támogathatták európai testvéreiket a felszabadulásért vívott harcukban, de a polgárháború vörös tengere elsöpörte a haladásnak ezt az akadályát.

Európa munkásai biztosak abban, hogy miként az amerikai függetlenségi háború a felemelkedés új korszakát nyitotta meg a burzsoázia számára, az amerikai rabszolgaellenes háború ugyanezt eredményezi majd a munkásosztály számára. Az eljövendő kor zálogának tekintik azt, hogy Abraham Lincolnnak, a munkásosztály egyeneslelkű fiának jutott osztályrészül, hogy vezesse országát abban a páratlan küzdelemben, amely egy leigázott faj felszabadításáért és az egész társadalom átformálásáért folyik."*

Marx hangsúlyozza, hogy a déli rabszolgatartó ültetvényeseknek az volt a céljuk, hogy a rabszolgaságot az egész kontinensre kiterjesszék és örökéletűvé tegyék. A déliek elleni harc hallatlan elvi jelentőségre tett szert a munkásosztály szempontjából, mert a rabszolgatartók győzelme esetén a munkásság Marx szavaival élve, a helóták színvonalára süllyedt volna. Így a polgárháború olyan felszabadító háborúvá lett, mely a rabszolgaság összes válfajai ellen irányult, beleértve a bérrabszolgaságot is.

Lincoln nem határozta el rögtön a négerek felszabadítását. Hosszú ideig ingadozott, védekező taktikát folytatott, mert legfőbb feladatának a föderáció megteremtését tartotta. Marx ebben az időszakban élesen bírálta és határozatlansággal vádolta Lincolnt. Végül is a baloldal nyomására és katonai szükségességből Lincoln kénytelen volt kiadni a „Felszabadítási proklamációt". A kongresszus 1865-ben az alkotmány tizenharmadik kiegészítéseként elfogadta azt a pontot, amely az Egyesült Államokban megtiltotta a rabszolgaságot.

* *Marx:* A Nemzetközi Munkásszövetség üdvözlete Abraham Lincolnnak, az Amerikai Egyesült Államok elnökének. 1865. január 7. *Marx—Engels—Lenin—Sztálin:* Proletárnemzetköziség és hazafiság. Szikra 1952. 28—29. old.

A „rabszolgatartók uralmának megdöntése forradalom volt, mert alapvetően megváltoztatta az ország gazdaságát és a politikai hatalmat egyik osztály kezéből a másikéba tette át. Polgári forradalom volt, azért, mert összezúzta a feudális ültetvényes rendszert és az ipari kapitalizmust juttatta hatalomra. Polgári demokratikus forradalom volt azért, mert legfőbb céljául a rabszolgaság eltörlését tűzte ki, továbbá azért is, mert a néger nép, a kisfarmerek és a munkásosztály játszotta a döntő szerepet a polgárháború győzelmes végigharcolásában."*

A polgári demokratikus forradalom végigvitele érdekében el kellett volna kobozni a nagy földbirtokokat és felosztani a földnélküliek között, ahogyan a négerek követelték, de a tőkések elárulták a forradalmat és néger szövetségeseiket: nem engedtek a magántulajdonhoz nyúlni.

„A diadalmas északi tőkések — írja Foster — féltek a valóban felszabadult négerektől. Legfőbb céljaikat már elérték, amikor katonailag szétzúzták az ültetvényeseket, kivették kezükből a szövetségi kormányt, és gazdasági béklyóba verték a Délt. Osztatlan ellenszenvvel fogadták a négereknek azt a követelését, hogy »40 acre-t és egy öszvért«, valamint teljes polgárjogot kapjanak. Az északi tőkések nem akarták, hogy a néger farmerek és munkások jómódú osztállyá váljanak. Azt sem akarták, hogy az északi kizsákmányolt munkásokra ösztönzően hasson egy komoly déli polgári demokratikus forradalom példája. Egyáltalán nem volt ellenükre, hogy a megnyirbált hatalmú ültetvényesek továbbra is megtartsák a nagybirtokokat. A négereket olyan kizsákmányolt állapotban akarták tartani, ami csak hajszálnyira különbözik a tényleges rabszolgaságtól, hogy éppúgy szolgálják az északi ipari tőkések profitját, mint a déli ültetvényesekét."**

A négereknek ez a helyzete, amely alig különbözik a tényleges rabszolgaságtól, mind a mai napig fennmaradt az Egyesült Államokban (mégpedig nemcsak Délen, hanem Északon is). De a négerek ennek ellenére igen sokat kaptak a polgárháborútól. A polgárháború új, kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy — testvéri szövetségben a fehér munkásokkal — tovább harcolhassanak nemzeti és társadalmi felszabadulásukért.

„Az amerikai népnek van forradalmi hagyománya — írta Lenin

* *William Z. Foster:* Id. mű, 350. old.
** Uo. 351. old.

az amerikai munkásokhoz intézett híres levelében —, s ezt tették magukévá az amerikai proletariátus legjobb képviselői, akik nemegyszer kifejezésre juttatták, hogy teljes mértékben rokonszenveznek velünk, bolsevikokkal. Ez a hagyomány az angolok elleni szabadságharc a 18. században, majd a polgárháború a 19. században."* Lenin „óriási, világtörténelmi, haladó és forradalmi" jelentőségűnek tekintette a polgárháborút.**

„Azt megértik a burzsoázia képviselői — folytatja Lenin —, hogy a négerek rabszolgaságának eltörlése, a rabszolgatartók hatalmának megdöntése megérte az egész országban hosszú évekig tartó polgárháborút, a mérhetetlen pusztulást, rombolást és terrort, ami minden háborúnak velejárója. Most azonban, amikor összehasonlíthatatlanul nagyobb feladatról, a *bér*rabszolgaság, a kapitalista rabszolgaság megdöntéséről, a burzsoázia hatalmának megdöntéséről van szó, — most a burzsoázia képviselői és védelmezői, s ugyanígy a szociálreformisták, akiket a burzsoázia megfélemlített, akik viszolyognak a forradalomtól, nem tudják és nem akarják megérteni, hogy a polgárháború szükségszerű és törvényszerű."***

A polgárháború ellenzői — a rabszolgatartók és szószólóik Lincolnt „törvényszegéssel", a hatalom bitorlásával, az alkotmány megsértésével stb. vádolták, Rossiter, az „Alkotmányos diktatúra"c. tanulmány szerzője, azzal próbálta igazolni Lincolnt, hogy diktatúrája „alkotmányos" volt.

Lincolnnak a polgárháború időszakában végzett politikai tevékenysége, írja Rossiter, „iskolapéldája minden demokratikus, alkotmányos diktatúrának". „Senki sem mondhatja, hogy a válság leküzdésének általa választott útja a leghatékonyabb volt... A lényeg az, hogy addigelé példátlan tekintélyt szerzett, hogy radikális magatartását a közvélemény többsége támogatta, s hogy megmentette a Szövetséget és fontos történelmi és alkotmányos precedenst teremtett minden olyan válság számára, amely ebben vagy bármily más demokráciában a jövőben előfordul."****

Igen dicséretes, hogy Rossiter felmenti Lincolnt a hatalom bitorlásának vádja alól, és igazolja a diktatúrát eljövendő válságok ese-

* *Lenin* Művei. 28. köt. 57. old.
** Uo.
*** Uo. 57—58. old.
**** *Clinton L. Rossiter:* Constitutional Dictatorship (Alkotmányos diktatúra). Princeton. 1948. 224. old.

tére. De úgy vélem, hogy a diktatúra új, „alkotmányos" formájának felfedezése nem egészen megalapozott. Lincoln diktatúrája nem az alkotmányra, hanem a nép akaratára támaszkodott. Ez a körülmény biztosította törvényes jellegét.

Lincoln, mint már mondottuk, a Függetlenségi Nyilatkozatból indult ki, amely meghirdette a pozitív jog és az alkotmány felett álló természetes emberi jogokat. Az új rabszolgatartó államnak a montgomery-i konventen elfogadott alkotmánya a szakadár köztársaság Stephens nevű alelnöke által megfogalmazott alaptételen nyugodott: „Az új szövetségi kormány — mondotta Stephens — annak a nagy igazságnak az alapján áll, hogy a négerek *nem egyenlők* a fehérekkel, hogy a rabszolgaság ... a négerek természetes, normális állapota. Az általunk szervezett kormány a világtörténelem első olyan kormánya, amely ezen a nagy fizikai, filozófiai és erkölcsi igazságon nyugszik."*

Lincoln és az abolicionisták a rabszolgatartók „filozófiájával" a Nyilatkozatot, az abban fogalmazott jogokat állították szembe, mondván, hogy ez az „eszmény", amelyet meg kell valósítani, mihelyt a körülmények ezt lehetővé teszik.

Az abolicionisták azt hangoztatták, hogy a társadalom alapját az emberi jogok alkotják, melyek előbb léteznek minden polgári rendnél. A Nyilatkozatban meghirdetett emberi jogok fölötte állnak minden pozitív törvénynek.

A természetjogok szankcionálják a fennálló rend elleni erőszakos akciót, ha ez a rend ellentmond az ember vele született jogainak.

A rabszolgatartók már csak azért is kénytelenek voltak valamiféle elméletet összetákolni a rabszolgaság igazolására, mert nem támaszkodhattak sem a Nyilatkozatra, sem a Jogok bullájára, sem az alkotmányra. A Függetlenségi Nyilatkozat elveivel szemben kijelentették, hogy a rabszolgaság tökéletesen harmonizál a kozmoszszal, szerves része a világot megteremtő isteni tervnek. Ugyanúgy a természetből indultak ki, mint a Nyilatkozat megalkotói és általában a 18. századi felvilágosítók, de a maguk módján, szélsőségesen reakciós szellemben fogták fel az ember viszonyát a természethez. A történelem azt tanítja, vallották az újdonsült teoretikusok, hogy az emberi haladás csak azért vált lehetségessé, mert a magasabbrendű emberek maguk alá rendelték az alacsonyabbrendű embereket.

* *P. G. Mizsujev:* Id. mű, 209. old.

A rabszolgaság istentől és a természettől ered, mint a civilizáció fejlődéséhez nélkülözhetetlen intézmény.*

Az új, reakciós rasszista elmélet egyik első ideológusa Dew volt, aki 1832-ben jelentette meg „Reiew of the Debate on the Abolition of Slavery" („A rabszolgaság eltörléséről folyó vita áttekintése") c. munkáját. Dew Németországban tanult, és feltehetőleg onnan hozta az „új eszméket". Isten teremtette a természetet, a természet teremtette az embert, következésképpen az emberi természet teljes egészében a körülmények, a környezet terméke. Ha egyszer isten lehetővé tette, hogy az emberek a történelem minden fokán leigázzák egymást, a rabszolgaság összhangban van az ember természetével.**

Dew valószínűleg ismerte a hegelianizmust, mert többször hangoztatta azt az ismert hegeli aforizmát, hogy „minden ésszerű, ami valóságos". A rabszolgaság létezik, tehát ésszerű, s így fenn is kell maradnia. A 19. század harmincas éveiben az abolicionista mozgalommal egy időben igen széles körben terjed annak irodalma is. Haywood igen helyesen hangsúlyozza, hogy az Egyesült Államokban a rasszizmus a nemzeti elnyomás formája és módszere, hogy a rasszizmus a földkérdés megoldatlanságában gyökerezik, s hogy a négereknek a nemzeti elnyomástól és a gazdasági rabságtól (földkérdés) való megszabadulása a feltétele annak, hogy Amerikában megvalósulhasson a szocializmus. Másfelől világos, hogy csak a szocializmus szabadítja meg majd végleg a négereket a kizsákmányolás és elnyomás minden formájától. „Ebben az értelemben — mondja Haywood — a négerek szabadságának fő feltétele a szocializmus."***

„A négerek szabadságáért vívott harc ugyanakkor elválaszthatatlanul összefügg a szocializmusért, a demokrácia legmagasabb formájáért vívott harccal, mert csak ez oldhatja meg egyszer s mindenkorra a távoli Dél négerei számára a földkérdést és a nemzeti kérdést. Ez szükségszerűen sürgeti a munkásmozgalom és a néger nép harci szövetségét, amely nélkül sem a munkásosztály győzelme, sem a négerek felszabadulása nem lehetséges."****

Lenin írja, hogy az amerikai burzsoázia, miután a polgárháború eredményeképpen „felszabadította" a négereket, „a »szabad« és

* *Carl Becker:* Id. mű, 248. old.
** Uo. 247—248. old.
*** *Harry Haywood:* Die schwarze Nation (A fekete nemzet). Berlin 1952. 163. old.
**** Uo. 280. old.

demokratikus köztársasági kapitalizmus talaján arra törekedett, hogy amit csak lehet, visszaállítson és minden lehetőt és lehetetlent elkövessen a négerek legszemérmetlenebb és legalja sabb elnyomása érdekében."*

Máshelyütt megállapítja, hogy még a fejlett országokban is az a helyzet, hogy „a kapitalizmus nem képes többre, mint jogi felszabadításra, és még ezt is minden módon megnyirbálja".**

Beszédesen tanúskodik az amerikai négerek jelenlegi helyzetéről a „Fajirtás!" című megrázó olvasmány, amelyet az Állampolgári Jogok Védelmére Alakult Szövetség „felhívásként nyújtott be az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez ama bűnöknek a megakadályozására, amelyeket az Egyesült Államok kormánya követ el a néger nép ellen".***

A petíció szerzői jogos követeléseiket egyebek között a Függetlenségi Nyilatkozatra és a polgárháború után elfogadott alkotmánymódosításokra alapozzák.

A 14. módosítás leszögezi: „Egyetlen állam sem hozhat vagy alkalmazhat olyan törvényeket, amelyek korlátozzák az Egyesült Államok polgárainak kiváltságait és szabadságjogait; egyetlen állam sem foszthat meg senkit életétől, szabadságától vagy tulajdonától törvényes bírói eljárás nélkül, és a jogszolgáltatásának alávetett egyetlen személytől sem tagadhatja meg a törvények mindenkire nézve egyenlő védelmét".

A 15. módosítás leszögezi a polgárok részvételi jogát a választásokon, s külön hangsúlyozza, hogy ez mindenkit megillet, függetlenül attól, milyen színű a bőre, vagy hogy azelőtt rabszolga volt.

A négerek felszabadításáért vívott polgárháború óta eltelt száz év folyamán — ezt nyugodtan állíthatjuk — Amerikában visszaállították a rabszolgaságot, mégpedig nemcsak Délen, hanem Északon is. „Joggal mondhatjuk — írta helyesen Ilja Ehrenburg —, hogy győzött a legyőzött Dél; jogfosztottá tették a négereket Északon is."

Az imperializmus korában, különösen a háború utáni években, az uralkodó osztályok fokozatosan kiterjesztették a jogtalanság és az elnyomás rendszerét a munkásokra, majd az ország összes haladó elemeire.

* *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 13—14. old.
** Uo. 18. köt. Szikra 1955. 554. old.
*** Fajirtás! Az amerikai néger nép vádol. Szikra 1952.

A fehér ember felsőbbrendűségének elve, az uralkodó faj „tisztavérűségének" elmélete és valamennyi többi embergyűlölő jelszó sajnos integráns részét alkotja „az igazi amerikanizmusnak". Amerikában különböző szervezetek teljesen nyíltan hirdetik, hogy a négereket és a többi „nem teljes értékű" népet ki kell irtani.

Frederic Townsend Martin reakciós milliomos még 1911-ben rendkívül találóan jellemezte az amerikai helyzetet. „A legkisebb jelentősége sincs annak — írta —, hogy melyik politikai párt van hatalmon és milyen elnök tartja éppen kezében a kormánykereket. Mi gazdagok vagyunk, Amerika a miénk. Kezünkben tartjuk Amerikát, csak az isten a megmondhatója, hogyan, de továbbra is meg akarjuk tartani, és készek vagyunk ezért latbavetni a rendelkezésünkre álló összes roppant lehetőségeket, befolyásunkat, pénzünket, politikai összeköttetéseinket, megvásárolható szenátorainkat, mohó kongresszusi tagjainkat, demagógjainkat bármiféle törvényhozási akció, bármiféle politikai platform, bármiféle elnökjelöltség ellen, amely uralmunk megingathatatlanságát veszélyezteti."

VII

Az amerikai forradalom óriási hatást gyakorolt Franciaországra, ahol ugyancsak forradalmi események készülődtek. Említettük már, hogy a 18. század második felében tömegével láttak napvilágot a filozófiai és politikai tárgyú forradalmi írások. Franciaországot mélyreható gazdasági válság rázkódtatta meg, amit különösen a falvakban dúló éhínség, a nép kíméletlen elnyomatása és a felső osztályok erkölcsi bomlása idézett elő. Mindezek a körülmények többször vezettek parasztlázadásokhoz, amelyek megdöntéssel fenyegették a királyi hatalmat s vele együtt a földesurak uralmát.

A francia polgárság és ideológusai természetesen örömmel üdvözölték az amerikai forradalmat, s legaktívabb képviselői Amerikába utaztak, hogy részt vegyenek a nagy eseményekben. Személyesen részt vett az amerikaiak forradalmi háborújában Lafayette és Saint-Simon. Franciaország mohó figyelemmel kísérte az amerikai eseményeket. Jellemző, hogy Amerika az Anglia elleni háborúban segítséget kapott Franciaországtól. Ez kétségtelenül a francia közvéleménynek a forradalmi amerikai nép iránti rokonszenvével magyarázható. A királyi kormány kénytelen volt számolni az egész

nép kívánságával. Természetesen Franciaország hatalmi érdekei is közrejátszottak abban, hogy szövetséget kötött Amerikával.

Ez a kapcsolat egyik oldala. Másrészt meg kell említeni, hogy a francia politikai irodalom — Montesquieu, Rousseau életműve — nagy olvasottságnak örvendett Amerikában. Az amerikai alkotmány Montesquieu javaslata szerint választotta szét a három hatalmat stb.

Igen nagy hatást tett Franciaországban a „Jogok deklarációja", amelyet az egyes amerikai államok alapul vettek alkotmányuk kidolgozásánál, valamint a Függetlenségi Nyilatkozat. „Az ember és a polgár jogainak deklarációja", e híres francia okmány forrásai nem vitathatók. A Deklaráció tervezetét Lafayette terjesztette be, aki akkor érkezett Amerikából és pontosan ismerte az amerikai alkotmányokat és jog-nyilatkozatokat, olyan ember, aki szoros kapcsolatban állott a Függetlenségi Nyilatkozat szerzőjével, és talán személyesen is részt vett az 1789-i francia „Deklaráció" megszerkesztésében.

„Virginia és a többi amerikai állam deklarációja volt az a forrás — írja helyesen Jellinek —, amelyből Lafayette a maga javaslatát merítette. Ezek mintaképül szolgáltak nemcsak Lafayette-nek, hanem általában minden embernek, aki szükségesnek tartotta a jogok proklamálását . . .

Franciaországban jól ismerték akkoriban az egyes amerikai államok alkotmányait. Francia fordításuk már 1778-ban megjelent Svájcban Franklinnak ajánlva, a második fordítás 1783-ban látott napvilágot magának Benjamin Franklinnak a kezdeményezésére. Még ma sem értékelik kellőképpen a francia forradalom időszakában az alkotmányozó törvényhozásra gyakorolt befolyásukat."*

Kétség sem fér hozzá, hogy a franciáknál az amerikai nyilatkozatok hatására született meg az az *eszme*, hogy külön nyilatkozatban hirdessék meg a jogokat, hogy az „Ember és a polgár jogainak" igazi hazája Virginia, az első gyarmat, amely az 1776. június 12-i konvent-ülésen elfogadta a „Bill of rights" című okmányt. Hangsúlyozzuk, hogy az eszmét az amerikaiaktól kölcsönözték. A francia nyilatkozatok *tartalma* az ország eszmei és politikai életének specifikus körülményeit tükrözi vissza. Azt is alá kell húzni, hogy a francia filozófiai és politikai gondolkodás jóval az amerikai jog-nyilatkozatok elfogadása előtt sokkal alaposabban tanulmányozta ezeket

* *G. Jellinek:* Id. mű, 12—13. old.

a problémákat, amelyek a modern társadalom fejlődési folyamatában érlelődtek meg.

A francia nép haladó képviselői a Függetlenségi Nyilatkozatban és a Jogok bullájában saját álmaik megvalósulását látták. A franciáknak nem volt szükségük arra, hogy az amerikaiaktól filozófiát tanuljanak. A fontos az volt, hogy elvont igazságok első ízben valósultak meg a gyakorlati életben meghatározott állami intézményekben.

Nemcsak a forradalmi háborúban vettek részt lelkes franciák, hanem az új államrend tanulmányozásával is sokan foglalkoztak, és könyveket írtak róla. Elegendő, ha megemlítjük Mably Amerikáról szóló könyvét (1784). „Új könyvében — írja Koch — Mably magasztalja az amerikaiakat azért, hogy trónt emeltek a Szabadságnak, és minden intézményük megszervezésénél a természet elveihez folyamodtak, úgy, ahogyan azokat Locke megfogalmazta. Ezután sorraveszi a legfontosabb amerikai alkotmányokat, de nem mindenben helyesli őket."*

Raynald abbé is magasztalta az amerikai forradalmat. La Rochefoucauld 1783-ban könyvet jelentetett meg az Egyesült Államok államrendjéről.

Condorcet lelkesedett az amerikai forradalomért. A Jogok bulláját annak kifejezéseként üdvözölte, amire „a józan észnek kell tanítani minden embert". 1786-ban jelent meg Condorcet-nek az amerikai forradalom európai hatásával foglalkozó műve.

Brissot, a girondisták egyik vezére, háromkötetes nagy munkát adott ki ezzel a címmel: „Nouveau voyage dans les États-Unis de l'Amérique fait en 1788". (Újabb utazás az Észak-amerikai Egyesült Államokba 1778-ban). Még előbb, Clavière-rel együtt kiadta a „De la France et des États-Unis" (Franciaországról és az Egyesült Államokról) című könyvet (1787).

Condorcet kijelentette, hogy Amerika „példát mutatott nekünk", vagyis megmutatta a franciáknak a felszabadulás útját. „Nem elég — írta Condorcet —, hogy az emberi jogokat leírták a filozófusok könyveiben és bevésték a jóakaratú emberek szívébe. A műveletlen és gyenge emberek vegyenek példát egy nagy népről. A függetlenségi törvény a szent és hosszú ideje elfelejtett jogok egyszerű és magasztos kifejezése."**

* *Gottfried Koch:* Id. mű, 206. old.
** Idézi *Carl Becker:* Id. mű, 230—231. old.

Az „Emberi és polgári jogok deklarációjának" forrása tehát részben a francia filozófiai és politikai gondolkodás eszmevilága, részben az amerikai gyarmatok példájának hatása.

„Nemcsak Lafayette és a Lameth-fivérek — az amerikai angol gyarmatok függetlenségi háborújában résztvevő franciák — értették meg, milyen politikai jelentősége lenne annak, ha a nemzetgyűlés az amerikai »Jogok bullájához« hasonló törvényt hozna. Az amerikai forradalom eseményei és okmányai (1789) sok francia politikai vezetőre voltak hatással; egyébiránt a polgári demokratikus eszméket egyáltalán nem kellett »angolból lefordítani«: a 18. századi francia felvilágosodás filozófiája korábbi keletű, mint az amerikai nyilatkozatok. Teljesen világos — írják helyesen a „Francia polgári forradalom" című akadémiai munka szerzői —, hogy az Alkotmányozó Gyűlés vezető személyiségei, akik ennek a filozófiának az eszméiből táplálkoztak, egyik elsőrendű feladatuknak tekintették a jogok deklarációjának megalkotását."*

Az „Emberi és polgári jogok deklarációjában" harmadik tényezőként az a burzsoá törekvése játszott közre, hogy megelőzze a jelentősebb munkásfelkeléseket azzal, hogy „széleskörű jogokat adományoz a népnek".

A „Deklaráció" a valóságban hatalmi eszköz volt a burzsoázia kezében. A polgárság ebben az okmányban vele született jognak nyilvánította a tulajdonjogot. Amikor megkezdődött a dolgozók harca a burzsoázia ellen, a tulajdon megszentelése lényeges garanciát jelentett a polgárságnak arra, hogy biztonságban tudhatja vagyonát a nincstelenektől.

„Amikor az 1789-i francia törvényhozók elméletileg felszabadították az emberi személyiséget általában, érintetlenül meghagyták a bérrabszolgaság láncait. Amikor meghirdették elméletileg az egyetemes egyenlőséget, egyúttal megerősítették a fennálló vagyoni egyenlőtlenséget."**

* Francuzszkaja burzsuaznaja revoljucija, 1789—1794 (A francia polgári forradalom, 1789—1794). Moszkva—Leningrád. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Kiadója, 1941. 68. old.

** Uo. 70. old.

Hatodik rész

*

A FRANCIA POLGÁRI FORRADALOM KORSZAKÁNAK POLITIKAI ELMÉLETEI

(1789—1793)

1

A 18. SZÁZAD VÉGI FRANCIA POLGÁRI FORRADALOM TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI ELŐFELTÉTELEI

I

Az osztálytársadalom létrejötte óta mindig éles harc folyt az uralkodó és az elnyomott osztályok között. Nem volt olyan időszaka a történelemnek, amikor a kizsákmányolt rabszolgák, jobbágyok vagy bérmunkások megbékültek volna sorsukkal. A történelem a rabszolgák, a jobbágyparasztok, később az iparoslegények és a munkások sorozatos felkeléseiről számol be.

A mai szakszervezetek elődei az iparossegédek szövetségei voltak, amelyek időnként rettegésben tartották a mestereket, a papokat és az államhatalmat. A kézművesek, a segédek, a munkások érdekeik védelme céljából szövetségeket, testvéri társulatokat, sőt néha titkos társaságokat alapítottak.

Velük szemben állt a céh, a munkáltatók erődje, amely a királyi hatalom védelmét élvezte. „A céhet a munkáltatók alakították, s így a munkáltatókat is gyámolította, és egyetértésben a királyi rendőrséggel, általában erős függőségben tartotta tagjait. *A céh afféle hallgatólagos és permanens szövetség volt a munkabér emelése ellen*, még ha nem állt is módjában teljesen kiküszöbölni a kereslet és kínálat hatását, — sokkal ravaszabb szövetség, mint amellyel ma a trösztöket vádolják, mert az akkori szakma szerint különválasztott munkások nem találtak kompenzációt a szabadpiacon."*

A sztrájkok, írja Brisson, ugyanolyan régiek, mint az embernek ember által való kizsákmányolása.

* Lásd *Pierre Brisson:* Histoire du travail et des travailleurs, Paris (A munka és a dolgozók története). Ch. Delagrave 1906. 218—219. old. (A szerző a fentieket *Levasseur:* Histoire des classes ouvrières, A dolgozó osztályok története c. könyvéből idézi.)

„A középkornak is megvoltak a maga sztrájkjai. A történelem följegyezte az ypres-i és a provins-i polgármester esetét, akiket egy esztendőben (1280-ban) megöltek a szövőmunkások zavargásai alkalmával. Az előző évben Donai város takácsai — ezúttal kézművesek — fellázadtak a posztóra kivetett adó ellen. Ádáz dühükben megöltek tizenegy városi tanácsnokot. Ez valóságos »jacquerie« volt. Beavatkozott a katonaság, Flandria grófja erőszakkal fojtotta el a lázadást, a »lázadók« többségét felakasztatta vagy száműzte."*

A munka története külön tudományág, amelyet sajnos még igen kevéssé dolgoztak ki. A munkásosztály történetét — az emberi kultúra történetének legfontosabb részét — ugyancsak kevéssé tanulmányozták mindeddig. Nagy jelentőségű ezen a téren Levasseur kétkötetes műve: „A dolgozó osztályok és az ipar története Franciaországban".**

Az osztályharc történetének legizgalmasabb lapjai azok, amelyek a legutóbbi 165 évet, és különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta eltelt négy évtizedet tárgyalják.

A munkásosztály 13. századi létrejöttének és kifejlődésének, hétévszázados harcának, országunkban, majd egy sor más országban aratott győzelmének története *a történeti fejlődés törvényszerűségét* bizonyítja számunkra, amely elkerülhetetlenül a munkásosztály végső győzelméhez, a kommunizmus diadalához vezet. Nem áll módunkban részletesen foglalkozni a munkásosztály „előtörténetével", a munka és a dolgozók középkori történetével, a segédek „osztályának" fokozatos kialakulásával, a mesterek és segédek céhen belüli harcaival, azzal a folyamattal, melynek során a mesterekből létrejött a burzsoázia osztálya, a segédekből pedig a bérmunkások osztálya.

A feudális földbirtokon, amely „autonóm" életet élt, a paraszt földesurának földjét művelte. A jobbágyok közül kerültek ki a különböző kézművesek, akik ellátták a birtokot és annak urait a szükséges használati tárgyakkal. *A társadalom fejlődésének egyik*

* *Pierre Brisson :* Id. mű, 230. old.

** *E. Levasseur:* Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789 (A dolgozó osztályok és az ipar története Franciaországban 1789 előtt). 2. kiad. 1. köt. Paris 1900., 2. köt. 1901. Ugyanez a szerző adta ki a következő kétkötetes művet: „Histoire des classes ouvrières en France depuis 1789. jusqu'à nos jours" (A franciaországi dolgozó osztályok története 1789-től napjainkig) 1867.

lényeges törvénye a termelőerők és termelési viszonyok szakadatlan fejlődése. Levasseur leírja művében a kézműipar különböző ágainak fejlődését, s megmutatja, hogyan jött létre fokról fokra a feudalizmus méhében az antagonizmus új formája, hogyan bomlott a társadalom régi gazdasági szervezete két ellenséges osztályra, burzsoáziára és proletariátusra.

A segédek állandó harcot folytattak a munkáltatóik ellen. Ezek még azt is megtiltották nekik, hogy béremelést kérjenek. Tilos volt gyülekezniük, gyűléseket tartaniuk és segélyszervezeteket alakítaniuk.

A céh és a segédek szövetsége gyakran állt harcban egymással, mert különböző, ha ugyan nem ellentétes érdekeket képviseltek: a céh a mesterek érdekeit, a segédek szövetsége pedig a munkások érdekeit fejezte ki.

A mesterek rossz szemmel nézték ezeket a megfoghatatlan társaságokat, amelyek kicsúsztak a hatalmukból, „lázadásokat szítottak és sztrájkokat idéztek elő. A rendőrség a mesterek unszolására időnként rajtaütésszerűen kivonult, lefoglalta a „mamánál"* letétbe helyezett okmányokat és pénzt.

A segédek azért hozták létre társaságaikat, hogy ellensúlyozzák a céhet, amely a mestereket védelmezte a munkások kárára. Így azután hiába szüntette meg papíron az 1539-i Villers-Cotterets-i ediktum a segédek szövetségeit, taglétszámuk egészen a forradalomig szemmel láthatóan szüntelenül nőtt, s úgy látszik, hogy a nagyipar létrejötte, teljesen érthető módon, kedvezett ennek a „munkásmozgalomnak".**

„A bérmunkások osztálya, amely a 16. század második felében jött létre, akkoriban és a következő évszázadban a népességnek csupán nagyon csekély részét alkotta, s vidéken az önálló parasztgazdaság, a városban a céhszervezet révén igen védett helyzetben volt — írja Marx. — A falun és a városban a mester és a munkás társadalmilag közel állottak egymáshoz. A munka a tőkésnek csak *formailag* volt alárendelve, azaz maga a termelési mód még nem volt sajátosan tőkés jellegű. A változó tőkerész nagy túlsúlyban

* „Mama" — a segédek kocsmája, ahol vándorlásaik idején meleget, hajlékot és ennivalót leltek. „A mama úgy fogadta, mint fiát." *(Pierre Brisson:* Id. mű, 49. old.)

** *Pierre Brisson:* Id. mű, 53. old. Levasseur könyve első kötetének ötödik és hatodik fejezetében írja le a testvéri társulatokat, Compagnonnage-okat és szabadkőműves társaságokat (573—616. old.).

volt az állandó fölött. Ezért a bérmunka iránti kereslet a tőke felhalmozásával gyorsan nőtt, míg a bérmunka kínálata csak lassan követte ezt. A nemzeti terméknek egy nagy része, amelyet később *a tőke felhalmozási alapjává változtattak át*, akkoriban még a *munkás fogyasztási alapjába* került.

A bérmunkára vonatkozó törvényhozást, amely már eleve a munkás kizsákmányolására irányult, és vele szemben később is mindig ellenséges, Angliában *III. Edward 1349. évi Statute of Labourers*-je (munkásstatutuma) nyitja meg. Ennek megfelel Franciaországban a *János* király nevében kiadott 1350. évi rendelet. Az angol és a francia törvényhozás párhuzamosan halad és tartalmilag azonos."*

A burzsoáziának a kapitalizmus létrejöttekor azonnal szüksége volt az államhatalomra, „hogy a *munkabért »szabályozza«*, azaz a többletcsinálásnak megfelelő korlátok közé szorítsa, hogy a *munkanapot* meghosszabbítsa, magát a munkást pedig normális fokú *függőségben* tartsa. Ez az úgynevezett *eredeti felhalmozás* egyik lényeges mozzanata."**

A sztrájkok a 16. században egyre gyakoribb jelenséggé válnak. Ismeretes a lyoni nyomdai segédek sztrájkja. Ez általános munkabeszüntetés volt. Lyon már a 16. században nagyvárosnak számított, ahol a selyemszövödék mellett nyomdák is működtek. 1539 tavaszán a nyomdai műhelyekben kitört a testvéri társulatban egyesült segédek sztrájkja. A társaság élén vezetők álltak, s közös kasszájuk volt a szervezet tagjainak tagdíjából. A segédek botokkal és tőrökkel voltak felfegyverezve. A társaságnak zászlaja is volt, s szigorú fegyelem uralkodott benne.

A segédek nemcsak a mesterrel találták szemben magukat, hanem a királyi hatalommal is, amely II. Ferenc személyében szigorúan elítélte a „lázadókat", kijelentette, hogy „veszélyeztetik a közrendet", és feljogosította az országbírát, hogy „ne csak börtönre és száműzetésre, hanem megkínzatásra és halálra is" ítéljék a segédeket.***

A nyomdai munkások éveken át makacsul folytatták harcukat

* *Marx:* A tőke I. köt. Id. kiad. 683. old. ; lásd még *E. Levasseur:* Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789. 1. köt. 500. old. és köv.

** Uo. 682—683. old.

*** *Pierre Brisson:* Id. mű, 234. old.

létérdekeikért, a munkabér emeléséért, a munkanap csökkentéséért és az egyesülési jogért. A párizsi nyomdai segédek is csatlakoztak a lyoni nyomdászokhoz. A királyi hatalom, a parlament, az egyház — mind a mesterek oldalára állt.

A munkások ellen irányuló rendeletek egyre szaporodtak. A munkások számot vetettek jogtalan elnyomott helyzetükkel, hiszen látták, hogy „nagy és tiszteletre méltó gazdagságot szereztek gazdáiknak verejtékük és csodás mesterségük árán, sőt nagyon gyakran még vérük árán is", ahogyan egy 1571-i „Levélben" írják a nyomdászok.* A „Levél" egyebek között megállapítja, hogy a mesterek rabszolgaként bánnak a munkásokkal, s a legkülönfélébb ravaszságokat és cselfogásokat eszelik ki „a segédek szorongatására és aljas leigázására". A mesterek ellenlevélben válaszoltak, amelyben azt állították, hogy a munkások többsége meg van elégedve sorsával, és csak „néhány lázító" (de ismerős ez a stílus!) izgatja és tüzeli a munkásokat gazdáik ellen.

Minthogy a törvények szigorú büntetések terhe mellett üldözték és tiltották az egyesületeket, a munkások időről időre kénytelenek voltak föld alatt szervezkedni.

De bármennyire igyekeztek a hatóságok — a tulajdonosokkal és a mesterekkel karöltve — megfosztani a munkásokat az egyesülési jogtól, az osztályharc törvényei erősebbnek bizonyultak.

A munkások a 17. században is kétségbeesett harcot vívtak a tulajdonosok ellen jogaikért, a munkabér emeléséért, a munkafeltételek megjavításáért.

Századokon át Lyon és Párizs volt a két legforradalmibb város. 1744-ben a lyoni takácsok, mint Brisson írja, valóságos forradalmat robbantottak ki. Ebben az évben kiadtak egy szabályzatot, amely újabb előnyöket juttatott a mestereknek és gyárosoknak a munkások és segédek rovására. Kitört a sztrájk és felkeléssé fejlődött. A sztrájkolók elfoglalták a várost, és több napon át kezükben tartották a hatalmat. A felkelést leverték. Öt év múlva újra fellángolt a munkások harca a kizsákmányolók ellen. De vereséget szenvedtek. Három munkást fölakasztottak. Ezután a király „kegyesen" amnesztiát adott. 1786-ban újabb sztrájk tört ki Lyonban. A szövőmunkások így jellemezték saját helyzetüket:

„Még ha a munkásokat a selyemgyárakban csupán gépies szerszámoknak tekintenék is, amelyekre szükség van az anyag elkészí-

* Uo. 236. old.

téséhez, illetve, nem tekintenék emberi tulajdonságaikat, amelyeknek részvétet kellene kelteniük sorsuk iránt, és képesek volnának arra az embertelenségre, hogy háziállatokként kezeljék őket, amelyeket csak a munkájuk révén szerzett jövedelem végett tartanak és nevelnek, még akkor is el kellene látni őket a létezésükhöz szükséges eszközökkel, amivel az állatokat is el kell látni, ha gazdáik nem akarják megkockáztatni, hogy megfosztják magukat munkájuk gyümölcsétől."*

Brisson elmondja, hogy a lyoni munkások a római plebejusok módszeréhez folyamodtak. „1786. augusztus 7-én hajnalban a szövők, a kalapkészítők, kőművesek és segédmunkások adott jelre elhagyják a műhelyeket, manufaktúrákat, faházakat, s a római plebejusokhoz hasonlóan a városuk felé indulnak, és kijelentik, hogy nem térnek vissza Lyonba, amíg ki nem elégítik kívánságaikat. A munkások felkelését a hadsereg veri le, ott volt Bonaparte is, aki akkor tüzérhadnagyként szolgált."**

A forradalmak nem egy csapásra törnek ki. Hosszú időn át érlelődnek, hiszen az új termelőerők és a régi termelési viszonyok konfliktusa fokozatosan érik meg, míg végül az ellentmondások annyira kiéleződnek, hogy forradalmi robbanás következik be.

A 15. századtól kezdve hosszú-hosszú éveken át a parasztság és a városi szegénység szállt szembe a legaktívabban az elnyomással és a kizsákmányolással. Ha Étienne Marcel felkelésétől eltekintünk, a burzsoázia elég későn kezdett föllépni a királyi hatalom ellen. A francia polgárság csak a 16. században kezdi el a tőkés termelési mód megszervezését, s hoz létre manufaktúrákat. Aktív ellenzéki tényezőként csak a 18. században lép a porondra, amikor már megkezdődött az abszolutizmus hanyatlása és felbomlása. A burzsoázia föllépése egyelőre még csak ellenzéki, és amellett ideológiai jellegű.

A francia földesurak számára legfélelmetesebb parasztlázadás, amelyet jacquerie néven ismerünk (1358), annak volt a következménye, hogy a jobbágyok nem tudták már elviselni a feudális terheket, a jogtalanságot és az állandó éhezést. A parasztok megtámadták a földesúri kastélyokat, a nemeseket, a feudális irattárakat. Csatlakoztak a felkeléshez a lakosság demokratikus rétegei, amelyek ugyanúgy szenvedtek a jogtalanságtól és az elnyomástól, mint a

* Uo. 240—241. old.
** Uo. 241. old.

parasztok : kis kézművesek, kiskereskedők, falusi papok, a városi szegénység. A polgárság nem csatlakozott a mozgalomhoz. Étienne Marcelnek, a párizsi burzsoázia vezetőjének, aki arra törekedett, hogy korlátozza a királyi hatalmat a rendi országgyűlés javára, nem sikerült szövetségre lépnie a felkelt parasztokkal. Guil aume Cale-t, a felkelés vezetőjét lefejezték. A parasztok tízezreit koncolták fel vadállati kegyetlenséggel.

A második nagy parasztlázadás 1548-ban zajlott le. A parasztok helyzete ugyanolyan maradt, mint a felkelés előtt. 1586-ban Alsó-Normandia és Bretagne parasztjai fogtak fegyvert. Megöltek minden nemest, rojalistát és kálvinistát, aki a kezükbe került. Célul tűzték ki, hogy kiirtanak minden nemest, hogy „visszaállítsák az egyenlőséget az egész világon".*

A „croquant"-ok (szegényparasztok) nagy felkelése három éven át tartott (1594—1596). A parasztok egész sor gazdasági, sőt több politikai jellegű követeléssel is felléptek. Főleg az adószedőkre, a kincstári tisztviselőkre és a nemesekre haragudtak. A nemesek kiáltványában azt olvassuk, hogy a parasztok, amikor ki akarnak jutni istentől rendelt alávetett helyzetükből, az emberi és isteni jogok ellen lázadnak . . . Meg akarják dönteni a királyi hatalmat és demokráciát akarnak létesíteni svájci mintára.**

1636-ban Angoumois, Poitou, Saintonge és más tartományok parasztjai ismét fellázadtak. Richelieu — aki attól félt, hogy a felkelés kiterjed a városokra — a parasztok ellen küldött katonasággal verette le a felkelést. A vezetőket fölakasztották és „az egész csőcseléket halomra lőtték" — az egykorú memoár-író beszámolója szerint. A következő esztendőben, 1637-ben a normandiai rendek memorandumot nyújtottak át a királynak, amely leírja a tartományok helyzetét : a falvakat a katonaság és a kincstár a szó szoros értelmében pusztasággá változtatta, a börtönök megteltek, a parasztok az erdőkbe menekültek.

A parasztokra olyan adóteher nehezedett, hogy még a korábbi nyomorúságos életszínvonalat sem tudták elérni.

Ezúttal a városi polgárok, sőt a városi intézmények is rokonszenveztek velük. Richelieu azonban a legkegyetlenebb rendszabályokhoz folyamodott : 4000 főnyi hadsereget küldött a parasztok

* Die Geschichte des Sozialismus in Einzeldarstellungen (A szocializmus története monográfiákban). Stuttgart I. köt. 2. rész. 1895. 780. old.

** Uo. 781. old.

ellen. Ez a felkelés ugyanúgy végződött, ahogy valamennyi előző : mindenkit fölakasztottak, akit foglyul ejtettek.

Ám viszonylag rövid idő múlva — 1675-ben — újabb nagyarányú felkelés lángolt fel Bretagne-ban : ebben már a polgárság is részt vett. Ez a felkelés is, mint a többi, az elviselhetetlenül súlyos adóterhek ellen irányult, amelyek az utolsó falat kenyeret is elvették a parasztoktól, s végérvényesen tönkretették gazdaságukat.

Bordeaux városa volt a felkelés központja. A felkelők megpróbáltak segítséget szerezni a hollandoktól. De XIV. Lajos kormányának sikerült levernie a felkelést.

Franciaországban ez idő tájt a mezőgazdaság, amely az ország alapját képezte, súlyos válságba került. Hozzájárult ehhez, hogy a kormány ongyilkos vallási politikája, a hugenották kíméletlen üldözése kivándorlásra kényszerítette az ipar képviselőit. Franciaország katasztrófa felé haladt. A lakosság egyre ritkult. 1692-re a lakosságnak majdnem a harmadrésze kihalt. 1698-ban Flandria lakossága mindössze tizedannyi volt, mint eredetileg.*

Vauban leírása szerint a lakosság egytizede teljesen nincsetlenné lett, a többi kilenctizedből öttized majdnem ugyanolyan helyzetben van, mint az előbbiek. A fennmaradó rész is igen rosszul él.

Jurieu — „A szabadságra törekvő, leigázott Franciaország sóhajai" („Les Soupirs de la France esclave, qui aspire après la liberté") című könyv szerzője (1689) — így írt : „A királyság annyira összezsugorodott, hogy egy negyeddel vagy egy harmaddal kevesebb a lakossága, mint ötven évvel ezelőtt. Párizs kivételével, ahova szüntelenül áramlanak a menedéket kereső emberek, s amely ennek következtében napról napra nő, a többi város elvesztette gazdagságának és lakosságának felét . . ."**

Összegezve a tényeket, Franciaország a pusztulás felé tartott. A züllött királyok és miniszterek, az udvaroncok és a papok teljesen érzéketlenül szemlélték a tönkretett országot, s nemcsak nem könnyítettek az adóterheken, hanem ellenkezőleg, egyre fokozták azokat.

Mint Louis Blanc írja, az alacsonyrendűségnek, a becstelenségnek az adó volt a jele. „A nemesség és a papság, méltóságának megőrzése ürügyén mentesítette magát a »taille« fizetése alól. Önzésük és gőgjük nagy méreteket öltött. Ettől a nép még boldogtalanabbá

* Uo. 787. old.
** Uo. 789. old.

vált, mert annál mélyebben megvetették, minél több adót fizetett. Egyszerre sújtották adóval és gyalázattal."*

„Ha a paraszt nem fizet időben, rögtön elővesznek a könyveket, és kényszerrendszabályokat léptetnek életbe. Az adószedő végigmegy a falvakon, lerángatja a bokrokról a parasztok száradni kiakasztott rongyait, s minthogy a fehérneműt távolról sem elég, bemegy az adós házába, elviszi ágyát, összeszedi bútorait, leszereli az ajtókat, sőt még a tetőt is leszedi, ha cserépből van. »Elég megszokott eset — írja Vauban marsall —, hogy a végrehajtás során, miután mindent elárvereztek, ami az ajtón belül volt, még az ajtót is leszedik, s megtörtént, hogy lerombolták a házat, kivették a gerendákat és a deszkákat, és értékük ötöd- vagy hatodrészéért eladták őket, hogy kiegészítsék a hiányzó adóösszeget.«"**

II

XIV. Lajos idejében a despotizmus hallatlan méreteket öltött Franciaországban. Lajos „az isteni mindentudás és mindenhatóság részesének érezte magát".*** Bossuet-nek, az abszolutizmus ideológusának tanítása szerint az uralkodó különleges adottságokkal és képességekkel felruházott lény. Lajos maga is ilyen nézeteket vallott. Alattvalóinak vagyonát saját tulajdonának tekintette. „XIV. Lajos »Memoárjai«-ban az alattvalók vagyonát azonosítja az uralkodó vagyonával."**** A legcsodálatosabb azonban Lajosnak az a teljesen komoly terve volt, hogy az állam, vagyis a saját maga számára kisajátít minden magántulajdont.

Jurieu fent említett könyve, „A szabadságra törekvő leigázott Franciaország sóhajai" („Les Soupirs de la France esclave, qui aspire après la liberté") 1689-ben jelent meg, vagyis kereken száz évvel a forradalom előtt. A könyv szerzőjét Rousseau elődjének tekintik. Jurieu az állam szuverén urát és minden hatalom forrását a népben látta. Leleplezte Lajosnak az ország kifosztására irányuló

* *Louis Blanc:* Histoire de la Révolution Française (A francia forradalom története). I. köt., Paris. A. Lacroix et Cie, Editeurs 1878. 135. old.

** Uo. 135—136. old.

*** *A. N. Szavin:* Vek Ljudovika XIV. (XIV. Lajos kora), Moszkva 1930. 9. old.

**** Uo. 17. old.

fantasztikus tervét. „Hiteles dolgot mondok el nektek, amiről sokan tudnak, de amiről sok franciának sejtelme sincs. Colbert idején komolyan tárgyaltak arról a kérdésről, nem lehetne-e a királyt Franciaország minden földjének tulajdonosává nyilvánítani, nem lehetne-e minden földet királyi uradalommá változtatni és annak ajándékozni, akinek az udvar akarja, figyelmen kívül hagyva mind a birtok régiségét, mind az örökösödési vagy bármiféle más jogot . . . Nézzétek csak meg jól, kérlek benneteket, hogy miféle kormány alatt éltek. Csak egy új pénzügyminiszterre van szükség, aki kicsit merészebb Colbert-nél, és bérlőkké változtok, járadékot fizettek majd a királynak tulajdon javatokért. Egyébként a legfontosabb dolog már megtörtént : a király már meggyőződött arról, hogy joga van ezt megtennie."*

A király jogászai azzal a régi nézettel hozakodtak elő, hogy a király az ország minden földjének tulajdonosa. Colbert a kérdés tisztázása végett Bernier-hez, a kor híres utazójához fordult, kérve, hogy számoljon be a keleti országok viszonyairól, ahol az uralkodók birtokolják az államuk területén levő összes földet.

Bernier Colbert-nek adott válaszában bebizonyítja, hogy ha Franciaország az elmaradott keleti despoták útjára lépne, az zsarnokságra, rabszolgaságra, hanyatlásra és általános nyomorra vezetne.

A néptömegek mozgalma — bár teljesen szervezetlen és formátlan volt — nagy jelentőségre tett szert. Érdekessége éppen abban áll, hogy ilyen körülmények között a nép alkotóerejéből spontán jelszavak születtek, melyek az egész országban elterjedtek. A tömegmozgalomban napszámosok, kézművesek, boltosok, még kofák és mások is részt vettek (a nők nagy szerepet játszottak ebben az erjedésben). A nép hozta létre, a *néptömegek* viszik véghez a forradalmat. Igaz, hogy a burzsoázia dolgozza ki a polgári forradalom ideológiai és elméleti elveit, amelyek később gyakorlati valósággá válnak, de ezt a népmozgalom befolyására teszi.

Franciaország néptömegei különösen gyűlölték a papságot, mert nemcsak a zsarnokság szövetségesének tekintették, hanem látták önálló szerepét is a nép elnyomásában és kizsákmányolásában. Úgy véljük, joggal állíthatjuk, hogy a papság iránti ellenérzésből sarjadt az abszolutista rendszer iránti gyűlölet.

Franciaország politikai porondján a 16., 17., 18. században harc

* Uo. 18. old.

folyt a királyi hatalommal szövetséges jezsuiták vagy ultramontánok pártja, valamint a parlament és a burzsoázia által támogatott janzenisták között.* A néptömegek látszólag nem vettek részt ebben a harcban, de a valóságban, mint látni fogjuk, lényegesebb szerepet játszottak, mint a felületes szemlélő gondolná.

A francia parlamentek sajátos helyet foglaltak el az ország politikai életében. A parlamentek *bírói intézmények* voltak, amelyek azonban régi időkből megőrizték *azt a jogukat, hogy regisztrálják* a király rendeleteit és törvényeit. A parlamenteknek jogukban állt, hogy előterjesztést tegyenek a királynak (ezeket „remontrance"-nak nevezték), vagy kifogást emeljenek, és ne regisztrálják ezt vagy azt a rendeletét ; regisztrálás hiányában a rendelet nem emelkedett törvényerőre, ha csak a regisztrálásra vonatkozó parancs nem a király jelenlétében hangzott el („lit de justice " — a király ilyenkor ítélőszékén ült).

XIV. Lajos alatt, miután a király hatályon kívül helyezte az általa kiadott nantes-i ediktumot, egyre gyakrabban szólaltak meg a királyi hatalommal elégedetlenkedő elemek. Így már a 17. században hallani olyan hangokat, hogy „a népek tetszésük szerint döntenek abban, hogy uralkodót emeljenek-e maguk fölé vagy sem, de ha egyszer létrehozták a hatalmat, kötelesek engedelmeskedni neki. A népnek joga, hogy a neki legmegfelelőbb kormányformát válassza, törvényeket hozhat általános gyűléseken, hatalommal ruházhatja fel a legkiválóbb polgárokat, egyetlen személynek is átadhatja a legfőbb hatalmat. Így jön létre a demokrácia, az arisztokrácia vagy a monarchia. A monarchia lehet abszolút vagy korlátozott ; az utóbbi esetben a monarchia megosztja a néppel a törvényhozó és végrehajtó hatalmat. Minthogy a királyi hatalom fennáll, engedelmeskedni neki kötelesség, de ennek a hatalomnak megvannak a maga határai ; mindenesetre nem áll a nép hatalma fölött, hiszen a nép hozta létre.

A szuverenitás a népé ; igaz, hogy maga nem tudja gyakorolni, s ezért megbízza vele az uralkodót, de utóbbi csupán gyakorolja a nép tulajdonát képező szuverenitást."**

XIV. Lajos halála után az első népi megmozdulás az orléans-i herceg régenssége alatt, 1720-ban zajlott le. Amikor az általános

* Lásd *Bernard de Lacombe:* La résistance janséniste et parlemantaire au temps de Louis XV. (A janzenista és parlamenti ellenállás XV. Lajos idején). Paris 1948.

** *Gottfried Koch:* Id. mű, 1. köt. 86—87. old.

gazdasági romlás Law rendszerének csődje következtében elérte az alsó osztályokat, írja Rocquain, a kirobbanó elégedetlenség a kormány ellen fordult. „A párizsi nép XIV. Lajos halála óta első ízben lépett föl fenyegetőleg."*

A parlament, amely osztotta a közvélemény általános felháborodását, meg akarta szöktetni a kiskorú királyt, s ezzel véget vetett volna a régensségnek. Az orléans-i herceg azonban meghiúsította a parlament tervét és Pontoise-ba száműzte tagjait.

„Ezenkívül — írja Rocquain —, a régens óvatos volt : a rendszabály végrehajtásának napján katonaságot helyezett el a főváros utcáin, hogy rettegésben tartsa a lakosságot. De maguk a katonák is hajlamosak voltak a lázadásra . . ."**

Oly nagy volt a közvélemény fölháborodása és dühe, hogy egymás után jelentek meg a brosúrák és pamfletek az orléans-i herceg ellen. Ilyen szövegű felhívásokat terjesztettek : „Öljétek meg a zsarnokot, senki sem fog elítélni benneteket érte!"***

A parlament magatartását általában a félénkség jellemezte, időről időre mégis talált magában elég bátorságot ahhoz, hogy szembeszálljon a királyi hatalommal, abból kiindulva, hogy a parlament „a nemzet szenátusa". A parlamentek rendeltetése, olvassuk „A parlament keletkezése és jelentősége" című műben (1732), hogy védelmezzék a törvényeket.****

1725-ben Párizsban és több más városban újabb felkelések zajlottak le a kenyér drágasága miatt. A kormánynak ezúttal is sikerült elfojtania a lázadást, de a nép dühe csak fokozódott, a fennálló rendszer elleni gyűlölete egyre nőtt. Ettől az időtől fogva tömegével jelennek meg brosúrák és röpiratok, részben a papság, részben a kormány ellen. Hiába foganatosítottak drákói rendszabályokat azok ellen, akik ezt az irodalmat kinyomtatták és terjesztették, a hatalom e téren tehetetlennek bizonyult.

„A rendőrség minden hajszája teljesen eredménytelen maradt — írja Rocquain —, hiába próbáltak rajtaütéseket szervezni a nyomdákban, amelyeknek ajtóit a törvény értelmében csak egyszerű retesszel volt szabad ellátni, s amelyek nem rendelkezhettek máso-

* *Félix Rocquain:* Dvizsenyije obscsesztvennoj miszli vo Francii v. XVIII. veke (A társadalmi eszmék fejlődése Franciaországban a XVIII. században). Szentpétervár 1902. 22. old.

** Uo. 23. old.

*** Uo. 24. old.

**** *Gottfried Koch:* Id. mű, 1. köt. 155. old.

dik kijárattal. Mindez teljesen hiábavalónak bizonyult, a megszámlálhatatlan titkos nyomda tovább működött. Az üzletek hátsó helyiségeiben, padlásokon, vermekben rendezték be őket. Ha Párizsban túl nagy volt az éberség, akkor vidéken nyomtatták az anyagot, ha ott is veszélyessé vált a helyzet, akkor külföldön nyomtatták, s titokban hozták be a könyveket."*

A királyi hatalom elleni újabb fellépéseket a parlamenthez intézett 1730. március 24-i deklaráció váltotta ki, amely elrendelte, hogy a királyság minden papja köteles elfogadni fenntartás nélkül az Unigenitus bullát.

A bulla története a következő. XIV. Lajos környezete tanácsára XI. Kelemen pápához fordult azzal a kéréssel, hogy adjon ki külön bullát a janzenisták ellen, akiket úgy jellemeztek, mint „a köztársasági pártot az egyházban és az államban".**

A janzenisták Jansenius holland teológus követői voltak, akinek tanítása közel állt ugyan a protestantizmushoz, de mégsem szakított a katolicizmussal. Franciaországban a janzenizmus a 17. században alakult ki mint a polgárság ama részének a maga korában haladó vallási-társadalmi mozgalma, amely nem akart protestánssá válni és hivatalosan szakítani az ortodox katolicizmussal. A janzenizmust, amelyben Lajos „köztársasági törekvéseket" látott, a pápa a király kívánságára az Unigenitus elnevezésű speciális bullában elítélte. A bulla körül elkeseredett harc tört ki. A bulla mellett szállt síkra az ultramontán párt és a királyi hatalom, a janzenisták pedig, továbbá a polgárság haladó része és a parlamentek — a nagyburzsoáziának és a papság egy részének, különösen az alsópapságnak érdekeit kifejező erők — a bulla ellen foglaltak állást.

Minthogy e vallási viták mögött politikai kérdések rejlettek, a közvélemény igen nagy érdeklődéssel kísérte őket. A bullát 1713-ban adták ki. De a tiltakozások és a parlamentnek a bulla regisztrálása kapcsán kifejtett ellenállása miatt a pápa és a király időről időre fenyegetésekkel és intésekkel lépett föl azokkal szemben, akik nem voltak hajlandók elfogadni a bullát. Az említett 1730. március 24-i deklaráció megparancsolta a parlamentnek, hogy hagyjon abba minden további vitát a bulláról, és haladéktalanul fogadja azt el. A parlament tiltakozott a „megvitatás" tilalma ellen. A janzenisták

* *Félix Rocquain:* Id. mű, 55. old.

** *Voltaire:* Le Siècle de Louis XIV. (XIV. Lajos százada). III. 1785. évi kiadás, 354—358. old.

plakátokat terjesztettek — még a Tuileriák falaira is jutott belőlük — a kovetkező szoveggel: „Éljen a király, és pusztuljon a bulla, és azok, akik támogatják!" Rovid idő múlva már magát a királyi hatalmat is támadások érték.

A bulla körüli harc a király abszolút hatalma elleni mozgalommá terebélyesedett. Így például a társadalom kulonbozó koreiben vitatni kezdték a királyi hatalom és a parlament viszonyát. Egy tanácskozáson negyven ügyvéd, azoknak a papoknak a védelmében, akik a parlamenthez nyújtották be panaszukat puspokeik ellen, kifejtette azt a gondolatot, hogy a parlamentek a nemzet torvényes képviselői, s a király csak elen áll a nemzetnek, a torvények pedig nem egyebek, mint megegyezések a kormány es a kormányzottak kozott. Ez abban az idóben már forradalmi follepesnek minósult. Az ügyvédeket a legkulonbozőbb fenyegetésekkel kenyszerítettek, hogy nézeteiket írásban tagadják meg. Ennek a follépésnek mégis igen nagy a jelentősége és nem volt hiábavaló.

A harc ettől kezdve a parlament és a királyi hatalom kozott folyt. Ez a küzdelem — az előzővel szemben — már tisztán politikai jelleget oltott. Megemlítendő, hogy a parlamentnek egyidejűleg a társadalmi hatalomra igényt tartó papsággal is szembe kellett szállnia. A párizsi érsek a fent említett ugyvédeket eretnekeknek nevezte, és nyíltan kijelentette, hogy „a puspokoknek istenr rendelés folytán joguk van a világi hatalomtól teljesen független *kényszerítő hatalomra*".* Ez az arcátlan follépés óhatatlanul reakciót váltott ki — elsősorban a parlamentekben. A társadalom széles koreit foglalkoztatta a világi és az egyházi hatalom elválasztásának kérdése.

A király nehéz helyzetbe került: egyfelől nem túrhette, hogy a papság bitorolja a hatalmat, másrészt viszont nem nyugodhatott bele abba a szerepbe, amelyre a parlament most már igenyt tartott. Jellemző, hogy amikor a parlament a király parancsára elfogadta azt a rendeletet, amely leszogezte, hogy „a világi hatalom fuggetlen minden más hatalomtól, hogy egyedul a világi hatalomnak van joga rendelkezni a király alattvalóival és hogy az egyház szolgái felelősek a parlamentnek, amely íteleteiben és dontéseiben a királynak vannak alávetve", a király a papság kovetelésére érvénytelenítette a parlamenti határozatot.

Egyre hevesebben lángolt fel a harc a parlament és a királyi hatalom kozott. A parlament rendkívul óvatosan járt el és gyakran tett

* *Félix Rocquain:* Id. mű, 65. old.

engedményeket, pedig néha odáig fajult a dolog, hogy a parlament tagjait ellenzéki magatartásukért száműzték vagy letartóztatták. A parlament, mint olyan szerv, amely ha több nem is, de szurrogátuma volt a népképviseletnek (azaz főleg a nagyburzsoázia és a nemesség képviseletének), ragaszkodott ahhoz a jogához, hogy beleszólása legyen az ország törvényhozásába, és gyakran került konfliktusba a kormánnyal.

Nagy visszhangot keltett „A parlament eredetéről és hatalmáról" című írás. „Azok a kérdések, amelyeknél a nép érdekeiről van szó, hangoztatja az írás szerzője, nem tartoznak a Királyi Tanácsra. Népével a király csakis a parlamenten keresztül érintkezhet, hiszen ez ugyanolyan régi eredetű, mint maga a királyi hatalom, és együtt jött létre az állammal, s így megtestesíti az egész monarciát. A Királyi Tanács olyan hivatal, melynek egész működése ellentétes a királyság alaptörvényeivel, nincs semmiféle társadalmi jelentősége, és nyilvánvalóan jogbitorlást követ el, amikor érvényteleníti vagy megnyirbálja a parlamenti határozatokat. A király jelenléte a Tanácsban igen kis jelentőségű mozzanat, mert csak azért van ott jelen, hogy megsértse a törvényeket, pedig az uralkodó kötelessége a törvények védelme. Erre esküdött meg, és ezen alapul a néppel kötött szerződése. Minthogy a parlament közreműködése nélkül nem alkothat törvényeket, a parlament elutasító döntéseit és ellenvetéseit egyaránt köteles figyelembe venni. A parlamentnek azok a tagjai, akik lemondanának arról a jogukról, hogy ellenállást tanúsítsanak a királyi hatalommal szemben, elárulnák kötelességüket és ezzel bűnt követnének el."*

De a parlament megrémült, és ijedtében elítélte azt a memorandumot, amely jogait védelmezte. A parlamentnek azt a határozatát, amely máglyára ítélte a memorandumot, 1732. augusztus 13-án fogadták el.

Közben egyre nőtt a néptömegek gyűlölete a rendszer és a király ellen. A nép helyzete igen nehézzé vált. 1750-ben Párizsban lázadás tört ki amiatt, hogy a rendőrség összeszedte néhány kézműves gyermekeit, és a gyarmatokra akarta küldeni őket, mert a kormány növelni akarta ott a lakosságot. Sok rendőr életével fizetett, amiért oly buzgón vadászott a kézművesek gyermekeire.

A királyt a nép körében egyre dühösebben szidalmazták és a királyi palota felgyújtásával fenyegetőztek. A király leveleket

* Uo. 76. old.

kapott azzal a javaslattal, hogy térjen meg ősatyáihoz. Más levelek kifejtették, hogy legcélszerűbb lenne a királyt elfogni, kedvesét, Pompadourt felakasztani, a legfőbb hivatalnokokat kerékbetörni és így tovább.

D'Argenson 1751 májusában, majd ugyanezen év szeptemberében ezt írta naplójába: „Minden társadalmi réteg elégedetlen. Minthogy mindenütt rengeteg a gyúanyag, a zendülés felkeléssé válhat, a felkelés pedig *általános forradalommá*, s akkor majd valódi népi tribunokat, biztosokat, kommunákat választanak, a királyt és miniszтereit pedig megfosztják túlságosan széleskörű jogaiktól, hogy ne okozzanak annyi kárt."*

Mint látjuk, d'Argenson minden radikalizmusa mellett sem tudja elképzelni az államot király nélkül. Egyébként ez nemcsak d'Argensonra érvényes; az ötvenes években még a radikálisabb hangulatúak sem gondoltak a királyi hatalom teljes megsemmisítésére, bár egy-egy elmében már köztársasági eszmék érlelődtek. A forradalmi hangulat fejlődött és terjedt. Az elégedetlenséget főleg az általános nyomor táplálta, és az a tény, hogy a kormány egyszerűen képtelen volt javítani a helyzeten. Miközben a kormány a bulla körüli hercehurcával volt elfoglalva és a parlamenttel csatázott, a nép egyre jobban feldühödött, s kész volt elpusztítani a királyt is és környezetét is.

1751 végén d'Argenson azt írta, hogy „minden darabokra hullik... A közvélemény előrehalad, felemelkedik, növekszik, és kezdetévé válhat *az egész népre kiterjedő forradalomnak*".**

A parlament és a király újabb összeütközésével kapcsolatban újabb zavargások keletkeztek. A közvélemény a parlament oldalán állt, amelyben „a nemzeti szabadság maradványát" látta. „Egész Párizs mozgolódott — írja Rocquain. — A kormány lázadástól félt; letartóztatásokat foganatosítottak, és mindenüvé kémeket küldtek. Nyolc éjszakán át lovas őrség cirkált a városban, készen arra, hogy a mozgás első jelére lecsapjon. A teljesen zárt érseki palota előtt katonák őrködtek. A közтereken röpcédulákat foglaltak le, melyeken ezek a szavak állottak: „*Éljen a parlament! Halál a királyra és a püspökökre!*"***

Ily módon már a 18. század negyvenes, és különösen ötvenes évei-

* Uo. 158. old.
** Uo. 174. old.
*** Uo. 182. old.

ben a fennálló rendszer iránti gyűlölet olyan méreteket öltött, hogy megjelentek olyan röpcédulák és brosúrák is, amelyek magát a királyt támadták, és halált kiáltottak rá. Az ötvenes években — 1753—1754-ben — az ország igen közel állt a forradalomhoz. „Párizsban fokozódott az izgatott hangulat, a nép egyre jobban gyűlölte a királyt. Megint felkeléstől féltek. »Megtudtam az egyik legelőkelőbb párizsi köztisztviselőtől — jegyzi meg ezzel kapcsolatban d'Argenson —, hogy a párizsiak a legnagyobb izgalomban vannak. Katonai óvintézkedéseket tettek, megkettőzték az őrséget, Párizs utcáin a svájci és a francia gárda járőrei cirkálnak. Ugyanez a köztisztviselő azt mondta nekem, hogy biztos benne, ha bezárják a Châtelet-t, a boltokat be fogják csukni, megjelennek a barikádok, és megkezdődik az, amit úgy hívnak, hogy forradalom«".*

Ezek az események 1753 decemberében zajlottak le, 1754 közepére még jobban kiéleződött a helyzet az országban, s valóban úgy látszott, hogy küszöbön a forradalom.

A protestánsok, a hugenották üldözése tönkretette az országot. A nantes-i ediktum hatályon kívül helyezése, írja Brisson, olyan csapást mért a francia iparra, amely után hosszú ideig nem tért magához. A 17. század végén megkezdődött a „kivonulás", azaz a protestánsok menekülése Franciaországból s tartott egészen a 18. század közepéig. Az emberek százezrével vándoroltak ki Angliába, Németalföldre, Svájcba, Brandenburgba, a skandináv országokba, Amerikába, itt vállalatokat alapítottak, és fejlesztették ezeknek az országoknak az iparát, miközben Franciaország gazdasági élete hanyatlásnak indult.**

1753-ban az életüket féltő protestánsok fegyverkezni kezdtek. 1754 márciusában 5000 protestáns végleg elhagyta az országot. „Így hát mindenki belháborúra készül — írja d'Argenson —, a király saját alattvalói ellen küldi katonáit. Ez az egész zűrzavar a papok bűne ; az elmékben terjed az elégedetlenség és az engedetlenség, *s minden egy nagy forradalom felé halad mind a vallás, mind a kormányzás területén.*"*** „Minden oldalról rendkívül élesen szembehelyezkedtek a kormány zsarnokságával — írja Rocquain —, amely

* Uo. 196. old.

** Lásd *Pierre Brisson:* Id. mű, 166—168. old. ; lásd még : *Otto Zoff :* Die Hugenotten (A hugenották). 1949. ; *J. V. Lucsiszkij :* Katolicseszkaja liga i kalvinyiszti vo Francii (A katolikus liga és a kálvinisták Franciaországban), Kijev 1877.

*** *Félix Rocquain:* Id. mű, 191—192. old.

házasságra lépett a papság zsarnokságával... Az egész ország véleménye szerint abból származott minden baj, hogy a királyi önkény szövetségre lépett a püspökök despotizmusával; ez a végzetes szövetség készítette elő a forradalmat, amely ettől az időtől fogva szüntelenül fenyegette az országot."*

A forradalmat csak azokkal a — látszólagos — engedményekkel sikerült elodázni, amelyeket a kormány a közvélemény lecsillapítására tett: megígérték, hogy elkergetik az országból a jezsuitákat, újra összehívták a konfliktus idején feloszlatott parlamentet.

Ámde ez a „béke" nagyon rövid életű volt. A parlament és a királyi hatalom harca államjogi talajon lángolt fel újra. „A parlamentek — írta Voltaire — nem egyébre tartottak igényt, mint arra, hogy ők képviseljék az egész államot, amely különböző rétegekre oszlik, s ezek együttesen egyetlen intézményt alkotnak: a rendi országgyűlést (états généraux). Nagy gondolat volt ez, de túlságosan merész, és felingerelte a királyi hatalmat."**

A közvélemény majdnem minden esetben, amikor a parlament összeütközésbe került a királyi hatalommal vagy a papsággal, a parlament oldalán állt, amely, persze korántsem teljes mértékben, a burzsoázia érdekeit juttatta kifejezésre.

Van egy nagyon lényeges, figyelmet érdemlő körülmény, nevezetesen *a néptömegek forradalmi hangulata*, állandó készenlétük arra, hogy harcba bocsátkozzanak a gyűlölt királyi hatalommal és papsággal. D'Argenson Memoárjaiban állandóan kidomborítja a nép szerepét ezekben a konfliktusokban. „A nép — írja egy helyütt — még a piacokon is az alaptörvényekről és a nemzeti érdekekről beszélt, ami a hatalom ellen irányuló, veszélyes erjedés jele volt."***

A kor legelterjedtebb politikai eszméinek lényege a következőkben foglalható össze. A király a koronát a mai franciák ősei szabad választásának köszönheti. Vannak alaptörvények, amelyeket a királynak nem áll jogában egyoldalúan megváltoztatni, mert az előző királyok ezeket egyszer s mindenkorra alaptörvényeknek nyilvánították. A király kötelezte magát arra, hogy az országban érvényes szabályok szerint gyakorolja hatalmát. „A frankoknál már Gallia meghódítása előtt szilárd elvek uralkodtak (hallgatólagos megállapodások — des conventions tacites), de a nemzet önkénte-

* Uo. 193. old.
** Uo. 210. old.
*** Uo.

sen vetette alá magát. A király és a nép között tehát őseredeti szerződés van. Az alattvalók kötelesek engedelmeskedni a királynak, a király viszont köteles engedelmeskedni a törvényeknek. Franciaország alkotmánya és jogi alapelvei a társadalmi szerződésből fakadnak . . . A király csak az állam javára bírja a koronát, mert az állam a nép és nem a király érdekében létezik ; a király van a népért és nem a nép a királyért. Ezenkívül a király a koronázási esküvel is kötelezettséget vállal a nemzettel szemben. Ezért felelős alattvalóinak. A király csak az alaptörvények erejénél fogva uralkodik, s így nem áll jogában és hatalmában megváltoztatni azokat."*

A francia alkotmányra vonatkozó parlamentáris tanítással szemben álló abszolutista felfogás értelmében a király istentől kapja a hatalmat. Franciaországban minden hatalom a királyé. „Kizárólagos képviselője a nemzet érdekeinek ; ezért joga van arra, hogy rendelkezzék az alattvalók vagyonával, életével és személyével. Ha ő követeli, az alattvaló tartozik feláldozni magát. A parlamenteket a király hozta létre ; csakis neki köszönhetik létüket ; hatalmában áll, hogy saját belátása szerint figyelembe vegye vagy figyelmen kívül hagyja megjegyzéseiket. Ugyanígy, ha némely esetben összehívják a rendeket, ez csak azért történik, hogy meghallgassák a kormányzottak véleményét, s a régebbi királyok még csak tanácskozási jogukat sem ismerték el soha."**

A parlament és a királyi hatalom újabb összeütközése — amely majdnem általános népfelkelést idézett elő — 1756 végén és 1757 elején zajlott le.

Ismét figyelemre méltó, hogy miközben folyt a parlament viszálya a királlyal, a néptömegek élénken érdeklődtek a konfliktus iránt, s készek voltak a forradalmi akcióra. „Párizsban — írja Barbier, aki d'Argensonhoz hasonlóan ránk hagyta emlékiratait —, mindenki ellenségesen érez a fő hatalommal szemben ; a férfiak és asszonyok egymás szavába vágva juttatják kifejezésre felháborodásukat a (parlament ellen) legújabban elkövetett erőszakosság fölött. A népben — erősíti ezt meg d'Argenson — megszületett az ellenállás gondolata. Komor haraggal, »néma dühvel« figyelte az eseményeket, ami szinte csalhatatlan jele a közeli robbanásnak. »E néma düh mögött úgy érlelődött a felkelés, mondja d'Argenson, ahogyan a hamu alatt izzik a parázs. Párizsban reszketnek, hogy meg ne ölje-

* *Gottfried Koch:* Id. mű, 2. köt. 27—28. old.
** Uo. 31. old.

nek ezekben a napokban néhány jezsuitát vagy papot, mert akkor azonnal megmozdulna az egész nép«."*

1757. január 5-én Damiens merényletet kovetett el a király ellen, s ez újra megváltoztatta az események menetét. Drákói intézkedéseket hoztak a forradalmi megmozdulás elhárítására. A megtorló hadjárat első áldozatai a parlament tanácsosai voltak, akiket száműztek. A király deklarációt adott ki, amelyben tobbek kozt kijelentette : „Mindazok, akiket lelepleznek, hogy olyan műveket írnak, vagy pedig íratnak, melyeknek célja támadni a vallást, merényletet követni el hatalmunk ellen vagy felforgatni országaink rendjét és nyugalmát, *halálbuntetéssel sújtatnak*. Mindazok, akik kinyomtatnak ilyen műveket, a konyvkereskedók, a konyvvel házalók, és mindazok a személyek, akik az ilyen műveket terjesztik, *halálbuntetéssel sújtatnak*."**

Ezek a szornyű fenyegetések csak rövid ideig hatottak, és nemsokára nyílt felhívások jelennek meg, amelyek fegyverbe szólítják a népet. Ezek a felhívások természetesen nem a parlament tagjaitól indultak ki, sőt nem is a filozófusoktól, akik egyébként csak az ötvenes években kerültek az érdeklődés középpontjába, hanem ismeretlen emberektől származnak, akik ropcedulákat terjesztettek, s ezekben forradalomra hívták fel az embereket. Kik írták ezeket a ropcédulákat? Nem tudjuk, de egy biztos : nem márkik vagy grófok, nem adóbérlők és nem gazdagok, hanem egyszerű emberek, plebejusok, egyszóval — a nép fiai.

Mint Rocquain helyesen állapítja meg, az *alsó osztályok*, a néptömegek követelték a fegyvert. „Párizs legforgalmasabb helyein, a Luxembourgban, a Louvre-ban, a Comédie Française-ben lázító plakátokat ragasztottak ki, amelyek közül az egyiken az állt, hogy ha nem kényszerítik 50 millió livre fizetésére a papságot és ugyancsak nagy összegek fizetésére a legfőbb adóbérlőket, kiknek mindegyike kétszázezer livre járadékot élvez, akkor harmincezer ember, vezetőjének parancsnoksága alatt, készen áll, hogy fegyvert fogjon."***

Ezekben a királyi hatalomra nézve nyugtalanító napokban ugyancsak rájárt a rúd a filozófusokra. A filozófusok mintegy külon pártot alkottak, távol a lakosság jelentős rétegeinek forradalmi erjedésétől. A filozófusok elvégezték a maguk feladatát : kidolgoz-

* *Félix Rocquain:* Id. mű, 216. old.
** Uo. 219. old.
*** Uo. 226. old.

ták az új materialista, ateista világnézetet. Koruk számára felbecsülhetetlen értékű műveket adtak ki, ám gyakorlatilag nem avatkoztak be az országban folyó politikai harcba. Az ötvenes években valamennyire megváltozott a helyzet, a kormány ugyanis a maga kíméletlen módján rávetette magát munkáikra, betiltotta és mágyára ítélte a könyveket. Erre a sorsra jutott Helvétiusnak „A szellemről" című műve, Rousseau „Émile"-je és sok más munka. Diderot és D'Alembert híres „Enciklopédiá"-ját is üldözték.

Ám a kormány tehetetlennek bizonyult a filozófusokkal folytatott harcban, műveiket a tilalom ellenére is mind többen olvasták. Könyveik behatoltak a műhelyekbe, sőt még a kunyhókba is, mint ezt a hivatalos vádló is kénytelen volt elismerni a bíróság előtt. Voltaire írja, hogy az emberek az Enciklopédia ellen alkalmazott összes rendszabályok ellenére nemcsak Franciaországban, de majdnem egész Európában enciklopédistákká lettek.

Közeledett az 1771-es esztendő, amely ugyanolyan puskaporos légkörűnek, ugyanolyan feszültnek bizonyult, mint 1754 és 1757. Különösen súlyos volt a falusi lakosság helyzete. A dolog odáig fajult, hogy a falvak lakossága 1770-ben korpát, zabot, sőt helyenként füvet evett. A kenyér drágasága általános elégedetlenséget váltott ki, és mindenki azt követelte, hogy vessenek véget a nép szenvedéseinek. Fenyegető plakátok jelentek meg. „Ha a kenyér nem lesz olcsóbb és az ország dolgát nem hozzák rendbe — olvasható az egyik plakáton —, magunknak kell kézbe vennünk az ügyeket, és *húszan leszünk minden szuronnyal szemben.*"*

Az egyik írás szerzője az ország katasztrofális pénzügyi helyzete és a nép elviselhetetlen nyomorúsága láttán azt javasolta, hogy kobozzák el a nemzeti vagyon egyharmadát kitevő papi ingatlan vagyont.**

Ez a memorandum fölháborodást keltett a papság körében, s a kormány elrendelte a munka kinyomtatóinak szigorú megbüntetését.

Körülbelül ugyanebben az időben Párizsban kongresszust tartott

* Lo. 295. old.

** Ez a munka a következő címmel jelent meg: „Du droit du souverain sur les biens du clergé et des moines, et de l'usage qu'il peut faire de ces biens pour le bonheur des citoyens" (Az uralkodónak a papság és a szerzetesek javaira vonatkozó jogáról, s arról, hogy miként használhatja fel ezeket a javakat az állampolgárok érdekében).

a papság, melyen tulajdonképpen egyetlenegy kérdést vitattak meg : az egyházellenes művek ellen foganatosítandó rendszabályok kérdését. A papok még csak nem is érintették felszólalásaikban a néptömegek tragikus helyzetét. Ehelyett memorandumot szerkesztettek „A gondolat és a sajtó szabadságának pusztító következményeiről," s egyebek között rámutattak arra, milyen különleges veszélyt rejt magában a vallás szempontjából az „Enciklopédia" terjedése. Ezenkívül manifesztumot fogadtak el a következő címmel : „A francia papság óva inti a királyság hivőit a hitetlenség veszedelmétől." Ugyanezekben a napokban a parlament a papság nyomására máglyára ítélte a következő műveket : „Szent ragály", „A kereszténység leleplezése" és Holbach : „A természet rendszere".

A néptömegek gyűlölete napról napra nőtt a papság és a királyi hatalom ellen. A piacokon — az egyszerű emberek találkozó helyein — a királyt fenyegető plakátokat ragasztottak ki. „Állítom — írja valaki, akinek módjában volt helyes ítéletet alkotni az események menetéről —, hogy ha ebben a válságos pillanatban akadt volna vezető, a történelem egyik legszörnyűbb forradalma tört volna ki."*

A lényeg abban áll, hogy a nép mind izzóbb ösztönös gyűlölete a fennálló rend ellen, mélyen behatolt a tömegekbe, még a falvakban is. Ez a magyarázata a paraszti és a városi plebejus tömegek oly gyakori felkelésének ebben az időben. De a tömegek tudatos programmal, szervezettel, vezetéssel nem rendelkeztek. Viszont éppen ez a spontán nyugtalanságuk terelte a burzsoázia művelt elemeit az átgondolt harc irányába, s késztette őket arra, hogy hozzáfogjanak a meghatározott elvek vagy programok kidolgozásához. Később a program megvalósításáért folytatott harcban egyesülnek a néptömegek és a burzsoázia haladó képviselői.

Bachaumont — többtucat kötetnyi „Titkos memoárok" (Mémoires secrets) írója, aki ezzel a 18. századi Franciaország történetének kutatásához az egyik leggazdagabb forrást alkotta meg d'Argenson és Barbier emlékiratai mellett — a következőképpen jellemzi a jezsuiták előzése és a XV. Lajos halála között eltelt időszakot :

„Először is az *enciklopédisták* — akik tökéletesítették a metafizikát, s világosságot vittek bele (ez a legjobb eszköz annak a sötétségnek az eloszlatására, amellyel a teológia beburkolta) — megsemmisítették a fanatizmust és a babonát. Őket követték a *közgazdászok :* főleg az erkölcs és a gyakorlati politika kérdéseivel foglalkoz-

* *Félix Rocquain:* Id. mű, 307. old.

tak, keresték a módját, hogyan lehetne boldogabbá tenni a népet azzal, hogy megerősítjük a társadalmi kötelékeket, részben a kölcsönös szolgáltatások, részben a csere jobb megszervezése útján, és a természet tanulmányozására ösztönözték az embert. Végül a zavargások és az elnyomatás korában porondra léptek a *patrióták*, akik a törvény és a kormányzati formák forrásaiból kiindulva, bebizonyították, hogy az uralkodóknak és az alattvalóknak kölcsönös kötelezettségeik vannak egymással szemben, és nagy elveket szögeztek le."*

1774-ben XVI. Lajos lépett a francia trónra, aki reformok bevezetésére határozta el magát. Pénzügyminiszterévé Turgot-t, a fiziokrata iskola egyik legkiemelkedőbb képviselőjét nevezte ki. Levasseur** szavai szerint Turgot a korát érdeklő valamennyi tudományágban járatos volt. A fiziokraták filozófiai és közgazdasági nézeteiről fentebb már szólottunk. Bennünket most Turgot mint miniszter érdekel, akinek az akkori Franciaország e rendkívül fontos posztján az volt a feladata, hogy rendbehozza az ország pénzügyeit és keresztülvigyen egy sor reformot az ország gazdaságának szanálása érdekében. Turgot két hónappal XV. Lajos halála után, 1774. július 19-én vette át a miniszteri tárcát. E fejlett önérzetű, önálló gondolkodású ember távol állt a romlott udvari élet intrikáitól és cselszövéseitől. Határozott programmal kezdett a pénzügyek rendezéséhez.

Hivatalba lépésének első napján memorandumot írt XVI. Lajosnak, melyben kifejtette programját. Lényege három pont volt: semmiféle csőd! semmiféle adóemelés! semmiféle kölcsön! Csupa keserű igazságot közölt a királlyal. Rámutatott arra, hogy csökkenteni kell az udvar és a kegyencek szükségleteire fordított kiadásokat. A takarékosságban látta szinte az egyetlen eszközt, amelynek segítségével ki lehet vezetni az országot a katasztrofális pénzügyi helyzetből. A levélben saját helyzetét is jellemzi, megírva, hogy ellenségek és rágalmazók veszik körül, olyan emberek, akiknek az országban, az udvarnál és különösen a pénzügyek területén uralkodó állapotok fenntartása az érdekük, mert a királytól és a királynétól kapott legkülönbözőbb adományokból és ajándékokból élnek.

Turgot minisztersége alatt számos törvényt hozott, ezek közül különösen a következőket kell megemlíteni: a céheknek és a mes-

* Uo. 320. old.

** *E. Levasseur:* Id. mű, 2. köt. 609—610. old.

terek kiváltságainak megszüntetése, a gabonavámok megszüntetése és a szabad gabonakivitel bevezetése, a parasztok természetbeni útépítési kötelezettségének megszüntetése és a pénzbeni útadó bevetése. Turgot a pénzügyi, gazdasági és adminisztratív reformok mellett arra is időt talált, hogy proklamálja a külföldi irodalom franciaországi szabad behozatalának jogát. A helyi önkormányzatot is megreformálta: létrehozta a községi önkormányzati testületeket. Ezekben XVI. Lajos saját hatalmát látta veszélyeztetve. Bár addig bízott Turgot-ban, ekkor elfordult miniszterétől. Meg kell jegyezni, hogy a községi önkormányzati testületekre vonatkozó tervezet nem tartalmazott semmi olyat, ami megingathatta volna a király hatalmát. A Du Pont de Nemours által összeállított tervezetnek magában véve nem volt nagy politikai jelentősége, hiszen semmiféle szabadságot nem adott a népnek.

„Egészében véve — írja helyesen Oncken professzor — a tervezet az egymás fölött álló önkormányzati testületek rendszerét javasolja: városi és falusi községi tanácsok, járási és tartományi testületek, élükön az országos önkormányzati testülettel; a magasabb szintűek az alacsonyabb szintűeknek a küldötteiből alakulnak. A király alattvalói közül csak azok rendelkeznek választójoggal, akik legalább 600 livre földjáradékot élveznek. A testületeknek nincs politikai hatalmuk. Szerepük a király által követelt adók szétosztására szorítkozik. A szétosztás úgy történik, hogy az állami municipalitás, miután közölték vele a teljes összeget, szétosztja ezt a tartományi testületek között. Ez utóbbiak felbontják az összeget a járások között, a járások pedig a községek között, s ezek szabják meg az egyes adófizetők által fizetendő összeget. A maximum, ameddig a testületek önállósága terjedhet, az, hogy helyi utakat építenek és gondoskodnak a szegényekről."*

Turgot az ediktumaihoz írott „Préambules"-jeiben (Bevezetőiben) nem rejtette véka alá lesújtó véleményét az előző királyok uralkodásáról. Ediktumaiban nem Lajos király hatalmából indult ki, hanem a „természetjog" elveire alapozta őket. Levasseur helyesen jegyzi meg, hogy „a miniszter nyelve ugyanolyan új volt, mint reformjai".

Jóllehet Turgot adminisztratív, pénzügyi és általános gazdasági

* *Dr. August Oncken:* Geschichte der Nationalökonomie, Erster Teil: Die Zeit vor Adam Smith (A nemzetgazdaságtan története. Első rész: Az Adam Smith előtti korszak). Hirschfeld 1902. 452. old.

reformjai egészében véve igen mérsékeltek voltak, és a legkisebb mértékben sem rendítették meg a királyi hatalmat — Turgot, mint tudjuk, monarchista volt —, hallatlanul ellenséges fogadtatásra találtak az udvari körökben és azokban a társadalmi rétegekben, amelyek reszkettek mindennemű reformtól.

A néptömegek is szembeszálltak a szabadkereskedelemről szóló ediktummal, mert attól féltek, hogy ez megdrágítja a kenyeret. Az udvari klikk, amely gyűlölte Turgot-t a miniszternek ellene táplált ellenséges érzületéért, kihasználta a nép elégedetlenségét, és Turgot-ra uszította a tömegeket. Levasseur az úgynevezett „lisztéhségről" szóló fejezetben a tömegmegmozdulás jellegét is boncolgatja : azt vizsgálja, hogy ez az éhező tömegek ösztönös reakciója volt-e, vagy pedig az udvari körök provokálták, hogy megszabaduljanak Turgot-tól.* Bár erre nincsenek közvetlen bizonyítékok, Levasseur hajlamos arra a föltételezésre, hogy a zavargásokat a Turgot megbuktatásában érdekelt körök szervezték, mert sok letartóztatottnál pénzt találtak, ami mindenképpen arra mutat, hogy a lázadók között megvásárolt elemek is voltak.

Turgot lemondásra kényszerült. A miniszter XVI. Lajosnak címzett búcsúlevelében egyebek között a következő prófétai szavakat írta : , ,Soha ne feledje el, hogy I. Károlyt a gyengesége vitte a vérpadra."**

Félix Rocquain ugyancsak megállapítja : „sok jel arra mutat, hogy ez a lázadás elő volt készítve . . . Sok olyan lázadónak, aki a kenyér drágaságáról ordítozott, kifosztotta és felgyújtotta a kenyérraktárakat, aranypénzt találtak a zsebében."***

Ezek a felkelések — teljesen függetlenül attól, hogy az éhes tömegek spontán reakciói voltak-e az ország katasztrofális helyzetére vagy a reakciós körök provokálták ki őket a gyűlölt miniszter ellen —, nagyon világosan mutatják, milyen ellenséges volt már ekkor a tömegek hangulata a királyi hatalommal és az egész rendszerrel szemben. Azok, akik a zavargásokat provokálták — ha csakugyan volt ilyen provokáció —, aligha számítottak arra, hogy egyesek hamarosan XVI. Lajos detronizálását, sőt megölését fogják követelni. S valóban, „a zavargások idején — írja Rocquain —, Párizs és Versailles falain rendkívül fenyegető tartalmú plakátok jelentek

* *E. Levasseur :* Id. mű, 2. köt. 618. old.
** Uo. 633. old.
*** *Félix Rocquain :* Id. mű, 355. old.

meg. Az egyiken ez volt olvasható : »XVI. Lajost június 11-én kenik fel és június 12-én kivégzik« ; a másikon : »ha nem csökken a kenyér ára, kiirtjuk a királyt és az egész Bourbon-házat« ; a harmadikon pedig, amely, mint mondják, még a versailles-i királyi kabinet ajtajára is eljutott : »ha a kenyér ára nem csökken, és a kormányt nem váltják le, mind a négy sarkán felgyújtjuk a kastélyt«."*

Turgot miniszter valamennyi reformjának az volt a feladata, hogy előkészítse a feudális rendből a burzsoá rendbe való fokozatos átmenet feltételeit. A tulajdon biztosítása, rend, törvény előtti egyenlőség, az adók egyenletes elosztása — erre irányult Turgot reform-programja.

Turgot súlyosan hibázott, amikor hallani sem akart a királyi hatalom korlátozásáról, a képviseleti intézményekről, s ragaszkodott a korlátlan királyi hatalomhoz. Községi tanácsai nem rendelkeztek semmiféle hatalommal, pusztán tanácskozó szervek voltak.

Voltaire és az enciklopédisták ujjongva fogadták Turgot miniszteri kinevezését. Nagyra értékelték tehetségét és tudását, s egyetértettek vele a monarchikus hatalom kérdésében. Valamennyien felvilágosult egyeduralkodóról ábrándoztak, és nem vívtak harcot a királyi hatalom ellen egy új politikai rendért. A legnagyobb mértékben figyelemre méltó, hogy Turgot filozófus elvbarátaival együtt *homlokegyenest szembeszállt a közvéleménnyel, a néptömegek hangulatával, amelyek gyűlölték a királyi hatalmat,* s a tereken kiabálva vagy a házak falára ragasztott plakátokon számtalanszor kifejezésre juttatták véleményüket és hangulatukat. Turgot mint a burzsoázia képviselője arra törekedett, hogy kedvező gazdasági feltételeket teremtsen a kapitalizmus normális fejlődése számára, de figyelmen kívül hagyta a kérdés politikai oldalát, pontosabban oly módon akarta kibékíteni a burzsoáziát a királyi hatalommal, hogy a burzsoázia e hatalmat korlátlannak ismerje el. Reformjai adminisztatív jelleget öltöttek, de politikai célokat nem tűzött ki. „... Bátran mondhatjuk — írja helyesen Koch —, hogy még ha Turgot keresztülvitte volna is valamennyi reformját — s ez természetesen elképzelhetetlen volt az akkori körülmények között —, ha tehát az abszolút hatalom kiküszöbölte volna mindazt, ami még a feudális államra emlékeztetett s amit végül az augusztus 4-ről 5-re virradó éj megsemmisített, és ha ennek eredményeképpen az állam került volna

* Uo.

szemtől szembe egy egynemű tömeggel, amelyben mindenkinek egyenlő jogai és kötelezettségei vannak — a forradalmat akkor sem lehetett volna elkerülni, mert túlságosan erősek voltak az abszolút monarchia megdöntésére törekvő áramlatok."*

A városi szegénység — munkások, kézművesek, napszámosok stb. — szüntelenül felkeléssel fenyegette az államhatalmat és a gazdagokat. „Minthogy a gazdag nem óhajt a szegény segítségére sietni, olvassuk az egyik névtelen levélben, és egyáltalán nem azon töri a fejét, hogyan juttasson neki kenyeret, a szegény fegyverrel a kézben fogja kiharcolni magának."**

Éppen ezekben a napokban, a „lisztháború" idején Malherbes, Turgot minisztertársa első ízben kérte memorandumban a királyt, hogy legalább a vidéki rendeket hívja össze.

Az úgynevezett patrióták már nyíltan bírálták az abszolút királyi hatalmat. „A törvények barátja", „A polgár katekizmusa" című brosúrában tudtára adták a királynak, hogy a koronát nem istentől, hanem a néptől kapta. Ezek a brosúrák lényegében Montesquieu és Rousseau politikai eszméit propagálták. A népszerű formában kifejtett gondolatok nagy hatást gyakoroltak a közönségre. Forradalmi politikai eszméket ültettek el a népben.

Egyidejűleg olyan könyvek is megjelentek — mint például Lanjuinais „Le Monarque accompli"-je (A tökéletes uralkodó) —, amelyek felkelésre szólították a népet, hogy „eltapossa azokat a szörnyetegeket, amelyek fel akarják falni". Turgot ellenségei e könyvek megjelenését az ő „romboló" politikájának a rovására írták.

Turgot távozása után valamennyi reformját hatályon kívül helyezték, visszaállították a robotot és a céheket. Turgot legközelebbi munkatársait — Du Pont de Nemours-t és Bandeau abbét — száműzték. A robot visszaállítása természetesen hallatlan felháborodást keltett, mindenekelőtt a parasztok körében, akik Turgot reformjait örömmel fogadták volt. Clugnyt nevezték ki pénzügyminiszterré, aki a népet fosztogató közönséges csirkefogónak bizonyult. Nem sokkal Turgot távozása után az ország újra közel volt a felkeléshez. Clugny még abban az évben meghalt, és Neckert bízták meg a pénzügyek vezetésével, aki részben kölcsönökkel próbálta rendbehozni a helyzetet, részben újabb reformokkal próbál-

* *Gottfried Koch :* Id. mű, 2. köt. 187. old.
** *Félix Rocquain :* Id. mű, 356. old.

kozott. Tevékenysége azonban nem járt sikerrel. Az udvari körök és a papság rágalomhadjáratot indítottak ellene, és a legkülönbözőbb intrikákkal végül is lemondásra kényszerítették. Utódjává Joly de Fleuryt nevezték ki.

Hogy milyen vadul gyűlölték már ekkor Franciaországban a királyi házat és különösen Marie Antoinette királynét, megítélhetjük a királyné ellen írott pamfletekből. A teljesen „nyíltszavú" brosúrák egész zuhataga foglalkozott a királyné személyével, magánéletével.

E pamfletek és brosúrák mellett komoly könyvek is jelentek meg, mint például Delisle de Sales „Természetfilozófiá"-ja („De la philosophie de la nature", 1770), Voltaire névtelen munkái és Raynal abbé műve: „Az európaiak indiai intézményeinek és kereskedelmének filozófiai és politikai története" („Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les Indes"). Ezt a tíz kötetből álló munkát a kormány még 1772-ben betiltotta. Az új, 1780-i kiadás, amelyet a parlament 1781. május 25-i határozatával máglyára ítélt (a szerzőnek külföldre kellett menekülnie), nemcsak a vallást bírálta élesen, hanem a despotizmus megsemmisítő kritikáját is tartalmazta.

„A keresztény vallás — írja a szerző — nem egyéb, mint barbár morál, amely az élet örömeit a legsúlyosabb bűnöknek látja; alacsonyrendű morál, mert azt követeli az embertől, hogy az alázatban találjon kielégülést; ostoba morál, mert a szerelem gyengeségeit és a legkegyetlenebb tetteket egyforma kínokkal bünteti a túlvilágon; babonás morál, mert meg akar semmisíteni mindent, ami eltér az uralkodó nézetektől; önző morál, mert csak olyan jótetteket engedélyez, amelyek előnyösek a papnak, és bűnnek tekinti azt, ami a vallás szolgáinak árt."

A filozófiának kell elfoglalnia isten helyét a földön. A filozófiához igazodjék a politika és a törvényhozás. „Minden zseniális író született atyja hazájának, szószéke az egész nemzet, bírája a társadalom, és nem a zsarnok, aki nem érti meg őt, sem a miniszter, aki nem akarja meghallgatni. A törvényalkotás jogának a föld bölcseit kell megilletnie, és minden népnek e törvények elfogadására kell törekednie..." Raynal hivatkozik a Ceylon szigetén érvényben levő ősi szokásra, „amely az uralkodót aláveti a törvény hatályának, s halálra is ítéli, ha meg meri szegni a törvényt..." Ha a népek ismernék saját jogaikat, ez az ősrégi szokás a földkerekség minden országában érvényes volna. „A törvény semmi, ha nincs hozzá kard,

amely ott függ mindenkinek a feje fölött, és lesújt arra a főre, aki túlemelkedik saját horizontális szintjén."*

Raynal élesen támadja XVI. Lajost. Még a fenyegetőzéstől sem riad vissza, amikor követeli Franciaország politikai és gazdasági átalakítását : a néger-kereskedelem megszüntetését, a monopóliumok felszámolását stb. „Amíg a rossz uralkodót — írja — minden teketória nélkül ki nem végzik, mint a legaljasabb bűnözőt, addig a nép nem élvezheti maradéktalanul az őt megillető jogokat."**

Ezek a forradalmi megnyilatkozások elég világosan jellemzik a polgári értelmiség hangulatát az 1789-es forradalom előestéjén. Bár a nagy néptömegek maguk nem voltak képesek arra, hogy gondolataikat és benyomásaikat világos és határozott koncepciókká formálják, ösztönös forradalmiságuk arra késztette az értelmiséget, hogy egyre erélyesebb intézkedéseket követeljen a királyi hatalom ellen.

A burzsoáziának a 18. század nyolcvanas éveiben és különösen az 1789. esztendő első felében folytatott eszmei-politikai harcával egyidejűleg a parasztok és munkások mozgalma is terebélyesedett. Majdnem az egész országban felkelések törtek ki, amelyek már akkor nagy aggodalommal töltötték el a burzsoáziát.

Az 1789 első felében kibontakozó gazdasági válságnak elkerülhetetlenül politikai és társadalmi válsággá kellett fejlődnie. Ezt a válságot lényegileg az ország egész megelőző fejlődése készítette elő.

III

A feudalizmus méhében fokozatosan kialakultak a kapitalista viszonyok. Noha a feudális béklyók gátolták a kapitalizmus fejlődését, 1789-ig az ipar és a kereskedelem már jelentős fejlődésen ment keresztül.

„Az olyan nagyforgalmú kikötővárosok mellett, mint Marseille, Bordeaux, Nantes, Le Havre, létrejöttek a tőkés manufaktúra nagy központjai : Lyon, a szövőipari termelés központja, Rouen és környéke, a posztó- és pamutipar körzete, Annonay, a papírtermelő központ ; acélöntés, len- és bádogtermelés Dauphinében, paszományipar (zsinór, rojt) St.-Étienne-ben stb. Az anzini részvénytár-

* Uo. 420. old. Rocquain a szöveget a vádiratból idézi.
** Idézi *Gottfried Koch :* Id. mű, 2. köt. 207. old.

saság tulajdonában levő szénbányákban 1789-ben 4000 munkást foglalkoztattak és 12 gőzgépet használtak. Dietrich elzászi nagyiparos vasgyárai és (a mai Franciaországban) híres Creusot-üzemek már akkor is jelentős tőkés vállalkozások voltak, amelyek gépesített termelési módszereket alkalmaztak. A manufakturális termelésmód, mint Marx rámutat, egyáltalán nem zárta ki a gépek szórványos alkalmazását. S bár Franciaország a 18. században még messzebb volt attól, hogy Anglia nyomán áttérjen a gyári termelési rendszerre, a kezdetleges gépek alkalmazása a textiliparban már az 1789-es forradalom előtt megkezdődött."* Jelentékeny tőkével rendelkező részvénytársaságok is működtek már. Oberkampf 9 milliós tőkével alapított ilyen társaságot. Anzinban 1789-ben 375 ezer tonna kőszenet bányásztak. Kifejlődött a pamutipar is : a gyárakban Angliából hozatott gépekkel dolgoztak. 1789-ben többek között Amiens-ben, Orléans-ban, Montargis-ben, Louviers-ben működtek ilyen gyárak. A gépi termelés lassan fejlődött Franciaországban, s csak a császárság idején kapott erős lökést.**

Az ipar és a technika normális fejlődésében, ugyanúgy, mint a társadalmi élet minden más területén, gátló szerepet játszottak a középkori intézmények : a céhrendszer, a feudális adók, a nép jogfosztottsága.

1788 nyarán a szörnyű jégeső és orkán a termés jelentős részét elpusztította. 1789-ben is rossz volt a termés. A drágaság elviselhetetlenné vált. 1789-ben a búzaárak 50%-kal, a rozsárak 100%-kal haladták túl az 1787. évi árakat. Természetes, hogy a lakosság — mindenekelőtt a parasztság és a munkásság — vásárlóképessége igen nagy mértékben csökkent. A falusi lakosság és a városi szegénység éhezett. 1788 elejétől a hallatlanul magas nyersanyagárak miatt nehézségek jelentkeztek a textiliparban. Valamennyi nagy textilipari központ — Normandiától Champagne-ig, a sèvres-i posztógyáraktól Lyonig — válságba került. A termelés a felére süllyedt. A válság más iparágakra is átterjedt (például az építő- és a bútoriparra). A Saint-Antoine külváros egyáltalán nem dolgozott. Ilyen körülmények között egyre inkább kiéleződött az antagonizmus a

* „Francuzszkaja burzsuaznaja revoljucija. 1789—1794" (A francia polgári forradalom. 1789—1794). Moszkva—Leningrád 1941. 5—6. old.

** *Roland Mousnier* et *Ernest Labrousse :* Le XVIII. siècle. Révolution industrielle, technique et politique (1715—1815). (A XVIII. század. Ipari, technikai és politikai forradalom.)

burzsoázia és a proletariátus, a földesurak és a parasztok között. De a fő ellenséget, amellyel mindenki szemben állt — a királyi hatalmat és a papságot — az egész társadalom osztatlanul gyűlölte.

Franciaországban 1789 első felében — a forradalom kitörésének esztendejében — kibontakozik a parasztok és a munkások tömegmozgalma. Az 1787-ben kezdődött gazdasági válság egy pillanatra sem enyhült és szörnyű pusztításokat végzett az ország életében.

„Ha már maga a »feudális reakció« is elég volt ahhoz, hogy parasztfelkeléseket idézzen elő 1782 és 1788 között, nem nehéz elképzelni, milyen mértékben halmozódtak fel a forradalom erői 1789-ben, amikor a parasztok százezrei éheztek, s amikor szerte Franciaországban tömegével jelentek meg a felnőtt, erős fizikumú koldusok, akik először életükben kényszerültek alamizsnáért nyújtani kezüket. A rendi országgyűlés megnyitását megelőző 4—5 hónap folyamán egész Franciaországban — Pikárdiától a Provence-ig és Poitoutól Elzászig — népfelkelések törtek ki, amelyek nemcsak a kiváltságosakat, hanem a burzsoáziát, pontosabban a nagyburzsoáziát is rettegéssel töltötték el. A nép terrorizálta a mozgalommal szembeszegülni próbáló burzsoákat és hivatalnokokat. A tömeg kővel hajigálta meg őket ; »néha a szemük láttára sírokat kezdtek ásni, hogy eltemessék őket, sőt koporsókat is hoztak magukkal, hogy még jobban megijesszék a makacskodókat, akik persze sietve visszavonultak«.''*

A régi társadalommal szembeforduló erők korántsem voltak egyneműek.

A tőkésosztály nagy-, közép- és kispolgárságra oszlott. A nagyburzsoázia — pénzemberek, adóbérlők, nagykereskedők, rabszolgakereskedők, vasgyárosok, bányatulajdonosok — helyzetét tekintve közel állt a kiváltságos rétegekhez, az arisztokráciához. A középpolgárságot a közepes tőkével rendelkező kereskedők, a kisebb manufaktúrák tulajdonosai stb. alkották. A városi kispolgárság alkotóelemei a kézműves mesterek, kocsmárosok, boltosok, utcai árusok, kisiparosok voltak.

„A városi plebejusok proletár rétegét a teljesen fejlett, központosított manufaktúrák munkásai alkották ; továbbá a kisebb manufaktúrák segédei (az úgynevezett compagnonok), a kis manufaktúrák és kézműves műhelyek kisegítő munkaerői (tanulók, napszámosok stb.), valamint a kézműves-segédek.

* „Francuzszkaja burzsuaznaja revoljucija. 1789—1794''. 40. old.

A félproletariátushoz tartoztak a manufaktúrák és kézműves műhelyeknek azok a dolgozói, akik, bár tulajdonosai voltak a termelőeszközöknek, nem alkalmaztak bérmunkát, kíméletlen kizsákmányolás volt az osztályrészük, s emberfeletti munkájukkal nyomorúságos életszínvonalat biztosíthattak csak maguknak."*

Ennek a társadalmi differenciálódásnak megfelelően ment végbe az ideológiai differenciálódás is: mindegyik osztálynak megvolt a világszemlélete, vagyis saját nézete az életről és a feladatokról, saját érdekeiről, s ezeket az érdekeket és nézeteket képviselik a politikai pártok a maguk társadalmi-politikai doktrínáival.

Mielőtt azonban rátérnénk a különböző szociális tanok kifejtésére, szólnunk kell néhány szót a parasztságról, amely különleges helyzetet foglalt el a társadalomban, s a forradalom legfontosabb tényezője volt.

A parasztok felszabadítása nélkül lehetetlen volt a kapitalizmus fejlődése.

A régi okmányokból világos képet kapunk arról, hogy milyen volt a parasztok helyzete a forradalom előtti korszakban. Fénelon 1693-ban levelet írt XIV. Lajosnak, amelyben lefestette a parasztság siralmas helyzetét.

„Felség — írta —, az Ön népei ... éhenpusztulnak. A földművelés majdnem teljesen abbamaradt ... a városok és a falvak elnéptelenednek, minden ipar elsorvad, és nem táplálja többé a munkásokat. Kereskedelem úgyszólván nincs többé. Vagyis Ön elpusztította az eleven erők felét az államon belül avégett, hogy fölösleges területeket hódítson meg és védelmezzen az országon kívül. Ahelyett, hogy pénzt szipolyozna ki ebből a koldusból, alamizsnát kellene adni neki és táplálni őt. Egész Franciaország egyetlen kifosztott és eleség nélkül tengődő óriási kórház."**

Franciaországban dühöngött a nyomor, pusztult a nép. Közvetlenül a forradalom előtt ugyanaz volt a helyzet, mint régebben: a falvak a kihalás útjára kerültek. A választók által a küldötteknek adott utasítások is tanúskodnak erről. Egyesek a francia parasztokat az akkor rabszolgasorban levő amerikai négerekhez hasonlították, mások, mint például madame Roland, kijelentették, hogy a francia parasztok százszor boldogtalanabbak a karaiboknál,

* Uo. 7. old.
** *Pierre Brisson:* Id. mű, 274. old.

a grönlandiaknál és az eszkimóknál. Az uralkodó osztályok, élükön a királlyal, hét bőrt húztak le a parasztokról, a szó szoros értelmében kihalásra kárhoztatták őket.

Az ország valamennyi gazdasági ága közül a mezőgazdaság volt a legelmaradottabb. Rendkívül kezdetleges munkaeszközökkel dolgoztak.

A paraszti földeket a szétaprózottság jellemezte. A parasztok nevetségesen parányi földdarabokon kínlódtak, s a feudális kötelezettségek elviselhetetlen terheit nyögték. Természetes, hogy teljesen képtelenek voltak a földművelés tökéletesítésére, fejlettebb munkaeszközök alkalmazására. Az éhezés, a nyomor, a járványok, a technikai-gazdasági elmaradottság, az erejükön felüli feudális terhek mélységes gyűlöletet keltettek a falvak elnyomott és jogtalan lakosságában a földesurak és a hatalom iránt. A parasztok nem egy esetben fellázadtak, de mindannyiszor vereséget szenvedtek. „A 17. században és még korábban időnként fellobbanó szervezetlen, elszigetelt parasztfelkelések — miután a 18. század első felében átmenetileg elcsöndesedtek —, XVI. Lajos uralma alatt a feudális reakció hatására hatalmas erővel lángoltak fel újra. 1782-ben Poitouban tört ki parasztlázadás, 1786-ban Vizille-ben, 1783 és 1787 között felkelés zajlott le a Cévennes-ben: Vivarais-ban, Gévaudanban."*

Nem csoda, ha már a 18. század első harmadában porondra lépett a parasztság ideológusa Jean Meslier személyében, aki látva a parasztság szenvedését és jogtalanságát, látva, hogyan nyomják el és zsákmányolják ki ezt az osztályt a földesurak, a papság, az államhatalom és általában a gazdagok, fellépett kommunista utópiájával, melynek célja az egyetemes forradalom volt; meg kell semmisíteni, mondotta, minden kizsákmányolót és elnyomót, s a fennálló rabló rendszer romjain új társadalmi rendet kell építeni, amely vagyonközösségen, kommunista elveken alapul.

Bármennyire utópikus is Meslier „Végrendelete", arról tanúskodik, hogy a parasztság katasztrofális helyzetben van s a legrövidebb időn belül kiutat kell találni ebből a helyzetből. Meslier utópista „rendszerében" egészséges elemek is voltak, s mindenképpen a jövő zseniális megsejtését kell látnunk benne. Ugyanebben az irányban haladt Morelly „A természet kódexe" c. műve, valamint részben Mably és más utópista kommunisták munkássága, akik

* „Francuzszkaja burzsuaznaja revoljucija. 1789—1794." 5. old.

írásaikban az akkori Franciaország „alsó" osztályainak követeléseit tükrözték vissza.

N. Karejev, „Kresztjanye i kresztjanszkij voprosz vo Francii v poszlednyej csetvertyi XVIII. veka" („A parasztok és a parasztkérdés Franciaországban a 18. század utolsó negyedében") (Moszkva 1879) és „Ocserki isztorii francuzszkih kresztjan ot drevnyejsih vremen do 1789 goda" (A francia parasztok vázlatos története a legrégibb időktől 1789-ig) (Varsó 1881) című munkáiban megrázó képet fest a francia parasztok helyzetéről. Csak néhány, a 18. század végére, vagyis a forradalom előestéjére vonatkozó adatot idézünk ebből a munkából.

„Argentrében (Bretagne) — írja — 2300 lakos közül több mint 500 teljesen nincstelenné vált ; a normandiai S. Patrice 1500 lakosából majdnem 400 koldulásból élt ; a Carhaix környéki falvakban a következők voltak az arányok : Frérogan : 10 jómódú család, 10 szegény, 10 nincstelen ; Mortref : 47 jómódban élő család, 74 kevésbé jómódú, 64 szegény és napszámos. A városokban sem volt jobb a helyzet : Lyonban 1787-ben 30 000 munkás nyomorgott ; Párizsban a 650 000 lakosból 118 784 volt a nincstelen. A forradalom idején a nincstelenek száma már milliókra rúgott, s már jóval a forradalom előtt megmutatkoztak a munkanélküliség, a nyomor és az éhség okozta jövendőbeli megrázkódtatások baljós jelei. A várost elárasztották azok az emberek, akik ott kerestek munkát, menekvést az adók, a csendőrség elől stb. Mindenütt arról panaszkodtak, hogy a falvak elnéptelenednek, kevés a munkáskéz, a városokban pedig nem tudták, hogyan szabaduljanak meg a nincstelenektől. Ezek az éhező és félig éhező emberek a városokban és falvakban fosztogatásra adták magukat, zavargásokat, lázadásokat szítottak. A 18. századnak a maga külön oka is megvan a felkelésekre : ezeket nem a feudális nyomás, nem az adóemelés, nem a katonák garázdálkodása idézi elő, hanem egészen egyszerűen az éhség, aminek legbeszédesebb példája az úgynevezett liszthábóru volt (la guerre des farines) Turgot miniszterségе alatt (1775)."*

Sok józsemű ember már jóval a forradalmi események bekövetkezése előtt előre látta és meg is mondta, hogy nemsokára kitör a forradalom. Köztük találjuk az utópista kommunistákat is. De polgári gondolkodók is akadtak, akik előre látták az események

* *N. Karejev:* Ocserki isztorii francuzszkih kresztjan ot drevnyejsih vremen do 1789 goda (A francia parasztok vázlatos története a legrégibb időktől 1789-ig). Varsó 1881. 129—130. old.

menetét. A burzsoáziának sikerült ugyan eredményeket elérnie a feudális rendszer keretei között, nagy vagyonokat szerzett, mégis tapasztalnia kellett, hogy a viszonyok gátolják a kereskedelem és az ipar fejlődését. A burzsoázia emellett — minthogy már eddig szilárd pozíciókra tett szert a társadalomban —, uralomra tört, a politikai hatalom meghódítása lebegett szeme előtt. Vezető szerepre tartott igényt a társadalomban. Helyzetének megfelelő világnézetet és politikai eszményt alakított ki. Ugyanezt kell mondani a kispolgárságról is. Ámde a különféle gondolkodási módok és ideológiai koncepciók csak a forradalom alatt bontakoztak ki teljes mértékben.

2

AZ 1789. ÉVI FRANCIA POLGÁRI FORRADALOM ÉS A MUNKÁSOSZTÁLY. JEAN PAUL MARAT ÉS VILÁGSZEMLÉLETE (1743–1793)

A marxizmus—leninizmus megalapítói sok időt és nagy figyelmet szenteltek a 18. század végén lezajlott Nagy Francia Polgári Forradalom tanulmányozásának. A marxizmus az egész emberi történelem folyamán vívott osztályharcok tapasztalatainak zseniális általánosítása. A francia polgári forradalom ebből a szempontból különösen fontos lapja a történelemnek, mert rendkívül gazdag anyagot szolgáltatott a marxizmus megalapítóinak, főleg politikai elméletük felépítéséhez. A munkásosztály a forradalom folyamán hosszú és bonyolult fejlődési utat tett meg : mint a forradalom döntő harci ereje, eleinte a burzsoáziát követte, mert még hiányzott annak a tudata, hogy saját külön érdekei vannak, amelyek szögesen ellentétesek a burzsoázia érdekeivel; végül pedig eljutott az egész burzsoá rend ellen, a kommunizmusért vívott szervezett harc első kísérleteiig.

A munkásosztály fellépése a történelem színpadán és osztályharcának tapasztalatai lehetővé tették a marxizmus nagy megalapítói számára, hogy megalkossák az új világnézetet, az új politikai filozófiát, a tudományos szocializmus elméletét és a történelmi fejlődés új koncepcióját.

Ezt a fejezetet annak a harcnak szenteljük, amelyet a francia munkásosztály a forradalom alatt saját külön érdekeiért, saját jogaiért vívott, s nagy figyelmet szentelünk majd a forradalom befejező szakaszának, amikor első ízben tűzték ki célul a burzsoá rend megdöntését és a politikai hatalom megragadását a kommunizmus megvalósítása érdekében.

A nagy forradalmi dráma szereplői a társadalmi osztályok voltak.

A különböző osztályok véres ütközetei, melyek meghatározott anyagi érdekekből s az ezekből eredő nézetekből sarjadtak, nemcsak a forradalom menetét és kimenetelét határozták meg, hanem a polgári társadalom további fejlődésének irányát is.

Ezeknek az osztályütközeteknek a tartalmát s egyben eredményét teljesen meghatározta annak az ellentmondásnak a mértéke, amely egyfelől az ország termelőerői, másfelől a megelőző történelmi korszak folyamán kialakult társadalmi viszonyok összessége között jelentkezett.

A 18. század végén a meglehetősen kis létszámú francia proletariátus jó részét még túlságosan szoros kötelékek fűzték a régi termelési formákhoz, semhogy képes lett volna saját osztályprogramjának kidolgozására és a bérrabszolgaság megszüntetésére. S ha a francia forradalom „az egyenlők összeesküvésével" végződött, akkor ez az esemény, Jaurès szavaival, csupán grandiózus fellobbanás volt, a forradalmi válság utolsó rezdülése. „Az egyenlők összeesküvése" tulajdonképpen már kívül esett a nagy forradalmi dráma keretein, nem annyira a burzsoá forradalom finaléját, mint inkább a világtörténelem új fejezetének nyitányát jelentette. „Az egyenlők összeesküvése" a francia kommunisták nagy hagyatéka a születő új világ részére. Babeuf és elvtársai azért rántottak kardot, hogy levágják a burzsoázia fejét, de maguk hulltak el a polgárság kardjától, mert még nem jött el az idő. Ám Babeufnek és elvtársainak vére nem folyt hiába. Bármilyen éretlen volt is kommunizmusuk, előhírnökei annak a harcnak, amelyet majd a proletariátus az új kommunista társadalomért vív. S amikor a 19. század harmincas éveiben a proletariátus új életre kelt, elsősorban Babeuf nagy örökségére emlékezett.

Nem szándékunk most sem a francia forradalom eseményeit ismertetni, sem a különböző osztályok egymás közötti harcát ábrázolni. Feladatunk szerényebb: csupán rövid, vázlatos képet kívánunk adni a proletariátus fejlődéséről a francia forradalom alatt, meg akarjuk mutatni szerepét a forradalomban, megvilágítva eszméit és nézeteit az életről, a társadalomról és az államról. Ezen az alapon azután részletesebben foglalkozhatunk majd a 19. század harmincas és főleg negyvenes éveinek — a marxizmus keletkezése korszakának — munkás- és szocialista mozgalmaival.

Franciaország a 18. század közepén túlnyomórészt mezőgazdasági ország volt. Az ipar főleg kisüzemű, kézműves munkán nyugodott. A céhszervezet, melynek tagságát a mesterek, segédek és tanoncok

alkották, nagy jelentőséggel bírt még az ország egész társadalmi és gazdasági életében. A forradalmat megelőző utolsó évtizedekben a nagyipar sokat fejlődött, és súlya jelentékenyen megnőtt az ország gazdasági életében. Franciaország kétségtelenül nem lépett még az ipari forradalom útjára. A gépi termelés még csak keletkezőben volt, bár a technikai vívmányok már elég jelentős mértékben tért hódítottak, s ezzel együtt a termelés szervezetében is jelentős változások mentek végbe. A forradalom kitörésének időpontjában már több francia tartományban egész sor posztógyár működött: Normandiában, Pikárdiában, Artois-ban és Lyonban virágzott a kivitelre dolgozó nagyipar. Normandiában gyapjú- és pamutgyárak működtek, Tours-ban, Rouenban, Lyonban selyemgyárak, az Ardennes-ekben kohászati üzemek, Elzász-Lotharingiában fémárugyárak, Artois-ban pedig kőszénbányákat tártak fel. „Az ipari technika mechanizmusában — írja Jaurès — szakadatlan haladást lehetett megfigyelni. A 18. század közepétől kezdve az ipar teoretikusai és gyakorlati szakemberei egyaránt rámutattak arra, hogy az iparfejlesztés célja: lehetőleg minél inkább gépekkel helyettesíteni a munkáskezeket."*

Mégis azt kell mondanunk, hogy bármennyire megerősödött a forradalom előtt a francia kereskedő és ipari burzsoázia, a gépi nagytermelés még csak embrionális állapotban létezett. A gépek elterjedése a burzsoázia jelentős részének ellenállásába ütközött. Sokan követelték a gépek eltiltását. E tekintetben az ipari burzsoázia két csoportra szakadt. Gazdagabbik része, amely félt az új munkaeszközökkel felszerelt angol gyárak konkurrenciájától, a kialakult helyzetből a kiutat a gépek alkalmazásában látta. A kevésbé gazdagok azonban, akik nem rendelkeztek elegendő tőkével ahhoz, hogy beszerezhessék a drága gépeket, erélyesen ellenezték a gépi termelés bevezetését.

A burzsoáziának ez a része, amikor ellenezte a gépi berendezések alkalmazását, a munkásosztály nyomorúságos helyzetére hivatkozott. Így például a cannes-i posztógyárosok testülete kijelentette: „Minthogy a gépek jelentős kárt okoznak a szegény embereknek, s mivel megfojtják a fonóipart, kívánatos lenne megtiltani alkal-

* *Jean Jaurès:* Histoire socialiste de la Révolution Française, Tome I, La Constituante (A francia forradalom szocialista története, I. köt. Az Alkotmányozó Gyűlés). Paris, Édition de la Librairie de l'Humanité, 1927. 88. old.

mazásukat."* Ezek a gyárosok természetesen saját személyes érdekeiket védelmezték, mert tudták, hogy képtelenek felvenni a versenyt az új műszaki bázisra áttérő gyárosokkal. De saját érdekeik védelmében még a munkások érdekeire is hivatkoztak és könnyeket hullattak a munkások miatt, akikre a gépek bevezetése esetén szomorú sors várna. A gyárosok munkásaik természetes „gyámjainak" és „védelmezőinek" tekintették magukat. A francia proletariátus gépellenes szemlélete teljesen érthető, hiszen minden egyes új gép jelentős számú munkást szorított ki a gyárakból, akik egy falat kenyér nélkül maradtak, és semmi reményük sem volt arra, hogy munkát találjanak. Ezért a francia középpolgárság mellett a manufaktúrák munkásai is erélyesen ellenezték a gépek bevezetését. A forradalom korszakában a francia ipar műszaki bázisának semmiféle nagyobb méretű gyökeres átalakulásáról nem lehetett szó. Az ipar alapvető formája a házi- és a kézműipar maradt, s a falusi lakosság is termelt manufaktúra-árukat. Ily módon a munkások területileg nem álltak kapcsolatban egymással, gyakran nemcsak nem egy épületben, hanem még csak nem is egy városban dolgoztak. Az akkori Franciaországban a nagy gyárak nem szabályt, hanem kivételt jelentettek. Ritka szigetekként szóródtak szét az ország területén, és Franciaország gazdasági rendszerében egyáltalán nem foglaltak el túlnyomó vagy uralkodó helyzetet. Elegendő megemlíteni, hogy míg az 1789-es Angliában már több tízezer fonógép működött a fonóiparban (jenny), Franciaországban ugyanekkor 900 darab volt belőlük. Ugyanez vonatkozik az egyéb gépekre is.

Az ipar ilyen helyzetében, ilyen technikai elmaradottság mellett szó sem lehetett arról, hogy nagy munkástömegek koncentrálódjanak egy helyen, egy-egy gyárban. A munkásosztály egyelőre egyes, szétforgácsolt elemekből állt, akiket sem az érdekközösség, sem a szervezeti és ideológiai egység nem kapcsolt össze. Ez a munkásosztály még odáig sem jutott el, hogy felismerte volna az ellentétet saját és a burzsoázia érdekei között. Semmi jelét nem találjuk annak, hogy a munkásság a forradalom első stádiumában önálló ideológiával rendelkezett, amelyet a burzsoázia ideológiájával szembeszegezhetett volna. A francia munkások politikai és eszmei tekintetben egyaránt teljesen alá voltak vetve a burzsoáziának, annak harci erejét alkották, és az ő nyomdokaiban haladtak.

Ez a körülmény egyáltalán nem zárja ki a munkások ösztönös gyű-

* Uo. 90—91. old.

löletét elnyomóik ellen, sőt több ízben jelentékeny sztrájkokat is szerveztek, amelyek rémülettel töltötték el a vállalkozókat. Ám valamennyi ilyen munkásmegmozdulás jellege korlátozott volt, követeléseik csupán a munkabér jelentéktelen emelésére vagy a munkaidő csökkentésére szorítkoztak. A francia forradalom korszakában tehát a szó mai értelmében vett proletármozgalom még nem volt.

A munkások első bátortalan kísérletei arra, hogy közvetlen szükségleteik megvitatására nyilvános gyűléseket tartsanak vagy szakszervezeteket alakítsanak, a vállalkozók és törvényhozó hatalom vad retorzióiba ütköztek. Az 1791 áprilisában a párizsi építőmunkások körében fellángolt sztrájk felháborodást keltett a vállalkozók körében, s ők azzal a követeléssel fordultak a párizsi törvényhatósági testülethez, hogy a munkásoknak tiltsa meg, hogy gyűléseket tartsanak és egyesületeket alakítsanak.

A vállalkozók ebben a felterjesztésben az emberi és polgári jogokra hivatkoznak, ezekkel, úgymond, a munkások gyűlései és szakszervezetei összeegyeztethetetlenek. „Az egyesület, amely ma nyomást gyakorol a közakaratra, holnap még követelőzőbben léphet föl; a közigazgatás köteles a lehető leggyorsabban gátat vetni ennek."* A vállalkozók a munkások egymás közti szabad konkurrenciájának elvét védelmezik, és azt követelik, hogy „a törvényhatósági testület szüntesse meg és tiltsa be a napszámos ácsok gyűléseit, *mert törvénytelenek, megsértik az emberi jogokat, és merényletet követnek el* az egyéni szabadság ellen."**

Az ácsmunkások a vállalkozók panaszára üzenetben válaszoltak, amelyet 1791. május 27-én közvetlenül a Nemzetgyűlés elé terjesztettek. A munkások megírják, hogy semmiféle törvényt nem sértettek meg, amikor a törvényhatósági testület előzetes értesítése után összegyűltek, és felszólították a vállalkozókat a kérdés közös megtárgyalására, s a munkaidőre és munkabérre vonatkozó állandó szabályzat kidolgozására. A vállalkozók azzal az ürüggyel utasították el a munkások javaslatát, hogy ez a gyűlés törvénytelen. A munkások ebben a memorandumban első ízben tesznek bizonyságot arról, hogy kezdik sejteni a társadalomban betöltött szerepüket, amennyiben hangsúlyozzák, hogy a vállalkozók nekik köszönhetik vagyonukat. Mégis a törvények keretein belül békés úton igyekeznek

* *Jean Jaurès:* Id. mű, Tome II. L'oeuvre de la Constituante (II. köt. Az Alkotmányozó Gyűlés munkássága). 1927. 278. old.
** Uo.

rendezni a konfliktust, keresik a közös nyelvet a vállalkozókkal, és együtt kívánják kidolgozni a munkaidő tartamára és a munkabérre vonatkozó szabályzatot.

Ebben az okmányban kitűnő sorokat találunk, amelyek arról tanúskodnak, hogy a francia munkások osztályöntudata ébredezni kezdett a forradalom korszakában. Többek közt a következőket olvassuk: „A munkások, látván, hogy még azok is, akik, minthogy vagyonukat köszönhetik nekik, kötelesek lennének őket becsülni és tisztelni, megvetéssel viseltetnek irányukban, tudtukra adták magatartásuk igazságtalanságát mindazokkal az eszközökkel, amelyeket a józan ész diktált, anélkül, hogy átlépték volna a törvények által előírt határokat, s abban reménykedve, hogy a vállalkozók a lehető leghamarabb hajlandók lesznek velük együtt kidolgozni a javasolt szabályzatokat."*

Jellemző, hogy a munkások petíciójukban hangsúlyozzák, hogy közöttük az állandó szabályzat kidolgozása során semmiféle összebeszélés nem volt, hanem csupán közös megegyezés történt. A munkásoknak láthatóan még nincs szándékukban védelmezni a sztrájk, a gyülekezés és az egyesülés jogát. Azt igyekeznek bebizonyítani, hogy a munkások és a vállalkozók közötti egyezség megszületését nem előzte meg semmiféle összebeszélés.

A munkások a jogaikért folytatott harcban petíciójukkal a Nemzetgyűléshez fordultak, hangsúlyozva, mennyire különbözik a munkások és a vállalkozók jogi helyzete. A munkások jogtalanok, nincs lehetőségük a gyülekezésre és szükségleteik megtárgyalására, s ugyanakkor a vállalkozók, akik saját érdekükben és a munkások kárára sértik meg a törvényeket, kiváltságos helyzetben vannak.

„A Nemzetgyűlés, amikor megsemmisített minden kiváltságot, eltörölte a mester elnevezést, és meghirdette az emberi jogokat — olvassuk a munkások petíciójában —, természetesen azzal a céllal tette ezt, hogy ez a nyilatkozat valami hasznot hozzon a legszűkölködőbb osztálynak, amely oly hosszú ideig volt áldozata a vállalkozók despotizmusának."** A valóságban a jogok deklarációja nem javított a dolgozók helyzetén. „Minden tettük (a vállalkozóké — *A. Gy.*) egoizmusukat és azt a konok szándékukat bizonyítja, hogy megőrizzék összes régi kiváltságaikat, s ezzel tanúságot tesznek arról, hogy esküdt ellenségei az alkotmánynak, mert nem ismerik el

* Uo. 278—279. old.
** Uo. 280. old.

az emberi jogokat, odaadó hívei a legszélsőségesebb arisztokráciának, következésképpen a közjó ellenségei."*

A munkások Marat-hoz írott levelükben nagyobb bátorságról s a forradalomban és az ország gazdasági életében betöltött saját szerepüket illetően nagyobb megértésről tesznek bizonyságot, mint hivatalos felterjesztésükben. Marat-ban „a vagyontalanok osztályának védelmezőjét" látják. S valóban, abban az időszakban Marat volt az egyetlen olyan politikus, aki következetesen védelmezte a legszegényebb osztályok érdekeit. Igaz ugyan, hogy követeléseiben és elmefuttatásaiban soha nem jutott szocialista következtetésekig. Azt lehetne mondani, hogy mint a munkások és a legszegényebb lakosság ideológusa, nem lépte túl azoknak a követeléseknek, nézeteknek és eszméknek a korlátait, amelyeket ezek az osztályok akkor vallottak, s így pontosan azt a fejlődési színvonalat tükrözte vissza, amelyet a vagyontalan osztályok, köztük a munkások, a forradalom korszakában elértek. De szíve együttdobogott az elnyomott osztályokéval. Nem jutott el a szocialista eszményig, nem dolgozta ki az új társadalmi szervezet tervét, még csak föl sem vetette a magántulajdon megszüntetésének kérdését, s lényegében ugyanúgy a puszta politikai eszmék körében mozgott, mint Robespierre és legközelebbi barátai. Marat forró fejében időről időre gondolatvillámok lobbantak fel, amelyeknek új módon kellett volna megvilágítaniuk a problémákat, de ezek a fellobbanások semmiféle új következtetésre nem vezették. Ám mindenesetre ő volt a legkövetkezetesebb védelmezője a vagyontalanok osztályának, s a munkások elsősorban őt kérték meg, hogy támogassa követeléseiket.

„Hallgassa meg panaszainkat, drága barátja a népnek — írták a munkások —, és támogassa igazságos követeléseinket a kétségbeesésnek ezekben a perceiben, amikor azt látjuk, hogy csalatkoznunk kell reményeinkben: hiszen mi azzal áltattuk magunkat, hogy a dolgok új rendjéből származó előnyökből nekünk is részünk lesz és sorsunk könnyebbé válik..."

A munkások kezdték megérteni, hogy a forradalom semmiféle javulást sem hozott életükben, hogy a barikádokon a burzsoáziáért, az elnyomókért és kizsákmányolókért ontották vérüket, egyszóval az országban végbement változásokból semmit sem nyertek.

„... Engedje meg a munkásoknak, hogy feltárják Ön előtt mindazokat a packázásokat és aljasságokat, amelyeket építési vállalko-

* Uo. 281. old.

zóink agyalnak ki, hogy felháborítsanak, hogy a kétségbeesésbe kergessenek bennünket. Ezek a telhetetlen elnyomók nem elégedtek meg azzal, hogy óriási vagyonokat harácsoltak össze a szegény munkások bőrén, most már megyegyezésre lépnek egymással, és aljas rágalmakat terjesztenek rólunk, hogy elvegyék tőlünk a munkát; embertelenségük odáig fajult, hogy a törvényhozáshoz fordultak egy olyan barbár dekrétum kiadása végett, amely éhhalálra ítélne bennünket. Ezek az aljas emberek, akik fényűzés közepette emésztik fel a munkások nehéz munkájának gyümölcsét, akik soha a legkisebb szolgálatot sem tették a nemzetnek, július 12-én, 13-án, 14-én a föld alá bújtak. Amikor látták, hogy a vagyontalanok osztálya egyedül viszi véghez a forradalmat, előjöttek a pincékből, hogy úgy bánjanak velünk, mint rablókkal; majd, amikor látták, hogy a veszély elmúlt, intrikálni kezdtek a kerületekben, hogy zsíros állásocskákat szerezzenek; mundérba bújtak, és vál-lapokat raktak fel; most, hogy már elég erősnek érzik magukat, kíméletlenül el akarnak nyomni bennünket; könyörület nélkül tipornak rajtunk, és semmiféle lelkifurdalást nem éreznek".*

Marat-hoz írott levelükben a munkások már világosan leszögezik, hogy *a forradalmat a vagyontalanok egyedül hajtották végre.* Miután *vérükkel kivívták az egész nemzet szabadságát,* az elnyomók kezükbe kaparintották a hatalmat, és most meg akarják fosztani őket mindennemű „emberi és polgári jogtól". Már maga annak a tudatosítása, hogy a tőkések osztálya a munkásokból él, elegendő lett volna ahhoz, hogy forradalmi következtetéseket vonjanak le a burzsoázia „tulajdonjogára" vonatkozólag. De sem Marat, sem a munkások nem jutottak el idáig.

Míg Robespierre úgy vélte, hogy a vagyoni egyenlőtlenség „szükséges vagy kiküszöbölhetetlen rossz", Marat azt állította, hogy azért nem valósítható meg a teljes egyenlőség, mert „az ég az embereknek különböző mértékben adományozott érzékenységet, intelligenciát, gondolkodó képességet, szorgalmat, mozgékonyságot és erőt — vagyis egyenlőtlen eszközökkel látta el őket tulajdon és vagyon szerzésére".**

* *Marat: „L'Ami du Peuple"* („A Nép barátja"). 1791. június 12.
** Idézi *Heinrich Cunow:* Die revolutionäre Zeitungsliteratur Frankreichs während der Jahre 1789—94. Ein Beitrag zur Geschichte der französischen Klassen- und Parteikämpfe gegen Ende des 18. Jahrhunderts (Franciaország forradalmi sajtóirodalma az 1789—94-es években. Adalékok a 18. század végi francia osztály- és pártharcok történetéhez). Berlin 1908. 253. old.

1791. június 14-én, néhány nappal az után, hogy megjelent a munkások levele Marat *L'Ami du Peuple*-jében, az Alkotmányozó Gyűlés — ahol egyetlen munkásküldött sem foglalt helyet —, elfogadta a gyászos emlékű Le Chapelier-törvényt, amelyet Marx „burzsoá államcsínyként" jellemez. Ez a törvény „a tőke és a munka konkurrencia-harcát államrendészeti úton a tőkének kényelmes korlátok közé" szorította.*

Le Chapelier, az alkotmány-bizottság szónoka az Alkotmányozó Gyűlésben mondott beszédében „ékesszólóan" megindokolta a szabad bérszerződés, a szabadverseny eszméjét, s ennek során természetesen az „Emberi és polgári jogok deklarációjára" támaszkodott. Szavaiból ítélve a munkások hozzáfogtak szakmai osztályszervezeteik megalakításához, azzal a céllal, hogy megvédjék a munkások megfelelelő kategóriáinak gazdasági érdekeit. Le Chapelier azzal kezdi beszédét, hogy „sokan vissza akarják állítani a felszámolt korporációkat, ipari szakmai szervezeteket alakítanak, amelyekben elnököket, titkárokat és más tisztségviselőket választanak".

Nyilvánvalóan nemcsak a párizsi ácsok próbálkoztak szakszervezet alakításával. Le Chapelier arról is beszél, hogy egyes gyűlések és szervezetek kapcsolatot keresnek egymással. Még a Párizsban alakult „Kötelezettségek társaságát" is megemlíti, és követeli, hogy számolják fel és tiltsák be mindezeket a szervezeteket és a különféle munkásegyesületeket, amelyeknek az a céljuk, hogy a munkabér emelésére kényszerítsék a vállalkozókat.

„Egyesek — mondja Le Chapelier — még erőszakhoz is folyamodnak, hogy elfogadtassák a munkások által összeállított szabályzatokat; a munkásokat a műhelyek elhagyására kényszerítik még akkor is, ha azok meg vannak elégedve a kapott díjazással. Azt akarják, hogy a műhelyek elnéptelenedjenek, sőt, némelyik műhelyben zavargások kezdődtek, és különböző rendbontások történtek."**

A munkások tehát nemcsak Párizsban, hanem Franciaország más városaiban is megkezdték a harcot elnyomóik ellen egyesületek és szakszervezetek alakításával; de gyengének bizonyultak ebben a harcban és vereséget szenvedtek az uralkodó osztállyá szerveződött burzsoáziától, amely saját kezében összpontosította az egész állam-

* *Marx:* A tőke. I. köt. Id. kiad. 686. old.
** *Jean Jaurès:* Id. mű, II. köt. 273. old.

hatalmat. Emellett meg kell jegyezni, hogy a munkások többsége még nem bízott saját igazában, mert a burzsoá individualizmus eszméi és nézetei erős befolyást gyakoroltak rájuk.

Le Chapelier, miután megállapította, hogy a társadalom és az egyén között semmiféle közvetítő korporációnak helye nincs, így kiált fel beszédében: „Meg kell mondanom: nincs többé korporáció az államban, nincs többé részleges érdek, csak közérdek van. Egyetlen polgárnak sem engedhető meg, hogy csoportérdekei alapján egyezségeket kössön, korporációkkal szakítva el magát a társadalomtól." *

A forradalom egyik alapvető hajtóereje az az ellentmondás volt, amely egyfelől a céhrendszer, az ipar korporatív szervezete és másfelől az új termelési formák, *a szabadverseny elvén alapuló* új termelési szervezet között állott fenn. A forradalom szétzúzta a céhszervezetet; *a gazdasági és politikai individualizmus elve minden téren győzelmet aratott.* Ettől fogva a társadalmat különálló „szabad" egyének alkották, nem pedig korporatív szervezetek. S bár a munkások szakszervezeteket akartak alakítani, amelyeknek semmi közük sem volt a megszüntetett céhjellegű korporációkhoz, a burzsoázia a munkások elleni harcban tudatosan azonosította a szakszervezeteket a céhjellegű korporációkkal.

Le Chapelier, miközben parlamenti beszámolójában a munkásszervezetek, egyesületek, sztrájkok betiltását követelte, egyáltalán nem takarékoskodott a munkások nehéz helyzetét ecsetelő hangzatos frázisokkal. Cinikusan kijelentette, hogy a jelenlegi munkabér túlságosan alacsony. „Egy szabad nemzetnél — mondja ünnepélyesen — a munkabérnek elég magasnak kell lennie ahhoz, hogy az, aki kapja, ne éljen abban az abszolút függőségben, amely abból fakad, hogy a legszükségesebb is hiányzik, s amely alig különbözik a rabszolgaságtól."**

Le Chapelier tehát nyíltan elismeri a munkásosztály rabszolgai helyzetét, de ugyanakkor követeli annak a törvénynek az elfogadását, melynek célja törvényesíteni és örökéletűvé tenni e rabszolgaságot. Meg kell tiltani a munkásoknak, hogy közösen cselekedjenek rabszolgai függőségük enyhítése érdekében, mert ezzel megsértenék gazdáik szabadságát, vagyis — Marx szavaival — „azt a szabadságot, hogy a munkásokat rabszolgaságban lehessen tartani!"

* Uo. 263. old.
** *Marx:* A tőke. I. köt. Id. kiad. 687. old.

Hiába proklamálta a „Jogok deklarációja" a minden polgárra érvényes egyenlőséget, Le Chapelier törvényének egész éle a munkások ellen irányult, s ez különösen a törvény 8. cikkelyében jut kifejezésre. Ez a cikkely így hangzik: „Mindennemű kézművesekből, munkásokból, segédekből és napszámosokból álló csoportosulás, melynek célja gátolni az iparral és munkával való szabad foglalkozást — amire szabad megegyezés szabta bármilyen feltételek kozott joga van bármilyen személynek —, vagy a rendőrség akcióját és az ilyen természetű ügyekben hozott bírósági határozatok végrehajtását, nemkülonben a nyilvános ügyleteket és a kulonböző vállalatoknak megrendelésekkel való megbízását, lázadó csoportosulásnak tekintendő, s mint ilyen a torvenyes rendelkezéseknek megfelelően társadalmi erővel foloszlattatik. A fent megjelolt csoportosulások felbujtóit, értelmi szerzőit és vezetőit a torvény egész szigorával kell sújtani, éppúgy, mint azokat, akik onbíráskodásban és erőszakos cselekményekben találtatnak bűnösnek."*

Az Alkotmányozó Gyűlés majdnem egyhangúlag fogadta el a törvényt, és a munkások, ha fogcsikorgatva is, alávetették magukat keserű sorsuknak. Marat keményhangú cikkben támadta az Alkotmányozó Gyűlést, védve a munkások jogait, de fellépése hatás nélkül maradt. Marat megbélyegezte az Alkotmányozó Gyülés tagjait, azzal vádolva őket, hogy bitorolják a nép jogait, új láncokat akarnak rakni a szabad népre, meg akarják bénítani aktivitását, hogy megszilárdítsák saját hatalmukat. „Hogy elejét vegyek azoknak a nagy nepgyűléseknek, amelyektől annyira félnek, a béresek és munkások népes, nagy osztályától elvették azt a jogot, hogy összegyűljon és megfelelő módon vitathassa saját érdekeit — azzal az ürüggyel, hogy ezek az egyesületek a megszüntetett korporációk feléledésére vezethetnek.

Céljuk nem egyéb, mint elszigetelni egymástól a polgárokat és meggátolni, hogy közösen foglalkozzanak a társadalom ügyeivel."**

Jaurès-nak teljesen igaza van abban, hogy még Marat sem értette meg Le Chapelier törvényének osztályjellegét, hogy a kérdésnek csupán politikai oldalát látta, s nem vette észre a torvényben a burzsoázia és a munkások közti osztályharc megnyilvánulását. Jaurès tévesen bírálja Marxot, mikor a kovetkezőket veti a szemére: „... azt állítani, hogy a forradalom szociális jelentősége az 1791.

* *Jean Jaurès:* Id. mű, II. köt. 261—262. old.
** Uo. 272. old.

június 14-i Le Chapelier-féle törvényben merül ki, azt jelenti, hogy rendkívül szűklátókörűen és teljesen egyoldalúan szemléljük a forradalmat".* Marx először is sehol sem mondja, hogy a forradalom szociális jelentősége a Le Chapelier-féle törvényben merül ki. Csupán arról beszél, hogy a „francia burzsoázia rögtön a forradalmi vihar kezdetén elég merész volt ahhoz, hogy a francia munkásokat frissen kivívott egyesülési joguktól ismét megfossza".** A továbbiakban Marx rámutat arra, hogy ez a munkások ellen irányuló törvény túlélt minden forradalmat, minden dinasztia-változást, és csak nemrég tűnt el a büntetőtörvénykönyvből. Magát a törvényt „polgári államcsínynek"*** nevezi. Marx korántsem korlátozza a forradalom jelentőségét a Le Chapelier-féle törvényre. Marx a francia forradalomban annak az eszmének forrását látta, amely túlmutat a burzsoá világ keretein. Szerinte a francia forradalomban „egy új világrend eszméi", a kommunizmus eszméi fakadtak.

Jaurès szerint a Le Chapelier-féle törvényben nem jelentkeznek oly mértékben az elfogult osztály-tendenciák, mint Marx gondolta. Jaurès ellenvetésének lényege, hogy ha a forradalom nem szenvedett volna vereséget, s nem adta volna át a helyét a császárság katonai despotizmusának, akkor a munkások kétségtelenül elérték volna a törvény hatályon kívül helyezését, és a burzsoázia lemondott volna a maga osztálytörekvéseiről. Ez az ellenvetés nem talál célba, mert Marx a forradalom munkástörvényhozásának értékelése során a reális történelmi tényekből indult ki, nem pedig abból, hogy mi lett volna, ha a történelem menete a történtektől „eltérően" alakul. Ami pedig az „osztálytörekvések elfogultságát" illeti, teljesen fölösleges arról vitatkozni, tudatosan járt-e el a burzsoázia az adott esetben, osztályösztönének hatására vagy osztálytudata alapján cselekedett-e. Mindez a dolog lényegén semmit sem változtat. A tények a fontosak, s ezek önmagukért beszélnek. Jaurès önmagának mond ellent, mert a Le Chapelier-féle törvény értékelésekor teljesen alátámasztja Marx álláspontját. „Ez a tiltó törvény — írja — hatvan évig nehezedett a francia munkásokra. E törvény, melynek alapján oly sokszor ítélkeztek proletárok fölött, a legélesebb osztálytendenciának, a legridegebb burzsoá egoizmusnak a jelképe lett a szemükben. Nem kétséges, hogy az 1791. június 14-i törvény

* Uo. 287. old.
** *Marx:* A tőke. I. köt. Id. kiad. 686. old.
*** Uo.

az egyik legjellegzetesebb osztálymegnyilatkozás az »Ember; jogok« forradalmi korszakában."*

Így hát Marxnak teljesen igaza van a forradalom szociális törvényhozását illetően, mert a proletariátus szempontjából a forradalom szociális jelentősége valóban a Le Chapelier-féle törvényben merül ki. De hát akkor min vitatkozik Jaurès?

Ahhoz, hogy ítéletet alkothassunk a munkásosztály szociális törekvéseiről és nézeteiről a forradalom korszakában, véleményünk szerint elegendő megvizsgálnunk Marat nézeteit, mert ő mint a kispolgárság és a munkásság ideológusa, világfelfogásában visszatükrözte az osztályszempontból még éretlen francia proletariátusnak mind haladó, forradalmi, mind konzervatív, sőt némely esetben reakciós tendenciáit. Ez a proletariátus még jelentős mértékben a kispolgársághoz kötődött és osztozott annak előítéleteiben. A proletariátus ebben az időszakban még nem vált el a kispolgárságtól, hiányzott belőle az osztályöntudat, és nem vívott széleskörű harcot osztályérdekeiért. Az osztály- vagy szakszervezetek megalakítására irányuló első kísérleteket a burzoázia kíméletlen törvényhozása csírájában elfojtotta, mert a burzoázia kezében tartotta az államhatalmat, és nem ütközött a munkások szervezett forradalmi ellenállásába.

A munkások társadalmi eszményei ekkor még nem terjednek túl a fennálló polgári viszonyok keretein. A proletariátus nem szegezi szembe a polgári társadalommal a szocialista társadalom eszményét, s nem követeli a társadalmi szervezet új formáját. Csupán a túlságosan nagy vagyoni egyenlőtlenség ellen tiltakozik, kispolgári létre, a tulajdon és a vagyon maximális egyenlőségére törekszik. Vagyis még teljesen a magántulajdon alapján áll. Csak Babeuf s a proletariátus Babeuföt támogató része jut el a forradalom véghezvitele után a kommunista következtetésekig, a kommunizmus eszméjéig.

Marat és Babeuf két különböző fejlődési szakaszt jelez a Nagy Polgári Forradalom korszakának francia munkásmozgalmában. Marat a korai munkásmozgalomnak, e mozgalom gyermekkorának ideológusa ; Babeuf az a csúcs, az a maximális érettségi fok, amelyre a haladó francia proletárok ötesztendős fejlődés, az osztályharc ötéves tapasztalatai eredményeképpen szert tettek. Milyen Marat világszemlélete? Marat élesen szembehelyezkedik a materializmus-

* *Jean Jaurès :* Id. mű, II. köt. 262. old.

sal, társadalmilag veszélyesnek tekinti azt a vallás és mindennemű vallási dogma tagadása miatt. Marat filozófiai nézeteit tekintve kartéziánus, dualista, elismeri két szubsztancia, az anyag és a szellem létezését, s tagadja közöttük az összefüggést.

Ám e reakciós nézetek ellenére, annak ellenére, hogy idegen tőle a fejlődés eszméje és gazdasági kérdésekben nem lát tisztán, nagy érdeme Marat-nak, hogy az elsők között fogalmazta meg — még ha általános, fejletlen formában is — az *osztályharc* eszméjét. Elsőnek vette észre, hogy a burzsoázia hatalomra jutása következtében megkezdődött az „egységes" harmadik rend felbomlása ellentétes osztályokra. Ezt a szakadást a polgárokat különböző osztályokba csoportosító érdekek ellentétességével magyarázta.

A burzsoázia, miután ünnepélyesen meghirdette az „ember és a polgár jogait", sietett megfosztani a proletariátust nemcsak az egyesülési és gyülekezeti jogától, hanem a választójogtól is Elvetette az általános választójogot, és csak azoknak a polgároknak adott szavazati jogot, akik meghatározott minimális adót fizettek. *A burzsoázia tehát a tulajdonosok összességét értette nemzeten.* Marat a burzsoáziát és a Nemzetgyűlést a nép elárulásával vádolta és helyesen mutatott rá arra, hogy a nemzetet nem a tőkések, a spekulánsok és a nemesek alkotják, hanem a munkások, a kézművesek, a napszámosok, a parasztok és a kispolgárság.

„Ki csinálta a forradalmat? — kérdezi Marat. — A forradalmat csakis az alsóbb osztályok csinálták: a munkások, kézművesek, kiskereskedők, parasztok, vagyis az alsó rétegek, a szegénység, amelyet a gazdagok proletariátusnak neveznek . . . Kinek hozott hasznot a forradalom? Csak a gazdag osztályoknak, a kisbirtokosoknak, az ügyvédek és törvénycsavarók hordájának, a spekulánsoknak és feketézőknek. A nép semmit sem nyert a forradalomból. A nép jóvoltából a politikai hatalom birtokába jutott osztályok elfordultak a néptől, mihelyt megerősödtek, és többé nem volt szükségük rá. A nép csak saját magára, a saját erejére számíthat. Csakis saját kezével vívhatja ki a szabadságot . . ."

„Franciaországban — folytatja Marat —, mint valamennyi többi monarchiában is, a polgárok több osztályra oszlanak, ezeknek az osztályoknak különböző érdekeik vannak, és lehet, hogy ezeket az osztályokat nemcsak helyzetük és tulajdonuk egyenlőtlen volta választja el egymástól, hanem még inkább neveltetésük, előítéleteik, hajlamaik, szokásaik, egész életformájuk különbözősége. Ilyen osztályok véleményem szerint a nemesség, a papság, a hivatalno-

kok, a pénzemberek, a vagyonos polgárok és a szegénység, vagyis egyik oldalon az uralkodó rétegek, a másik oldalon pedig az elnyomott tömeg. Ezek a különféle osztályok, amelyek mind alá voltak vetve egyetlen uralkodónak, mindig ellenségesen álltak egymással szemben. A kiváltságos rétegek úgy tekintettek a népre, mintha az csak azért létezne, hogy legyen kiről lenyúzni a bőrt, legyen kit kifosztani és engedelmességre kényszeríteni. A nép pedig egyébre sem gondolt, mint hogy feloszthassa a vagyonos osztályok kincseit."*

Látjuk, Marat közelkerül az osztályharc gondolatához, nem tekinti egységes egésznek a társadalmat, hanem olyan képződménynek, amely két ellentétes táborra szakadt szét, tulajdonosokra és gazdagokra, s ez a két tábor ellenségesen áll egymással szemben, szakadatlan harcot vív. Marat-nak a társadalmi osztályok eredetére és lényegére vonatkozó elképzelései zavarosak, de mindig hangsúlyozza azt a körülményt, hogy az osztálykülönbségeket a tulajdon és a társadalmi helyzet egyenlőtlensége idézi elő. Mindamellett önálló jelentőséget tulajdonít az egyik vagy másik osztály tagjai neveltetésében és egész életformájában mutatkozó különbségeknek. Az a megjegyzése, hogy a nép csak a vagyonos osztályok kincseinek felosztására gondol, nem csupán az ő személyes véleményét és meggyőződését fejezi ki, hanem kétségkívül az általa képviselt osztályok, a munkások, kiskézművesek és általában az egész szegénység valóságos hangulatát és törekvését tükrözi vissza.

Marat látja annak a lehetőségét, hogy a szegények lázadjanak a gazdagok ellen. Miután felismerte a harmadik renden belüli mélyreható osztálykülönbségeket, ismételten rámutatott arra, hogy a gazdagok jutottak hatalomra és hogy a törvényhozás jellegét a gazdagok befolyása és súlya határozza meg. De a törvényeknek addig van erejük, amíg a nép elismeri őket és hajlandó engedelmeskedni nekik. „És ha összetörték a nemesség járma, írja Marat, akkor azt az igát is összetörhetik, amelybe a gazdagok hajtják őket. A szegénység ugyanúgy igénybe veheti a szabadság elveit, hogy véget vessen a gazdagok kiváltságainak és fosztogatásának, ahogy ezekhez az elvekhez folyamodott a harmadik rend, amikor megsemmisítette a nemesek kiváltságait."**

„Kérés a szenátorokhoz azoknak a nevében, akiknek semmijük sincs, azokhoz, akiknek mindenük megvan" című írásában Marat

* Idézi *Heinrich Cunow* : Id. mű, 274. old.
** Uo. 261. old.

egyebek között a következőket írja: „Bármily sikeres változások mentek is végbe az államban, csak a gazdagoknak használtak; az ég mindig fukar volt és az is marad a szegényekhez."* A szegény számára semmi sem változott. A szabadságról és az egyenlőségről szóló minden hangzatos frázis hazugság, mert a gazdagok és hatalmasok szemében a nép továbbra is csőcselék. És ha azelőtt ötvenezer zsarnok uralkodott rajta, ma milliónyi elnyomó zsákmánya. A szabadság egyáltalán nem létezik annak a számára, írja Marat, akinek semmije sincs. A népet rabszolgaságra kárhoztatják. Az egész napon át munkájukhoz láncolt munkások csupán eszközei a szigorú és hatalmaskodó gazdának. Csak a gazdagok élvezhetik a szabadságot. De semmi sem jut belőle azoknak, akiknek semmijük sincs. A munkások és általában a szegény néposztályok ki vannak zárva a társadalomból, a társadalmon kívül állnak. Ha tudatában volnának jogaiknak és felismernék helyzetüket, véget vetnének rabszolga helyzetüknek. „Ti — mondja Marat, a törvényhozókhoz fordulva — nagy figyelmet forditottatok a tulajdonra, a törvény védelme alá helyeztétek azt; de milyen keveset jelentenek mindezek a rendelkezések annak az embernek, akinek nincsenek ügyei, amelyeket intézni kell, érdekei, amelyeket védelmezni kell. Egyáltalán mi jelentősége lehet a vagyontalan ember számára a tulajdonnak?"**

Tehát csak a gazdagok, csak a tulajdonosok élvezik azokat az előnyöket, amelyeket az új társadalmi és politikai rend magával hozott, a szegények ellenben pontosan ugyanabban a helyzetben vannak, mint a rabszolgaság idején. Marat egy másik helyen rámutat arra, hogy a rabszolgának egyetlen ura volt, a szabad munkásnak viszont ura minden polgártárs, azaz minden tulajdonos, minden gazdag. Ez tökéletlen, kezdetleges kifejezése annak a gondolatnak, hogy a munkás az egész burzsoá osztály „tulajdona".

Így hát a forradalom, mint Marat mondotta, csak a gazdagoknak és az intrikusoknak hozott hasznot. A „jogok deklarációja" leszögezte, hogy az emberek természettől fogva egyenlők, függetlenül vagyoni helyzetüktől, s jogukban áll bármilyen társadalmi tisztséget betölteni. De a törvényhozók ennek a jognak a proklamálása után bevezették a vagyoni cenzust: „*egy ezüstmárka összegű egyenes adó befizetése nélkül* nem képviselhetik a nemzetet; *tíz livre összegű*

* La correspondance de Marat (Marat levelezése). Paris 1908. 154. old.

** Uo. 155. old.

egyenes adó befizetése nélkül nem lehetnek választók; *három livre összegű egyenes adó befizetése nélkül* nem lehetnek aktív polgárok''.*

Tehát a Nemzetgyűlés, a bíróságok, a direktóriumok, a törvényhatósági testületek kapui gyakorlatilag bezárultak a vagyontalanok előtt. Vagyis „a ti nagyszerű deklarációtok — írja Marat a »Kérés a szenátorokhoz« c. írásában — nem volt egyéb, mint porhintés a balgák szemébe, mert féltetek a haragjuktól, hiszen végső soron az új rend minden hatalmát, minden tisztét a gazdagok kezére játssza; úgyhogy a dicsőséges forradalom kizárólag a szerencse lovagjainak malmára hajtotta a vizet''.**

Marat-nak ez az írása, amely tiltakozik a vagyontalan osztályoknak a választójogtól való megfosztása ellen, a dolgozó tömegek nyomorúságos, jogtalan helyzetének rövid, de beszédes jellemzésével végződik: „Mi, akiket nyomorba döntöttek, csak két kezünkkel szolgálhatjuk a hazát, miként mindig is tettük. Így hát, míg ti kizárólagosan élvezhetitek a másoknak való parancsolás boldogságát, mi arra vagyunk kárhoztatva, hogy mindig csak engedelmeskedjünk, odaadjuk az államnak munkánkat, szenvedésünket és gyötrelmeinket. Számunkra az alkotmány nagyszerűségéből nem maradt egyéb, mint az ínség és a megaláztatás.''***

Marat-nak ez az írása nagy jelentőségű okmány. Egyfelől a dolgozók súlyosan terhelő vádirata a polgári forradalom ellen, amely megcsalta a vagyontalan osztályok várakozását, másfelől ez a dolgozók első „Kiáltványa'', amely izzó haraggal juttatja kifejezésre a dolgozók tiltakozását saját jogtalanságuk és elnyomottságuk, az uralkodó osztályok, a népet rabságra és nyomorra ítélő gazdagok ellen. Marat képesnek bizonyult arra, hogy éles és maró kritikának vesse alá a gazdagoknak, a pénzarisztokratáknak az 1789-es forradalom eredményeképpen kialakult rendszerét, de arra már nem futotta erejéből, hogy kidolgozza a szociális átalakulás pozitív programját — amiben megint csak a munkásosztálynak magának az éretlensége tükröződött vissza, amelynek, mint Marx mondotta, még nem voltak meg az önálló osztályérdekei.

Egyébként Marat-nak megvolt a maga programja, ezt később ismertetni is fogjuk. De ez a program, mint már mondottuk, teljes egészében kispolgári jellegű és bizonyos fokig filantropikus termé-

* Uo. 157. old.
** Uo. 158. old.
*** Uo.

szetíi volt. Mielőtt a dolgozók helyzetének javítását célzó javaslataival foglalkoznánk, ismertetnunk kell röviden a gazdagok és a szegények kolcsonos viszonyáról és az utóbbiak helyzetéről vallott nézeteit. Miközben a forradalmat bírálja, meglátja, megérzi, hogy új forradalomra kerul majd sor a gazdagok ellen. „A mindig engedelmes, leigázott és elnyomott szegények sorsa — mondja Marat — sohasem javulhat meg bekes úton."* Megsejti, hogy eljon az az idő, amikor a dolgozók széttorik a gazdagok igáját. „A legfontosabb felvilágosítani óket, tudatossá tenni jogaikat ; akkor a forradalom elkerulhetetlenul végbemegy, és semmifele emberi eró nem lesz képes feltartóztatni."**

Marat élesen bírálja az általános hadkötelezettség bevezetésének tervét. Abból indul ki, hogy a fennálló állam a gazdagok állama, s kifejti azt a gondolatot, hogy a szegényeket semmi sem késztetheti *a gazdagok hazájának megvédésére. A szegényeknek nincs hazájuk.* „Hol van a hazája azoknak az embereknek, akiknek nincs semmifele tulajdonuk, akik semmilyen tisztségre nem tehetnek szert, akik semmifele előnyt nem húznak a társadalmi szerzódésből? Minthogy mindenütt a szolgák szerepét kenytelenek vállalni, rabszolgák maradnak, ha nem egy úrnak, akkor polgártársaiknak a rabszolgái, és tekintet nélkul bármifele forradalomra, osztályreszuk mindig a rabság, a szegénység, az elnyomatás. Mifele kotelezettsegeik lehetnek az állammal szemben, amely nyomorban es szolgasagban tartotta óket? Csak gyúlolhetik és átkozhatják ezt az államot."***

Marat, aki a maga korában igen ritka kritikai erőről tesz bizonyságot, teljesen tehetetlen, amikor pozitív javaslatokat, pozitív programot próbál a munkások és az államhatalom elé terjeszteni. Kiderul, hogy egyáltalán nem érti az akkori Franciaország gazdasági rendszerét es fejlodesi tendenciáit. Ez kulonosen azoknál a munkások javát szolgálni hivatott reformoknál mutatkozik meg, amelyeket Jaurès helyesen úgy jellemzett, mint „a munkáspolitika első és zavaros kísérletét". Marat reformjavaslatai a kovetkező négy pontban foglalhatók össze : az ipari képzés újjászervezése, a társadalmi műhelyeknek nagy magánvállalatokkal való folcserélese, munkás termelőszövetkezetek szervezése, a nagy gazdaságoknak kicsikre való felosztása és a kis folddaraboknak «gynemú gazdaságokban

* Lásd *Jean Jaurès :* Id. mű, I. kot. 398. old.
** Uo.
*** Uo.

való egyesítése. Ha ehhez még hozzávesszük azt a fantasztikus tervet, hogy a munkások által szervezett részvénytársaság pénzéből építsék meg a Szajna—La Manche csatornát, ki is merítettük Marat egész programját. Mint látjuk, Marat szociális reformprogramja jelentékeny részben még a maga korában is reakciós volt.

Jaurès, amikor „A Nagy Francia Forradalom Története" című munkájában kifejti és helyesen bírálja Marat programját, maga is a „demokratikus utópizmus" hibájába esik, amikor kijelenti, hogy ha megszilárdul Franciaországban a demokratikus rendszer az általános választójog alapján, „ez lehetővé tette volna, hogy néhány ponton megvalósuljon a félig kapitalista és félig munkás termelési rendszer". A legnagyobb mértékben „furcsa" termelési rendszer: félig kapitalista és félig munkás! Ilyen termelési rendszerek nem léteznek. Jaurès így folytatja: „Több fizikai és intellektuális erőt biztosított volna a munkásoknak, s ugyanakkor nem veszélyeztette volna a tőkés fejlődést; hallatlan mértékben megkönnyítette volna a proletariátus elkerülhetetlen uralomrajutását, a szocializmus progresszív és békés bevezetését."* Jaurès naiv hitét a burzsoá demokráciában, amely állítólag lehetővé teszi a proletariátusnak, hogy békés úton hatalomra jusson és bevezesse a szocializmust, a polgári társadalom fejlődésének egész menete cáfolja.

Jaurès hangsúlyozza, hogy a munkásság követelései 1791-ben, a polgári forradalom megrázkódtatásai nyomán fokozódó mértékben jelentkeznek. Ekkor már a proletár gondolkodás csíráiról beszélhetünk. De a néphatalom megdöntése, a jakobinusok bukása a proletármozgalom csíráit szétzúzta, és hosszú esztendőkön át feltartóztatta fejlődésüket.

A dolog magyarázata abban rejlik, mint Lenin írja, hogy „a jakobinusoknak nem adatott meg, hogy teljes győzelmet arassanak, mégpedig főképpen azért nem, mert Franciaország a 18. században a kontinensen túlságosan elmaradott országokkal volt körülvéve, és mert magában Franciaországban nem voltak meg a szocializmus anyagi alapjai, nem voltak bankok, tőkés szindikátusok, nem volt gépipar, nem voltak vasutak".**

A legszegényebb osztályok, a munkások, kispolgárok, béresek és kisparasztok érdekeit nemcsak Marat programja védte, hanem Prudhomme *Révolutions de Paris* című hetilapja is. A hetilap leg-

* Uo. II. köt. 245. old.
** *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 118. old.

tehetségesebb munkatársa egy Élisée Loustalot nevű ügyvéd volt, tőle származik az újság első oldalán szereplő híres mottó is: „Les grands ne nous paraissent grands parce que nous sommes à genoux. Levons nous."* A harmadik rend „egységébe" vetett hit a Nemzetgyűlés tevékenysége jóvoltából, annak félreismerhetetlen burzsoá osztályjellege folytán az ország demokratikus és proletár elemei körében hamar szertefoszlott s eljutottak az öntudatnak egy bizonyos fokára. A *Révolutions de Paris*, a demokratikus értelmiség orgánuma, tőle telhetőleg védelmezte a munkások, a kis kézművesek érdekeit is. Ez a lap az elsők között mondta ki azt az igazságot, hogy a nemesi arisztokrácia helyét a burzsoázia foglalta el, az új pénzarisztokrácia, amely ugyanolyan kíméletlenül elnyomja a szegényeket, mint a régi arisztokrácia. Marat-hoz hasonlóan Prudhomme és Loustalot lapja, a *Révolutions de Paris* is leleplezi, hogy a polgárság minden állami és községi intézményben megfosztotta a munkásságot és általában a szegénynépet a választójogtól, s ezzel saját kezében összpontosította a politikai hatalmat. Ugyanúgy, mint Marat, tiltakoztak amiatt, hogy nem engedik be a vagyontalanokat a nemzetőrségbe (garde nationale), amely így valójában a burzsoázia pretoriánus osztály-gárdájává vált.

A *Révolutions de Paris* 1791. május 8-i száma így ír ezzel kapcsolatban: „Így hát a lakosság hétnyolcad része ki van szolgáltatva a további nyolcadrész kénye-kedvének. A nemzetőrség oltalmazó kaszttá válik annak az életfogytiglani nemességnek a védelmében, amely a letűnt születési nemesség helyett csinált alkotmányt. Miféle bűnben vétkesek azok a polgárok, akiket megfosztotok a fegyverviselés jogától? Milyen helyzetbe hozzátok őket? Szabadok legyenek vagy rabok? Nem szabadok, mert nem engeditek meg nekik, hogy megvédjék tűzhelyüket. Jelenleg ezerszerte inkább rabok, mint a forradalom előtt. De ha a rabok helyzetébe alacsonyítják le őket, milyen szemmel nézzenek az alkotmányra, amely megbünteti őket azért, mert kivívták a szabadságot? Hiszen — ezt nem lehet tagadni — a proletárok rombolták le a Bastille-t és zúzták szét a despotizmust. A proletárok harcoltak a hazáért abban az időben, amikor a jómódú polgárok a természetüknek annyira megfelelő gyáva passzivitással házukban ülve várták, hogy melyik oldal kerekedik felül. Nem aljasság-e ezek után, hogy a forradalom minden

* „A nagyokat csak azért látjuk nagynak, mert térdelünk. Keljünk fel." Ezt a mottót Marx is idézi.

előnyét azok élvezik, akik semmit sem tettek azért, hogy megérleljék a gyümölcsöt. Féltek fegyvert adni a szegény polgárok kezébe, azért, mondjátok, mert nincsen semmiféle vagyonuk ; de vajon nincs-e természetes joguk, amelyet aljas csalással elvesztek tőlük : joguk az élethez — nekik és családjuknak, asszonyuknak, gyermekeiknek?"*

A *Révolutions de Paris* ugyanúgy nem volt képes kilépni a kispolgári viszonyok kereteiből, mint Marat. A lap azoknak a kézműveseknek, kispolgároknak és munkásoknak a programköveteléseit, hangulatait és törekvéseit tükrözte vissza, akik túlnyomó többségükben még a kistermelés feltételei között éltek. Ezért az újság azt tűzte ki célul, hogy felosszák a gazdagok vagyonát, s olyan társadalmi rendet teremtsenek, amelyben megvalósul a maximális vagyoni egyenlőség. Ezt úgy tartották lehetségesnek, ha bevezetik az úgynevezett agrártörvényt, amely a gazdag osztályok szemében ijesztő kísértetté vált, s amelynek már puszta említésére is reszketés fogta el a burzsoáziát.

„A feladat az — írta a *Révolutions de Paris* —, hogy apránként leromboljuk azt a magas falat, amely szirtként választja el a szegényt a gazdagtól. Hogyan valósítható ez meg? Hogyan hozhatók közelebb egymáshoz ezek a jelenleg oly ellentétes oldalak, hogyan juttathatók el egy olyan pontra, amely egyaránt messze van a veszedelmes bőségtől és az erőszakos cselekedetekhez folyamodni kész mélységes nyomortól is ? Ez a nagy probléma, amelynek megoldását a régi rendszerben oly nehéznek tekintették, ma egyáltalán nem támaszt leküzdhetetlen nehézséget. Csupán az szükséges, hogy azok, akik majdnem mindent birtokolnak, és azok, akiknek majdnem semmijük sincs, találkozzanak azon a közepes szinten, ahol senkinek sincs a birtokában sem túlságosan sok, sem túlságosan kevés."**

Sem az agrártörvény, sem a vagyonok felosztása nem oldhatja meg a szociális problémát, nem szüntetheti meg a szegénységet. Ellenkezőleg, a vagyonok felosztása számtalan különálló elemre forgácsolja szét a társadalmat, s ezek a konkurrencia törvénye következtében elkerülhetetlenül harcba bocsátkoznak egymással. A vagyonnak a polgárok közötti kiegyenlítése óhatatlanul maga után vonja a megszüntetett állapot visszatérését, a társadalmi vagyon ismét egyenlőtlenül oszlik el, s ennek következtében még jobban el-

* Idézi *Heinrich Cunow* ; Id. mű, 229. old.
** Uo. 231. old.

mélyül a szakadék a gazdagok és a szegények között. Semmiféle „közepes szint" nem oldhatja meg a szociális kérdést, ahogyan azt a *Révolutions de Paris* kispolgári ideológusai és Marat naivul elképzelték.

Amikor a legszegényebb osztályok képviselői fokozatosan kiszabadultak a tisztán politikai ideológia hatalmából, egyrészt a szükség hatására, másrészt a burzsoázia önző osztálypolitikájának befolyása alatt kezdték megfogalmazni a szociális problémát: a (politikai tekintetben) elnyomottaknak az elnyomók elleni háborújával szembeállították a vagyontalanok szakadatlan harcát a vagyonosok ellen.

Nagy szerepet játszott a francia munkásosztály életében a 18. század végi polgári forradalom idején az a mozgalom, amelyet a párizsi törvényhatósági testület által a munkanélküliek megsegítésére létesített nemzeti műhelyek bezárása idézett elő. Ez a tény azért is figyelemre méltó, mert az úgynevezett nemzeti műhelyek sok esetben különleges szerepet töltöttek be a forradalmakban. 1848-ban a nemzeti műhelyek bezárása vezetett Franciaországban a júniusi felkelésre és a munkások között rendezett vérfürdőre. A nemzeti műhelyek Németországban is szerepet játszottak az 1848-as forradalomban. Az 1789-es francia forradalom nemzeti műhelyeinek története mintegy előjátéka a nemzeti műhelyek 1848-as történetének. A párizsi törvényhatósági testület — amikor már nem volt szüksége a munkásságnak, a forradalom harci erejének a támogatására — bezárta a nemzeti műhelyeket, s az országot hatalmába kerítő súlyos gazdasági válság kellős közepén az utcára dobta a munkásokat. A burzsoáziának ezt a provokációját a munkások nem hagyhatták válasz nélkül. Bár a Nemzetgyűlés már elfogadta volt a Le Chapelier-féle törvényt, amely betiltott mindennemű munkásgyűlést, a párizsi utcákon és tereken óriási munkástömegek gyülekeztek, s még a tüzérszertárat is megpróbálták elfoglalni. A nemzetőrség könyörtelenül elfojtotta a munkások mozgolódását. A *Révolutions de Paris* a munkásság megmozdulásával kapcsolatban ezt írta:

„Törvényhozók, ahelyett, hogy az emberi nem kiirtásával foglalkoznátok, megóvásával kellene törődnötök. Keresnétek kellene a módját, hogyan lehetne biztosítani a létfenntartási eszközöket a szegénység számára. Mindeddig semmit sem tettetek ebben az irányban. Pedig tőletek függ, megmenekül-e a szegénység a nyomortól és az ámítástól. Siessetek hát, vagy pedig rettegjetek tétlenségtek

végzetes következményeitől. Hiába fogtok majd törvényről beszélni. Az éhező ember számára nincsenek törvények."*

Így tehát a szegény néposztályok barátaitól származó összes javaslatok, tervek és követelések, bár kifejezték ez osztályoknak akkori hangulatát és törekvéseit, semmi specifikusan proletár vonást nem tartalmaztak. Természetesen azzal, hogy a munkások számára a munkabérminimum megállapítását és a gyülekezési jog biztosítását követelték, a munkások valóságos, létfontosságú érdekeit juttatták kifejezésre. De mindaz, ami ezen túlment, a szegénység megszüntetésére vonatkozó összes pozitív javaslat — amely a munkásosztály és a szegényparasztság valamennyi barátjánál a vagyonfelosztás követelésébe torkollott, — a kispolgáriasság bélyegét viselte magán, s bár a nagyburzsoázia és a hűbérurak tulajdona ellen irányult, ugyanakkor *individualista és szocialista-ellenes vonásokat* mutatott, nem is szólva arról, hogy e követelések elméleti alapját a természetjog elvei, valamint a szabadság és az egyenlőség elvont eszméi alkották.

* Uo. 235. old.

3

A POLGÁRSÁG POLITIKAI ESZMÉI AZ „EMBERI ÉS POLGÁRI JOGOK DEKLARÁCIÓJÁBAN" (1789) ÉS AZ ALKOTMÁNYBAN (1791)

A francia forradalom korszakának két legnagyobb jelentőségű politikai okmányában — az „Emberi és polgári jogok deklarációjában", amelyet a Nemzetgyűlés 1789 augusztusa és októbere között fogadott el és az 1791. évi alkotmányban — klasszikus megfogalmazást nyertek a francia forradalmi polgárság eszméi. Azok az eszmék, amelyek nemcsak európai, hanem világviszonylatban is óriási jelentőségre tettek szert, minthogy a polgárság politikai doktrínáját alkotják a történelmi fejlődés meghatározott szakaszában.

A burzsoáziának ez a klasszikus politikai doktrínája teljes egészében a természetjogon alapul, melyet a gondolkodók egész sora dolgozott ki már az 1789-es francia forradalom előtt.

Mint már láttuk, a „természetjog" elmélete a kései középkorban keletkezett. Első megfogalmazóinak Páduai Marsiliust és Nicolaus Cusanust tekinthetjük. Az amerikai forradalmárok politikai doktrínája a függetlenségi háború idején a „természetjognak" főleg John Locke adta értelmezésén alapult. Locke, az 1688-i angol „dicsőséges" polgári forradalom apologétája azt tekintette feladatának, hogy megalapozza és igazolja ezt a forradalmat. Locke ezzel összefüggésben megalkotta a maga politikai doktrínáját. Jellemző, hogy Locke-ot egyéb kérdések között *a nép forradalomhoz való jogának* problémája foglalkoztatta. Locke meg akarta alapozni a nép alkotmányozó erejéről szóló tanítást, azt az elméletet, mely szerint az államhatalom forrása a nép. Ebből fakadt az állam szerződéses jellegére vonatkozó tanítása. Locke úgy vélte, ha a kormány törvénytelenséget követ el, a népnek joga van erőszakos forradalmat végrehajtani. Locke természetesen a legkülönbözőbb

fenntartásokkal korlátozza a forradalomhoz való jogot, de a fontos az, hogy kimondta ezt az eszmét, ami az amerikai forradalmárok ideológiai fegyverévé vált a függetlenségért folytatott harcukban. Az amerikai forradalmárok, a Függetlenségi Nyilatkozat megalkotói, mint például Thomas Jefferson, természetesen nem mindenben követték Locke-ot. Míg Locke szerint az *állam célja* a személyiség és a *tulajdon védelme*, az 1776-os amerikai Nyilatkozat a tulajdon védelme helyett a *boldogságra való törekvést* hirdeti meg, mint a személyiség természetes és elidegeníthetetlen jogát. Locke őszintébb és nyíltabb, és csak a tulajdonosoknak szánt aktív szerepet az államban.

Maga Locke a levellerektől kölcsönözte a nép alkotmányozó hatalmáról és sérthetetlen jogainak elismeréséről szóló tant. A levellerek, mint láttuk, az egyéni szabadságot és a népek szuverenitását egyaránt fontosnak tartották. Minden polgár elidegeníthetetlen jogaként hirdették meg a sajtószabadságot, a lelkiismereti szabadságot, a törvény előtti egyenlőséget. *A polgároknak ezek az elidegeníthetetlen jogai előbbvalók az államhatalomnál*, s annak nincs joga korlátozni őket. Így a levellereket kell minden európai és amerikai demokrácia őseinek tekinteni.

A francia „Emberi és polgári jogok deklarációja" alapjában igen hasonlított azokhoz az amerikai deklarációkhoz, amelyeket a gyarmatok az angol elnyomók elleni harc közepette fogadtak el és proklamáltak. Helytelen volna „utánzással" magyarázni azt a tényt, hogy az amerikai és a francia polgárság nyilatkozatai és általában politikai doktrínái egytípusúak. A magyarázat az, hogy a polgári forradalmaknak a különböző országokban hasonló feladatokat kellett megoldaniuk.

Az „Emberi és polgári jogok deklarációja" a győztes burzsoázia manifesztuma volt, amely most örökéletűvé akarta tenni uralmát, a hatalomhoz és a tulajdonhoz, valamint a dolgozók kizsákmányolásához való „elidegeníthetetlen és elvitathatatlan jogát". Ezt a nyilatkozatot Franciaországban proklamálták, de kifejezte az egész akkori haladó burzsoázia érdekeit és törekvéseit. Ebben az értelemben világtörténelmi jelentőségű okmány volt.

A deklaráció eszmei tekintetben azokat a filozófiai és politikai eszmeket általánosította, amelyeket évszázadokon át dolgoztak ki a különböző országok, különösen Anglia és Franciaország gondolkodói. Az angol politikai doktrínák, Locke, a levellerek, Milton gondolatai hatást gyakoroltak a francia filozófiai és politikai

gondolkodásra. Franciaország politikai bölcselői — Montesquieu, Rousseau, Mably és mások — jól ismerték az angol politikai gondolkodók műveit. A franciáknak azonban oroszlánrészük volt a politikai filozófia és gyakorlat kialakításában. És nem véletlen az sem, hogy a francia polgári forradalomnak sokkal forradalmasítóbb hatása volt Európa minden országára, mint a 17. századi angol forradalomnak, vagy az amerikai forradalomnak.

„... Az egész 19. század, az a század, amely az egész emberiségnek meghozta a civilizációt és a kultúrát, a francia forradalom jegyében zajlott le. Ez a század, a világ minden részén, csak azt tette, hogy részenként végrehajtotta, megvalósította és betetőzte azt, amit a burzsoázia nagy francia forradalmárai létrehoztak ..."* Lenin nagy francia forradalmárokon kétségtelenül a jakobinusokat értette, akiknek politikai doktrínájával részletesen meg fogunk ismerkedni. De az „Emberi és polgári jogok deklarációja" — melyet szinte a forradalom első perceiben fogadtak el, amikor a forradalmi lelkesedés az egész harmadik rendet magával ragadta — óriási felszabadító szerepet játszott, nemcsak Franciaországban, hanem egész Európában. Zászló volt, s köré tömörültek harcra a progresszív erők a korhadt feudális rendszer ellen.

„A deklaráció eszmei forrásainak és nagy haladó jelentőségének jellemzésekor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ez a nyilatkozat meghatározott osztályerőviszonyok és meghatározott történelmi helyzet terméke volt. A július végén és augusztusban kialakult politikai konjunktúra egy ilyen okmány haladéktalan proklamálását követelte. Lafayette, a nemzetőrség parancsnoka kitűnően tájékoztatva volt azokról a veszedelmes munkás-zavargásokról, amelyek július 14. után lezajlottak."**

A forradalom polgári vezetői tehát a munkásság közvetlen nyomására siettek kidolgozni azt a deklarációt, amely az ember és az állampolgár örök és elidegeníthetetlen jogait rögzítette. Úgy vélték, hogy ezzel lecsillapítják a néptömegeket.

Az „Emberi és polgári jogok deklarációja" — a burzsoázia szabadságjogainak chartája — 17 cikkelyből állt. Tulajdonképpen alaptörvény volt azzal a rendeltetéssel, hogy alapul szolgáljon a későbbi alkotmányhoz és a jövendő kormányok minden ténykedéséhez. A nyilatkozat első helyre a polgár, vagyis a személyiség,

* *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 377—378. old.
** „Francuzszkaja burzsuaznaja revoljucija. 1789—1794." 68. old.

az egyén természetes polgári és politikai jogait teszi. Ezek a jogok tetőznek be minden társadalmi épületet, s ezeknek kell alávetni az alkotmányt és a kormány tevékenységét. A nyilatkozat fő feladata a személyiség védelme a hatalom önkényével szemben. A nyilatkozat állást foglal a személyiség tevékenységének abszolút szabadsága mellett. A nyilatkozat első cikkelye meghirdette, hogy „az emberek szabadnak és egyenjogúnak születnek és azok is maradnak. A társadalmi különbségek csak a közjó érdekén alapulhatnak." Mindennemű politikai társadalom céljává az ember természetes és elidegeníthetetlen jogainak, a szabadságnak, a biztonságnak, a tulajdonnak és az elnyomással való szembeszegülésnek megőrzését és védelmét nyilvánították.

„A fő hatalom elve lényegileg a nemzetben van . . . A törvény a közjó kifejezése. Minden polgárnak joga, hogy személyesen vagy képviselők révén részt vegyen a törvények létrehozásában. A törvény mindenki számára legyen egyenlő . . . Minthogy minden polgár egyenlő a törvény előtt, egyenlően hozzáférhető kell hogy legyen számukra minden hivatás, minden hely és társadalmi tisztség, képességüknek megfelelően, s e tekintetben nem lehet más különbség, mint ami szándékukból és tehetségükből fakad."

Ha figyelmesen elemezzük az „Emberi és polgári jogok deklarációját", a forradalmi francia polgárság akkori helyzetét tükröző ellentmondások egész szövevényét fedezhetjük föl. A burzsoáziának a régi feudális rend — a nemesség, a papság, az abszolút királyi hatalom — elleni harcában jogainak megalapozásához szilárd, abszolút, „örök" eszmére volt szüksége. *Az emberi jogok, a személyiség természetes, vele született és örök jogai* képezték a forradalmi burzsoázia világnézetének elvi alapját. Az ember alapvető jogai a szabadság és az egyenlőség. Ezek a jogok azt követelik, hogy megszüntessenek minden rendi különbséget, meghirdessék minden polgár törvény előtti egyenlőségét, a polgári társadalom és a politikai állam tagjainak egyenlőségét.

A polgárság ebben az időszakban, amikor szüksége volt a néptömegek támogatására, természetesen nem követelhette csak magának a szabadságot és az egyenlőséget. De úgy biztosította osztályérdekeit, hogy megfelelő törvényekkel bástyázta körül őket : az 1791-es alkotmánnyal és a nyilatkozat olyan paragrafusaival, amelyek a tulajdon szentségét és sérthetetlenségét hirdették meg. Már itt mély szakadék keletkezik az *ember* és a *polgár* között, amely később majd egyre szélesedik és mélyül.

Az „Emberi és polgári jogok deklarációjának" szerzői nem elégedtek meg azzal, hogy általános formában meghirdették a tulajdonjogot, mint minden polgár elidegeníthetetlen és természetes jogát; szükségesnek tartották, hogy ezt a jogot külön cikkelyben konkretizálják.

A nyilatkozat tervezete nem tartalmazta ezt a tételt: „a tulajdonjog érinthetetlen és szent jog". De amikor az utolsó, 16. cikkelyt már megszavazták, a küldöttek kérték, hogy vegyenek fel külön pontot a nyilatkozatba a tulajdonról. Igy keletkezett a 17. cikkely: „A tulajdon, mint szent és sérthetetlen jog, sohasem vehető el senkitől, kivéve azokat az eseteket, amikor a törvényesen megállapított társadalmi szükségesség ezt nyilvánvalóan megköveteli, és akkor is csak előzetes és méltányos ellenszolgáltatás mellett."

Mint látjuk, a burzsoázia védelmezte tulajdonát a vagyontalanokkal szemben, akik ekkor már igen agresszívan léptek föl a gazdagok ellen. A burzsoáziának azért volt szüksége a 17. cikkelyre, hogy minden eshetőségre felkészüljön, és megvédhesse tulajdonát a vagyontalanok merényleteitől.

„A polgári törvénykönyv, melynek fő célja — írja Duguit — a forradalmi időszak nyilatkozata és alkotmányai által már sérthetetlennek minősített tulajdonjog realizálása és garanciája volt (úgy, hogy jogosan nevezhették a *tulajdon kódexének),* az 544. cikkelyben így határozza meg a tulajdont: »A tulajdon a tárgyak feletti abszolút használati és rendelkezési jog, a törvények és szabályrendeletek által megszabott határok között«"*

Duguit helyesen jellemzi a forradalmi időszak polgári törvénykönyvét a *tulajdon kódexeként.* A forradalomnak mint polgári forradalomnak egyik alapvető feladata a polgári tulajdon védelme és megőrzése volt. Bár a nyilatkozat kijelenti, hogy minden ember egyenlő és egyenlő tulajdonjoggal bír, a burzsoázia a gyakorlatban arra törekedett, hogy ezt a jogot csak a tényleges tulajdonosok, csak saját maga számára biztosítsa, szentnek és sérthetetlennek nyilvánítva saját tulajdonát. Ez azonban egyáltalán nem gátolta meg a burzsoáziát abban, hogy a hűbérurak és az egyház „szent és sérthetetlen" tulajdonát elkobozza. Vagyis a hűbéri tulajdon *kívül esett a természetes és elidegeníthetetlen jogokon.* Itt mutatkozik meg, milyen éles ellentmondás volt egyrészt az 1789-es polgári

* *Léon Duguit:* Manuel du Droit Constitutionel (Az alkotmányjog kézikönyve). Párizs, de Boccard 1923. 293. old.

forradalom által meghirdetett elvek, másrészt ezeknek az elveknek a hűbérurakkal való politikai harcban való alkalmazása között. Ezzel magán a tulajdonról szóló doktrínán ütöttek rést. Ha a hűbéri tulajdon elidegeníthető, miért ne lehetne a burzsoáziát is megfosztani tulajdonától.

Figyelemre méltó, hogy az egyházi javak elkobzásával kapcsolatos vita során Maury abbé rámutatott arra a veszélyre, amelyet az egyházi tulajdon kisajátítása rejt magában a burzsoáziára nézve.

„Amikor a tulajdonról beszélek, uraim — mondotta —, a szó legszigorúbb értelmében használom ezt a fogalmat. Valóban, a tulajdon egységes és szent mind számunkra, mind az Önök számára. *A mi tulajdonunk garantálja az önökét. Most támadás folyik ellenunk; de ne feledjék, ha most bennünket kifosztanak, önöket is eléri majd ugyanez a sors.* Az önök saját erkölcstelensége támad önök ellen, és az első pénzügyi krach elnyeli vagyonukat... Ha a társadalomnak joga van visszatérni a társadalom kezdeteihez, hogy elvegye tőlünk tulajdonunkat, amelyet a törvények több mint tizennégy évszázadon át elismertek és védtek, akkor ez az új metafizikai elv nyomban a legkülönfélébb zavargásokat fogja előidézni az agrártörvény nevében.

A nép arra fogja kihasználni a káoszt, hogy követelje a vagyonok felosztását, s ezeknek emberemlékezet óta történő birtoklása nem fogja megvédeni a tulajdonosokat a kifosztástól. Élni fog mindazokkal a jogokkal önök ellen, amelyekre most önök hivatkoznak ellenünkben; *ő is azt mondja, hogy ő a nemzet, hogy vele szemben nincs jelentősége annak, milyen régi keletű a birtoklás.* Távol álljon tőlem, hogy a népre appelláljak, s igaztalan és lázadó igényeket keltsek, amelyek elpusztítanák a királyságot; de engedtessék meg nekem, hogy ezzel az igazságtalan és felháborító elvvel szembeszegezzem azokat a lázadó következtetéseket, amelyeket a mohóság levonhat belőlük, még ha az önök patriotizmusa elutasítja is ezeket."*

Ez a demagóg felszólalás azt a célt szolgálta, hogy a hűbéri jogok védelmében megakadályozza a forradalmi burzsoáziának az egyházi tulajdonnal való leszámolását. Maury abbé, amikor a nép részéről fenyegető veszéllyel rémítgette a burzsoáziát, éket akart verni sorai közé. Mindazonáltal helyesen mutatott rá arra, hogy egyfelől a szent és sérthetetlen tulajdon ünnepélyes elismerése, másfelől az egyházi tulajdon elkobzása között ellentmondás áll fenn. Ezt

* *Jean Jaurès:* Id. mű, II. köt. 87. old.

az ellentmondást politikailag az a harc igazolta, amit akkor a haladó, progresszív burzsoázia vívott az elavult, reakciós feudális rendszer ellen.

A második legfontosabb politikai okmányban, az 1791-es alkotmányban egész sor olyan tételt találunk, amely élesen ellentmond a nyilatkozatban meghirdetett polgári szabadságjogoknak. Az alkotmány lényegileg az új kormányzati formát, az *alkotmányos monarchiát* szentesítette, amely a fő hatalmat a nagyburzsoázia kezében összpontosította. A burzsoázia szinte nyomban az ember és polgár jogainak proklamálása után olyan alkotmányt hozott létre, amely *tulajdonképpen csak a tulajdonost tekintette embernek és polgárnak*, hiszen azzal, hogy a különféle tisztségek betöltésének feltételéül vagyoni cenzust szabott meg, két csoportra osztotta a polgárokat: aktívakra és passzívakra. Ezzel — felháborodást keltve az ország demokratikus elemei körében — a vagyontalan lakosság egész tömegét megfosztotta a választójogtól. „A ti hírhedt deklarációtok — dörgött Marat — közönséges csalásnak bizonyult." Feledésbe merült a nyilatkozatnak az a cikkelye, amely minden polgár egyenlő jogát proklamálta bármilyen társadalmi tisztség betöltésére. *Az ember fogalma leszűkült a tulajdonos fogalmára*, az embernek csupán néhány elvont joga maradt meg, amelyekből hiányzott mindennemű tartalom. Az embert gyakorlatilag kizárták a politikai társadalomból és passzív polgárrá degradálták. Az 1791-es alkotmány tehát egyszerűen gúnyt űzött az egyenlőség elvéből. *Nem az emberek egyenlők, hanem a tulajdonosok* — ez derül ki ebből az alkotmányból. Míg régebben a különféle rendi különbségek foglalták el a központi helyet az államban, most a tulajdonban fennálló különbségek kerültek a helyükre. Ezzel még világosabbá vált az a tény, hogy a tulajdonosok osztálya uralkodik a vagyontalanok osztálya fölött. A polgári világban uralkodó viszonyok a politikai szférában is megszilárdultak. Az 1791-es alkotmányban az „ember" és a „polgár" két ellentétesen szemben álló pólusra került.

Ugyanakkor a törvényhozó hatalom formailag a törvényhozó gyűlés kezében volt, amelynek tagjait, a népképviselőket két évre választották, valamint a király kezében, aki egyúttal a végrehajtó hatalom kizárólagos birtokosa is volt. A király végójoggal rendelkezett, és ő maradt a legfőbb hadúr. A király személyét szentnek és sérthetetlennek nyilvánították.

Tehát Franciaországban *képviseleti kormányzati formát és alkotmányos monarchikus rendszert* hoztak létre. Klasszikus típusa az

ipari kapitalizmus korszaka államrendjének, amelyet a nagyburzsoázia uralma jellemez.

Albert Mathiez professzor az új polgári rend „filozófiai katekizmusának" nevezi a nyilatkozatot. Ezt írja: „A harcok tüzében megszületett kiáltvány biztosítja az »ellenállást az elnyomatással szemben«, más szavakkal: jogosnak ismeri el a diadalmas felkelést és nem fél jogosnak elismerni a jövőben esetleg bekövetkező felkeléseket sem. Proklamálja a természetes és elévülhetetlen emberi jogokat: szabadságot, egyenlőséget, magántulajdont, az adók és törvények megszavazásának és ellenőrzésének jogát, az esküdtszéket stb. De nem említi az egyesülés jogát, mert gyűlöli a rendeket és a céheket. A királyi felségjog helyébe a népfelséget helyezi és a törvények fennsőbbségét állítja az önkény helyére... A tulajdont elévülhetetlen joggá nyilvánítja, de tekintet nélkül a nincstelenekre, nem veszi figyelembe a feudális és egyházi tulajdont, amelynek egy részét el kellett kobozni, illetve meg kellett szüntetni"*.

Mathiez ugyan általában helyesen elemzi a deklaráció szellemét, fogalmazása néhol pontatlan. Így például azt állítja, hogy a polgárság a nyilatkozatban megfeledkezett az egyesülési jogról. Ez tévedés, hiszen az egyesülési jog tagadása a polgárság politikai filozófiájának lényegéből fakadt, abból a felfogásból, amely nem tűrt semmiféle közvetítő szervezetet az állam és az egyén között. Ez volt Rousseau és az egész burzsoázia álláspontja. Az egyesülési jog tagadása a burzsoázia osztályérdekeiből fakadt. A Le Chapelier-féle törvényt a burzsoázia önző osztályérdekei diktálták. Az egyesületek megtiltása semmiféle kárt sem okozott a polgárságnak, hiszen nem burzsoá, hanem a munkás-egyesületekről volt szó.

Ugyanilyen helytelen a polgárság „feledékenységéről" beszélni ott, ahol a hűbéri tulajdonról van szó, szemben a burzsoá tulajdonnal. A burzsoázia megpróbálta „elméletileg" megalapozni a két tulajdon közötti különbséget, amely, úgy vélte, feljogosítja arra, hogy a hűbéri tulajdont kisajátítsa, a burzsoá tulajdont pedig megvédelmezze.

A nagypolgárság nem törődve a nép érdekeivel saját javára gyümölcsöztette a forradalmat, amit a nép hajtott végre. *Proklamálta saját chartáját és megteremtette az új burzsoá államot*, abban reménykedve, hogy ez az állam századokig él majd, miként ezt a

* *Albert Mathiez*: A francia forradalom (La révolution française. 3. köt. Paris 1921—1927). Bibliotheca, Budapest 1957. 68. old.

burzsoázia több képviselője ki is fejtette. De a történelmet a nép formálja, amely lényegesen „korrigálja" a filozófiai és politikai elméleteket. Miként az angol forradalomban közvetlenül a néptömegek követelték a köztársaság kikiáltását, a király bíróság elé állítását és kivégzését, Franciaországban is *lényegében a néptömegek alkották a forradalom eleven és teremtő hajtóerejét.* S e szerepük betöltése során jelentősen „helyesbítették" a polgári politikai gondolkodók elméleteit. Ők vallották először azokat az új politikai és szociális eszméket, amelyek már magukban hordták a burzsoá társadalom és az állam tagadását, s amelyekben egy új társadalmi rend előérzete jelentkezett.

4

A JAKOBINUSOK POLITIKAI DOKTRINÁJA. MAXIMILIAN ROBESPIERRE (1758–1794)

I

Amilyen mértékben fejlődött a forradalom és éleződött a burzsoázia és a lakosság demokratikus rétegei közötti harc, bomlásnak indult a harmadik rend kezdetben egységes tábora.

„Az 1793. május 31-től június 2-ig lezajlott forradalom elragadta a hatalmat a kereskedelmi-ipari nagyburzsoáziától, amely addigra végleg átment az ellenforradalom táborába, önző osztályérdekeiért kész volt feláldozni a forradalom vívmányait és megnyitni a határokat az ellenség előtt. Május 31. és június 2. között győzelmet aratott a francia polgári forradalmon belüli polgári demokratikus irányzat. De a forradalmat végrehajtó sansculottok azt hitték, hogy a május 31—június 2-i fordulat, amely minden akadályt elhárított a forradalom győzelmének útjából, végső soron a nyomort is meg fogja szüntetni, és boldoggá fogja tenni a szegényeket. A néptömegek egyenlőségi törekvése — amely a 18. század végi feltételek között megvalósíthatatlan volt — fontos tényezője a polgári forradalom győzelméért vívott harcnak."*

A sansculottok győzelmének eredményeképpen a konventből kiűzték a girondistákat s létrejött a jakobinus diktatúra, amelyet a „veszettek" csoportja, illetve frakciója is támogatott. A demokrácia győzelmet aratott a nagyburzsoázia felett. Hatalmának megerősítése napirendre tűzte az új demokratikus alkotmányt és az új jogok deklarálását.

A francia társadalom osztályszerkezete, az egységes harmadik rend felbomlási folyamata röviden a következőkben foglalható

* „Francuzszkaja burzsuaznaja revoljucija. 1789—1794." 316—317. old.

össze: a szélsőjobboldalon a nemesség és a papság felső rétege állott, a monarchia önkényuralmát akarták visszaállítani, ez után következett a pénzügyi és kereskedő nagyburzsoázia (az úgynevezett feuillants-ok), akik a mérsékelt alkotmányos monarchia hívei voltak; a girondisták az ipari és kereskedő közép-burzsoázia érdekeit képviselték. Ezek „demokratikus" monarchiát akartak, keresték a kapcsolatot a királyi hatalommal.

A jakobinusok a városi kispolgárság, a parasztság és a munkásság érdekeit képviselték. A politikai demokrácia híveiként, szociális téren a vagyoneloszlásban mutatkozó túlságosan nagy egyenlőtlenséget akarták megszüntetni. A szélsőbaloldalt a „veszettek" alkották.

Amilyen mértékben fejlődött a forradalom és éleződött az osztályharc, a kezdetben egységes jakobinus táboron belül élesen elváltak a különböző tendenciák: Robespierre hívei, Danton követői és a „veszettek". A jakobinusok vezető ereje és zöme a robespierre-isták közül került ki.

Danton csoportját vagy pártját a szabadfoglalkozásúak, az egyetemi végzettségű középértelmiség és a párizsi művészvilág képviselői alkották: orvosok, ügyvédek, irodalmárok, művészek és színészek. A dantonisták legfőbb irodalmi képviselője Camille Desmoulins volt. A dantonisták egyenlőségen csak politikai, jogi egyenlőséget értettek, és nagyon féltek az úgynevezett agrártörvénytől, amelynek értelmében a nemesi nagybirtokokat fel kellett osztani a falusi szegénység között. A magántulajdon szentségét és sérthetetlenségét az úgynevezett eredendő „természeti" törvényből vezették le, amely szerintük a közakarat felett áll. A Konvent megnyitásának pillanatában (1792 végén) nagy vita folyt a tulajdonról. Danton szenvedélyesen védelmezte a magántulajdont, szónoki tehetségének minden erejét latba vetette a baloldal ellen, amely el akarta fogadtatni az agrártörvényt. Élesen elhatároljuk magunkat mindennemű szélsőségtől, kiáltotta, a magántulajdon minden fajtája — a földtulajdon, a személyes tulajdon, az ipari tulajdon — örök időkre maradjon sérthetetlen.

Velük szemben a „veszettek" (Jacques Roux, Varlet, Leclerc és mások) nemcsak politikai átalakulásokat és jogegyenlőséget követeltek, hanem szükségesnek tartottak olyan társadalmi-gazdasági átalakulásokat is, amelyek megjavíthatják a legszegényebb osztályok helyzetét. A nagy- és kistulajdonosokkal szemben egyaránt ellenségesen viseltettek.

Megmozdulásaikban és követeléseikben a párizsi szegényekre és munkásokra támaszkodtak.

A robespierre-isták, akik alapjában véve a kispolgárság és a középparasztság érdekeit képviselték, közbülső helyet foglaltak el a dantonisták és a „veszettek" között, s a forradalom alakulásától függően hol jobb-, hol balfelé orientálódtak. Az események nyomására blokkra léptek a „veszettekkel", némileg balra tolódtak, s ennek eredményeképpen jött létre Robespierre-rel az élén a jakobinus diktatúra.

Az 1793. június 24-én elfogadott új, demokratikus alkotmány — bár a külső háború és a polgárháború miatt tulajdonképpen sohasem léphetett hatályba — nagy szerepet játszott a francia forradalom történetében, s jelentős hatást gyakorolt a proletariátus öntudatának fejlődésére. Franciaország nagy gondolkodói, a harmadik rend érdekeit tükrözve vissza, már jóval a forradalom előtt a végső logikai következtetéseket is levonták az egyenlőség eszméjéből. Ez az eszme a forradalmi harc hatására behatolt a néptömegek tudatába. Az egyenlőség eszméje ebben a korban — természetesen egészen eltérő értelmezésben — alapul szolgált mind a polgári, mind a kommunista koncepciókhoz.

Az 1791-es alkotmány, amely egy súlyos forradalmi válság kellős közepén vagyoni cenzushoz kötötte a választójogot, elmélyítette az ember és a polgár közötti szakadékot. Ez az alkotmány haragot és gyűlöletet váltott ki az ország demokratikus elemei körében, mert élesen ellentmondott az „Emberi és polgári jogok deklarációjának". Láttuk, milyen élesen reagált Marat és Loustalot *Révolutions de Paris*-ja arra, hogy megfosztották a választójogtól a munkásokat és az egész szegénységet.

Az 1793-ban elfogadott új, demokratikus alkotmány formailag megszüntette az ember és a polgár közötti politikai különbséget (az „ember" a polgári társadalom tagját jelentette, a „polgár" pedig az állam, vagyis a politikai társadalom tagját). Minden polgár egyenlő politikai jogokat kapott, és megnyílt előtte az út minden politikai tisztséghez. A jakobinusok politikai doktrínája az „Emberi és polgári jogok deklarációjában" és az 1793-ban a Nemzeti Konvent által elfogadott alkotmányban jutott kifejezésre.

Marx egyik első munkájában elemzi és bírálja a jakobinus „Emberi és polgári jogok deklarációját" és az 1793-as alkotmányt. Ebben az elemzésben egyebek között megjegyzi, hogy mihelyt az állam megszünteti az aktív és passzív választójogra a vagyoni cenzust,

ezzel politikai tekintetben megszünteti a magántulajdont. „Nem szűnt-e meg eszmeileg a magántulajdon akkor, amikor a vagyontalan a vagyonosnak a törvényhozójává lett? A *cenzus* a magántulajdon elismerésének utolsó *politikai* formája."*

De a magántulajdon politikai (azaz tisztán formális) megszületése nemcsak hogy nem szünteti meg, hanem egyenesen feltételezi a magántulajdont. A vagyoni különbségek gyakorlatilag megmaradnak a polgári társadalom szférájában, és a fennálló államrend előfeltételét és alapját képezik. Ezzel azonban — megváltozott formában — fennmarad a politikai egyenlőtlenség is.

Más helyen részletesebben fogunk foglalkozni Marxnak e kérdéssel kapcsolatos meggondolásaival és következtetéseivel. Most csak annyit jegyzünk meg ezzel kapcsolatban, hogy a „Jogok deklarációja" és az 1793-as alkotmány, miután meghirdette a teljes demokráciát, ténylegesen nem szüntette meg, sőt még jobban kiélezte az ember és a polgár közti különbséget. A polgári—politikai emancipációt megvalósították.** *A magántulajdon — bár politikailag megszüntették — társadalmilag megmaradt.* Az ebből fakadó ellentmondások napirendre tűzték az „emberi emancipáció"-t és a társadalmi egyenlőtlenség szociális alapjainak felszámolását. Ennek a problémának a megoldására a forradalmi kispolgárság nem volt képes.

A jakobinusok megalkották a forradalmi kispolgárság klasszikus politikai elméletét, amelyet a lakosság demokratikus rétegei szerte az országban magukévá tettek, s amely úgy tekinthető, mint a tőkés társadalom törvényszerű terméke fejlődésének meghatározott szakaszában.

A forradalmi kispolgárság — a jakobinizmus — politikai doktrínája főleg Rousseau tanításán alapult. Ismeretes, hogy Maximilian Robespierre, a jakobinusok vezére, lelkes olvasója volt Rousseau-

* *Marx—Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 356. old.

** Marx, mint ismeretes, korai munkáiban megkülönbözteti a politikai és az emberi emancipációt, s utóbbin a magántulajdon megszüntetését és a kommunizmus megvalósítását érti. Ezt a következtetést annak eredményeképpen vonta le, hogy tanulmányozta a francia forradalmat, amely megvalósította a politikai emancipációt, a polgár emancipációját, de nem valósította meg az ember emancipációját, amelyről annyi szó folyt az emberi és polgári jogok különböző deklarációiban. Az ember emancipációjának problémáját Marx később úgy vetette fel és fogalmazta meg, mint a proletariátus emancipációját, azaz a kommunizmus megvalósítását.

nak. Tevékenységében Rousseau általános filozófiai és politikai elméletei szolgáltak vezérfonalul. Természetesen azért a gyakorlati politikában gyakran eltért tanítójának egyik-másik tételétől. Bár a képviseleti kormányzás ellentétben állt Rousseau elméletével, Robespierre kénytelen volt megvalósítani a képviseleti eszmét, de igyekezett azt összekapcsolni a közvetlen népuralom eszméjével.

A „természetjog" elmélete olyan doktrína, amelyet a 17. és 18. század összes filozófiai és politikai irányzatai a magukénak tekintettek. E doktrína értelmében a társadalom célja az egyetemes boldogság, ami csak úgy biztosítható, ha a kormány biztosítja az ember számára, hogy élhessen olyan „természetes" és „elidegeníthetetlen" jogaival, mint a szabadság, az egyenlőség, a biztonság és a tulajdon.

A jakobinus „Emberi és polgári jogok deklarációjában" ezt olvassuk : „A francia nép abban a meggyőződésében, hogy az ember természetes jogairól való megfeledkezés és elhanyagolásuk az egyedüli oka minden földi nyomorúságnak, elhatározta, hogy ünnepélyes deklarációban fejti ki szent és elidegeníthetetlen jogait, avégett, hogy az összes polgároknak mindenkor lehetőségük legyen összehasonlítani a kormány ténykedését azzal a céllal, amelyre minden társadalmi berendezés törekszik, és soha ne engedjék meg, hogy a zsarnokság elnyomja és lealázza őket ; hogy mindig ott legyenek a nép szeme előtt szabadságának és boldogságának alapjai ; ott legyenek a tisztségviselők szeme előtt kötelezettségeik végrehajtásának szabályai ; ott legyenek a törvényhozók szeme előtt küldetésük céljai."

Mint látjuk, a jakobinusok — akárcsak az egész burzsoázia — a nép nyomorúságának okát nem a társadalmi és gazdasági viszonyokban és a népre nehezedő politikai nyomásban, hanem az ember természetes jogainak elhanyagolásában látták.

A jakobinus párt, a forradalmi kispolgárság, a forradalmi demokrácia a burzsoázia egészével osztozott abban a meggyőződésben, hogy a tulajdon az ember természetes jogai közé tartozik. „A tulajdonjog — olvassuk a 16. cikkelyben — abban áll, hogy minden polgárnak joga belátása szerint élni és rendelkezni vagyonával, jövedelmével, munkájának gyümölcsével és mesterségével."*

* *Buonarroti :* Conspiration pour l'égalité dite de Babeuf (A Babeuf-féle összeesküvés az egyenlőségért). Edition Sociales, Paris 1957. 50. old.

A 19. cikkely a 16. cikkely továbbfejlesztése. A következőképpen hangzik: „Beleegyezése nélkül senkit sem lehet megfosztani tulajdonának legkisebb részétől sem, kivéve azokat az eseteket, amikor ezt — előzetesen és méltányosan megállapított kártérítés mellett — a törvényesen megállapított társadalmi szükséglet követeli."*

Robespierre ellenezte az agrártörvényt, és a tulajdon védelmének alapján állt. A szociális kérdés terén síkra szállt a munkához és a létfenntartáshoz való jog mellett. Az első szociális törvény, vélte, az, amely biztosítja a társadalom minden tagjának a létfenntartási eszközöket. Minden más törvény ennek a törvénynek van alávetve.** Minden, ami az élet fenntartásához szükséges, az egész társadalom köztulajdona. 1793. december 2-án a Konventben mondott beszédében, miután kifejtette minden embernek a létfenntartáshoz való jogára vonatkozó elméleti gondolatait, levonja a gyakorlati következtetést: a társadalom minden tagja számára biztosítani kell, hogy birtokában legyen a föld termékeiből annyi, amennyi létfenntartásához szükséges.***

A létfenntartási eszközök a nép vére; szabad keringésük nem kevésbé szükséges az egészséges társadalmi test szempontjából, mondja Robespierre, mint a vérkeringés az emberi test számára.****

Robespierre a szociális kérdésekben a polgári nézetek határain belül maradt. A létfenntartáshoz és a munkához való jog — amelyet Robespierre elismer —, nem valami specifikusan burzsoá-ellenes gondolat. Kényelmesen elfér a polgári társadalom keretei között, teljes mértékben függővé téve a szegényeket a gazdagoktól. Ezek a jogok feltételezik két ellenséges osztály létezését. A gazdagok ilyen helyzetben gazdái és urai a szegényeknek. Robespierre jogdeklarációjának 11. cikkelye így hangzik: a társadalom köteles gondoskodni minden tagjának létfenntartásáról, oly módon, hogy biztosítja a létfenntartási eszközöket a munkaképteleneknek.*****

* Uo.

** *L. Levi:* Maximilian Robespierre. I. köt. 237. old. Lásd még: „Revoljucionnoje pravityelsztvo vo Francii v epohu Konventa (1792—1794)" (Forradalmi kormány Franciaországban a Konvent korszakában [1792—1794]). Dokumentumgyűjtemény. Moszkva 1927. 148—149. old.

*** Uo. 238. old.

**** Uo. 241. old.

***** Uo. 338. old.; *Albert Mathiez:* Girondins et Montagnards (Girondisták és hegypártiak). Párizs 1930. 100. old.

A 12. cikkely kimondja, hogy „a vagyontalanoknak nyújtandó szükséges segítség a gazdagok adóssága a szegényekkel szemben. A törvénynek kell meghatároznia e kötelesség teljesítésének módját."* A Robespierre-féle „Emberi és polgári jogok nyilatkozata" tehát örökéletűnek tekinti a társadalomnak gazdagokra és szegényekre tagoltságát **.

A francia forradalom nem adott politikai jogokat a nőknek. A legdemokratikusabb az 1793-i alkotmány : de ez sem adott politikai jogokat a nőknek, jóllehet általában sok híve volt a nők politikai egyenjogúságának***.

A női egyenjogúság kérdésében Robespierre sem jutott tovább a forradalom más vezéreinél. Az „Emberi és polgári jogok" Robespierre-féle tervezetében még csak megjegyzést sem találunk arra vonatkozólag, hogy a nőknek nincsenek egyenlő jogaik, és hogy politikai jogokat kellene nekik adni.

Míg a forradalom első szakaszának az volt a feladata, hogy megsemmisítse a feudalizmust és az abszolutizmust, s a harc a feudális tulajdon ellen folyt, a forradalom második szakaszában *a szegények vívnak elkeseredett harcot a gazdagok ellen, a tulajdon ellen általában*, bár ez még előttük sem teljesen világos. De objektíve pontosan ezért folyt a harc, s ez rendkívül fontos a forradalom világtörténelmi jelentőségének megértéséhez. A „Les quatre cris d'un patriote" (Egy hazafi négy kiáltása) című névtelen brosúra szerzője megállapította, hogy Franciaországnak a forradalom idején 25 millió lakosa volt, amiből 18 millió az éhhalál szélén állt, 20 millió nak nem volt semmiféle tulajdona.****

A jakobinusok politikájukban igyekeztek megvalósítani az egyenlőség elvét, amely főleg Rousseau, de sok más szerző jóvoltából is rendkívül népszerűségnek örvendett a kispolgári és proletár tömegek körében. Franciaország lakosságának óriási része egyszerűen éhezett. Ilyen körülmények közt *törvényszerű volt*, hogy

* *L. Levi :* Id. mű, I. köt. 338. old. Az eredeti szöveg így hangzik : „Les secours nécessaires à l'indigence sont une dette du riche envers le pauvre."

** Nem lehet egyetérteni Mathiezzel és Jaurêsszal abban, hogy a babeufizmus Robespierre eszméinek folytatása és továbbfejlesztése volt. (*Mathiez :* Girondins et Montagnards, 138. old.)

*** *Ch.—L. Chassin :* La Génie de la Révolution (A Forradalom szelleme). I. köt. Párizs 1863. 298—300. old.

**** Uo. 290. old.

a politikai egyenlőség a társadalmi egyenlőség követelésévé fejlődjék. Meg kellett születnie annak a követelésnek, hogy a javak elosztásával minden polgár egyenlő vagyonhoz jusson. Vagyis a társadalmi egyenlőséget *a vagyonok egyenlő elosztásaként* értelmezték. Az ország két táborra: a gazdagok és szegények táborára szakadt, s az utóbbiak az egyenlőség megvalósítására törekedtek. A jakobinusok ereje a pártjuk köré tömörült szegényekből fakadt. A nép elenyésző kisebbségét alkotó gazdagok rendkívül ellenségesen viseltettek a szegénység és a jakobinus párt iránt.

De — ha a „veszetteket" nem számítjuk — maga a legbaloldalibb jakobinus, Maximilian Robespierre is agyrémnek tekintette és *eltökélten ellenezte a vagyonközösséget.* Hiszen a tulajdon egyenlőségének elvét is azért vetette el, mert ez elkerülhetetlenül vagyonközösségre vezet. Robespierre helytelenítette a szélsőséges egyenlőtlenséget, azt, hogy a kisebbség kezén összpontosul a nemzeti vagyon. Nézetei tele vannak belső ellentmondásokkal. Egyfelől elismeri, hogy mindaz, ami az élethez szükséges, „kollektív tulajdon", s ennélfogva az állam végső soron rendelkezik a polgárok tulajdonában levő minden vagyonnal. Másrészt csupán a magántulajdon korlátozásába egyezett bele, megszüntetéséről hallani sem akart.

Mindazonáltal igazságot kell szolgáltatni Robespierre-nek — tudniillik a Konventben az „Emberi és polgári jogok deklarációjára" vonatkozó — 1793. április 24-én beterjesztett javaslatában (a javaslatot egyébként nem fogadták el) több kérdésben, így egyebek között a magántulajdon kérdésében is radikálisabban foglal állást. Robespierre szerint minden politikai egyesülésnek az a célja, hogy biztosítsa az ember természetes jogait és összes képességeinek minden oldalú fejlődését.

Különös figyelmet érdemel az a tény, hogy Robespierre a maga deklaráció-tervezetében nem sorolja a magántulajdont az ember „természetes és elidegeníthetetlen" jogai közé. „Az ember alapvető jogai — olvassuk Robespierre deklaráció-tervezetének 2. cikkelyében — a létfenntartásnak és a szabadság biztosításának joga."* Ez a fogalmazás egybevág a Jefferson tollából származó 1776-i amerikai Függetlenségi Nyilatkozat fogalmazásával.

Mind a Konvent által elfogadott, mind a Robespierre által javasolt deklaráció külön cikkelyt tartalmazott arról, hogy az állam

* *Buonarroti:* Id. mű, I. köt. 40. old.

segítséget nyújt a vagyontalanoknak és a munkanélkülieknek. De Robespierre-nél volt még egy kiegészítő cikkely is, amely kimondta, hogy abban az esetben, ha a polgárt megfosztják a társadalmi garanciától, „természetes jogot nyer arra, hogy maga védje meg összes jogait".*

Jellemző a forradalom korszakának individualista filozófiájára, hogy egyik deklaráció sem, így a legdemokratikusabb- a Robespierre-féle deklaráció *sem említi az egyesülés, a sztrájk, a gyülekezés stb. jogát.* A francia forradalom vezetői individualista álláspontot álltak, a dolgokat az egyén és nem a társadalom szemszögéből nézték. Az egyén és a társadalom között semmiféle közvetítő szervezetet nem tűrtek.

Mindkét okmány beszél a polgárok jogegyenlőségéről, kifejti, hogy a törvény a közakarat kifejezése, minden polgár egyenlő joggal tölthet be társadalmi tisztségeket, biztosítja a gondolat- és szólásszabadságot, védelmezi a személyiséget az államhatalommal szemben.

Mindkét deklaráció kijelenti, hogy a népnek a felkeléshez való joga „az egész népnek és a nép minden részének legszentebb joga és legfontosabb kötelessége". E jog elismerésének igen nagy a politikai jelentősége. Azzal, hogy a népet a fő hatalommal rendelkező szuverénnek nyilvánították, a kormány lényegileg a nép megbízottjává vált. Természetes, hogy ha a kormány visszaél a nép bizalmával, ez a kormány eltávolításához, ellenállás esetén pedig felkelés útján való erőszakos megdöntéséhez vezet.

Robespierre nyilatkozatában három kiegészítő cikkely van, amelyekkel nem találkozunk a jakobinusok hivatalos nyilatkozatában. Ezek *minden ország népének testvériségét, a nemzetek szabadságát és függetlenségét* proklamálják. „A különféle népeknek — olvassuk —, lehetőség szerint segíteniük kell egymást, ugyanúgy, mint egyazon állam polgárainak."** Más szóval, Robespierre a népek közötti béke politikáját hirdeti, határozott ellensége a nemzeti elnyomásnak, hangsúlyozza, hogy „az, aki szolgaságra vet egy nemzetet, minden nemzet ellenségének nyilvánítja magát."

Robespierre nyilatkozata a nép ellenségeinek szóló fenyegető figyelmeztetéssel végződik : „Azokat a személyeket, akik háborúba lépnek a néppel, hogy megállítsák a szabadság fejlődését és megsem-

* Uo. 44. old.
** Uo. 45. old.

misítsék az ember jogait, nem közönséges ellenségekként, hanem ellenállást tanúsító gyilkosokként és rablókként kell üldözni mindenütt."

„A királyok, arisztokraták, zsarnokok, vagy bárkik légyenek, rabszolgák, akik fellázadtak a föld ura, az emberi nem ellen, s a világegyetem törvényhozója, a természet ellen."*

Mindkét deklaráció filozófiai alapjai — a sokat emlegetett „természetjog", a természetnek „a világegyetem törvényhozójává" nyilvánítása, az igazságosságnak és az észnek a természet törvényeivel azonosított örök törvényei és egyéb metafizikai zagyvaság.

A jakobinusok alkotmánya minden létező polgári alkotmány közül a legdemokratikusabb, és sokban emlékeztet a levellerek „népi egyezségére". Robespierre javaslata még tovább megy a demokratikus elvek kifejtésében. De természetesen ezen az okmányon is megtalálható a kor, a kispolgári demokratizmus bélyege, amely élesen különbözik a proletár demokráciától és annak követelményeitől. Ennek ellenére a jakobinus alkotmány — bár sohasem lépett hatályba — igen nagy forradalmasító szerepet játszott, mindenekelőtt magában Franciaországban. Erről világosan tanúskodik Babeuf taktikája, nevezetesen az, hogy Babeuf a maga agitációját az 1793-i alkotmány visszaállításának követelésére alapozta.

Az 1793-as alkotmány a népszuverenitás eszméjéből indult ki. Ennek a rendkívül fontos pontnak a megfogalmazása Robespierre javaslatában demokratikusabb, mint a Konvent által elfogadott alkotmányban. Az utóbbi teljesen Rousseau szellemében állapítja meg, hogy „a szuverenitás megtestesülése a nép. A szuverenitás egy és oszthatatlan, csorbíthatatlan és elidegeníthetetlen."** A Robespierre-féle javaslat 14. cikkelye így hangzik: „A nép szuverén; a kormány a nép alkotása és a nép tulajdona; a társadalmi tisztséget viselő személyek a nép szolgái. A népnek joga, hogy saját belátása szerint leváltsa a kormányt és visszahívja megbízottait."*** A jakobinus alkotmány nem fogalmazza meg ilyen világosan a népnek a kormánnyal kapcsolatos szerepét. Az 1793-i alkotmány 28. cikkelye kijelenti, hogy „a népnek mindig joga felülvizsgálni, átdolgozni és megváltoztatni alkotmányát; egyetlen nemzedék sem vetheti alá a

* Uo.
** Uo. II. köt. 51. old.
*** Uo. I. köt. 42. old.

maga törvényeinek valamennyi eljövendő nemzedéket."* Ez az eszme, amint láttuk, első ízben Locke-nál jelentkezik, aki az alkotmány húsz évenkénti, azaz nemzedékenkénti radikális felülvizsgálását követelte. Amerikában Jefferson lelkes híve volt ennek a koncepciónak.

Az 1793-i alkotmány általános választójogot adott minden 21. életévét betöltött férfi polgár részére. A választásokat évenként kellett megtartani, és minden, polgárjoggal rendelkező személyt a köztársaság egész területén meg lehetett választani. Minden egyes küldött nem saját körzete vagy megyéje, hanem az egész nemzet képviselőjének számított. Ez a demokratikus alkotmány, mint már hangsúlyoztuk, összekapcsolja a képviseleti és a közvetlen kormányzás elveit. A törvényhozó gyűlés csak előkészíti a törvényjavaslatokat. Az alkotmány demokratikus jellege abban jutott kifejezésre, hogy a törvényjavaslatokat meg kellett küldeni megvitatásra a köztársaság minden községében tartandó gyűléseknek. „Ha a törvényjavaslat megküldésétől számított negyven napon belül a megyék többségében az egy-egy megyében tartott gyűléseknek legalább egytizede nem fejezett ki tiltakozást ellene, a javaslatot jóváhagyottnak kell tekinteni, és az törvényerőre emelkedik" — szögezte le az alkotmány 59. cikkelye.** Tiltakozás esetén a törvényhozó összehívja a lakosság gyűléseit. Ez a törvényalkotás demokratikus rendje.

Az 1793-as alkotmány az egész népet a köztársaság fegyveres erejének nyilvánította. „Minden francia katona ; meg kell tanulniuk a fegyverforgatást" (109. cikkely).

Az alkotmány meghatározta viszonyát a többi néphez, kijelentve, hogy „barátja és természetes szövetségese a szabad népeknek".

A jakobinusok voltak a legkövetkezetesebb polgári forradalmárok és demokraták. Csak Robespierre-nek és pártjának hatalomra jutása után elégítették ki a parasztság legfőbb követeléseit, csak ekkor szüntették meg és számolták fel valóban a parasztokra nehezedő súlyos feudális terheket. A kevésbé tehetős parasztok részére lehetővé tették, hogy kedvező feltételek mellett hozzájussanak az egyház és az emigránsok elkobzott földjeihez. A jakobinusok a szegénység követelésének megfelelően törvényt hoztak a maximumról, s az 1793-i „Emberi és polgári jogok deklarációjával" össz-

* Uo. II. köt. 51. old.
** Uo. 61. old.

hangban elfogadták a vagyontalanok állami segélyezésének elvét.* Bevezették a progresszív adózást, azzal a céllal, hogy megnyirbálják a nagy vagyonokat. A kormány a mezőgazdasági és ipari termékekre rögzített árakat állapított meg, meghatározta a munkabér színvonalát, s egyúttal kölcsönök, rekvirálások stb. útján igyekezett javítani a vagyontalanok helyzetén — a vagyonosok rovására.

A jakobinus diktatúra valamennyi politikai és gazdasági intézkedését egy közös eszme hatotta át, — az egyenlő vagyonelosztás gondolata. A jakobinus diktatúra meg akarta valósítani azt a „közepes szintet, amelyen senkinek a birtokában nincs sem túl sok, sem túl kevés", ahogyan Prudhomme és Loustalot *Révolutions de Paris*-ja követelte, ahogyan Marat különböző megnyilatkozásaiban hirdette.

A jakobinus diktatúra ugyan megsértette a magántulajdon jogát elkobzások, rekvirálások, kontribuciók és hasonló rendszabályok által, elvileg azonban korántsem tagadta a magántulajdont. Az 1793-as „Emberi és polgári jogok deklarációja" és az 1793-as alkotmány ünnepélyesen leszögezte, hogy a magántulajdon joga szent és elidegeníthetetlen joga az embernek és a polgárnak. A jakobinusoknak sohasem jutott eszükbe, hogy a tulajdonviszonyokban bármiféle radikális forradalmat hajtsanak végre. Mindazonáltal a jakobinus diktatúra politikai gyakorlata kétségkívül megingatta a tulajdon pilléreit, és jelentős mértékben előkészítette az elméket a szociális egyenlőség eszméjének befogadására.

Mi volt a jakobinusok forradalmi diktatúrájának objektív tartalma? Az 1789-es francia forradalomban, ugyanúgy, mint az 1648-as angol forradalomban a burzsoázia valóban olyan osztály volt, amely a mozgalom élén állt. „*A proletáriátusnak vagy a burzsoáziához nem tartozó városi polgári rétegeknek* vagy még nem voltak a burzsoáziától különválasztott érdekei, vagy pedig még nem alkottak önállóan kifejlődött osztályokat vagy osztálytagozatokat. Ezért ahol szembehelyezkedtek a burzsoáziával, mint pl. 1793—94-ben, Franciaországban, csak a burzsoázia érdekeinek keresztülviteléért harcoltak, ha nem is burzsoá *modorban*. Az egész francia terrorizmus nem volt egyéb mint *plebejus modorban* való

* A 21. cikkely így hangzik : „A társadalmi segítség szent kötelesség. A társadalom köteles pénzt adni a szerencsétlen polgárok létfenntartására, munkát adva nekik, vagy biztosítva azoknak az ellátását, akik munkaképtelenek."

leszámolás a *burzsoázia ellenfeleivel*, az abszolutizmussal, a feudalizmussal és a nyárspolgársággal.''*

A jakobinus diktatúra lenini értékelése tovább folytatja Marx gondolatát. Lenin a mensevikekkel vitatkozva így írt: „Valóban forradalmi leszámolás az idejétmúlt feudalizmussal, az egész ország áttérése — mégpedig igazán, forradalmi-demokratikus gyorsasággal, határozottsággal, eréllyel és odaadással — fejlettebb termelési módra, a szabad paraszti földbirtoklásra — ezek azok az anyagi, gazdasági feltételek, amelyek csodálatos gyorsasággal megmentették Franciaországot, mert *teljesen átalakították, újjáteremtették* gazdasági alapját... Franciaország anyagi, termelési megújhodása, a 18. század végén együttjárt a politikai és szellemi megújhodással, a forradalmi demokrácia és a forradalmi proletariátus diktatúrájával (a demokrácia még nem vált külön a proletariátustól és még majdnem egészen egybe volt vele forrva), együttjárt azzal, hogy könyörtelenül hadat üzentek mindennek, ami reakciós volt. Az egész népet, és különösen a tömegeket, vagyis az *elnyomott* osztályokat, határtalan forradalmi lelkesedés töltötte el; a háborút *mindenki* igazságos, védelmi háborúnak tartotta, s *valóban* az is *volt*. A forradalmi Franciaország védekezett a reakciós és monarchista Európával szemben''.**

A jakobinus diktatúra a forradalmi demokráciának a proletariátussal kötött szövetsége volt; a proletariátus még nem vált külön a burzsoá demokráciától: ez a különválás majd a proletariátus burzsoá demokrácia elleni harcának eredményeképpen megy végbe. A jakobinus diktatúra megvalósította az ország áttérését magasabb rendű termelési módra. A forradalmak felszabadítják a megérett termelőerőket, és megteremtik a magasabb rendű termelési módra való áttérés feltételeit. A forradalom azzal, hogy megoldja az előző társadalmi-gazdasági formáció méhében megérett új termelőerők és a régi termelési viszonyok közötti konfliktust, hatalmas lökést ad a termelőerők fejlődésének, megteremti a fejlődésükhöz szükséges feltételeket. Franciaországban az ipari középburzsoázia képtelennek bizonyult arra, hogy megvédje a forradalmat a külső reakciós erőktől és megteremtse az új termelési mód teljes és mindenoldalú fejlődéséhez szükséges feltételeket. A forradalmi néptömegektől való rettegés gúzsba kötötte, megbénította a burzsoáziának ezt a részét, s ez a réteg, fő pártja, a girondisták révén, szövetségre lépett a

* *Marx—Engels* Művei. 6. köt. Budapest 1962. 99—100. old.
** *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 388—389. old.

királyi hatalommal és a liberális nemességgel. Egyszóval, a középburzsoázia képtelennek bizonyult arra, hogy végigvigye a polgári forradalmat. Ezt a feladatot csak a proletariátussal szövetségre lépő kispolgári demokrácia hajthatta végre.

Leninnek az a koncepciója, hogy Oroszországban a polgári forradalom korszakában meg kell teremteni a proletariátus és a parasztság forradalmi diktatúráját, eredeti koncepció volt formájában és osztálytartalmában csakúgy, mint perspektíváját tekintve: hogy a polgári-demokratikus forradalomnak szocialista forradalomba kell átnőnie. De ugyanakkor kétségtelen, hogy a lenini koncepció a jakobinusok forradalmi diktatúrájának tapasztalatait is felhasználja. „A 20. században — írja Lenin — Európában vagy Európa és Ázsia határán a »jakobinizmus« a forradalmi osztály, a proletariátus uralmát jelentené, s ez a proletariátus, a szegényparasztság támogatásával és a szocializmus felé való haladáshoz szükséges anyagi feltételekre támaszkodva nemcsak megvalósíthatná mindazt, ami a 18. század jakobinusainak tetteiben nagy, kiirthatatlan és felejthetetlen volt, hanem, világméretekben a dolgozók tartós győzelmére is vezethetnè."*

Ehhez a győzelemhez a 18. századi Franciaországban nem voltak meg a szükséges anyagi feltételek. Bár a proletariátus a francia forradalom egyik legfontosabb forradalmi ereje volt, nem vehette még át a hegemón szerepét. Nem voltak még önálló osztályérdekei, helyesebben, nem ismerte föl még ezeket — ezért csak szövetségese lehetett a burzsoá forradalmi demokráciának, annak az osztálynak, amelyé a hegemónia volt a forradalom meghatározott szakaszában.

A jakobinusoknak, miután a polgári forradalom érdekeit kiharcolták, bár, mint Marx mondotta, nem polgári módon, óhatatlanul el kellett bukniuk. A francia forradalom objektív történelmi és gazdasági tartalmát tekintve polgári forradalom volt, ám a történelem dialektikájának „csele" abban állt, hogy ezt a polgári forradalmat csupán nem polgári eszközökkel, nem polgári módszerek és formák révén lehetett megvalósítani, csakis a forradalmi elnyomott osztály diktatórikus hatalma, a forradalmi demokrácia és a proletariátus koalíciója révén. A jakobinus diktatúra helyzetének ellentmondásossága abban jutott kifejezésre, hogy egyfelől, mint a kispolgárság érdekeinek képviselője, elvileg védelmezte a polgári társadalom pillérét, a magántulajdont, másfelől kénytelen volt föllépni

* Uo. 118—119. old.

szövetségese, a proletariátus érdekeinek védelmében is. Így, amikor hozzányúlt a tulajdonjoghoz, gyakorlatilag maga ásta alá saját pillérét. A jakobinusok, minthogy diktatúrájukat a proletariátussal szövetségben gyakorolták, természetesen kénytelenek voltak figyelembe venni a legszegényebb osztályok, elsősorban a proletariátus követeléseit, s bizonyos mértékig ki is elégítették halaszthatatlan szükségleteit és követeléseit.

A kispolgárság és a proletariátus érdekei közötti belső ellentmondások felőrölték a jakobinus diktatúrát. A forradalmi demokrácia táborán belüli ellentmondások mellett egyre jobban kiéleződtek az ellentétek egyrészt a jakobinusok, másrészt a nagyburzsoázia és a tehetős parasztság között. Ezek az ellentmondások részben a kormány gyakorlati forradalmi intézkedéseiben, részben elvi okmányaiban jutottak kifejezésre, így többek között az 1793-as „Emberi és polgári jogok deklarációjában" és az 1793-as alkotmányban.

1793 márciusában a Konvent dekrétumot fogadott el, melynek értelmében mindenki, aki javaslatot tesz agrártörvényre vagy bármilyen más, a föld-, a kereskedelmi vagy az ipari tulajdont aláásó törvényre, halállal volt büntetendő. Ez annál is meglepőbb, mert a gyakorlatban maga a kormány is a tulajdonjog „megnyesegetésének" politikáját folytatta, ámbár meg kell adni, csak „kicsiben", részletekre elaprózva. Maga a tulajdon elve szent maradt. Ez azt jelentette, hogy a kormány egy pillanatig sem gondol semmiféle gyökeres szociális reformra a tulajdonviszonyok terén. Miből fakadt ez a kettős politika? Magának a jakobinus hatalomnak a természetéből. A néptömegek — a városi és falusi szegénység, a proletár elemek —, bár nem volt világos céljuk és tudatosan átgondolt programjuk a szociális reformokra vonatkozólag, egészében véve anyagi helyzetük által meghatározott ösztönös logikával és proletár osztályösztönük erejénél fogva a tulajdon radikális átalakítására törekedtek. Aligha lett volna szükség ilyen drákói rendszabályokra az agrártörvény és a magántulajdon elvének megsértői ellen, ha nem lettek volna erősek az országban a radikális szociális átalakításokra törő társadalmi elemek.

Alphonse Aulard ismert francia történész a francia polgári forradalommal foglalkozó tanulmányaiban megjegyzi, hogy a forradalom folyamán a városi és a falusi szegénység a városokban és a falvakban „kommunák" spontán alakításához kezdett. Aulard „A francia forradalom politikai története" („Histoire politique de la révolution

française" [1789—1804]) című munkájában idézi Lévy-Schneider szavait: „... Brestben és Toulonban (ahol Jeanbon Saint-André tevékenykedett) ... előrehaladott szocializálást állapítottam meg, amely azzal végződött, hogy valóságos kollektivista társadalmat alapítottak, melyben minden az államot szolgálja, s az egész gépezet rendszeresen az állam hasznára működik." „Az ilyen kollektivista közösségek — folytatja azután Aulard — ebben az időben — önkéntesen vagy megbízottak befolyására — nemcsak a kikötővárosokban és az erődökben keletkeztek. Ebben az időben sok más városban is az árak maximálásának, az élelmiszer szétosztásának és a különféle rekvirálásoknak közös következményeképpen a vagyonok és a személyes élet átmeneti szocializálására került sor. Még a falvakban is alakultak miniatűr kollektív közösségek. Így például Charente megyében, a II. év pluviôse havában, amikor Romme, a Konvent megbízottja lépéseket tett a tehetős emberek megadóztatására, Challignac, az egyik kicsiny kommúna nemzeti megbízottja a következő követeléssel fordult a polgármesterhez és a községi hivatalnokokhoz: »Önök kötelesek megbízóikkal szemben tanúságot tenni arról az igazságosságról, amelyre tisztségük kötelezi Önöket; Önök kötelesek mindenkinek együttvéve és mindenkinek külön-külön biztosítani, hogy élhessen a társadalmi élet összes előnyeivel; Önöknek meg kell érteniük, hogy egyik elsőrendű kötelességük a létfenntartási cikkek fogyasztása terén egyenlőséget teremteni minden dolgozó polgár között.« Challignac törvényhatósági testülete biztosokat nevezett ki, »hogy járják körül a fent említett kommuna minden polgárának házát és vegyék nyilvántartásba élelmiszereiket, s minden fölösleget rakjanak megmért és lepecsételt zsákokba, rekvirálás esetére«. A gabonatulajdonosoknak csak a saját élelmezésükhöz szükséges mennyiséget hagyták meg, éspedig napi egy fontot minden dolgozó polgárra és félfontot a nemdolgozókra."*

Aulard külön jegyzetben említi meg, hogy a II. év nivôse 19-én hozott törvény értelmében „az ostromlott, blokád alá vett, vagy körülzárt városokban minden anyag, áru és élelmiszerkészlet közhasználatba kerül". Aulard szerint e törvény alkalmazására irányuló törekvések olyan városokban is megfigyelhetők, ahol szó sem volt sem ostromról, sem blokádról, sem körülzárásról.

* *A. Aulard:* Histoire politique de la révolution française (1789—1804) (A francia forradalom politikai története [1789—1804]). Librarie Armand Colin, Párizs 1901. 459—460. old.

Ha ez így van, akkor ebben az időszakban Franciaországban a hadikommunizmus csírájáról kell beszélnünk, amelyeket még a forradalmi burzsoázia egy részének szemében is igazoltak a rendkívüli háborús idők, amelyeket az ellenség fölött aratott győzelem után nyomban fölszámoltak.

Egyrészt a szegénység súlyos nyomora, másrészt a kormány által a külső és belső háború körülményei között hozott egyenlősítő jellegű gyakorlati intézkedések elkerülhetetlenül felkeltették és erősítették a demokratikus és proletár lakosság egy részében az egyenlősdi szellemét. A dolgok egész menete az emberek gondolkodását abba az irányba terelte, hogy a pauperizmus megszüntetését követeljék — a vagyonok egyenlő elosztása révén, a szociális reformoknak a szegénység javára történő további kiszélesítése révén. Így pl. Rabaut Saint-Étienne már 1793 januárjában ezt írta a *Chronique de Paris*-ban : „Mihelyt létrejön a politikai egyenlőség, a szegények hamarosan ráébrednek majd arra, hogy ezt az egyenlőséget gyengíti a vagyonok egyenlőtlensége ; s mivel az egyenlőség függetlenséget jelent, elégedetlenkedni kezdenek és meggyűlölik azokat az embereket, akiktől szükségleteiknél fogva függnek ; követelni fogják a vagyoni egyenlőséget, csakhogy a gazdagok ritkán egyeznek ebbe bele saját jószántukból. Következésképpen nem marad más hátra, mint hogy erőszakkal vagy törvények útján érjék el az egyenlőséget."* Saint-Étienne véleménye szerint a törvényeknek meg kell valósítaniuk a vagyonok egyenletesebb eloszlását, s a jövőben meg kell akadályozniuk a vagyoni egyenlőtlenséget. *A vagyonok felosztásának* követelése — ami más, mint a *társadalmasítás* — a demokrácia egy részének volt alapvető követelése, s az akkori társadalmi viszonyok kispolgári jellegét, az egyelőre a kispolgársággal tartó proletariátus éretlenségét tükrözte vissza.

Ám ezek az egyenlősítő törekvések, noha az emberi jogokból és az individualista közfelfogásból indultak ki, mégiscsak olyan közösségnek fogták fel a társadalmat, amely az egyén fölött áll, vagy amelynek fő feladata az egyén jogainak biztosítása. Így az említett Rabaut válaszul Roederernek arra az ellenvetésére, hogy a vagyonfelosztás követelése sérti a szabadságot és a tulajdont, hangsúlyozza a társadalom jogát a személyiség felett. Így ír : „Az ember azért viszi a társadalomba vagyonát és személyiségét, hogy társadalmi védelembe helyezze. A magánszemélyek tulajdonából áll össze a tár-

* *A. Aulard :* Id. mű, 449. old.

sadalmi tulajdon, ugyanúgy, ahogyan a közös erő az egyesek erejéből áll össze ; s ezen erők, illetve vagyonok alakjában egyesített eszközöknek az összekapcsolásából áll össze végül a közös védelem. De a társadalom csak abban a mértékben nyújthat védelmet, amilyen mértékben rendelkezik minden egyes tagjának erejével és vagyonával ; következésképpen ezek az erők és vagyonok a társadalom rendelkezésére állnak."*

Az emberek társadalmi szerződést kötöttek egymással, amikor társadalomban egyesültek, s bevitték a társadalomba vagyonukat és személyiségüket — természetesen ez a naív érvelés, ugyanúgy, mint Rabaut egész konstrukciója, nem állja ki a kritikát. De nem ez a lényeg. Csak rá akartunk mutatni az adott összefüggésben arra, hogy számos politikai vezető, aki a szegénység érdekeit fejezte ki, igyekezett megoldani a nyomor problémáját.

Rabaut-hoz hasonlóan sok más politikai szereplő is a maximális vagyoni egyenlőség megvalósítására törekedett.

De mint már említettük, maga a kormány is, jóllehet megtiltotta az agrártörvény melletti agitációt, igyekezett különféle intézkedésekkel enyhíteni a vagyoni egyenlőtlenséget, mert úgy vélte, hogy a politikai egyenlőség összeegyeztethetetlen a szociális egyenlőtlenséggel. A közjóléti bizottság, abból az alkalomból, hogy megszületett a forradalom ellenségeinek vagyonából kielégítendő nincstelenek listájának összeállítására vonatkozó rendelet, ezt írta : „A szerencsétlen nincsteleneknek vissza kell kapniuk azt, amit a bűn bitorolt tőlük. A Konvent proklamálta jogaikat."

A kormány, és különösen a Konvent megbízottainak minden vagy legalábbis számos intézkedése határozottan egyenlősítő jelleggel bírt, s arra irányult, hogy a vagyonok felosztása alapján megvalósítsa a vagyoni egyenlőséget. Aulard ezekben az intézkedésekben a szocializmus kifejlődését látja. Gyakran egyenesen szocialista rendszabályoknak nevezi őket. Ez persze durva tévedés, hiszen a szocializmus nem a vagyonokat osztja fel, hanem a termelőeszközöket társadalmasítja.

* Uo. 450. old.

II

A jakobinusok politikájának jobb megértése végett közelebbről meg kell ismerkednünk a hegypártiak vezérének, Robespierre-nek egyéniségével és politikai doktrínájával, aki fiatalember létére — harmincegy éves korában — vezető szerephez jutott a Nemzetgyűlésben.

Robespierre-t huszonöt éves korában az arrasi Akadémia tagjává választották, s ebben a minőségben gyakran tartott az akadémián nagysikerű előadásokat. Több ízben nyert pályadíjat.

Robespierre „mint vidéki akadémikus — írja Aulard — hozzászokott ahhoz, hogy írói és szónoki tehetségével sikert arasson, s a Louis le Grand gimnázium tanulójaként szerzett kitüntetéseihez, a kor szokásának megfelelően még a különböző irodalmi versenyeken szerzett babérok is hozzájárultak. Ebből a szempontból az 1783-as esztendő különösen emlékezetes volt életében : Arras város akadémiája fölvette tagjai közé, Metz város akadémiája pedig kitüntette azért a művéért, amelyben azzal foglalkozott, mi a szülők felelőssége a gyermekek által elkövetett bűnökben (ebben az írásában már találkozunk néhány olyan formulával, amelyeket szívesen ismételget majd a Konventben). 1785-ben Amiens akadémiája csak a második díjat ítéli oda a költő Gresset-ről írott tanulmányáért. Ez a félsiker arra készteti, hogy műveit az arrasi akadémiának tartsa fenn. Állandó és kedvelt szónoka lett ennek a testületnek, és gyakran választották elnökké. Ezen a békés szószéken fejlesztette ki magában az ünnepélyes ékesszólás képességét, Rousseau halvány visszfényében vibráló, hosszú beszédeket mondott a természetjog és az erkölcs témájáról, s gondolatait könnyed, olykor kissé ernyedt és virágos nyelven okos és jól elrendezett szerkezetben, szigorúan klasszikus, szinte iskolás stílusban fejtette ki.*

A kollégiumban egy Rivaud nevű retorika-tanár jóvoltából sokat foglalkozott az ókori szerzőkkel. Rivaud republikánius eszméket oltott növendékeibe, s elültette bennük az Athén, Spárta és Róma iránti szeretetet. Sztoikus erkölcséért és a szabadság eszméje iránti rajongásáért Robespierre-t már a kollégiumban a „római" névvel illették.

1778-ban találkozott Rousseau-val. Ez az élmény mély nyomot

* *A. Aulard :* Les grands orateurs de la Révolution (A Forradalom nagy szónokai). F. Rieder et Cie 1914. 219. old.

hagyott benne. A jogi tanulmányok elvégzése után megkapta az ügyvédi oklevelet és mint védő kezd dolgozni. Felajánlották neki a bírói állást, de nem fogadta el, nehogy halálos ítéleteket kelljen hoznia. A rendi országgyűlés összehívása eldönti további sorsát: Arras város küldöttévé választja.*

Aulard szerint Robespierre a Nemzetgyűlésben való megjelenéséig jókedvű, frivol, szerelmes verseket írdogáló ember volt. A Nemzetgyűlésben azonban teljesen megváltozik a jelleme: mogorva, epés, rosszindulatú ember válik belőle. Aulard szerint ennek a változásnak az a magyarázata, hogy az első időben sok kudarc érte a Nemzetgyűlésben. Állítólag gyakran kinevették és kicsúfolták; ha beszélt, senki sem figyelt oda; a sajtóban megjelent cikkeire senki sem figyelt fel stb., s ez elkeserítette.

Mathiez, Robespierre egyik életrajzírója, levéltári anyagokban és az egykorú sajtóban utánanézett, mennyi az igazság Aulard álláspontjában. Mathiez kategorikusan tagadja Aulard állítását. „Ez egyszerűen legenda — mondja Mathiez —, amelyet megcáfol minden korabeli szöveg (tous les textes contemporains). Elegendő föllapozni az akkori újságokat, például a *Journal des Débats*-t, a *le Point du Jour*-t, hogy meggyőződjünk az ellenkezőjéről, nevezetesen arról, hogy Robespierre a Nemzetgyűlés ülésein való részvételének első percétől fogva fontos helyet foglal el az Assemblée legjobb szónokai között."**

Robespierre politikai tevékenységének első percétől fogva a dolgozók védelmében lépett föl, azokat vette pártfogásába, akik az összes javakat termelik és mégis csupán szenvednek. Beadványt szerkesztett az arrasi utcai árusok panaszai alapján. Főleg a dolgozók sorsa és helyzete érdekelte.

Robespierre volt a Nemzetgyűlés egyetlen küldötte, aki ellenezte a polgároknak aktív és passzív polgárokra való felosztását, és az általános választójog mellett tört lándzsát. Beszédében rámutatott, milyen mély ellentmondás van a cenzus és a „Jogok deklarációja" között. „Mi lesz az Önök deklarációjából — mondotta —, ha ezek a dekrétumok megmaradnak? Puszta szó. Mivé lesz a nemzet? Rabszolgává; mert a szabadság az, hogy a nemzet olyan törvényeknek engedelmeskedik, amelyeket maga hozott, a rabszolgaság pedig az

* Lásd uo. 218. old.

** *Albert Mathiez:* Id. mű, 49. old., ugyanő: Robespierre, le terroriste (A terrorista Robespierre). Párizs 1921.

idegen akaratnak való engedelmeskedés kényszere. Mivé lesz az Önök alkotmánya? Valódi arisztokráciává, hiszen az arisztokrácia olyan rend, amelyben a polgárok egy része szuverén, a másik pedig alattvalókból áll. De az önök arisztokráciája valamennyi közül a legelviselhetetlenebb lesz — a gazdagok arisztokráciája!"*

Robespierre a Gironde és a jakobinus párt valamennyi többi küldötténél közelebb állt a néphez, a dolgozókhoz. Gyűlölte a gazdagokat, mondván, hogy a gazdagságot erőszakkal, ravaszsággal és igazságtalansággal szerzik. Robespierre véleménye szerint a legsürgősebben megvalósítandó feladat a vagyoni egyenlőtlenség megszüntetése volt. A girondisták, vezéreik — Vergniaud, Brissot, Condorcet stb. — irányításával a burzsoá hatalom létrehozására törekedtek. Robespierre „a nagy szociális probléma" megoldásáról ábrándozott.

Azok, akik Robespierre-t tisztán politikusnak tartják, egyoldalúan értelmezik a szerepét, mert nála a politika a szociális reformok keresztülvitelét szolgálta. 1792. december másodikán, amikor a szabadkereskedelem kérdésével kapcsolatban szólalt fel a Konventben — mint már említettük —, ezt mondotta:

„Az ember egyik legelső joga a létfenntartáshoz való jog. Ezért az első szociális törvény az, amelyik a társadalom minden tagjának biztosítja a létfenntartási eszközöket: minden más törvény ennek van alávetve. A tulajdon mindenekelőtt azért van, hogy az emberek éljenek. Nem helyes, ha a tulajdon érdekei bárhogyan ellentmondásba kerülnek az emberek élelmiszerszükségletével, amely ugyanolyan szent, mint maga az élet: minden, ami az élet megmentéséhez szükséges, az egész társadalom közös tulajdona: s így a magántulajdon csupán az a fölösleg, amelyet a kereskedők rendelkezésére lehet bocsátani."**

Robespierre elmélete értelmében köztulajdon, illetve az kell hogy legyen az élelmiszereknek az a része, amely a polgárok létfenntartásához szükséges. A megmaradó rész lehet a tulajdonosoké. Ez természetesen felemás elmélet. Robespierre a magántulajdon jogának alapján állt. Nem akarta elvenni a gazdag embertől, ahogy kifejezte magát, a „becsületes nyereséget", a „törvényes tulajdont".

* *A. Aulard:* Les grands orateurs de la Révolution (A forradalom nagy szónokai). 227. old.

** „Revoljucionnoje pravityelsztvo vo Francii v epohu Konventa (1792—1794)". 148—149. old.

Az 1793-as „Emberi és polgári jogok deklarációja" és az új alkotmány vitája során Robespierre átfogóbban kifejtette politikai és szociális nézeteit.

Beszédében mindenekelőtt állást foglal az agrártörvény ellen, agyrémnek, kísértetnek minősíti azt. „Természetesen mindenféle forradalom nélkül is be lehetne bizonyítani — mondotta —, hogy a vagyonelosztás túlságos egyenlőtlensége a forrása sok-sok nyomorúságnak és bűnnek, de ez semmiképpen sem gyengíti azt a szilárd meggyőződésünket, hogy a vagyoni egyenlőség puszta agyrém. Ami engem illet, én a személyes boldogság szempontjából még kevésbé tartom szükségesnek ezt a vagyoni egyenlőséget, mint a társadalmi jólét szempontjából. Sokkal fontosabb kikényszeríteni a szegénység iránti tiszteletet, mint megsemmisíteni a gazdagságot."*

Elhisszük, hogy Robespierre-nek nem volt szüksége a gazdagságra a személyes boldogsághoz, de a vagyontalanok jóléte lehetetlen a kisebbség vagyonának kisajátítása nélkül, annak a gazdagságnak az elkobzása nélkül, amely idegen munka kizsákmányolásából keletkezett. Még kevésbé helytálló Robespierre-nek az az állítása, hogy „sokkal fontosabb kikényszeríteni a szegénység iránti tiszteletet, mint megsemmisíteni a gazdagságot". Ez a tétel nem bírja ki a kritikát : a szegény nem lakik jól „tisztelettel". A dolog nyitja az, hogy Robespierre minden társadalmi jelenséget az elvont igazság és erkölcs felől közelített meg, s nem ismerte a társadalom gazdasági és szociális rendjét és annak törvényszerűségeit.

Robespierre becsületére legyen mondva, hogy eltérően a forradalom más vezetőitől, a tulajdont nem „az ember természetes, vele született, elidegeníthetetlen jogának", hanem csupán „szociális berendezésnek" tekinti. Robespierre a girondistáknak, a deklaráció megalkotóinak szemére veti : „Azért növelték meg a cikkelyek számát, hogy korlátlan szabadságot biztosítsanak a tulajdonjog élvezésében, de egyetlen szót sem vesztegetnek arra, hogy meghatározzák ennek a jognak a lényegét és törvényes határait ; ezért az Önök deklarációja nyilvánvalóan nem minden ember számára készült, hanem csak a gazdagok, a kereskedők, a zsarnokok és a spekulánsok számára."**

Beszédének az volt a célja, hogy korlátozzák a tulajdonjogot.

* Uo. 443. old.

** „Revoljucionnoje pravityelsztvo vo Francii v epohu Konventa (1792—1794)." 443. old.

„A tulajdonjog — javasolta a Konventnek — minden polgárnak az a joga, hogy éljen és rendelkezzék vagyonának azzal a részével, amelyet a törvény garantál számára.

A tulajdonjognak, mint minden egyéb jognak, korlátot szab az a szükségesség, hogy tiszteletben tartsuk más emberek jogait.

A tulajdonjog nem csorbíthatja felebarátainknak sem biztonságát, sem szabadságát, sem létfenntartását, sem tulajdonát.

Minden olyan tulajdon és ügylet, amely megsérti ezt az elvet, lényegénél fogva törvénytelen és erkölcstelen."

Ebben a négy paragrafusban benne van Robespierre egész filozófiája a tulajdonról. A Konvent elutasította a Robespierre által javasolt cikkelyeket. Bár Mathiez, Aulard, Jaurès és Kropotkin egyaránt hajlandó ezeket szocialista vagy a szocializmushoz közelálló megfogalmazásoknak tekinteni,* mi nem osztjuk ezt a nézetet. Természetesen minden attól függ, mit nevezünk szocializmusnak: mi abból a tudományos meghatározásból indulunk ki, mely szerint szocializmuson azt a társadalmi rendet kell érteni, amelyben a termelés eszközei és szerszámai társadalmi tulajdonban vannak. De ha nem is tekinthetjük Robespierre-nek a tulajdonra vonatkozó felfogását szocialistának, kétségtelen, hogy elmélete nagy lépést jelentett előre, s tartalmazta a tulajdon problémája új, „szociális felvetésének" csíráját. Robespierre, mint már mondottuk, nem volt hajlandó a tulajdonjogot a társadalom felett álló, „természetes, vele született" jognak elismerni. A tulajdon természetjogi elmélete elválaszthatatlanul összefügg az individualizmus elvével: az egyént a maga „természetes" jogaival a társadalommal szembehelyezi, amelyet megfoszt minden jogától és hatalmától az egyén és annak jogai felett. Robespierre a maga tulajdonjog-meghatározásával túllépett az individualizmus korlátain, szembeállítva azzal a társadalmat, a közösséget, s ez utóbbit jogosultnak tekintette arra, hogy betörjön a magántulajdon szférájába.

Ha a tulajdon csupán szociális intézmény, társadalmi termék, akkor a társadalomnak joga van a tulajdon elkobzására, kisajátítására, megadóztatására stb. A tulajdonjog Robespierre-féle meghatározása lényegében lehetővé teszi olyan átalakulások megkezdését, amelyek túlmutatnak a burzsoá rendszer keretein, s ugyanakkor rést üt az egész természetjogi koncepción, mert a társadalom bizo-

* *Albert Mathiez:* Girondins et Montagnards. 94. old.—*P. Kropotkin:* Velikaja francuzszkaja revoljucija (A nagy francia forradalom). Lásd: *Kropotkin* Művei. II. köt. Moszkva 1918. 471. old.

nyos esetekben korlátozhatja a sajtószabadságot, a gyülekezési szabadságot stb., ha az egész társadalom érdekei ezt megkövetelik.

Látni fogjuk a későbbiekben, hogy Robespierre-nek a bukását lényegileg szociális politikája okozta, amikor a forradalom összes titkos ellenségei és a burzsoázia és a tulajdon hívei egységbe tömörültek a robespierre-isták szociális politikájának eszköze, a jakobinus diktatúra ellen.*

Még P. Kropotkin is kénytelen elismeréssel adózni Robespierrenek, pedig egyébként nem rokonszenvezett vele :

„De bármily kevéssé szimpatikus nekünk Robespierre személyesen, meg kell mondanunk, hogy együtt fejlődött a Forradalommal, és mindig együttérzett a nép szenvedéseivel. Már 1791-ben javasolta a Nemzetgyűlésben, hogy adják vissza a faluközösségeknek az elvett közösségi földeket. Most, amikor a tulajdonosok önzése és a burzsoázia »kommerszantizmusa« egyre élesebben megnyilvánult, Robespierre nyíltan a nép oldalára és Párizs városa forradalmi Kommünjének oldalára állt, azok mellé, akiket akkor a girondisták anarchistáknak neveztek."**

Robespierre, mint valamennyi jakobinus (kivéve az úgynevezett baloldali jakobinusokat), ellensége volt a kommunizmusnak és az agrártörvénynek. A jakobinusok közbülső helyzetet foglaltak el : egyfelől elutasították a kommunizmust és az agrártörvényt, másfelől azt a politikát folytatták, hogy lehetőleg kiegyenlítsék a szociális-gazdasági különbségeket és minél jobban megközelítsék az egyenlőséget.

A Konvent, miután eltávolították onnan a girondista vezetőket, akik gátolták a tulajdonosok érdekeit keresztező gazdasági reformok megvalósítását, 1793. június 10-én elfogadta azt a rendkívül fontos törvényt, hogy vissza kell adni azokat a közösségi földeket, amelyeket még XIV. Lajos idejében, az 1669-es utasítás értelmében vettek el a parasztoktól. Az új törvény szerint „minden közösségi föld, amelyek a Köztársaságban különböző elnevezéseken szerepelnek — ugar, homokkő, legelő, bozót, hanga, községi erdő, mocsár, ingovány, hegyilegelő vagy ahogy csak nevezni szokták őket — már természetüknél fogva elidegeníthetetlen tulajdonát

* *Albert Mathiez :* Id. mű, 109. old. (V. fej.: „La terreur, instrument de la politique sociale des Robespierristes" [A terror, a robespierre-isták szociális politikájának eszköze]).

** *P. Kropotkin :* Id. mű, 362. old.

képezik ama lakosságnak vagy ama kommuna vagy kommuna-részleg tagjainak, melynek területén ezek a birtokok feküsznek : ezért a kommunák, illetve kommuna-részlegek feljogosíttatnak arra, hogy követeljék visszaadásukat az alább következő cikkelyekben foglalt fenntartások mellett."* Ezután következnek az említett cikkelyek.

Ugyanez a dekrétum kimondja, hogy „azok a közösségi földek, amelyek a volt főnemesség és a papság birtokában voltak, lett légyenek akár papi javadalmak, vagy kolostorok, szervezeti vagy világi közösségek, a máltai rend vagy más szerzetesrendek és közösségek birtokai, lett légyenek emigránsok vagy a király tulajdonában, bármiféle elnevezés alatt, most az egész nemzet tulajdonát képezik : mint ilyenek, nem kerülhetnek azoknak a kommunáknak vagy kommuna-részlegeknek a birtokába, melyek területén feküsznek, teljesen függetlenül attól, hogy ezeket a közösségi földeket már nemzeti használatba vették-e, avagy csak ezután fogják nemzeti használatba venni".**

A Konvent egy másik, igen jelentős intézkedése az a rendelet, amely az emigránsok elkobzott vagyonából földet juttat a földtelen vagy kisföldű parasztoknak, oly módon, hogy a szegényeket előnyös feltételek mellett kis földparcellákra telepíti. Óriási földterület ment át a parasztok kezére, s ezzel akkor meg is oldották az agrárkérdést.

A munkástörvényhozás reakciós jellegű volt. A Konvent szakadatlan harcot folytatott a munkásegyesületek ellen, megtiltotta a munkásoknak, hogy szövetségeket alakítsanak közös érdekeik védelmére. Minden lehető módon akadályokat gördítettek a munkabér emeléséért folytatott harc útjába.

Az államhatalomnak szigorú intézkedéseket kellett foganatosítania a több egymás után következő rossz termés okozta éhínség elleni harcra, meg kellett fékeznie a spekulációt, az árfelhajtást és a többi visszaélést. Ekkor kezdődik a harc a *maximumért* : vagyis azért, hogy maximális árakat állapítsanak meg az elsőrendű közszükségleti cikkekre, elsősorban a kenyérgabonára.

Robespierre a maximum bevezetésével összefüggésben kidolgozott több általános jellegű gondolatot, amelyek, mint rendszerint, a tulajdonjog körül forogtak. A szabadkereskedelem elméletének

* „Revoljucionnoje pravityelsztvo vo Francii v epohu Konventa." 238. old.

** Uo. 24. old.

hívei erélyesen ellenezték a kereskedelem mindennemű korlátozását, s nézeteik alátámasztására a fiziokrata Turgot-ra hivatkoztak. Elvben Robespierre is egyetértett a szabadkereskedelemmel, és eleinte maga is ellenezte a kereskedelem korlátozását. De a néptömegek nyomása — ebben a kérdésben az hébertisták és a „veszettek" álltak az élen — arra kényszerítette, hogy megváltoztassa nézeteit, és átmenetileg blokkra lépjen a baloldali áramlatokkal. Ezenkívül maga is a nagytőke és a spekuláció ádáz ellensége volt.

Ismerjük már azt a gondolatát, hogy az emberek szükségleteinek kielégítését szolgáló létfenntartási eszközök köztulajdont képeznek. „Miért legyen a közfogyasztási cikkek kereskedelme — kérdezi Robespierre — föltétlenül szabad? Természetesen, ha minden ember igazságos és jószándékú volna, ha sohasem fenyegetne az a veszély, hogy a mohóság felfalja a nép élelmiszerét, ha — hallgatva az ész és a szabadság szavára — minden gazdag úgy tekintené önmagát, mint a társadalmi vagyon őrét vagy mint a szegények testvérét — akkor lehetséges lenne, hogy a korlátlan szabadság törvényein kívül semmiféle más törvényt ne ismerjünk el ; de mivel kétségtelen tény, hogy a mohóság spekulálni képes a nép nyomorára és a zsarnokság a nép kétségbeesésére, mivel kétségtelen tény, hogy minden bűn hadat üzent a szenvedő emberiségnek, mi szólhat az ellen, hogy úgy fogjuk le a törvény erejével a monopolisták bűnös kezét, mintha közönséges gyilkosok volnának?"*

A girondisták, a burzsoázia képviselői a kereskedelem korlátlan szabadsága mellett törtek lándzsát. Robespierre beszéde láthatólag választ adott Roland (girondista) belügyminiszternek 1792. november 18-án a Konventhez intézett levelére, amelyben a miniszter kifogásokat emelt a kereskedelmi és földművelésügyi bizottság által előterjesztett dekrétum-tervezet ellen. Rendkívül figyelemre méltó, milyen érveket hoz fel Roland a kereskedelem szabadságának korlátozása ellen.

„Anglia története és a mi saját történelmünk, Turgot nagy kezdeményezései és Necker végzetes tévedései (Necker szemben állt a szabadkereskedelemmel — *A. Gy.)* — mindez azt bizonyítja, hogy az államnak a kereskedelem bármelyik ágába, bármilyen termelésbe vagy vállalkozásba való beavatkozása mindig nagyon költségesnek bizonyult, konkurrenciát idézett elő magánszemélyekkel, és mind-

* "Revoljucionnoje pravityelsztvo vo Francii . . ." 149. old. (Robespierre 1792. december 2-i beszéde.)

annyiszor nagy veszteségeket okozott, ha az állam be akart avatkozni a magánszemélyek dolgába, oly módon, hogy szabályrendeleteket készített a tulajdonnal való rendelkezés formájáról vagy módjáról, vagy megváltoztatta azt saját belátása szerint — minden ilyen esetben gátolta az ipar fejlődését, felduzzasztotta a munkáskezeknek és az összes árucikkeknek az árát."*

Roland a fiziokrata Turgot-t követte. Teljesen a fiziokraták szellemében fejti ki levelében az állami irányítás elveit, amelyekből azt a következtetést vonja le, hogy az állam lehetőleg minél kevesebbet tegyen, negatív módon küszöbölje ki a bajokat, vagyis ne gátolja az események szabad menetét. Ez a laissez faire, laissez passer híres jelszavának alkalmazása.

Roland nemcsak nem értett egyet a szabadkereskedelem korlátozásával, hanem mindenkinek szigorú megbüntetését követelte, aki zavarja a szabadkereskedelmet.

A maximumról szóló törvényt csak a néptömegek nyomására fogadták el. A párizsi szekciókban összegyűltek a forradalmi erők, azok az elemek, akik tulajdonképpen az úgynevezett „passzív polgárok" tömegét alkották. Minden nagy, forradalmi jelentőségű lépés a szekciókból indult ki ; ők kezdeményezték vagy legalábbis támogatták a forradalmi akciókat és dekrétumokat.

A párizsi szekciók 1793. február 12-én petíciót nyújtottak be a Konventhez, amelyben a maximum bevezetését követelték. Hasonló petíciót nyújtottak be Saint-Antoine külvárosának munkásai is, kijelentve: „Önkénteseink, védelmezőink hiányt szenvednek a legszükségesebbekben. Asszonyaiknak és gyermekeiknek nincs mit enniük. Önök már régen megígérték, hogy bevezetik a szent maximumot minden olyan cikkre, amely szükséges a létfenntartáshoz."**

A munkások petíciója közölte, hogy 10 000 ember áll fegyverben a terem bejáratánál.

Robespierre-t, mint politikust az jellemezte, hogy igyekezett együtt élni a néppel, kielégíteni a nép legégetőbb szükségleteit. A hébertisták és különösen a „veszettek" a lakosság legdemokratikusabb elemeinek, a városi és falusi dolgozó tömegeknek a törekvéseit és szükségleteit fejezték ki. Az 1793. szeptember 11-i dekrétum megállapította a gabona, a liszt és a takarmány maximális árát.

* Uo. 176. old.
** Uo.

A burzsoázia és a kulákság kétségbeesett harcot vívott a maximum ellen, de a Konvent folytatta ezt a politikát, és más cikkekre is kiterjesztette a maximumot. A szeptember 29-i dekrétum egyetemesen maximálta az árakat.

A Konvent ugyanebben az időben dekrétumot hozott az összes feudális jogok ellenszolgáltatás nélküli eltörléséről. A dekrétumnak igen nagy volt a jelentősége, mert véglegesen megszabadította a parasztokat mindazoktól a kötelezettségektől, amelyek évszázadokon át rájuk nehezedtek. A dekrétum egyúttal utat nyitott a tőkés viszonyok fejlődése előtt, s tulajdonképpen ez volt a francia forradalom történelmi feladata.

Chaumette a Konvent ülésein sokat foglalkozott a munkások helyzetével. Mint a munkásosztály érdekeinek kifejezője, rámutatott arra, hogy „nincs igazságos arány a napibér és az elsőrendű közszükségleti cikkek ára között".* „A forradalom, amikor szabadságot adott a gazdagnak — folytatta —, végtelenül sokat nyújtott neki, ugyanezzel a szabadsággal és egyenlőséggel a szegényt is megajándékozta, de ahhoz, hogy az ember szabadon éljen, mindenekelőtt arra van szükség, hogy lehetősége legyen a létezésre; és ha nincs ésszerű arány a munkabér és az elsőrendő közszükségleti cikkek ára között, akkor a szegénynek nincs lehetősége a létezésre."**

Chaumette azt javasolja, hogy foglalják le a nyersanyagokat és a gyárakat, és „adják őket át a Köztársaság teljes rendelkezésére, mert a Köztársaságnak elegendő munkáskeze van ahhoz, hogy üzemben tartsa őket".

Ezek a javaslatok teljesen idegenek voltak egy olyan állam számára, amely éppen akkor hirdette meg a „magántulajdon szentségét". Chaumette bizonyos mértékig a jövőt sejtette meg.

Hébert, Chaumette és társaik e nézeteiknek megfelelően sokkal radikálisabb javaslatot tettek az élelmezési válság leküzdésére: az egész termés racionalizálását követelték. Fentebb már említettük Robespierre-nek azt a véleményét, hogy a létfenntartáshoz szükséges eszközök köztulajdont képeznek. Robespierre nem vont le tézisből átfogó jellegű konkrét politikai következtetéseket, de megtették ezt Chaumette és társai, akik már nemzeti kereskedelemről és iparról beszéltek.

„A ventôse-i törvényeket — mondja Mathiez — a robespierre-isták

* „Revoljucionnoje pravityelsztvo vo Francii . . ." 513. old.
** Uo. 514. old.

végrendeletének tekinthetjük."* A dolgok, folytatja, egyik osztálynak a másik által való átfogó kisajátítása irányában haladtak. A papság és az emigránsok vagyonának kiárusítása azokat gazdagította, akiknél a pénz volt, vagyis a gazdagokat. Robespierre hamarosan szakított a legforradalmibb elemekkel.

Előbb a „veszettekkel", majd az hébertistákkal számolt le, s vádjaiban elég lelkiismeretlen eszközökhöz folyamodott. Robespierre eljárásának az a magyarázata, hogy ugyanúgy, ahogy a jakobinusok pártja — a kispolgárság pártja — élethalálharcot vívott a girondisták, a *burzsoázia pártja* ellen, a „veszettek" és az hébertisták elleni harcában *a kispolgári rétegek és a plebejus elemek közötti* mély ellentmondások jutottak kifejezésre. A forradalom fejlődésének meghatározott szakaszában szükség volt a girondisták és a jakobinusok akcióegységére — még girondista hegemónia mellett is. Az osztályharc kiéleződése — mint a forradalom fejlődésének eredménye — a girondisták bukására és a hegypárt győzelmére vezetett. A kispolgárságnak — élén az egészében véve *népi* jellegű jakobinus párttal — érdekei ellentmondásba kerültek a nagyburzsoázia érdekeivel, s ekkor a forradalom vezetése a jakobinusok kezébe ment át. A forradalom következő szakaszában éles nézeteltérések keletkeztek a kispolgárságot képviselő jakobinus párt s a vagyontalanok érdekei között, akiknek ideológiáját a „veszettek" fejezték ki.

A jakobinusok időnként átmenetileg blokkra léptek a „veszettekkel" és az hébertistákkal, de egészében véve ellenségesen viseltettek irányukban. Nyíltan meg kell mondanunk, hogy Robespierre hívei egy sor dekrétumot — például a maximumról szólót — vérző szívvel, rendkívül kelletlenül fogadtak el, csak a plebejus tömegekkel igen szoros kapcsolatban levő „veszettek" és hébertisták nyomása kényszerítette őket erre. Jacques Roux-t, a „veszettek" vezérét, ezt az igazán becsületes és nemeslelkű embert — egyszerűen megrágalmazták. A Konventben a termékek drágaságával kapcsolatban elmondott beszéde taktikailag ügyetlen volt, de lényegében teljesen igaza volt.**

* *A. Mathiez:* Id. mű, 109. old.

** Roux brosúra alakjában kiadott konventi beszédét Mathiez közli az *Annales Révolutionnaires* 1914. évi 4. számában. Roux „A francia köztársaság szerencsétlenségének okai" („Les causes principales de nos désastres") címen is adott ki egy brosúrát, melyben támadja a gazdagokat és a „vérszívó ateistákat", vagyis az héberistákat. Az hébertisták és a „veszettek" között is voltak nézeteltérések.

„Jacques Roux-nak — írja Jaurès — nem az volt a hibája, hogy törvényes intézkedéseket követelt a gazdasági válság enyhítésére. Teljesen igaza volt, amikor emlékezetébe idézte a hegypártnak, hogy nem elég proklamálni a politikai szabadságot, biztosítani kell az életet is. Emellett javaslatainak nagy része egyáltalán nem volt utópikus. Néhány hónap múlva elfogadták és meg is valósították őket : szigorú törvényt hoztak az árfelhajtók és feketézők ellen ; megtiltották az érmékkel való kereskedést ; minden termékre rögzített árat állapítottak meg a köztársaság egész területén. De Roux beszédében sok hiba, sok veszedelmes törekvés is volt, szavai mélyén alattomosság és rosszindulat lapult, s ezt az ellenforradalom könnyen felhasználta."*

Roux beszédében nyoma sem volt semmiféle kommunizmusnak, viszont teljesen helytelen Jacques Roux-t egyszerűen reakciósnak bélyegezni, amint ezt a „veszettekkel" foglalkozó több szerző teszi. Ismeretes, hogy Marx nem értett ezzel egyet : „A forradalmi mozgalom, amely 1789-ben a *Cercle Sociale-ban* kezdődött, amelynek pályája közepén *Leclerc* és *Roux* voltak fő képviselői, s amely végül *Babeuf* összeesküvésével egy pillanatra vereséget szenvedett, hívta életre a kommunista eszmét, amelyet *Babeuf* barátja, *Buonarroti* az 1830-as forradalom után ismét meghonosított Franciaországban".**

Jacques Roux egy új társadalmi-politikai irányzathoz tartozott, melynek képviselőinél új eszméket, új elveket találunk.

Babeuf a Nemzetgyűlés tagjának szánta Pierre Dolivier-t arra az esetre, ha az általa előkészített felkelés győz. Már ez is arról tanúskodik, hogy Dolivier közel állt Babeufhöz. S valóban, Dolivier tagadja a föld magántulajdonát. Tanítása szerint „csak a nemzet és a benne foglalt kommunák igazi birtokosai földjeiknek".

Nem fér kétség hozzá, hogy Jacques Roux is osztotta ezeket a nézeteket. „A társadalmi igazságosság — folytatja Dolivier — két megingathatatlan elven alapul ; az első az, hogy a föld általában mindenkié és külön-külön senkié. A másik az, hogy minden embernek teljes és kizárólagos joga van munkájának termékeire."***

Nagy érdem volt elsőnek kimondani ezeket az igazságokat. Igaz, Franciaországban a 18. században elég sok gondolkodó volt, aki részletesen kifejtette műveiben ezeket az eszméket, de egy dolog

* *Jean Jaurès :* Histoire socialiste. IV. köt. 1601. old.
** *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 118. old.
*** „Revoljucionnoje pravityelsztvo vo Francii . . ." 526. old.

az elméleti gondolat, az eszme, és más dolog az a követelés, hogyan alkalmazzák az eszméket a gyakorlati politikában.

Ha a föld, mondja Dolivier, mindenkié, de külön-külön senkié, akkor senki sem birtokolhatja azt magántulajdonként, vagyis meg kell szüntetni a föld magántulajdonát. A polgároknak csak használatba lehet odaadni a földet, de nem a magántulajdon joga alapján. A földet megművelésre és használatra birtokoló polgár halála után a föld visszaszáll a társadalomra. A tulajdon egyetlen örökíthető fajtája az ingó vagyon, mert ez az ember munkájának terméke.

Milyen lehet ott a szabadság, ahol az ember minden tekintetben másoktól függ? Milyen egyenlőség lehet ott, kérdi Dolivier, ahol az egyiknek mindene megvan, a másiknak semmije sincs? „A szegény a körülmények folytán állandóan alárendelt helyzetben van... mindenkinek lehetővé teszi, hogy felhasználja őt, de ő nem használhat fel senkit : ő vet és a gazdagok aratnak ; azok az emberek húznak hasznot a munkájából, akik dolgoztatják. Mindig más emberek jólétéért dolgozik és sohasem a maga javára. A gazdagok pedig azt rikácsolják, hogy a szegénynek szüksége van rájuk ; ha sok embert foglalkoztatnak munkával a földjeiken vagy a műhelyeikben, akkor szinte hencegve hajtogatják, hogy sok ember létfenntartását biztosítják. Pedig azt kellene mondaniuk, hogy sok embernek kell dolgoznia azért, hogy ők gazdagságban és tétlenségben élhessenek... Nap mint nap sok-sok nemzeti föld kerül eladásra ; kik használták és kik használják őket még mindig? Csak a gazdagok, és azok, akiknek sikerült azzá lenni."*

Dolivier-nak, mint látjuk, megvoltak a maga nézetei, megvolt a maga programja a társadalom átalakítására. De egyben a „veszettek" képviselője is volt, s írásai nemcsak saját, egyéni nézeteit, hanem az egész irányzat felfogását is tükrözik.

A „veszettek" határozottan ellenezték az agrártörvényt, azaz a földosztást, sőt általában ellene voltak a vagyonok felosztásának.

„Sokan beszélnek — írja Dolivier — a földbirtokok felosztásáról, és arról, hogy nem szabad megengedni, hogy egy embernek több

* Az idézetek Dolivier „A természetes igazságosságról, amely alapelve kell hogy legyen az egyetlen társadalmi rendnek, amely az összes jogokat és a boldogsághoz vezető összes utakat biztosítja az ember számára" (Essai sur la justice primitive pour servir de principe générateur au seul ordre social qui peut assurer à l'homme tous ses droits et toús ses moyens de bonheur) c. brosúrájából származnak (1793), Idézve : „A forradalmi kormány Franciaországban"... alapján (527. old.).

földje legyen ; sőt, néhányan még arról is vitatkoztak, nem kellene-e megszabni, egy birtok hány arpent-ra (kb. egy hold) rúghat ; mindez azonban csak a földtulajdonosok számának megnövekedésére vezetne, és nem segít a népen, mert nem teszi lehetővé számára, hogy megszerezze a létfenntartási eszközöket. Teljesen meg kell szüntetni a magánföldbirtoklást ; és mint már mondottam, teljesen fel kell osztani a földet ama polgárok között, akiknek egyáltalán nincs földjük, vagy túl kevés van."*

1792-ben, amikor petíciót nyújtottak be a törvényhozó gyűléshez Étampes város polgármesterének meggyilkolásával kapcsolatban Dolivier — a „természetjog" elveiből kiindulva — kifejtette az egyenlőségre és az igazságosságra vonatkozó szociális nézeteit. Rámutat arra, hogy a természet adományait megszerző embereknek, vagyis a dolgozóknak kellene a legtöbb joggal rendelkezniök ezeknek az adományoknak a használatára. Ezzel szemben mi történik a valóságban? A néptömegek már születésük pillanatától ki vannak zárva minden jogból. Munkájuk természetes jutalma az, hogy dolgozhatnak arcuk verejtékében, és örökké az éhhalál árnyékában tengődnek. Ez nem a természet, hanem a politika igazságtalansága. „Nekünk, a munka embereinek — mondja Dolivier —, a javakat termelő osztálynak, jogunk van arra, hogy kenyeret együnk." Dolivier annak a felfogásnak a híve, mely szerint a tulajdon nem természetjog, hanem törvények által megállapított jog. A föld valódi tulajdonosa az egész nemzet. S ezért a nemzetnek joga, hogy saját belátása szerint rendelkezzék a saját tulajdonával. A nép minden bajának és minden bűnnek forrása a magántulajdon. A magántulajdon a természet törvényeinek durva megsértése.

Nem érthetünk egyet A. Lichtenberger-vel, aki azt írja (Le socialisme et la Révolution française, Párizs 1899), hogy a „veszetteknek" nem volt új szociális világnézetük".**

A „veszettek" csoportjának legfigyelemreméltóbb alakja talán Lange volt, Fourier közvetlen előfutára. Lichtenberger alig emlékezik meg róla, akárcsak Dolivier-ről. Pedig Lange-nak mind politikai, mind szociális nézetei igen nagy figyelmet érdemelnek. Ugyanabban a városban élt, ahol Fourier is élt és dolgozott. Lyon akkor már jelentékeny ipari központ volt. A munkás környezetnek óhatatla-

* „Revoljucionnoje pravityelsztvo vo Francii . . ." 527—528. old.
** *A. Lichtenberger :* Szocializm i francuzszkaja revoljucija (A szocializmus és a francia forradalom). Szentpétervár 1907. 138. old.

nul hatnia kellett Lange nézeteinek kialakulására. Már a forradalom előtt brosúrát adott ki, melyben a nép közvetlen uralma mellett foglalt állást. Második brosúrájában, mely a forradalom alatt, 1790-ben jelent meg, harcba száll a magántulajdon ellen. 1792-ben azt javasolta, hogy egész Franciaországot szervezzék át szövetkezeti alapokon. Minden családot tömörítsenek autonóm és ugyanakkor egymással szolidáris csoportokba. Mind a szövetkezeti elv, mind a polgároknak autonóm és egymással szolidáris csoportokba tömörítése csírájában a társadalom átalakításának Fourier-féle tervét tartalmazza.

Lange arról is szól, hogy mi a tulajdon szerepe és mi a vagyoni egyenlőtlenség oka. Az az aforizmája, hogy „a gazdagok fölöslegét a szegények munkája teremti", Fourier aforizmájára emlékeztet: „a bőség szüli a szegénységet". Bár Cornelius Plack Hoy és John Bellers már a 18. században fölvetette a szövetkezet gondolatát, ez nem kisebbíti Lange-nak azt az érdemét, hogy Franciaországban az elsők között foglalkozott ezzel az eszmével.

Robespierre hívei azért likvidálták a „veszetteket", mert olyan új eszmékkel léptek a porondra, amelyeket a robespierre-isták mint a kispolgárság képviselői és a magántulajdon hívei, nem fogadhattak el. A maximum kérdése és több más tulajdon-korlátozó intézkedés volt az a határ, ameddig Robespierre haladt a „veszettek"-kel, de amelyet már nem léphetett át.

Robespierre és a „veszettek" között a társadalom lényegének és funkciójának kérdésében is mélyreható nézeteltérések voltak. Robespierre lényegileg politikus volt, és, ahogyan Aulard* és Lichtenberger** hangsúlyozza, minden kérdést az *elméleti jog* szemszögéből nézett. Jogász volt s amellett rousseauista — ez mindent megmagyaráz. Robespierre hitt az igazság és az ész örök elveiben, és idealista volt a politikában, annak ellenére, hogy néha helyesen értékelte az eseményeket. A „veszettek"-kel való szakítása kétségtelenül súlyos kárt okozott neki, mert ezzel a plebejus tömegektől fordult el. E támasz elvesztésével meggyengült a pozíciója a jobboldali elemekkel vívott harcban.

Robespierre idealizmusa több beszédében élesen kiütközik. Így például 1793. május 8-án a jakobinus klubban elmondott beszédében

* „Egyetlen dolgot ismer és magasztal: a tiszta jogot" — mondja Aulard (Les grands orateurs de la Révolution, 223. old.).

** *A. Lichtenberger:* Id. mű, 85. old.

azt fejtegette, hogy az ország két pártra : a nép és a nép ellenségeinek pártjára bomlik. Mármost hogyan jellemzi ezeket? Az első az erényes emberek pártja, a második a romlott embereké. „Ne gazdagságuk és helyzetük szerint osszátok fel az embereket — mondotta —, hanem erkölcsük mineműsége szerint. Csak két osztály van : az egyik a szabadság és az egyenlőség híveinek, az elnyomottak védelmezőinek és a nincstelenek barátainak, a másik a zsarnokok, az arisztokraták osztálya, azoké, akik igazságtalan vagyonok urai... A sansculottok, akiket az egész emberiség iránti szeretet hajt, mindig a társadalmi rend igaz elveit követték, sohasem hirdették a vagyoni egyenlőséget, hanem csak a jogok és a boldogság egyenlőségéhez ragaszkodtak."*

Ha sansculottokon a proletárokat és félproletárokat értjük, akkor Robespierre aligha tolmácsolta hűen törekvéseiket, amikor azt állította, hogy sohasem követelték a vagyoni egyenlőséget. Ez nem felel meg a valóságnak. Az agrártörvény — amelyet a dolgozó tömegek igen széles rétegei követeltek — (ha nem így volt, akkor mi tette szükségessé azt a rendeletet, amely halálbüntetéssel fenyegetett mindenkit, aki az agrártörvény megvalósítását követeli?), egyértelmű volt a vagyoni egyenlőség követelésével. A jogok és a boldogság egyenlősége — amit Robespierre a vagyontalanoknak ajánl — túlságosan elvont jellegű. Robespierre-nek nem volt következetesen és komolyan átgondolt társadalmi elmélete. Majdnem minden beszédében kikelt az egyenlőtlenség ellen. Mit értett ezen? A jogok egyenlőtlenségére gondolt. Ha komolyan vesszük Saint-Juste jelszavát : „Se szegényeket, se gazdagokat!" — akkor ez föltétlenül vagyoni egyenlőséget jelent. Saint-Juste azt javasolta, hogy „minden polgárnak adjanak (egyenlő?) földterületet, és a nemzeti vagyont bocsássák a szegények rendelkezésére." A ventôse-i dekrétumoknak az volt a céljuk, hogy az arisztokraták vagyona a szegények, a sansculottok kezére jusson. A dekrétumok értelmében nem lehetett tulajdona az arisztokratáknak, a gyanúsaknak, a gazdagoknak. Tulajdona csak hazafiaknak lehet.

Jaurès helyesen jegyzi meg Robespierre-ről, hogy az embernek gyakran az a benyomása, hogy Robespierre a nép nyomorában „önzetlenségének feltételét" látja.**

Úgy véljük, Robespierre a szegénységben, a nyomorban a

* „Revoljucionnoje pravityelsztvo vo Francii . . ." 512—513. old.
** *Jean Jaurès :* Id. mű, III. köt. 399. old.

vagyontalanoknak valamiféle *kiváltságát* látja, az *erény alapját*. Hiszen nemegyszer kijelentette : szegény akar maradni, hogy ne legyen boldogtalan !

Jaurès mindjárt itt hangsúlyozza, hogy Robespierre „nem tesz erőfeszítéseket arra, hogy maga a tulajdon, miután megszűnt kiváltság lenni, összeolvadjon az emberséggel".

Robespierre és Saint-Juste, mint egyébként valamennyi jakobinus, azon voltak, hogy lehetőleg *minél több tulajdonost* teremtsenek.

Robespierre túlságosan sokat moralizált ahelyett, hogy a nép anyagi érdekeit védelmezte volna. Jaurèsnek igaza van, amikor Robespierre világnézetét a demokrácia és a kereszténység keverékének tartja.

Legyen szabad idéznünk Jaurès művéből Robespierre egyik beszédének kivonatát, ahol az agrártörvénnyel és a vagyonközösséggel foglalkozik.

„Döntse el a világ — így Robespierre — a pert köztünk és ellenségeink között, döntse el a pert az emberiség és elnyomói között. Képmutatóan azt állítják, hogy mi csak elvont kérdésekről, megalapozatlan politikai rendszerekről vitatkozunk, mintha az erkölcs alapvető kérdései és a nép drága érdekei csak ostoba agyrémek volnának, és csak ürügyül szolgálnának az üres szófecsérlésre ; mások azt bizonygatják, hogy a szabadság megrendíti a társadalom épületét : vajon nem ők voltak-e azok, akik attól kezdve, hogy ez a forradalom megkezdődött, a gazdagokat egy ostoba agyrémmel ijesztgették, az agrártörvény eszméjével, melyet esztelen emberek fejtegettek gonosz embereknek? Minél inkább lejáratta a tapasztalat ezt a képtelenséget, annál makacsabbul ismételgették, mintha a szabadság védelmezői tökfilkók volnának, akik komolyan vehetnek egy ennyire veszedelmes, ennyire igazságtalan és ennyire megvalósíthatatlan javaslatot ; mintha nem tudnák, hogy a vagyoni egyenlőség lényegében lehetetlen dolog a polgári társadalomban, hogy elkerülhetetlenül föltételezi a vagyonközösséget, ami nálunk nyilvánvalóan még nagyobb képtelenség, mintha akadna akár csak egyetlen, valamiféle foglalkozással rendelkező ember is, akinek legszemélyesebb érdekeit ne fenyegetné ez az ostoba javaslat. Jogegyenlőséget akarunk, mert anélkül nem képzelhető el sem a szabadság, sem a társadalom boldogsága ; ami pedig a gazdagságot illeti, ha a társadalom egyszer teljesítette azt a kötelezettségét, hogy biztosította tagjainak a szükségeset és azt, hogy munkájukból megélhetnek, akkor a szabadság barátainak gazdagságra nincs

szükségük. Ariszteidész nem irigyelte Crassus kincseit. A tiszta és emelkedett lelkek számára vannak nagyobb értékek, mint az ilyen gazdagság. Az a gazdagság, amely ilyen erkölcstelenségre vezet, károsabb azok számára, akik birtokolják, mint akik meg vannak fosztva tőle."*

Robespierre némelyik beszéde csakugyan egyházi prédikációra emlékeztet. Aszkétikus, moralizáló színezetük van. Robespierre azt tanítja, hogy mondjunk le emberi szükségleteinkről, érjük be kevéssel. Elvontan beszél a gazdagságról, nem határozza meg és nem tisztázza, mit ért ezen a fogalmon. Ő mindig csak jogegyenlőségről beszél, az erényben való egyenlőségről, a „morális egyenlőségről", ami korántsem elegendő ahhoz, hogy az emberek boldogok legyenek. A vagyontalanok mindig arra vágytak, hogy összes emberi szükségleteiket, mind az anyagiakat, mind a szellemieket kielégíthessék.

Robespierre, mint látjuk, az agrártörvényt és a vagyonközösséget is elutasítja. De az akkori forradalmi Franciaországban csupán e két koncepció mögött állt valóban társadalmi mozgalom. Az agrártörvény rendkívül erősen foglalkoztatta a szegénységet a városban is, de még inkább a falun. Ami pedig a „vagyonközösséget", vagyis a kommunizmus eszméjét illeti, — még ha kezdetleges formában is —, a Babeuf-összeesküvés megmutatta, hogy a kommunizmus egyáltalán nem volt „agyrém", hanem reális politikai áramlat, amelynek szintén mély gyökerei voltak az életben.

Robespierre semmi egyenértékűt nem tudott szembeállítani ezzel a két alapvető jellegű társadalmi áramlattal. Robespierre fölteszi a kérdést, hogy mi az alapelve, fő mozgatója és pillére a demokratikus vagy népi kormányzatnak. A válasz: az erény. Az államhatalom feladata az erény és a szabadság fejlesztése.

Robespierre társadalmi-politikai nézetei szorosan összefüggnek általános világnézetével. Mint Rousseau tanítványa, mélységesen hivő ember volt.

Az istenről folytatott vitákban a forradalom fő kérdéseivel kapcsolatos nézetek különbözősége tükröződött vissza. Fontos csupán az, hogy Robespierre reakciós nézeteket vallott a vallással kapcsolatban, új, nemzeti vallást akart alapítani. Egyébként nem sok új volt ebben a vallásban. Lényegileg a katolicizmusnak némileg módosított formában való újjáélesztését jelentette. Mind a legfőbb

* Uo. 401—402. old.

lénybe, mind a lélek halhatatlanságába vetett hitet a forradalom szolgálatába akarta állítani.

Robespierre nem tudott belenyugodni abba, hogy a világot „vak erő" kormányozza, és hogy a lélek „csupán könnyű fuvallat, amely elillan a halál pillanatában".

„A Legfőbb Lénynek és a lélek halhatatlanságának eszméje — mondotta 1794. május 7-i beszédében — szüntelen emlékeztetés az igazságosságra ; következésképpen ez az eszme republikánus és társadalmi jellegű". Az istenségnek és a lélek halhatatlanságának eszméje természetesen nem új, de Robespierre ezt az eszmét eredeti és váratlan módon akarja felhasználni.

„A társadalom feladata — mondja —, hogy olyan *erkölcsi ösztönt* alakítson ki az emberben, amely az ész késedelmes segítsége nélkül is képessé teszi arra, hogy jót tegyen és kerülje a rosszat . . . Éppen ezt az értékes ösztönt kelti fel és pótolja a vallásos érzés, amelyen a másik ember tekintélye alapul, s amely a lelkekbe égeti az erkölcsi parancsolatok ama szankciójának gondolatát, melyet egy az ember fölött álló hatalom adott nékik ; és nem ismerek egyetlen törvényhozót sem, aki valaha is elszánta volna magát, hogy az ateizmust nemzeti rendszerré változtassa."*

Robespierre-nek tehát ugyanúgy, mint minden előző kormánynak, a hatalom eszközeként van szüksége a vallásra. A hatalom és az istenség szolidáris egymással. Az istenség eszméjén alapul az erkölcsösség dogmája és a kötelességtudat. A régi isten szentesítette a zsarnokságot a földön. A „forradalmi" istennek az a feladata, hogy a forradalmat segítse, annak tetteit szentesítse. S Robespierre meg volt róla győződve, hogy isten vagy a gondviselés, ahogy kifejezte magát, *résztvevője* a forradalomnak : gondoskodik a francia nép javáról.

„A Gondviselésre hivatkozni és kifejezést adni annak a gondolatnak, hogy van egy örök Lény, aki szakadatlanul hatást gyakorol a nemzetek sorsára, és, úgy vélem, különösen sokat törődik a francia forradalommal, egyáltalán nem tekinthető túlságosan merésznek ; nem, benne van a szívemben ez az érzés, és szükségem van rá, mint olyan embernek, aki mindig ebben lelte támaszát, amikor az Alkotmányozó Gyűlésben annyi szenvedély állt sorompóba ellenem, annyi aljas intrika szövődött és oly sok ellenség vett

* „Revoljucionnoje pravityelsztvo vo Francii . . ." 299. old. (Az én kiemelésem. — *A. Gy.*)

körül. Hogyan is állhattam volna egyedül ezt a harcot, amely fölülmúlta egy ember erejét, ha nem emeltem volna lelkemet Istenhez?"*

A francia népnek, mondotta Robespierre, „van némi része a forradalomban", de nem győzhetett volna az isten segítsége és közreműködése nélkül.

Lehet-e csodálni ezekután, hogy gyűlölte az ateistákat, és harcot vívott az hébertisták ellen?

Robespierre e röviden vázolt filozófiai, helyesebben vallásos nézetein nyugodott politikai és szociális doktrínája, sőt, egész gyakorlati politikai tevékenysége.

* Idézi *Louis Blanc:* Histoire de la Révolution Française. VI. köt. Bruxelles 1856. 297. old.

5

FRANÇOIS NOËL (GRACCHUS) BABEUF KOMMUNISTA ELMÉLETE (1760–1797)

I

A néptömegek, amelyeknek szenvedés, éhség és könyörtelen kizsákmányolás jutott osztályrészül, olyan jövőről, arról a boldog korról álmodoztak, amikor nem lesz többé elnyomatás, eljön az igazság uralma, az igazi szabadságé és a társadalmi egyenlőségé — egyszóval, amikor megvalósul az „aranykor". A nép tudatában fennmaradt valami ködös emlék arról, hogy a földön valaha nem volt nyomor, rabszolgaság, az emberek boldogan éltek, „minden közös volt". Az emberek az egész történelem folyamán az „aranykor" visszatéréséről álmodoztak.

A tudomány kiderítette, hogy a társadalom valaha csakugyan kommunizmusban élt, a társadalom első berendezkedési formája az ősközösségi rend volt. A nép megőrizte emlékezetében ennek a múltba süllyedt társadalmi rendnek néhány vonását. Ezt a rendet már elhagytuk. De az emberek az „aranykorra", mint a társadalom jövőjére tekintettek, és olyan boldog, ragyogó korról álmodoztak, ahol a dolgozó tömegek felszabadulnak az embernek ember által való kizsákmányolása alól, és a tulajdon felett úrrá lesz majd az ember. A mögöttünk levő „aranykor" és az előttünk levő „aranykor" között meghatározott összefüggés van, amely a népek egész történelmi életén végigvonul.

A 17. és 18. században a dolgozók, különösen a szegényparasztság ideológusai a legkülönbözőbb elméleteket konstruálták a boldog múlthoz való „visszatérésről".

A francia polgári forradalom korszakában egyes áramlatok a régi társadalmi viszonyok visszaállítását, a személyes munkán alapuló kistermeléshez való visszatérést tűzték ki célul. Az úgy-

nevezett agrárkommunizmus a vagyonközösséghez való visszatérést követelte mint új társadalmi formát. Ez a múlt felé fordulás lényegében reakciós jellegű volt. De megtörtént, hogy a reakciós burokban új, progresszív elméletek születtek, amelyek új tartalommal töltötték meg a régi, elavult formákat.

A múlt és a jövő között nincs merev válaszfal. Amennyiben a fennálló társadalom a múlt eredménye, az egész megelőző történelmi fejlődés produktuma, a megelőző társadalmi formációnak több progresszív és életképes elemét megőrizheti magában.

Ugyanakkor gyakran előfordul, hogy a *régi* maradványai többékevésbé tartósan tovább élnek az új társadalmi formációban. Így Marx közli, hogy a vérrokonságon alapuló közösséget felváltó faluközösség néhány alakja fennmaradt „mind a mai napig, például szülőföldemen, a trieri kerületben".* Az ősi faluközösség jellemző sajátossága „*a közös ház* volt és a *kollektív hajlék*" — ez alkotta a faluközösség gazdasági alapját.**

Azok a tudósok, akik a különféle kommunista utópiák forrásait kutatják, gyakran hajlamosak a távoli, legendák ködébe vesző múltban vagy ősrégi irodalmi művekben keresni a gyökereket. Szerintünk ez a forráskeresés hiábavaló munka. Természetesen Morus Tamás sokat kölcsönzött Platóntól, ugyanúgy, ahogyan Morelly is ismerte Morust, de ezeknek az irodalmi forrásoknak nincs meghatározó szerepük a kommunista rendszerek kialakulásában. A valóságos források a reális életfeltételek. Viszont annak sincs sok értelme, ha szüntelenül csak azt hajtogatjuk, hogy Morus Tamás „Utópiája" a korabeli angol társadalom terméke. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy Morus a faluközösségi rendből indult ki, amely ilyen vagy olyan formában, a faluközösségi rend felbomlasztására irányuló általános tendenciák közepette még létezett, s amely kiindulópontjává válhatott volna a társadalmi tulajdon visszaállításának.

A parasztság, legalábbis a szegényparasztság, mindig és majdnem mindenütt „isteninek", vagyis társadalmi tulajdonnak tekintette a földet.

„Kezdtek körülnézni saját hazájukban — írja Fritz Wolters —, s figyelmüket csakhamar magukra vonták a kommunista család-

* *Marx* és *Engels* Archívum. 1. köt. Moszkva 1924. 283. old. (oroszul).

** Uo. 284. old.

szövetségek, amelyek még Voltaire-ben is lelkesedést keltettek; az auvergne-i parasztközösségekre gondolok.

Majdnem minden népnél fölfedezzük az őskommunizmus nyomait, melynek gyökerei a pásztorkodó életmód korába vagy az egy helyben lakás kezdetéig nyúlnak vissza. Jelenleg főleg a szláv népek körében találhatunk még kommunista intézményeket a parasztcsaládoknál. A 18. században ezek (a kommunista intézmények — *A. Gy.)* még Franciaországban sem tűntek volt el teljesen. Auvergneben több parasztcsalád (Quittard-Pinon [vagy Pinçon], Boritel, Beaujen, Bourgade, Taranté, Terme, Prodel, Bonnemoy, Tournel, Anglade stb.) még teljesen kommunista közösségben élt."*

Ezek az auvergne-i kommunista közösségek igen régi eredetűek: maga a családi hagyomány a 13., sőt a 11. századra tette keletkezésük idejét, a legújabb kutatások pedig megállapították, amint erről Wolters „Tanulmányok az agrárviszonyokról és az agrárproblémákról Franciaországban 1700-tól 1790-ig" (Studien über Agrarzustände und Agrarprobleme in Frankreich von 1700 bis 1790) című művében beszámol, hogy a Pinon-család létezése egészen 780-ig okmányszerűen bizonyítható.**

A kommunista parasztközösségek mind anyagi, mind szellemi tekintetben nagy eredményeket értek el. A 18. században rendkívül eleven volt irántuk az érdeklődés: Diderot Enciklopédiájában megjelent Faiguet írása, Voltaire magasztaló cikket ír róluk „Filozófiai szótár"-ában (Dictionnaire philosophique ou la Raison par alphabet, 1764), Restif de la Bretonne pedig „L'école des Pères" (Az apák iskolája) című könyvében megírta történetüket.

Hamarosan kiderült, hogy Franciaország más vidékein is vannak ilyen faluközösségek. Faiguet és de la Bretonne annyira el volt tőlük ragadtatva, hogy elhatározták: ezeknek a mintájára új közösségeket alapítanak. De kísérletük nem sikerült, mert mint az egyik szerző írja, hiányzott belőlük a kellő önzetlenség, egyszerűség és munkaszeretet.

* *Fritz Wolters:* Studien über Agrarzustände und Agrarprobleme in Frankreich von 1700 bis 1790. (Tanulmányok az agrárviszonyokról és agrárproblémákról Franciaországban, 1700—1790-ig.) Lipcse, Duncker & Humblot, 1905. 61. old.

** Uo. 62. old.; lásd még *Émile de Laveleye:* A tulajdon és kezdetleges alakjai (De la propriété et de ses formes primitives, Párizs 1874). 2. köt., Budapest, kiadta a Magyar Tudományos Akadémia, 1898. 239. és köv. old.

A 18. század vége felé a faluközösségek kezdtek eltünedezni. Magától értetődik, hogy amikor az „agrárkommunizmus" teoretikusai saját szemükkel láthatták ezeket az úgyszólván eleven mintákat, egyáltalán nem volt szükségük arra, hogy kommunista közösségeket keressenek a tengerentúli országokban vagy a régmúltban: egyszerűen saját eszményükhöz és a valósághoz fordultak.

A 18. századi francia forradalom alapvető kérdése az agrárkérdés. Az ipar még fejletlen volt. Az ország gazdasági életében a döntő szerepet a mezőgazdaság töltötte be. A parasztság a nyomor és a hanyatlás végső fázisába jutott. A parasztok lázadásokat, felkeléseket szerveztek, földesurakat és túlságosan buzgó hivatalnokokat öltek meg.

Éppen ezért természetes, hogy a nép barátai sokat foglalkoztak a parasztság helyzetével; keresték a módját e helyzet megváltoztatásának. Két megoldás kínálkozott: a föld egyenlő felosztása vagy kommunista agrárközösségek alakítása.

A földosztás vagy a szó szoros értelmében vett „agrártörvény" hívei többen voltak, mint a magántulajdon megszüntetésének hívei. A parasztság is inkább a földosztással rokonszenvezett. A forradalom alatt rendkívül éles harcok folytak az agrárkérdéssel kapcsolatban. A Robespierre-kormány, mint már mondottuk, szigorú törvényt hozott, amely a burzsoázia, a földtulajdonosok malmára hajtotta a vizet.

Az „agrárkommunizmus" teoretikusai teljesen meg akarták szüntetni a magántulajdont, mert ebben látták minden nyomorúság forrását. A kommunista elméletekre a múlt irodalmi művei mellett (utópiák) nagy hatást gyakoroltak a kommunista parasztközösségek.

Bármilyen vékony volt is a kommunista réteg a forradalom idején, mégis szerepet játszott, hiszen életre hívta az „egyenlők összeesküvését". Babeuf Morellynek, Mablynek és kortársainak eszméin nevelkedett (Boissel, Dolivier, Lange, Gosselin, Restif de la Bretonne stb.). Hangsúlyoznunk kell, hogy Babeuf igen nagyra tartotta Rousseau-t, művei, különösen az „Émile", nagy hatást tettek rá. Babeuf egész világnézete Rousseau alapgondolatából, az *egyenlőség eszméjé*ből indul ki. Erre építette egész tanítását. Egyébként ez volt a kor legnépszerűbb, legelterjedtebb eszméje. Az egyenlőség jelszavával vitték véghez a forradalmat, az egyenlőséget az ember természetes jogaként proklamálták. A parasztság

az egyenlőség nevében követelte a földosztást. Az utópista kommunisták régebbi és ifjabb nemzedéke — köztük Babeuf is — az egyenlőség eszméjére alapozta kommunista elméleteit.

Az előző fejezetekben többé-kevésbé részletesen foglalkoztunk már Morellyvel, Meslier-vel, Mablyval. Ebben az összefüggésben röviden meg kell még ismerkednünk követőikkel, azokkal, akik a forradalom alatt működtek.

„Azok az emberek, akik a filozófusok művein nevelkedtek, akiket áthatottak Rousseau eszméi, akik mélységesen hittek az ember természetes jóságában, akik részben a divatos filozófiai elméletekből táplálkoztak, részben pedig az ancien régime abszolútista hagyományából és az állam korlátlan mindenhatóságának elvéből, Franciaország általános újjászületésének pillanatában múlhatatlanul arra kezdtek törekedni, hogy maradéktalanul, sőt minél hamarabb megvalósítsák azt az eszményi közösségi életet, amelyről annyit írtak az utolsó ötven év folyamán a regényekben és a politikai irodalomban egyaránt. E tendenciák elkerülhetetlenül jelentkeztek, s ha valamin csodálkozni lehet, akkor csak azon, hogy milyen szórványosak és bátortalanok voltak ezek az álmodozások."*

Aligha érthetünk egyet a szerzővel abban, hogy az „eszményi társadalom" megvalósítására irányuló törekvések gyengén jelentkeztek a forradalom idején.

Ugyanúgy távol áll tőlünk, hogy osszuk J. V. Tarlénak azt a nézetét, amely szerint „Babeuf nem szánta rá magát arra, hogy a magántulajdon megszüntetését állítsa propagandája középpontjába, akár a laktanyákban, akár a munkás külvárosokban".**

A magántulajdont a forradalom idején a dolgozók szemében már semmiféle „szent dicsfény" nem övezte. Az egyházi, kolostori és földesúri földek elkobzása alaposan megrendítette a magántulajdon sérthetetlenségéről alkotott régi fogalmakat. A forradalom alatt a néptömegek megkezdték az emigránsok, a spekulánsok, a „gyanús" személyek és általában a gazdagok vagyonának kisajátítását. A nép a kormánytól azt követelte, hogy lássa el az éhezőket vagy egyszerűen csak a nélkülözőket létfenntartási eszközökkel. Ez szin-

* *A. Lichtenberger:* Id. mű, 34. old.

** *J. V. Tarlé:* Rabocsij klassz vo Francii v epohu revoljucii (A munkásosztály Franciaországban a forradalom idején). II. rész, Szentpétervár 1911. 507. old.

tén azt mutatja, hogy bizonyos új fogalmak kezdtek kialakulni az embernek a léthez való jogáról.

A forradalom korszakában a fennálló társadalmi rend kritikája abból az ellentétből táplálkozott, amely a lakosság óriási többségének és a gazdagok aránylag vékony rétegének érdekei között mutatkozott. Szinte futótűzként terjedt az a felismerés, hogy egy maroknyi kisebbség nyomja el az óriási többséget. A dolgozók ezt a saját bőrükön tapasztalták, még csak meg sem kellett őket győzni erről. Az akkor uralkodó viszonyok egyik bírálója, Mercier, még a forradalom előtt (1784-ben) azt írta, hogy „a tulajdon démona mindenkit megfertőz, aki csak hozzáér. Az arany az isten . . . s az oltárokon neki áldozzák a szeretetet, az emberséget, a legdrágább erényeket."*

Jacques-Pierre Brissot de Warville, később ismert girondista még 1780-ban könyvet írt „Filozófiai vizsgálódások a tulajdonjogról és a lopásról" (Recherces philosophiques sur le droit de propriété et sur le vol) címmel, melyben megfogalmazta a később Proudhon által felhasznált tételt : a tulajdon lopás, a tulajdon bűn, a természetben nincs tulajdon.

Egy időben azzal az ideológiával, mely szerint a társadalmi szerződés és a polgári társadalom főleg, sőt éppenséggel kizárólag a tulajdon védelmére jön létre, már a forradalom előtt megszületik és kifejlődik az a teljesen új szociális tan, amely abból indul ki, hogy *a polgári társadalom létezésének célja a létfenntartási eszközök kölcsönös biztosítása a polgárok számára és az emberek maximális boldogságának megteremtése.*

A „kommunisták" és a vagyonok teljes újrafelosztásának hívei körében a legfőbb jelszó : „Az első törvény az, hogy élni kell" (La première loi est qu'il faut vivre).

„Mindenkinek garanciát kell adnia minden egyes ember számára : az ember eltartása a társadalmi rend szent feladata, minden társadalmi rendszer próbaköve : minden, ami ezt a feladatot szolgálja, igazságos és jó ; aminek ezzel nincs kapcsolata, az közömbös, ami viszont gátolja e feladat végrehajtását, az nemcsak rossz, hanem embertelen, törvénytelen, igazságtalan. Mert, mondja Lambert, »a földet nem pénzérmék és nem nemesi levelek művelik meg, hanem emberek ; ezért az emberek ellátása a legszükségesebbel nem jótétemény, hanem csak igazságtétel«. Ismét megvizsgálták

* *Mercier :* Mon bonnet de nuit (Hálósipkám). (1784) II. 197—198. old. Idézi : *Wolters,* 106. old. (jegyzetben).

azokat az okokat, amelyek a polgári társadalom kialakulására vezettek, s esztelenségnek találták azt a hitet, hogy a társadalom a tulajdonosok védelmére keletkezett ; ellenkezőleg — vélték — a társadalom feladatának lényege, hogy biztosítsa a tulajdont azoknak, akik hiányt szenvednek benne."*

Wolters idézi Boisselt, Lambert-t, Dufounny de Villiers-t és másokat. Pozitív eszményeik tekintetében nem egyeznek, de egyformán tagadják a fennálló viszonyokat. Fokozatosan mind eljutnak ahhoz a felismeréshez, hogy a tömeg a „termelő alapja" mindennek, ami van, hogy ez a tömeg alkotja a *nemzetet*, és „az emberi nem lényegét".

A polgári társadalom lényegének felfogásában fordulat következett be. A vagyontalanok ellátását, a „kölcsönös biztosítás társadalmá"-nak megteremtését követelték. Ennek, ha szabad magunkat így kifejezni, elkerülhetetlenül a magántulajdon tagadására kellett vezetnie.

Több szerző kezdte propagálni azt az eszmét, hogy a társadalom fő célja és szükségszerű alapja a gyengék és a nélkülözők védelme legyen. Csak később jutottak a kommunisták arra a gondolatra, hogy egyáltalán ne legyenek gyengék és nélkülözők, — de ez már a fejlődés következő foka.

A középpontban eleinte a létfenntartáshoz való jog áll. Ebből fakad a munkához való jog. „A munka fakasztja azokat a forrásokat, amelyek mind az egyes ember, mind az egész emberi nem fennmaradásához nélkülözhetetlenek ; ezért az egyén kötelessége, hogy erejéhez mérten dolgozzék ; a társadalom kötelessége, hogy mindenkinek munkát adjon. A munkásnak ... nincs más tulajdona, mint a két keze. Ezt a tulajdont, valamennyi közül a legszentebbet, mindenkor legalábbis tisztelettel kell övezni, s az állam gondoskodjék arról, hogy mindig rendelkezésére álljanak a műhelyek."**

Fentebb már megismerkedtünk az „Emberi és polgári jogok deklarációjának" azzal a tervezetével, amelyet Maximilian Robespierre terjesztett be, s amelyet a girondisták elvetettek. Robespierre nem értett egyet azokkal a filozófusokkal és politikai gondolkodók-

* *Wolters :* Id. mű, 111—112. old.

** *Wolters :* Id. mű, 114. old. Ezeket az eszméket több brosúra is kifejtette, például *Fauchet :* De la religion nationale (A nemzeti vallásról). Párizs 1789.; *Lambert :* Cahier des pauvres (A szegények füzete). 1789. stb.

kal, akik szerint, ugyanúgy, mint a girondisták által javasolt (és elfogadott) deklaráció szerint, a társadalom legfőbb feladata a tulajdon védelme. Robespierre szerint a társadalom célja „védeni az ember természetes és elidegeníthetetlen jogait és fejleszteni összes képességeit". Az ember alapvető jogainak pedig a létezéshez és a szabadsághoz való jogot tekinti.*

Ebből következik, hogy a társadalom köteles gondoskodni minden tagjának létezéséről. Ami a tulajdont illeti, ezt Robespierre szintén másként határozza meg, és bizonyos korlátok közé szorítja. De Robespierre megállt félúton. Mint a kispolgárság képviselője, elvben elismeri a magántulajdont, ugyanakkor harcol a nagytulajdon ellen.

Az „új világállapot eszméjének", vagyis a kommunista eszmének a megszületését egyrészt egy sor könyv és brosúra megjelenése jelzi a forradalom alatt, másrészt pedig az új eszmék szószólóinak, a „veszettek"-nek gyakorlati részvétele a forradalomban. Később ezek az eszmék politikailag a Babeuf-féle összeesküvésben öltenek testet.

Véleményem szerint J. V. Tarlé lebecsüli a munkásosztálynak a forradalomban betöltött szerepét csakúgy, mint a tulajdonellenes koncepciók jelentőségét. Babeuf szerepét is helytelenül ábrázolja, amikor azt állítja róla, hogy tulajdonképpen nem volt világosan körvonalazott szociális koncepciója.

Az utópista Gosselin már 1787-ben olyan gondolatokat fejteget a tulajdonnal kapcsolatban, amelyek igen közel állnak Thomas Spence nézeteihez, habár az utóbbi szilárdan ragaszkodott a föld nacionalizálásához, míg Gosselin kissé határozatlanul fejezi ki magát. Gosselin alapgondolata az egyenlőség eszméje. Az egyenlőség megvalósítása érdekében „végre kell hajtani a magánvagyonok elidegenítését, átmenetileg társadalmi tulajdonba kell venni őket, utána pedig Spárta mintájára végre kell hajtani az egyenlő felosztást"**.

Gosselin lehetetlennek tartja a magántulajdon teljes meg-

* „Les principaux droits de l'homme sont celui de pourvoir à la conservation de son existence et la liberté" *(Jean Jaurès :* Histoire socialiste 1789—1900 [Szocialista történelem]. IV. köt. 1568. old.)

** *V. P. Volgin :* Isztorija szocialiszticseszkih igyej (A szocialista eszmék története). I. rész, Moszkva—Leningrád 1928. 229. old. Gosselinről lásd még : *A. Lichtenberger :* Id. mű, 35—36. old. *Wolters :* Id. mű, 117. old. és köv.

szüntetését, mert ez az emberek energiájának teljes ellankadására vezethetne. „Az én szememben — írja Gosselin — . . . az egyenlőség megszüntetésének leggyorsabb útja az, ha minden vagyont társadalmasítanak egyenlő felosztásuk végett, úgy, ahogyan a spártai törvényhozó tette. Akkor, ha majd minden egyenlően fel lesz osztva, csak tőlünk függ, hogy a ránkeső részt használva, boldogan éljünk".* A forradalom korának Franciaországában igen elterjedt az az eszme, hogy az egyenlőség érdekében a földet egyenlő arányban fel kell osztani az emberek között. Hiszen a szegénység, az éhező, kisemmizett néptömegek számára ez volt a legkézenfekvőbb gondolat. Még egyszer hangsúlyozzuk, az egyenlőség eszméje túlsúlyba került minden más társadalmi eszmével szemben. Csak természetes, hogy a politikai egyenlőség eszméje elkerülhetetlenül a gazdasági egyenlőség gondolatára vezetett. Ez az eszme egyoldalúsága ellenére is óriási lépést jelentett előre a haladás történetében, mert felemelte a vagyontalant, növelte öntudatát és emberi méltóságát. Az egyik legfontosabb eszme volt azok között, melyeknek pillérein a demokratikus világnézet és a demokratikus politika kiépült.

Megint más álláspontot foglalt el Boissel, akinek 1789-ben jelent meg „Az emberi nem katekizmusa" (Le Catéchisme du genre humain) című könyve. Boissel más munkákat is írt, de a „Katekizmussal" vonult be a szocialista gondolat történetébe.

Boissel idős kora ellenére aktívan részt vett a forradalomban. Tagja volt a jakobinus klubnak, és bírói tisztet töltött be Szajna megye polgári törvényszékén. „Katekizmusa" hatalmas felháborodást keltett az uralkodó osztályok, különösen a papság körében. Boissel azt tűzte ki céljául, hogy ledönti az összes társadalmi bálványokat: a vallást, a családot, a tulajdont. Amint Jaurès helyesen írja „Szocialista történetében", Boissel könyve azt mutatja, hogy a kommunizmus megpróbált kijutni a romantikus és platónikus stádiumból, beavatkozni a reális életbe, résztvenni a harcban. A szocialista eszme, írja a szerző, együtt ébredt fel a forradalmi mozgalmakkal**. Boisselt kommunista nézetei miatt „Robespierre befolyására"*** kizárták a jakobinus klubból. A jelen társadalma, mondja Boissel, kalmár, embergyilkos és antiszociális társadalom. Az emberek azért találták ki és szentesítették e társa-

* *Wolters :* Id. mű, 117. old. (jegyzetben).
** *Jean Jaurès :* Histoire socialiste 1789—1900. IV. köt. 1534. old.
*** Uo. 1552. old.

dalom legfőbb intézményeit — a tulajdont, a házasságot és a vallást —, hogy törvényesítsék a bitorlást, az erőszakot és a csalást.*

„A jelenlegi társadalmi rend kalmár jellegű, mert az embert csak jutalomért ösztönzi a jóra; gyilkos, mert felfegyverzi az emberek egy részét az emberek másik része ellen és gazdasági harcot szít közöttük; társadalomellenes, mert minden embert arra tanít, hogy csak saját személyes jólétével törődjék, ahelyett, hogy a közjó foglalkoztatná."**

Boissel szerint az erősek találták ki a tulajdont azért, hogy elnyomják a gyengéket. Természetesen távol áll attól, hogy a magántulajdon keletkezésének igazi okait ismerje. De helyesen állapítja meg, hogy a magántulajdon a hatalom és az elnyomás eszköze.

Az ember csak szükségletei mértékében jogosult a dolgokhoz. Nincs joga ahhoz, hogy szükségletén felül, fölösleges tulajdont sajátítson el. „A társadalom — írja Boissel — a természet segítségére kell hogy siessen azzal, hogy megkönnyíti szükségleteink kielégítését; nem teremthet antiszociális feltételeket, arra tanítva az egyes embert, hogy magának szerezze meg, ami a társadalomé kellene hogy legyen, s amit a társadalmi és erkölcsi rend igaz elvei szerint kellene szétosztani, összhangban a társadalom minden egyes tagjának szükségleteivel, hajlamaival és törekvéseivel"***.

Jaurès Boisselben Saint-Simon és Enfantin előfutárát látja. Lichtenberger szerint Boissel „igen közel áll Babeufhöz".

Teljesen zavaros rendszert javasolt Restif de la Bretonne. Egalitarista, de nem kommunista. 1782-ben megjelent „Antropographe"-jában megrajzolta az eszményi társadalom képét, melyben megvalósult a földközösség. Később Bretonne arra a következtetésre jutott, hogy ez a társadalom megvalósíthatatlan. Mindenesetre, nem lehet haladéktalanul megszüntetni a magántulajdont. Ez hosszú folyamat, melynek során a tulajdon fokozatos korlátozásával kell az embereket előkészíteni a társadalom teljes átalakítására.

Figyelmet érdemel még a „kommunista" Chappuis. Ellenzi a magántulajdont. Úgy véli, ebből származik az emberek boldogtalansága. A kommunista társadalom felépítésére vonatkozó terve

* Uo. 1553. old.
** *A. Lichtenberger:* Id. mű, 43. old.
*** Uo.

azért érdekes, mert bizonyos fokig — legalábbis a külsőségek terén — anticipálja Fourier tervét. Chappuis terve szerint (Plan social) egész Franciaországot 2000 ölnyi négyzetekre kell felosztani. Mindegyik négyzet kozepére házat kell épiteni, s ebben 1050 ember él. Ez a Fourier-féle falanszterre emlékeztet.

A francia forradalom első ízben vetette fol a társadalmi-politikai „filozófia" legfontosabb kérdéseit. Az egyik leglényegesebb kérdés az ember és a polgár viszonyával volt kapcsolatos. A polgár jogának már az „Emberi és polgári jogok deklarációja" értelmében nem a tulajdonból, hanem a személyiségből kell fakadnia. A forradalom folyamán a demokratikus irányzat sok kepviselője csatlakozott ehhez az eszméhez.

Így például a „Válaszlevél Sieyès abbénak" című írásban a következőket olvassuk: „A személyiség a legszentebb, legsérthetetlenebb és legdrágább tulajdon, ennek a tulajdonnak egyedül kellene meghatároznia az egyén viszonyát az államhoz, a franciák politikai egyesüléséhez."*

A személyiség értéke legyen a kritériuma az állam polgári értéke meghatározásának. Az állampolgárság joga a tulajdontól függetlenül megilleti a személyiséget.

A tulajdon jogosultságának kérdése általában igen élesen vetődött fel az újkori történelemben. A dolgozó tomegek korében a tulajdonost nem övezte misztikus dicsfény, nem orvendett tobbé megkülonböztetett tiszteletnek, mint a régi rendben. A tulajdonosban bűnozőt láttak, aki idegen javakat tulajdonított el. Gyűlolték a gazdagokat, egy sorba helyezték őket az arisztokratákkal.

Cournand abbé, a Collège de France professzora — írja Aulard —, 1791 áprilisában „határozottan szocialista jellegű művet adott ki a kovetkező címmel: »A tulajdonról, avagy a szegények ügye az ész, az igazságosság és az igazság torvényszéke előtt« („De la propriété, ou la cause du pauvre plaidée au tribunal de la raison, de la justice et de la vérité").

Azt írta, hogy „foglalkozni kell a szegények tulajdonával, azzal a gondolattal, hogy egyenlően felosszák a vagyont az osszes polgárok kozott, hiszen ők is testvereink, egyazon család tagjai, akiknek egyforma jogaik vannak a kozos oroksegre".**

Vorlet, az egyik nepi agitátor így írt: „A foldbirtoklásnak

* *Wolters:* Id. mű, 130. old. (jegyzetben).
** *A. Aulard:* Histoire politique... 91—92. old.

megvannak a maga határai a társadalomban ; a birtoklás méreteit úgy kell megszabni, hogy ne okozhassanak semmi kárt a kereskedelemnek vagy a földművelésnek. Minden államban a vagyontalanok alkotják a többséget, s mivel az ő szabadságuk, biztonságuk és fennmaradásuk a forrása mindazoknak a javaknak, amelyekre a többi ember szert tesz, ezért az ő természetes akaratuk és változhatatlan joguk annak elhatározása, hogy megvédik magukat a gazdagok igájától, oly módon, hogy korlátozzák a tulajdonos becsvágyát, s igazságos eszközökkel megszüntetik a vagyonok túlságos aránytalanságát. Minthogy a tulajdon sérthetetlen jog, minden tulajdonosnak szabadságában áll, hogy belátása szerint rendelkezzék vagyonával és jövedelmeivel, bármilyen fajtájúak legyenek is, »kivéve, ha a mód, ahogyan felhasználja, a társadalom pusztulására vezet«. A társadalom jólétének rovására, tolvajlással, árfelhajtással, monopóliummal vagy összevásárlással szerzett vagyonok nemzeti tulajdonná válnak abban a pillanatban, mihelyt a társadalom tényleges bizonyítékokat szerez a rablásra vonatkozólag."*

A párizsi munkások többsége, írja Aulard, a jelek szerint Hébert szociális politikájának volt a híve, úgy, ahogyan ezt a politikát a *Père Duchesne* 1792. évi 198. száma (december) kifejtette. „Én nem azt prédikálom — írta itt Hébert —, amit elmés emberek agrártörvénynek neveznek, mert egy ismert matematikus számítása szerint ha az egész földet felosztanák, mindegyikünk csupán negyven tallér jövedelemhez jutna, ez pedig nem Peru kincse. Teljességgel lehetetlen a tökéletes vagyoni egyenlőség megvalósítása, hiszen még ha föltételezzük is, hogy mindegyikünknek meglenne a maga mezeje, rétje, kertje, kicsiny gazdasága, akkor az, aki jobban meg tudná művelni a földjét, akinek több ereje vagy találékonysága lenne, hamarosan gazdagabb lenne a szomszédjánál. Így hát nem követelek földosztást, hanem azt akarom, az ördög vigye el, hogy nyissák ki a pénztárcáját ezeknek a gazdagoknak, akik a nép vérén szedték meg magukat, hogy vegyék vissza a pénzemberektől, amit a nemzettől elraboltak, hogy megnyírják ezeknek a fenevadaknak a karmait, és akkor lesz miből fedezni a hadikiadásokat. Megszűnik a felvásárlás, nem fognak többé arany és ezüst érmékkel kereskedni, és a kereskedelem a maga szokásos módján folyik majd. Nem fognak többé hintókban járni, de erre

* Uo. 450. old.

nincs is szükség. Az értelmes embernek elég egy körtefa szomjúsága csillapítására, öregségére pedig egy darab kenyér."*

Aulard-nak nem volt világos fogalma a szocializmus lényegéről. Számára a vagyonok felosztása a szocializmus bizonyos formája. A vagyoni egyenlőség = szocializmus. Ezek szerint Aulard minden egyenlősdi elméletet szocialista vagy kommunista eszmének tekint. Hébert-nek az agrártörvénnyel kapcsolatos kritikája igen egészséges. Viszont Hébert nem hogy szocialista jellegű, de semmiféle szociális elméletet nem alkotott.

Ezt nem lehet elmondani a „veszettek"-ről. Vorlet, Dolivier, Jacques Roux, Leclerc és a többiek határozott szociális eszmékkel léptek a porondra. Nem ok nélkül kíséri végig Marx az „új világállapot eszméjének" létrejöttét a Cercle Socialtól a „veszettek"-en át Babeufig. Aulard lebecsüli a „veszettek" történelmi jelentőségét. Pedig jelentős szerepet töltöttek be abban a történelmi folyamatban, melynek során a harmadik rend különböző eszméket valló ellenséges és antagonisztikus osztályokra bomlott.

Hogy a forradalom idején mennyire kiéleződtek a tulajdonosok és nem-tulajdonosok érdekellentétei, az kitűnik Joseph Barruel Beanvert-nek „A becsület és az igazság felhívása a tulajdonosokhoz" (Cri de l'honneur et de la vérité aux propriétaires, 1792.) című pamfletjéből.

A szerző habzó szájjal beszél a népről és a jakobinusokról, akik, úgymond, anarchiát idéztek elő, hogy „a monarchia romjai alá" temessék a tulajdonosokat. Helytelen, írja „polgárnak nevezni ezeket az embereket, akik készek bármilyen bűnre, mert nincs vesztenivalójuk. Az igazi polgár az, akinek vagyona van ; a többi csak *proletár* vagyis *gyermeknemző ;* és sohasem lett volna szabad őket sem fölfegyverezni, sem szavazni engedni."**

A brosúra szerzője a deklarációban megfogalmazott emberi és polgári jogokkal saját ellenforradalmi jelszavát állítja szembe : „Azok az emberek, akiknek semmijük sincs, nem egyenlők veletek."

Nyilvánvaló, hogy az egyenlőség elválaszthatatlanul összefügg a tulajdon problémájával. Amióta magántulajdon létezik, nincs egyenlőség.

A jakobinus „Emberi és polgári jogok deklarációja", a megelőző időszak filozófiai és szociális elméleteinek általánosítása, ugyanakkor

* Idézi *Aulard :* Uo. 450—451. old.
** Idézi *Jean Jaurès :* Id. mű, III. köt. 339. old.

újabb szociális eszmék, új elméletek forrásává vált. A deklaráció egyik legfontosabb eszméje az volt, hogy a nemzetet nyilvánította a legfőbb szuverénnek. Ez az eszme magában foglalta azt a gondolatot, hogy a nép az ország gazdája, teljhatalmú tulajdonosa annak a területnek, amelyen él. Dolivier ennek megfelelően nagyon időszerűen felhívja a figyelmet arra, hogy a nemzet tulajdonosa a földjének. A szociális jogról beszél, szembeállítva azt a politikai joggal. Mi a helyzet a tulajdonnal, és különösen a földtulajdonnal, teszi fel a kérdést Dolivier. „Tudatában kell lenni annak — válaszol —, hogy mindeddig igen keveset gondolkoztak erről, s az, amit eddig mondtak, hamis fogalmakon alapul. Nyilvánvalóan nem mertek foglalkozni ezzel a kérdéssel, és azon igyekeztek, hogy titokzatos és szent lepelbe burkolják, avégett, hogy megakadályozzák mindennemű tanulmányozását; de az ész semmiféle olyan politikai dogmát nem ismerhet el, amely vak tiszteletet és fanatikus engedelmességet követel tőle. Anélkül, hogy megvizsgálnánk azokat az igazi okokat, amelyek következtében a tulajdon létezhet és léteznie kell, kijelenthetjük, hogy azok, akiket tulajdonosnak neveznek, csupán a törvény által biztosított jog folytán tulajdonosok. Tulajdonképpen a nemzet a tulajdonosa földjének. De föltéve, hogy a nemzet eltűrheti és kénytelen eltűrni a magánvagyonok és azok öröklésének fennálló rendjét, teheti-e ezt úgy, hogy lemond a termékek feletti legfőbb rendelkezés minden jogáról, és felruházhatja-e a tulajdonosokat olyan jogokkal, hogy azoknak, akik nem tulajdonosok, semmiféle jogaik, még az elidegeníthetetlen jogok se maradjanak meg?"*

Így tehát Dolivier szerint a föld egyetlen tulajdonosa az egész nép, az egész nemzet. Ami a magántulajdon jogát illeti, legfeljebb arról lehet szó, hogy a magánszemélyeknek *használati joguk* van a nemzet által rendelkezésükre bocsátott földdarabokra, de a nemzet sohasem mondhat le elővogairól. A politikai fő hatalomnak tehát elkerülhetetlen velejárója a szociális fő hatalom. Dolivier két alapelvet rögzített le: először, a föld mindenkié, és külön-külön senkié, másodszor, mindenkinek kizárólagos joga van saját munkájának termékére.

„A föld egészében véve olybá vehető, mint a természet nagy közös készlete (le grand communal de la nature)..."**

* Idézi *Jean Jaurès:* Id. mű, 396. old.

** Idézi *Jean Jaurès:* Histoire socialiste 1789—1900. IV. kot. 1649. old.

Dolivier-nél egyébként már megtaláljuk ezt a gondolatot, hogy vannak osztályideológiák. Azt mondja, hogy a polgárok minden osztálya saját érdekeinek megfelelően nézi a világot, s az igazságról való fogalmuk is különböző. A gazdag igazságosnak tartja, hogy vagyonnal rendelkezik. A szegény azt tartja igazságosnak, ha győzedelmeskedik az agrártörvény. Tulajdonképpen, mondja, mind a kettő téved: az igazságosság valami egészen más.

Babeuf, akiről alább lesz szó, természetesen elismerte közvetlen elődeinek, a „veszettek"-nek munkáit és gyakorlati tevékenységét. Babeufnél letartóztatásakor megtalálták Dolivier egyik brosúráját,* s a szerző maga is szerepelt a Babeuf-féle összeesküvés résztvevőinek névsorában.

A „veszettek"-nek még nem volt világos programjuk a szociális átalakulásra. Hogy úgy fejezzük ki magunkat, félkommunisták voltak, az első fázist alkották abban a folyamatban, melynek során az újkorban megszületett a kommunizmus. A babeufizmus az akkori kommunista mozgalom csúcsát, betetőzését jelenti.

Láttuk, hogy már az „Emberi és polgári jogok nyilatkozata" proklamálta minden ember *egyenlőségének elvét*, az úgynevezett egalitarista elvet, amelyet még a forradalom előtt dolgoztak ki Mably, Morelly, Rousseau, a materialista filozófusok stb. A nyilatkozat az egyenlőség elvét és a népszuverenitás elvét elméleti és „akadémikus" tételekből gyakorlati politikai programmá változtatta.

A népszuverenitás elvéből, mint már mondottuk, logikusan következett, hogy a nép nemcsak politikai szuverén, hanem szociális szuverén is, azaz egy ország területén levő egész föld tulajdonosa a nép és senki más. Ennek puszta kimondása gyökereiben ásta alá, alapjaiban rázkódtatta meg az egyéni tulajdon, a magántulajdon jogát; megsemmisítő bírálat érte a magántulajdon sérthetetlenségét. De abból, hogy a legfőbb tulajdonos a nép, a nemzet, logikai szükségszerűséggel következett a nép szuverén joga a magántulajdon kisajátítására, társadalmi elidegenítésére a köz javára. Még ha ez az eszme közvetlenül nem is foglalta magában a vagyon társadalmasításának, a vagyonközösségnek a gondolatát, mindenesetre abba az irányba mutatott, vagyis az első lépést jelentette a kommunista elvek felé.

Ugyanígy az egalitarizmus, az egyenlőség eszméje, nemcsak a

* Lásd uo. 1656. old.

politikai jogok egyenlőségének gondolatát tartalmazta, hanem rejtett formában, következtetésként, a szociális egyenlőség; a vagyoni egyenlőség eszméjét is. Ha ebben a megvilágításban nézzük a dolgot, nyilvánvaló, hogy az agrártörvény, vagyis a földosztás követelése — bármilyen téves volt is ez közgazdasági szempontból —, jelentős forradalmasító szerepet töltött be egyrészt a nép öntudatának fejlesztése terén, másrészt abban a tekintetben, hogy teljesen aláásta a magántulajdon szentségét és sérthetetlenségét, jóllehet ugyanez a deklaráció „vele született és elidegeníthetetlen" jognak minősítette a tulajdonjogot.

Látjuk tehát, hogy a forradalom megingatta a magántulajdon sérthetetlenségének alapjait, és előkészítette a dolgozó tömegek gondolkodását a magántulajdon megszüntetését hirdető elméletek, a kommunista eszmék befogadására. A vagyonfelosztás, az agrártörvény eszméjétől nem volt hosszú az út az agrárkommunizmushoz, annál kevésbé, minthogy ezeket a gondolatokat a korai utópista kommunisták már a forradalom előtt is felvetették. Most gyakorlati politikává váltak.

A babeufizmus nem is volt egyéb, mint válasz azokra a problémákra, amelyeket a forradalom fejlődése a társadalmi renddel kapcsolatban fölvetett. Babeuf az egyenlőségnek akkor oly népszerű eszméjéből indult ki. Rendszerének alapja az egalitárius elv és a népszuverenitás elve politikai és szociális téren egyaránt. Babeuf az agrártörvény elismerésével kezdte pályafutását. Ezért vette föl a Gracchus nevet.

II

Babeuf falusi napszámosnak volt a fia, tehát az egyszerű nép köréből származott. Előbb írnok volt, majd egy földmérő segédje, végül maga is földmérő lett. Egy szobalányt vett feleségül, s szeretetben és egyetértésben élt vele. Babeuf már viszonylag korán eljutott a kommunista eszmékhez, még amikor „feudiste" volt, azaz a „hűbéri jogban jártas" telekkönyvi megbízott, akinek az volt a feladata, hogy levéltári okmányok alapján összeállítsa a vagyonok és a földesúri jogok listáját. Nem mindennapi sors! Az első nagy kommunista forradalmár eredeti foglalkozása keretében a földesurak jogait védelmezte a parasztokkal szemben! De Babeuf éppen e tevékenység során ismerkedett meg közelről „a nemesi kaszt bitorlásainak szörnyű titkaival", ádáz gyűlölettel gyűlölte meg a

tulajdont, a rabló földesurakat s az erőszaknak és a fosztogatásnak ezt az egész rendszerét.*

Dubois de Fosseux-vel folytatott levelezéséből kitűnik, hogy már 1786-ban a vagyonközösség híveként a magántulajdon megszüntetését követelte.

Robespierre bukása után Babeuf Párizsba utazik, és lapot alapít *Journal de la Liberté de la Presse* címen. Babeuf eleinte annak a reakciós „közvéleménynek" az uszályába került, amelyik minden módon rágalmazta a forradalmat, különösen Robespierre forradalmi kormányát, a legkülönfélébb bűnökkel vádolva a jakobinusokat. Ezért többen rojalistának tartották. De Babeuf hamar felismerte, milyen súlyos hibát követett el. Igaz, hogy egyidejűleg a termidoristákat is támadta. Babeuf végeredményben azért bírálta a terrort és a termidoristákat, hogy új forradalmi fellendülést szítson, újból mozgósítsa a forradalom erőit.

A termidoristák elleni támadásai miatt börtönbe csukták. A börtönben sok emberrel ismerkedett meg ; itt alakult ki az „egyenlők összeesküvésének" magva.

Abban, hogy az akkori társadalmi mozgalom két ellentétes osztályra és irányzatra, a tulajdon híveire és ellenfeleire szakadt, a szociális probléma játszotta a főszerepet. Mind az első, mind a második „jog-nyilatkozat", nemkülönben mindkét alkotmány (tehát az 1793-as is) védelmezte a tulajdon elvét ; a néptömegek viszont részben ösztönösen, részben már tudatosan minden társadalmi baj forrását a tulajdonban látták. Annak az ádáz harcnak, amely a girondisták és a hegypárt között kibontakozott, ugyancsak a tulajdonról vallott eltérő felfogásuk volt a fő forrása. Babeuf és elvbarátai a munkásosztálynak és az összes dolgozóknak, az akkori francia lakosság óriási többségének voltak az ideológusai.

Babeuf főleg a munkásságra és a lakosság egyéb demokratikus elemeire orientálódott, így például a hadseregre, amely zömében szintén dolgozókból állt.

Babeuf kommunista világnézete, mint láttuk, elég korán kialakult, még mielőtt megírta volna az „Állandó telekkönyv"-et (Cadastre perpétuel). Ebből a szempontból rendkívül fontos Dubois de Fossinnel, az arrasi akadémia titkárával folytatott levelezése. Utóbbi kérte Babeuföt, hogy jelöljön ki három témát az arrasi

* „Ce fut dans la poussière des archives seigneuriales, que je découvris les affreux mystères des usurpations de la caste noble" (*Tribun du Peuple*, 29. sz.).

akadémia legközelebbi versenypályázatára. Babeuf az egyik téma kérdéseit így fogalmazta meg :

„Milyen lenne az emberi tudás jelenlegi fokán annak a népnek az állapota, melynek olyan a társadalmi berendezkedése, hogy a társadalom minden egyes tagja között teljes egyenlőség uralkodnék ; hogy a szóban forgó nép által lakott föld nem az egyes személyek birtokában, hanem az egész közösség birtokában van ; végül pedig a köztulajdon kiterjedne minden tárgyra, még a különböző iparágak termékeire is? Megengednek-e ilyen berendezkedést a természet törvényei? Életképes lenne-e egy ilyen társadalom, és megvalósíthatók-e gyakorlatilag az abszolút egyenlő elosztás módszerei?"*

Dubois de Fossin nem tűzte ki a pályázaton a Babeuf által javasolt témákat. Egyben értesítette Babeuföt egy igen érdekes kommunista brosúráról, mint írta, „ez a legeredetibb valamennyi között". A brosúra címe: „Az egész világ átalakulásának előhírnöke" (L'avant-coureur du changement du monde entier). A brosúra a kommunista társadalom teljes tervét tartalmazza : minden ember közösen dolgozik, közösen fogyaszt és közösen nevelkedik. A munka megjelenésének ténye megint csak azt bizonyítja, milyen elevenen élt a szociális gondolat, és mennyire elterjedt a kommunizmus eszméje. Ám a brosúra a kommunista jellegű általános eszmék mellett egy csomó ostobaságot is tartalmaz, így például a szerző kijelenti, hogy el kell pusztítani a városokat, a „földdel kell egyenlővé tenni őket" stb.

Babeuf 1789-ben Audifred matematikussal együttműködésben kiadta az „Állandó telekkönyv" című brosúrát. Az írást elküldte a Nemzetgyűlésnek.

Babeuf az „Állandó telekkönyv"-höz írott „Elöljáró beszéd"-ben kifejti, hogy mivel az emberek egyenjogúak, a társadalmi szerződésnek minden esetben szembe kellene szállnia az egyenlőtlenség esetleges kifejlődésével. Márpedig a társadalom törvényeinek az a rendeltetésük, hogy lehetővé tegyék az erőseknek és a ravaszaknak a közös tulajdon megkaparintását.

Utóbbiak „olyan vagyonokat gyűjtöttek össze személyes használatukra, amelyek felebarátaik ezrei számára elegendők lennének.

* Idézi *A. Lichtenberger :* Id. mű, 40. old. *Wolters :* Id. mű, 1. 126.; lásd *V. Advielle :* Histoire de Gracchus Babeuf (Gracchus Babeuf története) IV. köt. Párizs, 1884 ; Correspondance (Levelezés), 117., 118., 120., 192., 193. old.

A nagy vagyonok elnyelik a kisebbeket, s valószínűtlen méretűvé dagadnak. Megnőtt a munkások száma ; de esett a munkabérük ; sőt, gyakran egyáltalán nem találnak munkát. Akkor, amikor 24 millió ember közül 15 milliónak semmije sincs és nyomorog, vajon ezeknek kötelességük-e, hogy tiszteljék a tulajdont, és éhenhaljanak a 9 millió iránti szeretetükben, hálából azért, hogy mindenükből kiforgatták őket? Nem valószínű, hogy örökké türelmesen fogják viselni sorsukat ; a gazdagok osztálya sokkal jobban tenné, ha önkéntesen lemondana előnyeiről, és nem kergetné kétségbeesésbe a nincsteleneket . . . Mindenkinek egyenlő jogokat és egyenlő jólétet kell élveznie. A földet, a mi közös anyánkat, csak élethosszíglan szabadna felosztani, oly módon, hogy minden földdarab elidegeníthetetlen legyen, s így minden egyes polgár személyes vagyona egyszer s mindenkorra biztosíttassék, s azt ne fenyegesse veszély". Az ilyen személyi egyenlőség helyett iszonyú egyenlőtlenség uralkodik. Minthogy a természet csak annyit ad, amennyi az összes emberek létfenntartásához föltétlenül szükséges, ha egyeseknek fölöslegük van, ez mindenképpen hiányozni fog a másoknak szükséges részből. Azoknak az embereknek, akiknek semmijük sincs, ugyanúgy joguk van tiltakozni, ahogyan a nagykorúságot elért gyámolított egyén elveszi vagyonát a lelkiismeretlen gyámtól. „A gazdagok láncra verték a népet, és babonákkal butították el. Ezért az első halaszthatatlan reform keretében át kell szervezni a nép oktatását és felvilágosítását, s be kell vezetni a mindenkire nézve egyenlő nevelést, avégett, hogy a művelteknek ne legyen lehetőségük a többiek elnyomására. Mindaddig, amíg a fent kifejtett nagy jövendőbeli reform meg nem valósul, az uralkodó bajok ellen csak mintegy csillapítószerekkel lehet küzdeni. Az egyik ilyen csillapítószer a telekkönyv terve".*

Babeuf a telekkönyvi munka során közelről megismerte a francia parasztság nyomorúságos és jogtalan helyzetét. Részint a parasztság elnyomásának reális tényei láttán, részint az utópista kommunista irodalom hatása alatt már korán eljutott a „kommunista" nézetekig. Morelly „A természet kódexe" című műve (amelyet ő Diderot-nak tulajdonított), Mably, Boissel és mások írásai voltak társadalmi és politikai nézeteinek forrásai. Babeuf és hívei aránylag rövid idő leforgása alatt eljutottak a vagyonfelosztás eszméjétől a kommunizmus eszméjéig. Ebben a folyamatban Mably, Morelly és

* Idézi *A. Lichtenberger:* Id. mű, 41—42. old.

mások művei mellett a kommunista közösségek létrehozására irányuló ösztönös kísérleteknek is nagy szerep jutott.

Babeuf ismételten hangsúlyozza, hogy a kommunizmus tulajdonképpen befejezése a társadalom azon átalakításának, melyet a francia forradalom megkezdett. Talán nem vette észre (vagy talán taktikai okokból nem akarta észrevenni), hogy az ő programja teljesen új, amely elvileg különbözik a jakobinusok kormányának forradalmi programjától.

Babeuf doktrínája alapjában Morelly és más utópista kommunisták eszméiből indul ki, és ugyanúgy a „természetjog" tévedésén alapul, mint a jakobinus doktrína, de céljaiban és tartalmában radikálisan eltér attól. Babeuf, minden elméleti hiányossága és hibája ellenére magasabbra emelkedett kortársainál, mert az új, kommunista társadalmi rendet propagálta, és felkelést szervezett annak megvalósítására.

Babeuf, mint a 18. század valamennyi társadalmi gondolkodója, nem a társadalmi viszonyoknak, a társadalom gazdasági rendjének, osztályszerkezetének elemzéséből indul ki, hanem annak a természetnek elvont elveiből, amelyet az emberre gondot viselő örök, tévedhetetlen ész személyesít meg. Az emberek a természeti állapotban egyenlő mértékben élvezték a természet által bőségben rendelkezésükre bocsátott javakat. De ezt a természeti állapotot felváltotta a polgári állapot, a társadalmi együttélés. És ekkor következett be az ember „bűnbeesése". Babeuf a „természeti" állapotból a polgári vagy társadalmi állapotba való áttérést igen naivan festi le.

„Társadalmon — írja Babeuf — a megegyezésekkel szabályozott egyesülést értjük, természeti állapoton pedig a véletlen jellegű tökéletlen társadalom állapotát, amelyben az emberek szabályok nélkül éltek, mindaddig, amíg alá nem vetették magukat a törvényeknek . . . Ha ennek az állapotnak (a természeti állapotnak — *A. Gy.)* a fogyatékosságai vezették az embereket törvények alkotására, akkor ezek a fogyatékosságok az egyenlőség megsértésében álltak. Bárhogy történt is, az egyesülés célja az egyenlőség megőrzése, mert az egymással egyesült emberek csakis az egyenlőség révén lehetnek boldogok."*

Babeuf tanítása szerint az emberek a „természeti állapotban" a „természeti törvények" szerint élnek. Ebben az állapotban szigorú

* Idézi *Buonarroti:* Id. mű, II. köt. 101. old.

egyenlőség uralkodik. De teljességgel érthetetlen, miért hagyják el az emberek ezt a boldog természeti állapotot. Azt a választ kapjuk, hogy a természeti állapot „véletlen jellegűnek és tökéletlennek" bizonyul, az emberek megsértik az egyenlőséget. S ekkor az elégedetlenek elhatározzák, hogy polgári társadalmat alapítanak, az emberek társadalmi szerződést kötnek egymással, és törvényeket hoznak, melyeknek az a feladatuk, hogy őrizzék, erősítsék és garantálják az egyenlőséget. Ám az egyenlőséget hamarosan újra megsértik, létrejön a magántulajdon, amelyet a törvények védenek, és amely minden baj forrásává válik, így azoknak a véres háborúknak is, melyeknek az a céljuk, hogy új területeket hódítsanak meg, vagy a túlsúlyt biztosítsák a kereskedelmi versengésben. A magántulajdon megszilárdulásával kifejlődnek a vele járó összes áldatlan jelenségek: a barbár törvények, a despotikus kormányzati formák, a vallási népbutítás, a rabszolga erkölcs, egyszóval a zsarnokság és az elnyomás.

Babeuf, mint nézeteinek fenti kifejtéséből láthatjuk, történetietlen és racionalista módszerrel közelíti meg a társadalmi jelenségeket. Természetesen sohasem létezett semmiféle „természeti állapot", ahogyan Babeuf elképzeli, ugyanúgy, ahogyan az ember „elidegeníthetetlen természetjogai" is csupán a fantáziának és a tudományos gondolkodás éretlenségének szülöttei.

A magántulajdon, az osztálytársadalom és államszervezet keletkezési folyamatának tudományos magyarázatát csak a marxizmus, a kommunizmus tudományos elmélete és a történelmi fejlődés tudományos koncepciója adta meg, amellyel Marx zsenije ajándékozta meg a dolgozó emberiséget. Babeufnek fogalma sem volt a tulajdon, az osztályok és az állam keletkezésének valóságos okairól. Elvont eszmékből indult ki, főleg az egyenlőség eszméjéből, amelyet természeti törvénynek tartott. A társadalmi törvényeket egyáltalán nem ismerte.

Ám kétségtelen, hogy a „természeti állapot" koncepciójának és a vele egybekötött egyenlőség-eszmének igen nagy propagandisztikus jelentősége volt. A babeufista nézetek kifejtését több dokumentumban megtaláljuk, közülük a legfontosabbak: „A plebejusok kiáltványa" (Manifeste des plébéiens), „Az egyenlők kiáltványa" (Manifeste des Égaux), „Babeuf rendszerének elemzése" (Analyse de la doctrine de Babeuf) és „Válasz egy M. V. aláírású levélre" (Réponse à une lettre signée M. V.).

Minden társadalmi bajnak az a forrása, hogy megsértették ezt a

természeti egyenlőséget. Ha az egyenlőség az ember természetes joga, s csupán az emberek „feledékenysége" és a történelem „hibái" miatt szenvedett csorbát, akkor az egyenlőtlenség elleni lázadást igazolja és szentesíti az a szükségesség, hogy visszaállítsák az ember természetes jogait. Babeuf e jogok visszaállításáért, az emberek társadalmi egyenlőségének és az egyetemes boldogságnak a megvalósítása érdekében új forradalmat hirdet, felkelést szervez.

Babeuf szerint a nép minden szenvedésének forrása a magántulajdon :

„Abban a pillanatban, amikor a földet felosztották, létrejött a kizárólagos tulajdonjog. Ettől kezdve minden egyes ember abszolút birtokosa lett mindannak, amit szerezni tudott a rájutott földből, vagy esetleg abból a mesterségből, amelyet űzött."*

„A boldogtalanság és a rabszolgaság forrása az egyenlőtlenség, az egyenlőtlenségé pedig a magántulajdon. Következésképpen a magántulajdon a társadalom legnagyobb csapása ; ez valóban társadalmi bűn."**

Babeuf erőteljes vonásokkal rajzolja meg a kizsákmányoltak helyzetét, a kizsákmányolók kíméletlenségét, a dolgozók iránti könyörtelenségét.

A dolgozók helyzete ellen tiltakozva eljut a társadalmi viszonyok, a társadalmi berendezkedés szerepének felismeréséhez bizonyos szenvedélyek kialakulásában.

„Ezer meg ezer földműves és gyárimunkás, akiket senki sem szán, kenyéren és vízen él azért, hogy egy aljas, kicsapongó semmirekellő békében élvezhesse embertelen atyjának örökét, azért, hogy a milliomos gyáros szöveteket és csecsebecséket küldhessen alacsony áron más országokba, amelyek arábiai parfümöket és kolhiszi madarakat küldenek a mi fényűző szibaritáinknak. Nem is léteznének gonosz emberek, ha nem taszítanák őket bűnbe és esztelenségbe a társadalmi viszonyok, amelyek az ő személyükben büntetik meg azoknak a szenvedélyeknek a hatását, melyeknek kifejlődését előmozdítják."***

Egyenlőtlenség és elnyomatás szinonímák, írja Babeuf. Eredetük a magántulajdonban gyökerezik. A magántulajdon pedig a föld felosztása után jelent meg, amikor minden egyes ember gazdájává

* Idézi *Buonarroti :* Id. mű, II. köt. 104. old.
** Uo.
*** Uo. 105. old.

és kizárólagos tulajdonosává lett mindannak, amit a föld és a műhely adott. Ekkor alakult ki az ellentét egyfelől az óriási földeket birtokló maroknyi tulajdonos, másfelől a lakosság többsége között, amely csak munkájából él, és napról napra tengeti nyomorúságos életét ; s ez az ellentét egyre fokozódott.

„A plebejusok és patríciusok, a szegények és a gazdagok háborúja — írja Babeuf egy másik helyen — nem akkor kezdődik, amikor nyíltan megüzenik, ez a harc örökké folyik ; azoknak az intézményeknek a megszüntetésével veszi kezdetét, amelyek minden gazdagságot egyesek kezén halmoznak fel, és mindent elvesznek a többiektől, és a patríciusság, amíg meg nem kapja a hadüzenetet, láthatóan nem is gondol arra, hogy óvintézkedéseket tegyen a plebejus felkelés ellen. A gazdagok azt hiszik, hogy ha a tökéletes biztonságban levő emberek szerepét játsszák, és igyekeznek meggyőzni a szegényeket helyzetük természetes szükségszerűségéről, ezzel a legtartósabb gátat emelik az utóbbiak szándékai elé. De amikor a szegények meghirdetik a nyílt felkelést, és megkezdődik a döntő harc, a két párt az összes rendelkezésére álló eszközöket latba veti ügyének győzelme érdekében."*

Babeuf tételében megtaláljuk a csíráját a Kommunista Kiáltvány ama tételének, hogy az osztályharc a magántulajdon intézményének létrejötte óta szakadatlanul folyik a társadalomban.

Igaz, hogy Babeuf racionalista módszerrel nyúlt a társadalmi jelenségek vizsgálatához, igaz, hogy nem ismerte a történelmi fejlődés törvényeit, sem a fejlődés mozgatóerőit, mégis gyakran egészen új magaslatokra emelkedett cikkeiben, helyesen értelmezte a történelmi folyamat bizonyos oldalait. Babeuf elévülhetetlen érdeme, hogy a magántulajdon intézményében látta az elnyomók és elnyomottak harcának okát. Igaz, nem elsőként mondta ki ezt a gondolatot, de ő az, aki első ízben forradalmi, gyakorlati módon értelmezi és alkalmazza.

Antonelle-nek — az összeesküvés egyik résztvevőjének — arra a szemrehányására, hogy korábban kellett volna fellépniük, Babeuf így válaszol : vajon lehet-e valamilyen rossz dolog megszüntetéséről korábban gondolkozni kezdeni, mint amikor az ember felismerte ezeket a rossz vonásokat? Az emberek csak akkor kezdenek a rossz okairól gondolkodni, amikor a rossz behatol „a társadalom minden pórusán", amikor a társadalom egész teste üszkösödni kezd már.

* *Tribun du Peuple*, 34. sz.

„Abban a korban, amikor a tulajdonjog végzetes következményei a végsőkig fejlődtek, nem lehet azt mondani, hogy ez a végzetes intézmény túlságosan mély gyökereket eresztett; ellenkezőleg, én úgy látom, hogy gyökerei nagyrészt már elrothadtak, és az első komoly csapásra az egész fa kidől. Sajátítsátok ki a tömeget, adjátok egy maroknyi falánk kizsákmányoló hatalmába, s *a tulajdon végzetes intézményének gyökerei máris elvesztették megingathatatlan erejüket.*

A kisemmizettek fejében nemsokára megkezdi munkáját a gondolat; tudatára ébrednek majd annak a nagy igazságnak, hogy *a föld terméke mindenkié, de a föld senkié;* hogy ennek az igazságnak az *elfelejtése* sodort minket a *pusztulás* szélére; hogy a polgárok többsége, amikor továbbra is rabszolgája és áldozata maradt az elnyomó kisebbségnek, ostobán cselekedett; hogy több mint nevetséges megbékülni ezzel az igával és nem törekedni kommunista rend megvalósítására, amely *az egyedul igazságos, egyedul normális, a természet makulátlan parancsaival egyedul összhangban levő rend, az a rend, melyen kivül béke és valóban boldog társadalmak létezése elképzelhetetlen.*"*

Babeuf hangsúlyozza, hogy az elnyomottak akkor kelnek fel elnyomóik ellen, amikor a magántulajdon végzetes kovetkezményei a végsőkig fejlődnek, amikor a nép már kétségbeejtő helyzetbe jutott, és nem tűrheti tovább a fennálló rendszer jármát. A nép ekkor ontudatra ébred, felismeri, hogy meg kell szüntetni a magántulajdont, meg kell kezdeni a harcot a társadalom szociális átalakításáért. Babeuf úgy vélte, hogy ilyen helyzet állt elő Franciaországban a könyörtelen termidorista reakció eredményeképpen, amely megdontotte a Robespierre vezette jakobinusok forradalmi kormányát. Nem ertette meg, hogy a burzsoázia uralmának megdontéséhez és az új kommunista rend megvalósításához az országnak olyan gazdasági fejlettséget kell elérnie, amelytől az akkori Franciaország még mesze volt, vagyis nem látta, hogy Franciaországban még nem voltak meg ennek a forradalomnak az objektív foltételei. Emellett a szubjektív tényező is hiányzott: a munkásosztály nem ébredt még tudatára történelmi szerepének, amelyet a proletárforradalom vezetőjekent kell betoltenie. A proletariátus nem kepviselt és gyengesege folytán nem is képviselhetett még onálló politikai erőt.

Babeuf így naivan azt gondolta, hogy az ország új, még nagyobb,

* Pages choisies de Babeuf. Recueillies, commentées, annotées par M. Domanget (Babeuf válogatott írásai. Domanget válogatásában, magyarázataival és jegyzeteivel). 270—271. old.

kommunista forradalom felé tart, amely mint az utolsó forradalom, megvalósítja majd az egyenlőség rendszerét.

A „Plebejusok kiáltványában"* azt olvassuk, hogy elérkezett az idő a nyomor megszüntetésére. Ezért ki kell sajátítani a gazdagokat, vagyis el kell venni tőlük azt, amit ők vettek el a szegényektől, elrabolván vagyonukat olyan törvények segédletével, amelyek a tolvajokat és a csirkefogókat védik.

A „Kiáltvány" kijelenti, hogy *a társadalom célja a közjó.* Ami a magántulajdon kérdését illeti, a „Kiáltvány" szerint a föld különkülön senkié, de közösen mindenkié.

Minden, ami meghaladja a szükségletek kielégítéséhez szükséges eszközöket, társadalmi lopás. Aki arra törekszik, hogy fölösleges, vagyis a szükségletek kielégítéséhez szükségesnél többet szerezzen magának, aljas merényletet követ el a népjogok ellen. A kiáltvány az örökösödési jogot is elítéli. Az egyenlőség elvének megsértését látja a tehetségek és a művészetek kiváltságos helyzetében, mert mindez csak agyrém, és eszköz a társadalom ellenségeinek kezében az egyenlőség megsemmisítésére.

A „Plebejusok kiáltványa" követeli, hogy a szellemi és általában a szakképzett munkát ugyanúgy jutalmazzák, mint az egyszerű és a fizikai munkát.

A proletariátus keletkezésére — a munkának, a munka értékének és jelentőségének teljesen helytelen értelmezése alapján — rendkívül kezdetleges magyarázatot ad. „Igazságtalanság — írja a „Kiáltvány" — nagyobb jutalmazást követelni azok számára, akiknek munkája nagyobb szellemi fejlettséget, hozzáértést és szellemi erőfeszítést igényel. Ezek az értelmiségiek nagy árat szabtak agyuk munkájáért, pedig a kezek munkája felér az agy, a fej munkájával. Az ipar és a tehetségek termékeinek mindenki tulajdonát, az egész társadalom vagyonát kell képezniük." Babeuf ezzel kapcsolatban megfogalmazza azt az igen helyes gondolatot, hogy a feltalálók és dolgozók által szerzett ismeretek és képességek az egész addigi emberi történelem folyamán felhalmozott ismeretek és tapasztalatok összességének eredményei, s így minden ember közös vagyonát képezik.

A „Kiáltvány" szerzője, minthogy célja a teljes egyenlősítés, a művelődés egyenlőtlenségével sem békülhet meg. Tisztában van vele, hogy a műveltség hatalmas fegyver az élet harcaiban, a

* *Tribun du Peuple,* II., 100—106. old. 35. sz. IV. év. brumaire 9.

művelt emberek nagy fölényben vannak, ez is felborítja az egyenlőséget, és a művelt kisebbség uralma alá tudja hajtani a lakosság műveletlen többségét.

A legjobb kormány sem képes gyökeresen átalakítani a társadalmi rendet. El kell pusztítani az önzés és a hatalomvágy gyökereit. „Úgy kell átalakítani minden társadalmi intézményt, hogy minden egyént megfosszanak attól a reménytől, hogy valaha is gazdagabbak, hatalmasabbak, kiválóbbak lehetnek a velük egyenlő többinél".

El kell érni, hogy az ember soha ne függjön a véletlentől, biztosítani kell minden egyes polgárnak és utódainak az eleget (de nem többet). Ennek elérésére az egyetlen eszköz a kommunális közigazgatás bevezetése. Ennek feladatai a következők : megszüntetni a magántulajdont, minden munkaképes embert beosztani abba a termelési ágba, amelyhez ért, munkájának termékeit kötelezően beszállítani a társadalmi raktárakba, megszervezni a készletek ellenőrzését és kezelését. A közigazgatásnak nyilvántartást kell vezetni minden egyénről és minden termékről, a legaprólékosabb pontossággal egyenlő részekre kell osztania a termékeket és elszállítani őket az egyes polgárok lakására.

Babeuf a hadsereg igazgatását hozza fel példának. Azt, amit meg lehet csinálni kicsiben, meg lehet valósítani nagyban is. Értsd : amit meg lehet oldani a tizenkét francia hadseregnél, meg lehet valósítani az egész francia társadalomban.

Az új rend megszabadítja az emberiséget a legnagyobb csapástól : a holnap bizonytalanságától, a munkanélküliségtől s a gyermekeink és unokáink sorsa miatti gondoktól.

A „Plebejusok kiáltványának" végén az a megjegyzés olvasható, hogy ez csak előzetes vázlat, amelyet *a francia nép kisemmizett tömegeinek* figyelmébe ajánlanak tanulmányozás végett.

Az „Egyenlők kiáltványát"* („Manifeste des Égaux") Sylvain Maréchal ismert materialista filozófus, a tervezett felkelés egyik vezére írta. Ennek a kiáltványnak az alapgondolatai azonosak a „plebejusok kiáltványának" eszméivel, bár van néhány lényeges különbség is.

Babeuf és elvbarátai egész világnézetének középponti gondolata az egyenlőség eszméje volt, mégpedig nemcsak a politikai, hanem a

* Lásd *Albert Thomas :* La doctrine des Égaux (Az Egyenlők doktrinája). 1906. 82—87. old.

szociális egyenlőségé. Az egalitarizmus eszméje, mint azt már több ízben hangsúlyoztuk, a szabadság eszméjével együtt nagy befolyást gyakorolt az egész akkori társadalmi életre. S rá kell mutatnunk arra, hogy az egyenlőség eszméje erős fegyver volt a vagyontalanoknak a vagyonosok ellen vívott harcában, míg a burzsoá és tehetős elemek főként a szabadság eszméjére támaszkodtak.

„Emberemlékezet óta — olvassuk ebben az okmányban — képmutatóan azt hajtogatják, hogy minden ember egyenlő, s az emberi nemre emberemlékezet óta a legmegalázóbb, a legszörnyűbb egyenlőtlenség súlya nehezedik." Mostantól fogva, mondja a kiáltvány, egyenlőkként akarunk élni és meghalni. „Legyen hát vége ennek a gyalázatnak, amelyben utódaink nem lesznek hajlandók hinni többé. Tűnjenek hát el a felháborító különbségek gazdagok és szegények, nagyok és kicsik, gazdák és szolgák, kormányzók és kormányzottak között! Ne legyen más különbség az emberek között, mint a koré és a nemé, hiszen mindenkinek ugyanazok a szükségletei és sajátosságai. Szükséges, hogy mindenkinek egyforma legyen a műveltsége és egyforma legyen a táplálkozása. Mindnyájunkra ugyanannyi nap süt, mindnyájan ugyanannyi levegőt szívunk. Miért ne elégítene mindenkit az egyforma mennyiségű és minőségű táplálék?"

„Soha még ilyen grandiózus terv meg nem született és meg nem valósult. Csak néha-néha fordult elő, hogy egyes tehetséges, bölcs emberek suttogó, reszkető hangon beszéltek erről. De egyiknek sem volt bátorsága kimondani az egész igazságot. Nagy dolgoknak ideje jött el! A gonosz elérte a végső határt. Elborította az egész földet. Századok óta uralkodik már a politikának nevezett káosz. Jöjjön el hát a rend, kerüljön minden a maga helyére. Elérkezett a pillanat az egyenlők köztársaságának megalapítására. Ez a hatalmas ház nyitva áll majd minden ember előtt. Elkövetkeztek az egyetemes megújulás napjai."

„Le a föld magántulajdonával!" „A föld senkié." „Követeljük a föld termékeinek egyetemes felhasználását: a termék mindenkié."

„Mostantól fogva nem tűrjük, hogy az emberek nagy része rabszolgaként dolgozzék az elenyésző kisebbség javára. Mindeddig egymilliónál kevesebb ember birtokolta azt, ami több, mint húsz millió emberé.

Nem igaz, hogy mi az agrártorvényt akarjuk keresztülvinni. Nem! Az agrártorvény, vagyis a föld felosztása csupán pillanatnyi vágya volt néhány elvtelen katonának, néhány telepesnek, akiket

inkább az ösztön, mint a megfontolás mozgatott. Amit mi akarunk, az ennél sokkal igazságosabb és nemesebb : *Közjó avagy a Javak közössége.*"

„A francia forradalom csupán bevezetője annak a sokkal nagyobb, sokkal győzedelmesebb forradalomnak, amely egyben az utolsó forradalom lesz."

„A nép keresztüllépett a forradalom ellen egyesült királyok és papok hulláin ; ugyanígy jár majd el az új zsarnokokkal, az új politikai Tartuffe-ökkel, akik az előbbiek helyére kerültek.

Többre van szükségünk *a jogegyenlőségnél.* Nekünk nem elég az az egyenlőség, amelyet az Emberi és polgári jogok deklarációja hirdetett meg. Azt akarjuk, hogy az egyenlőség itt éljen közöttünk, házaink födele alatt. Egyszóval, *reális, tényleges egyenlőséget* akarunk. Ennek érdekében hajlandók vagyunk mindenre . . . Veszszen el, ha kell, minden művészet, de valósuljon meg a reális egyenlőség !"

Az „Egyenlők kiáltványának" szerzője a szöveg végén az egyenlők köztársasága politikai formájának az 1793-as alkotmányt jelöli meg. Az 1791-es és az 1795-ös alkotmányt arisztokrata alkotmánynak minősíti. Csupán az 1793-as alkotmány jelent előrehaladást az egyenlőség irányában. De ez is csak kiindulópont, az első lépés a reális egyenlőség felé, korántsem lehet végcél a babeufisták szemében. Ezt az alkotmányt tökéletesíteni és formálni kell majd, összhangban a teljes egyenlőség eszményeivel és a kommunista társadalom követelményeivel.

Igyekeztünk csaknem szó szerint visszaadni a babeufizmus két legfontosabb okmányának tartalmát. Tartalmuk alapjában egyforforma, habár Babeuf nem mindenben értett egyet Maréchallal. De azt látjuk, hogy mindkét okmány elméleti színvonala igen alacsony. Az utókor tisztelettel adózik Babeuféknek azért, mert a francia forradalom történelmi termékeként megfogalmazták a kommunizmus eszméjét. Ami a kommunista társadalmi rendszer elméleti megalapozását illeti, ez, mint Marx és Engels a Kommunista Párt kiáltványában megállapítja, durván egyenlősítő és aszkétikus jellegű.

A babeufisták, nyilvánvalóan Rousseau hatása alatt, szembefordultak a művészettel és a műveltséggel, mert az elnyomás és a kizsákmányolás eszközeit látták bennük. Ez természetesen súlyos hiba volt részükről. Nem értették meg, milyen óriási forradalmasító és nevelő szerepe van a műveltségnek és a művészetnek a kommu-

nista forradalomban. A babeufisták azt látták, hogy a burzsoázia saját uralma céljaira, a szegények elnyomására használja a művészetet és a műveltséget. A kapitalizmusban az uralkodó osztályok monopolizálják a műveltséget és a művészetet, s az elnyomott osztályok képviselői elől elzárják a művelődés forrásait, hogy sötétségben tartsák a népet. A tudás az osztálytársadalomban a hatalom eszköze lett, sőt a kizsákmányolt tömegekkel szemben alkalmazott erőszaké. Ez a magyarázata annak, hogy a babeufisták negatív álláspontra helyezkedtek a művelődéssel, azaz potosabban nem általában a művelődéssel, hanem az egyenlőtlen művelődéssel szemben. Nem fér hozzá kétség, hogy álláspontjuk, bármivel magyarázható is, reakciós jellegű volt.

Viszont az is igaz, hogy a „Titkos direktórium" tagjai között nem uralkodott egyetértés abban a kérdésben, hogy mi lesz a tudomány és a művészet szerepe a jövő társadalomban. Babeuf nem értett egyet a művészet problémájának azzal a megoldásával, amelyet az „Egyenlők kiáltványa" nyújtott. Ebben a kiáltványban van egy mondat, amely így szól: „Vesszen el, ha kell, minden művészet, de valósuljon meg a reális egyenlőség!"* Babeuf másként vélekedett. Mindenekelőtt rámutat arra, hogy a jelenlegi körülmények között a népet egyáltalán nem érdeklik a művészet kérdései. Az egyenlőség rendszerében azonban művészet és tudomány hozzáférhetővé válik a tömegek számára. Az egész emberiséget szolgálják majd. Az egyenlőség rendszerében megnő a szépművészetek társadalmi hasznossága. Babeuf patetikusan kiált fel: „a művészetekre rányomják majd bélyegüket . . . azok az emelkedett, nagy érzések, amelyek szükségképpen ki fognak fejlődni a boldog emberek hatalmas közösségében."**

„Ha majd a tudomány és a szépművészetek megszabadulnak az örökösen újjászületű, örökösen rájuk nehezedő, kínzó szükségtől, a tehetséggel megáldott embert már csak a dicsvágy vezérli majd, s elfeledve a mecénások hízelgését és önzését, igen rövidesen a társadalom boldogulását látja majd egyetlen céljának.

Frivol költemények, unalmas építészeti alkotások, senkit sem érdeklő képek helyett lesznek majd körszínházak, monumentális templomok és oszlopcsarnokok, amelyeket a szuverén nép — mely ma a baromnál is rosszabbul él — azért látogat majd, hogy a szob-

* *Buonarroti :* Id. mű, II. köt. 95. old.
** Uo. 149. old.

rokból és a filozófiai művekből tudást meritsen, példát a bölcsességre és szeretetet a bölcsesség iránt."*

Babeuf, mint látjuk a maga kommunista közösségében az őket megillető helyre állítja a művészeteket és a tudományt. A durva egyenlősítés követelése is reakciós mozzanata a babeufimizmusnak. Az ostobaságig vitték az egyenlőség elvét: mindenki egyforma élelmiszeradagokon él, egyforma ételekből, egyforma ruhát visel stb. A Kommunista Kiáltványban erről a következőket olvassuk: „A proletariátus első kísérletei, hogy az általános felindulás idején, a hűbéri társadalom megdöntésének időszakában, közvetlenül saját osztályérdekét érvényesítse, szükségszerűen megfeneklettek magának a proletariátusnak fejletlen voltán, úgyszintén felszabadulása anyagi feltételeinek hiányán, hiszen ezek csak a polgári korszak termékei. Az a forradalmi irodalom, amely a proletariátusnak ezeket az első mozgalmait kísérte, tartalmát tekintve szükségszerűen reakciós. Általános aszketizmust és durva egyenlősítést hirdet."**

A babeufizmus számos tétele naivságával és korlátoltságával elképeszt ma bennünket. De a két kiáltvány tartalmának taglalása során idézett, reakciós jellegű kijelentések mellett egész sor progresszív eszmét is találunk bennük. Igy például a babeufizmus — elsősorban maga Babeuf — a francia forradalmat az állandó osztályháború, a szegények és a gazdagok közötti háború megnyilvánulásának tekintette. Babeuf a *Tribun du Peuple* 85. számában azt írta, hogy a francia forradalom nyílt háború volt a patríciusok és plebejusok között, hogy ez a háború szüntelenül folyik, attól a pillanattól fogva, amikor létrejöttek az osztályok s velük a szegényeknek a gazdagok általi kizsákmányolása. Figyelemre méltó Babeufnek az a megjegyzése, hogy a gazdagok mindig igyekeznek meggyőzni a szegényeket a szegénység kikerülhetetlen és elháríthatatlan voltáról.

Érdekes, hogy Babeuf másodrendű jelentőséget tulajdonít a politikai intézményeknek. Ez nem azt jelenti, hogy Babeuf lemond a politikai harcról, a politikai hatalom kivívásáról. Azonban a politikát nem öncélnak, hanem csupán a hatalom eszközének tekintette a szocialista forradalom megvalósítására. Babeuf a demokrácia kérdésével kapcsolatban hangsúlyozza, hogy esze ágában sincs egyik alkotmányt a másikkal felcserélni. „Sokkal nagyobb szükségünk van

* Uo.; lásd még *Albert Thomas:* Id. mű, 76. old.
** *Marx—Engels* Művei. 4. köt., Kossuth 1959. 467. old.

intézményekre, mint alkotmányokra." Az 1793-as alkotmány is csak azért érdemel figyelmet, mert megtisztítja az utat az intézmények előtt. Előbb, mondja Babeuf, jó *plebejus* intézményeket kell létrehozni, ezeket majd követi a jó alkotmány. A plebejus intézmények feladata a közjó biztosítása.

„Babeuf, miután megvilágította az 1793-as alkotmány tisztán kisegítő, alárendelt jelentőségét, rátér a forradalom valódi lényegének meghatározására — írja helyesen P. Scsegoljev. — A társadalmi szerződést megsértették, az egyenlőséget felborították, ennek eredményeképpen »a mindenki tulajdonát képező gazdagság egy jelentéktelen kisebbség kezében összpontosult . . ., a népet megfosztották a létfenntartás minden lehetőségétől s a monopolisták kasztja a legkönyörtelenebb módon elbánt vele; ezek az okok vezettek *a nagy forradalmak korszakának beköszöntéséhez* . . . amikor elkerülhetetlenné válik *a tulajdon rendszerének egyetemes megváltoztatása*, amikor senki által fel nem tartóztatható szükségszerűséggé válik a szegények felkelése a gazdagok ellen«."*

Az összeesküvés előkészületei közepette (az összeesküvés egyébként azért nem sikerült, mert az egyik résztvevő, egy Grisel nevű katonatiszt jelentést tett Carnot-nak a tervezett felkelésről) Babeuf, aki elsősorban a munkásokat és a hadsereget akarta megnyerni, mint olyan társadalmi csoportokat, amelyek az új, kommunista forradalomban a leginkább érdekeltek, külön röpcédulát nyomatott „Babeuf tanainak kifejtése" címmel, s ezt az egész városban elterjesztették és kiragasztották a falakra. Ez az okmány egyszerű, mindenki által érthető stílusban megfogalmazza Babeuf tanítását. Az okmány a következő tizenkét pontból állt :

1. A természet mindenkinek egyenlő jogokat adott az összes javak felhasználására.

2. Minden társadalom célja védelmezni ezt az egyenlőséget, mert az erős és gonosz emberek gyakran megsértik ezt a természeti állapotban — ,valamint az, hogy minden ember közreműködésével növelje a közös javak tömegét.

3. A természet minden embernek kötelességévé tette, hogy dolgozzék ; büntetlenül senki sem vonhatja ki magát a munka alól.

4. A munkának és az elvezetnek közösnek kell lennie.

5. Elnyomás ott van, ahol az egyik ember megszakad a munká-

* *P. Scsegoljev :* Gracchus Babeuf. Moszkva 1933. 101—102. old. (oroszul).

ban és mindenben hiányt szenved, a másik pedig semmittevésben él és dúskál a javakban.

6. Aki kizárólagos használatra elsajátítja a föld és az ipar javait, bűnt követ el.

7. Az igazi társadalomban nem lehetnek sem szegények, sem gazdagok.

8. Azok a gazdagok, akik nem hajlandók lemondani fölöslegükről a vagyontalanok javára, a nép ellenségei.

9. Senkinek sincs joga ahhoz, hogy kezébe kaparintva az összes anyagi eszközöket, megfossza a többi embert a boldogságához szükséges feltételektől: az oktatásnak közösnek kell lennie.

10. A forradalom célja: megszüntetni az egyenlőtlenséget és visszaállítani az egyetemes boldogságot.

11. A forradalom még nincs befejezve, mert a gazdagok megkaparintják az összes javakat és kizárólagos hatalmat élveznek, miközben a szegények úgy dolgoznak, mint a rabszolgák, nyomorban sínylődnek, és szavuk sincs az államban.

12. Az 1793-as alkotmány a franciák igazi torvénye, mert a nep ünnepélyesen jóváhagyta.*

Egy másik fontos okmány, amelyből kiderülnek Babeuf nezetei és céljai, a „Válasz M. V. levelére". Egy M. V. nevezetű polgár nem értette meg világosan Babeuf nézeteit és összekeverte a vagyonfelosztást a kommunista eszmékkel. Babeuf a válaszban pontosan és világosan megfogalmazta álláspontját, és azt a programot, amelyet a felkelés győzelme esetén meg akart valósítani.

Babeuf az emberi újjászületés csúcsának tekinti az „egyenlőség rendszerét". A programadó brosúra mottójául Condorcet szavait választotta: „a társadalmi művészet végcélja a tényleges egyenlőség".**

Mit értsünk reális, tényleges egyenlőségen? — teszi fol a kérdést Babeuf. A tényleges egyenlőségnek, mondja, két lényeges feltétel az alapja: kozós munka és a munka eredmenyének kozos élvezése (travaux communs; jouissances communes). A munka mindennemű emberi együttélés elengedhetetlen feltétele. A közös kollektív munka a társadalmi gazdagság gyarapodására vezet. Mindenkinek az egész társadalom javára kell dolgoznia, vagy, aho-

* *Albert Thomas:* Id. mű, 88—89. old.

** Uo. 73. old.: „La propagande des Égaux. Réponse à une lettre signée M. V." (Az Egyenlők propagandája. Válasz egy M. V. aláírású levélre.)

gyan Babeuf mondja, a nagy társadalmi család javára, és mindenkinek meg kell kapnia a társadalomtól azokat az eszközöket, amelyek létfenntartásához, munkája eredményének élvezéséhez szükségesek. Ez a természet parancsa. Ilyen körülmények között az egyenlőség nem agyrém, és tartósan biztosítva van mindenkinek a szabadsága.

Babeuf nem kételkedik abban, hogy ha a szabadság és egyenlőség barátai ugyanolyan lelkesedéssel harcolnak majd az úl eszményért, mint ahogy előzőleg a hűbéri-monarchista rendszer ellen harcoltak, akkor „a magántulajdon barbár rendszerének összeomlása után hamarosan beköszönt a földön a boldog aranykor és az igazi testvériség korszaka, amelyet a becsvágy és a mohóság űzött el szörnyű társadalmunkból".*

Az új rend megvalósításához mindenekelőtt az szükséges, mondja Babeuf, hogy az összes létező javak a köztársaság kezébe kerüljenek, más szóval, hogy *társadalmasítsák* az összes termelési eszközöket. Másodszor be kell vezetni az általános munkakötelezettséget. Minden egészséges polgárnak dolgoznia kell — képességeinek és hajlamainak megfelelően.

A mezőgazdaság és az ipar minden termékét társadalmi raktárakba kell begyűjteni. A termékeket egyenlően kell szétosztani a társadalom tagjai között. Okvetlenül el kell érni, hogy a magántulajdon, a magánkereskedelem minden forrása elapadjon.

A forradalom terméketlen maradna, ha az elnyomás formájának — mi úgy mondanók : a kizsákmányolás formájának — megváltoztatására szorítkoznék, és nem fejlődnék át egy új, sokkal nagyobb szabású forradalomba, amely egyben az *utolsó* forradalom lenne. Ez az utolsó, kommunista forradalom túlmegy majd a formális egyenlőségen, és megvalósítja a tényleges, reális egyenlőséget. „Nincs nagyobb álnokság — mondja Babeuf —, mint szabadnak nevezni azokat az embereket, akiket kényszermunkára ítéltek, minden remény nélkül arra, hogy élvezhessék munkájuk gyümölcseit."**

A francia forradalom félmunkát végzett. Megállt félúton, beérte a formális szabadság proklamációjával. A nép feladata, hirdeti szenvedélyesen Babeuf, hogy *befejezze a forradalmat*, megvalósítsa a tényleges egyenlőséget, megvalósítsa a *kollektív tulajdont*.

* *Buonarroti :* Idmű II. köt' . 145—146. old.
** Uo. 147. old.

Babeuf egy ideig Gosselin befolyása alatt magáévá tette az agrártörvény eszméjét. Most elítéli a földosztást. Az egyenlőség rendszere, írja, kizár mindennemű felosztást. Társadalmunk, írja, éppen a felosztásnak köszönheti a zsarnokság különféle fajtáit és mindazt a nyomorúságot, melynek áldozatai vagyunk. A felosztás rendszere elkerülhetetlenül az emberek elkülönüléséhez vezet. A teljes egyenlőség megvalósításához a termékek, az elsőrendű közszükségleti cikkek bőségére van szükség. A bőséget viszont a társadalom tagjainak munkája biztosítja. A társadalmi szervezet normális működése érdekében be kell vezetni a *munka egyetemességét*. Maga a természet tette a munkát az ember kötelességévé.

A mérsékelt munka a testi és lelki egészség forrása. A társadalmat csak az mentheti meg a pusztulástól, ha minden tagja dolgozik. Az egyetemes munka rendszerében sokasodni fognak a termékek és csökkenni fog a társadalom egy-egy tagjának munkája. Babeuf egyébként azt is fölismerte, hogy a gépek rendeltetése az emberi munka megkönnyítése, sőt helyettesítése.

„A munkát minden egyes embernek a természet írja elő, 1. mert a pusztaságban elszigetelten élő ember nem biztosíthatná magának munka nélkül a létfenntartási eszközöket; 2. mert a mérsékelt munka által előidézett aktivitás az egészség és az öröm forrása az ember számára."*

Babeuf tisztán látta, hogy a munkásosztály, a bérrabszolgák osztálya külön helyet foglal el a társadalomban. „Napszámosaink, parasztjaink, akiknek már semmi joguk sem maradt munkájuk termékeinek felhasználására, sem arra a boldogságra, amely civilizációnk jelenlegi feltételei között elérhető lenne, kénytelenek mindent odaadni a kapzsi és semmittevő tulajdonosoknak, s a szó szoros értelmében szenvednek az éhségtől, a szomjúságtól és az idő viszontagságaitól.

Valósítsuk hát meg, hogy mindenki dolgozzék a nagy társadalmi családért, és a munka mindenkinek biztosítsa a megélhetést, az örömöt és a boldogságot."**

Nekünk, akik a szocialista társadalomban élünk, „megszokott" gondolat, hogy a munka a társadalmi élet alapja, de a francia forradalom korszakában csak egy nagy elme juthatott el odáig, hogy szabad és ne kényszerű tevékenységnek, az öröm, az élvezet és az

* Uo. 102. old.
** Uo. II. köt. 148. old.

egészség forrásának fogja fel a munkát. A társadalmi munkakötelezettség nagy kommunista eszme. Csak az embernek ember általi kizsákmányolásától megszabadult társadalomban válhat a munka olyan tevékenységgé, amelyből öröm és boldogság fakad.

III

Babeuf nagy történelmi érdeme az, hogy nemcsak megalkotta az új kommunista eszmét, hanem el is határozta annak gyakorlati megvalósítását. Felkelést készített elő, azzal a szándékkal, hogy a győzelem után valóra váltja a vagyonközösség gondolatát.

Babeuf megértette és megindokolta, hogy a nagy átalakulások, a kommunizmus megvalósítása érdekében miért van szükség erőszakos forradalomra és diktatúra létrehozására.

A jakobinus diktatúra alaposan megtisztította az utat a kapitalizmus fejlődése előtt. Legyőzte a külső ellenséget, az országon belül megsemmisítette a feudalizmust. A parasztok így vagy úgy földhöz jutottak. De Robespierre azzal, hogy leszámolt a „veszettek"-kel és az hébertistákkal, nemcsak hogy nem erősítette meg a pozícióit, hanem ellenkezőleg, meggyengítette. A nagyburzsoázia, a középburzsoázia jelentős része és a parasztság a nyílt ellenforradalom táborába ment át és megdöntötte a hegypárt uralmát.

A reakciós nagyburzsoázia került uralomra. Az országban tombolt a fehérterror.

A termidoriánus reakció, miután a burzsoázián kívül a reakcióssá „átvedlett" jakobinusok jelentős része is ölelő karjaiba vetette magát, elsősorban a demokratikus ellenzékre sújtott le a fehérterrorral; az „aranyifjúság", az úgynevezett „Muscadin"-ek (a piperkőc rojalisták gúnyneve) segítségével tömeges hajszát és irtóhadjáratot szervezett a forradalmárok ellen.

Azok a republikánus hegypártiak, akik hívek maradtak nézeteikhez és meggyőződésükhöz, ellenzékbe kerültek a reakciós hatalommal. Ebben az időben már színre lépett az új társadalmi eszményt hirdető Babeuf. „Amikor megkezdődött a volt hegypártiak elleni bírósági hajsza — írja Aulard —, ezek azokhoz az emberekhez csatlakoztak, akiknek szenvedeseit és álmait Babeuf fejezte ki; Párizsban ily módon kialakult egy inkább szociális, mint politikai jellegű mozgalom, amely előidézte a germinali és a prairiali eseményeket, s amely nem is annyira a volt kormánybizottsági tagok

megmentését, mint inkább az éhség megszüntetését tűzte ki célul."*

Thermidor 9-e véget vetett a forradalomnak. A thermidoriánusok, akik Robespierre idején a terror ellen harcoltak, kivégezték mindazokat a nevesebb hegypártiakat, akik nem csatlakoztak az ellenforradalmi puccshoz. A thermidor 9-ét követő három nap leforgása alatt (10-én, 11-én és 12-én) 103 hegypárti életét oltották ki.

A rojalisták a thermidoristákkal közösen fegyveres bandákat alakítottak a köztársaságiak és demokraták fizikai megsemmisítésére. „A hazafiakat üldöző bandák erőszakoskodását és bűncselekményeit »fehér terrornak« nevezték el. Amikor megjelent a föderalizmus miatti üldözés és proskripció megszüntetéséről szóló dekrétum, tömegesen tértek vissza az 1793-as emigránsok. Lyonban, számtalan különálló gyilkosság után a »Nap harcosai« a III. év floréal 16-án tömegmészárlást rendeztek a »terroristának« nyilvánított bebörtönzöttek között. Ugyanez történt Rouenban. A bírói eljárás alá vont gyilkosokat felmentették, diadalmenetben vitték vissza Lyonba, és a színházban megkoszorúzták őket. 1795-ben különösen Bouches-du-Rhône megyében dühöngött a fehérterror, Ismard, Chambon és Cadroy konvent-tagok részvételével. Aix börtöneit ítéletükre váró köztársaságiakkal zsúfolták tele. A »Nap harcosai« attól tartva, hogy a bíróság nem fogja mindet elítélni, Marseille-ből Aix-be vonultak és rafinált kegyetlenséggel legyilkolták a foglyokat."**

A munkások nemegyszer felléptek a thermidorista vadállatok ellen. De a reakciósok ügyesen szervezkedtek, megerősödtek, s a munkások és a republikánus demokraták elvesztették összes támaszpontjaikat, hiszen a klubokat és a népi, forradalmi szerveket felszámolták. Párizs dolgozói 1795-ben és 1796-ban igen súlyos hónapokat éltek át. A munkások anyagi helyzete katasztrofálissá vált ; az élelmiszereket nem lehetett megfizetni, munka pedig nem volt. A munkásnegyedekben Robespierre bukása óta egyre fokozódott az elégedetlenség. Gyakran törtek ki zavargások az éhínség miatt. A dolgozók — minthogy a jakobinus diktatúra alatt jobban éltek — Robespierre vereségében, s az új, reakciós alkotmány törvénybeiktatásában látták nehéz helyzetük okát. Követelték az 1793-as alkotmány életbeléptetését. A germinali és prairiali felkelések az

* *Aulard :* Histoire politique . . . 527. old.
** Uo. 529. old.

1793-as alkotmány jelszavával zajlottak le. Ezenkívül kenyeret követeltek.

„Semmit sem értenénk meg Babeuf politikai életrajzából — írja helyesen P. Scsegoljev — és az egyenlők összeesküvésének történetéből, ha arról a forradalmi hangulatról, amely 1795/96 telén a párizsi proletariátusban kialakult, nem veszünk tudomást, amint ezt a burzsoá történetírás teszi, amely úgy próbálja ábrázolni Babeuföt, mint magányos farkast, mint egy maroknyi balkezes értelmiségi vezetőjét. *Babeufnek kétségtelenül megvolt az alapja arra, hogy a munkásosztály új forradalmi fellendülésében bizakodjék.* A munkások hangulata a fennálló rendet fenyegette."*

A főleg munkásokból álló néptömeg, a zászlójukhoz hű jakobinusok vezetésével 1795. április 1-én (germinal 12-én) benyomult a Konventbe, és átadott egy petíciót, amelyben élelmiszereket követelt, továbbá szigorú rendszabályokat a már fel-felbukkanó rojalisták ellen, valamint a hazafiak üldözésének megszüntetését és az 1793-as alkotmány hatálybaléptetését. A Konvent megígérte, hogy teljesíti e követeléseket, a tömegeket pedig a nemzetőrséggel szétoszlatta. Ezután fokozódott a forradalmárok elleni hajsza. Párizsban kihirdették az ostromállapotot. Ám rövid idő múlva, május 20-án (prairial 1-én) a Konvent által rútul becsapott munkástömegek újabb felkeléssel próbálkoztak. A felkelést bejelentő, városszerte kiragasztott kiáltványban a nép kenyeret követelt, valamint a kormány lemondását, a letartóztatott hazafiak szabadonbocsátását és az 1793-as alkotmány azonnali hatálybaléptetését. Másnap reggel a néptömeg ismét benyomult a Konventbe. A felbőszült munkásoktól megrémült Konvent azt állította, hogy éppen a kiáltványban foglalt követelésekről tárgyal. Ezzel időt nyert, s az odaérkező felfegyverzett rojalista bandák megmentették a nép haragjától. De a nép hangulata az ezt követő napokon sem csillapodott le. A Konvent ellenben óriási hadsereget gyűjtött, és Saint-Antoine külváros ágyúzásával fenyegetőzve a felkelőket kényszerítette arra, hogy kapituláljanak és átadják fegyvereiket, a puskákat is beleértve. Az országra a legsötétebb reakció éjszakája borult.

A thermidorista reakció azzal, hogy ezután hozzáfogott a forradalmárok fizikai kiirtásához, különleges helyzetet teremtett: létrehozta a köztársasági jakobinusok szövetségét Babeuf híveivel. Ez a blokk élethalálharcot vívott a reakciós hatalommal, hogy ezt meg-

* *P. Scsegoljev:* Id. mű, 87—88. old.

döntse. A szövetség ideológiai alapja az egalitarista kommunisták egyenlőség-eszméje volt.

A babeufista mozgalomban az „egyenlők", vagyis Babeuf doktrínájának követői mellett a jakobínusok képviselői is részt vettek. Az utóbbiak, a forradalmi Robespierre-kormány által annak idején követett elvekből kiindulva földosztást, a fényűzést tiltó törvényeket és progresszív adózást követeltek. A munkások érdekeit kifejező „egyenlők" viszont az *új elvet hirdették : a kommunizmus elvét, a föld, a munka és a fogyasztás közösségének elvét.* Hosszú viták után az „egyenlők" álláspontja kerekedett felül. Míg mostanáig a kispolgárságé volt a hegemónia a forradalomban, most már az összeesküvők titkos társaságaiban is a proletariátus képviselőinek kezébe került a vezetés. De sajnos, a babeufisták egyrészt túl kevesen voltak, másrészt gyenge volt a kapcsolatuk a munkástömegekkel.

Az összeesküvés aktív résztvevői és szervezői között Babeuf után Philippe Buonarroti, a lelkes forradalmár a legjelentősebb, aki amellett, hogy rengeteget tett az összeesküvés előkészítése terén, de talán még fontosabb szerepet játszott, mint a szervezkedés történésze és propagandistája.

A „Titkos direktórium", vagyis a felkelést irányító központ első összetétele a következő: Babeuf, Sylvain, Maréchal, Félix Lepeletier.

Maréchal materialista és ateista filozófus volt, aki egyebek között kiadta az ateisták szótárát, és több írásművet hagyott hátra, így például számos forradalmi dalt, amelyek kitűnő propagandaeszközül szolgáltak. Párizsban, az utcákon és a műhelyekben, a kávéházakban és a klubokban mindenütt énekelték ezeket a dalokat, amelyek felkelésre szólították a népet az egyenlőség megvalósításáért. 1788-ban kiadta „Példázatok a vagyoni egyenlőtlenség ellen" (Apologies contre l'inégalité des biens) című könyvét.* Egyben főszerkesztője volt a *Révolutions de Paris* című lapnak. Munkáiban is, lapjában is az új, a szociális forradalom lánglelkű harcosának bizonyult.

„La Harpe-pal folytatott polémiája idején — írta Domanget Babeuf et la conspiration des Égaux (Párizs 1922) c. könyvében — a következő szavakkal fejezte ki gondolatát : »A francia forradalom — az a jelenlegi agrártörvény, amelyet a nép most megvalósít a maga életében. A nép megszerezte magának a jogokat. Még egy

* *Sylvain Maréchal :* Apologies contre l'inégalité des biens (Példázatok a vagyoni egyenlőtlenség ellen). 1788.

lépés és megszerzi a javakat.« Ezenkívül még egy bátor pamfletben, amely ugyanebben az időben jelent meg, s amelynek ez volt a címe: »Az ex-király a nemzetgyűlés előtt« (Comparation du ci-devant à la barre de la convention nationale) nyíltan követelte, hogy vegyék társadalmi tulajdonba mindazt, amit oly »szörnyű egyenlőtlenség« közepette hoztak létre. Továbbá követelte az állam megszüntetését. Utópikus társadalmának sejtje a család volt, száztagú vérrokonsági csoporttá terebélyesedve, mint Thiers és Auvergne környékén a Pinonok híres közössége, amely még 1819-ben is megvolt, s amelyre Maréchal lelkesen hivatkozik egy művében."*

Sylvain Maréchal írta az „Egyenlők kiáltványát", amelyet a „Titkos direktórium", elsősorban Babeuf — valószínűleg az anarchista elhajlás miatt, nem hagyott jóvá. Így az „Egyenlők kiáltványa" csak tervezet maradt.

Kiemelkedő helyet töltött be az összeesküvésben a jogász Darthé, aki aktívan részt vett a forradalomban. A kormány külön dekrétumban fejezte ki háláját a forradalomnak tett szolgálataiért. Különféle tisztségeket töltött be, közvádlóként működött az arrasi és a cambrai-i forradalmi törvényszéken, részt vett Vincennes ostromában, megsebesült, általában óriási tevékenységet fejtett ki, s odaadó híve volt Robespierre-nek. A termidori fordulat után letartóztatták. A börtönben babeufista lett.

Charles Germain huszártiszt, akit az „egyenlők" hadügyminiszternek jelöltek felkelésük győzelme esetére, börtönbüntetésének kitöltése óta (a Népi Társaságban mondott beszédéért ítélték el)** Babeuf barátja volt. A plessisi és az arrasi börtönből levelezni kezdett Babeuffel, aki ismertette vele eszméit és terveit.

Germain, a kitűnő szónok a vádlottak padján megemlékezett levelezésükről és a börtönben átélt érzéseiről.

Érdekes alakja az összeesküvésnek Antoine-Marie Bertrand, aki gazdag gyáros létére csatlakozott az „egyenlőkhöz". Bertrand odaadó forradalmár, szilárd és önzetlen jellemű ember volt.

A szervezet magvához tartozott még Debon, aki könyvet írt a tulajdon ellen, Félix Lepeletier és Antonelle. Különleges figyelmet érdemelnek az agitátorok, akiket az akció irányításával bíztak meg Párizs tizenkét kerületében.

* *M. Domangel:* Babeuf és az Egyenlők összeeskuvése. Leningrád 1925. 24. old. (oroszul).

** *Josette Lépine:* Babeuf. Párizs 1949. 142. old.

Domanget helyesen írja : „Meg kell hajolni ezeknek az embereknek nagyszerű élete előtt, akik oly különbözők voltak származásra, fejlődésre és vérmérsékletre nézve, s mégis egyformák jellemük kivételes nagyságában, az urak osztályának áldáz gyűlöletében, a kommunizmus diadalába vetett megingathatatlan hitben, abban a nyugodt bátorságban, amellyel készek voltak vállukra venni egy óriási és könyörtelen forradalom terhét."*

A mozgalom központi alakja, lelke természetesen Babeuf volt. Hogy fölkészítse a tömegeket az új eszmék befogadására és az elkövetkező felkelésre, lapot alapított, a *Tribun du Peuple*-t, amelyben megbélyegezte thermidor 9-e bitorló ellenforradalmárait, s a kommunizmus eszméit hirdette. A francia forradalom jelentőségéről szóló cikkben azt a gondolatot fejtegeti, hogy a francia forradalom lényege a szegények és gazdagok közötti osztályharcban jut kifejezésre. A monopolisták és bitorlók kasztját alkotó maroknyi kisebbség „törvényes alapon" szolgaságban és elnyomatásban tarja a népet. A kormány és a tulajdonosok híven összetartanak. A jelenlegi törvények lehetővé tették a monopolistáknak, egy maroknyi embernek, hogy kifosszák a vagyontalan tömegeket. A mostani törvényhozás nem egyéb, mint a „fosztogatás kódexe". Ezek a törvények végzetes hatással vannak a társadalomra, gyilkos következményekkel járnak az emberre nézve, és sárba tiporják az eredeti társadalmi szerződést, melynek az egyetemes boldogság volt a célja. „Vissza kell állítani örök időkre azokat a szent intézményeket, amelyek a nagy család minden egyes tagjának jogai teljességét és szükségletei kielégítését biztosítják."** Ilyen tartalmú cikkeket jelentetett meg Babeuf a *Tribun du Peuple*-ben.

Babeuf doktrínája több okmányban is megfogalmazást nyert, melyek közül egyesekben (például a „Plebejusok kiáltványa", az „Egyenlők kiáltványa", „Babeuf tanainak elemzése") a babeufizmus társadalmi-politikai elméletének igen világos összefoglalását találjuk meg, mások viszont [„A felkelés" (Acte d'Insurrection), „A gazdasági dekrétum tervezete" (Projet économique), „A népbíróságról szóló határozat tervezete" (Projet d' arrêté concervant le jugement populaire) stb.] konkrét intézkedéseket tartalmaztak, amelyeket majd a forradalmi diktatúrának kell megvalósítania a győzelem után.

* *M. Domanget :* Id. mű, 28. old.
** Pages choisies de Babeuf. 238. old.

Babeuf lehetetlennek tartotta a teljes kommunizmus azonnali megvalósítását, és szükségesnek vélt bizonyos *átmeneti időszakot*, melynek során előkészítik a kommunizmust és az új szellemben nevelik a lakosságot. Ebben az átmeneti időszakban a hatalom a *dolgozók diktatúrájáé*, amely a munkások, napszámosok, kézművesek és kistulajdonosok szövetségére támaszkodik. A terv szerint úgy fogtak volna hozzá az „egyenlőség rendszerének" megvalósításához, hogy nemzeti kommunát alakítanak a köztársaság területén.

Babeuf terve szerint a Nemzeti Kommuna vagy közösség az első időben csak a köztársaság egy részére terjedt volna ki. Babeuf nem tartotta lehetségesnek az egész nemzeti vagyon azonnali kisajátítását. Kisajátításra került volna elsősorban a forradalom ellenségeinek vagyona, a thermidor 9-e előtt nemzetinek nyilvánított, de át nem adott vagyon, a bírói ítéletek alapján a köztársaságra ruházandó vagyon, az állami intézmények használatában levő épületek, a faluközösségek használatában levő vagyon, a kórházak és a közoktatási intézmények birtokában levő vagyon, a tulajdonukról a köztársaság javára lemondó személyek vagyona, a tulajdonosaik által elhagyott vagyon, továbbá a társadalmi tisztségeket betöltő személyek által birtokolt vagyon.

Eleinte a tulajdon kisajátítása, mint látjuk, rendkívül szűk határok között mozgott volna. Még a földet sem nyilvánították volna teljes egészében köztulajdonná, a gyárakról és az üzemekről nem is beszélve. Ebben az időszakban csak a faluközösségek földjét vették volna köztulajdonba, és azokat a földeket, amelyeket tulajdonosaik nem műveltek meg. Végső soron természetesen az egész föld, minden vagyon nacionalizálását vették tervbe. „Elég a föld magántulajdonából, *a föld senkié*. hangzik az »Egyenlők kiáltványának« egyik tézise. — A föld termékeinek közös felhasználását követeljük, akarjuk: *a termék mindenkié*."*

A Nemzeti Közösség belső szervezetének terve a kollektív tulajdon, a közös munka és a közös fogyasztás elveire épült. Ebből a célból szükségesnek tartották a következőket:

1. Minden vagyont a köztársaság kezében kell összpontosítani.
2. Munkára kell kötelezni minden munkaképes polgárt, képességeinek, hajlamainak és készségeinek megfelelően.
3. Hasznossá kell tenni a munkát, közelebb kell hozni egymáshoz azokat a nemeit, amelyek kölcsönösen kiegészítik egymást, és új

* *Buonarroti:* Id. mű, II. köt. 95. old.

ránt kell szabni azoknak, amelyek csupán a jelenlegi vagyonfelhalmozás következményei.

4. Folyamatosan társadalmi raktárakban kell felhalmozni a föld és az ipar minden termékét.

5. Egyenlően kell elosztani a termékeket és a szórakozást.

6. Gyökerében ki kell irtani a magántulajdont, a magánkereskedelmet, helyette be kell vezetni az ésszerű elosztást, aminek megvalósítását a társadalmi hatalomra kell bízni.

7. Társadalmi nevelőházakat kell létesíteni, ahol minden ember megtanulja azt a munkát, amely leginkább megfelel erejének és hajlamainak.

Ily módon nem az önzés lesz többé az egyes emberek munkájának és tevékenységének serkentője ; az emberek egyforma jutalmat kapnak munkájukért, bármilyen különbözők lesznek is munkájuk termékei, és bármilyen eltérő lesz is e termékek felhasználása.

A „Kormányzásról szóló dekrétum tervezetében" részletes útmutatásokat kapunk arra vonatkozólag, kik azok az emberek, akik teljesjogú polgároknak számítanak majd az új társadalmi rendben. Azok a személyek, akik nem hajlandók dolgozni a haza javára, elveszítik összes politikai jogaikat. Csak azok a polgárok élvezhetik a jogokat, akik hasznos munkával szolgálják a hazát.

A népgazdaságról szóló dekrétumban külön cikkely szólítja fel a „jó polgárokat", járuljanak hozzá az új rend sikeréhez azzal, hogy vagyonukat önként átadják a Nemzeti Kommunának. „A legfelsőbb adminisztráció bevezeti a Nemzeti Kommunában azokat a gépeket és eljárásokat, amelyek megkönnyítik az emberi munkát." A termékek termelése és elosztása *terv* szerint folyik, amelyet a közigazgatás állapít meg a törvényekkel összhangban.

„A Nemzeti Közösség ettől a pillanattól fogva minden tagjának biztosítja a következőt : az egészségre hasznos, kényelmes és megfelelően berendezett lakást ; a nemzeti viselettel összhangban levő pamut vagy gyapjú öltözetet a munkához és a pihenéshez ; a fehérnemű mosását, a világítást és a fűtést ; elegendő mennyiségű terméket, mégpedig kenyeret, húst, baromfit, halat, tojást, állati vagy növényi zsírt, bort és különböző vidékeken fogyasztott egyéb szeszes italokat, főzelékféléket, gyümölcsöt, fűszereket és mindazokat a tárgyakat, melyek együttvéve elegendők a mértékletes és szerény életmódhoz ; továbbá orvosi segítséget."*

* Uo. 208. old.

A Nemzeti Közösségben megszűnik az örökösödési jog. A közösség tulajdona a közösség valamennyi tagjának a rendelkezésére áll. A Közösség mindennel ellátja tagjait, amire szükségük van. Tilos minden magánkereskedelem a külállamokkal. Babeuf amolyan külkereskedelmi monopóliumot képzel el. „A Köztársaság úgy szerzi meg a Nemzeti Közösség részére a hiányzó cikkeket, hogy az ipar és a mezőgazdaság fölösleges termékeit kicseréli a külföldi népek fölöslegére."*

A Nemzeti Közösség óriási összegeket bocsát a szegények rendelkezésére, közös felhasználásra. Az állam hatalmának és tekintélyének teljes súlyával támogatja a szegényeket. A kommuna erősödésének mértékében a polgárok meggyőződnek a kommunizmus előnyéről a magántulajdonos gazdálkodással szemben s egyre nagyobb számban csatlakoznak a kommunához. Ezt a csatlakozást az állam különféle kényszerítő jellegű intézkedései is elősegítik, ugyanis egy bizonyos idő elteltével „külföldinek" minősítik a kommunán kívül állókat, s ezzel megfosztják őket összes politikai jogaiktól. Természetbeni adót fizetnek a kommunának, és szükség esetén kényszeríthetők, hogy akár élelmiszerek, akár iparcikkek alakjában fölöslegeiket a kommunába vigyék. Babeuf szemében ilyen intézkedések a Nemzeti Kommuna növekedését voltak hivatva szolgálni. De Babeuf még ezeknél is nagyobb jelentőséget tulajdonított a Nemzeti Kommunában megtestesülő új társadalmi rend erkölcsi hatásának. Naivul azt gondolta, hogy a kommuna példája magával ragadja a tulajdonosokat, s azok önként átadják vagyonukat. Így a Nemzeti Kommuna, fokozatosan társadalmasítva az országban levő összes vagyonokat, az egész köztársaságot kommunista közösséggé alakította volna át.

Ez a terv kétségtelenül utópikus jellegű. De minden fantasztikuma és illuzórikus volta ellenére, történetietlen és tudománytalan jellege ellenére, föltétlenül ki kell emelnünk alapeszméjét, az „új világállapot eszméjét", ahogyan Marx mondotta s ennek az eszmének a megfogalmazása óriási jelentőségű abban az időben, amely megérdemli, hogy elfoglalja méltó helyét az emberiség történelmében.

A babeufizmus valamennyi fennmaradt okmánya hangsúlyozza a fennálló törvényhozásnak azt a jellegét, hogy szentesíti a rablást és a vagyontalanok kizsákmányolását a vagyonosok által. Az új

* Uo. 211. old.

társadalmi rendnek egészen más, igazságos törvényeket kell hoznia, melyeknek feladata a vagyontalanok védelme lesz, s amelyek lehetetlenné teszik, hogy az embereket szégyenletes rabszolgaságba döntsék. A társadalom és az állam új berendezkedése „megszünteti a határcövekeket, a sövényeket, a falakat, az ajtózárakat, a viszályokat, pereket, a lopást és a gyilkosságot, és általában az összes bűnöket ; eltűnnek a bíróságok, a börtönök, a bitófák, a büntetések, és mindaz a kétségbeesés, amelyet ezek a nyomorúságos intézmények előidéztek ; az irigység, a vetélkedés, a telhetetlen kapzsiság, a gőg, a szélhámosság, a képmutatás, egyszóval — minden emberi hiba ; és végül eltűnik (s természetesen, ez a legfőbb) a mindnyájunkat együttvéve és külön-külön rágó féreg, az a bizonytalanság, hogy mi lesz velünk holnap, egy hónap múlva, egy év múlva, öregségünkre, mi lesz gyermekeinkkel és unokáinkkal."*

Babeuf fentebb idézett gondolatai azt bizonyítják, hogy világosan látta, milyen következményekkel jár a magántulajdon megszüntetése. Mi, akik tanúi és résztvevői vagyunk a hazánkban folyó kommunista építésnek, konkrét képet alkothatunk arról, milyen nagy vívmányokat jelent a kommunizmus győzelme az élet minden területén, így szellemi téren is. De Babeuf természetesen még nem ismerhette a kommunizmus megvalósításához vezető valóságos utakat és módokat, nem ismerhette a társadalmi fejlődés törvényeit, amelyek az új társadalmi rendért folytatott harcot megszabják.

A kormányzati formákat illetően Babeufnek az a véleménye, hogy a politikai hatalomnak mindaddig meg kell maradnia, amíg meg nem valósul a tényleges egyenlőség, s el nem tűnik minden különbség és az elnyomás minden formája. A demokrácia fogalma, amelyet addig tisztán politikai értelemben használtak, a babeufistáknál új, szociális tartalommal telik meg. S ez természetes is, hiszen a formális egyenlőség helyére a reális egyenlőség lép, a törvény előtti egyenlőség helyére a tulajdon terén fennálló egyenlőség. A babeufisták tehát demokrácián a vagyonközösségen alapuló vagyoni egyenlőséget értik.

Az összeesküvők megalapították a „Titkos direktóriumot", s ez kinevezte a Társadalommentő Felkelés Bizottságát a felkelés közvetlen irányítására.

A „Levél a felkelésről" című írás, amely arra volt hivatva, hogy jelt adjon a felkelésre, éles vonásokkal jellemzi az uralkodó klikket,

* Pages choisies de Babeuf. 262. old.

amely kezébe kaparintotta a politikai hatalmat és rákényszerítette a népre „az 1793-as demokratikus egyezség helyett az 1795-ös alkotmánynak nevezett förtelmes törvény kódexet".* Az okmány az 1793-as alkotmány, a szabadság, az egyenlőség és az egyetemes boldogság visszaállításában jelölte meg a felkelés célját. Ezt a jelszót kellett volna ráírni a fölkelő nép forradalmi zászlóira. A kormányt az okmány a népszuverenitást bitorló bűnös bandának nyilvánította, amelyre halálbüntetés vár. Egyben részletesen kifejtette a felkelés lebonyolításának és a hatalom megragadásának tervét.

A felkelés győzelme esetén a Direktóriumot, az Ötszázak Tanácsát és az Öregek Tanácsát feloszlatják, tagjait pedig bíróság elé állítják.

A felkelés folyamán „a népnek el kell foglalnia az államkincstárat, a postát, a kormányépületeket s minden köz- és magántulajdonban levő élelmiszer- és hadianyagraktárat."**

A Felkelés Bizottságával szemben tanúsított mindennemű ellenállást erőszakkal kell elfojtani.

„Az emigránsoknak, az összeesküvőknek és a nép más ellenségeinek minden vagyonát azonnal át kell adni a haza védelmezőinek és a vagyontalanoknak. A vagyontalanokat a köztársaság egész területén haladéktalanul be kell költöztetni az összeesküvők házaiba és el kell látni bútorral. A nép tulajdonát képező összes elzálogosított tárgyakat haladéktalanul és ingyenesen vissza kell szolgáltatni a zálogházakból."***

A népfelkelés győzelme után a Felkelés Bizottságának terve értelmében össze kellett volna hívni a Nemzetgyűlést, melynek az lett volna a feladata, hogy „gondoskodjék a forradalom befejezéséről és meghozza a köztársaságnak a szabadságot, az egyenlőséget és az 1793-as alkotmányt."****

A tömegeknek a forradalom mellé állítása szempontjából kiinduló pontként igen célszerűnek látszott az 1793-as alkotmány visszaállítását követelni, hiszen ezt az egész francia nép hivatalosan elismerte, a magáénak szankcionálta, s ez volt a legdemokratikusabb alkotmány, mert megvalósította a népszuverenitás elveit.

Bár az 1793-as alkotmány nem elégítette ki teljesen a babeufis-

* *Buonarroti:* Id. mű, II. köt. 165. old.
** Uo. 167. old.
*** Uo. 169. old.
**** Uo.170. old.

tákat, főleg azért, mert az ember szent jogának nyilvánította a magántulajdont, igen fontos fegyvernek tekintették ezt az alkotmányt a reakciós rezsim és az 1795-ös alkotmány elleni harcban. A babeufisták elismerték, hogy az 1793-as alkotmány minden fogyatékossága mellett is megvalósította a népszuverenitást, és előrehaladást jelentett az igaz egyenlőség felé. Igen népszerű volt a munkásság és a kispolgárság körében. Thermidor 9-e után a nép megmozdulásai ezzel a jelszóval folytak : „kenyeret és az 1793-as alkotmányt".

A babeufisták amellett, hogy az 1793-as alkotmány visszaállítását követelték, programjukat természetesen a tulajdon *társadalmasításának* eszméjére alapozták, vagyis tagadták a magántulajdon sérthetetlenségének az 1793-as alkotmányban szereplő tételét.

A babeufisták helyesen látták, hogy ezt a forradalmat csak erőszak útján lehet véghezvinni. A dolgozók forradalmi diktatúrájának nyomban a hatalom megszerzése után számos intézkedést kellett volna hoznia, hogy meg lehessen kezdeni az egyenlőség rendszerének felépítését. „Az egyenlőség rendszerében — írja V. Volgin — az egész nép beleszólhat a társadalom ügyeinek irányításába... A nép tehát csak az egyenlőség megvalósítása révén válhat valóban szuverénné."*

A babeufizmus a proletariátus történetében első ízben vetette föl a kommunizmus problémáját a gyakorlat talaján.

Marx a Heinzennel folytatott polémiában foglalkozik Babeufnek a munkásosztály történetében betöltött szerepével : „Egy valóban cselekvő kommunista párt első megjelenésével a polgári forradalmon belül, az alkotmányos monarchia megszüntetésének pillanatában találkozunk. A legkövetkezetesebb *republikánusok*, Angliában a *nivellerek*, Franciaországban *Babeuf, Buonarroti* stb. proklamálták elsőkként a »szociális kérdéseket«. »Babeuf összeesküvése«, melyet barátja, Buonarrotti írt le, mutatja, hogyan merítették e republikánusok a történelmi »mozgásból« azt a belátást, hogy a *monarchia* és *köztársaság* szociális kérdésének megszüntetésével még nem oldódott meg egyetlenegy »szociális kérdés« sem a proletariátus szellemében."**

* *V. Volgin :* Vsztupityelnaja sztatyja k knyige F. Buonarroti „Zagovor vo imja ravensztva" (Előszó F. Buonarroti „Összeesküvés az egyenlőség nevében" c. könyvéhez). I. köt. 1948. 44. old.

** *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 1959. 329. old.

A vagyonközösségre épülő új társadalmi szervezet egyúttal az *egyenlőség eszméjét* is megvalósítja a babeufisták elképzelésében, a fentebb vázolt primitív egyenlősítő formában, mintha az emberek szükségletei és képességei *egyformák* volnának. A termelőerők akkori alacsony színvonala mellett, amikor még a mezőgazdaságban és az iparban is a kis termelés volt túlsúlyban és termékbőségről szó sem lehetett, természetesen elkerülhetetlen volt, hogy a babeufisták az ember szükségleteinek korlátozásából induljanak ki, s abban a „durva egyenlősítésben" és primitív aszkétizmusban lássák a kiutat, amelyről Marx és Engels beszél. A babeufistáknak ez a tévedése, mint láttuk, a kapitalizmus fejletlenségéből fakadt.

Babeuföt a Kommunista Párt kiáltványa úgy jellemzi, mint a proletariátus érdekeinek és követeléseinek megszólaltatóját.

Engels „A német paraszthábor" című könyvében a következőképpen világítja meg az aszkétizmus és a durva egyenlősítés okait:

„Az erkölcsöknek ez az aszkétai szigorúsága, az élet élvezeteinek és örömeinek megtagadására irányuló követelés egyfelől a spártai egyenlőség elvét állítja fel az uralkodó osztályokkal szemben, másfelől pedig ez az a szükséges átmeneti fokozat, amely nélkül a társadalom legalsó rétegét mozgásba hozni lehetetlen. Hogy forradalmi energiája kifejlődjék, hogy világosan tudatára ébredjen a társadalom valamennyi elemével szemben való ellenséges helyzetével, hogy osztályként összpontosulhasson, már kezdetben mindent le kell vetkőznie, ami még egyáltalán kibékítené a fennálló társadalmi renddel, le kell mondania arról a kevés élvezetről is, amelyek nyomasztó létét pillanatnyilag még elviselhetővé teszik és amelyeket még a legkeményebb nyomás sem ragadhat el tőle. Ez a *plebejusi és proletár aszkézis* mind vadul fanatikus formáját, mind pedig tartalmát tekintve alapjában különbözik a polgári, Luther-féle erkölcs aszkézisétől és az angol puritánok (tehát nem az independensek és ezen túlmenő szekták) által prédikált polgári aszkézistől, hiszen ennek egész titka a *polgári takarékosságban* rejlik. Magától értetődik egyébként, hogy ez a plebejusi proletár aszkézis olyan mértékben veszíti el forradalmi jellegét, amilyen mértékben a modern termelőerők fejlődése a végtelenségig szaporítja az élvezet anyagát és ezzel a spártai egyenlőséget fölöslegessé teszi, másfelől a proletariátus helyzete és ezzel maga a proletariátus egyre forradalmibbá válik."*

A babeufizmus óriási szerepet játszott a proletariátus és a kom-

* *Engels*: A német paraszthábor. Szikra 1949. 46—47. old.

munizmus történetében. Babeuf nem volt teoretikus, de nagyot alkotott a gyakorlati kommunizmus területén, gazdag örökséget hagyva a proletariátusra. A babeufizmus legértékesebb mozzanata, hogy első ízben nem úgy nyúlt a kommunizmushoz, mint valamilyen elvont tanhoz, ködben lebegő eszményhez, amely valahol és valamikor, ideális feltételek között esetleg megvalósítható, hanem mint gyakorlati feladathoz, amely erőszakos, forradalmi úton a legközelebbi jövőben megvalósítható.

A Babeuf által javasolt gyakorlati intézkedések egész sora bizonyítja, hogy világosan látta, milyen problémákat állít a történelem a proletariátus elé az átmeneti időszakban. Babeuf általában Morelly elvont és utópikus kommunizmusának és Meslier forradalmi parasztkommunizmusának hagyományait követte, de ugyanakkor sok újat is adott : ilyen például a dolgozók forradalmi diktatúrájának gondolata, vagy az, hogy a jelenlegi társadalmi rend és az „egyenlőség rendszere" között átmeneti időszakra van szükség.

Természetesen nem lehet egyetérteni azokkal a szerzőkkel, akik Babeuföt majdnem marxistának tartják, még akkor sem, ha csakugyan sokkal messzebbre jutott a legtöbb utópista kommunistánál.

Domanget így ír : „Babeuf lényegében már marxista, aki minden szóban annak proletár és forradalmi tartalmát keresi."* A könyv „Babeufizmus és marxizmus" című zárófejezetében olvassuk : „Megdöbbentő hasonlóság, vitathatatlan belső rokonság van az »Egyenlők összeesküvésének« és az Oroszországi Kommunista Pártnak a tanítása, szervezete és harci módszerei között."**

Körülbelül ugyanebben a szellemben íródott Lépine könyve is, aki Babeufre vonatkoztatva nem tartja helyénvalónak az „utópista" melléknevet. Sőt, úgy véli, Babeuf a „proletariátus diktatúrájának" megvalósítását tűzte ki feladatul.***

Ezek a túlzások csak elhomályosítják Babeuf valódi arculatát. Nem fér hozzá kétség, hogy Babeuf a kommunizmus nagy alakja, aki roppant hatást gyakorolt a szocialisták és kommunisták későbbi nemzedékeire. De teljesen helytelen azt írni, hogy Babeuf „már marxista" volt, mint Domanget teszi, aki egyébként ugyanott azt is kijelenti, hogy Babeuf a természetjog alapján állt. Babeuf,

* *M. Domanget :* Id. mű, 78. old.
** Uo. 101. old.
*** *J. Lépine :* Babeuf. Párizs 1949. 115. old.

mondja, „a természetjog álláspontjáról bírálja a kizsákmányolás és rablás társadalmát". „Szent és nemes háborút hirdet", írja Domanget, a természetjog visszaállítására ; támadja „az állítólagos civilizált embert", s a természet emberét állítja szembe vele.*

Elméleti szempontból Babeuf koncepciója teljesen összhangban van a 18. századi francia felvilágosítók filozófiájával, s ezen belül Holbach, Helvétius és Diderot filozófiájához áll a legközelebb.

Ezért Espinas teljesen elferdíti az igazságot, amikor Babeuföt spiritualistának nyilvánítja.** Jaurès „Szocialista történetének" ötödik kötetében Deville joggal utasítja vissza Espinas állítását, mondván, hogy Babeuf nem volt sem spiritualista, sem deista, sem hivő. Babeuf számára a legfőbb lény a természet.*** Babeuf nem hisz a lélek halhatatlanságában, a földön akarja megvalósítani a paradicsomot. Deville-nek ebben a tekintetben igaza van, habár ő sem nevezi nevén a gyereket, nem mondja meg egyenesen, hogy Babeuf materialista és ateista volt.

Ezzel szemben teljesen alaptalanul rá akarja fogni Babeufre az osztályegyüttműködés eszméjét, nyilvánvalóan saját álláspontja igazolására (Deville Jaurès tanítványa volt, s tanítójához hasonlóan opportunista vonalat vitt). A valóságban éppen Babeuf ismeri fel a 18. századi „kommunisták" közül a legvilágosabban azt a tényt, hogy a társadalom kibékíthetetlen, ellenségesen szemben álló „osztályokra" bomlik.

De bármily nagyok is Babeuf érdemei a kommunista mozgalom létrejöttével kapcsolatban, teljesen helytelen volna azonosítani Babeufnek az osztályokról és az osztályharcról vallott nézeteit Marx tanaival. Nem szabad elfelejteni, hogy Babeuf szegényeket és gazdagokat ismert. Ez volt szemében az egymással harcoló két osztály. Babeuf az osztály tudományos fogalmát nem ismerte. Nem értette az osztályok szerepét a társadalmi termelés rendszerében, az egyik vagy a másik osztály viszonyát a termelési eszközökhöz. Ezért az osztályok, az osztályharc és a proletárdiktatúra babeufi fogalma távol áll a marxizmus tanításától.

Ezekkel a kritikai megjegyzéseinkkel azonban semmiképpen sem

* *M. Domanget :* Id. mű, 80. old.

** *A. Espinas :* La philosophie sociale du dix-huitième siècle et la Révolution (A tizennyolcadik század társadalombölcselete és a forradalom). 1898. 315—316. old.

*** *Jean Jaurès :* Histoire socialiste. V. köt. 321. old.

akarjuk kisebbíteni a babeufizmus történelmi jelentőségét és — nyugodtan mondhatjuk — nagyságát.

Az „Egyenlők összeesküvésében" és Babeuf tanításában *megszületik a kommunizmus*, mint reális gyakorlati mozgalom, melynek célja a dolgozók felszabadítása a rabság, az embernek ember általi kizsákmányolása alól. Az egyenlőség jelszavát, amelyet a francia forradalom folyamán a vagyonosokkal szembeforduló vagyontalanok szegeztek szembe (vagy, pontosabban szólva, szembesítettek), a szabadság jelszavával, a babeufizmus közvetlenül összekapcsolja a vagyonosok, azaz a gazdag tulajdonosok kisajátításának követelésével, következésképpen a magántulajdon megszüntetésének követelésével. Ennek a jelszónak világtörténelmi jelentősége volt.

A babeufizmus mély gyökereket eresztett a különböző országok munkás- és szocialista mozgalmában. Buonarroti „Összeesküvés az egyenlőségért" című könyve* 1828-ban jelent meg. A kétkötetes műnek roppant hatása volt, rányomta bélyegét a múlt század harmincas éveinek és a negyvenes évek első felének forradalmi mozgalmára. Ebben az időben majdnem mindegyik szocialista iskola és irányzat a babeufizmus hatása alatt állt. Babeuf legkiemelkedőbb követője Auguste Blanqui volt, a „Népbarátok Társaságának" vezetője, aki felélesztette Babeuf tanítását, s megtisztította „mindennemű miszticizmustól és utópizmustól."**

E kor valamennyi forradalmi titkos társasága a babeufizmus hagyományait folytatta. Ez alól Dezamy csoportja sem kivétel, amely abban az időben a legnagyobb befolyásnak örvendett a kommunisták körében. A csoport tagjai nyíltan babeufistáknak nevezték magukat.***

Amikor Marx 1844-ben Párizsba érkezett, a babeufizmus volt az uralkodó kommunista áramlat; az „Üldözöttek Szövetségét", majd az „Igazak Szövetségét" Babeuf eszméi hatották át. A negyvenes évek legnagyobb szocialistáit ilyen vagy olyan mértékben megérintette a babeufizmus szele. De ettől az időtől fogva, vagyis a negyvenes évek közepén, kezd kialakulni Marx új, proletár, forradalmi tanítása a dialektikus és történelmi materializmus filozófiája alapján, s hamarosan kiszorítja a babeufizmust és az utópikus szocializmus valamennyi formáját.

* *Philippe Buonarroti:* La conspiration pour l'égalité dite de Babeuf. 1828. 2. köt.

** *J. Lépine:* Id. mű, 247. old.

*** *M. Domanget:* Id. mű, 100. old.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

abolicionizmus, a rabszolgaság eltorlése az Egyesült Államokban 473–489
abszolutizmus és ideológiája 66, 85, 87, 94–98, 102, 151, 192–194, 201, 210, 264, 399, 400, 403, 505, 515
– harc az abszolutizmus ellen 101, 102, 106, 141, 334, 408, 510–515, 522 ; l. még Monarchia
Adams, John 448, 464, 476
Adams, Samuel 433, 435, 464
agrárkommunizmus 173, 603, 605, 617
agrártörvény 190, 191, 569, 578, 585, 587, 588, 594, 595, 597–599, 605, 613, 617, 628, 635, 639 ; l. még Egalitarizmus
Agrippina 238
Aiszkhülosz 48
Alkidámosz, Éleai 53, 54, 56
alkotmányos eszmék 86, 131–133, 158–159, 205, 284
– az USA alkotmánya 466–474
állam, államelméletek ; a néptől különvált közhatalom ; az elnyomás szervezetének kiépítése 19, 21–24, 32, 37, 38
– az állam kialakulása a nemzetségi rendből 5, 17–24, 32–39
– az állam megszüntetésének követelése 75, 645
– az állam osztályalapja 20, 21, 23, 24, 32, 33, 35–38, 46, 48, 49, 133–135, 190, 191, 196–198, 478, 479
– az államra vonatkozó burzsoá elméletek : az állam társadalmi és gazdasági alapjának tagadása 11, 38, 39, 42–46, 96, 132, 133, 136
– a kormányformák 44–47, 82, 90–92, 112, 130, 131, 137, 138, 173, 197, 198, 216, 217, 276, 277, 316, 317, 353, 358, 376, 507, 508, 645
– nemzeti állam ; a nemzeti függetlenség eszméje 5, 38–43, 51–53
Althusius, Johannes 105–107
Altkirch, Ernst 117
Ariszteidész 599
Arisztotelész 5–7, 38–54, 56, 82, 83–85, 91,111, 131, 177
aszketizmus 599, 629, 631, 648
Aulard, Alphonse 578–584, 586, 596, 612–614, 636, 637

Babeuf, François Noël (Gracchus) 322 343, 533, 544, 568, 573, 593, 599, 602, 605, 606, 609, 614, 616–627, 629–636, 638–642, 644, 645, 647–651
Bachaumont 518
Bacon, Francis 191, 267
Ball, John 63
Barbier, de Meynard 515, 518
Barnave, Antoine 190, 311
Bayle, Pierre 225, 236, 238, 239, 240, 269

Beanvert, Joseph Barruel 614
Becker, Karl 474, 475, 477, 478, 480, 481, 488, 492
Bellers, John 596
Bentham, Jeremy 195, 201, 384
Bergerac, Cyrano de 237, 238
Bernier, Francois 228, 237, 506
Bertrand, Antoine-Marie 640
Blackstone, William 468
Blanc, Louis 98, 504, 505
Blanqui, Auguste 651
Bluntschli, J. C. 83, 94, 95, 98
Bodinus (Jean Bodin) 85, 94–99, 141
Boétie, Étienne de la 236
Boissel 605, 608, 610, 620
Bonaparte, Louis 204
Bonaparte, Napóleon 502
Bossuet, Jacqus Bénigne 271, 272, 505
Boulainvilliers, Henri 241
Bourlamaqui, Jean Jacques 397
Bowers, Claude G. 472
Boyle, Robert 237
Braccioloni, Poggio 55
Brieger, Theodor 68, 69
Brisson, Pierre 497–502, 513, 528
Brissot de Warville, Jacques Pierre 492, 584, 607
Brutus, Junius 227, 428
Buonarroti, Philippe 568, 571, 593, 621, 523, 630, 634, 639, 642, 646, 647, 651
Burke, Jean Bernhard 198

Cabot, John 421, 422
Caesar, Gaius Julius 86, 428
Campanella, Tommaso 39, 55, 63, 183, 190, 237
Carnot, Nicholas 632
Cale, Guillaume 503
Chambers, R. W. 81
Channing, William Ellery 443
Chapelle, Emanuel 237, 238
Chaumette, Pierre 339, 591
Cherbury, Herbert 221
Cicero, Marcus Tullius 112
Cloots, Anacharsis 265, 339
Colbert, Jean Baptiste 506
Colerus, Johannes 116, 122
Collins, Anton 222, 224, 325
Condorcet,Marie Jean 492, 584, 633
Coulanges, Fustel de 22
Cromwell, Oliver 150–157, 159–162, 165–167, 172, 182, 202, 203, 223, 428
Cunow, Heinrich 539, 546, 552
Cusanus, Nicolaus 555

családi közösség 15
Csicserin, B. N. 43, 44, 208, 209

D'Alembert, Jean le Rond 237, 248, 324, 348, 517
Damiens, Robert Francois 516
Dana, Francis 430
Danton, George Jacques 565
D'Argenson márki 265, 269, 512–515, 518
Darwin, Charles 374, 375
Delisle de Sales 524
demokratikus eszmék, keletkezésük és fejlődésük 29, 70, 71, 73–75, 85–87, 106, 136–139, 156–160, 162–165, 167–170, 173–178, 185, 191, 204, 231, 268, 270, 421, 423–425, 429, 433, 436, 440–442, 453, 455–461, 471, 564, 565, 568, 572–574, 610, 646, 647 ; l. még Szabadság, demokratikus szabadságjogok
Descartes, René 115, 116, 233, 237–240, 246, 249, 258
Desmoulins, Camille 565
despotizmus ; harc a despotizmus ellen 132, 295, 296, 332–335, 353, 354, 355, 357–359, 399, 405, 408, 410, 411, 415, 428, 433, 436, 440–442, 453, 455–461, 471, 564, 565, 568, 572–574, 610, 646, 647 ; l. még Zsarnokság
Despériers, Bonaventure 234, 235, 237, 240
Dezamy 650
Dickinson John 430, 435
Diderot, Denis 264, 287, 309, 324, 326, 340, 347–349, 378, 517, 604, 620, 650
Dolet, Étienne 234, 235, 240
Dolivier, Pierre 593–595, 605, 614–616
Domanget, M. 625, 639–641, 649–651
Dubois de Fossin 618, 619

Duchesne, Pêre 613
Dufounny de Villiers 608
Duguit, Léon 559
Du-Plessis-Mornay 106, 107
Du Pont de Nemours 9, 390, 391, 398–401, 520, 523

Ebenstein 50, 68
Eduárd' III. 500
egalitarizmus 297–298, 301–303, 367, 552, 565, 570–571, 575, 580–581, 587, 595, 598, 603, 605–606, 609–610, 612, 614, 616–617, 621, 626–631, 638, 648
egoizmus, az egoizmus elve a politikai doktrinákban 109, 126, 192, 364, 643
egyén, kiválása a nemzetségből 32–33, 101
– egyén és tulajdon 9, 389–390
– az egyénnek elidegeníthetetlen és vele született jogai 9, 101, 102, 164, 166, 270, 448–449, 453–454, 456–460, 477, 482, 556–559, 571–572, 612
– az egyén és a kormányuralom 131–135, 459–460, 557–558
egyenlőség, az egyenlőség eszméi a politikai tanokban 54–55, 154, 167, 191, 250–251, 284–285, 288–295, 333, 351–352, 363, 392, 408–411, 444–445, 476, 478, 482, 487, 552, 553, 564, 566–567, 570–571, 583–585, 597–598, 605–606, 609–610, 614, 620, 622, 627–628, 645 ; l. még Polgári demokrácia
– az egyenlőség formális politikai és formális jogi értelmezése 298, 478, 482–483, 489, 565–566, 570, 571, 598, 627–628
– társadalmi (szociális) egyenlőség 190, 250–252, 289, 291–295, 301–302, 363, 539, 544–546, 565–567, 570–571, 581, 597–598, 607, 609–610, 616, 620, 627–629
– a formális politikai egyenlőség és a társadalmi (szociális) egyenlőtlenség közötti ellentmondás a polgári rendszerben 166, 298–302, 478–479, 493, 558, 559, 566–567
Ehrenburg, Ilja 489
empirizmus a politikában 39, 155, 205
Ende, van den 232
Enfantin, Barthelémy Prosper 611
Engels Frigyes 7, 15–21, 28–30, 32–36, 59, 60, 63–66, 70–72, 74, 85, 93, 115, 144, 148, 149, 151, 152, 169, 279, 291, 293, 296, 413, 483, 629, 648
Epikurosz 235, 241, 338
Erasmus, Rotterdami 235
erkolcs, az erkolcs problémái a politikai tanokban 260, 268, 277, 293, 314, 329–330, 356, 364–371, 381, 382
Euhémerosz 55, 56
Euripidész 48

Fadens, Hans 89
Fairefax lord 171
fajelmélet (rasszizmus) az USA-ban 42, 475–483, 485–490
Falkland 153
falukózósség 5, 25–31
felvilágosult abszolutizmus és ideológiája 269—270, 355, 376–378, 400–404, 522
Fénelon, Francois de Salignac 528
Ferenc II. 500
Feuerbach, Ludwig 342, 384
Finer, Hermann 468, 469
Fischer, Kuno 127
Fiske, John 470
fiziokratizmus 385–404, 414,–416 518–521, 589, 590
Fleury, Joly de 524
Foner, Philip S. 421, 422, 424, 431–433, 462
Foster, William Z. 422, 424, 426, 433–435, 448, 465, 481, 485
Fourier, Charles François 343, 383, 595, 596, 612
földrajzi tényező szerepe a társadalom életére, fejlődésére 280–283
Franklin, Benjamin 435, 448, 476, 491
Fréret, Nicole 240, 241
Friedenwald, Herbert 477
Frigyes II. 88
Fülop, Orléans-i 240
Fulöp II. 104

Gadsden, Christopher 433
Gadsden, Henry 435
Galilei, Galileo 185
Galloway 435
Gardiner, Samuel Rawson 153, 154
Gassendi, Pierre 221, 237, 238, 240
Gauden puspok 226
Gellius, Aulus 35
Georges, Karl Ernst 35
Germain, Charles 640
Godwoin, William 340
Golicin, herceg 347
Gooch, P. G. 191, 195
Gournay, Jacques 9, 390
Grotius, Hugo 106, 108–113, 114, 185, 192
Grundwald, Max 115
Grunzberg, Benedikt 386, 394
Guizot, François Pierre 44
Gurvics, I. 469–471
György VIII. 461

Halifax, Wood Charles 191
Hamilton, Alexander 435, 438, 464, 466, 472
Hancock, John 420
Harrington, James 140, 189–191, 223, 226, 311
Hasbach, W. 104, 181, 182, 386, 389, 398
Haywood, Harry 488
háború, a háború és béke problémái a politikai tanokban 87, 110, 177, 252–255, 271, 282, 283, 366, 445, 446, 574, 622
hatalmi ágak szétválasztása 210, 218–219, 277–279, 303, 440, 458, 467–469, 471–473
Hazleton, John Hampden 477
Hébert, Jacques René 339, 591, 613, 614
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 6, 43, 70, 96, 196, 382
Heinzen, Karl Peter 647
Helvétius, Claude Adrien 248, 264, 288, 324, 342, 344–384, 517, 650
Henrik VII. 190, 422
Henrik VIII. 77, 147, 180
Henry, Patrick 428, 429, 439, 464
Hermann, Conrad 144
Hérodotosz 112,
Héziodosz 48
Hill, Christopher 168, 169
Hitler, Adolf 88
Hobbes, Thomas 8, 85, 128, 137, 139, 141, 168, 192–203, 210, 212, 221–223, 347, 388
Hockett, Homer Carey 422, 423, 426, 428, 430, 443, 452, 464
Hódító Vilmos 172, 175
Holbach, Paul-Henri 240, 241, 243, 244, 264, 323–343, 347, 350, 378, 384, 518, 650
Holorenshaw, G. 148, 181
Hopkins, Stephan 429, 433
Horatius 109
humanizmus ; a személyiség és a társadalom viszonya, kapcsolata 60, 101, 117, 288, 327, 342, 459
Husz János 64, 65

individualizmus 8–10, 28, 121, 205, 289, 307, 314, 340, 341, 390, 541, 554, 572, 580, 586 ; l. még Fiziokratizmus
– gazdasági indivíduálizmus 8, 9, 121, 390
Iszokratész 50
Ireton, Henry 153, 156, 159, 160, 165, 166

jakobinizmus 566–567, 568–578, 589, 591–592, 596–600, 636
Jambulosz 55, 56
János király 500
Jánosi Ferenc 449, 467
Jansenius 509
Jaurès, Jean 534, 536, 540, 544, 549, 550, 560, 570, 586, 593, 597, 598, 609–611, 615, 650
Jay, John 435
Jefferson, Thomas 435, 448, 452, 458, 464, 472, 473, 475, 476, 556, 571, 574
Jellinek, Georg 182, 453, 455, 459, 491
Johnson, Stephen 430
Jones, W. T. 195, 198, 201, 202, 210, 213, 275

Kálvin János 151
kálvinizmus 151, 152, 154–157

Karejev, N. 454, 455, 530
Karneadész 109
Károly I. 9, 153–155, 185, 187, 225, 226, 423, 428, 521
Károly II. 202
Katalin II. 347
Kautsky, Karl 56
Kelemen, XI. 509
képviseleti kormányzat 285, 331–332, 400, 456, 463, 568, 574
– közvetlen képviseleti kormányzat 285, 305, 574
Kett, Robert 64
Kleiszthenész 19, 22
Koch, Gottfried 453, 457, 492, 507, 508, 515, 522, 523, 525
kollektivizmus 108–110, 120–123, 127–129, 130, 131, 176, 177, 252, 253, 305–307, 312–315, 319, 320, 329–331, 345, 354–356, 360, 361, 362–366, 368, 369, 409, 412, 413, 571, 572, 578–580, 584, 593, 594, 607, 608; l. még Közérdek
Kolumbusz Kristóf 421
kommunizmus, kommunista eszmék
– kommunista utópiák az újkorban 70, 74–75, 78–81, 184, 252, 253, 318–322
– tendencia a korai kommunista utópiákban az egyenlítősdire, egységesítésre 319–321, 412–416, 626–631, 647–648
– elosztás és fogyasztás a kommunista társadalomban 80, 175, 252, 319, 416, 417, 619, 627, 633, 634, 642–644
– az erkölcs a jövő kommunista társadalmában 80, 320, 329, 330, 334, 644
– a jövő kommunista társadalmának kollektiv jellege 70, 71, 74, 75, 79, 80, 172–176, 252, 253, 318, 321, 322, 409, 412, 413, 631, 643, 645, 646
– a gazdasági (termelési) alap 78, 79, 172, 252, 253, 318–319, 632–634, 643
– „mindenki képességei szerint" 319
– a munka problémája a kommunista társadalomban 79, 177–179, 252, 253, 319, 409, 412, 413, 619, 632–636, 642, 643
– a társadalmi nevelés és közoktatás problémája 179, 260, 319–320, 619, 626, 632–633, 643
– a kommunista elvek alapján történő társadalmi átalakulás útjai (közoktatás, erkölcsi hatás, forradalom stb.) 170–171, 183–184, 253, 255–256, 405, 407–408, 416, 636, 641, 648–649
– tudomány és művészet a kommunista társadalomban 79, 178–180, 320, 321, 409, 629–631
– a város és falu közötti ellentét 79, 319
– a vetélkedés, versenyzés elve 409
kooperáció 596
Kovalevszkij, Makszim 26, 53, 55, 84, 95–97, 105–107, 138–141, 164, 166, 168, 171, 180, 189, 212, 276, 281, 282, 454
„középosztály" az arisztotelészi elméletben 48–49
közérdek, közös haszon, közjó elve, a politikai tanokban 41, 43, 46, 87, 92, 121–122, 131, 176–177, 186, 215, 252, 261, 268, 336, 342, 345, 354–356, 360–368, 371, 435, 440, 558, 626
közoktatás, népművelés 220–228, 264, 266–273, 287, 423–326, 332–333, 337, 340–341, 352–353, 402–404, 522
köztársaság és ideológiája 83–92, 105, 115, 129, 138–139, 151–152, 157–158, 161, 163–166, 168, 173–176, 188, 191, 225, 268–269, 274, 276, 278, 376–377, 512, 647
Kropotkin, P. 586, 587

Labrousse, Ernest 526
Lacombe, Bernard de 507
Lafayette, Marie J. de Motier 490, 491, 493, 557
Lagrange, Joseph Louis 326
La Harpe, Jean Francois 639
Lajos XIV. 254, 504, 505, 507, 509, 587
Lajos XV. 265, 346, 518, 519

Lajos XVI. 401, 519–522, 525, 528, 529
Lamb, John 433, 435
Lambert, Johann Heinrich 607, 608
Lameth-fivérek 493
Lamettrie, Julien Offray 242
Lange, Friedrich Albert 595, 596, 605
Lanjuinais, Jean Denis 523
La Rochefaucauld, Francois Alexandre 492
Laveleye, Emile de 604
Law, John of Lauriston 508
Le Chapelier 540–544, 553, 562
Leclerc, Charles, Emanuel 565, 593, 614
Leibniz, Gottfried Wilhelm 116
Lenin 6, 36, 149, 279, 348, 450, 451, 485, 486, 488, 550, 557, 576, 577
Lepeletier, Félix 639, 640
Lépine, Josette 640, 649, 651
Levasseur, Émile 497–500, 519–521,
L'Hospital, Michel de 236, 239
liberalizmus 204–219, 274–286, 298–299, 312, 390, 398, 519–523
Lichtenberger, André 68, 595, 596, 606, 609, 611, 619
Lilburne, John 148, 154, 157, 158, 162–164, 168, 170, 222, 454
Lincoln, Abraham 482–484, 486, 487
Linguet, Nicolas Henri 284, 316, 471
Livingstone, Robert R. 448
Livius, Titus 83–85, 87, 92, 223
Locke, John 8, 168, 200–202, 203–219, 222, 224, 227, 242, 243, 247, 267, 278, 284, 285, 298, 344, 347, 384, 389, 397, 398, 429, 442, 451–454, 460, 492, 555, 556, 574
Loustalot, Élisée 551, 566, 575
Lucas, Maximilien 116, 122
Lucretius 238, 246
Lucsiszkij, J. V. 513
Luther Márton 63, 65–74, 151, 648
Lükurgosz 91

MacDonald, William 428
Mably, Gabriel de Bonneau 8, 258, 404–417, 492, 529, 557, 605, 606, 616, 620
Machiavelli, Niccolo 82–93, 137, 195, 201
machiavellizmus a politikában 85–90
magántulajdon, megjelenése 19, 26–28
– megszüntetésének követelése 9, 11, 70–71, 78–82, 251–253, 255, 261, 313, 319, 339, 360–363, 403–404, 408–415, 538–540, 565, 591, 593–596, 605–607, 611–613, 615, 623–629, 631–636, 642, 646–648 ; l. még Vagyonközösség
– a tulajdon problémája a politikai gondolkozásban 8–9, 11–12, 41, 45–52, 64, 78–79, 85, 97–98, 159, 165–167, 172–173, 175–179, 182, 190, 196–197, 211–219, 231, 251–253, 261, 284, 299–302, 313–314, 319, 333, 336, 341–342, 345, 356–364, 381, 388–399, 403, 429–431, 435, 460–461, 471, 478–479, 483, 493, 505–506, 538–539, 544, 547, 556, 558–563, 565, 568–571, 575, 577–578, 581, 584–586, 588, 596, 606–608, 611–618, 623
Marat, Jean Paul 532, 538–540, 542, 545–553, 561, 566, 575
Marcel, Étienne 502, 503
mark 26, 29–30
Marmontel, Jean Francois 248
Marot, Clément 234, 235
Marsiglio, páduai 82, 83, 96, 555
Martin, Frederic Townsend 490
Martin, Henry 157
Marx Károly 6, 10, 11, 27, 28, 40, 42, 54 ,59, 61, 67, 71, 76, 83, 85, 90, 93, 147, 149, 166, 196, 204, 214, 215, 219, 231, 279, 284, 293, 316, 372, 373, 382–384, 394–396, 413, 424, 450, 471, 475, 481, 483, 484, 499, 500, 526, 540–544, 548, 551, 566, 567, 576, 577, 593, 603, 614, 622, 629, 644, 647, 648, 650, 651
marxizmus, tudományos szocializmus 10–12, 33, 42, 196, 532, 577, 622, 624, 650–651
Mathiez, Albert 562, 569, 570, 583, 586, 587, 591
Maurer, Georg Ludwig von 25, 30
Mauthner, F. A. 235, 238, 239, 241
Mayor, Richard 155
Medici, Lorenzo 83, 87, 88
Mehring, Franz 114

Melanchton Fulop 35
Mercier de la Rivière 389, 392, 398–400, 404, 414–416, 607
Meslier, Jean 8, 240, 242, 246–265, 326, 405, 416, 529, 606, 649
Meusel, Alfred 72, 73
Mezítlábas János 233
Miller, John C. 443, 451, 452, 461, 462
Milton, John 158, 185–189, 223, 224, 556
Mirabeau, Honoré Gabriel de Riqueti 386, 398
Mizsujev, P. G. 433, 438, 439, 443, 480, 487
Molière, Jean-Baptiste 237, 238
Momdzsjan, H. N. 345
monarchia, 43, 137–138, 205, 268–269, 279–280, 511, 561
– monarchikus ideológia megalapozása 66–68, 85–87, 95–99, 100, 136–138, 153–154, 188, 192, 196, 200, 202, 208, 209, 263, 397, 464–466, 468
– harc a monarchia ellen 86, 91–92, 106, 151, 159–161, 163, 185, 186, 225, 268, 274, 276–277, 324, 408, 444, 448–449
Montaigne, Michel de 221, 236, 237, 238, 240, 246, 247, 260
Montesquieu, Charles 243, 274–286, 298, 303, 316, 357, 442, 471, 472, 491, 523, 557
Morelly 8, 258, 309, 310, 312–320, 322, 325, 340, 413, 414, 417, 529, 603, 605, 606, 616, 620, 621, 649
Morgan, L. H. 15, 17, 19–21, 23, 32, 222
Morley, John 205, 219
Morton, A. L. 182, 183
Morus Tamás (Thomas More) 8, 39, 55, 56, 76–81, 122, 140, 176, 183, 190, 262, 263, 603
Mousnier, Roland 526
munka, a munka problémája a társadalmi és politikai tanokban 41–42, 177–179, 211–215, 252–253, 312, 359, 366, 367, 380, 388, 393–395, 404, 409, 413–415, 569, 608–609, 626, 632–636, 643
Murray, James A. H. 34
Mussolini, Benito 88
Münzer Tamás 7, 63, 65, 66, 69–75, 180

Nagy Sándor 255
Naigeon 241, 324, 326
Nancey, P. 94, 98
Napóleon III. 200
Navarrai Margit 235
Necker, Jacques 523, 589
Nejedlý, Zdenek 65
nemzet ; harc a nemzeti függetlenségért, a nemzeti felszabadulásért 64–65, 87, 421–451, 476–477, 485–486
– nemzeti állam 59–61, 82–84, 86–90, 168
– nemzeti függetlenség eszméje a polgári forradalmak korszakában 427–432, 434, 436–440, 442–451, 460, 461, 463, 476–477, 572–573
nemzetségi szervezet 15–24, 26, 30–34
népi forradalmi mozgalmak, szerepük a történelemben, hatásuk a politikai gondolkozásra 7, 9, 60, 62–66, 69, 72–74, 114, 115, 149–150, 152–161, 167–170, 181–182, 233–234, 269–271, 336, 417, 421, 424, 425, 433, 435, 460–467, 481–482, 484–485, 490–492, 506–509, 511–514, 516–518, 521–523, 555–557, 562–563
– az újkor politikai tanai a néptömegek történelmi szerepéről 71, 74–75, 86–87, 91–92, 106–107, 112–113, 163, 200, 228, 244, 248, 262–263, 279, 282–283, 325–326, 380
népuralom, a népuralom és a népszuverenitás eszméinek keletkezése és fejlődése 70–71, 83–84, 96, 100–107, 110–113, 126–128, 130–131, 138–139, 141, 157–159, 164–168, 174–176, 186–187, 208–210, 218–219, 232, 285, 298–299, 303–306, 317–318, 332, 404, 406–408, 410, 416, 428, 434, 436, 439–441, 449, 453, 456, 457, 460–461, 473, 476, 505–508, 514, 555, 558, 568, 572–574, 596, 615–617, 647

nevelés, a nevelés problémái a politikai tanokban 93, 179, 277, 319, 320, 334, 344, 352, 353, 355, 370, 371, 623
Newton, Isaac 243, 266, 267, 385
Numa Pompilius 223

ókor és az újkori politikai tanok ; összehasonlításuk, történelmi korlátozottságuk 39, 48, 50, 85, 100–104, 126, 129, 172, 179, 183, 190, 192, 195–198, 207–210, 227–228, 268–273, 279–280, 288–291, 300, 304–306, 310–311, 329, 332–334, 338, 341, 345, 349–401, 411–414, 416, 417, 445, 549, 572–573, 585–586, 596, 610–611, 621–624
– és naturalizmus 101–102, 122–126, 129, 188, 201, 210–211, 217, 228, 280, 291, 300, 327–329, 333–334, 340–342, 347–352, 385–386, 409–413, 416, 438, 447, 459–460, 487–488, 492, 573, 621, 622, 632–634, 649–650
– és racionalizmus 100–101, 126, 129, 186, 271–273, 285, 289, 310–311, 333, 340–341, 368, 403
– és történelmietlenség 340–341, 372–374
Oncken, Auguste 385, 390, 396, 520
osztályok, az osztályok keletkezései 19–21, 23, 24, 32–35 ; l. még Nép forradalmi mozgalmak
– az osztály fogalmának eredete 34, 35
– az osztálytagozódás visszatükröződése a politikai tanokban 45–50, 78, 89–92, 132–134, 250–253, 257, 290–295, 344, 345, 358–360, 365, 372–374, 410–416, 445, 538, 544–549, 551, 552, 591, 594, 606, 607, 615, 616, 623, 624, 631–633, 641, 649–651
– osztályharc antagonisztikus társadalmi formációkban, ennek hatása az ideológiára, 6–12, 20, 21, 28, 32, 33, 35, 36, 41, 46–50, 52, 60–62, 69–71, 73–78, 83, 147, 298, 299, 423–438, 481, 483, 497–518, 521–525, 526–531, 532–533, 535–543, 552–554, 564–566, 570, 571, 576–578, 636, 637
Overton, Richard 158, 222, 223

önfenntartás 121, 125, 199, 217, 275–276, 289, 311–312, 328, 334, 389
önrendelkezés, önrendelkezési jog 477, 572
őskommunizmus 7, 16–19, 27, 28, 33, 38, 289

Pahl, Gerhard 105
Paine, Thomas 435, 443–448
Pallisier, George 269
parasztmozgalmak a korai kapitalizmus és a polgári forradalmak korszakában 9–10, 60–66, 69, 72–75, 114–115, 170, 233–234, 502–504, 527–531, 604–605
– kapcsolatuk az utópikus kommunizmussal 63–54, 71, 171–184, 249, 251, 262, 529, 603
parlamentarizmus 167, 191, 210
Platón 5, 47, 51–56, 603
– ,,kommunizmusa" 39, 54, 55
Plehanov, G. V. 291, 296, 297, 372–376, 380
Plutarchos 35
polgári demokrácia és korlátolt jellege ; a polgári demokrácia elfajulása napjainkban, 10, 36, 42, 43, 104, 166, 172, 197, 285, 286, 298, 299, 307, 308, 315, 316, 342, 459, 460, 466, 469, 473, 476, 478, 479, 485, 488, 489, 550, 551, 559, 561, 566, 567, 569–572 ; l. Egyenlőség ; Formális politikai egyenlőség és társadalmi egyenlőtlenség közötti ellentmondás a polgári rendszerben
polgári forradalmak, azok törvényszerűségei 62, 63, 101, 104, 114, 115, 147–150, 151, 170, 181, 182, 204, 284, 285, 421, 450, 451, 473, 474, 502, 503, 527, 528, 532, 533, 540, 541, 563–567, 575–579, 592, 636–638
polgári ideológia 8, 10, 11, 42–45, 82–95, 96–144, 151–161, 173, 174, 185–179, 192–228, 232–245, 266–

286, 323–404, 427–462, 464–473, 478–482, 486–493, 505–525, 530, 534, 535, 555–563 ; l. még Polgári demokrácia ; Liberalizmus
– a kispolgárság ideológiája 114, 158, 159, 162–169, 284, 287–307, 537–540, 543–554, 565–575, 580, 583–588, 591, 592, 596–601, 606, 609
– a polgári ideológia proletárellenes jellege 539–544, 588, 589, 592
polgári tarsadalom, az allam és a polgári társadalom kozotti kulonbség 133, 134, 196, 197, 206, 207, 344, 357
politikai eszmék fejlődésének folyamatossága, a kolcsonhatás problémája 39, 43, 55–56, 64–66, 69, 80, 84, 140–141, 150, 158–159, 167–169, 178–181, 191, 204–205, 208–209, 223–225, 231–232, 242–244, 262, 263, 307–308, 323–324, 342–343, 371–372, 381–384, 441–443, 451–453, 455–457, 489–493, 555–556, 603–606, 611, 620, 624, 647–651 ; l. még Ókori és újkori politikai tanok
politikai tanok, kapcsolatuk a filozófiával, a politikai tanok filozófiai alapja 39, 49, 117–124, 201–205, 220–225, 258–260, 327–328, 347–350, 353, 371–372, 382–384, 545, 600–601
– a dialektika elemei 293, 296–298, 318, 379–380
– a politikai szervezetek és a tulajdonformak kozotti kapcsolat valamint az allam osztalyszerepének felismerése 45–47, 90–91, 165–166, 173–174, 190–191, 196–197, 293–295, 315–316, 356, 358–359, 362–363, 397–399
– történelmi materializmus csírái az újkor politikai tanaiban 190, 291, 311, 351, 356, 372, 379
– a történelmi szemlélet keletkezése a politikai tudományban 39, 84, 191, 237, 267, 270–272, 281–282, 287–288, 291–297, 317–319, 347–348, 355–357, 370–374, 378–380, 391–393
Pompadour 512
Pride, Thomas 156, 158
proletariátus előfutárai, harcuk a burzsoaziával 60, 497–501
– ideológiajuk 70, 533, 535–553, 565, 580, 590–596, 614–615, 618–651
Proudhon, Pierre Joseph 10, 607
Prudhomme 550, 551, 575

Quesnay, François 9, 385–388, 390, 393, 396–399, 401–404
Quincy, Josiah 434

Rabaut, Saint-Étienne 580, 581
Rabelais, Francois 234
rabszolgaság, a rabszolgatartók ideológiaja és annak maradványai az újés legújabbkori polgári ideológiában 40–43, 49–56, 111, 263, 465, 470, 474–484, 486–488
– harc a rabszolgatartók ideológiája ellen 53–54, 56, 185, 436–438, 458, 475, 476, 479, 482–489, 525
– rabszolgaság az Egyesult Államokban 475–485, 488–489, 493
rabszolgaság eltorlése l. Abolucionizmus
Radlov, Wilhelm 382
Rainsborowe 156, 159, 165, 166
Raynald abbé 492, 524, 525
reformáció, jelentősége 61, 67, 151
– a reformáció osztályalapja 62–67
– nyárspolgari reformáció 65–70, 72–74
– népi reformáció 66, 69–73
Rembrandt, Hanneusz van Rijn 114
reneszánsz 59, 82 ; l. még Humanizmus
Restif de la Bretonne 604, 605, 611
Richelieu, Armand, Jean du Plessis 233, 503
Robespierre, Maximilien 285, 339, 539, 564–574, 582–592, 596–601, 605, 608–610, 618, 625, 636, 639, 640
Rocquain, Félix 265, 508–510, 512, 513, 516, 518, 521, 523
Roederer, Pierre Louis 580
Roland (girondista belugymin.) 589, 590

Rossiter, Clinton L. 486
Rousseau, Jean-Jacques 8, 105, 106, 141, 202, 205, 236, 285, 287–307, 324, 339, 341, 378, 386, 397, 404, 442, 456, 491, 505, 517, 523, 557, 562, 567, 568, 570, 573, 582, 599, 605, 606, 616, 629
Roux, Jacques 565, 592, 593, 614

Saint-André, Jeanbon 579
Saint-Juste, Anton 597, 598
Saint-Simon, Henri 490, 611
Salmasius, Claude 187, 188
Schaber, Will 483
Schelle, G. 390, 398, 401
Scsegoljev, P. 632, 638
Selden, John 157
Seneca 251
Servius Tullius 23
Sexby 156, 160, 161
Shays, Daniel 466
Sherman, Roger 448
Sickingen, Franz von 151
Sidney, Algernon 168, 189
Sieyès, Joseph Emanuel 191, 612
Smith, Adam 8, 386, 390, 399, 520
Smith, Goldwin 470
Solberiensis, Joannes 106
Sorge, Friedrich A. 424
Sorley, W. R. 195
Spartacus 271
Spence, Thomas 609
Spinoza, Benedictus de 85, 114–144, 168, 232, 240, 241, 338, 347
Spizelius 116
Stephens 487
Stillich 209
Stirner, Max 10
Stuart, Sir James 76
Sylvain Maréchal 627, 639, 640

szabadgondolkodás 142—144, 220–228, 245, 266
szabadság, demokratikus szabadságjogok 86–87, 130, 133–136, 185, 224, 227, 269–270, 275–276, 284, 303–304, 370–371, 405, 407, 429–431, 435, 439–440, 442, 458–461, 466, 476, 482–483, 491–492, 587
– a szabadság elvének polgári értelmezése 8–9, 11, 97–98, 133–134, 156, 172–173, 278, 284, 298, 302, 315–416, 333–334, 341, 361, 398, 403, 476, 557–558, 609, 628 ; l. még Liberalizmus
– a szabadság elvének szociális értelmezése 168, 314–315
– gazdasági szabadság 389–391, 398–400, 588–590 ; l. még Fiziokratizmus
Szavin, A. N. 154, 156, 158–161, 505
Szmirin, M. M. 69, 70
Szólon 21, 23
Sztorozsenko, N. J. 235

tabortiák 65, 69–70
Tarlé, J. V. 606, 609
társadalmi átalakulások ; az átalakulás útja ; reform vagy forradalom 170–171, 183–184, 220, 248, 253–257, 260, 285, 295–296, 325, 327, 332–337, 340–341, 344, 365, 366, 374, 376–382, 389–390, 405–411, 414–415, 428–429, 431, 447–450, 452, 454, 479, 519, 522, 523, 571–573, 621–623, 645–647
– a felkelés kérdése 188, 198–199, 208–209, 262, 336, 523, 572–573, 621–623, 645–647
– a forradalmi diktatúra, az átmeneti időszak kormánya 636, 641, 649
társadalmi egyenlőtlenség, a társadalmi egyenlőtlenségnek és a társadalom szociális átépítésének problémája az újkor politikai tanaiban 64–66, 71 73, 163, 165–166, 168–178, 190, 217–218, 282–283, 289, 291–298, 314–319, 333–334, 337, 363, 380–381, 408–412, 457–458, 462, 455, 546–547, 552–554, 568–570, 578–581, 584, 586, 606–611, 615–620, 625, 627, 636
társadalmi szerződés 100–104, 105, 106, 126–129, 132, 136, 137, 186, 198, 210, 211, 299–302, 331, 332, 336–338, 365, 386, 408, 423, 451–456, 514, 555, 572, 573, 607, 619, 622, 641
termelőerők és termelési viszonyok ;

– fejlődésük 11, 19–21, 26–27, 33–34, 38, 59, 61–62, 76–77, 105, 114, 147, 292, 296–298, 374, 413–414, 476, 480–481, 498–500, 502, 525–529, 533–535, 540–541, 576–577, 591
„természetjogi" elmélet, természetjog 8, 53, 54, 85, 97, 100–104, 106, 107, 124–128, 139, 164, 165, 185–187, 192–197, 200–202, 205–208, 211, 218, 268, 275, 288, 290–292, 296, 299–301, 306, 385–389, 396, 398, 408, 411, 414, 439, 442–445, 449–452, 458–460, 476–478, 486–488, 520, 554, 555, 557–559, 561, 568, 571, 572, 586, 595, 621–623, 632, 649–650
– a természetjog elméletéből levont reakciós kovetkeztetések 103, 188, 192, 194, 201, 202
– természetjog és a pozitív jog 100–102, 164, 165, 275, 284, 387, 401, 486–488, 556
Thalész 122
Théseusz 20, 21
Thomas, Albert 627, 631, 633
Thomas, Christian 116
Thorschmid 223, 224
Toland, John 220, 222–228, 325
Tolsztoj, Lev 413, 414
történelmi folyamat, törvényszerűsége 10–11, 15, 18, 23, 26, 30, 31, 33, 36–38, 48, 147–150, 182, 231, 324, 533; l. még Politikai tanok
– a társadalmi és politikai haladás törvényszerűségének felismerése a politikai tanokban 274, 275, 281, 282, 296–298, 341, 342, 357
– a társadalmi törvényszerűség specifikus jellegének meg nem értése 123, 341, 385
törvény, a törvény és a törvényhozás értelmezése a politikai tanokban 80, 81, 83, 96, 126, 131, 158–159, 187, 196–197, 206, 210–211, 216–218, 274, 275, 283, 301, 303, 318, 319, 331–334, 345, 355, 356, 360–388, 401–403, 408, 447, 510, 546, 547, 553–554, 626
tudományos kommunizmus l. Marxizmus
Turgot, Jacques de l'Aulne 390, 392–394, 396, 400, 519–523, 530, 589, 590
Tyler, Wat 63

utilitarizmus 364–365; l. még Egoizmus
utópikus kommunizmus, utópikus szocializmus; a kommunista eszmék keletkezése és fejlődése 7–9, 51–53, 55, 56, 63, 69–72, 77–81, 170–184, 251–253, 256, 261, 309–322, 405–417, 596, 417, 596, 599, 605–608, 610–617, 636, 639–651
– az utópikus kommunizmus a múltban kereste a jövő eszményét 6, 7, 52, 53, 183, 602–604
– az utópikus kommunizmus történelmi korlátozottsága, tudománytalan jellege, 11, 12, 71, 72, 171, 172, 183, 184, 310, 311, 319–322, 411, 413–417, 621–626, 629–631, 644–651
– az utópikus kommunizmus harca a burzsoá ideológia ellen, a polgári rend kritikája 7, 9, 77–81, 175–177, 256, 257, 411–416 610, 611, 681–620, 623, 624
– az utópikus kommunizmus és a munkásmozgalom kozotti kapcsolat 11, 615, 639

Üzbek, Redinek 282, 283

vagyoni cenzus l. Választójog
vagyonkozosség 60, 71, 131, 139–140, 252–253, 261–263, 317, 360–363, 412–413, 416, 529, 571, 579–581, 591, 593, 599, 603, 605, 616–618, 629, 646–648
Vairasse 262–264
választójog, általános 36, 44, 159, 160, 174, 424, 425, 440, 441, 479, 545, 550, 551, 561, 562, 566, 567, 573, 574, 583
– a választójog korlátozott jellege a burzsoá társadalomban 159, 160, 165–167, 470, 479, 545, 547, 551, 561, 562, 566, 567

vallás, harc a feudális társadalom vallásos ideológiájával 59–62, 66–70, 82, 90, 93, 142–144, 294–250, 506, 508–509, 510, 513, 516–518, 524
– a világi állam felszabadulásának szakaszai az egyház hatalma alól 67–68, 72–73, 82–84, 88–90, 95, 142–143, 509–511
– az újkor politikai tanainak vallásos burka 66–70, 74, 97, 105, 107, 113–114, 151–152, 184, 188, 195, 204, 220–224, 234–245, 247, 263, 287, 320, 369–370, 386, 389, 401–402, 411–412, 416, 442, 450, 459–460, 477, 487–488, 503, 505–507, 509–510, 515, 545, 598–601
– az újkor politikai tudományának felszabadulása a teológiai eszmék alól 115–120, 189–179, 183, 185–186, 220, 222–228, 232–233, 246–250, 257–258, 264–277, 282, 310, 323–327, 332, 337–339, 368–369, 416, 454–456
Vanini 239
Vauban marsall 504, 505
Vergniaud, Pierre 584
Volgin, V. P. 79, 183, 264, 310, 337, 609, 647
Voltaire, François-Marie 232, 233, 236, 242–244, 246–248, 257, 264, 266–273, 346, 378, 509, 514, 517, 604

Walters, Fritz 603, 604, 607, 608, 612, 619
Washington, George 435, 438, 465, 466, 476
Wedgwood, C. V. 152, 154, 155
Weulersse, G. 391, 396–398, 404
Whitney 480
Williams, Roger 455
Wilson, F. G. 472, 482
Winstanley, Gerard 8, 141, 170–181, 183, 184
Witt, Jan de 129
Wolff, Christian 144
Wyclif, John 64

Xenophón 54

Zaszulics, Vera 12, 27, 28
Zenker, E. V. 205

zsarnokság, a zsarnokságot támogató eszmék a politikában 45–48, 86–87, 91–93, 97–99, 117, 139, 188–189, 209, 227, 248, 251, 254–257, 262, 266, 278, 295–296, 332, 373, 506, 513–514

TARTALOM

Előszó 5

Első rész

Az ősi társadalmi intézmények, az állam kialakulása, a politikai tudomány kezdete

1. A nemzetségi rend 15
2. A faluközösség 25
3. Az állam kialakulása 32
4. Arisztotelész politikai tanítása (I. e. 384—322) 38

Második rész

Az európai korai kapitalizmus korszakának politikai tanai

1. A reneszánsz és a reformáció 59
2. Anglia. Morus Tamás kommunista „Utópiá"-ja (1478—1535) 76
3. Olaszország. Niccolo Machiavelli tanítása az államhatalom elveiről (1469—1527) 82
4. Franciaország. Jean Bodin, a francia abszolutizmus ideológusa (1530—1596) 94
5. A „természetjogi" teóriák elméleti tartalma s szerepük a 17. és 18. századi polgári forradalmakban 100
6. Hollandia. Johannes Althusius (1557—1639) 105

7. Hollandia. Hugo Grotius (1583—1645) 108
8. Hollandia. Benedictus de Spinoza (1632—1677) 114

Harmadik rész

A 17. századi angol forradalom és politikai eszméi

1. Oliver Cromwell, a 17. századi angol forradalom vezére (1599—1658) 151
2. John Lilburne, az angol polgári forradalom demokratikus rétegeinek ideológusa (1618—1657) 162
3. Gerard Winstanley, az utópikus kommunizmus ideológusa az angol polgári forradalom korában (1609—1652) 170
4. John Milton, a köztársaság harcosa (1608—1674) 185
5. James Harrington politikai gazdaságtani eszméi (1611—1677) 190
6. Thomas Hobbes és államelmélete (1588—1679) 192
7. John Locke, az angol burzsoázia és arisztokrácia osztálykompromisszumának ideológusa (1632—1704) 204
8. Az angol deizmus és a „szabadgondolkodók". John Toland (1670—1722) 220

Negyedik rész

Franciaország társadalmi-politikai eszméi a 18. századi forradalom előkészítésének időszakában

1. A francia felvilágosodás forrásai 231
2. Jean Meslier forradalmi demokratizmusa és kommunista eszméi (1678—1729) 246
3. François Marie Voltaire, a felvilágosodás vezéralakja (1694—1778) 266
4. Charles Montesquieu, a korai burzsoá liberalizmus ideológusa (1689—1755) 274
5. Jean Jacques Rousseau, a francia polgári forradalom demokratikus szárnyának ideológusa (1712—1778) 287
6. Morelly kommunista elmélete 309
7. Paul Holbach és politikai tanítása (1723—1789) 323
8. Claude Helvétius társadalmi és politikai tanítása (1715—1771) 344
9. A fiziokraták társadalmi és politikai elmélete 385
10. Gabriel Mably társadalom- és államb ölcselete (1709—1785) 405

Ötödik rész

A 18. századi amerikai forradalom és poli ikai eszméi

Hatodik rész

A francia polgári forradalom korszakának politikai elméletei (1789—1793)

1. A 18. század végi francia polgári forradalom társadalmi és politikai előfeltételei 497
2. Az 1789. évi francia polgári forradalom és a munkásosztály. Jean Paul Marat és világszemlélete (1743—1793) 532
3. A polgárság politikai eszméi az „Emberi és polgári jogok deklarációjában" (1789) és az alkotmányban (1791) 555
4. A jakobinusok politikai doktrínája. Maximilian Robespierre (1758—1794) 564
5. François Noël (Gracchus) Babeuf kommunista elmélete (1760—1797) 602

*

Név- és tárgymutató 653